A. C. Grayling

REIKŠMINGIAUSIOS IDĖJOS

ASMENINIS VADOVAS GYVENANTIEMS XXI AMŽIUJE

Vertė *Dalia Janušaitienė*

eugrimas.lt | TOBULĖJIMUI
Vilnius

UDK 165.173
Gr57

TEISĖS GINAMOS.
Šį leidinį draudžiama atkurti bet kokia forma ar būdu, viešai skelbti, įskaitant padarymą viešai prieinamą kompiuterių tinklais (internete), išleisti ir versti, platinti jo originalą ar kopijas parduodant, nuomojant, teikiant panaudai ar kitaip perduodant nuosavybėn.

Draudžiama šį kūrinį, esantį bibliotekose, mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose, mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atkurti, viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

Versta iš knygos:
Ideas That Matter: A Personal Guide for the 21st Century by A. C. Grayling
First published by Weidenfeld & Nicolson Ltd, London

Iš anglų kalbos vertė
Dalia Janušaitienė (UAB Hessi Group)

Redagavo
Monika Grigūnienė

Korektūrą atliko
Gražvilė Lukoševičiūtė

Maketą kūrė
Jurgita Petrulytė ir *Dovilė Kuliešienė*

Viršelį kūrė
Jurgita Petrulytė ir *Artūras Babušis*

Knygų serija „MOKSLAS VISIEMS“ yra leidžiama įgyvendinant Lietuvos mokslų akademijos kartu su partneriais vykdomą projektą „Nacionalinės mokslo populiarinimo priemonių sistemos sukūrimas ir įgyvendinimas“, kuris yra finansuojamas Europos socialinio fondo lėšomis.

ISBN 978-609-437-227-8

Copyright © A. C. Grayling, 2009
Vertimas į lietuvių kalbą © Dalia Janušaitienė, 2013
© Leidykla „Eugrimas“, 2014

Pagyrimai A. C. Graylingui

Jei kurį nors šiandien Didžiojoje Britanijoje gyvenantį asmenį ir būtų galima pavadinti Mąstytoju, tai Birkbecko koledžo filosofijos profesorių A. C. Graylingą. Jis nesavanaudiškai padeda tiems, kuriems kyla etinių problemų, kurie yra sugluminti filosofijos ar sutrikdyti kultūros. Šiuolaikiniame pasaulyje idėjų gausu tarsi miške medžių... A. C. Graylingas aiškiai ir glaustai, be žargono ar pataikavimo piešia idėjų pasaulio žemėlapį bei įvardija jo dalis. Šiuo žinynu jis mums puikiai pasitarnavo.

The Times

Filosofas A. Graylingas sudarė asmeninį idėjų žodyną, kuris yra įkvepiantis... neįtikėtinai puikus... apimantis visą eilę puikiausių esė... provokuojantis, stiprus ir informatyvus.

Sunday Herald

A. C. Graylingas nepabijojo kreiptis į savo bendraminčius ir amžininkus. Jis vengia nereikalingų detalių ir rūpinasi tuo, kad ir ne filosofai galėtų išsiversti su šaltiniais, kuriuos turi po ranka. Pridėkite dar elegantišką stilių, subtilų humoro jausmą ir gebėjimą suderinti rimtas problemas su smagiais bei kiek beprotiškais faktais... ir gausite „lengvai perkandamą“ filosofiją.

Fiona Ellis*, TLS*

Šio autoriaus tikrai negąsdina plačios temos... Šauniu jo darbu galima mėgautis.

Noel Malcolm, *Sunday Telegraph*

Tai šviesą skleidžiantis ir šviečiamasis veikalas... visas darbas parašytas nepaprastai protingai.

Private Eye

Parodoma, kiek daug žmonės gali sužinoti patys apie save ir juos supantį pasaulį, apmąstydami mokslo, meno ir istorijos pamokas.

Irish Examiner

A. C. Graylingas – atidus didžiųjų filosofų ginčų arbitras. Senovinių išminties monumentų fone jo paties įžvalgos ir paguoda žėri tarsi ryškūs nauji brangakmeniai.

Irish Times

A. C. Graylingas yra Londono universiteto Birkbecko koledžo filosofijos profesorius ir Oksfordo Šv. Onos koledžo neetatinis darbuotojas, daugelio knygų autorius, žymus literatūros apžvalgininkas ir laidų vedėjas. A. C. Graylingas rašė straipsnius *The*

Guardian ir *The Times,* buvo žurnalo „Perspektyva“ *(Prospect)* rašantysis redaktorius ir *Online Review London* redaktorius. Jis taip pat yra Karališkosios literatūros draugijos ir Karališkosios menų draugijos narys. Jo svetainę rasite adresu: *www. acgrayling.com*.

A. C. Graylingas yra šių veikalų autorius:
The Refutation of Scepticism Berkeley: The Central Arguments
The Long March to the Fourth of June (as Li Xiao fun)
Wittgenstein China: A Literary Companion (su S. Whitfield)
Moral Values An Introduction to Philosophical Logic
Russell The Quarrel of the Age: The Life and Times of William Hazlitt
The Meaning of Things The Reason of Things What is Good?
The Search for the Best Way to Live The Mystery of Things
The Heart of Things Descartes The Form of Things
In Freedom's Name
Among the Dead Cities On Religion (su Mick Gordon)
Against All Gods Truth, Meaning and Realism Towards the Light
The Choice of Hercules Liberty in the Age of Terror
To Set Prometheus Free
Thinking of Answers
Ideas That Matter

A. C. Graylingas yra šių veikalų redaktorius:
Robert Herrick: Lyrics of Love and Desire
Philosophy: A Guide Through the Subject
Philosophy: Further Through the Subject
The Continuum
Encyclopedia of British Philosophy
Schopenhauer's, Art of Always Being Right'

TURINYS

Įvadas	*7*
Padėkos	*11*
Idėjos: nuo ABIOGENEZĖS iki ŽODŽIO LAISVĖS	*12*
Priedas	*433*
Rodyklė	*437*

ĮVADAS

PIRMIEJI KOPĖČIŲ SKERSINIAI

Tolesniuose šios knygos puslapiuose bus pateikiamas autoriaus sudarytas idėjų, kurios XXI a. pradžioje formuoja mūsų pasaulio supratimą, sąvadas. Kai kurios jų būdingos tik šiems laikams, kai kurios užgimė jau ankstesniais laikotarpiais, tačiau jos subtiliais ar ne itin subtiliais būdais ir toliau veikia arba, kai kuriais atvejais, turėtų veikti šiomis dienomis mus formuojančio mąstymo ir institucijų fone. Idėjų pasirinkimas neišvengiamai buvo ribotas, tad jos iš dalies buvo pasirinktos pagal autoriaus interesus, tačiau labiausiai – dėl tikrosios jų svarbos. Svarbiausias idėjų įtraukimo į šį sąvadą kriterijus buvo tai, ar susipažinimas su jomis gali pagilinti faktais pagrįstą nesenos praeities ir jos tiesioginės atžalos – dabarties įvykių, judėjimų ir galimybių – supratimą.

Kitas svarbus motyvas, paskatinęs pateikti čia paaiškintų idėjų apžvalgą, buvo atotrūkis, kurį apibūdino K. P. Snou (*C. P. Snow*) savo garsiojoje 1959 m. skaitytoje *Rede* paskaitoje „Dvi kultūros“. Šis atotrūkis, atrodo, tapo neįveikiamai platus, todėl šių dienų pasauliui ypač reikalingas didesnis išprusimas ir mokslo, ir kultūros srityse. Atotrūkis, apie kurį kalbėjo K. P. Snou, susidaro tarp mokslo ir rašto kultūros, tačiau tiksliau ir plačiau jis gali būti apibūdintas kaip atotrūkis tarp gamtos bei socialinių mokslų ir humanitarinių mokslų bei apsiskaitymo. Mokslui tampant vis labiau specializuotam ir sudėtingesniam, jis vis menkiau suprantamas ir žinomas plačioje visuomenėje, todėl visuomenė atitinkamai vis mažiau pajėgia dalyvauti informacija grįstoje diskusijoje apie mokslo prielaidas, pritaikymą, pažadus, galimybes ir nuolat kylančius pavojus. Be to, politikų ir visuomenės veikėjų, kurie dažnai turi humanitarinį išsilavinimą, požiūris į mokslą ne visada pakankamai paremtas

informacija ir toks, kokio galbūt norėtų pati akademinė bendruomenė, taigi šioje srityje taip pat norėtųsi daugiau įžvalgų.

Atskirų gamtos mokslų specialistai taip pat turėtų būti geriau susipažinę su filosofine, politine ir socialine mintimi, kad geriau suvoktų platesnes savo darbų pasekmes. Iš tiesų, žymiausi mokslininkai niekuomet neturėtų išleisti to iš akių, kad nenutiktų taip, kaip kai kuriems Antrojo pasaulinio karo metu vykdyto Manhateno projekto dalyviams, kurie buvo susiję ir su atominės bombos kūrimu. Šioje srityje norėtųsi kur kas daugiau pažangos, kylančios iš tam tikro humanistinio raštingumo, kuris turėtų papildyti mokslinį raštingumą ir su juo derėti.

Taigi abiejose šio intelektinio padalijimo pusėse turėtų susiformuoti platesnis požiūris į svarbiausias idėjas, kurios ir sudaro mūsų mąstymo pamatą. Viliuosi, kad kai kurių šioje knygoje apibūdintų idėjų tyrimas pasirodys esąs naudingas ir šia prasme.

Šis idėjų sąvadas yra ne enciklopedija, tačiau išeities taškas apmąstymams. Kad geriau tai suvoktume, įsivaizduokime XVIII a. Paryžiaus teismą, kuriame tarp susirinkusiųjų yra ir kardinolas de Polinjakas (*de Polignac*) bei žymi matrona markizė diu Defan (*du Deffand*). Kalbama apie šventojo Deniso legendą – šis šventasis yra Paryžiaus globėjas, kuris, pasak legendos, mirė kankinio mirtimi, nukertant jam galvą, tačiau įvyko stebuklas – jis vėl užsidėjo galvą ir, laikydamas ją rankomis, nuėjo dvi mylias nuo Monmartro iki savo vienuolyno, visą kelią pamokslaudamas. Kardinolas de Polinjakas gyrė šventojo žygdarbį karaliui, o markizė diu Defan, kuri pernelyg nesigilino nei į kardinolo kalbą, nei į šventojo Deniso legendą, kandžiai pastebėjo, kad čia nėra nieko ypatingo – sunku buvo tik žengti pirmąjį žingsnį: *La distance n'y fait rien*, – sakė ji, – *il n'y a que le premier pas qui coute.*

Vienas iš mano mokinių Oksforde atkreipė dėmesį, kad markizė diu Defan nejučiomis atvėrė kai ką labai svarbaus. Ji atskleidė tiesą, kad jokia kelionė negali prasidėti be pirmojo žingsnio, kuris yra nepaprastai svarbus, siekiant užtikrinti tolesnį judėjimą ir teisingą kryptį. Žinoma, kai kuriose kelionėse, pavyzdžiui, metant svorį ar atsisakant rūkymo, pirmasis žingsnis yra pats lengviausias. Tačiau jei pirmasis žingsnis svarbus, toks jis yra iš tiesų.

Tai ypač tinka tuo atveju, kai išmokstama kažko naujo, įskaitant ir pastangas suprasti idėjas ir teorijas, kurios formuoja šiandienes diskusijas ar slypi

jų fone. Idėjos – tai tarsi krumpliaračio krumpliai, kurie stumia istoriją pirmyn – išjudina ir gerąsias, ir blogąsias jos puses. Paveikių įsitikinimų supratimas, pasaulėžiūra, mokslinės idėjos ir filosofinės teorijos – visa tai turi suvokti šių dienų pasaulio piliečiai, kad geriau suprastų patį pasaulį. Šis amžius – tai kompetencijos ir specializacijos amžius, o beveik visos mokymosi sritys yra giliai techninės, tad stiprėja poreikis svarbiausias idėjas trumpai pristatyti ne specialistams. Tolesniuose šios knygos puslapiuose ir mėginama šį poreikį patenkinti.

Šioje knygoje nepretenduojama į tai, kad joje pateiktos apžvalgos būtų laikomos išsamiomis ar galutinėmis, – toli gražu. Tai – tik pirmieji žingsniai ilgoje kelionėje, tačiau (nepamirštant markizės diu Defan įžvalgos) galima tvirtinti, kad jie palengvins likusią kelionės dalį. Parašęs panašią knygą Chorchė Luisas Borchesas (*Jorge Luis Borges*) mąstė apie ją kaip apie visą biblioteką ar net visą pasaulį ir teigė, jog tikras menas yra nuspręsti, ką į ją įtraukti, o ką palikti nuošalėje. Tad nors yra kur kas daugiau dalykų, kuriuos buvo galima įtraukti, ir nors pasirinkimas buvo asmeninis, jis bent jau kilo iš kūnu tapusių svarbiausių idėjų branduolio.

Čia reikia paminėti dar vieną svarbų dalyką, su kuriuo susiduriama rengiant tokio pobūdžio knygas – „sujungimo ir padalijimo“ problemą. Ji kyla sprendžiant, kokioms idėjoms verta skirti atskirus skyrelius, o kurios gali būti įtrauktos į vieną skyrelį drauge su glaudžiai susijusiomis idėjomis. Šioje knygoje idėjos daugiausia buvo sujungtos, tad skaitytojai turėtų dažnai naudotis rodykle – čia jie pamatys, kad nemažai idėjų, kurias jie galbūt tikisi rasti šioje knygoje, aptariamos skirtingas antraštes turinčiuose skyreliuose. Dėl šios priežasties nepavyko išvengti pasikartojimų, tačiau kai atskiri tos pačios idėjos aspektai pasirodo keliose vietose, skirtingas kontekstas leidžia dar geriau jas suprasti.

Pripažįstant, kad čia pateiktas vieno asmens vertinimas, taip pat primenama, kad asmeninis požiūris nebus užmaskuotas, tačiau bus aiškiai atskirta, kur yra aprašymas, o kur – subjektyvi nuomonė. Visi skyreliai savarankiški ir išdėstyti abėcėlės tvarka. Tačiau jie sudaro „šeimas“, kurios pateiktos priede (žr. p. 433), siekiant geriau atskleisti jų tarpusavio ryšius. Tokioje sistemoje pagrindinę idėją gausiai lydi su ja susijusios idėjos, kurios skatina ir toliau vystyti mintį. Idėjų grupavimo intervalas siekia nuo socialinių ir politinių

klausimų iki filosofijos, religijos ir mokslo. Skaitydami skyrelius tokia tvarka, kaip jie išvardyti priede, galime susipažinti su neoficialia šios srities apžvalga.

Be abejonės, skaitytojai pastebės, kad nėra nuorodų į naudotą literatūrą. Tai buvo padaryta sąmoningai. Pragmatiška priežastis, kuri lėmė nuorodų atsisakymą, buvo tai, kad jos būtų užėmusios dvigubai daugiau vietos nei pati knyga, nes ruošiant tokio pobūdžio darbą tenka peržiūrėti devynias galybes įvairių šaltinių. Tačiau pagrindinė (ir labai svarbi) nuorodų neįtraukimo priežastis buvo tai, kad čia pateikti idėjų apibūdinimai yra tarsi įvadas į paties skaitytojo tyrimus, o ne preliminarus mano siūlomų studijų kursas. Jei taip būtų, aš norėčiau padaryti daugiau, o ne tiesiog atrinkti kelis tekstus, nes knygos pabaigoje pateikiama trumpa kiekvienos temos bibliografija (p. 434), kurioje bendrai nurodoma, kur būtų galima pasiskaityti plačiau. Tačiau greta nenoro iš anksto apibrėžti, ką turėtų galvoti skaitytojai (nors dažniausiai aš čia išsakau savo nuomonę), svarbiausia yra tai, kad siekdamas tinkamai suprasti temą skaitytojas pats turi atlikti savąją darbo dalį, susirasdamas daugiau informacijos. Pavyzdžiui, išklausius paskaitą įgyjama tik pasyvių žinių, štai kodėl, auditorijai nuobodžiaujant, paraginti nedelsiant pakartoti tai, ką tik prieš kelias akimirkas išgirdo, klausytojai negalėtų to padaryti, nors paskutiniai paskaitos žodžiai dar tebeskambėtų jiems ausyse. Kad išgirstos žinios taptų aktyvios, studentai privalo eiti į biblioteką ar naršyti po internetą ir ieškoti šaltinių, juos studijuoti, aptarinėti bei aprašyti – tada šios žinios taps jų dalimi. Jei kuri nors iš tolesniuose puslapiuose išdėstytų temų sužadintų skaitytojo susidomėjimą, šis susidomėjimas turėtų kilti paties skaitytojo galvoje.

PADĖKOS

Dėkoju Celiai Hayley už kruopštų redagavimą ir kantrybę, kuri buvo išbandyta, tačiau nesusvyravo, – ji buvo tarsi projekto „akušerė“ tuo metu, kai pati laukėsi pirmagimio. Jos pagalbą ypač vertinu. Neįkainojamos pagalbos sulaukiau iš Richardo Dawkinso, Lawrence'o Krausso bei Kate Smith-Jones, kuriuos dabar vadinu ir mokytojais, ir draugais. Už įvairiausią ir ypač vertingą tiesioginę ir netiesioginę pagalbą taip pat dėkoju Alan Samson, Florence Mackenzie, Sophie Erskine, Felice Schoenberg, Beai Hemming ir Catherine Clarke. Šis projektas – tiesa, kiek kitokiu pavidalu – prasidėjo tokiu metu, kuris dabar atrodo likęs tolimoje praeityje. Jis buvo vykdomas, prižiūrint eruditui Richardui Milbankui, kuriam dėkoju už patį projekto egzistavimą. Galiausiai, ar yra būdų, kuriais darboholikas grafomanas galėtų atsidėkoti už paramą ir toleranciją ilgą laiką jį kantriai kentusiems artimiesiems, kurie norom nenorom turėjo dalytis namais dar ir su didele bei reiklia knyga. Drauge su Horacijumi belieka pasakyti: *Quod peto hie est, est Ulubris*.

ABIOGENEZĖ

Abiogenezė – tai procesas, kurio metu Žemės planetos istorijos priešaušryje iš negyvos medžiagos atsirado gyvybė. Manoma, kad tai įvyko maždaug prieš 3 mlrd. metų, t. y. praėjus maždaug milijardui metų (o gal kiek mažiau) po to, kai atsirado mūsų planeta. Pats terminas [abiogenezė anglų kalba dar vartojama – *biopoiesis,* vert. past.] kilęs iš graikų kalbos ir reiškia „gyvenimo kūrimą".

Mintį, kad gyvybė Žemėje atsirado iš neorganinės medžiagos Žemės planetos gyvavimo pradžioje buvusiomis dramatiškomis sąlygomis, XX a. trečiajame dešimtmetyje pasiūlė britų mokslininkas Dž. B. S. Haldeinas *(J. B. S. Haldane)* ir rusų mokslininkas A. I. Oparinas *(A. I. Oparin)*. Ją sudarė prielaida, kad esant tokioms klimato ir kitoms aplinkos sąlygoms, kurios vyravo ankstyvuoju Žemės laikotarpiu, kai drauge su kitais natūraliais katalizatoriais ją intensyviai veikė atsitiktiniai ultravioletiniai spinduliai ir vyko galingos elektromagnetinės audros, dėl atsitiktinės neorganinių molekulių sąveikos galėjo susidaryti sudėtingos molekulės, kuriose buvo anglies (organinės medžiagos molekulės). Savo ruožtu, jos, sąveikaudamos įvairiais būdais, galėjo išsivystyti į gyvybės formas, buvusias prieš gyvybės susiformavimą, arba ankstyvąsias gyvybės formas (vadinamuosius *eobiontus* – graikų kalba tai reiškia „gyvybės aušra"), iš kurių kitame etape biogenezės ir evoliucijos būdu galėjo išsivystyti dabar egzistuojanti gyvybė.

Šias idėjas patvirtino XX a. šeštajame dešimtmetyje atlikti laboratoriniai bandymai – jie atskleidė, kad „pirmapradėje sriuboje", kurią sudaro ankstyvajai Žemės istorijai būdingos neorganinės cheminės medžiagos, veikiant elektros iškrovoms ir ultravioletiniams spinduliams, greitai susiformuoja organiniai junginiai.

Šių ir vėlesnių bandymų rezultatai sumenkino alternatyvią teoriją, dar vadinamą *panspermija* arba *egzogeneze*, t. y., kad į mūsų planetą buvo integruota kažkur kitur Visatoje susidariusi gyvybė (atgabenta, pavyzdžiui, kometos uodegoje). Šis požiūris turėjo keletą žymių šalininkų, tarp kurių galima paminėti

serą Fredą Hoilį (*Fred Hoyle*) ir Čandrą Vikramasinhę (*Chandra Wickramasinghe*), tačiau tarp gyvybės kilmės tyrėjų jie sudaro mažumą. Visgi idėją, kad kurios nors sudedamosios dalys, reikalingos susidaryti gyvybei, pavyzdžiui, amino rūgštys arba azoto turinčios bazės, galėjo būti integruotos į Žemę su meteoritais, kometomis ar kosminėmis dulkėmis, kai kurie tyrėjai laiko galima alternatyva, atsižvelgiant į tai, kad žinios apie „pirmapradę sriubą“ vis dar tebėra menkos.

Šiek tiek išsamiau galima apibūdinti šioje srityje kylančias kliūtis ir sunkumus. Anksčiau minėtus eksperimentus XX a. šeštajame dešimtmetyje atliko Stenlis Mileris (*Stanley Miller*), kuris pademonstravo, kad žaibą imituojančia elektros iškrova veikiant vandeninį metano, vandenilio ir amoniako mišinį, spontaniškai susidaro amino rūgštys (tai – vadinamasis Milerio-Urėjaus eksperimentas). Šios išretėjusios atmosferos sudėtis buvo pasirinkta pagal Jupiterio ir Saturno dujų stebėjimus, kurie leido iškelti prielaidą, kad amoniakas, metanas ir vandenilis – Saulės ūko likučiai – pradžioje pateko į šių planetų, o taip pat ir į žemės atmosferą. Taip pat svarbu, kad ankstyvoji atmosfera turėjo būti redukcinė, nes kitaip negalėjo susidaryti reikiamas organinių medžiagų molekulių kiekis.

Šis svarbus klausimas dėl ankstyvosios Žemės atmosferos pobūdžio buvo plačiai aptarinėjamas, nes kai kurie tyrimai atskleidžia, kad atmosfera buvo ne redukcinė, o neutrali, nors kiti rodo priešingai. Šiuo metu sutariama, kad vis dėlto atmosfera buvo redukcinė ir kad minėtos trejos dujos (kurios tikriausiai susidarė iš chondritinės medžiagos, Žemės istorijos priešaušriu veikiamos aukštos temperatūros ir didelio slėgio) buvo reikalingos tam, kad ji tokia susidarytų.

Kai kurie mokslininkai teigia, kad „pirmapradė sriuba“ buvo pernelyg atskiesta ir todėl joje negalėjo susidaryti tokia organinių molekulių koncentracija, kad jos galėtų sąveikauti tarpusavyje. Kiti tyrėjai mano, kad pakako didesnės vietinės koncentracijos, kuri galėjo atsirasti per potvynius susidariusiuose baseinuose arba dėl garavimo per klimato ciklus.

Vienas dalykas, kurį patvirtina beveik visi tyrimai, yra tai, kad ankstyvosiomis gyvybės dienomis nebuvo DNR / baltymų sistemų, kurios išsivystė vėliau. Kadangi nėra abejonių dėl to, kad baltymai ir DNR negalėjo egzistuoti vieni be kitų, ir beveik neabejojama tuo, jog jie spontaniškai pasirodė tuo pat

metu, siūloma alternatyvi prielaida, kad jų abiejų pirmtakas buvo RNR. Taip pat teigiama, kad RNR galėjo tekti katalizatoriaus vaidmuo, kurį atlieka baltyminiai fermentai, ir ji galėjo būti genetinės informacijos saugykla, panašiai kaip DNR, nes DNR taip pat yra polipeptidas. Tačiau „RNR pasaulio“ idėja taip pat buvo plačiai kritikuojama teigiant, kad nors RNR galbūt ir susidarė prieš DNR ir baltymus, ji negalėjo būti pirmasis aktyvus „pirmapradės sriubos“ produktas. Taigi gyvybės pradžios paieškos tęsiasi, atverdamos tokias intriguojančias prielaidas, kaip „PAH pasaulis“, kuriame pagrindu „RNR pasaulio“ atsiradimui tampa policikliniai aromatiniai junginiai – ši prielaida buvo pasiūlyta, šiuo metu tiriama ir atrodo esanti perspektyvi.

Žr.: EVOLIUCIJA, KREACIONIZMAS

ABSOLIUTIZMAS

Politinėje filosofijoje sąvoka **absoliutizmas** reiškia valdymo sistemą, kurioje valdančiųjų jėgų nevaržo konstitucija, tradicijos ar kiti ribojimai. Deja, šių dienų pasaulyje politinis absoliutizmas vis dar egzistuoja. Jis gali būti užmaskuotas skirtingais pavadinimais ir jo veikimas gali būti ne akivaizdus, bei atsiskleidžiantis per absoliutizmui būdingą poveikį. Dar visai netolimoje praeityje mirgėte mirgėjo absoliučią valdžią turėjusių asmenų vardai – vieni jų ne tokie žymūs, kiti itin įtakingi, vieni tiesiog įkūnija blogį, kiti daugiau ar mažiau vertintinami teigiamai. Tai ir Robertas Mugabė (*Robert Mugabe*), ir Idis Aminas (*Idi Amin*), ir Sadamas Huseinas (*Saddam Hussein*), ir Irano imamai, ir Saudo Arabijos karališkoji šeima, ir Li Kuanas Ju (*Lee Kuan Yew*) iš Singapūro. Kiekvienas, apsižvalgęs šių dienų pasaulyje, gali paminėti ir tuos diktatorius, kurie tebėra valdžioje ar neseniai prie jų prisijungė.

Teisę, kaip ją suvokia absoliutizmo šalininkai, sudaro vienvaldžio valdovo norai ir nurodymai. Šį teiginį geriausiai iliustruoja Tomo Hobso *(Thomas Hobbes)* požiūris. Būdamas įsitikinęs, jog gyvenimas „natūralioje būsenoje“ yra nuolatinis žiaurus konfliktas, kuriame jėga reiškia tiesą, T. Hobsas teigė, kad ideali visuomenė yra tokia, kurioje žmonės savo asmeninę nepriklausomybę perleidžia absoliučią valdžią turinčiam valdovui mainais už jo suteikiamą apsaugą.

Po XVIII amžiaus pabaigoje Šiaurės Amerikoje ir Prancūzijoje įvykusių revoliucijų diskusijos apie politiką dažnai vykdavo iškeliant prieštaringas idėjas, o absoliutizmo ir konstitucionalizmo konfliktas tam laikui buvo itin aktualus. Liberalūs mąstytojai pripažino, kad absoliutizmas gali prisidengti įvairiausiomis kaukėmis, pradedant absoliučia monarchija ir baigiant demokratijos vardu besidangstančiu minios viešpatavimu (ochlokratija). Dėl šios priežasties kai kurie jų ką tik užsimezgusį darbininkų klasės politinį sąmoningumą vertino su tokiu pat nerimu, kaip ir galimą absoliučios monarchijos sugrįžimą. Tokius nuogąstavimus mąstytojai reiškė ne vieninteliai ir net ne pirmieji – demokratija su ochlokratija pradėta tapatinti XIX a. Vokietijoje, vykstant dešiniųjų kovai prieš Šviečiamojo amžiaus politinę mintį. Šio požiūrio laikėsi grupė rašytojų, kurie XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje skelbė jį politiniame savaitraštyje *Berliner politisches Wochenblatt*. Jie teigė, kad krikščionišką monarchiją pakeitę racionalizmu ir individo laisvės bei prigimtinių teisių idėjomis Šviečiamojo amžiaus filosofai žadino naujo absoliutizmo grėsmę. Šio požiūrio įtaka bėgant amžiams nemenko – tai įrodo tokie vėlesnių laikotarpių mąstytojai, kaip T. Adornas (*T. Adorno*) ir M. Horkheimeris (*M. Horkheimer*), kurie šiuos Šviečiamajam amžiui iškeltus kaltinamuosius argumentus pritaikė nacizmui ir stalinizmui.

Nepaisant to, XIX a. Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos politiniai mąstytojai nuolat vartojo sąvoką „absoliutizmas“, siekdami sumenkinti įvairias politines tendencijas, kuriomis buvo siūloma sutelkti valdžią į vieno arba kelių asmenų rankas arba, atvirkščiai, palikti mažumą neapsaugotą nuo nežabotos daugumos savivalės. Šios sąvokos dvasia išliko diskusijose apie totalitarizmą, diktatūrą ir apskritai apie nekonstitucines valdymo formas.

Absoliutizmas moralės filosofijos požiūriu – tai įsitikinimas, kad tam tikri veiksmai visais atvejais yra neteisingi, neatsižvelgiant į pasekmes, o tam tikri kiti veiksmai visuomet yra privalomi, taip pat nepaisant pasekmių. Toks požiūris kartkartėmis dar vadinamas „objektyvizmu“ arba, dar tiksliau, „griežtuoju objektyvizmu“ – tai svarbiausias reliatyvizmui priešingas požiūris. Reliatyvizmas teigia, kad nėra absoliučių standartų ir kad skirtingos moralinių vertybių sistemos, net jei jos ir prieštarauja vienos kitoms, yra lygiavertės.

Neigdamas pasekmių svarbą, moralinis absoliutizmas taip pat, be abejonės, yra priešingas etiniam pasekmizmui (konsekvencializmui), kuris veiksmų

gėrį ar blogį matuoja pagal jų rezultatus arba poveikį. Griežtasis objektyvizmas artimas požiūriui, kad moralinė vertybė – tai vidinė savybė, panašiai, kaip teigiama deontologijoje. Natūralus absoliutizmo etikos prieglobstis yra religija, ypač paženklinta fundamentalizmo arba literalizmo antspaudu, kai dievybės įsakymų arba šventais laikomuose tekstuose išdėstytų nurodymų turi būti absoliučiai laikomasi.

Informacijos apie politinį absoliutizmą taip pat rasite šiuose skirsniuose: FAŠIZMAS, KOMUNIZMAS, POLITIKA, TOTALITARIZMAS.

Informacijos apie moralinį absoliutizmą taip pat rasite šiuose skirsniuose: DEONTOLOGIJA, PASEKMIZMAS (KONSEKVENCIALIZMAS), RELIATYVIZMAS.

AGNOSTICIZMAS

Agnosticizmas – tai požiūris, kad asmuo privalo susilaikyti ir nuo tikėjimo, ir nuo netikėjimo tam tikrais dalykais, remdamasis tuo, kad nei vieno, nei antro neįmanoma patvirtinti esamais įrodymais arba samprotavimais. Šis terminas daugiausia vartojamas diskutuojant apie tai, ar egzistuoja dievybė, dievybės ar kitos antgamtinės būtybės. Įprastai manoma, kad agnostikas – tai asmuo, kuris netiki anksčiau minėtais antgamtiniais dalykais, tačiau nesijaučia turįs teisę neigti jų egzistavimą, nes jų neegzistavimo negali įrodyti. Griežtas tvirtinimas, kuriuo neigiamas antgamtinių subjektų arba institucijų buvimas, yra **ateizmas**.

Agnosticizmas pripažįsta įvairias interpretacijas. Tipiškas agnostikas sako, jog dėl to, kad nėra pagrindo nei teigti, nei neigti dievų egzistavimo, neverta raginti net svarstyti šių dalykų (nei mintimis, nei veiksmais), nes taip elgtis neracionalu. Tai nėra lygiavertė ateizmui pozicija – agnostikai taip pat teigia, kad nepakanka įrodymų, paneigiančių antgamtinių būtybių egzistavimą, taigi išlieka (nors ir nedidelė) jų gyvavimo tikimybė.

Šią poziciją dar labiau susilpnina asmenys, kurie nėra agnostikai tikrąja to žodžio prasme, – būdami neįsitikinę ar neapsisprendę jie nežino, kam pritarti, nes abiejų pusių argumentai jiems atrodo tiek pat silpni arba tiek pat svarūs. Neutrali pozicija dera su tuo, kad neišreiškiamas priešiškumas religijai

ir netgi vienai ar kitai religinės praktikos formai – jos pagrindimas primena Paskalio „lažybas“: prancūzų matematikas Blezas Paskalis (*Blaise Pascal*) (1623–1662 m.) teigė, kad net jeigu tikimybė, jog Dievas yra, būtų nepaprastai maža, verčiau tikėti Jo buvimu ir atitinkamai elgtis, nes galima tokio elgesio nauda yra kur kas didesnė nei elgiantis priešingai. Jeigu Dievas yra, tikėjimas Juo užtikrins tokį didelį atlygį, kuris gerokai viršys „išlaidas“, patirtas klaidingai tikint (tuo atveju, jei Dievo nebūtų).

Kai kurie asmenys sąvoką „agnosticizmas“ vartoja teizmui artima prasme (tai šiek tiek skiriasi), t. y., nors jie tiki tam tikro antgamtiškumo buvimu, tačiau nieko nežino apie jo prigimtį ir atitinkamai negali apie jį tvirtinti ar jo neigti.

Sąvoką „agnostikas“ iš graikiškų žodžių *a* (ne arba be) ir *gnosis* (γνσις, žinojimas) sudarė T. H. Hakslis (*T. H. Huxley*) (1825–1895 m.), kuris rašė: „Svarstydami apie intelekto dalykus sekite savo protu tiek, kiek jis jus ves, neatsižvelgdami į jokias kitas aplinkybes. Ir priešingai, kalbant apie intelekto dalykus negalima teigti išvadų, kurių negalima pademonstruoti ar kurios nėra akivaizdžios, tikrumo.“ („Agnosticizmas“ *(Agnosticism)*, 1889 m.). Tai rodo, kad ir pats šios sąvokos kūrėjas panaudojo ją, norėdamas pabrėžti griežtesnį teiginį, būtent, kad nėra pagrindo teigti, jog egzistuoja tam tikros antgamtinės būtybės, taigi atitinkamai neverta to svarstyti mokslo ar dorovės sumetimais. Kalbėdamas apie susijusį žmogaus nemirtingumo klausimą jis rašė: „Aš negaliu nei patvirtinti, nei paneigti žmogaus nemirtingumo. Nematau priežasčių, kodėl turėčiau tuo tikėti, bet, kita vertus, neturiu priemonių jam paneigti“, – šie žodžiai tiksliai nusako agnostiko požiūrį.

Agnosticizmas, kaip sąmoningas judėjimas, daugiausia būdingas karalienės Viktorijos epochai, kai krikščionybė ar netgi bet koks kitas pozityvus antgamtinis tikėjimas daugeliui tapo nepriimtinas, tačiau tuo pat metu jie liko ištikimi moralės nuostatoms ir manė, kad jų dvasinius troškimus patenkins domėjimasis mokslu ar gamtos romantizavimas. Moralinė šio klausimo pusė apibendrinama nerūpestingame limerike: „Jaunuolis iš Moldavijos / nebetikėjo Išganytoju, / tad į Jo vietą / jis pastatė padorumo religiją, / kurios galva pats ir tapo.“ Moldavianizmas buvo to meto išsilavinusių ir mokslo žmonių priesakas.

Nors T. H. Hakslis ir sukūrė agnosticizmo sąvoką, labiausiai ją praturtino mąstytojas Herbertas Spenceris (*Herbert Spencer*) (1820–1903 m.) savo

veikale „Pirmieji principai“ (*First Principles*) (1862 m.) – pamatiniame darbe, kuriame pateikta filosofijos ir evoliucijos teorijos sintezė. Jis teigė, kad mokslas ir religija gali būti suderinti (tuo metu tai buvo ypač aktualus klausimas) tik tuomet, jei bus pritarta, kad jie abu galiausiai remiasi į tai, kas nepažinu. Tai puikiausiai apibūdina aktyvųjį agnosticizmą.

Religijos požiūriu agnosticizmas daugelio laikomas kur kas labiau pagrįstu, o taip pat ir taikesniu mokymu nei ateizmas. Iš tiesų taip nėra – ši neutrali pozicija susidarė dėl painiavos tarp pažinimo ir racionalumo. Griežtai kalbant, jei žinios priklauso nuo tikslių įrodymų, tada mes nežinome nieko, išskyrus matematiką ir logiką, ir tai tik todėl, kad patys apibrėžėme sąvokas, aksiomas ir veiksmus, iš kurių kyla šių formalių sistemų „tiesos“. Pamąstykime: nors teiginys, kad man rašant šiuos žodžius prieš akis yra nešiojamojo kompiuterio ekranas, atrodo esąs akivaizdus, skeptikai gali pateikti argumentų ir priversti tuo suabejoti, o aš turėčiau įrodinėti, kad nemiegu, nesapnuoju, nematau haliucinacijų ir kad ne tik mano smegenys mano, jog tai, kuo aš spaudinėju klavišus, yra rankos. Praktiniu požiūriu tokios abejonės yra nereikšmingos – praktikoje mes žiniomis vadiname tai, kas buvo ne kartą išbandyta ir patikrinta, kas sudaro kitų dalykų, pagal kuriuos mes mąstome ir veikiame, pagrindą, ir ką mes pritaikome savo veikloje. Galime tikėti aerodinamine inžinerija, kuri pagrįsta atitinkamomis žiniomis, kai kylame lėktuvu. Aerodinamikos žinios grįstos tuo, kad jos ne kartą sėkmingai empiriškai patvirtintos, ir tai yra nepaisant fakto, kad jų negalima „įrodyti“ pagal matematinių teoremų standartus.

Tačiau kalbant apie religinio agnosticizmo pagrįstumą problema kyla dėl to, kad mintis, jog Visatoje gali būti antgamtinių būtybių ar institucijų, yra taip pat racionaliai pagrįsta, kaip ir teiginys, kad aplink Saulę sukasi kiniškas arbatinukas. Taip teigė Bertranas Raselas (*Bertrand Russell*), šmaikščiai įvardydamas agnosticizmo problemą: jis negali įrodyti, kad kiniškas arbatinukas neskrenda apie Saulę, taigi, minėto mokymo šviesoje privaloma palikti tokio dalyko tikimybę ir jokiu būdu griežtai jos neneigti. Tačiau pakankamai akivaizdu, kad bet kokie svarstymai dėl tokio dalyko įrodymų ar pagrindimo, taip svariai įrodo, kad to negali būti – netgi neteigiant, kad taip mąstyti yra tikėtina arba netikėtina, – jog jie yra neracionalūs iki beprotybės tikrąja to žodžio prasme.

Atskiras asmuo turi labai rimtai pagalvoti, kaip tariamai keliama hipotezė, kad egzistuoja antgamtinės institucijos arba būtybės – dievybės, fėjos,

nykštukai, vaiduokliai – dera su pasauliu, kurį mes pažįstame ir tiriame. Vertinant įrodymų arba logikos požiūriu, Olimpo arba hinduizmo dievų panteonas, arba degantis Mozės krūmas yra tokio pat lygmens teiginiai, kaip ir dantukų fėja arba skraidantis arbatinukas, – jei suaugusio asmens tikėjimas dantukų fėja ir atitinkamai pasirinktas gyvenimo būdas atskleistų jo pamišimą, tada tokia pat beprotybė yra ir tikėti kitais panašiais dalykais. Atrodo, beprotybė nebūtų tik tikėjimas tradicinių religijų dievais, nes tokį tikėjimą galima pagrįsti istoriniais ir socialiniais faktais bei manipuliacijomis vaikų ir daugumos nemąstančių suaugusiųjų patiklumu, poreikiais ir baimėmis, nors jais tiki ir kai kurie pakankamai protingi suaugusieji (dažniausiai pasirinkdami sudėtingesnę tikėjimo versiją).

Žr.: AGNOSTICIZMAS, ATEIZMAS, RELIGIJA, SEKULIARUMAS, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

AKTYVIZMAS

Aktyvizmo sąvoka paprastai vartojama apibūdinant bet kokios formos protestą arba agitaciją, kuriais siekiama politinės, socialinės, aplinkos apsaugos, švietimo ar bet kurios kitos visuomenei rūpimos srities pokyčių, net jeigu tai būtų apgalvotas neveikimas arba pasyvumas. Jau pats pavadinimas atskleidžia, kad dažniausiai tai būna aktyvi veikla, pradedant lobizmu ar propaganda ir baigiant gatvės demonstracijomis, riaušėmis, maištais ir terorizmu. Aktyvizmas įprastai siejamas su kairiosiomis pažiūromis, bendruomeninėmis problemomis, nevyriausybinių organizacijų kampanijomis žmogaus teisių, aplinkos apsaugos ir globalizacijos srityse bei panašiomis ginčijamomis ir prieštaringomis temomis. Visgi jis gali būti tapatinamas ir su dešiniųjų pažiūrų atstovų pastangomis (pvz., nacių aktyvizmas Veimaro Respublikoje XX a. trečiajame dešimtmetyje) bei tradicionalistų veikla, tokia, kaip demonstracijos ir lobizmas, siekiant apsaugoti sportinę medžioklę Anglijos kaimo vietovėse.

Kai kurie žmonės iš prigimties yra aktyvistai ir jie greitai randa, jų įsitikinimu, tikrai svarią idėją, kuriai yra pasirengę skirti laiko, jėgų bei pasitelkti kitus asmenis, o dažnai netgi patirti nemenkų išlaidų. Suprantama, dauguma žmonių labiau rūpinasi asmeniniais reikalais ir įsipareigojimais, tad sau reikš-

mingus dalykus tiesiog remia piniginėmis aukomis ar kartkartėmis pasirašydami parlamento ar Kongreso nariams skirtus laiškus. Tokius asmenis užsiimti aktyvizmu gali paskatinti pasipiktinimas, pažeistas teisingumas arba bet kokia kita priežastis, kuri jiems atrodo svarbi ir nepriimtina – tada jie, įkvėpti tos pačios dvasios, kaip ir aktyvūs bendražygiai, pakyla kovai.

Yra ir nerimą keliančių aktyvizmo pavyzdžių, greitai virstančių minios smurtu, nors galbūt tai galėjo būti atsakas į žiaurius tvarkos palaikymo metodus. Pasitaiko ir taikių masinių demonstracijų, kurios pajėgia nuversti režimus – taip atsitiko 1989 m. buvusioje Čekoslovakijoje, Rytų Vokietijoje ir Lenkijoje. Šiuos istorinius įvykius savo ruožtu paskatino kiek ankstesnės panašaus aktyvizmo apraiškos Kinijoje, kurios tų pačių metų birželio 4 d. baigėsi tragedija Pekine, Tiananmenio aikštėje, kai kariuomenės tankai pajudėjo per studentų stovyklą, išsidėsčiusią iki pat Uždraustojo miesto. Kruviniausias to meto aktyvizmo Europoje pavyzdys – įvykiai Rumunijoje, kai N. Čaušesku (*N. Ceauşescu*) režimo žlugimas likus kelioms savaitėms iki Kalėdų pareikalavo nemažai gyvybių.

Politinės santvarkos pasikeitimus lemiantis politinis aktyvizmas yra būdingas istorinis reiškinys. 1789 m., 1830 m., 1848 m. ir 1919 m. įvykusios revoliucijos Europoje – tai tik keletas datų, iliustruojančių ryškiausius tokio aktyvizmo pavyzdžius per porą šimtmečių. Egzistuoja ir tylusis aktyvizmas, kuris daugumoje visuomenių nuolat išlaiko pokyčius skatinančią įtampą – toks aktyvizmas veikia per politinius procesus ir viešus debatus, prie kurių prisideda ir spauda (bent jau liberaliosios demokratijos šalyse).

Liberaliosios demokratijos šalyse bent jau galima tikėtis, kad aktyvizmas pasireikš būtent tokia forma. Daugeliui demokratinių valstybių būdinga problema yra nepakankamas visuomenės dalyvavimas, sprendžiant įvairius klausimus, t. y., aktyvizmo stoka, kuri lemia menką rinkėjų aktyvumą, nusivylimą politika ir politikais bei bejėgiškumo jausmą, kylantį dėl tikro politinio pasirinkimo trūkumo, kai Vakarų politikai iš esmės sprendžia nedidelius tarp valdančiųjų partijų kylančius ginčus, o svarbiausi sprendimai, (ypač) susiję su ekonomine situacija, jau nebėra tik vyriausybių rankose, tačiau priklauso nuo pasaulinių tendencijų ir veiksnių.

Aktyvizmas susijęs ne tik su politika. Kultūros bei meno naujoves ir eksperimentus taip pat iš esmės daugiausia lemia atitinkamos srities aktyvistai. Tos intelektualų diskusijos, kurios niekuomet nevirsta konkrečiais veiksmais, yra tik

aktyvizmo prieangis, tačiau rašymas – taip pat tam tikra akyvizmo forma, kurią puikiai apibūdina nemarus posakis, kad plunksna galingesnė už kardą.

Žr.: JUODOJI GALIA, JUODOJI SĄMONĖ, KOMUNIZMAS, POLITIKA, TERORIZMAS

ALTRUIZMAS

Terminą **altruizmas**, kurio tiesioginė prasmė – kitų asmenų interesus laikyti aukštesniais už savuosius, 1851 m. sukūrė Ogiustas Kontas (*Auguste Comte*) iš itališko žodžio *altrui*, reiškiančio „kiti". Paraidžiui šis terminas skambėtų kaip *kitizmas*. Tačiau pati idėja, nors galbūt išreikšta kitais žodžiais, aptinkama daugelyje moralės sistemų. Svarbiausias jos akcentas – kalbant apie gėrį ir santykių pobūdį, tai, kas priklauso kitiems, turi būti pirmoje vietoje (ir kalbant apie konkrečias pareigas, ir apskritai).

Altruizmo moralumą geriau suvokti galima per kontrastą su jo priešingybe, t. y. savanaudiškumu, kuris suprantamas kaip sąmoningas ar kitoks polinkis savo interesus kelti virš kitų asmenų interesų. Lengva įsivaizduoti visą altruizmo ir savanaudiškumo spektrą nuo nedidelio iki stipraus šių savybių pasireiškimo, tačiau stiprus pasireiškimas ryškiau atskleidžia esminius kiekvienos šių elgsenų požymius. Tokie kraštutiniai pasireiškimai gali būti kareivio pasiaukojimas, kuriuo išsaugomos jo bendražygių gyvybės, bei didelė žala kitiems asmenims, padaryta siekiant savo naudos.

Kai kurių mąstytojų nuomone, poelgis negali būti laikomas visiškai altruistiniu, jei jis teikia tam tikros naudos jį atlikusiam asmeniui. Taigi, jeigu asmuo, padėdamas kitiems, patiria malonumą ar pasitenkinimą, net jei jis negauna už tai materialinės naudos arba viešo pripažinimo, šis veiksmas jau gali būti laikomas savanaudišku ir „nevisiškai" altruistiniu. Tai paranku teoretikams, kurie vertindami žmogiškąją prigimtį kiekvieną veiksmą yra linkę laikyti savanaudišku, nors jis naudingas ir kitiems, ir (gal net daugiau) pačiam tai atlikusiam asmeniui. Darniai sutvarkytoje moralės sistemoje galima norėti, kad kiekvienas patirtų malonumą ir pasitenkinimą, padėdamas kitiems ar veikdamas jų labui, ir tai gali būti pripažįstama geru dalyku, nes visi gauna naudos.

Jei manoma, kad tikrasis ir nekintamas motyvacijos šaltinis yra savanaudiškumas, filosofijoje tai vadinama egoizmu. Kaip įprasta, filosofai išskiria kelis jo porūšius. Psichologinis egoizmas – tai tikėjimas, kad netgi akivaizdžiai altruistiniai veiksmai iš tiesų nulemti paslėptų savanaudiškų motyvų. Racionalusis egoizmas – tai požiūris, jog yra tikslinga visuomet pirmiausia paisyti savo interesų. Remdamiesi pavyzdžiais, kuriuos (skonio dalykas) galima apibūdinti kaip ciniškus arba realistinius, kai kurie XVII a. ir XVIII a. atgaivintų diskusijų apie moralumą dalyviai, tokie, kaip Fransua de Larošfukas (*François de La Rochefoucauld*) ir Bernardas Mandevilis (*Bernard Mandeville*), nuėjo taip toli, kad teigė, jog akivaizdžiai altruistiniai veiksmai iš tiesų yra tuštybės apraiška. „Drąsūs vyrų poelgiai ne visuomet nulemti jų drąsos, o moterys ne visada saugo skaistybę dėl savo skaistumo“, – teigiama vienoje iš F. de Larošfuko maksimų.

Tokio požiūrio šaltinis yra Tomas Akvinietis, kuris sakė, kad meilė iš dalies yra savimeilės funkcija. Šią mintį jis kildino iš neabejotinai klaidingai perskaitytos Aristotelio pastabos, pateiktos „Nikomacho etikos“ dalyje apie draugystę, kad draugiški jausmai kitiems kyla iš mūsų draugystės su savimi. Aristotelio mintis buvo tokia, kad tikras draugas – tai „antrasis aš“, taigi ir kitam asmeniui rūpi lygiai tie patys dalykai. Šis aiškinimas prieštarauja teiginiui, kad savanaudiškumas yra visa ko ištakos – akivaizdu, kad tokio aiškinimo nemėgsta egoizmo teoretikai.

Naujesnėse diskusijose nagrinėjama galimybė, kad altruizmas padeda geriau suvokti biologinę žmogaus raidą. Bendrai kalbant apie evoliucijos teoriją, žinoma, kad atskiri individai arba rūšys elgiasi altruistiškai, jeigu jie siekia naudos ne tik kitiems tos rūšies nariams, bet ir kitiems organizmams, netgi savo nenaudai. Tokių pavyzdžių gamtoje yra begalė. Stengiantis tai paaiškinti, buvo pasitelktos sąvokos „šeimyninė atranka“ ir „reciprokinis altruizmas“. Pirmoji jų išreiškia hipotezę, jog genai, kurie verčia individą padėti giminaičiams, užtikrina, kad jų genams yra didesnė tikimybė išlikti ir daugintis populiacijoje, jeigu tokio elgesio nauda viršys išlaidas (Hamiltono taisyklė). Antroji sąvoka grindžiama pastebėjimu, kad skirtingų rūšių atstovai veikia vieni kitų labui, nes tokio elgesio rezultatai yra geresni, nei būtų kiekvienam siekiant savo naudos.

Kritikai netrukus paprieštaravo, kad nei šeimyninė atranka, nei reciprokinis altruizmas nėra tas „tikrasis altruizmas“, nes abiem atvejais naudos sulaukia

ir patys individai. Kalbant apie vabzdžius, augalus ir nežmogiškos prigimties gyvūnijos atstovus, atrodo, nėra ko pernelyg tikėtis aptikti elgsenos modelių, kurie nesuteiktų pranašumo tam tikrai rūšiai, nes kitaip neišvengiamas ir, ko gero, gana greitas rezultatas būtų išnykimas. Tačiau kalbant apie sąmoningus ar mąstančius žmones, galima tikėtis, kad principai, įsitikinimai, jausmai, interesai bei didesnio gėrio siekis gali nugalėti savanaudiškumą, o kartkartėmis – netgi savisaugą. Neretai taip ir atsitinka.

Žr.: EGOIZMAS, EVOLIUCIJA, POZITYVIZMAS IR LOGINIS POZITYVIZMAS

ANARCHIZMAS

Anarchija pažodžiui reiškia „be valdovo ar vyriausybės“. Ši sąvoka apibūdina politinę santvarką, kurioje nėra įstatymų ar valstybinės valdžios sistemos. Anarchizmas – tai teorija, kuri šia prasme propaguoja anarchiją. Šiai teorijai pritaria tie, kurie pasisako už valstybės, t. y. institucijos, egzistuojančios tam, kad išlaikytų privalomą teisinę tvarką, panaikinimą. Anarchistai teigia, kad sveikai mąstantys žmonės suformuos natūralias bendruomenes, užuot gyvenę paklusdami bet kokios formos valdžiai, išskyrus tą, kurią patys sau pasiskyrė.

Šnekamojoje kalboje „anarchija“ reiškia maištingus neramumus ir netvarką. Paprastai manoma (remiantis pagrįstomis iš žmogaus prigimties kildinamomis prielaidomis), kad anarchija pirma, griežtąja, prasme labai greitai peraugtų į antrojo tipo anarchiją, o žmogaus gyvenimas vėl grįžtų į pirmykštę „vienišo, skurdaus, bjauraus, gyvuliško ir trumpo egzistavimo“ būseną, kurią apibūdino Tomas Hobsas (*Thomas Hobbes*), kalbėdamas apie prieš vyriausybės ir įstatymų susiformavimą buvusią tariamą žmonijos anarchiją, kurioje vyko „visų karas prieš visus“.

Anarchistai į tai atsako, kad net jeigu kuris nors visuomenės narys ciniškai atsisakytų priimti tokius draugystės ir meilės pančius, kurie galėtų lemti bendruomeninį elgesį, paprasčiausias savanaudiškumas lemtų tai, kad laisvi asmenys sukurtų tarpusavio pagalbos ryšius, taigi savivaldos bendruomenėse savaime įsivyrautų tvarka.

Kai kurie antropologai teigia, kad Kalahario bušmenai ir kai kurios kitos gentys ir yra visuomenės, kuri gali būti apibūdinta kaip anarchija, pavyzdžiai. Anarchija taip pat gali trumpam susiformuoti kaip karo ar kitos didelės nelaimės padarinys (kaip pavyzdį galima paminėti laikotarpius po Prancūzijos revoliucijos, Ispanijos pilietinio karo, o Somalyje – iki XX a. pabaigos). Todėl sunku spręsti apie tų psichologinių, sociologinių ir politinių teiginių, kurie numanomi ar optimistiškai keliami anarchistų teorijoje, pagrįstumą.

Vis dėlto kai kurias anarchistinės tvarkos gyvavimo galimybes, kurios nagrinėjamos toliau, galima patikrinti. Bendrai kalbant, šiuolaikinės išsivysčiusios visuomenės gana sklandžiai veikia besivadovaudamos institucijų sistema, kuri daugeliui žmonių suteikia tikrumo, kad jie gali pasitikėti sudarytomis sutartimis bei paslaugomis, nuo kurių yra priklausomi. Dėl sėkmingo funkcionavimo šio fakto daugelis žmonių tiesiog nepastebi, tačiau jo rezultatas, kurį lemia privalomų vykdyti teisės aktų viršenybė ir gerai tvarkoma vyriausybės veikla, gali būti trumpai apibūdinamas kaip tvarka, visiškai priešinga anarchijai, nesvarbu, ar ji suprantama bendrąja netvarkos prasme, ar griežtesne vyriausybės nebuvimo prasme.

Į tokios tvarkos vietą anarchistai siūlo visuomenę, kurią sudaro savanoriškų bendrijų visuma, neribojama ir nereglamentuojama jokiomis priemonėmis, išskyrus gerą valią. Tačiau svarbiausias anarchizmui būdingas trūkumas yra tai, kad atskiri asmenys iki tam tikro laipsnio yra savanaudiški, ir ne visi savanaudiški interesai yra nepateisinami arba neracionalūs. Tai taikoma ir asmenų grupėms, pavyzdžiui, šeimoms arba gentims. Simpatijos ir ištekliai yra riboti, taigi konkurencija tarp individų ir jų grupių neišvengiama. O konkurencija gali sukelti (dažnai ir sukelia) konfliktą. Tad jei nebūtų konkurencijos reguliavimą arba iškilusių konfliktų sprendimą užtikrinančių taisyklių, kurių privaloma laikytis, kitaip laukia bausmė, pasekmės būtų tokios, kad stiprusis galėtų prikulti silpnąjį, o neteisybė viešpatautų.

Turint tai omenyje, anarchistų įsitikinimas, kad taisyklių nevaržomi žmonės gyventų darniai, skamba patraukliai, bet naiviai. Prie šios nepakankamos moralės psichologijos jie prideda ir apibendrinimus apie „laisvę“, tačiau nepastebi, kad laisvės vertingumas dėl jo pažeidžiamumo turi būti saugomas ir kad būtent siekdami tikrosios laisvės žmonės buriasi į pilietinę visuomenę ir sutinka laikytis privalomų įstatymų.

Anarchistai klysta mąstydami, kad pasibjaurėjimas tironija yra pakankama priežastis panaikinti valstybę. Racionalesnė idėja būtų atsisakyti ne valstybės, bet tironijos, kad valstybė taptų sąžiningesnė ir laisvesnė, taip apsaugant jos narius nuo gobšių ir sugedusių asmenų smurto, – tokių asmenų tarp mūsų yra pernelyg daug, kad anarchizmą net tolimoje ateityje galėtume vertinti rimtai.

Tolimas anarchizmo giminaitis yra libertarianizmas (nepainiokime su liberalizmu). Tai atskleidžia, kaip smarkiai politiniai sparnai gali būti „atlenkti atgal" – libertarianizmas, kuris paprastai susijęs su dešiniosiomis pažiūromis bei daugeliu anarchizmo formų (pavyzdžiui, anarchokomunizmu, anarchosindikalizmu), traktuojamas kaip kitame politinio spektro gale esantis judėjimas. Libertarianistai linkę tikėti laisva rinka, minimaliu vyriausybės kišimusi, teise turėti šaunamąjį ginklą ir nepritarimu gerovės užtikrinimui – šis įsitikinimas kyla dėl to, kad žmonės turi ne tik teisę būti laisvi ir kuo mažiau valdomi kitų, bet ir privalo priimti su tuo susijusias prievoles. Toks požiūris yra bent jau nuoseklus, tačiau jo šalininkai nepakankamai įvertina (o dažnai tiesiog užmerkia akis) nevienodus atskirų asmenų sugebėjimus ir likimus, kurie iškelia keletą asmenų virš kitų, tarp kurių yra nemažai tokių, kurie negali pasinaudoti visomis konkurencinės visuomenės siūlomomis galimybėmis. Šiam libertarianizmo aspektui prieštarauja politinės filosofijos kryptys, kurių dėmesio centre yra socialinis teisingumas ir bendruomenių įsipareigojimai savo nariams.

Gimtieji libertarianizmo namai yra Jungtinės Amerikos Valstijos – jo sekėjai tvirtina, kad šių pažiūrų šalininkai buvo Tomas Džefersonas (*Thomas Jefferson*) ir kiti Jungtinų Valstijų įkūrėjai. Jų teiginius ekonominės politikos srityje įkvepia Miltono Frydmano (*Milton Friedman*), Frydricho Hajeko (*Friedrich Hayek*) ir Liudviko fon Mizeso (*Ludwig von Mises*) raštai. Didžiojoje Britanijoje šio požiūrio skelbėja buvo Margareta Tečer (*Margaret Thatcher*), kuri nuėjo taip toli, jog ėmė neigti tokį dalyką, kaip „visuomenė", teigdama, kad tai, kas netinkamai apibūdinta šia sąvoka, yra spiečiai asmenų, uoliai dirbančių savo pačių labui. Tiems, kurie užima aukštą padėtį, toks požiūris yra priimtinas. Tačiau tiems, kurie rūpinasi žemesnės padėties žmonėmis, šios pažiūros visiškai nepriimtinos.

Paskutinė pastaba susijusi su svarbia politine perskyra tarp požiūrių, besiskiriančių tuo, kokią svarbą jie suteikia socialiniam teisingumui ir individualizmui. Anarchizmas ir libertarianizmas yra toje pačioje – individualistinėje –

šios perskyros pusėje. Politinių teorijų kūrimo ir aktyvizmo paradoksalumas slypi tame, kad tokie įvairiais aspektais priešingi požiūriai, kaip šie, panašūs svarbiausiais impulsais. Svarbiausias šių požiūrių skirtumas yra tai, kad libertarianistai siekia griežtos policinės tvarkos tų asmenų, kuriems libertarianizmas nenaudingas, atžvilgiu, kad tie, kurie juo naudojasi, galėtų džiaugtis be apribojimų. Taigi libertarianizmą galima laikyti rinktine ir daline anarchijos, kurią jis gina, atmaina, o anarchizmas yra nuoseklesnis ir platesnis.

Žr.: ABSOLIUTIZMAS, DEMOKRATIJA, POLITIKA, TERORIZMAS

ANTISEMITIZMAS

Antisemitizmas – tai priešiškumas žydams, pradedant nuo asmeninės antipatijos ar įtarinėjimų ir baigiant organizuotu atskirų žydų ar jų bendruomenių persekiojimu (kuriuos kartkartėmis vykdė netgi vyriausybės). Kiekvienu atveju priešiškumo pagrindą sudaro pats žydiškumas, o ne asmeninės ydos ar charakterio trūkumai. Šis reiškinys yra vienas gėdingiausių žmonijos istorijoje. Jo kulminacija tapo nacių pastangos per Antrąjį pasaulinį karą išnaikinti visus Europos žydus – dėl to buvo iššudyta apie 6 mln. vyrų, moterų ir vaikų, dauguma jų žuvo specialiai šiam tikslui pastatytų koncentracijos stovyklų dujų kamerose. Šis reiškinys, dar vadinamas Holokaustu, tik savo mastu, o ne esme skiriasi nuo kitų žydų kančių, kurias jie nuolat patyrė po to, kai buvo atskirti po antrosios Jeruzalės šventyklos sugriovimo 70 m.

Atrodo, kad sąvoka „antisemitizmas“ gimė vienoje iš gėdingiausių ir labiausiai klaidinančių XIX amžiaus minties raidos sričių, t. y. debatuose apie rases ir tariamą „rasinį grynumą“. Pirmosiose rasizmo šalininkų eilėse buvo prancūzų filosofas Ernestas Renanas (*Ernest Renan*). Jis įrodinėjo, kad kinai – rankų darbui gabių žmonių rasė, juodaodžiai – žemdirbių rasė, o europiečiai – valdovai ir kariai, bei teigė, kad semitai (arabai ir žydai) yra žemesni už arijus. Ši pastaba paskatino austrų rašytoją Moricą Štainšnaiderį (*Moritz Steinschneider*) E. Renano poziciją apibūdinti terminu „antisemitizmas“. Tačiau būtent žemiausias aistras žadinantys Vilhelmo Maro (*Wilhelm Marr*) raštai, kuriuose buvo aiškiai raginama atnaujinti organizuotą susido-

rojimą su žydais ir netgi sukurti „Antisemitų lygą“, lėmė tai, kad šis terminas buvo įtrauktas į žodynus.

Antisemitinė tikrovė nelaukė, kol bus pakrikštyta šiuo vardu. Ji prasidėjo beveik iš karto, kai tik stiprėjančio kosmopolitizmo ir poklasikiniu laikotarpiu žydų tauta susidūrė su kitomis antikos tautomis. Žydų ir graikų konfliktai prasidėjo IV a. pr. Kr. ir III a. pr. Kr. Dėl to III a. pr. Kr. kilo prieš žydus nukreipti neramumai Aleksandrijoje, o rytinių Viduržemio jūros žemių valdovai graikai siekė panaikinti apipjaustymą ir kitus žydų papročius. Pirmasis dokumentais patvirtintas žydų ištrėmimas įvyko imperatoriaus Tiberijaus valdymo metu I a., kai Romos žydai buvo priversti masiškai palikti miestą. Santykiai tarp romėnų valdžios ir Palestinos žydų dažnai buvo sudėtingi, nuolat kildavo maištai. Paskutinis toks sukilimas baigėsi Šventyklos sugriovimu 70 m., po kurio žydų tremtiniai plačiai pasklido po Europą, Artimuosius Rytus ir Šiaurės Afriką. Taigi tikėtina, kad istorinis Jėzus buvo nubaustas mirtimi (nukryžiavimas būdavo vykdomas maištininkams ir sukilėliams) už dalyvavimą ardomojoje veikloje prieš romėnų valdymą.

Vėliau Romos imperijoje, o po jos žlugimo – Vakarų Europoje – antisemitiniai veiksmai ir nuostatos pastebimi tik epizodiškai, taigi galima sutikti, kad istorikas Edvardas Gibonas (*Edward Gibbon*) buvo teisus, šį laikotarpį vadindamas santykinės tolerancijos laikotarpiu. Tačiau XI amžiuje viskas pasikeitė. Kordoboje ir Granadoje prasidėjo žydų skerdynės, o Ispanijoje ir Artimuosiuose Rytuose buvo sugriautos sinagogos ir (grasinant kankinimais bei mirtimi) daug žydų bendruomenių buvo priverstos pereiti į islamą.

Krikščioniškos šalys taip pat nedaug atsiliko nuo musulmonų valstybių. Kaltindami žydus dėl Jėzaus mirties, skatindami antižydiškas nuostatas šiurpinančiais pasakojimais apie tariamus žiaurumus, įskaitant ritualinį krikščionių vaikų aukojimą, ir kurstydami pasipiktinimą sėkminga prekybine ir finansine žydų veikla, Bažnyčia ir pasaulietinė krikščioniškų šalių valdžia šiais dalykais teisino jų pačių vykdomus pogromus ir trėmimus, iš kurių blogiausi buvo kryžiaus žygiai prieš žydus. Pirmasis kryžiaus žygis, vykęs 1096 m. paskatino ištisų žydų bendruomenių žudynes Reino ir Dunojaus regionuose, o per antrąjį kryžiaus žygį 1147 m. masinės žydų žudynės vyko Prancūzijoje. Panašūs įvykiai pasikartojo ir per 1251 m. bei 1320 m. žygius. Anglija 1290 m. išvarė visus žydus; 1398 m. daugiau nei 100 000 žydų buvo išvyti iš Prancūzijos,

Austrija didžiąją dalį savo gyventojų žydų ištrėmė 1421 m., o 1492 m. juos išvaryti nusprendė ir Ispanija. Kiekvienu šiuo atveju žydai prarado beveik viską, ką turėjo, ir tikriausiai džiaugėsi, kad jiems pasisekė pabėgti ir išsaugoti savo gyvybę. Po vėlyvųjų viduramžių keliems šimtmečiams žydai rado prieglobstį Rytų Europoje, ypač Lenkijoje, kurioje jie klestėjo. Kitur jie ir toliau buvo kaltinami, iškilus vieniems ar kitiems sunkumams, ir dėl to persekiojami. Kai visą Europą nusiaubė Juodoji mirtis, žydai buvo apkaltinti tuo, kad apnuodijo vandens telkinius, ir prieš juos prasidėjęs smurtas nusinešė tūkstančius gyvybių.

Mėtomi atšiauraus likimo žydai bėgo nuo daugumos krikščionių pykčio ir neapykantos bei migravo į Rytus. Jie įsikūrė Lenkijoje, Lietuvoje, Ukrainoje ir Rusijoje. Tačiau netrukus žydus imta persekioti ir šiuose regionuose, pavyzdžiui, per siaubingus XVII a. pogromus, kuriuos kurstė kazokų vadas Bohdanas Chmelnickis.

Nors XIX a. gimusios rasinės teorijos nebuvo būtinos tam, kad paruoštų pagrindą XX a. nacizmo ir stalinizmo žiaurumams prieš žydus, tačiau vis dėlto prie jų prisidėjo. Akivaizdus paradoksas slypi tame, kad dėl šių rasinių teorijų antisemitizmas tapo labiau organizuotas, nors (ypač vokiškai kalbančiose Europos šalyse) daugelis žydų asimiliavosi ir intensyviai įsitraukė į miestų bendrąjį ir kultūrinį gyvenimą. Svarbūs šio proceso veiksniai buvo atsivertimas į krikščionybę ir mišrios santuokos, o taip pat – neabejotinas atskirų iškilių žydų indėlis į muzikos, filosofijos, literatūros ir mokslo suklestėjimą. Be to, kai kuriuose visuomenės sluoksniuose stiprėjo prieštara antisemitizmui, kuri lėmė tokius reiškinius, kaip A. Dreifuso (*A. Dreyfus*) byla Prancūzijoje – čia antisemitizmo opozicijai vadovavo rašytojas Emilis Zola (*Émile Zola*).

Tačiau, kaip atskleidė minėta byla, žydų asimiliacija buvo tik paviršutinė ir galėjo būti paskatinta didėjančio į antisemitizmą linkusių asmenų priešiškumo. Kad ir kaip būtų aiškinama, pasibjaurėtinos nacių vykdytos Europos žydų žudynės vyko nepaisant iš pažiūros civilizuotos praėjusiame amžiuje vykusių asimiliacinių procesų pažangos ir pasitarnavo kaip didžiai tragiškos šios tautos istorijos „kulminacija“ (nors kol Izraelio likimas galutinai neišspręstas, dar negalima tvirtai teigti, kad tai – „kulminacija“).

Čia reiktų paaiškinti vieną antisemitizmo aspektą, t. y., ar antisemitizmas tiesiogiai susijęs su religiniu priešiškumu, o gal jis yra (arba tapo) rasinio priešiš-

kumo išraiška. Nacių požiūris buvo pabrėžtinai rasistinis – žydas, kuris atsivertė į krikščionybę, vis tiek liko žydu, ir vien dėl šios priežasties turėjo būti sunaikintas. Ankstesniais laikais žydų persekiojimai nutrūkdavo, jiems atsivertus į islamą ar krikščionybę (atsižvelgiant į tai, kokią religiją išpažino persekiotojai). Panašiai kaip ir naciai, netgi atsivertusius žydus XV a. pabaigoje Ispanijoje persekiojo Tomas Torkvemada (*Tomas Torquemada*). Toks elgesys buvo pateisinamas tuo, kad žydai esą tik apsimeta tapę krikščionimis, norėdami išsaugoti savo kailį. Nors kai kas tokiu „stovėjimu ant vienos kojos" galėjo grįsti žydų persekiojimus, tačiau pagrindinė priežastis vis tiek išliko pats žydiškumas.

Krikščionių neapykantos žydams šaknys slypi keliose Naujojo Testamento eilutėse. Viena jų – I Tesalonikiečiams 2, 14–16: *Jūs, broliai, tapote sekėjais Dievo Bažnyčių Judėjoje, kurios yra Kristuje Jėzuje, nes tą patį iškentėjote nuo savo tautiečių, kaip ir jos nuo žydų, kurie nužudė Viešpatį Jėzų ir pranašus, kurie persekiojo ir mus. Jie nepatinka Dievui ir yra visų žmonių priešai, nes draudžia mums skelbti pagonims, kad šie būtų išganyti. Taip jie nuolat pildo savo nuodėmių saiką ir ant jų krinta galutinė Dievo rūstybė.* Kita ištrauka – Jono 18, 20–22 eilutės, kuriose aprašoma, kaip Jėzui trenkė vienas žydų apsauginink as. Šis asmuo vėliau buvo pavadintas „amžinuoju žydu" – už šią šventvagystę buvo pasmerktas amžinai klajoti po žemę be vilties, kad mirtis kada nors jį išlaisvins. Evangelijos pagal Matą 27 skyriaus 24–25 eilutėse Poncijus Pilotas atsakomybę už Jėzaus egzekuciją aiškiai permeta žydams. Ir Apaštalų darbų knygoje (Apd 7, 51–53) šventasis Steponas prieš pat savo kankinio mirtį kaltina žydus išdavyste ir Jėzaus nužudymu bei tuo, kad jie atmetė Šventąją Dvasią (tai neatleistinas piktžodžiavimas) ir Dievo pažadus.

Tad nenuostabu, kad Bažnyčia buvo pabrėžtinai antisemitinė, ir daugelis jos apologetų (iki Antrojo Vatikano susirinkimo, kuris oficialiai atmetė šį požiūrį) laikė žydus atsakingais už Jėzaus mirtį. Tai reiškė nelogišką kaltinimą nusikaltimu prieš dievybę (nelogišku, nes dievybė yra nemirtinga, tačiau tokie niekai nesutrikdė ištikimų šio požiūrio šalininkų, kaip ir tai, kad be žydų Jėzus nebūtų galėjęs įvykdyti savo misijos), taigi dėl tokio elgesio jiems tenka amžina stigma. Priešiškumą dėl religinių priežasčių buvo nesunku perkelti į rasinę formą – siekiant pateisinti nesuvokiamą priešiškumą, buvo linksniuojama religinio, vėliau – ir kultūrinio, moralinio, o dar vėliau – ir rasinio nevisavertiškumo idėja. Tai daro jį daugiau nebepateisinamą.

Rodos, po Holokausto antisemitizmas turėjo išnykti, deja, jis ir toliau tęsiasi. Viena iš priežasčių arba greičiau pasiteisinimų – susierzinimas ir nepasitenkinimas Izraeliu dėl jo santykių su palestiniečiais ir kitais Artimųjų Rytų kaimynais. Dažnai sunku atskirti nepritarimą tame regione vykdomiems Izraelio veiksmams nuo antisemitizmo, o neretai šie dalykai yra susiję. Taip neturėtų būti, tačiau kalbėti – lengviausia.

Žr.: FAŠIZMAS, JUDAIZMAS, RASIZMAS, TOLERANCIJA

ANTROPINIS PRINCIPAS

Antropinis principas teigia, kad jei Visata būtų kitokia, nei yra dabar, joje galėtų nebūti gyvybės ir tikrai nebūtų mūsų, sugebančių ją stebėti ir tyrinėti. Kitaip tariant, šis principas teigia, kad gamtos konstantos (pastovios vertės, tokios, kaip šviesos greitis, elektros krūvis, Planko konstanta) yra pritaikytos gyvybės atsiradimui ir lėmė tai, kad mes tam tikru metu gyvename tam tikroje Visatos vietoje.

Bendrais bruožais išdėstyta šio požiūrio esmė atrodo teisinga manantiems, kad Visata egzistuoja tam, kad galėtume egzistuoti mes, t. y., kad ji akivaizdžiai buvo sukurta šiam tikslui. Kad ir kaip egoistiškai tai skambėtų, sunku rasti argumentų, kurie įveiktų žmonijos polinkį mąstyti būtent taip. Tokia nuomonė vyravo daugelį amžių iki tol, kol Mikalojus Kopernikas (*Mikołaj Kopernik*) įrodė, kad Žemės planeta nėra Saulės sistemos centras. Netrukus po to buvo įrodyta, kad Saulės sistema nėra Visatos centras, o Visatoje ji apskritai atrodo palyginti nereikšminga – tik dangaus kūnų sankaupa apie paprasčiausią žvaigždę, vieną iš daugybės žvaigždžių šioje galaktikos atšakoje, kuri savo ruožtu yra tik viena iš milijardų kitų galaktikų.

Susižavėjimas pačiais savimi dėl to, kad Visata atrodo tarsi būtų sutvarkyta siekiant aiškaus tikslo – žmonijos atsiradimo (atminkite, kad greta Leonardo da Vinčio, Johano Bramso ir Alberto Einšteino gyveno ir tokie asmenys, kaip Adolfas Hitleris ir Pol Potas), skatina tvirtinti, jog pagrindinės fizikos ir chemijos konstantos atrodo puikiai pritaikytos būtent tokios Visatos, kurioje gali atsirasti ir išlikti gyvybė (žmonės), kuri neegzistuotų ir negalėtų egzistuoti, jei šių konstantų vertės būtų kitokios, susidarymui.

Pavyzdžiui, jei elektronai ir protonai neturėtų priešingų tokios pat vertės krūvių, chemija būtų visiškai kitokia ir galbūt gyvybė negalėtų egzistuoti. Panašiai susiklostytų, jei nebūtų vandens, t. y., jei silpnosios branduolinės jėgos būtų silpnesnės, nei yra dabar, tada visas vandenilis Visatoje virstų heliu, o be vandenilio nebūtų ir vandens. Bet kuriuo atveju, vandens savybės taip pat stebuklingai pritaikytos gyvybei – dėl vandenilio atomo savybių vanduo vienintelis yra lengvesnis kietos, o ne skystos būsenos, ir dėl to ledas plūduriuoja. Jeigu būtų kitaip, vandenynai užšaltų iki dugno, o Žemės planeta taptų gyvybei netinkamu ledo rutuliu.

Taip pat nuostabu, kaip vyksta anglies sintezė. Anglis yra svarbiausia visų organinių medžiagų molekulių sudedamoji dalis ir ji sudaro galimybę egzistuoti gyvybei – bent jau tokiai, kaip mes ją suprantame. Jei stipriųjų branduolinių jėgų ir elektromagnetinės jėgos santykis (kuris išlaiko elektronus „orbitoje“ ir taip susidaro atomas) būtų kitoks, žvaigždžių branduoliuose nevyktų anglies sintetinimo procesas. Be to, „galimybių langelis“ anglies sintezei vykti yra labai mažas – šiam procesui būtinas tikslus energijos lygis, temperatūra ir griežtas tvarkaraštis. Visatos amžius taip pat yra labai svarbus – maždaug 13 milijardų metų sulaukusi Visata yra subrendusi anglies gamybai. Jeigu ji būtų dešimt kartų jaunesnė, anglies sintezei nebūtų pakakę laiko, o jei – dešimt kartų senesnė, svarbiausiose žvaigždėse, kuriose sintetinama anglis, šis procesas jau būtų pasibaigęs.

Taigi šiuo metu Visata išgyvena vadinamąjį „aukso amžių“. Dar pridėkime faktą, kad traukos jėga yra 1039 kartus silpnesnė už elektromagnetizmą. Jei ji nebūtų tiek kartų silpnesnė, žvaigždės būtų daug masyvesnės ir kur kas greičiau sudegtų. Stipriųjų branduolinių jėgų reikšmė taip pat labai didelė: jeigu šios jėgos būtų nors truputėlį stipresnės, negalėtų susidaryti atomai, o jei nors šiek tiek silpnesnės – neįsižiebtų žvaigždės.

Kai kurie asmenys (akivaizdu, kad nemažą jų dalį sudaro religijos apologetai) tame įžvelgia „įrodymus“, jog Visata aiškiai egzistuoja tam, kad galėtume egzistuoti mes. Nes tai, kad egzistuojame, reiškia, kad iš tiesų Visatos fizikos konstantos turi būti būtent tokios – jei būtų kitaip, mūsų čia nebūtų ir mes negalėtume jų išmatuoti. Tačiau pasitelkti konstantų vertes kaip įrodymą, kad jos buvo pritaikytos mūsų atsiradimui, reikštų statyti vežimą prieš arklį, o gal tiksliau teigti, kad nosis atsirado būtent todėl, kad kai kurie iš mūsų nešiotume akinius.

Be to, taip pat labai abejotina prielaida, kad gali egzistuoti tik vienos formos – anglimi grįsta gyvybė, ar kad gyvybė ar netgi protas negalėjo atsirasti kitose Visatose, kurių fizikinės savybės visiškai kitokios nei mūsų stebimoje Visatoje.

Sąvoką „antropinis principas“ pasiūlė astrofizikas Brendonas Karteris (*Brandon Carter*) 1973 m. Mikalojaus Koperniko garbei surengtame simpoziume. Prieštaraudamas M. Koperniko išvadai, kad mes Visatoje neužimame ypatingos vietos, B. Karteris siekė parodyti, jog tarp mūsų egzistavimo ir gamtos konstantų yra ryšys. Jis išskyrė dvi antropinio principo formas: „silpnąją“, kuri griežtus santykius tarp kai kurių gamtos konstantų aiškina taip, jog būtent jie lėmė, kad Visatos istorijoje susidarė tam tikras momentas ir vieta, leidusi egzistuoti mūsų rūšies gyvybei, ir „stipriąją“, kuria teigiama, kad remdamiesi mūsų anglies pagrindu egzistuojančios gyvybės faktais mes galime numatyti, kokios turi būti konstantos, arba kad mes gyvename vienoje iš daugelio visatų, kurioje konstantos yra tokios, kokias mes nustatėme.

Savo knygoje „Antropinis kosmologinis principas“ *(Anthropic Cosmological Principle)* Džonas Berou (*John Barrow*) ir Frenkas Tipleris (*Frank Tipler*) pateikia šiek tiek kitokias (taigi kartkartėmis klaidinančias) apibrėžtis:

1) apskaičiuotos visų fizinių ir kosmologinių kiekybinių parametrų vertės tikriausiai nėra lygios, tačiau jie įgijo tokias vertes, kurios atitiko prielaidą, kad yra vietų, kuriose gali vystytis anglies pagrindu funkcionuojanti gyvybė, ir reikalavimą, kad Visata būtų pakankamai sena.

2) kad gyvybė galėtų vystytis, tam tikrame savo istorijos etape Visata turi turėti anksčiau minėtas savybes, nes: a) egzistuoja viena galima Visata, sukurta tam, kad joje atsirastų ir išgyventų stebėtojai; arba b) stebėtojų reikia tam, kad Visata pradėtų egzistuoti; arba c) būtinos kitos visatos, kad mūsų Visata egzistuotų (palyginkite su kvantinės mechanikos siūlomu aiškinimu apie daugelį pasaulių).

Pirmasis teiginys – tai jų pasiūlytas „silpnojo antropinio principo“ variantas, antrasis – jų pasiūlytas „stipriojo antropinio principo“ variantas. Iš tikrųjų pirmąjį teiginį galime vertinti kaip iteraciją to, kad konstantos yra tokios, kokios yra, nes jos suteikė mums galimybę jas stebėti, ir mes jas taip įvertinome. Visi trys antrojo teiginio variantai kur kas prieštaringesni. Vienas iš jų, kad Visata buvo sukurta (tam pritarė ir religijos atstovai), o kitas – įtiki-

namesnis – kad Visata iš tiesų yra multivisata, o atskirose visatose parametrai skiriasi, tiesiog mes gyvename toje, kuri yra tinkama gyvybei.

Žr.: GAMTOS MOKSLAI, JUODOSIOS SKYLĖS, KREACIONIZMAS, KVANTINĖ MECHANIKA, MOKSLO REVOLIUCIJOS, RELIATYVIZMAS, STANDARTINIS MODELIS, STYGŲ TEORIJA

ANTROPOCENTRIZMAS

Antropocentrizmas – tai pasaulėžiūra, teigianti, kad žmonija yra visa ko centras, visa ko matas ar svarbiausias interesų taškas. Tai požiūris į dievus tarsi į žmogiškąsias būtybes (Ksenofontas (*Xenophon,* Ξενοφιν) yra pasakęs, kad jei arkliai turėtų dievus, šie irgi būtų arkliai). Tai įsitikinimas, kad nėra didesnės vertybės už žmones ir kad visa galima pateisinti tarnavimu ar naudojimu žmogui, arba žmonijos interesais. Taigi visa tai reiškia, kad žmonija iškeliama į pasaulio vertybių viršūnę ir jai teikiama pirmenybė virš visų kitų rūšių.

Antropocentrizmui priešingas požiūris yra biocentrizmas, kuris teigia, kad vertinga yra visa (o ne tik žmogaus) gyvybė. Biocentrizmas sudaro aplinkos apsaugos, ekologinių bei gyvūnų teisių gynimo judėjimų esmę. Tokio požiūrio šalininkai kaltina įvairias antropocentrizmo formas tuo, kad į Žemę žvelgiama kaip į žmonijos nuosavybę, išteklius, žaidimų aikštelę ir šiukšlių dėžę – tai liudija gamtai jau padaryta žala.

Tačiau antropocentrizmas aplinkos saugotojų plakimo nusipelno tik tada, kai jis susietas su panieka gamtai. Beje, viena gamtosaugininkų judėjimo formų irgi yra antropocentrinė, nes teigiama, kad svarbiausia gamtos pasaulio išsaugojimo priežastis – būsimų žmonių interesų apsauga. Tai dera su požiūriu, kad gamta pati savaime yra vertinga ir verta apsaugos, tačiau prieštarauja tiems, kurie mano, kad gamta kaip visuma yra vertingesnė už bet kurią atskirą jos sudedamąją dalį, ir būtų geriau, jeigu joje žmonija apskritai neegzistuotų. Tai – kraštutinis neantropocentrinio enviromentalizmo apraiška, kai kitame skalės gale yra aplinką neigiantis antropocentrizmas. Tačiau pakankamai akivaizdu, kad teisingas atsakymas tarsi Aristotelio vidurkis slypi tarp šių dviejų kraštutinumų.

Diskusijos šiais klausimais kartais vadinamos vertės prielaidomis: vienintelės vertės prielaida, didesnės vertės prielaida ir lygios vertės prielaida.

Vienintelės vertės prielaida teigia, kad vertę turi tik žmonija. Šios prielaidos šalininkai pernelyg neatsižvelgia į tai, kad ši prielaida tokia pati nepakankama, kaip ir vienintelės vertybės statuso suteikimas augalams ir gyvūnams, išskyrus žmones. Taigi į aplinkos ir gyvūnų interesus galima žvelgti kaip į pasitarnaujančius ir žmonijai. Būtent tokia yra didesnės vertės prielaida, teigianti, kad žmonija vertingesnė už likusią gamtą, kuri irgi šiek tiek vertinga.

Šiuo atveju problema kyla dėl to, kokia vertė suteikiama gamtai. Jei gamta vertinama tik kaip žmonijos interesams tarnaujanti priemonė, tada bet kuri gamtos dalis, neatitinkanti žmonijos interesų arba to, kaip tie interesai suvokiami, gali būti tiesiog pašalinta. Bet jei gamta yra savaime vertinga, tada kyla klausimas, kokiais atvejais žmonija turi teisę (jei apskritai ją turi) savo interesams teikti pirmenybę prieš gamtą. Jau pati didesnės vertės prielaidos esmė rodo, kad tiesioginio interesų konflikto atveju žmonijos interesai visada reikšmingesni, ir tai išsprendžia problemą.

Lygios vertės prielaida teigia, kad žmonijos vertė nepranoksta gyvūnų ir likusios gamtos vertės. Su tokia nuostata arba su neantropocentriniu enviromentalistiniu požiūriu būtų linkę sutikti labai nedaug žmonių. Atitinkamai kai kurie mąstytojai, tarp kurių žymiausias – Peteris Singeris (*Peter Singer*), teigė, kad turi būti dedamas kitoks akcentas: reikia kalbėti ne apie vienodą vertę, o apie lygybę, todėl tik tada, kai interesai lygiaverčiai, jiems turi būti skiriama tiek pat dėmesio. Šis požiūris (kaip svarbus pavyzdys) grindžia vegetarizmą, nes gyvūno gyvybė laikoma svarbesniu dalyku, nei žmogaus noras pietums užkąsti mėsos. Savo esme tai utilitarinis argumentas ir jis negali paneigti teiginio, kad interesai iš tiesų gali būti nevienodi. Atvirkščiai, juo siekiama išvengti situacijų, kai priešingi interesai iškraipomi, suteikiant pernelyg didelę reikšmę tik kuriai nors vienai pusei.

Žr.: BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ, GYVŪNŲ TEISĖS, SOCIOBIOLOGIJA

ARISTOKRATIJA

Aristokratija – tai politinė santvarka, kurioje galioja nuostata, kad valdžia turėtų būti perduota tiems asmenims, kurie pagal savo charakterį ir patirtį yra

tinkamiausi valdyti. Ši sąvoka pažodžiui išvertus reiškia „geriausiųjų valdžia“. Geriausieji – tai protingi, išmintingi, jautrūs, teisingi, humaniški ir nepaperkami žmonės, kurie yra matę pasaulio ir pažinę gyvenimo aukštumas, slėnius, ramybę ir pavojus. Atsižvelgiant į tai, kad visoje žmonijos istorijoje buvo tiek nedaug žmonių, kurie galėtų atitikti šį apibūdinimą, gali atrodyti, kad tokia valdymo sistema neįmanoma.

Kalbant apie istorinius faktus, aristokratija (kilmingieji, valdančiosios kastos ar klasės) – tai žmonių grupės, kurias sudaro asmenys (arba jų palikuonys), įgiję turtą ir įtaką bei išsaugoję tai sau ir savo vaikams bei anūkams. Istoriniai faktai taip pat atskleidžia, kad turtas ir galia pradžioje buvo įgyti plėšiant ir užgrobiant, nesvarbu, ar tai vyko dideliu mastu (vienai grupei užkariaujant kitą, kaip, pavyzdžiui, normanai užkariavo Angliją), ar tebuvo vietinis reiškinys.

Savanaudiškas teiginys apie geriausiųjų valdžią greitai buvo suformuluotas todėl, kad tų asmenų, kurie susigriebė valdžią ir turtus, savybes paveldėjo ir jų palikuonys. Tai padėjo pakeisti supratimą apie geriausiuosius: nuo tikrųjų individo demonstruojamų nuopelnų iki fikcijos apie paveldimą kilmingumą ar kilmingą kraują.

Aristokratijos, kaip vienos iš politinėje filosofijoje vartojamų sąvokų, kilmė siekia Platono reakciją į Atėnų demokratijos žlugimą. „Demokratija“ tuo metu nebuvo tokia, kaip ją suprantame dabar, – Platonas savo veikale „Respublika“ demokratiją apibrėžė kaip kraštutinę laisvės formą, kuriai esant vergai ir moterys turi tas pačias teises ir laisves kaip suaugę vyrai, o šie netgi gali atsisakyti karo tarnybos ar kitų pilietinių pareigų, jei nelinkę jų vykdyti.

Tai, ką Platonas priskyrė demokratijai, tiksliau galėjo būti apibūdinta kaip anarchija. Jis perėmė šį pesimistinį požiūrį tada, kai išvydo Atėnų demokratijos nepajėgumą ir dėl to kilusį chaosą. Platono nuomone, tokia demokratija tapo minios valdymu (ochlokratija). Jis teigė, jog tai atskleidžia, kad iš neišsilavinusios, neapsišvietusios ir negabios minios negalima tikėtis išmintingo valdymo, kuriam reikia specialių talentų ir pasirengimo, o juos – remiantis apibrėžimu – gali įgyti tik nedaugelis, tiksliau – geriausiųjų mažuma.

Be to, valstybė panaši į žmogaus kūną, kuriame skirtingų funkcijų darna reiškia sveikatą, o vadovauja galva. Taip ir valstybė turėtų būti darniai organizuota ir valdoma karalių-filosofų komiteto – tai turėtų būti vyrai, jau vaikystėje pasirinkti dėl intelekto, išlavinti pagal Platono doktriną, gyvenantys

kolektyviai be šeimų ir privačios nuosavybės (tada, pasak Platono, jie neturėtų pagrindo godumui ar nesantaikai). Kadangi jie geriausiai tiktų pavestai užduočiai ir neturėtų paskatų būti korumpuoti ar tendencingi, tokie „karaliai-filosofai“ valdytų nešališkai ir teisingai, išlaikydami valstybėje stabilumą visų jos narių labui.

Tai labai toli nuo to, kokį vaidmenį aristokratija iš tiesų vaidino žmonijos istorijoje. Privilegijuotų klasių arba kastų sistema ir nelygus turto bei galios paskirstymas lėmė aristokratijos sugedimą ir visišką netinkamumą, o galiausiai – režimo pakeitimą revoliucija XVIII a. Prancūzijoje, kurioje išlepusi, privilegijuota, perukais pasipuošusi betikslė ir parazituojanti aristokratija, daugeliu atvejų atleista nuo mokesčių ir tunkanti iš sunkaus nepatenkintų valstiečių darbo, stūmė laiką, dalyvaudama tuščiose ceremonijose, ir demonstravo pompastiką karališkajame teisme.

O vienas iš neįprasčiausių anachronizmų, netgi tokioje anachronistinėje visuomenėje, kaip Britanijos, kurią sudaro monarchija, valstybinė bažnyčia ir nerašyta konstitucija, yra tai, kad titulus paveldintys aristokratai turėjo teisę sėdėti įstatymų leidžiamojoje institucijoje net pirmaisiais XXI a. metais.

Akinanti Britų imperijos didybė ir galia leido britų aristokratijai laikyti save aristokratais tarp aristokratų. Rusai, kuriems buvo būdinga tuščių titulų gausa (princai ir panašūs asmenys, kurių vertė – skatikas), grafai ir bajorai iš mažesnių ir daugiau ar mažiau reikšmingų teritorijų, tokių, kaip Lenkija ir Italija, revoliuciją išgyvenę Prancūzijos grafų, hercogų (kurių atrodė gerokai per daug) ir vikontų likučiai britų aukštuomenei atrodė nelavinto skonio, suvedžioti beprasmių puošmenų ir savo pačių reikšmingumo, tačiau neturintys realios valdžios nei savo šalyse, nei už jų sienų. Nors kai kurie jų buvo turtingi, o kai kurie – netgi labai turtingi, britų aristokratai, kurie nebuvo abejingi pinigams (greičiau priešingai), niekad neskyrė tiems „mėlyno kraujo“ asmenims deramo dėmesio. Nuskurdę didikai vis tiek tebebuvo didikai ir vis dar buvo kviečiami į prabangiuose namuose rengiamus pokylius – iš tiesų tai buvo tam tikros lengvatos neturtingiems aristokratams – o vienintelis ribojimas buvo tai, kad jų dukros ir sūnūs nesituokdavo su didikais, jų sūnumis arba dukterimis.

Britų aristokratija taip ilgai išliko todėl, kad dėl įvairių priežasčių tapo tikru ekonominės ir politinės galios koridoriumi. Tai lėmė ir Britanijos viduriniosios klasės snobizmas, kurį apibūdino V. Tekerėjus (*W. Thackeray*):

aukštesnės padėties siekis ir pavydas, kuris derėjo su visiškai neracionaliu susižavėjimu vardais ir padėtimi. Būtent ši priežastis lėmė, kad aristokratai ir dirbančiųjų klasė, ypač kaimo vietovėse, puikiai suprato, mėgo ir palaikė vieni kitus. O kai reakcingi, konservatyvūs ir vos judantys britų visuomenės pokyčiai ir konstitucinė teisė išvydo šviesą paskutiniais XX a. dešimtmečiais – tarsi juos būtų paskatinęs Britų imperijos žlugimas ir po Antrojo pasaulinio karo įvykęs galios perskirstymas – vidurinioji klasė, kuri taip vėlai tapo svarbiausia Britanijos reikalų tvarkytoja, pradėjo nuo nelogiškų ir gremėzdiškų konstitucinių reformų, kurios padėtį šiek tiek pagerino, bet kur kas labiau pablogino. O to, kas taip ilgai išlaikė valdžioje aristokratiją ir jos šalininkus – „senųjų mokyklų kaklaraiščiai“, kurie kinų kalba vadinami *guanxi* – reformos nepalietė, taigi nematomos aristokratijos rankos galia vis dar išlieka, sutelkta ne tik lordų ir damų, bet ir naujųjų baronų, valdančių rizikos fondus ir tarptautines korporacijas, rankose. Bent jau iki jų žlugimo 2008 m.

Žr.: ANARCHIZMAS, KLASĖS, POLITIKA

ATEITIS

Pirmaisiais sunkesnių už orą žmogaus pilotuojamų skraidymo aparatų metais (dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą) aviacijos inžinieriai manė, kad dėl to, jog dvisparniai lėktuvai (biplanai) skrenda geriau nei tie viensparniai (monoplanai), kurie tuo metu buvo išbandyti, lėktuvai ateityje turės bent dvylika sparnų, užtikrinančių didžiausią stabilumą, manevringumą ir keliamąją galią. Šis pavyzdys, kaip smarkiai mes galime klysti, mąstydami apie ateitį, gali būti laikomas paradigma. Panašiai galima pasakyti ir apie Margaretos Tečer pastebėjimą, jog ji neįsivaizduojanti, kad, jai gyvai esant, Didžiosios Britanijos premjere gali tapti moteris – praėjus vos dešimčiai metų ji pati tapo Ministre Pirmininke. Žmogų apimančią puikybę atskleidžia jau klasika tapęs molekulinės biologijos specialisto Piterio Duizbergo (*Peter Duesberg*) 1988 metų pareiškimas apie žmogaus imunodeficito virusą (ŽIV): „Šis virusas – tik meilus katinėlis.“

Tokias mintis galima cituoti ir cituoti. Galbūt smagiausias yra JAV patentų biuro pareigūno Čarlzo H. Diuelo (*Charles H. Duell*) 1899 m. išsakytas teiginys: „Viskas, ką galima išrasti, jau išrasta." Tai, kaip žiauriai galima apsirikti, iliustruoja Č. Darvino siekius ar lūkesčius išreiškianti pastaba, pateikta 1859 m. paskelbto jo veikalo „Rūšių kilmė" (*The Origin of Species*) įvade: „Nematau jokių svarių priežasčių, kodėl šiame darbe išdėstytas požiūris turėtų įžeisti kieno nors religinius jausmus."

Tas, kuris nori prognozuoti ateitį, tuo pat metu rizikuoja ir suklysti ar netgi išsakyti absurdišką mintį. Labai rizikingas yra net paprasčiausias ir, matyt, patikimiausias prognozavimo būdas – tiesioginė dabarties ekstrapoliacija. Kad ir kur pažvelgtume, matome pokyčius, kuriuos beveik savaime perkeliame į ateitį, pernelyg mažai atsižvelgdami į tokių pokyčių tarpusavio sąveiką, moralinės ir politinės mados pokyčius, tai, ko nebuvo tikėtasi ir numatyta, bei tai, ko numatyti neįmanoma.

Taigi tuo metu, kai buvo rašomos šios eilutės, mes galėjome būti tvirtai įsitikinę dėl kai kurių dalykų, kuriuos galbūt atneš artimiausia ir vidutinės trukmės ateitis. Tačiau pokyčių ir technologijų vystymosi sparta verčia mus būti itin atsargius. Spartus informacijos apdorojimo galios didėjimas leido sukurti superkompiuterius, kurie atvėrė iki tol buvusias neprieinamas mokslinių ir techninių tyrimų erdves. O ką jie atskleis ir kokie tolimesni žinių horizontai atsivers, vargiai galime įsivaizduoti. Mes viliamės suprasti žmogaus smegenis ir sąmonę, trokštame pritaikyti vis daugiau žinių apie žmogaus genomą ir išgydyti įvairias ligas, traumų pasekmes bei sustabdyti senėjimą. Mes taip pat tikimės techninėmis priemonėmis neutralizuoti nepalankų žmogaus veiklos poveikį aplinkai ir klimatui. Stengiamės toliau tirti mus supančią erdvę ir slapčiausius mūsų planetos kampelius, pavyzdžiui, vandenynų gelmes, ir ne tik geriau juos pažinti, bet ir sužinoti mums naudingų dalykų. Šios mintys susijusios su tais dalykais, apie kuriuos mes žinome, kad žinome nepakankamai. O ką galime pasakyti apie dalykus, apie kuriuos mes net nežinome, kad jų nežinome?

Tačiau yra keletas tikėtinų dalykų. Galbūt praėjus neilgam laikui po to, kai ši knyga bus rašalu išspausdinta ant popieriaus – taip knygos jau spausdinamos daugiau nei penkis šimtus metų – elektroninės technologijos išstums šią tradicinę formą ir tekstai skaitytojams bus pateikiami kitais būdais. Galbūt

šie žodžiai ir skaitomi, pasitelkus minėtas priemones, taip patvirtinant „pranašystės“ išsipildymą. Taip pat neabejotina, kad per ateinančius dešimtmečius po to, kai rašomos šios eilutės, elektroninė revoliucija suteiks naują formą įvairiai veiklai – tai gali būti naujoviški bendruomeniniai ryšiai, nauji virtualūs santykiai ar bendravimas per atstumą, naujos švietimo formos, nauji medicininės pagalbos teikimo būdai, nauja politinė tikrovė ir netgi naujos karo formos, nukreiptos į tai, kad būtų pažeistos arba sunaikintos priešininko ryšių priemonės. Tai taip pat gali būti elektroninis planavimas, kai viskas, pradedant bankininkyste ir baigiant gydymu, mokymu ir balsavimu, bus tvarkoma pirštu palietus ekraną ar tiesiog mintimis, perduodamomis per lustą, pritvirtintą prie kaktos, arba per kaukolės implantą, įstatomą netrukus po gimimo atliekant tokią nesudėtingą chirurginę operaciją, kokia kažkada buvo ir vyrų apipjaustymas.

Šie paskutiniai pastebėjimai rodo, kad sparčiai ir įvairiapusiai besivystančios esamos ir, matyt, būsimos technologijos atsineša pažeidžiamumą ir riziką. Tarp daugelio variantų, kuriuos galima paminėti, egzistuoja galimybė visiškai persikelti į elektroninį pasaulį, kuris pašalina nemažai privatumo ir „apnuogina“ asmenį valdžios įstaigoms, programišiams, nusikaltėliams ir šiaip smalsuoliams. Tiesą sakant, tokių yra begalė – jau nerasime „įžymybės“, kino žvaigždės, visuomenės veikėjo ar politiko, kuris būtų visiškai apsaugotas nuo paskalų ieškančių smalsuolių, sparčiai naršančių informacijos apie tokį asmenį. Tačiau net ir paprastas prie elektroninio pasaulio prisijungęs žmogus šių dienų kibernetinėje erdvėje yra beveik visiškai apnuoginta būtybė – nuo kreditinių kortelių iki mobiliųjų telefonų, nuo elektroninio pašto iki naršymo internete, asmens tapatybės ir autobusų bilietų naudojimo – asmuo palieka aiškų informacijos apie save pėdsaką, kuriuo lengvai gali sekti kiekvienas tuo besidomintis. Be to, kiekvienas asmuo matomas slaptų stebėjimo sistemų (CCTV) monitoriuose tuo metu, kai stotelėje laukia autobuso, spokso į parduotuvės vitriną, susitinka su draugais, sėdi lauko kavinėje ar skaito knygą, kurios pavadinimą kamera gali užfiksuoti bei papildyti ir taip gausią kažkur pagrindiniame kompiuteryje saugomą informaciją apie tą asmenį. Skamba fantastiškai? Tačiau tai jau tapo bet kurios išsivysčiusios šalies piliečių gyvenimo tikrove.

Tai šiek tiek paradoksalu. Religijai kažkada pavyko įtikinti daugelį žmonių, kad juos nuolat ir neišvengiamai stebi negailestingos antgamtinės akys.

Visuotinis elektroninio stebėjimo taikymas įrodo oficialų religinį skepticizmą – mūsų vyriausybės jau nebetiki Dievo, tačiau pasitiki CCTV kamerų akimis ir elektroniniais stebėjimo bei ryšių prietaisais. Tai patvirtinta dar vieną Teodoro Adorno (*Theodor Adorno*) pastabą, kad mes, žmonės, laikui bėgant daromės protingesni, tačiau ne išmintingesni. Galbūt dar tiksliau būtų ją perfrazuoti taip: augantis mūsų sumanumas daro mus kvailesnius.

Savo romane „1984-ieji" Džordžas Orvelas (*George Orwell*) pavaizdavo visuomenę, kurioje valdžios institucijos galėjo iki smulkmenų stebėti ir kontroliuoti visuomenę. Štai kaip tai gali atrodyti tokioje globėjiškoje valstybėje, kokia šiandien yra Jungtinė Karalystė: valdžios atstovai staiga prabyla į jus per televizorių, įspėdami, kad pastaruoju metu jūs žiūrite pernelyg daug netinkamų programų ir turėtumėte keisti savo įpročius ir ypač įsiklausyti į jų patarimus dėl dietos, nes jūsų tualete įtaisyti monitoriai užfiksavo ląstelienos ir B grupės vitaminų trūkumą.

Jei manote, kad tai beprotiška mintis, ir taip niekuomet neatsitiks, nuoširdžiai tikiuosi, kad esate teisus.

Tuo metu, kai buvo rašoma ši knyga, jau buvo išskiriami „technologijų čiabuviai" – jauni žmonės ir „technologijų turistai" – vyresnio amžiaus asmenys, kurie dar yra nedrąsūs ir ne visai patyrę keliautojai kompiuterių ir mobiliųjų telefonų pasaulyje, gerai nemoka „technologijų kalbos" ir praleidžia daug esamų įvykių, galimybių ir tai, kas šviesos greičiu artinasi į drąsų naująjį technologijų pasaulį. Tiems, kurie jau gimė technologijų amžiuje, priešingai, išsivystė itin spartūs nykščiai, leidžiantys mikliai spaudyti mobiliojo telefono mygtukus. Taigi jie patogiai skaito informaciją mažuose ekranuose ir su džiaugsmu priima bet kokią pažangią naujovę.

Pagrįstos artimiausios ateities prognozės, kurios jau pradėjo pildytis, yra tai, kad laikraščiai ir žurnalai didžiąja dalimi, jei ne visiškai, įgis elektroninę formą, o filmus ir televizijos laidas bus įprasta žiūrėti per mobilius rankinius prietaisus. Namai taps elektronikos zonomis, kuriose apšvietimas, šildymas, maisto gaminimas, signalizacija, dušo įjungimas ir per visą sieną įrengtas televizorius bus valdomi nuotoliniu būdu, balsu, laikmačiais, galbūt net visais trimis būdais, o patys namai bus valomi robotų (kalbant apie tokią galimybę – kad tik greičiau!).

Pagalvokime apie pasekmes. Ar išnyks kino teatrai, knygos ir knygynai? Buitis taps visai kitokia – namai bus įrengiami ir apstatomi taip, kad robotams

būtų patogiau juos valyti, o kiti elektroniniai prietaisai našiau veiktų. Kurį laiką žmonės manė, kad elektroninė revoliucija lems vis didėjantį namuose dirbančių žmonių skaičių. Tai jau vyksta, tačiau daugelis vis dar važinėja į darbo vietas, kuriose bendradarbiai susirenka ir atlieka užduotis būdami fiziškai netoli vieni kitų. Klimato kaita ir didėjančios technologijų galimybės vis labiau verčia keisti gyvenimo stilių, taigi darbo namuose paradigma gali staiga įsivyrauti, tapti įprastu dalyku, o darbas biure – vis retesne arba tik retkarčiais pasirenkama alternatyva. Darbuotojai galėtų susirinkti pagrindinėje darbo vietoje kartą per savaitę ar dvi, tad savo ruožtu keistųsi kelionių į darbą infrastruktūra ir miestovaizdžiai bei darbo valandos ir būdai – vos pradėjus spėlioti, jau galima išvysti daug galimų pokyčių, paskatintų šio vieno svarbaus pasikeitimo.

Dėl sparčiai kylančio čia minėtų naujovių potvynio ne viena iš kituose šios knygos puslapiuose aptartų idėjų gali tapti senamadiška ir pasenusi. Tačiau mąstant apie tai vėlgi galima suklysti. Idėjos geba prisitaikyti. Tai, kad idėjos taip ilgai išlieka žmonių kultūroje, iš dalies yra žmonijos stiprybė, o iš dalies – tragedija. Pamąstykime kad ir apie protomokslines antikines idėjas, kai gamtos reiškiniai buvo priskiriami nematomiems, tačiau sąmoningiems ir tam tikrų tikslų siekiantiems subjektams. Galima būtų pagalvoti, kad supratimo apie mūsų pasaulį pažanga šiuos senus mąstymo būdus išstūmė į istorijos knygas. Tačiau taip neįvyko – jie išliko šių dienų religijose, kurios prieštarauja praktiškai viskam, ką mokslo pažangos šviesoje sužinojome apie pasaulį. Ir religijos išliko ne kaip įdomybės ar praeities liekanos, o kaip galingos jėgos, vis dar turinčios didelį poveikį ištisų tautų gyvenimui, gerovei ir saugumui.

Jei leidžiame sau augti, nežinodami apie šias idėjas, smarkiai rizikuojame. Mes tik ribotai galime pasiruošti sutikti ateitį, taigi geriausias ir veiksmingiausias būdas tai padaryti – pažinti praeitį, suprasti dabartį bei suvokti ateities numatymo ribas. Visi trys šie dalykai padės mums nenusiminti, susidūrus su tuo, kas nenumatyta, ir – grįžtant prie temos – mėginant patiems lemti savo ateitį bei valdyti dabarties tendencijas.

Žr.: GAMTOS MOKSLAI, INTERNETAS, TECHNOLOGIJA

ATEIZMAS

Asmenis, netikinčius, kad Visatoje yra kokių nors antgamtinių būtybių, deivių ar dievų, kuriais metų metais tikėjo įvairių religijų sekėjai, minėti sekėjai vadina **ateistais**. Jau pats terminas **ateizmas** sufleruoja, kad jį sukūrė ir pritaikė teistai, t. y. tie, kurie nepritaria ateistų įsitikinimams. Beveik per visą istoriją ir netgi šiomis dienomis tai tebėra menkinantis terminas, kuriame (didžiajai daliai bet kokio istorinio laikotarpio žmonių) slypi pasibaisėjimo atgarsiai – kaip žmogus gali moraliai elgtis, jeigu netiki, kad jį kasdien stebi neregimi „policininkai“, kurie, tokiam žmogui mirus, už jo nuodėmes, nusikaltimus, siaubingus darbus, žmogžudystes, prievartavimus, žiaurumą ir anarchiją pasmerks jį amžinoms kančioms (tai turėtų būti taikoma ateistui).

Toks apibūdinimas apibendrina pasibjaurėjimą, kurį ilgą laiką tikintieji jautė bet kokio antgamtinio tikėjimo atsisakiusiems asmenims – iki šių dienų žodis „ateistas“ tikintiesiems turi tokį atspalvį, kuris jaučiamas tariant žodžius „pedofilas“ arba „žudikas“ (nors, kiek galima pasitikėti istorija ir bulvarine spauda, minėti asmenys toli gražu nebūna pastebimai ar akivaizdžiai netikintys).

Iš tiesų ateistas yra kiekvienas žmogus, bent jau „svetimų“ dievų atžvilgiu. Šių dienų krikščionis yra ateistas induizmo, skandinavų, senovės graikų mituose pavaizduotų dievų, labiausiai išsiskiriančio ir prietaringo budizmo (kuris savo esme yra filosofija, o ne religija), actekų, senovės Egipto ir dar daugybės kitų dievų atžvilgiu. Toks asmuo atmeta tikėjimą visais kitais dievais, išskyrus prieštaringai vertinama savo palyginti jaunos religijos (kuriai vos du tūkstančiai metų) triviene Dievybe, galbūt pamiršdamas, kad jo pirmtakai taip pat buvo vadinami ateistais, nes atmetė valstybinius Romos dievus bei atsisakė viešai juos garbinti, nors šie dievai turėjo suvienyti romėnų pasaulį. Štai kodėl pirmieji krikščionys buvo persekiojami – jie metė iššūkį valstybei, atsisakydami vykdyti pilietines pareigas ir teigdami, kad yra ištikimi kažkam kitam.

Įsivaizduokite situaciją, kurioje pašto ženklų kolekcionieriai taip susierzina nekolekcionuojančių asmenų atsisakymu tai daryti, kad net pavadina juos specialiu terminu – „afilatelistai“. Ką tai sako apie „afilatelistus“? Tiesą sakant, visai nedaug ką. Šis terminas nė kiek neatskleidžia, kokius pomėgius jie pasirinko vietoje filatelijos. Vadinti pašto ženklų nekolekcionuojantį as-

menį vardu, kuris susietas būtent su filatelija, yra netikslu. Štai kodėl „ateistas“ yra dirbtinis terminas – jame slypi požiūris, kad teistai ir ateistai turi dėl ko diskutuoti. Bet pagalvokite apie tai – tipiškas ateistas netiki fėjomis, goblinais, dvasiomis, vandens nimfomis, demonais, angelais, vaiduokliais ar elfais. Kodėl jų nepavadinus afejistais, agoblinistais, animfistais ar dar kokiu nors iš daugybės tokių vardų? Siekiant tikslumo, reikėtų juos vadinti visais šiais vardais, sujungus juos brūkšneliais. Tačiau kodėl visų, kurie dabar vadinami ateistais, nepavadinus vienu iš minėtų terminų – afejistais? Iš tiesų, kodėl gi ne? Ar todėl, kad fėjų egzistavimas ar neegzistavimas nėra reali problema? Tačiau būtent taip ateistai galvoja apie bet kurį dievą ir deivę, įskaitant ir tariamąjį vienintelį tikrąjį Dievą.

Tie, kurie atmeta teiginius, kad Visatoje egzistuoja kokios nors antgamtinės būtybės, geriau galėtų būti vadinami gamtininkais. Tiesa, ne ta senovine prasme, kuria apibūdinami asmenys, kolekcionuojantys drugelius arba gamtos mokslų knygose džiovinantys raktažolių žiedlapius, tačiau dėl to, kad jie Visatą laiko gamtos karalyste, kuri veikia pagal aptinkamus dėsningumus, tradiciškai vadinamus gamtos dėsniais, ir kuriais remiantis galima iškelti empiriškai patikrinamas prielaidas.

Įprasta diskusijų metu ateizmą vertinti taip, tarsi tai būtų lygiai tas pats, kaip **antiteizmas**, kartojantis argumentus ir motyvus, įrodančius, kodėl tikėjimas antgamtinėmis būtybėmis yra nepriimtinas. Žinoma, antiteizmas yra ateizmo (ypač vadinamojo „griežtojo ateizmo“) dalis ir jis apibrėžiamas kaip aktyvus antgamtinio požiūrio atmetimas, remiantis tuo, jog pastarasis požiūris klaidingas ir dažnai – žalingas. „Švelnusis ateizmas“ apsiriboja tik tikėjimo antgamtiniais dalykais nebuvimu, galbūt net dėl tos paprastos priežasties, kad „švelnusis“ ateistas niekuomet negirdėjo apie Dievą ir kitas antgamtines būtybes, todėl ir neįgijo jokio antgamtinio tikėjimo. Tai – interesų ribų skirtumas, išskyrus tai, kad „švelnusis ateistas“ (jis arba ji) gali būti laikomas gana laimingu žmogumi, kuriam neprireikė priešintis nesąmonėms.

Ir būtent teistų atkaklumo, o gal tiksliau – užsispyrimo, požymis yra tai, kad vis dar reikia tokio dalyko, kaip antiteizmas. Universitetuose ir nacionalinėje spaudoje nebuvo pralieta daug prakaito ir kraujo, pasisakant „už“ ir „prieš“ Kalėdų senelio ar dantukų fėjos buvimą, tačiau ir kraujas, ir prakaitas vis dar liejamas, diskutuojant apie pagrindinių religijų dievybes, nepaisant to,

kad apie jų tikro ir realaus buvimo įrodymų kokybę galima pasakyti beveik tą patį, kaip apie tų pasakų būtybių, t. y., kai kalbama apie faktinį ir realų Olimpo, skandinavų arba bet kurių dievų, įskaitant ir krikščionių bei musulmonų Dievą, egzistavimą. Netikėjimas Kalėdų seneliu rodo subrendimą, galbūt ir antiteizmą būtų galima traktuoti panašiai. Trumpai tariant, antiteistai pagrindžia ateizmą, kuris, patvirtindamas ar atmesdamas prielaidas apie pasaulį, teikia pirmenybę įrodymams, patikrinamumui ir sveikam protui, o ne prieš 3000 metų piemenų palapinėse gimusiems įsitikinimams.

Žr.: AGNOSTICIZMAS, RELIGIJA

AUTONOMIJA

Autonomija reiškia savivaldą. Būti autonomiškam reiškia būti nepriklausomam ir nustatyti savo gyvenimo principus. Daugelyje etikos teorijų autonomija laikoma svarbiausia vertybe. Kai kurių religijų – tų, kurios reikalauja paklusti dievybės valiai – moralės požiūriu ji laikoma nuodėme (krikščionybėje – tam tikru puikybės nuodėmės aspektu).

Savivalda, savarankiškumas ir teisė bei atsakomybė už sprendimų priėmimą savo gyvenime ne tik (bet ypač) moralės klausimais, yra tai, kas daro asmenį autonomišką.

Autonomijos priešingybė yra **heteronomija**, kuri apibūdina paklusimą kieno nors kito nurodymams ar valdžiai. Ji reiškia savo valios ir pasirinkimų pajungimą išoriniam subjektui, kuris gali būti ir dievybė. Istoriškai tai taip pat būdavo karalius, didikas, vergvaldys ar šeimininkas.

Socialinio gyvenimo sąlygos, be abejonės, reiškia tai, kad atskiriems asmenims taikoma daug apribojimų, kuriuos kelia gyvenimas bendruomenėje su kitais asmenimis. Tačiau asmuo yra savarankiškas tiek, kiek jis arba ji gali laisvai mąstyti ir priimti esminius moralinius sprendimus, kaip elgtis tam tikrais atvejais arba apskritai kokiu žmogumi būti.

Imanuelis Kantas (*Immanuel Kant*) autonomiją laikė Šviečiamojo amžiaus skiriamuoju požymiu. Savo esė „Kas yra Apšvieta?“ *(What is Enlightenment?)* jis rašė: „Apšvieta – tai žmogaus išnirimas iš paties susikurto nebrandumo, o nebrandumas – tai nesugebėjimas naudotis savo protu be kito asmens vadovavimo.“

Politikoje autonomijos sąvoka reiškia tautos ar grupės, laikančios save atskiru subjektu, apsisprendimą perimti teisę valdyti savo gyvavimą be kitų subjektų kišimosi. Kaip neretai pasitaiko politinių susitarimų atveju, ši sąvoka dažnai vartojama tokiomis aplinkybėmis, kurios iš tiesų savo esme yra visiškai priešingos: pavyzdžiui, Kinijos Liaudies Respublika okupavo nemažai ne kinų tautų ir pavadino jas autonominiais regionais dėl ten gyvenančių tautinių mažumų, tačiau iš tiesų šie regionai turi ne daugiau savarankiškumo nei kalėjimo vienutėje sėdintis asmuo. Šiuo metu tragiškiausias pavyzdys yra pavergta Tibeto žemė, apie kurią kalbant sąvoka „autonominis regionas“ skamba taip, tarsi tai būtų Dž. Orvelo aprašytoji „naujakalbė“.

Žr.: LAISVĖ, PRIVATUMAS, SEKULIARIZMAS, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

BAUSMĖS

Įstatymai skirti reguliuoti santykius tarp atskirų asmenų ir valstybės, kurios piliečiai jie yra, arba atskirų asmenų ir jų grupių tarpusavio santykius. Jais taip pat siekiama apsaugoti nuosavybę. Tačiau jeigu už teisės aktų pažeidimus nebūtų sankcijų, teisė būtų neveiksminga. Svarbiausios valdžios taikomos sankcijos yra **bausmės**. Baudžiamojoje teisėje už tokius nusikaltimus, kaip žmogžudystė, užpuolimas, iššaginimas, vagystė, skiriama laisvės atėmimo, o kai kuriose jurisdikcijose – mirties bausmė. Už lengvesnius nusikaltimus skiriamos baudos arba viešieji darbai. Bausmių esmė tokia, kad iš nuteistųjų atimama tai, ką, mūsų nuomone, jie brangina: laisvė, gyvybė arba pinigai.

Tuo pat metu visuomenė pripažįsta skiriamų bausmių ribas – vagis gali būti įkalintas, bet ne visam laikui, o žmogžudys turi būti izoliuojamas ilgesniam laikotarpiui nei mėnesiui ar metams. Bausmei taikomas proporcingumo principas – ji skiriama atsižvelgiant į nusikaltimo sunkumą bei visuomenės požiūrį į nusikaltimą, tad bausmių skyrimo principai visuomenei vystantis ir keičiantis turi būti nustatomi iš naujo.

Šioje srityje kyla ir daugiau klausimų. Ar bausmė apskritai yra tinkamas atsakas į nusikaltimą ar kitokį įstatymo pažeidimą? Gal teisingiau būtų mąstyti reabilitacijos, žalos atlyginimo, restitucijos sąvokomis? Ar žudikus mes

izoliuojame tam, kad apsaugotume visuomenę, ar kad nubaustume patį pažeidėją? O galbūt faktiškai pagal įstatymus taikomos sankcijos yra ar turėtų būti šių dalykų derinys?

Bausmių teorijos skyla į dvi svarbiausias stovyklas. Viena iš jų yra utilitarizmo stovykla, kurios šalininkai laikosi nuomonės, kad bausmė teisinga tik tada, jeigu ji lemia geras pasekmes, tokias, kaip visuomenės apsauga ar teisės pažeidėjų reabilitacija. Pats bausmės taikymas žmonėms, nepaisant visų kitų samprotavimų, jau yra blogas dalykas, nes jis susijęs su tam tikros formos ar laipsnio baudžiamo asmens kančiomis, taigi tam, kad bausmė būtų pateisinta, teigiamos bausmės pasekmės turi atsverti neigiamą faktą, kad nusikaltimą padaręs asmuo kenčia.

Kitas reikšmingas požiūris – atpildo teorija, kurią taip pat sudaro įvairūs variantai. Iš esmės ja teigiama, kad jei blogis padaromas sąmoningai, t. y. kaltasis žino, kad pasielgė blogai, toks asmuo nusipelno bausmės, o jo kančios yra pateisinamos.

Abiem nuomonėms nesunku argumentuotai paprieštarauti. Jeigu geri rezultatai pateisina viską, ką darome, tada mes galime priversti kentėti nekaltą, kad gautume gerus rezultatus, kurių gėris viršija patirtus kentėjimus. Galbūt taip ir elgiamės, mokydami tingius vaikus rašybos ir geometrijos. Tačiau ar derėtų išplėsti šį principą teigiant, jog, pavyzdžiui, verta plakti žmones, kad jie būtų jautresni kitų kančioms, arba teisinga iš vieno asmens atimti santaupas ir iš jų padovanoti naudingas dovanas dviem asmenims.

Kalbant apie požiūrį į bausmę, kaip į atpildą, kyla klausimas, kokia atpildo prasmė, jeigu jis nieko nekeičia. Tiksliau tariant, greta to abejotino pasitenkinimo, matant, kad asmuo, kuris vertė kitus kentėti, pats kenčia, atpildas nesukuria jokio gėrio, – taigi galiausiai kančios padvigubėja.

Pati bausmės sąvoka iš esmės susijusi su atpildu: *akis už akį*, kaip sakoma Išėjimo 21, 23–26, arba *gyvybė už gyvybę*. Istoriškai buvo laikomasi įsitikinimo, kad kiekvienas, kuris padarė bloga (kai kuriais atvejais netgi netyčia), turi už tai užmokėti savo gyvybe, laisve ar nuosavybe, atsižvelgiant į padarytą nusikaltimą. Be to, anksčiau tai, kas dabar laikoma nesunkiu nusikaltimu (pavyzdžiui, duonos kepalo vagystė, kurią įvykdo badaujantis asmuo, kad išgyventų), galėjo lemti mirties bausmę arba ištrėmimą į nykias užjūrio žemes.

XX a. viduryje vyravo optimistinis požiūris, kad bausmių sistemą (nepaisant pačios sąvokos „bausmė“) galima panaudoti kaip galimybę reabilituoti nusikaltėlius ir vėl grąžinti juos į visuomenę jau tapusius geresniais ir padoresniais piliečiais. Šią idėją įkūnija JAV vartojamas kalėjimų sistemos pavadinimas – „pataisos namai“. Skausmingiausia ironija, kuri priverčia įsisavinti gyvenimo pamokas, yra tai, kad JAV į kalėjimus patenka didesnė gyventojų dalis nei bet kurioje kitoje pasaulio valstybėje, nors, vertinant absoliučiais skaičiais, kur kas gausesni yra Kinijos *gulagai* ir priverčiamojo darbo stovyklos, – taigi „pataisa“, atrodo, yra tiesiog bausmės eufemizmas. XX a. aštuntajame dešimtmetyje penologų, kriminologų ir sociologų atlikti recidyvo (pakartotinio nusikalstamumo) tyrimai atskleidė, kad kalėjimai ne tik nereabilitavo nusikaltėlių, bet ir nesutrukdė jiems vėl nusikalsti – nors atgrasinimas nuo noro pakartotinai nusikalsti arba, tiksliau, nenoras nusikalsti vengiant sankcijų turėtų būti dar viena bausmės paskirtis.

Šiuos empirinius faktus papildė filosofų balsai, kurie siūlė grįžti prie minties, kad bausmės esmė iš tiesų yra ir turėtų būti atpildas, nes ji tarnauja teisingumo interesams, ir tas, kuris padaro žalą, turi už tai sumokėti – atiduoti savo vertinamą laisvę arba turtą. Tai nereiškia, kad visos teisėtai nubausto asmens teisės panaikinamos, nes jis įgyja nusikaltėlio žymę, taip patirdamas dar vieną bausmę – atstūmimą, atitinkantį žalą, kurią jis padarė kitiems asmenims arba visuomenei.

Kritikų nuomone, šis požiūris netiesiogiai ragina grįžti prie bausmės kaip keršto idėjos. Mišelis Fuko (*Michel Foucault*) savo knygoje „Drausminti ir bausti“ *(Discipline and Punish)* F. Nyčės įžvalgas, jog noras bausti yra giluminis žmogaus instinktas, papildė idėja, kad visuomenės bausmių sistema – tai įkūnyta galia valdyti kitus, pritaikant grasinimą, jėgą, slopinimą ar netgi naikinimą (ar bent jau mėginimai tai daryti, kurie įprastai būna sėkmingi), nors tai kelia grėsmę, trikdo ar net menkina jos veiksmingumą.

Tam prieštaraujant galima teigti, kad bausmės ir reabilitacijos idėjos kilusios iš Šviečiamojo amžiaus – kai kurie žymiausieji Šviečiamojo amžiaus mąstytojai, remdamiesi humanizmo principais, pasisakė prieš mirties bausmę ir ragino teisingumo sumetimais apriboti valstybės galią taikyti prievartą ar naikinti. Šie mąstytojai taip pat prieštaravo viešai vykdomiems kankinimams ir egzekucijoms – makabriškiems spektakliams, kurių tikslas buvo įbauginti

gyventojus, kad jie paklustų įstatymams, – suprasdami, kad iš tiesų tai žadino žemiausius minios instinktus.

M. Fuko nepritarė idėjai, kad perėjimą nuo fizinių bausmių prie įkalinimo paskatino Šviečiamasis amžius ir humaniškas požiūrio pasikeitimas, tačiau jis nepaneigė, kad tai suvaidino svarbų vaidmenį. Jis teigė, jog įkalinimo kaip bausmės įsivyravimas susijęs su paplitusiomis disciplinos idėjomis, kurių apraiškas galima pastebėti ne tik kalėjimuose ir jų režimuose, bet ir mokyklose, ligoninėse arba, tradiciškai, karinėse struktūrose. M. Fuko sugretina paskutiniuosius viešus kankinimus ir egzekuciją, kuri 1757 m. už pasikėsinimą į Prancūzijos karalių buvo įvykdyta Robertui Fransua Damjensui (*Robert-Francois Damiens*), bei XIX a. kalėjimų tvarką ir režimą. Kontrastas yra labai ryškus. R. Damjensas bandė nudurti karalių Liudviką XV peiliu ir už tai buvo kankinamas iki raudonumo įkaitintomis žnyplėmis ir išlydytu švinu, į žaizdas buvo pilamas verdantis aliejus, o vėliau visos jo galūnės buvo pririštos prie arklių, kurie, paleisti keturiomis skirtingomis kryptimis, sudraskė jo kūną. Jis buvo siaubingai išmėsinėtas dar būdamas gyvas.

XIX a. griežtojo režimo kalėjimai, anot M. Fuko, buvo statomi ne pataisai – dėmesys buvo skiriamas „paklusnių kūnų“ gamybai. Tai gali būti taikoma ne tik nusikaltėliams, tačiau ir naujai pramoninio amžiaus sistemai, kurioje valstybė kontroliavo netgi asmeninį žmonių gyvenimą. Visuomenė tapo „karcerių sistema“, o visi darbai sudaryti siekiant disciplinuoti visuomenę ir jos narius.

M. Fuko argumentai teigia šiek tiek kitus dalykus nei iš jų numanomos išvados. Visgi biurokratinės visuomenės struktūros kuriamos tam, kad „maitintų“ pačios save, ir dažnai veiksmingumą iškeliančios virš atskirų asmenų teisių ir interesų gali tapti tokiomis, kaip apie jas kalbėjo M. Fuko. Tačiau jau pats suvokimas lemia pastangas, nukreiptas į „karcerių sistemos“ sušvelninimą ar pasipriešinimą jai. Be to, ši sistema, vertinant jos humaniškumą – tai, kaip elgiamasi su nusikaltimus padariusiais arba kitaip atskiriems asmenims ar visuomenei pakenkusiais žmonėmis, yra neabejotinai pranašesnė už tokias bausmes, kaip skirtoji R. Damjensui. Ji liudija pyktį ir kerštą, o teisingumo sistemos idealas yra bešališkumas, tvarka ir sąžiningumas, net jei ši sistema yra baudžiamoji ir net jei viltis, kad nuteistieji gali reabilituotis (šią viltį bausmių sistema turi nuolat palaikyti ir stengtis įgyvendinti), nėra tokia šviesi, kokia galėtų būti.

Žr.: TEISĖ, TEISINGUMAS

BIOETIKA

Jau pats pavadinimas atskleidžia, kad **bioetika** nagrinėja tas etines problemas, kurias iškėlė sparčiai besivystantys biologijos mokslai. Bioetika taip pat glaudžiai susijusi su medicinos etika. Į nemedicininės bioetikos sritį patenka tokie dalykai, kaip genetika, ir įvairios bei dažnai neprognozuojamos genomo iššifravimo, augalų genetinio modifikavimo, klonavimo bei gyvūnų teisių problemos ir evoliucijos teorijos ginčytini aspektai – apie juos dažnai ir entuziastingai diskutuojama. Prieštaringai vertinamos medicinos etikos temos apima abortus, eutanaziją, mirštančiųjų slaugą, globą ir informuoto asmens sutikimą, paciento teises, jautrius klausimus, susijusius su dirbtiniu apvaisinimu ir embrionologija, įskaitant embriono lyties pasirinkimą ir genetinį tobulinimą, psichiatrinį gydymą, kamieninių ląstelių tyrimus, terapinį ir reprodukcinį žmogaus klonavimą ir daug kitų sričių.

Nors diskusijos nemedicininės bioetikos klausimais taip pat yra labai svarbios, daugelis sąvoką „bioetika“ taiko ir medicininei etikai. Pavyzdžiui, mokslinis žurnalas „Bioetika“ *(Bioethics)* savo tikslus oficialiai pristato taip: „Nuolat tobulėjant medicinos technologijoms, bioetikos objektas įgyja vis didesnę praktinę reikšmę visiems filosofijos, medicinos, teisės, sociologijos, viešosios tvarkos, švietimo ir kitose susijusiose srityse dirbantiems specialistams.“ Priežasčių toli ieškoti nereikia – medicinos etika svarsto klausimus (dažnai – labai aktualius), kurie ypač svarbūs žmonių gerovei. Netgi šiais laikais, kai vis svarbesniu etikos objektu tampa gyvūnų teisės ir interesai bei aplinkos apsaugos problemos, svarbiausiu etikos problemų objektu išlieka žmogus.

Dar visai neseniai medicinos darbuotojai laikėsi dviejų pagrindinių etinių draudimų: neužsiimti reklama ir neturėti lytinių santykių su pacientais. Taip pat bent jau buvo tikimasi, kad jie laikysis profesinės etikos nuostatų, kurias suformulavo „medicinos tėvas“ Hipokratas (460–370 m. pr. Kr.): įsipareigoti griežtai laikytis konfidencialumo ir siekti, kad gydymu būtų padaryta kuo mažesnė žala. Hipokrato sudarytame idealiame modelyje didžiausias dėmesys skiriamas gydytojo ir paciento santykiams – ši tema taip pat plačiai nagrinėjama ir šiuolaikinės medicinos etikos kontekste.

Gydytojų ir pacientų tarpusavio santykių klausimas yra sudėtingas ir įvairiapusis. Jis susijęs su pacientų teisėmis, jų sutikimu būti gydomiems, gydy-

tojo pareiga sakyti jiems tiesą, laipsnį, iki kurio pateisinamas paternalizmas, ir ką gydytojas turi pasirinkti abejotinais atvejais, pavyzdžiui, kai pacientas kelia grėsmę visuomenės sveikatai dėl kokios nors užkrečiamosios ligos arba jeigu jis yra labai tinkamas bandymams, kuriuos reikia atlikti, kuriant svarbius naujus gydymo metodus. Pradedant gyvenimo pradžia (abortų dilema ir tuo, ar verta gydyti labai išsigimusius kūdikius) ir baigiant gyvybės palaikymu gyvenimo pabaigoje (palaikomuoju gydymu ir pačia eutanazija), medicinos etikos problemų daugėja, jos kelia vis didesnę įtampą.

Etinės problemos gaubia visą šiuolaikinę mediciną, kurioje taikomos sudėtingos technologijos. Jos po truputį pradėjo „kelti galvas" nuo tada, kai buvo sukurtos pirmosios gyvybės palaikymo sistemos ir dializės aparatai. Buvo sudaryti komitetai, kurie turėjo parinkti, kam turėtų būti skiriamas gydymas, ir tyrimai greitai atskleidė, kad komitetų nariai buvo linkę siūlyti pagalbą pacientams, socialiniu ir išsilavinimo požiūriu panašiems į juos pačius. Akivaizdu, kad šališkumas veikia visose gyvenimo srityse (sąmoningai ar nesąmoningai) – tai privertė stabtelėti ir susimąstyti.

Gyvybės palaikymo technologijos iškėlė jautrią problemą – apie ją nemažai žinome vien iš naujienų pranešimų apie šeimas ir gydytojus, kurie svarsto, ar gyvybės palaikymas vegetacinės būklės pacientams turi būti tęsiamas, ar nutrauktas. Kas turėtų tai nuspręsti? Kas turi tokią teisę? Žmonės tikisi, kad medicinos pažanga ilgainiui gali grąžinti sąmonę komos būklės pacientui – juk viltis miršta paskutinė, o suvokimas, kad vienu jungiklio paspaudimu ši viltis prarandama, gali būti nepakeliamas. Kartkartėmis tai būna atskiri ir tragiški atvejai, kuriuos pagal individualias aplinkybes sprendžia teismas.

Gydytojai, dirbantys tokiose srityse, kaip pediatrija, neurologija ir psichiatrija, dažnai susiduria su pacientais, kurie yra nekompetentingi ir negali dalyvauti priimant sprendimus dėl jų gydymo. Reprodukcinėje medicinoje sudėtingi sprendimai gali būti priimami dėl dirbtinio apvaisinimo, surogatinės motinystės, tėvystės bei gimsiančių asmenų likimo ir teisių.

Netgi bendrosios praktikos gydytojo kabinete tenka priimti sprendimus, atsižvelgiant į tai, kad ištekliai yra riboti, taigi turi būti paskirstyti ir atiteks ne visiems, kuriems jų reikia. Gydytojai privalo nuspręsti, kurie pacientai bus gydomi, o kurie – ne. Šiuos sprendimus kartkartėmis sunku priimti įtemptai

dirbantiems gydytojams, bet dar sunkiau – pacientams, kurių sveikata, o galbūt ir gyvybė „kabo ant plauko“.

Visi šie anksčiau paminėti pavyzdžiai grindžiami tikro gyvenimo problemomis, kurios yra pažįstamos ar netgi įprastos šių dienų medicinoje. Tačiau už jų slypi kur kas bendresni klausimai, kurie gali atrodyti abstrakčiai filosofiniai, bet iš tiesų yra pamatiniai ir esminiai, svarstant minėtas etikos problemas. Kai kurie jų iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti tiesiog praktinės problemos, tačiau šiek tiek pagalvojus pastebima, kad jie slepia kur kas gilesnę esmę. Štai keli iš jų: kas yra žmogus? Kai kalbama apie žmogaus teises, ką apima sąvoka „teisės“? Ar negimęs vaisius yra asmuo? Jei ne, ar vaisius turi kokias nors teises? Ar užšaldytas embrionas yra asmuo? Kada gyvenimas prasideda? Kada gyvenimas baigiasi? Kaip gydymo kontekste apibrėžti žalą ir naudą? Ką tiksliai reiškia sąvoka „gydymas“? Ar gydytojai visada privalo padėti pacientams? Ar gydytojai visada privalo gelbėti gyvybę? Ar kartkartėmis nėra labiau pateisinama ir humaniška nutraukti gyvenimą, o ne mėginti jį pratęsti? Ar jauni žmonės vertingesni (turi daugiau teisių gauti gydymą) nei vyresni ar seni? Kaip gali būti apibrėžiamas vertas gyvenimas? Ar asmuo, turintis šeimą, už kurią jis arba ji atsako, yra vertingesnis už šeimos neturintį? Ar leidžiama eksperimentuoti su embrionais, o gal to niekuomet negalima daryti? Ar moteris turi išskirtinę ir visuotinę teisę spręsti, kaip elgtis su savo kūnu, įskaitant nėštumo nutraukimą? Jei egzistuoja gydymas nuo tam tikro susirgimo, ar visi, kurie kenčia, turi teisę gydytis? Kas sprendžia, kokį gydymą skirti tiems asmenims, kurie neturi atstovų ir negali patys priimti sprendimų (pavyzdžiui, sergantys demencija)?

Sąrašą galima tęsti ir tęsti, tačiau šių nelengvų klausimų esmė jau turėtų būti pakankamai aiški. Esant artimiems ir nelygiaverčiams santykiams tarp gydytojo, kuris turi žinių ir techninių galimybių, ir pažeidžiamo, dažnai įsibaiminusio ir beveik visada mažiau žinių turinčio paciento, šie klausimai kyla daugelyje sričių. Medicinoje etiniai klausimai ypač griežti. Yra daug aiškių bendrųjų etiškos medicinos praktikos principų, kurių bet kokios medikų organizacijos turi laikytis, kaip mažiausių būtinų reikalavimų. Jie skirti tam, kad medikai visada stengtųsi elgtis taip, kaip geriausia pacientui, ar bent jau (kaip to reikalavo Hipokratas) jam nepakenkti, pripažintų ligonio teisę atsisakyti gydymo arba priimti kitus sprendimus, gerbti paciento orumą ir savarankiš-

kumą, bei tam, kad riboti ištekliai būtų skirstomi teisingai, o pacientams visada būtų sakoma tiesa ir su jais būtų elgiamasi sąžiningai.

Daugeliu šių atvejų lemiamą reikšmę turi **informuoto asmens sutikimas**. Medicina gali būti labai sudėtinga, kelianti pavojų bei lemianti neaiškius rezultatus, o kai kurios procedūros gali versti pacientą kęsti nemalonius pojūčius. Taigi labai svarbu užtikrinti, kad pacientai suprastų, su kuo susijęs būsimas gydymas, ir kad jie galėtų nuspręsti, rinktis jį ar ne, gerai suvokdami savo sprendimo pasekmes. Raktas į tai yra tinkamas informavimas: ruošiant medicinos darbuotojus šiais laikais bendravimo mokymui tenka kur kas didesnė reikšmė nei kada nors anksčiau, nes reikia paaiškinti vis daugiau ir daugiau sudėtingų dalykų.

Informuoto asmens sutikimas reikalingas tam, kad būtų išvengta tokių atvejų, kai asmuo su kuo nors sutinka (arba nesutinka) to nesuprasdamas arba jo ar jos pasirinkimas neatspindi, ką jis arba ji rinktųsi, jeigu suprastų – tikrųjų vertybių arba norų. Tais atvejais, kai pacientas negali priimti sprendimų dėl amžiaus ar neveiksnumo, paprastai manoma, kad tam tikrus sprendimus gali priimti jo artimi giminės, su sąlyga, kad jie irgi gali tinkamai suprasti pasirinkimo galimybes. Tuo atveju, jeigu neatsiranda akivaizdžiai atsakingo asmens, pavyzdžiui, kritinėse situacijose, kai nėra laiko susisiekti su artimaisiais, gydytojai privalo daryti tai, kas, jų nuomone, tuo metu geriausiai atitinka paciento interesus.

Medicinos praktikoje taip pat labai svarbi vadinamoji **dvejopo poveikio** idėja. Kartais gydymas, kuris padeda, tuo pat metu gali ir pakenkti. Klasikinis pavyzdys – morfino skyrimas pacientui, siekiant palengvinti skausmą. Tačiau pakankamai didelės šio vaisto dozės gali ir pražudyti. Nepagydomai sergantiems pacientams reikia vis didesnių morfino dozių, kurios trumpina jų gyvenimą – tai ir yra dvejopas poveikis. Dvejopo poveikio doktrina teigia, kad šiuo atveju sėkmingas ketinimas daryti gera atleidžia gydytoją nuo atsakomybės už kitas pasekmes – paciento mirtį dėl vis didinamų morfino dozių.

Dvejopo poveikio doktriną pirmasis suformulavo Tomas Akvinietis, savo veikale „Teologijos suma“ (*Summa Theologica*) svarstydamas apie savigyną: jis teigė, kad jeigu asmuo, stengdamasis apsiginti nuo užpuoliko, jį nužudo, nors neketino to daryti, jis nėra kaltas. Tiesa, šiuo atveju besiginantis asmuo nenumatė ir nesiekė užpuoliko mirties, tačiau medicinoje šalutinis gydymo povei-

kis gali būti gerai žinomas, bet vis tiek priimtinas, todėl ši doktrina iš tiesų yra platesnė už pirmąją Tomo Akviniečio pateiktą jos formuluotę: jeigu gydytojas negali pasiekti gerų rezultatų nepakenkdamas, tada to norėdamas ar siekdamas jis gali sutikti ir su žala, net ir žinodamas, kad ji kils. Tačiau teigiamas poveikis turi būti pakankamai reikšmingas, kad pateisintų neigiamą poveikį. Taip pat gali būti reikalaujama, kad, kai tai įmanoma, nepalankus šalutinis poveikis, susidarantis siekiant ko nors gero, būtų kuo labiau sumažintas – tai yra svarbi bet kokio šios doktrinos taikymo prielaida.

Yra ir daugiau dalykų, į kuriuos gydytojai ir visuomenė turi atsižvelgti, svarstydami etinius medicinos aspektus. Pavyzdžiui, interesų konfliktas gali kilti tais atvejais, kai įvairūs specialistai gauna su farmacijos tyrimais susijusią paramą, arba jei gydomi priešingus interesus turintys tos pačios šeimos nariai. Svarbūs klausimai, kada gydymas yra beprasmiškas, t. y., kada jis gali tik pratęsti kančias arba jas padidinti, noro gyventi pagrįstumas ir jo ryšys su artimųjų pageidavimais arba geriausiomis gydymo galimybėmis, ir, galiausiai, kada gali būti laikoma priimtina eutanazija arba savižudybė, padedant gydytojui.

Nenuostabu, kad medicina yra tokia plati ir įvairi etinių dilemų sritis – ji susijusi su santykiais tarp žmonių – ir slaugytojų, ir ligonių – bendraujančių labai sunkiomis ir jautriomis aplinkybėmis, kai sprendžiami gyvenimo ir mirties klausimai ir kai yra didelis žinių ir galios disbalansas, o ant kortos dažnai statoma gyvenimo kokybė arba gyvenimas ir mirtis. Atsižvelgiant į šias mintis, gera žinia yra tai, kad dauguma žmonių, kurie jaučia pašaukimą būti gydytojais, jau dėl paties šio pašaukimo greičiausiai yra žmonės, kurie, tikėtina, šiuos klausimus svarsto protingai, geranoriškai ir gailestingai.

Žr.: EUTANAZIJA, KLONAVIMAS

BIOLOGIJA

Biologija – tai gyvybės mokslas. Šiuo metu ji laikoma svarbiausiu mokslu kalbant apie tai, kad kai kurios jos sritys ir šakos (ypač genetika, evoliucijos teorija, sociobiologija ir evoliucijos psichologija) eina medicinos ir žmonijos savimonės priešakyje, o kai kurie atradimai savo ruožtu meta naujus ir itin reikšmingus etinius ir socialinius iššūkius.

Biologijos mokslo objektas yra labai platus, apimantis daugybę stambių sričių ir atspindintis pačios gyvybės įvairovę ir sudėtingumą. Svarbiausia visą biologiją apimanti idėja yra evoliucija. Tai išreiškia plačiai cituojama rusų genetiko Teodosijaus Dobžanskio (*Theodosius Dobzhansky*) mintis: „Biologijoje visa įgyja prasmę tik evoliucijos šviesoje."

Biologijos šaknys glūdi gamtos istorijoje, kurią, kaip tyrimų sritį, pirmą kartą suformulavo Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.) ir jo mokinys Teofrastas (*Theophrastus,* Θεοφραστος) (miręs 287 m. pr. Kr.). Jie užsiėmė tiesioginiais ir lyginamaisiais zoologijos bei botanikos tyrimais ir buvo vieni iš pirmųjų, mėginusių susisteminti ekologiją ir taksonomiją, vėliau tapusią racionalia augalų ir gyvūnų klasifikacija.

Kitas biologijos mokslo šaltinis buvo medicina – ne tik anatomijos ir fiziologijos tyrimai, kuriuos sistemingai pradėjo vykdyti Hipokratas (460–370 m. pr. Kr.) ir Galenas (*Galen*) (130–200 m.), bet ir vaistažolių bei kitų augalų vaistinių savybių užrašymai. Dėl šios priežasties dar gerokai prieš didžiojo klasifikatoriaus Karlo Linėjaus (*Carl Linnaeus*) (1707–1778 m.) darbus botanikos ir žemės ūkio srityse jau buvo nemažai nuveikta. Dideli ir išsamūs vaistažolių žinynai egzistavo jau viduramžiais, ir netgi šiandien daugiau nei 70 proc. vaistų yra gaunami iš medžiagų, kurios naudojamos gydant vaistažolėmis arba tradicinėje medicinoje.

Šiuolaikinės biologijos ištakos siekia XVIII a. Ląstelių tyrimams (citologijai) ir audinių tyrimams (histologijai) lemiamą reikšmę turėjo mikroskopo išradimas ir tobulinimas, o šie mokslai tapo spartaus biologijos tobulėjimo pamatu, ant kurio iškilo embrionologija, paveldimumas ir pati evoliucijos teorija.

Tarp svarbiausių XX a. biologijos atradimų, apimančių virusų identifikavimą ir pirmąjį genetinės evoliucijos teorijos pritaikymą (XIX a. atliktų Gregorio Džono Mendelio *(Gregor Johann Mendel)* darbų svarba buvo visapusiškai įvertinta tik 1905 m.), aiškiai išsiskiria DNR struktūros nustatymas – 1953 m. tai atlikti pavyko Rozalindai Franklin *(Rosalind Franklin)*, Morisui Vilkinsui *(Maurice Wilkins)*, Frensiui Krikui *(Francis Crick)* ir Džeimsui Vatsonui *(James Watson)*.

Negalima nuvertinti revoliucinio šio atradimo poveikio – po pusės amžiaus jis jau leido iššifruoti žmogaus genomą ir atvėrė milžiniškas perspektyvas medicinai ir daugeliui kitų mokslų, įskaitant ir naują požiūrį į žmonijos istoriją.

Biologijos pažangos mastą ir spartą atskleidžia intensyvios diskusijos, kurios šių dienų pasaulyje vyksta dėl įvairių biologinės įvairovės ir enviromentalizmo, bioetikos (įskaitant medicinos etiką) ir sociobiologijos (kuri apima žmoniškumo esmę) aspektų – visa tai aptariama kituose šios knygos puslapiuose. Vakarykščiai gamtininkai, kurie naudojosi žiūronais ir tinkleliais drugiams gaudyti, negalėjo nė įsivaizduoti, kokius prieštaringus ir stulbinamus dalykus atras jų palikuonys, – tarp jų ir Č. Darvinas. Kai kuriems darbštiems gamtą ir jos stebuklus tiriantiems studentams, kuriems atrodė, kad ji liudija išmintingą ir dosnią Dievo apvaizdą, Č. Darvino idėjos buvo tarsi šventvagystė. Mąstydami apie įrodymus, kuriuos matė savo akimis, jie taip pat suvokė, kokius sunkumus įveikė darvinizmas, kad pasiektų to meto žmonių protus.

Vienas iš skausmingiausių konfliktų tarp senojo ir naujojo požiūrių biologijoje (ir geologijoje) atskleidžiamas Edmundo Gosė (*Edmund Gosse*) atsiminimuose apie savo tėvą Filipą Gosė *(Philip Gosse)*, pavadintuose „Tėvas ir sūnus“ *(Father and Son)*. Vyresnysis Gosė bandė prieštarauti Č. Darvino pažiūroms, pasiūlydamas kreacionistinį gamtos aiškinimą, pagal kurį visi biologiniai ir geologiniai reiškiniai, kuriais rėmėsi Č. Darvinas, grįsdamas savo evoliucijos teoriją, buvo pateikti taip, tarsi jie būtų atsiradę per šešias sukūrimo dienas. Jis buvo spaudoje išjuoktas (buvo sakomi anekdotai apie Dievą, kuris uolose esą slėpė fosilijas, kad sugundytų mokslininkus), todėl galiausiai išvyko iš Londono ir pasitraukė iš mokslo bendruomenės. E. Gosė pasakojo, jog jis nuoširdžiai tikėjo, kad jo veikalas „Omfalas“ *(Omphalos)*, kuriuo jis prieštaravo Č. Darvinui, padės suderinti Pradžios knygos pasakojimus su fosilijomis. Jam nepavyko nieko pasiekti rytinėje Atlanto pusėje, tačiau šios idėjos įsitvirtino vakarinėje pusėje, kur krikščionių fundamentalistų lėšomis remiamas vis dar klesti kreacionizmas ir atskira jo versija, vadinama *Protingo sukūrimo teorija*.

Žr.: BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ, EVOLIUCIJA, KREACIONIZMAS, SOCIOBIOLOGIJA

BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ

Sąvoka „biologinė įvairovė“ sudaryta iš dviejų žodžių, kurie apibūdina milžinišką mūsų planetoje Žemėje gyvuojančių skirtingų būtybių ir sistemų gausą,

pradedant mikrobais ir virusais bei baigiant (vis didėjančiu mastu) ištisomis ekologinėmis sistemomis.

Šią sąvoką sugalvojo biologas E. O. Vilsonas (*E. O. Wilson*), ruošdamasis 1986 metų konferencijai, o vėliau ji pasirodė ant jo redaguoto konferencijos medžiagos rinkinio *BioDiversity* („Biologinė įvairovė") viršelio. Iki tol buvo palyginti nedaug diskutuojama apie gyvybės formų ir sistemų įvairovę mūsų planetoje, o tuomet šiai temai imta skirti nemažai dėmesio.

Svarbiausias su šia problema susijęs nerimą keliantis dalykas išreiškiamas klausimu: „Kaip galima išsaugoti biologinę įvairovę, tuo pat metu tenkinant žmonių visuomenės poreikius?" Šiuo metu gerai žinomas, nuolat keliamas ir diskusijose aptarinėjamas klausimas yra konfliktas tarp natūralios aplinkos išsaugojimo ir miestų, žemės ūkio bei pramonės plėtros.

Tokiems biologams, kaip E. O. Vilsonas, biologinės įvairovės idėja visų pirma atskleidžia, jog pradėjo formuotis labiau holistinis požiūris į gamtos pasaulį, nei tradicinis, vadinamasis „atskirų skiautelių" požiūris. Tai yra ekologijos, vienos iš didžiausią pažangą padariusios biologijos mokslo šakos, iškilimo pasekmė, tačiau ji taip pat atspindi daugelio jaučiamą susirūpinimą tuo, kad biologinė įvairovė mažėja (visų pirma – dėl žmonijos veiklos), ir šis mažėjimas kelia grėsmę, kad gali būti sutrikdyta jautri ekologinė pusiausvyra, o ilgainiui padaryta dar didesnė žala aplinkai ir pačiai žmonijai.

Politinėje ir žiniasklaidos arenose organizuojamos kampanijos ir vykdoma lobistinė veikla, kurios tikslas – apsaugoti biologinę įvairovę ir ypatingas ekologines sistemas, tokias, kaip dykumos, pelkės, tropiniai miškai. Tai vadinama enviromentalizmu. Šis platus judėjimas sujungia ir žaliuosius, ir gamtosaugininkus į įvairialypį politinį ir socialinį spektrą, apimantį ir oficialiai įregistruotas politines partijas, kurios kovoja už esminius gamybos ir vartojimo modelių pakeitimus bei labiau aplinką tausojančią gyvenseną, ir nevyriausybinių organizacijų aktyvistus, besirūpinančius konkrečiais aplinkos ar gyvūnijos apsaugos aspektais.

Principai, kuriais grindžiamas enviromentalizmas, apima ir idėjas, kad gamtos pasaulis yra savaime vertingas ir dėl to nusipelno mūsų pagarbos, rūpesčio ir dėmesio, o gamta yra gyvybiškai svarbi ateities kartoms, kuriomis mes privalome rūpintis. Šie principai tarpusavyje suderinami. Jei pirmasis iš jų pagrįsti tam, kad mūsų elgesys aplinkos atžvilgiu turi būti atsakingas, netinka kietakakčiams, pakanka ir antrojo.

Kadangi žalos, kurią gali sukelti sumažėjusi biologinė įvairovė, laipsnis ir pobūdis nežinomas, šioje diskusijoje svarbi sąvoka yra „alternatyvos vertė“, kuri reiškia galimybę, kad vienas ar kitas gyvosios gamtos aspektas ateityje bus reikšmingas žmonijai kaip naujas maisto, vaistų ar įvairių kitų dalykų šaltinis. Atsižvelgiant į šią galimybę, svarbu išsaugoti kuo daugiau genetinių fondų, kad minėtos galimybės ateityje nebūtų prarastos.

Akivaizdu, kad alternatyvos vertė yra ne tik ta, kurią biologinė įvairovė gali suteikti žmonijai – ji yra ne mažiau svarbi estetiniu ir rekreaciniu požiūriais. Biologinė įvairovė pati savaime yra didžiausia vertybė.

Žr.: ANTROPOCENTRIZMAS, SOCIOBIOLOGIJA

BUDIZMAS

Savo pradine prasme **budizmas** – tai filosofija, kurią VI a. pr. Kr. Nepale sukūrė Šakjų giminės princas Sidharta Gautama (*Siddhartha Gautama*). Nuo to laiko praėjus daugeliui šimtmečių, ši filosofija transformavosi į gausybę įvairių formų, ir beveik visose iš jų atsirado iš kitur perimtų religinių ir antgamtinių elementų. Ryškiausias to pavyzdys – Tibeto budizmas. Budizmo esmę sudaro filosofija, o ne religija, nes jame nėra tikėjimo dievybėmis arba antgamtinėmis būtybėmis – tai labai svarbi budizmo ypatybė.

Pagrindinius budizmo filosofijos principus išreiškia *Keturios tauriosios tiesos*, t. y., kad gyvenimas yra kančia, kad kančia kyla dėl prisirišimo, kad prisirišimą galima įveikti ir kad yra patikimas būdas (jei tik jis tinkamai taikomas), padedantis išsilaisvinti. Išlaisvinimas iš kančių – galutinis budizmo tikslas. Nei pirma taurioji tiesa, nei šis tikslas nėra neginčijami – greičiausiai abu jie yra klaidingi. Nepaisant to – kaip dažnai atsitinka teorijoms, kurios ir prasideda, ir baigiasi netinkamoje vietoje – budizmas vis dėlto itin įdomus ir žavus.

Sanskrito kalbos žodis *duhka*, verčiamas kaip *kančia*, taip pat gali reikšti stresą, skausmą ar netobulumą. Pasak Budos, kančią sukelia suvokimas, kad viskas yra laikina (*anitya*). Žodis *trishna*, paprastai verčiamas kaip prisirišimas, taip pat reiškia troškulį, aistrą, norus ir netgi geismą. Mes visi esame nepastovios, priklausomos būtybės, todėl nuolat ko nors trokštame ir prisirišame prie įvairių dalykų, o kadangi mūsų norai nėra patenkinami, dažnai jaučiame pyktį

ar neapykantą (*dvesha*). Tuo pat metu mes nesuvokiame savo padėties arba galbūt sąmoningai ją ignoruojame (*avidya*).

Tada, kai pradedame suvokti savo padėtį, mums prireikia kelio (*dharma*) – mokymo, kuris padėtų teisingai gyventi ir įveikti prisirišimą. *Dharmą* sudaro aštuoni aspektai, todėl ji dar vadinama „aštuonlypiu keliu“: teisingą požiūrį formuoja keturių tauriųjų tiesų suvokimas; teisingas nusiteikimas reiškia siekį išsilaisvinti iš nežinojimo, neapykantos ir prisirišimo; teisingas kalbėjimas – niekada nemeluoti, neapkalbėti ir nekalbėti piktavališkai; teisingas veikimas – nevogti, nežudyti ir nepataikauti seksualiniams geismams; teisingas gyvenimo būdas – uždirbti duoną garbingai ir niekam nekenkiant; teisingos pastangos – slopinti blogąsias savybes ir puoselėti gerąsias; teisingas budrumas – stiprinti savimonę, siekiant išsilaisvinti iš prisirišimo, ir teisingas susitelkimas – po truputį išsilaisvinti iš prisirišimo per meditaciją. Paskutinieji trys šio kelio aspektai vadinami *samadhi* arba meditaciniais, pirmieji du yra *prajna* arba išmintis, o likusieji trys – *shila* arba moralė.

Šis pasaulis yra *Samsara* – kančių karalystė. Karmos dėsnis taikomas visiems jo gyventojams, jis apima tai, ką jie ketina daryti, mąstyti ar sakyti, ir tai, ką daro, mąsto ar sako, bei to pasekmes (*vipaka* – vaisius), ir tai perduodama (nebūtinai per reinkarnaciją, nors kai kurie budistai ja tiki) per veiksmus ir poveikį kitiems.

Greta jau minėtų *shila*, arba moralės, įsakymų, Kelio sekėjai privalo siekti visų dešimties toliau išvardytų dorybių: dosnumo, doros, kantrybės, išminties, aktyvumo, atsisakymo, teisingumo, ryžto, gerumo ir šaltakraujiškumo.

Iš šio paviršutiniško eskizo galima lengvai įžvelgti, kad budizmas turi daug bendro su senovės graikų etikos mokyklų mokymu: dorybių ugdymas primena Aristotelį, mokymasis valdyti save susijęs su stoikais, o garbingo gyvenimo, susilaikymo idėja ir pareiga kovoti su neišmanymu bei neigiamomis savybėmis sudaro bendrą ir budizmo, ir turtingos klasikinės bei helenistinės Graikijos minties tradicijos pamatą. Gėrybių atsisakymo ir gyvenimo paprastumo, kurį ypač pabrėžė budistų vienuoliai ir vienuolės, siekė kinikai, o budistams labai pažįstamas galėtų būti epikūrininkų raginimas laikytis kuklumo ir blaivybės. Šiais draudimais graikai siekė savikontrolės ir *ataraksijos*, kurią negriežtai galima apibūdinti kaip sielos ramybę, romumą ir susivaldymą – iš esmės, to siekė bei savo mokinius į tai vedė ir pats Buda. Taigi paminėjome šių filosofijų bendrumus.

Svarbiausias skirtumas yra tai, jog Buda mokė, kad individualumas yra iliuzija, ir ta iliuzija – žalinga, nes ji lemia prisirišimą, kuris savo ruožtu sukelia kančią. Graikai, priešingai, teigė, kad mes – asmenybės ir etikos subjektai, t. y. esame atsakingi už save ir už tai, ką darome. Jie laikėsi didžios asmenybės (herojaus, išskirtinio asmens, didžiadvasio) idėjos, visiškai svetimos budizmui. Svarbiausiose budizmo kryptyse yra vartojama „bodhisatvos“ (*bodhisattva*) sąvoka. Bodhisatva – tai budistų šventasis, kuris padeda kitiems pasiekti nirvaną prieš pats ją pasiekdamas, bet nė akimirkos nemano, kad jam už tai tenka garbė. Tačiau bodhisatva nėra „didis žmogus“, greičiau priešingai. Graikai perkėlė didžios asmenybės idėją, perimdami dorybes, būdingas kariams, ir padarė jas naujos pilietinės, intelektinės ir moralinės etikos dorybėmis – visa tai alegorine forma nuostabiai aprašyta vienoje Aischilo trilogijos „Orestėja“ dalyje „Eumenidės“. Taigi minioje arba Visatoje ištirpstančios asmenybės, prarandančios savasties jausmą (Aristotelis abejojo seksualiniu malonumu būtent dėl šios priežasties), idėja būtų tikrai nebūdinga graikams.

Ne vienas turbūt sutiktų su kai kuriomis graikų mintimis, tačiau, kita vertus, be abejonės verta gėrėtis grynosios formos budizmu, buvusiu dar prieš tai, kai plisdamas po Aziją jis buvo paveiktas žmogaus polinkio į apoteozę, mistifikavimą ir mitologizavimą. Nors ir nemaloniai „nupurto“, tačiau nenustebina, kad dėl konkurencijos tarp vienuolynų budistų vienuoliai (pavyzdžiui, Japonijoje) keldavo tarpusavio karus. Tokių istorijų gausu Kiote, kuriame įsikūrę šimtai vienuolynų. O matant Tibeto budistų vienuolį, besigrumiantį su kinų policininku Lasos gatvėje, nesunku pamiršti, kad vienuoliai turėtų būti įsipareigoję siekti taikos ir išminties, vengti bet kokio prisirišimo ir neapykantos – kai šie dalykai (kitu atveju puikiai suprantami ir labai žmogiški) akivaizdžiai atsispindi jų elgesyje. „Toks gyvenimas“, – mėgdavo sakyti Kurtas Vonegutas (*Kurt Vonnegut*) – ir taip jau yra.

Ir vis dėlto, keliaujant Kioto Filosofijos keliu (*tetsugaki no michi*), vingiuojančiu miškais apaugusių Rytinių kalvų papėdėje nuo Sidabro paviljono miesto šiaurės rytų dalyje į priemiestį, kuriame stovi didelės ir turtingos šventyklos, norisi mąstyti apie geriausias budizmo puses bei medituoti siekiant dalykų, kuriuos jis skelbia, – tam įkvepia ramūs akmens sodai, tvenkiniai ir keliai aptvertose šventyklų teritorijose, nuostabios salės, akmeniniai žibintai ir didingi medžiai.

Žr.: DAOIZMAS (TAOSIZMAS), FILOSOFIJA, RELIGIJA

CIVILIZACIJA

Civilizacija – tai tam tikra tautos, kuri yra pasiekusi gana aukštą kultūros, technologijų ir visuomenės organizacinės struktūros išsivystymo lygį, būsena. Ši sąvoka turi teigiamą atspalvį, kurį išreiškia tokios sąvokos, kaip „civilizuoti“ – išsilavinę, kultūringi ir socialūs asmenys bei „civilinis“ (pilietiškas) – mandagus ir padorus. Pati sąvoka kilusi iš lotyniško žodžio *civis*, kuris reiškė „Romos pilietį, galintį naudotis visomis politinėmis teisėmis“.

Verta sugretinti civilizacijos sampratą su jai priešinga sąvoka – **barbariškumu**. Šis terminas kilęs iš graikiško žodžio *barbaros*, kuris reiškė kita nei graikų kalba kalbantį asmenį – svetima kalba graikams skambėjo kaip neartikuliuotas triukšmas „bar-bar“. Nuo pat pradžių ši sąvoka turėjo neigiamą atspalvį, nes graikai manė, kad barbarų likimas – būti vergais. XIX a. pradėjus vystytis istorinei antropologijai, ši sąvoka imta taikyti ankstyviesiems žmonijos raidos etapams – pavyzdžiui, Frydrichas Engelsas (*Friedrich Engels*) barbarizmą apibūdino kaip laikotarpį, kurio metu žmogus prijaukino gyvulius ir pradėjo verstis žemės ūkiu, o civilizaciją – kaip gamybos ir menų metą, prasidėjusį vėliau.

Platesne prasme sąvoka „civilizacija“ praktiškai yra kultūros sinonimas, jeigu kalbama apie tam tikros apibrėžtos žmonių grupės praktinę veiklą, gyvenimo būdą, tikėjimą ir materialinius artefaktus bei įrenginius (todėl galima kalbėti apie tolimose džiunglėse akmens amžiaus sąlygomis gyvenančios genties civilizaciją arba kultūrą), ji gali būti vartojama ir apskritai žmonių visuomenės prasme, pvz., „branduolinis karas gali sunaikinti civilizaciją“.

Tačiau tam, kad šis terminas įgytų konkretesnę prasmę, jis turėtų būti protingai taikomas tik visuomenėms, kurioms būdingos bent jau dauguma iš toliau išvardytų savybių: organizuotos maisto produktų gamybos ir tiekimo sistemos, rinkos, kuriose galima mainyti prekes, o mainus palengvina pinigai, socialinė ir politinė organizacija, kurioje yra pripažintos valdymo, administracijos ir teisingumo institucijos, organizuotos švietimo sistemos, pilietinė visuomenė, gynyba ir išoriniai ryšiai, bei kuriose svarbus vaidmuo tenka miestams, nes čia reikalingas darbo pasidalijimas, specialių įgūdžių lavinimas, informacijos registravimas ir saugojimas, taigi ir raštingumas bei raštas, o žmonės turi pakankamai laisvo laiko, išteklių ir susidomėjimo, kad būtų galima skatinti ir palaikyti įvairias meno rūšis.

Istorikai įvardija nemažai senųjų civilizacijų, kurios chronologine tvarka išsidėsto maždaug taip: Mesopotamijos arba šumerų, Indo slėnio civilizacija, Senovės Egiptas, helenistinė civilizacija Graikijoje, Mino civilizacija, iki Hanų laikotarpio buvusi Kinijos civilizacija, Persijos, Romos ir kitos civilizacijos. Svarbiausiomis šiuolaikinės civilizacijos atmainų pirmtakėmis laikomos Kinijos Hanų ir Tangų bei vėlesnės dinastijos, krikščionybė, islamo civilizacija, tokia, kaip, pavyzdžiui, Andalūzijos, Mogolų ir kitos. Nuo XVI a. įsiviešpatavo „aukštesnioji europietiškoji" civilizacija (sąvoka „aukštesnioji europietiškoji" buvo sukurta, siekiant sujungti Europos kolonizaciją patyrusią Šiaurės Ameriką, Australaziją ir kitas pasaulio dalis), nes jai priklausė mokslo ir pramonės galia. Jeigu teisingos kai kurios „civilizacijų susidūrimą" teigiančios Samuelio Hantingtono (*Samuel Huntington*) disertacijos prielaidos ir išvados – šiame darbe numatoma įtampa ir konfliktai tarp jo išskirtų aštuonių šiuolaikinių civilizacijų (Vakarų, Lotynų Amerikos, islamo, Indijos, stačiatikių, Japonijos ir Afrikos), šis dominavimas ilgai nesitęs, o amžina kova už pirmavimą tarp skirtingų jėgų – tarp gęstančių ir kylančių jėgų (tokių, kaip Vakarų ir Kinijos civilizacijos?) arba tarp gęstančių (Vakarų ir islamo civilizacijos?), arba tarp kylančių (Kinijos ir Indijos?) – atkartos kur kas senesnę nei Persijos ar maratono laikų Graikijos istoriją.

Žr.: EVOLIUCIJA, TEISĖ

DAOIZMAS (TAOIZMAS)

Daoizmas dažnai apibūdinamas kaip antroji didi filosofinės Kinijos minties tradicija po konfucianizmo, nors daoizmo šaknys siekia tolimesnę praeitį, o pagrindinės idėjos – ypač svarbiausia daoizmo „Kelio" idėja – atrado vietą ir konfucianizme, ir vėlesniuose Kinijos minties sąjūdžiuose. Teigiama, kad daoizmo įkūrėjas yra Lao Dzė, tačiau šis vardas reiškia tiesiog „Senasis mokytojas", todėl greičiausiai jis tėra personifikacija, apibūdinanti ne vieną prie anksčiausios daoizmo plėtros prisidėjusią asmenybę.

Pirmoji žinoma istorinė asmenybė, prisidėjusi prie daoizmo minties raidos, buvo IV a. pr. Kr. gyvenęs Džuang Dzi (*Zhuangzi*), kuris yra ir jo vardu pavadintos knygos autorius. Ši knyga ir dar senesnė „Šventasis raštas apie

gyvenimą ir dorybę“ (*Dao De Jing*) iš tiesų yra per ilgus amžius iš daugelio šaltinių surinkti tekstai.

Įmanoma, kad „minties mokyklą“, iš kurios kildinami šie klasikiniai arba autoritetingi tekstai, I a. pr. Kr. įkūrė senovės istorikas Sima Čianas (*Sima Tan*) ir jo sūnus Sima Kianas (*Sima Qian*). Kadangi Kinijai būdinga viską tvarkingai sudėlioti ir sunumeruoti, Sima Čianas išskyrė šešias filosofijos mokyklas, iš kurių viena yra daoizmas. Iš viso jis išskyrė šias mokyklas: natūralizmo (*in-jan*), konfucianizmo, moizmo, legizmo, vardų mokyklą ir daoizmą – šis suskirstymas *post factum* atskleidžia skirtumus, kurie daugiau ar mažiau galėjo egzistuoti ir tikrovėje. Nors minėta klasifikacija nebuvo itin tiksli, o daoizmui priskiriami tekstai – ne visada jam būdingi, klasifikacijos nuopelnų paneigti negalima. Žvelgiant į tolesnę Kinijos istoriją, daoizmas buvo pripažintas vieningu judėjimu, laikui bėgant atsirado jį išpažįstančių vienuolių ir vienuolynų, meistrų ir mokytojų, kurie buvo labai įtakingi.

Knygų *Džuang Dzi* ir *Dao De Jing* pobūdis labai skiriasi. *Dao De Jing* knyga yra pranašiška, poetiška, paslaptinga ir turininga. *Džuang Dzi* yra įvairi, smagi, dažnai turinti fantastikos elementų, bet vietomis ne mažiau paslaptinga. Abi knygas sudaro refleksijos, meditacijos ir pastabos su Keliu (*Dao*) susijusiais klausimais, kurios sąmoningai nesusistemintos.

Pradinės formos daoizmas šiek tiek primena hipių filosofiją – pasisakoma prieš valdžią ir prievartą bei už spontaniškumą, gamtą ir reflektyvų įkvėpimą. Kai nuo II a. Kinijoje pradėjo plisti budizmas, dėl panašaus požiūrio jis patraukė daugelį daoizmo sekėjų. Kai kurie iš jų į budizmą perėjo iš įtakingiausių kovos menų mokyklų.

Knygoje *Dao De Jing* vartojamas *Dao* reiškia „kelią“, o *De* – „dorybę“. Aštuoniasdešimt vieną knygos skyrių galima suskirstyti maždaug į dvi dalis: viena jų skirta *Dao*, o kita – *De*. „Kelio“ sąvoka įvairialypė, neaiški, itin talpi, tačiau esminė. Grubiai kalbant, tai reiškia įvairią ir nuolat besikeičiančią tikrovę, o ne kokį nors vieną dalyką, pavyzdžiui, pasaulį (kaip jį supranta Vakarų mintis). „Kelias“ suvokiamas kaip įvairovė – *wanwu* („dešimt tūkstančių dalykų“). Tai nėra kažkas, ką įmanoma suvokti mąstant, apibūdinti ar aprašyti, tačiau žmogus gali susivienyti su *Dao*. O būdas, kaip tai būtų galima padaryti, reiškia „paprastą, natūralų, nevalingą veiksmą“ – susitapatinimą su „Keliu“. Čia vartojama sąvoka *wu wei*, kuri kartkartėmis verčiama kaip „nieko dary-

mas“ arba „tuštuma“. Iš tiesų ši sąvoka kur kas artimesnė *Zen* (kinų kalba – *Čan*) idėjai budizme (buvo teigiama, kad *Zen* sąvoka buvo įterpta į budizmą, jam susidūrus su daoizmu Kinijos Tangų dinastijos laikais (618–906 m.).

Kelias – tai srautas, o daoistų išminčius yra tas, kuris žino, kaip drauge su juo tekėti. Džuang Dzi knygoje pateiktos istorijos ir pasakojimai tai iliustruoja. Galbūt žinomiausias iš jų yra Ding mėsininko diskursas – savo ypatingus gebėjimus pjaustyti jautieną mėsininkas aiškino šiais žodžiais: „Aš seku *Dao*, kuris pranoksta įprastus įgūdžius. Pradžioje galėdavau įžvelgti tik jautį. Po trejų metų nustojau jį matyti ir daugiau nebežiūriu akimis, nes *Dao* slypi už suvokimo ir supratimo. Stengiuosi išlaikyti natūralią formą ir niekuomet neliesti raiščių ar sausgyslių, o tuo labiau – kaulų ir sąnarių. Patyręs virėjas perka naują peilį kasmet, nes jis pjausto. Nepatyręs virėjas perka naują peilį kas mėnesį, nes jis pjaustinėja. Aš naudoju šį peilį jau devyniolika metų, ir jis tebėra toks geras, tarsi būtų ką tik išgaląstas. Tarsi jis neturėtų storio ir atrastų tuštumas sąnariuose. Dirbu su peiliu labai kruopščiai, ir staiga jautis parkrinta tarsi žemės grumstas, be jokių pastangų.“

Kinijos istorija tokia ilga ir įvairi, kad jos minties tradicijos laikui bėgant (savaime) kito ir vystėsi. Svarbiausias daoizmo raidos etapas buvo jo atsivėrimas labai artimu požiūriu pasižyminčiam budizmui. Net jei šie du požiūriai nesusiliejo, juos galima vadinti broliškais. Didžiausio daoizmo filosofijos klestėjimo metas buvo ir šlovingas Kinijos istorijos laikotarpis – Tangų dinastijos valdymas, kai imperatoriškosios šeimos nariai vadino save Lao Dzė palikuonimis ir rėmė šiam judėjimui atstovaujančius mokytojus ir praktikus, suteikdami jiems aukštą padėtį rūmuose bei įkurdami daugumą vienuolynų. Tuo metu daoizmas tapo dar geriau suderinta gyvenimo filosofija, kuri mokė užuojautos, sąžiningumo, kuklumo ir santūrumo, palaikant vienybės su *Dao* idėją per *wu wei*. Jis nebeatmetė valdžios ir valdymo, tačiau teikė patarimus, kaip vyriausybė galėtų geriausiai tvarkytis. Vienuolynų steigimas ir padėtis, kurią daoizmo meistrai buvo pasiekę Tangų dinastijos valdymo metu, užtikrino tai, kad ir vėlesniais šimtmečiais šio mokymo idėjos neprarado svarbaus vaidmens Kinijos filosofijoje. Tai pasikeitė tik su komunizmo atėjimu į Kiniją 1949 m., nes nuo tada, o ypač per kultūrinę 1966–1976 m. revoliuciją, buvo dedamos didelės pastangos jam sunaikinti.

Žr.: BUDIZMAS, KOMUNIZMAS

DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS

Vis judresniame ir besimaišančiame pasaulyje, kuriame spartėja migracijos srautai iš skurdesnių į turtingesnes šalis bei kuris pasižymi dideliu imigrantų gimstamumu naujose jų gyvenamosiose vietose, vis svarbesni tampa tapatybės, socialinės sanglaudos, asimiliacijos klausimai, o drauge – ir kultūrinių pagrindų išsaugojimas. **Daugiakultūriškumas** – tai idėja, kuria buvo siekiama skatinti socialinę sanglaudą ir harmoniją tarp skirtingos etninės, religinės ir kultūrinės tapatybės žmonių, jiems išlaikant savo skirtingumą tame, ką tikėjomės būsiant laiminga kartu gyvenančių tautų „mišraine".

Šis modelis skiriasi nuo asimiliacijos modelio, pagal kurį reikalaujama ar bent jau tikimasi, kad imigrantai praras kilmės kultūrą ir priims tą, į kurią persikėlė. Buvo manoma, kad tokios tendencijos pavyzdžiu laikytina masinės imigracijos į Jungtines Amerikos Valstijas patirtis XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje – ši šalis tapo milžiniška „lydymo krosnimi" ir iš padrikos imigrantų įvairovės susikūrė nauja Amerikos individualybė. Prancūzija tokio pat tikslo siekia kiekvieną šioje šalyje gyvenantį asmenį laikydama prancūzu ir užmerkdama akis prieš bet kokius skirtumus, kurie galėjo egzistuoti prieš įtvirtinant šią naują visa apimančią tapatybę.

Naujajame judriame pasaulyje taip pat yra daug migrantų darbininkų, kurie jame nuolat juda ir nėra linkę apsistoti – tiesiog kelerius metus nori padirbėti turtingesnėse šalyse, kad galėtų siųsti pinigines perlaidas savo šeimoms. Kai kuriose šalyse, kuriose skatinama migracija ir atvykstančių asmenų darbas, pavyzdžiui, Saudo Arabijoje, griežtai reikalaujama, kad tokie asmenys kruopščiai laikytųsi priimančiosios šalies normų. Netoleruojamas joks kultūrinių ir elgesio skirtumų demonstravimas. Tai įdomus faktas, nes jis labai skiriasi nuo tų šalių, kuriose skirtumai toleruojami, kaip, pavyzdžiui, Jungtinėje Karalystėje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose.

Dar neseniai viena iš svetingiausių ir atviriausių šalių buvo Nyderlandų Karalystė. Tačiau po kino režisieriaus Teo van Gogo (*Theo van Gogh*), kuris drauge su Ajan Hirsi Ali (*Ayaan Hirsi Ali*) sukūrė itin kritišką filmą apie islamo požiūrį į moteris, nužudymo Nyderlandų visuomenę apėmė nerimas dėl didelės imigrantų musulmonų bendruomenės, kurią ji priėmė, o kai kurie šios bendruomenės nariai prieš ją sukilo. Nyderlanduose imta rimtai manyti,

kad imigrantų bendruomenei, kurios kultūra labai skiriasi nuo priimančiosios visuomenės daugumos kultūros, pasiekus tam tikrą kritinį asmenų skaičių, dėl to susidarantys sunkumai gali ypač paaštrėti.

Kai kurios šalys sulaukia daug imigrantų, tačiau nepatiria tokios įtampos. Kaip pavyzdį galima paminėti Kanadą – jai būdingas aukščiausias pasaulyje vienam gyventojui tenkantis imigracijos rodiklis, tačiau atrodo, kad šiuo atveju imigracija yra iš esmės kitokia, nes Kanada skatina išsilavinusių žmonių, specialistų, o ne nekvalifikuotų darbuotojų atvykimą. Europos šalys, pavyzdžiui, Didžioji Britanija, Olandija, Vokietija ir Prancūzija, priėmė nekvalifikuotus imigrantus, nes darbo, kurį jie buvo pasirengę dirbti, nebenorėjo dirbti vietos gyventojai. Šį vaizdą šiek tiek drumsčia tai, kad Australija taiko panašią į Kanados atrankinės imigracijos politiką, tačiau joje kartkartėmis susidaro etninė įtampa, o netgi antra ar trečia imigrantų karta – vaikai ir anūkai – tvirtina, kad jie jaučiasi tarsi įkliuvę tarp protėvių ir naujosios šalies kultūros. Įtampą taip pat gali sukelti susvetimėjimo jausmas ir besitęsianti diskriminacija.

Šie veiksniai suvaidino nemažą vaidmenį Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje, kuriose gana dažnai susidaro įtampa ar net smurto proveržiai. Didžiojoje Britanijoje daugiakultūriškumo politika *de facto* (iš tiesų) įgijo apgailėtiną imigrantų bendruomenių ir jų palikuonių getų pavidalą – dauguma iš Pietų Azijos kilusių žmonių ir jų palikuonių gyvena keliuose miestuose ar tam tikrose miestų srityse, perpildydami vietines mokyklas ir patirdami vidinių ir išorinių priežasčių paskatintą atskirtį nuo aplinkos daugumos. Daugiau nei 90 proc. Didžiosios Britanijos gyventojų yra baltieji šioje šalyje gimę britai, tačiau kai kuriuose miestuose ir priemiesčiuose imigrantų ir jų palikuonių dalis yra didesnė kaip 50 proc. Kai kurių daugiakultūriškumo kritikų akimis tai yra akivaizdus jo pralaimėjimo liudijimas.

O gal taip nėra? Daugiakultūriškumo šalininkai teigia, kad jo įkūnijamos vertybės yra pernelyg svarbios, kad būtų galima atsisakyti, ir kad reikia palaikyti draugiškos socialinės įvairovės idealą. Taip teigdami jie pirmiausia nurodo, kad priešingos pastangos neišvengiamai reiškia rasizmą ir jautrių kultūrinių bei religinių jausmų įžeidimą. Jie taip pat atkreipia dėmesį į tai, kad pastangos panaikinti kultūrinius skirtumus traumuos imigrantus, nes žmonėms reikia kultūrinių ryšių bei tapatybės su savo istorija ir kilme pojūčio.

Šiam požiūriui pritaria tam tikros liberalizmo atšakos, o vienas įtakingiausių tarp jų yra Izaijo Berlino (*Isaiah Berlin*) požiūris. Pasak jo, šiuo metu, kai nebėra universalių tiesų ir absoliučių vertybių, poreikis priimti ir iš tikrųjų gerbti skirtumus teikia daugiausiai vilčių, kad visuomenei pavyks atsispirti tam, ką galima vadinti ne tik vertybių skirtingumu, bet ir nesutaikomumu, ir kuris dėl bendrų vertybių praradimo gali atsirasti – ir beveik neabejotinai atsiras.

Dažniausiai sąmoningai to nesuvokiant, toks požiūris yra remiamas ar net pasitelkiamas, reikalaujant etninių mažumų, gyvenančių jas priėmusiose bendruomenėse, „vienodo traktavimo“ (tačiau to kategoriškai nepripažįsta Saudo Arabija į ją atvykusių dirbti asmenų atžvilgiu ir dar neseniai tokio požiūrio į atvykusius dirbti turkus buvo laikomasi Vokietijoje). Filosofas Ričardas Rortis (*Richard Rorty*) pastebėjo, kad vienodo traktavimo reikalavimas logiškai nesuderinamas su vertybių skirtingumu, nes vienoda pagarba galima tik tada, jei yra koks nors palyginimo matas. Tarp daugelio šios dilemos sprendimų vis labiau įsitvirtina idėja, kad vienodos pagarbos ir požiūrio reikalavimas priimančiosios bendruomenės požiūriu reiškia tai, jog imigrantai ir jų palikuonys turi laikytis priimančiosios kultūros normų ir siekti į ją integruotis. Tai išreiškia idėją, kad žmogiškos asmenybės yra lygios, tačiau kultūros – ne. Bent jau tuo atveju, kai imigrantų mažumos kultūra nedera su ja priimančia kultūra.

Tokią idėją sunku priimti liberalams. Vienas skaudžiausių dalykų, kurį XXI a. aušroje pajuto daugelis vadinančių save liberalais, buvo poreikis dar kartą permąstyti minėtus klausimus. Taigi nors liberalams buvo sunku tai ištarti, tačiau jie jautėsi priversti pasakyti, kad demokratija, pilietinė laisvė, mokslas, jo metodai ir jų pritaikymas technologijose, įstatymo viršenybė, asmens laisvė, laisvė pasirinkti asmeninius santykius ir kiti svarbūs gyvenimo vertybių klausimai yra geresni ar priimtinesni nei nuostatos, vyraujančios tose monolitinėse teokratinėse visuomenėse, kuriose šių dalykų nepakanka. Sakydami šias mintis (kurios, beje, yra teisingos) jie jautė bent jau Vakarų kultūrinio imperializmo, o gal net rasizmo prieskonį.

Vienintelė viltis galbūt slypi visai kitokioje pliuralizmo idėjoje, kuri pati yra liberalios minties kertinis akmuo. Pliuralistinė sistema yra tokia, kurioje atskiri asmenys gali laisvai puoselėti ir siekti vertybių bei tikslų, nedarydami žalos kitiems, o visuomenėje turi tokias pat įstatymais ginamas teises bei tei-

ses naudotis visuomeninėmis gėrybėmis ir galimybėmis, kaip kiekvienas kitas individas. Tačiau visuomenėse, kurios vis dar laikosi daugiakultūriškumo projekto, galimybės įgyvendinti šį troškimą sparčiai mažėja, nes mažumų reikalavimai daugiakultūrėje aplinkoje dažnėja ir didėja taip sparčiai, kaip auga jų narių skaičius, o viešasis sektorius tapo konkurencijos arena, kurioje kyla tikras Babelio triukšmas. Čia skamba reikalavimai dėl teisės aktų išimčių, jų netaikymo, atleidimo, privilegijų bei didesnių išlyginamųjų išmokų iš valstybės biudžeto (pavyzdžiui, reikalaujama, kad bet kokio tikėjimo asmenims būtų skiriami mokesčių mokėtojų pinigai steigti jų religinėms mokykloms, kurios padėtų išlaikyti ir dar labiau gilintų tokių bendruomenių padalijimą į getus) – tai kenkia visuomenės gerovei ir socialinei sanglaudai.

Šios mintys rodo, kad pasaulis peržengė daugiakultūriškumo galimybių ribas ir tuo metu, kai rašomos šios eilutės, jam jau būtina ieškoti naujų sprendimo būdų.

Žr. ETNOCENTRIZMAS, KSENOFOBIJA, NACIONALIZMAS, PRISITAIKYMO TEORIJA, RASIZMAS, TAPATYBĖ

DEMOKRATIJA

Sąvoka **demokratija** liberalioje Vakarų visuomenėje turi palankų atspalvį – būtent demokratiją Vakarai palaiko ir net teigia, jog yra pasirengę stoti į karą, kad ją apgintų ir apsaugotų. Nors demokratijos silpnosios vietos ir trūkumai visuotinai pripažįstami ir paprastai juos stengiamasi ištaisyti konstitucinėmis priemonėmis, tačiau visuotinai sutariama, kad demokratija yra ne tokia bloga palyginti su kitomis politinėmis sistemomis, nes ji geriausiai leidžia išreikšti savo valią pavaldiems asmenims ir taip užtikrina didžiausią įmanomą jų pritarimą bei politinių procesų teisėtumą. Nedaug kas išdrįstų išreikšti (bent jau garsiai) pritarimą tokioms alternatyvioms valdymo formoms, kaip oligarchija, plutokratija ar diktatūra.

Svarbiausia demokratijos idėja yra tai, kad ji išreiškia „daugumos valdymą“, nors iš tiesų faktas, kad reikia apsaugoti mažumos interesus, šią frazę daro *façon de parler* (verčia suprasti netiesiogiai – vert. past.). Tokia valdymo forma visų pirma būtų taikoma „tiesioginės demokratijos“ atveju – priimant

sprendimus referendumu. Tačiau daugumoje šalių veikia „atstovaujamoji demokratija“ – teisėkūros organų nariai renkami apygardose ir taip jiems suteikiami įgaliojimai priimti sprendimus, eiti tam tikras pareigas ir apskritai nuspręsti, kas geriausiai atitinka jų rinkėjų interesus.

Teigiamas emocijas sukelianti demokratijos sąvoka (kaip ji suprantama liberaliose Vakarų šalyse) reiškia ne tik sistemą, pagal kurią renkama įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia, bet ir visą pluoštą papildomų idėjų, kurios paprastai apima tinkamai priimtų teisės aktų viršenybę, pagarbą pilietinėms laisvėms bei žmogaus teisėms ir jų apsaugą, laisvę pilietinei visuomenei burtis į organizacijas, atstovaujančias įvairiems interesams ir tenkinančias poreikius.

Demokratijai ne visada taip gerai sekėsi. Greičiau priešingai, žvelgiant į Vakarų šalių istoriją akivaizdu, kad didžiąją savo gyvavimo dalį šios šalys buvo itin antidemokratiškos, o demokratija buvo laikoma tamsios ir savanaudiškos daugumos despotizmu. Kadangi dauguma asmenų, kurie buvo pakankamai raštingi, kad galėtų išreikšti savo nuomonę politiniais klausimais, priklausė minios valdymo nepasirengusioms kęsti socialinėms klasėms, istorijoje netrūksta demokratiją smerkiančių balsų.

Tuo metu, kai senovės Atėnai buvo valdomi demokratijos principu, tai nebuvo demokratija šiandien mums įprasta prasme. Moterys, užsieniečiai ir vergai (be kita ko, jie sudarė gyventojų daugumą) neturėjo balso teisės – ji buvo suteikiama tik laisviesiems piliečiams vyrams, sulaukusiems pilnametystės – trisdešimties metų. Nepaisant to, savo klestėjimo metu – Periklio laikais – Atėnų demokratija skatino kurti tokį tobulą meną, architektūrą, literatūrą ir filosofiją, kad jie iki šių dienų formuoja Vakarų civilizaciją.

Tačiau Atėnų demokratija, nors iš esmės ji tokia ir nebuvo, turėjo aršių priešininkų. Aristokratas Platonas kaltino demokratiją už tai, kad ji verčia piliečius „nenaudingais, bailiais, plepiais ir godžiais“ bei kad galiausiai sunaikins tuos, kurie ją ir iškėlė – Periklį, Miltiadą (*Miltiades,* Μιλτιοδης) ir Temistoklį (*Themistocles,* Θεμιστοκλος). Taigi Platonas teigė, kad valstybės valdymas atiduotas į tamsios, bejėgės ir godžios minios rankas.

Pasmerkta Platono, o vėliau – ir Aristotelio, demokratija neturėjo daug galimybių sulaukti vėlesnių mąstytojų pritarimo. Renesanso mąstytojai kėlė prielaidą, kad demokratija žada tik begalinę sumaištį. Šviečiamojo amžiaus mąstytojai joje įžvelgė grėsmę moralei. Jungtinių Amerikos Valstijų kūrėjai

manė, kad demokratija gali lemti pavojingą nuosavybės skirtumų išlyginimą. Ir tuo metu, kai Didžiojoje Britanijoje 1832 m. prasidėjo nedrąsūs pokyčiai šiuolaikinės demokratijos link, jos oponentai skundėsi, jog tai sukels tik minios siautėjimą, mat jiems demokratija reiškė Prancūzijos revoliucijos metu išgyventą ochlokratijos terorą.

Visgi XIX a. istorikams pavyko paversti demokratiją ne tik garbingą vietą nusipelniusia užimti idėja, bet ir idėja, kurią ginant verta stoti į karą (ir netgi taip skleisti ją tarp tų nelaimėlių, kurie jos neturi) – jie „apvalė" Atėnų demokratiją nuo gėdos, kurią užtraukė Platono ir daugelio vėlesnių istorikų darbai. Demokratijos idealus jie susiejo su Periklio laikotarpio Atėnų šlove bei to meto atėniečių minties vaisingumu. Šis naujas požiūris pasirodė esąs nepaneigiamas.

Vis dėlto demokratija gali būti tikrai gerbiama tiktai tuo atveju, jeigu ji gali funkcionuoti ir veiksmingai, ir (tai dar svarbiau) sąžiningai. Demokratijai būtinas toks atstovavimo būdas, kuris užtikrintų stabilią vyriausybę, gerbiančią ir, kiek įmanoma, atsižvelgiančią į mažumos ir atskirų asmenų interesus, įskaitant ir tuos, kurie tiesiogiai nedera su daugumos interesais. Dauguma didžiausių Vakarų demokratijų yra labai netobulos ir remiasi tuo, kad gyventojai iš esmės sutinka su jos trūkumais dėl daugiau ar mažiau patenkinamų rezultatų kitose srityse. Minėti trūkumai gali būti, pavyzdžiui, tai, kad vyriausybę išrenka balso teisę turinčių rinkėjų mažuma, kaip tai yra Jungtinėje Karalystėje, kurioje veikia paprastos balsų daugumos sistema. Įvedant tokią tvarką buvo tikimasi, kad taip turėtų būti sukurta stipri Vyriausybė, kurios pasiskirstymas tiksliai atitiks rinkėjų pageidavimus, tačiau ji lėmė silpnas ir nestabilias koalicines vyriausybes (pavyzdžiui, Italijoje), arba vyriausybes, kurios priklauso nuo silpnų, pusiausvyrą išlaikyti padedančių mažumos partijų malonės (pavyzdžiui, Izraelyje).

Būtina tikros ir veiksmingos demokratijos sąlyga yra mąstantys, gerai informuoti ir balsuoti nevengiantys rinkėjai. Kai kurie tyrėjai teigia, kad balsavimas turėtų būti privalomas (kaip Australijoje), t. y. jis turėtų būti laikomas tokia pat pilietine pareiga, kaip reikalavimas mokėti mokesčius ar apskritai paklusti įstatymams. Dėl rinkėjų apatijos paprastai kaltinami politikai. Galbūt kai kuriais atvejais jie nusipelnė kaltinimų, tačiau dažniausiai kaltė tenka tingiems, abejingiems ar tamsiems piliečiams, kurie nesinaudoja jiems suteikta

svarbia balsavimo teise – teise, už kurią visame pasaulyje kovojo ir mirė daugelis žmonių.

Demokratinės institucijos ir procedūros dažnai egzistuoja ir žemesniame nei valstybės lygmenyje – klubuose, bendrovėse, švietimo įstaigose ar netgi šeimose. Tokiose struktūrose itin ryškiai atsiskleidžia demokratijos stipriosios pusės ir trūkumai, netgi atrodo, jog dauguma jų dirbtų geriau, jei būtų pritaikyta kokia nors geranoriškos diktatūros forma. Na, valdant geranoriškam diktatoriui bent jau posėdžiai vyktų kur kas trumpiau. Vaikus auginančioms šeimoms demokratija taip pat gali atrodyti geriausia sistema, tačiau vaikams tapus paaugliais, ji greitai padeda įsitvirtinti piktavališkai pastarųjų diktatūrai.

Abraomui Linkolnui priklauso visuotinai žinoma mintis, kad demokratija yra „žmonių valdžia, išreiškiama per žmones ir skirta žmonėms“. Ji puikiai apibendrina šios iki šiol žmonėms žinomos mažiausiai blogos politinės ir administracinės valdžios sistemos siekius. Tačiau čia verta prisiminti ir kandoką, tačiau itin taiklią Vinstono Čerčilio pastabą, atskleidžiančią kitą demokratijos pusę: „Stipriausias argumentas prieš demokratiją – tai penkių minučių trukmės pokalbis su paprastu rinkėju.“

Žr.: ANARCHIJA, ARISTOKRATIJA, FAŠIZMAS, KOMUNIZMAS, POLITIKA

DEONTOLOGIJA

Deontologinė etika – tai etikos teorija, teigianti, kad tam tikri poelgiai yra savaime blogi, nors jų pasekmės ir geros, ir net jeigu tokių veiksmų pasekmės yra moraliai privalomos. Ši sąvoka kilusi iš graikų kalbos žodžio δεον, *deon* – „pareiga“, tad deontologinėje etikoje pareigos sąvokai tenka pagrindinis vaidmuo.

Priešingas požiūris į etiką yra pasekmizmas arba teleologinė etika (gr. *telos,* τελος – „pabaiga“ arba „tikslas“). Ši teorija teigia, kad, jeigu veiksmas duoda ką nors gero, jis yra geras. Remiantis šiuo požiūriu, apie moralinę kokio nors veiksmo vertę galima spręsti tik pagal jo pasekmes. Įprastai manoma, kad deontologija ir teleologija – tai etikos teorijos, esančios priešinguose spektro galuose.

Deontologui etinis sprendimas dėl to, kaip pasielgti, visiškai priklauso nuo sprendimą priimančio subjekto prievolių ir įsipareigojimų arba „paciento“ (šiuo atveju „pacientas“ yra tas asmuo, kuris patiria veiksmus arba jų pasekmes) teisių. Jeigu subjektas atlieka savaime gerą veiksmą, kuris viršija jo pareigas, arba duoda daugiau, nei „pacientas“ turi teisę tikėtis, toks veiksmas vadinamas *viršpriederminiu*, t. y. viršijančiu pareigos šauksmą.

Nesvarbu, ar ši teorija sutelkta į etinio veiksmo subjektą, ar į „pacientą“, tokios etikos esmė – ji veikia „pati sau“, tik pagal savo principus ar reikalavimus. Ji niekuomet nėra kam nors skirta ar pavaldi – tokia būsena kartkartėmis vadinama kategorine. Ši kategorinė būsena priešinga hipotetiniams principams, kurie teigia: „jei nori to ar ano, elkis taip ir taip“, o tai reiškia, kad jeigu nenorite to ar ano, tada neprivalote taip ar kitaip elgtis. Kategorinis principas tiesiog nurodo: „Daryk taip ir taip“, be jokių „jei“ ar „bet“.

Deontologinė teorija gali pasirodyti kontraintuityvi. Tarkime, draugas paprašė jūsų pasaugoti užtaisytą pistoletą ir jūs pažadėjote jį grąžinti, kai tik draugas paprašys. Ir štai draugas ateina pistoleto, įpykęs ant kito asmens, kurį laiko labai jį nuskriaudusiu. Pagal teoriją atrodo, kad pažado reikėtų laikytis, neatsižvelgiant į pasekmes, kurias šiuo atveju numatyti nesunku.

Be abejonės, toks pavyzdys yra kiek per grubus. Lankstesnis deontologas šioje situacijoje lengvai pasitelktų aukštesnės pareigos principą – nesunku įsivaizduoti, koks jis turėtų būti – ir taip išvengtų tragedijos.

Įdomų būdą, atskleidžiantį deontologinės ir teleologinės teorijų prieštaringumą, kuris, be kita ko, paaiškina jas abi, pasiūlė Džonas Rolsas (*John Rawls*). Atsižvelgiant į tai, kad dvi svarbiausios etikos sąvokos yra „teisinga“ ir „gera“, du esminius etikos teorijų tipus galima išskirti pagal tai, kaip jos vertina minėtų sąvokų tarpusavio ryšį. Paprasčiausias požiūris yra teleologinis, nes ši teorija teigia, kad „gera“ apibrėžiama neatsižvelgiant į tai, ar tai yra „teisinga“, bet ar teikia gėrį. Deontologas, priešingai, nemano, kad „gera“ nepriklauso nuo to, kas „teisinga“, ir to, kas gera, neapibrėžia pagal pasekmes. Tam tikrų veiksmų pasekmių gerumas neturi nieko bendro su pačių veiksmų teisingumu ar neteisingumu – šie dalykai yra pakankamai skirtingi. Taigi turime pasakyti, kad veiksmo teisingumo klausimas yra pirmesnis, o ne paskesnis už jo gerumo ar kitokį pasekmių įvertinimą.

Svarbiausias deontologinės etikos šalininkas buvo Imanuelis Kantas (1724–1804 m.). Jis teigė, kad geras žmogus yra tas, kuris pats trokšta veikti pagal moralės įstatymą, neatsižvelgdamas į patį šį įstatymą ar kitas priežastis. Paklusnumas moralės įstatymui suvokiamas kaip pareiga, o pareiga turi būti vykdoma nepaisant jokių kitų aplinkybių: troškimų, baimių, savanaudiškumo, galimos naudos, pasaulio pabaigos ar netgi užuojautos kitiems bei meilės savo artimiesiems. Vienintelis moralės požiūriu priimtinas motyvas yra pareigos vykdymas – o savo pareigos žinojimas kiekvienu konkrečiu atveju priklauso nuo racionalaus pripažinimo, kad reikalingą veiksmą tokiu atveju turėtų atlikti visi be išimties į tokią pat padėtį patekę asmenys. Ši moralės įstatymo universalumo idėja sušvelnina kategorinę moralinio imperatyvo esmę: „Elkis taip ir taip!“ (o ne: „Jei nori to ar ano, turi elgtis taip ir taip“). I. Kantas apibūdino kategorinį imperatyvą – komandą, kuria raginama atlikti pareigą – kaip nurodymą veikti tik atsižvelgiant į maksimą, per kurią jūs tuo pat metu galite pasakyti, kad ji yra visuotinis įstatymas.

Viena iš neintuityvių I. Kanto teorijos pasekmių – tai, kad skaityti savo vaikams moralinė vertybė yra tik tada, jeigu taip elgiatės vykdydami pareigą, o ne todėl, kad jums tai patinka. Kur kas bendresnis kontrargumentas deontologinei etikai yra tai, kad ji ragina daryti moraliai teisingus dalykus, kurie gali pakenkti, ar pasaulis dėl to gali tapti blogesnis. Pavyzdžiui, negalima kankinti asmens (nes kankinimas yra blogis), kuris žino, kur teroristai slepia branduolinę bombą, galinčią nužudyti milijonus žmonių. Šiuo atveju galima teigti, kad reikia atsižvelgti į aukštesnę pareigą, tačiau dabar deontologai privalo paaiškinti, kaip išspręsti galimą pareigų konfliktą. I. Kantas drąsiai teigia, kad tokie pareigų konfliktai niekuomet neįvyks, tačiau nesunku įsivaizduoti atvejus, kai jie kyla. Jeigu kilę konfliktai išsprendžiami pripažįstant, kad viena pareiga aukštesnė už kitą (kaip anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose apie užtaisytą pistoletą arba kankinimus), vadinasi, kai kurios pareigos nėra absoliučios ir, esant tam tikroms aplinkybėms, neturėtų (o ir negali) būti vykdomos.

Šios deontologinės etikos problemos susijusios su didžiausiu sunkumu, kad turi būti laikomasi absoliučių principų, privalomų pareigų ir kategoriškų įsipareigojimų. Tačiau yra labai mažai tokių absoliučių dalykų, kurių nebereiktų pagrįsti arba atsižvelgti į aplinkybes, kuriomis atitinkamos prievolės neturėtų būti taikomos ar jas viršytų kokios nors kitos. Galima bandyti aiš-

kinti etiką taip, kaip savo sekėjams siūlo religija – etikos principai pristatomi kaip Dievo įsakymai – deontologiškai. Tačiau netgi dieviškieji įsakymai yra paslėptai hipotetiški: protazė („jeigu“ dalis) teigia kažką panašaus į „Jeigu nori patekti į dangų“ (arba dar galima pasakyti: „Jeigu myli Dievą“ arba „Jeigu nenori patekti į pragarą“), o antroji dalis ragina – „privalai daryti tą ir aną“. Taigi tariamas deontologijos principų nepalenkiamumas šią etikos šaką daro neįtikinamą ir neįgyvendinamą. Kur kas labiau tikėtina deontologinių principų pritaikymo sritis yra teisė, tačiau tai – jau kita tema.

Žr.: ETIKA, PASEKMIZMAS (KONSEKVENCIALIZMAS)

DIDŽIOJO SPROGIMO KOSMOLOGIJA

Didžiojo sprogimo teorija yra plačiausiai žinoma kosmologijos teorija apie Visatos kilmę. Kiek platesnė jos santrauka besiplečiančios Visatos idėją susieja su įtakingomis teorijomis apie pirmąją plėtimosi akimirką. Ši teorija pateikia vaizdą, kaip prieš 13 milijardų metų iš singuliarumo susiformavo Visata, kuri dėl nepaprastai sparčios pradinės plėtros per pirmąsias be galo mažas sekundės daleles nukreipė istoriją tuo kursu, kuris ir lėmė dabartinę jos būklę.

Didžiojo sprogimo teorijos kilmė susijusi su astronomo Edvino Hablo (*Edwin Hubble)* (1889–1953 m.) stebėjimais, kuriais jis nustatė, kad Visata plečiasi. Tai reiškia, kad ankstesniais Visatos istorijos momentais visi jos objektai buvo arčiau vieni kitų, ir jeigu mes suktume laikrodį atgal, galiausiai susigrūstume pradiniame taške. Tuo metu su šia idėja konkuravusios „pastovios būsenos“ teorijos šalininkai (kurie teigė, kad Visata egzistuoja amžinai, o materija spontaniškai atsiranda kosminės erdvės vakuume) šią pirmąją Visatos atsiradimo akimirką pašaipiai pavadino „Didžiuoju sprogimu“. Ir šis pavadinimas prigijo. Vėlesni šios idėjos siūlomų galimybių tyrimai taip pat apėmė pradinę hipotezę, kad Visata pradiniu momentu sudarė singuliarumą, kuris nepaprastai greitai – vos per kelias mažas sekundės daleles – išsipūtė į ankstyviausią pirmapradę Visatą, iš kurios ir toliau plėtėsi bei vystėsi. Ši idėja bendrais bruožais išdėstyta pirmoje pastraipoje.

Didžiojo sprogimo teorija teigia, kad pačioje Visatos istorijos pradžioje, kai dar prieš akimirką buvo vakuumas, susidarė nepaprastai karšta plazma,

kuri vėsdama maždaug po 10^{-43} sekundžių tapo sudaryta iš lygaus materijos ir antimaterijos dalelių, kurios susidūrusios anihiliuodavosi, skaičiaus. Dėl susidariusio nelygaus jų skaičiaus materijos naudai (maždaug viena dalelė milijardui) Visatai bręstant materijos vyravimas antimaterijos atžvilgiu stiprėjo, taigi materijos dalelės galėjo sąveikauti tarpusavyje ir skilti taip, kaip ir aprašo dabartinės materijos sandarą aiškinančios teorijos. Pradinei „kvarkų sriubai" atvėsus iki maždaug 3000 milijardų Kelvino laipsnių, fazinis virsmas lėmė sunkiųjų (protonų ir neutronų) bei lengvųjų (fotonų, elektronų ir neutrinų) elementariųjų dalelių susiformavimą. Visiems gerai žinomas fazinio virsmo pavyzdys yra vandens virtimas ledu, kai vandens temperatūra nukrenta iki nulio laipsnių pagal Celsijų.

Laikotarpiu, trukusiu maždaug nuo vienos iki trijų pirmųjų Visatos gyvavimo minučių, pradėjo formuotis vandenilis ir helis. Jie tapo Visatoje dažniausiai sutinkamais elementais, o vienam helio atomui tenka maždaug dešimt vandenilio atomų. Kitas nukleosintezės proceso pradžioje susidaręs elementas buvo litis.

Visatai ir toliau plečiantis, esamą materiją pradėjo veikti gravitacija, ir taip prasidėjo žvaigždžių ir galaktikų susidarymo procesas. Norint paaiškinti, kaip tai atsitiko, būtina esminė prielaida, kad ankstyvaisiais etapais Visata plėtėsi nepaprastai sparčiai – todėl tam procesui buvo parinktas „infliacinio modelio" pavadinimas.

Kaip jau buvo minėta, hipotezė, kad Visatos egzistavimas prasidėjo nuo Didžiojo sprogimo, buvo iškelta, atsižvelgus į E. Hablo Visatos plėtimosi stebėjimus. Jis užfiksavo, kad kokia kryptimi žvelgtum į dangų, kiekviena galaktika nuo mūsų tolsta, o jų judėjimo sparta proporcinga atstumui (Hablo dėsnis) – kuo jos toliau, tuo greičiau tolsta.

Norėdami tai suprasti, įsivaizduokite, kad mūsų galaktika yra razina tešloje, kuri kyla karštoje orkaitėje – visos razinos tols viena nuo kitos, nes tešla plečiasi visomis kryptimis, o tolimiausios judėtų greičiausiai – apie tai ir kalba Hablo dėsnis.

Galaktikų greitį ir atstumą tarp jų galima apskaičiuoti išmatavus laipsnį, kuriuo iš jų sklindanti šviesa perkeliama į raudonąjį spektro pakraštį. Šviesa elgiasi panašiai kaip ir garsas, kuris apibūdinamas Doplerio efektu. Tam iliustruoti galima pasitelkti pažįstamą pavyzdį, kaip mažėja automobilio keliamo

triukšmo bangos ilgis, kai automobilis nuo mūsų tolsta. Panašiai ir šviesa, kuri sklinda iš nuo mūsų tolstančio šaltinio, vis labiau išreiškia „raudonąjį poslinkį“ – artėja prie raudonojo spektro pakraščio. (Jei šviesos šaltinis artėja į mus, šviesa perkeliama į mėlynąjį spektro galą.) Kuo didesnis „raudonasis poslinkis“, tuo greičiau nuo mūsų tolsta šviesos šaltinis ir tuo jis yra toliau.

Didžiojo sprogimo teoriją patvirtino ir kosminiame fone esančios mikrobangų spinduliuotės, kuri išlikusi iš ankstyvosios Visatos istorijos, stebėjimai. Už šiuos stebėjimus dviem astronomams Arno Penzijui (*Arno Penzias*) ir Robertui Vilsonui (*Robert Wilson*) 1978 m. buvo įteikta Nobelio fizikos premija. Tai patvirtina ir stebėjimo rezultatai, kad Visatoje yra daugiausia helio ir vandenilio – taip ir turėtų būti pagal Didžiojo sprogimo modelį.

Standartiniam Didžiojo sprogimo teorijos variantui reikalingas nuoseklus matematinis įvairių Visatos savybių aprašymas. Šio aprašymo pagrindą sudaro traukos dėsnis, nusakantis pagrindinę jėgą, lemiančią didelių Visatos elementų tarpusavio sąveiką. Standartinė gravitacijos teorija atitinka bendrąjį Einšteino reliatyvumą, kuris pateikia lenktos erdvėlaikio geometrijos aprašymą bei lygtis, atskleidžiančias gravitacijos veikimą, atsižvelgiant į įvairias materijos savybes. Pagal standartinį modelį teigiama, kad Visata yra homogeninė ir izotropinė, t. y., kad tie patys dėsniai veikia visur ir kad mes (stebėtojai) erdvėje neužimame ypatingos vietos. Tai reiškia, kad Visata atrodytų tokia pat bet kurioje jos vietoje esantiems stebėtojams. Drauge paimti šie teiginiai vadinami „kosmologiniu principu“, kuris iš tiesų yra tik prielaidos ir, be kita ko, ginčytinos. Pavyzdžiui, vienas su tuo susijęs klausimas – kaip Visatos savybėms pakako laiko išsivystyti (ypač pačiu ankstyviausiu Visatos istorijos etapu) iki tokių, kokios yra dabar. Tai vadinama „horizonto problema“. Gana įtikinamą atsakymą pateikia infliacinė teorija, pagal kurią keliama hipotezė, kad pradinis Visatos taškas buvo dar mažesnis, o plėtra nuo šio taško – dar spartesnė, nes tada Visatos savybių atsiradimą būtų galima paaiškinti žinomais fizikos dėsniais. Yra ir kitų, ne tokių konservatyvių, atsakymų, kai kuriems iš jų reikia koreguoti Einšteino lygtis arba apskritai pritarti minčiai, kad dabartinės konstantos (pavyzdžiui, šviesos greitis) ankstyvajame Visatos gyvavimo etape galėjo būti kitokios.

Vienas galvosūkis susijęs su tuo, ar Visata plėsis amžinai, ar traukos jėgos ilgainiui sulėtins plėtrą, ir Visata vėl susitrauks – įvyks Didysis susigrūdimas.

Jeigu ciklas tęsis be galo, iš šio susigrūdimo galbūt vėl kils Didysis sprogimas, ir viskas prasidės iš naujo. Atsakymas priklauso nuo Visatos tankio. Jis buvo apskaičiuotas, nagrinėjant mūsų ir kaimyninių galaktikų tankį bei šį skaičių ekstrapoliuojant visai Visatai, o skaičiavimo esmė – prielaida, kad Visata visur yra homogeniška, nors mes turime pagrindo tuo abejoti. Tai – faktinis tankis. Jo santykis su kritiniu – Visatos, kuri, pagal skaičiavimus, galiausiai turėtų liautis plėtusis – tankiu vadinamas ω (omega). Jeigu ω vertė mažesnė arba lygi vienetui, tada Visata plėsis tol, kol atvės iki išnykimo taško („šaltoji mirtis“). Jei ši vertė didesnė už vienetą, ji nustos plėstis ir pradės trauktis, kol galiausiai ją ištiks katastrofa – Didysis susigrūdimas.

Siekiant teorinio patogumo, ω priskiriama vertė lygi vienetui. Stebėjimų pagrindu atlikti matavimai leidžia teigti, kad šis rodiklis lygus maždaug 0,1, tad galima prognozuoti, kad Visata ir toliau plėsis tol, kol ją ištiks šaltoji mirtis.

Nors Didžiojo sprogimo teorija yra viena iš labiausiai paplitusių kosmologinių teorijų, ji palieka daug neatsakytų klausimų. Taigi Visatos kilmės tyrimai išlieka itin aktyvi mokslinių tyrimų sritis, o pati teorija ir įvairūs jos papildymai ar pataisos tebėra kontraversiški.

Viena teorija, istoriškai konkuravusi su Didžiojo sprogimo teorija, yra **pastovios būsenos** idėja, kurią suformulavo Fredas Hoilis (*Fred Hoyle*), Hermanas Bondis (*Hermann Bondi*) ir kiti. Jie kėlė hipotezę, kad Visatos egzistavimas yra begalinis, o jos vidutinis tankis išlieka toks pats, nes materija spontaniškai generuojama galaktikose tokia sparta, kuria nutolę objektai besiplečiančios Visatos pakraštyje tampa nematomi. (F. Hoilis ir H. Bondis pripažino, kad Visata privalo plėstis, nes jai esant statinės būsenos, žvaigždžių energija negalėtų išsisklaidyti ir kaistų tol, kad galiausiai Visata būtų sunaikinta.) Naujos materijos, kuri reikalinga tam, kad būtų išlaikyta pastovi būsena, atsiradimo sparta turėtų būti labai maža – tik vienas nukleonas kubiniam kilometrui per metus.

Greta kosminės foninės spinduliuotės, kuri reikšmingai patvirtina Didžiojo sprogimo modelį, dar viena skeptiško pastovios būsenos teorijos vertinimo priežastis gali būti tai, kad prielaidą, jog Visata nesikeičia, atrodo, verčia atmesti kvazarų (pusiau žvaigždinių objektų) egzistavimas ir radijo galaktikos, egzistuojančios tik nutolusiuose visatos regionuose – tai rodo, kad ankstyvoji

Visata skyrėsi nuo dabartinės (atstumas erdvėje lygus praėjusio laiko trukmei, taigi žvelgdami į nutolusius erdvės objektus, žvelgiame į Visatos istoriją).

Yra ir daugiau teorijų, kurios „konkuruoja“ su Didžiojo sprogimo teorija: simetrijos teorija, plazmos kosmologija, ekpirotinis modelis, metamodelis, subkvantinės kinetikos kosmologija ir kitos. Šių alternatyvų patikimumo laipsnis skiriasi.

Plazmos kosmologinę teoriją XX a. septintajame dešimtmetyje iškėlė fizikas Hanas Alfvenas (*Hannes Alfvén*), kuriam už plazmos tyrimus buvo įteikta Nobelio premija. Jis teigė, kad kosmologijos požiūriu elektromagnetizmas yra toks pat svarbus, kaip ir gravitacija, ir kad galaktikos susiformavo dėl elektromagnetizmo poveikio plazmai.

Ekpirotinis (graikų kalba – „iš ugnies“) modelis grindžiamas stygų teorija. Juo palaikoma be galo cikliškos Visatos idėja – keliama hipotezė, kad pradinę karštą Visatos plėtrą sukėlė dviejų trimačių Visatų pirmtakų susidūrimas, kuris taip pat sukūrė ir papildomą matmenį. Šios dvi Visatos susiliejo, o jų energija virto esamos trimatės Visatos dalelėmis (kvarkais ir leptonais). Dvi pirmapradės Visatos beveik tuo pat metu susidūrė praktiškai kiekviename taške, tačiau atsitiktinis nevienalaikiškumo taškas sustiprino temperatūros svyravimus foninės mikrobangų spinduliuotės fone ir lėmė galaktikų susidarymą.

Subkvantinės kinetikos kosmologija siūlo vieningo lauko teoriją, kildinamą iš to, kad būdamos nepusiausvyros būsenos atsako sistemos sukuria savaime susidarančius bangų modelius – keliama hipotezė, kad jie lemia nuolatinį materijos susidarymą Visatoje.

Panašių teorijų yra kur kas daugiau, kai kurios iš jų – egzotiškos ir reikalauja lakios vaizduotės.

Šias alternatyvias Didžiajam sprogimui teorijas įkvepia tai, kad, kaip jau buvo minėta, Didžiojo sprogimo teorija nestokoja problemų. Toliau pateikti kai kurie jai tenkančios kritikos pavyzdžiai. Ši teorija verčia tikslinti parametrus, pavyzdžiui, kosminio lėtėjimo parametrą arba su santykine tam tikrų elementų gausa Visatoje susijusius parametrus, kad jų rezultatai atitiktų stebėjimus. Reikia paaiškinti, kodėl tvirtinama, kad kosminių mikrobangų foninė temperatūra yra likęs Didžiojo sprogimo karštis, o ne erdvės įšilimas dėl žvaigždžių spinduliuotės. Reikia atsižvelgti į tai, kad Visatos struktūra yra kur kas sudėtingesnė, nei galėjo susiformuoti vos per 12–15 milijardų metų, todėl

„infliacinės Visatos“ hipotezė tampa nepakankama ir nepatikrinama, o apytikris Visatos amžius turi būti kur kas ilgesnis. Konkretus pavyzdys yra tai, kad kai kurių kamuolinių klasterių amžius, atrodo, yra kur kas ilgesnis nei apskaičiuotas pačios Visatos amžius. Kai kurie apžvalgininkai teigia, kad labiausiai nutolusios ir, pasak hipotezės, seniausios Visatos galaktikos, patenkančios į „Hablo giluminį lauką“, rodo evoliucijos lygį, neatitinkantį jų tariamo amžiaus. Galbūt labiausiai trikdo tai, kad Didžiojo sprogimo teorija reikalauja pritarti tam, kad mes nieko nežinome apie 80 proc. Visatos, kuri turi įgyti tamsiosios materijos formą, kad paaiškintų stebėtų galaktikų ir galaktikų klasterių pasiskirstymą, tarpusavio ryšius ir dar daugiau, kad pritartume kitam paslaptingam elementui – tamsiajai energijai, verčiančią Visatą plėstis.

Kosmologija – tai sritis, kurioje yra daug vietos spėliojimams, o mokslas tampa tik kūrybingumo ir vaizduotės įrankiu. Pati Didžiojo sprogimo teorija nuolat keičiama ir tikslinama, atsižvelgiant į naujus atradimus, naujus iššūkius ir kritiką bei naujas fizikoje iškeltas hipotezes, susijusias ir su kosmologija, ir su kvantine fizika. Galiausiai nesvarbu, teisinga ši ar kuri nors alternatyvi teorija – o gal teisinga teorija dar turi užgimti? Pati kosmologija yra neišsenkantis susidomėjimo šaltinis. Ateinančiais metais ir dešimtmečiais šioje srityje neabejotinai bus įvykdyti nauji svarbūs su Visata susiję atradimai ir pasiūlyti nauji jos istorijos aiškinimai, tad tam, kad būtų galima juos įvertinti, svarbu būti susipažinus su šiuo metu turimomis žiniomis ir abejonėmis.

Žr.: ANTROPINIS PRINCIPAS, GAMTOS MOKSLAI, JUODOSIOS SKYLĖS, KREACIONIZMAS, KVANTINĖ MECHANIKA, RELIATYVIZMAS, MOKSLO REVOLIUCIJOS, STANDARTINIS MODELIS, STYGŲ TEORIJA

DIRBTINIS INTELEKTAS

Pasak žmogaus, kuris 1955 m. ir sukūrė šią sąvoką – amerikiečio kompiuterių specialisto Džono Makarčio (*John McCarthy*), „**dirbtinis intelektas** reiškia protingų mašinų kūrimo mokslą ir jų inžineriją“. Šis apibrėžimas bei atitinkama daugelį disciplinų apimanti mokslinių tyrimų ir jų įgyvendinimo sritis susikūrė kaip atsakas į klasika tapusį straipsnį „Ar mašinos gali mąstyti?“ *(Can*

Machines Think?), kurį 1950 m. paskelbė kompiuterių genijus Alanas Tiuringas (*Alan Turing*). Įsitvirtinus galingoms ir plačiai prieinamoms skaičiavimo mašinoms, svarbiausių intelekto sudedamųjų dalių – gebėjimo mokytis, pagrįsti, atsiminti, perduoti informaciją, suvokti, planuoti ir pasirinkti veikimo būdą, atsižvelgiant į aplinką ir tolesnius tikslus – pritaikymas negyviems objektams (kompiuteriams ar kompiuteriais valdomiems mechanizmams) tapo tikrove. Daugiausia tai buvo „ekspertinės sistemos", skirtos tokiems uždaviniams, kuriuos sprendžiant šios sistemos pačios turėtų analizuoti statistinius duomenis, atpažinti dėsningumus ar kitas kiekybines išraiškas – pavyzdžiui, tai gali būti medicinos diagnostikos prietaisai, logistikos stebėjimo įtaisai, mašinos valdymo įtaisai (pavyzdžiui, orlaivio valdymas skrydžio ir nusileidimo metu) bei „duomenų gavyba".

Faktiškai dirbtinis intelektas (DI) buvo pristatytas 1956 m. konferencijoje Dartmute (JAV), kuriai ruošdamasis Džonas Makartis ir sukūrė šį terminą. Pradžioje su DI buvo siejami nepaprastai dideli lūkesčiai – buvo tikimasi, kad mašinos galės daryti viską, ką daro žmonės, o žmonėms pavyks sukurti (ir jie tikrai sukurs) mašininį protą. Šis požiūris grindžiamas esmine prielaida, kad visas intelekto savybes galima itin tiksliai aprašyti ir jas pajėgs atkartoti šiam tikslui sukurta mašina. Du DI kūrėjai – H. A. Saimonas *(H. A. Simon)* ir Alenas Niuelis (*Allen Newell*) teigė, kad intelektas yra simboliais manipuliuojančios fizinės sistemos produktas. Šiam teiginiui paprieštaravo filosofas Džonas Sirlis (*John Searle*), iškeldamas „kiniško kambario" argumentą. Tarkime, kažkas sėdi uždaroje patalpoje ant kelių pasidėjęs valdiklį, kuriame kiniški simboliai susiejami tarpusavyje taip, kad jeigu vienas simbolis perduodamas per įėjimo lizdą, valdiklis gali parinkti susijusį simbolį ir perduoti jį į išėjimo lizdą, nors asmuo neturi jokio supratimo, ką tie simboliai reiškia. Tai yra tik simboliais manipuliuojantis prietaisas, o ne proto analogas. Panašų vaizdą pamatytume pažvelgę į kompiuterio vidų (kuris yra *par excellence* („tobulai" – vert. past.) simboliais manipuliuojantis prietaisas) – jame nerastume proto.

Per pirmąjį svaiginamų DI tyrimų dešimtmetį, kai moksliniams tyrimams buvo skiriamos dosnios subsidijos, kurios leido įkurti DI laboratorijas prie prestižinių universitetų, didelė pažanga buvo padaryta matematinių bei loginių problemų sprendimo ir žaidimo šachmatais srityje, kuriant paprastus robotus ir vartojant Tiuringo stiliaus kalbą. Buvo žadėta, kad JAV Gynybos

departamentas DI laboratorijoms skirs stambias sumas, taigi H. A. Saimonas tvirtai įsitikinęs pranašavo, kad „po dvidešimties metų mašinos galės atlikti bet kokį darbą, kurį gali padaryti žmogus“. Šį požiūrį atkartojo kitas šios srities patriarchas Marvinas Minskis (*Marvin Minsky*). Tokias mintis jie reiškė XX a. septintojo dešimtmečio viduryje, tačiau jau aštuntojo dešimtmečio viduryje projekto problemos ir trūkumai tapo tokie akivaizdūs, kad finansavimas ėmė sekti, o drauge nyko ir viltys.

XX a. devintajame dešimtmetyje sėkmingas tikslingesnio ir ne tokio ambicingo (palyginti su „ekspertinėmis sistemomis“) projekto įgyvendinimas padėjo pritraukti privačias lėšas. Šis projektas suklestėjo kiek kitu pagrindu – dėl vis didėjančio kompiuterių našumo, kuris pagal Mūro dėsnį auga eksponentiškai. (Tiksliau, vienas iš „Intel“ įkūrėjų Gordonas Mūras *(Gordon Moore*) 1965 m. atrado, kad aparatūros pajėgumas padvigubėja kas dvejus metus, ir šis jo pastebėjimas pasitvirtino pastaruosius penkiasdešimt metų. Duomenų apdorojimo greitis ir atmintis negali būti beribiai, tačiau tuo metu, kai rašomos šios eilutės, jie vis dar auga eksponentiškai).

Nuo pat pradžių DI apėmė daugelį mokslo sričių. Socialiniai mokslai ir filosofija sudarė idėjų pagrindą, o įžvalgas ir reikiamas priemones DI kūrėjai sėmė ne tik kompiuterių technikos ir sistemų srityje, bet ir psichologijos, matematikos ir logikos, neurologijos, lingvistikos, veiklos tyrimų ir ekonomikos moksluose. Visa tai iš esmės persipynė su anksčiau minėtų „ekspertinių sistemų“ inžinerija, robotų kūrimu ir saugos sistemų plėtra, apimančia veido, rainelės, pirštų antspaudų ir kalbos ypatybių atpažinimą. Kaip visada, nors ir ne visi DI pritaikymo būdai yra visiškai sveikintini ar geri, dauguma jų iki šiol yra būtent tokie.

Kai kurie asmenys teigia, kad sąvokos „intelektas“ vartojimas, kalbant apie DI, yra klaidinantis. Pradinis noras sukurti negyvus tarpininkus, kurie visomis prasmėmis būtų tokie artimi žmogui, kiek tik gali tikros odos ir kaulų neturintys kūriniai, ir „protingi“ tiek, kiek „protingi“ yra žmonės, nenumatė, kad žodis „dirbtinis“ sąvokoje „dirbtinis intelektas“ pakeis žodžio „intelektas“ prasmę. Tačiau kai kurie kritikai (ginkluoti argumentais, o ne tik prigąsdinti mokslinės fantastikos pasakojimų) pažymi, kad apibrėžiant intelektą kaip dirbtinį, jis apskritai negali būti laikomas intelektu, o tik intelekto imitacija arba replikacija. Čia kyla esminis klausimas, ar sistema, kuri taip artimai

atkuria žmogaus intelektą ir gali atlikti sudėtingiausius atnaujintus Tiuringo testus, galėtų būti laikoma patirtį turinčia ir save atspindinčia sąmone, panašia į tą, kuri skiria žmogaus mentalitetą nuo, pavyzdžiui, ypač galingo šachmatais žaidžiančio kompiuterio – tokio, kaip *Deep Blue*.

Nepaisant sėkmės, pasiektos tobulinant techninio pobūdžio DI ir kuriant robotus, buvo atsisakyta (bent jau šiuo metu) pirmųjų svaiginančių vilčių, kad įmanoma atkurti žmogaus mentalitetą ir protinį pajėgumą. DI kur kas geriau nei žmogus gali atlikti tik tokias užduotis, kurioms jis pritaikytas – pavyzdžiui, gali būti el. pašto šlamšto filtrai, palydoviniai eismo žemėlapiai, robotų vairuojami automobiliai, tikimybinis transporto kamščių prognozavimas, vėžio plitimo modeliai, mechaninis regėjimas, žmogaus kalbos analizė ir vartojimas. Kai kurioms iš šių užduočių reikia labai sudėtingų DI sistemų, kitoms – gana paprastų, o vienos jų skatina kitas.

Vienas iš DI vystymosi sėkmės elementų buvo Bajeso tikimybių analizės pritaikymas programinei įrangai, kuri padėjo spręsti nereikalingų duomenų „triukšmo“ (užteršimo nereikalingais duomenimis) problemas. Pasaulis vis dar tebėra tokia vieta, kurioje, be abejonės, protingiausi būdai išspręsti šias problemas – tai atrasti metodus, kaip atskirti dalykus, kurie, atsižvelgiant į iškeltus tikslus, gali būti laikomi šiukšlėmis. Atrodo, kad jomis DI sugeba atsikratyti kur kas geriau nei žmonės.

Žr.: SĄMONĖS FILOSOFIJA, ŽAIDIMŲ TEORIJA

DORYBIŲ ETIKA

Idėja, kad etika susijusi su charakteriu, moralinio jautrumo ir dorybių ugdymu, emocijų valdymu, gerų santykių puoselėjimu, vertingų tikslų siekimu, įskaitant ir laimės siekį, ir moralinės išminties ugdymu, antikos laikais buvo svarbiausia etinių debatų tema. Naujai ji iškilo XVIII a. atgijus susidomėjimui esminiais etikos klausimais, kai buvo sulaužyta religijos hegemonija moralei. Naujesnių laikų filosofijoje svarbiausios tarpusavyje besivaržančios ir itin skirtingos etikos teorijos buvo susiaurintos iki dviejų pagrindinių požiūrių: deontologijos ir pasekmizmo (ypač svarbiausios jo formos – utilitarizmo). Tačiau XX a. antroje pusėje dėmesys vėl ėmė krypti į tokią **dorybių etiką**, kaip

ji apibūdinta pirmame šio skyrelio sakinyje. Didžiąja dalimi tai lėmė nepasitenkinimas deontologijos ir pasekmizmo nesugebėjimu atsakyti į esminius klausimus: „Koks žmogus turėčiau būti? Koks gyvenimas yra geriausias?“, nes minėtos etikos šakos beveik išimtinai susijusios su tariamu pačių veiksmų ir jų pasekmių teisingumu, o jei jos ir užsimena apie etikos subjektus ir „pacientus“, veikiančius tam tikromis moralinėmis aplinkybėmis, tai tiesiog kaip apie veiksnius, kurie svarbūs pačių veiksmų moralinei vertei nustatyti.

Klasikinės antikos laikų filosofai daugiausia dėmesio skyrė charakterio savybėms – jie siekė nustatyti, kokie bruožai yra geri ir verti būti vadinami dorybėmis. Glaudus ryšys tarp politinių ir etinių klausimų – idėja, kad gera visuomenė yra tokia, kurioje geriausiai galima pasiekti individualaus gėrio – skatino Platoną savo veikale „Respublika“ nagrinėti, kuri politinės santvarkos forma – demokratija, aristokratija, tironija ar oligarchija – palankiausia dorybių ugdymui. Ir Platonas, ir Aristotelis (ypač savo darbe „Nikomacho etika“) nagrinėjo išminties, santūrumo, drąsos ir teisingumo dorybes bei įvairius žmonių tipus – pradedant nuo didžiadvasio asmens ir baigiant moraline pabaisa – išskirdami vienų ar kitų dorybių buvimą ar nebuvimą.

Kalbant apie dorybių etiką, paminėti Aristotelį tikrai būtina. Jo nuomone, dorybė (*arete,* αρετε, kartais verčiama kaip „tobulumas“) yra charakterio bruožas ar savybė, kuri pasireiškia įvairiose situacijose ir įvairiais veiksmais, gerokai primena įprotį bei yra panašiai išugdoma. Taigi moralinio ugdymo tikslas yra formuoti įpročius, kad individas taptų doru žmogumi. Aristotelio požiūriu tai tas pats, kas ir puoselėti praktinę išmintį (*phronesis,* φρονησις) – tokią, kurios reikia, siekiant nustatyti geriausią veiksmų eigą, kai turi būti priimamas moralinis sprendimas. Protas yra didžiausias žmonijos pasididžiavimas, todėl gyvenimas vadovaujantis protu yra pats geriausias. Protas, kuriuo reikia pasikliauti tomis aplinkybėmis, kai būtina priimti moralinį sprendimą, yra praktinis, o jo pasitelkimas leis sprendimą priimančiam asmeniui patirti *eudaimonia (*εοδαιμονια*)*, kuri paprastai verčiama kaip „laimė“, tačiau iš tiesų yra kur kas turtingesnis ir gilesnis jausmas – stiprus ir pasitenkinimą keliantis gerovės bei teisingo pasirinkimo pojūtis, kuris gyvuoja tik tada, kai gali klestėti protingas ir jautrus žmogus, kurio gyvenimas ir santykiai yra geri.

Iš šio trumpo Aristotelio požiūrio apibūdinimo matome, kad dorybių etika susieja normatyvinius svarstymus apie tai, kas yra gera ir teisinga, su

moraline psichologija, kuri kalba apie galimybę jaustis tokiu žmogumi, kuris gerai ir teisingai elgiasi būtent dėl to, kad toks yra – dėl savo charakterio, moralumo, išsilavinimo ir paties išsiugdytų dorybių (drąsos, gerumo, atidumo, sąžiningumo, kantrumo, teisingumo, realistinio požiūrio, pastovumo, gebėjimo mylėti, darbštumo, draugiškumo, kilnumo, tikslo siekimo, ryžtingumo, savarankiškumo, protingumo...).

Diskusijų apie dorybių etiką atnaujinimą paskatino Elizabeta Anskombė *(Elizabeth Anscombe)* savo straipsnyje „Šiuolaikinė moralės filosofija“ *(Modern Moral Philosophy)* (1958 m.), o toliau ją vystė Alasdairas Makintairas *(Alasdair MacIntyre)* reikšmingoje knygoje „Po dorybės“ *(After Virtue)* (1981 m). Tai buvo svarbus posūkis, nes techninės diskusijos apie deontologiją ir pasekmizmą akademinėje filosofijoje visai nutraukė etikos teorijos ir gyvenimo ryšį. Tiesą sakant, įprasta akademinei filosofijai tvarka taip ribojo ir diskusijas apie dorybių etiką, kad kas nors nepamanytų, jog ši kryptis – tai bandymas vėl susieti etines diskusijas su gyvenimo praktika. Kalbant apie šiuos du dorybių etiką atgaivinusius asmenis, įdomu yra tai, kad jie abu buvo katalikai, o mesti iššūkį akademinėms diskusijoms apie moralę juos įkvėpė religiniai motyvai. Tai atitinka faktą, kad praėjus keliems šimtmečiams po Bažnyčios gimimo, kai pirmieji krikščionys suprato, kad Antrasis atėjimas užtrunka *sine die* (neribotam laikui), jie perėmė etiką iš graikų tradicijos. Taip jie papildė menką ir nepraktišką Naujojo Testamento etikos kodeksą, kurio etinius reikalavimus galėjo įgyvendinti tik atsiskyrėliai, vienuoliai ir vienuolės (išdalyti visą savo nuosavybę, atsižadėti šeimos, jeigu ji nesutinka su tokiu asmens pasirinkimu, mylėti visus, o ypač savo priešus, jei įmanoma, atsisakyti lytinių santykių, nevertinti mokymosi ir išminties, bet džiaugtis nežinojimu, skurdu, socialine atskirtimi – tai F. Nyčė vadino „vergiška morale“ – ir taip gyvenant laikytis to pažeminto gyvenimo, kokį patyrė žydai Egipto vergystėje, dorybių). Taigi Bažnyčia perėmė daug etinių nuostatų iš turtingesnių ir gilesnių etikos tradicijų – Aristotelio ir stoikų mokyklų – ir „krikščioniu džentelmenu“ daugelį amžių buvo įvardijamas toks asmuo, kurį Aristotelis vadino *megalopsychos* (didžiadvasiu) arba *magnanimous* (kilniaširdžiu).

Viena iš priežasčių, kodėl dorybių etika kuriam laikui buvo praradusi moralės filosofų palankumą, buvo tai, kad (taip teigia kritikai) ji negalėjo pateikti rekomendacijų, kaip elgtis konkrečiose situacijose. Kadangi ši etika kalba vien

apie tai, kokie žmonės mes turėtume būti, dėmesys skiriamas etikos subjektams ir jų charakteriui, o ne veiksmams, ir tai, atrodo, atskyrė etiką nuo konkrečių situacijų, kuriose reikia priimti moralinius sprendimus. Tuo pat metu ir deontologija, ir pasekmizmas siekė sukonkretinti sprendimo priėmimo procedūrą, nurodydamos, kokie veiksmai konkrečiose situacijose yra teisingi, ir dar daugiau, pasirūpinti, kad kiekvienas asmuo (įskaitant ir tuos, kurie nėra dori) galėtų tokius sprendimus atpažinti ir gebėti pritaikyti. Dorybių etikos šalininkai į tai atsakė tvirtindami, kad būtent *phronesis* – žinios, įžvalgos, moralinis jautrumas ir patirtis – suteikia pagrįstas galimybes priimti teisingą sprendimą. Jų reikia, siekiant atpažinti, kokia taisyklė turi būti taikoma (jeigu kalbama apie taisykles) ir kaip reikia elgtis konkrečiais atvejais. Be to, pati dorybės sąvoka jau netiesiogiai nukreipia konkrečius veiksmus. Pamąstykite, ką reiškia tokios dorybės, kaip sąžiningumas, draugiškumas, paslaugumas, drąsa – jos tiesiogiai nulemia elgesį tose situacijose, kuriose pačios gali pasireikšti. Tas pats pasakytina ir apie ydų sąrašą: negebėjimą užjausti, netaktą, savanaudiškumą, bailumą, skubotumą, išlaidumą, neištikimybę, tinginystę, nesugebėjimą bendradarbiauti, grubumą, nesąžiningumą, veidmainystę, nedėkingumą, kerštingumą, brutalumą, begėdiškumą, žiaurumą ir kt. Tiesiog mąstant apie jas jau suvokiama, ko konkrečiose situacijose daryti nepatartina, ir apskritai kokiu žmogumi nereikia būti.

Tai nereiškia, kad dorybių etika išvengia visų problemų, su kuriomis susiduriama, svarstant apie moralę. Žmogus vis dar turi pasirinkti, kaip išspręsti konfliktą, kai galimos geros pasekmės prieštarauja vienos kitoms, ir vis dar išlieka uždavinys įvardinti pačius dorybių pamatus – paaiškinti, kodėl jos yra dorybės. (Kodėl sąžiningumas, gerumas, drąsa, tvirtumas, sugebėjimas mylėti, ryžtingumas yra gerai? Į tai atsakyti neturėtų būti labai sunku.)

Tačiau dorybių etika turi ką pasiūlyti atskirų asmenų ir visuomenės gerovei – ir ne tik dėl to, kad ji sulaukia vis daugiau paramos (kad ir netiesioginės) iš vis gausėjančių neuromokslų bei sociobiologijos žinių apie žmogaus socialinės prigimties esmę.

Žr.: DEONTOLOGIJA, ETIKA, PASEKMIZMAS

EGOIZMAS

Egoizmas – tai požiūris, kad tik savanaudiškumas yra deramas moralės pamatas. Išskiriamos dvi šio požiūrio kryptys: viena jų teigia, kad svarbu yra tai, jog žmonės visada *veikia*, remdamiesi savo interesais (psichologinis egoizmas), o kita – kad savanaudiškumas *turi* sudaryti moralės pagrindą (etinis egoizmas).

Etinis egoizmas pripažįsta, kad subjektui dažnai pačiam naudinga veikti kitų naudai, nes tam tikru momentu ir jam taps reikalinga tai, ką jis padarė, arba, bendruoju atveju, jis bus įsitikinęs, kad kiti, jeigu yra tokia nusistovėjusi praktika, veiks jo naudai tuo metu, kai minėtam subjektui to reikės. Tačiau šiuo atveju veikti kitų naudai subjekto neskatins *altruizmas*, reiškiantis tokį veikimą kitų labui, kuris naudingas tik šiems asmenims, neatsižvelgiant į tai, ar tai atneša naudą pačiam veikiančiam subjektui.

Etinio egoizmo šalininkai mano, kad veikti dėl naudos sau yra racionalu. Ši teorija buvo pasiūlyta kaip atsakas tiems asmenims, pavyzdžiui, Džozefui Butleriui *(Joseph Butler)* (1692–1752 m.), kurie užsipuolė kiek anksčiau Tomo Hobso *(Thomas Hobbes)* ir Bernardo Mandevilio *(Bernard Mandeville)* apibrėžtą psichologinį egoizmą. Dž. Butleris teigė, kad žmonės gali trokšti įvairių dalykų: ne tik tokių, kurie gali būti naudingi kitiems, bet ir tokių, kurie gali žeisti juos pačius (pvz., kerštas). Jis, kaip ir kiti jo sekėjai, manė, kad tokiais atvejais savimeilė ir geranoriškumas nebūtinai turi būti nesuderinami, nes, teikdami laimę kitiems, mes galime tapti laimingesni.

Reikia paminėti skirtumą tarp sąvokų *egoizmas* ir *egotizmas*. Jei egoizmas reiškia anksčiau apibūdintus požiūrius, jog savanaudiškumas sudaro moralės pagrindą, tai egotizmas yra besaikis savojo *aš* sureikšminimas – toks asmuo negali nustoti kalbėti ir manyti esąs aukščiau už kitus, trumpai tariant, jo *ego* gali trukdyti ir bendravimui, ir kasdieniam gyvenimui. Akivaizdu, kad šie dalykai susiję, tačiau visada verta atsižvelgti ir į skirtingus atspalvius bei akcentus.

Žr.: ALTRUIZMAS

EGZISTENCIALIZMAS

Egzistencializmas – tai filosofinis požiūris, apie kurį buvo daug diskutuojama pirmaisiais dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo – šio karo baisumai ir naikinančios jėgos buvo pagrindinis motyvas, įkvėpęs svarbiausius egzistencializmo atstovus ir besidominčius jų darbais. Egzistencializmo komentatoriai jo šaknis aptinka S. Kirkegardo (*S. Kierkegaard*), F. Nyčės ir Edmundo Huserlio (*Edmund Husserl*) darbuose, o svarbiausiais atstovais laikomi Žanas Polis Sartras (*Jean-Paul Sartre*), Alberas Kamiu (*Albert Camus*), Karlas Jaspersas (*Karl Jaspers*), Gabrielis Marselis (*Gabriel Marcel*) ir Martinas Haidegeris (*Martin Heidegger*). Pirmieji du iš šių išvardytų mąstytojų XX a. šeštajame ir septintajame dešimtmetyje darė didelę įtaką dar ir dėl to, kad atitinkamus egzistencialistų požiūrio variantus jie išreiškė romanų, pjesių ir esė forma.

Galbūt egzistencializmas ir būtų likęs tik tam tikro istorinio laikotarpio reiškiniu, atspindėjusiu sudėtingą Vakarų istorijos laikotarpį ir neįnešusiu esminio indėlio į amžius trunkančius debatus etikos klausimais, jeigu tam tikras vidinis susidomėjimas jo idėjomis nebūtų pritraukęs daugiau smalsuolių. Bet įvyko būtent taip.

Egzistencialistinis požiūris dera su ateistiniu įsitikinimu, kad bet kokią žmogaus egzistencijai suteikiamą prasmę galima aptikti (arba ji primetama) tarp pačių žmogiškųjų būtybių – viena iš ateizmo prielaidų yra tai, kad joks tikslas žmonijai nebuvo nustatytas „iš išorės“. Atitinkamai Ž. P. Sartras ir A. Kamiu iškėlė savitikslį žmogaus egzistencijos pobūdį, pabrėždami faktą, kad žmonės paprasčiausiai „įmetami“ į pasaulį be jokio išorinio tikslo ar nukreipimo, o tiesiog kaip nenumatyta natūraliai susiklosčiusių aplinkybių pasekmė. Šį brutalų atsitiktinės ir betikslės egzistencijos faktą jie pavadino „absurdu“. A. Kamiu teatralizavo filosofinę mįslę, kurioje absurdas išreiškiamas kalba – jo 1942 m. išleistoje esė „Sizifo mitas“ *(The Myth of Sisyphus)* keliamas esminis filosofinis klausimas skamba taip: „Ar aš turėčiau nusižudyti?“ Jei žmogus atsako į jį neigiamai, tai reiškia, kad jis turi dėl ko gyventi, t. y. kai kuriuos dalykus laiko vertais turėti, daryti ar būti. Tačiau šie dalykai nebuvo suteikti iš anksto, todėl minėtas asmuo juos renkasi pats, ir būtent pasirinkimas suteikia prasmę tokio asmens egzistencijai.

Tai – bendriausiais bruožais pateiktas egzistencializmo apibendrinimas. Išgrynintus A. Kamiu ir Ž. P. Sartro požiūrio rezultatus galima aprašyti dar schematiškiau, atsižvelgiant į jų pasirinktas keturias vertybes, kurios padeda žmonėms „kurti patiems save“ absurdo akivaizdoje ir suteikti prasmę prieš tai buvusiai beprasmei egzistencijai – tai meilė, laisvė, orumas ir kūrybingumas. Laisvė yra ne tik vertybė, bet ir būtina sąlyga, kad asmuo galėtų rinktis minėtas vertybes. Ž. P. Sartras laisvos valios turėjimą apibūdina kaip „agoniją“, nes ji verčia mus rinktis egzistencinės tuštumos akivaizdoje. Iš tiesų Ž. P. Sartras manė, kad sprendimai ir pasirinkimai kelia įtampą ir galiausiai lemia vienišumą, o pasirinkimų įgyvendinimas reikalauja pastangų ir kelia skausmą – anot jo, tai nėra džiuginantis vaizdas. Tačiau jei gyvenimas turi prasmę, šios pastangos yra neišvengiamos, o be prasmės bet koks pasirinkimas bus betikslis, netgi manant, kad jo tikslas yra būtent „autentiškumas“ – gyvenimas pagal įsitikinimus, prisiimant atsakomybę už savo veiksmus ir sutinkant su laisvės teikiamomis kančiomis.

Natūralu, jog kritikai pareikalavo išsamiau apibūdinti esmines šio egzistencializmo varianto sąvokas – meilę, orumą, laisvę ir kūrybingumą – kitaip dėl gausybės galimų ginčijamų interpretacijų daugeliui jos būtų beveik beprasmės. Tai atskleidžia, kad pateiktas eskizas yra tik išeities taškas tolesnėms diskusijoms, nes iškelta prielaida, kad kiekvienas asmuo per laisvus pasirinkimus suteikia savo gyvenimui prasmę, yra stipri ir suteikia pagrindą egzistencializmo idėjų aptarimui.

„Absurdas“ – tai pagrindinė sąvoka, kuria egzistencialistai apibūdina žmogaus būklę, tuo pabrėždami, kad nėra jokios išorinės žmogaus egzistencijos prasmės, tikslo ar vertės – visa yra tik atsitiktinumo nulemtas absurdas, kuris savaime yra beprasmis. Įtakingoje savo esė „Sizifo mitas“ A. Kamiu teigė: „Žmogus akis į akį susitinka su savo neracionalumu. Savo viduje jis ilgisi laimės ir prasmės. Ir iš šio žmogaus poreikio ir beprasmiškos pasaulio tylos gimsta absurdas.“

Tačiau šis apibūdinimas nėra toks beviltiškas, pesimistinis ar nihilistinis, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Greičiau jis yra atspirties taškas teiginiui, kad žmonės, atsakydami į absurdą, privalo savo gyvenimui suteikti prasmę, teigdami laisvės, kūrybingumo bei meilės svarbą ir priskirdami žmogiškosioms būtybėms deramą orumą – jie patys privalo tapti kūrėjais ir vertintojais. Tai ir sudaro egzistencializmo pagrindą.

Tam tikra krikščioniško fideizmo forma teigia, jog krikščionybės doktriną patvirtina būtent tai, kad ji tokia absurdiška. *Credo quia absurdum est*, –

rašė Tertulianas. – *Tikiu, nes tai atrodo taip kvaila* (kalbama apie teiginį, kad dievybė gimė iš mirtingo žmogaus ir pan.). Šio absurdo pritaikymo problema slypi tame, kad atsakas į jį yra neapibrėžtas: galima tikėti bet kuo, nes absurdo faktas leidžia pasisavinti bet kokią seną idėją. Egzistencialistai, priešingai, teigia, kad pasirinktos vertybės pačios save pateisina, jeigu žmogus savo gyvenime jų laikosi be jokios papildomos atramos (pasakojimo, mito, tikėjimo), kuri kitu atveju reikalinga vertybėms išlaikyti ar interpretuoti.

Toje minties atmosferoje, kurios būdingas bruožas buvo A. Kamiu absurdo doktrina, glūdi *absurdo teatro* šaknys. Idėja, kad žmonijos egzistencijos pagrindą sudaro atsitiktinumas, o Visata nėra tinkamai jai pritaikyta, skamba daugelyje Samuelio Beketo (*Samuel Beckett)*, Eženo Jonesko (*Eugene Ionesco*), Žano Ženė (*Jean Genet*), Haroldo Pinterio (*Harold Pinter*) ir kitų mąstytojų darbų. Jų kūrinių veikėjai sutrikę ir pasimetę, jie negali priskirti pasauliui prasmės, jaučiasi pasiklydę bei miglotai suvokia jame slypinčią grėsmę.

Karti Antrojo pasaulinio karo patirtis, religinių tiesų žlugimas, daugelio XX a. pradžios avangardinio meno krypčių susiskaldymas ir keisti eksperimentai kėlė sumaištį, lėmė neužtikrintumą bei nesaugumą, kuris ir išreiškiamas minėtų kūrėjų pjesėse. Šių temų nagrinėjimas, naujoviškas dramatinis stilius, kalbos ir tylos naudojimas tapo savotiškais skiriamaisiais šio žanro bruožais.

Egzistencialistinėje Žano Polio Sartro filosofijoje (1905–1980 m.) svarbus vaidmuo tenka susitaikėliškumui (*mauvaise foi*). Ž. P. Sartras vartoja šią sąvoką stengdamasis apibūdinti tą būseną, į kurią patenka asmuo, atsisakęs priimti tai, kad savo gyvenime jis yra „pasmerktas laisvei“, o esminiai egzistenciniai jo uždaviniai – susikurti esmę arba prasmę, nes atėjęs į pasaulį niekas jų neturi. Žmonės demonstruoja susitaikėliškumą arba gyvena juo vadovaudamiesi tada, kai neigia savo laisvę. Taip jie elgiasi todėl, kad bijo skausmo, kurį gali sukelti laisvė – jie vengia pareigos prisiimti atsakomybę patiems už save ir leidžia elgtis su savimi kaip su daiktais. Laisvė, nors ir sukelia skausmą, yra išskirtinai žmogiška, ir būtent jos įgyvendinimas suteikia vertę egzistencijai, kuri kitu atveju būtų absurdiška ir nyki.

Susitaikėliškumo tema vyrauja ir Ž. P. Sartro romanuose, ir svarbiausiame filosofiniame jo veikale „Būtis ir Nebūtis“ *(L'Être et le Néant).*

Žr.: ATEIZMAS, ETIKA, FILOSOFIJA, METAFIZIKA

EKONOMIKA

Sąvoka **ekonomika** kilusi iš dviejų senovės graikų kalbos žodžių: *oikos,* οικος – „namai“ ir *nomos*, νομος – „teisė“ arba „tvarka“. Taigi joje tarsi slypi tam tikras jaukumas, susijęs su namų tvarkymu ir valdymu. Be abejonės, ekonomika, kuri yra ne tik teorinė, bet ir taikomoji disciplina, yra įtakingiausia iš socialinių mokslų, o jos pritaikymas turi įtakos milijardų žmonių gyvenimui ir ne visada veikia jų naudai. Taigi ekonomika – geras dalykas, tik pačios sąvokos skambesys nėra toks jaukus. Ji kartkartėmis netgi vadinama niūriu mokslu, nes vieni mano, kad tai – sausas mokslas, o kiti – kad jos vardu daromi niūrūs dalykai.

Ekonomika tiria, kaip prekės ir paslaugos gaminamos, paskirstomos, įvertinamos ir suvartojamos. Tai ir empirinis tyrimas, kuriuo nagrinėjama, kaip veikia ekonomikai būdingos pasiūlos, paklausos, rinkos ir mainų priemonių sistemos, ir normatyvinis mokslas, kurio uždavinys – užtikrinti, kad minėtos sistemos veiktų gerai (kyla klausimas, ką reiškia „gerai veikti“ – maksimizuoti turtą? Užtikrinti teisingą jo paskirstymą? Tačiau į šiuos klausimus jau žvelgiama politiškai.).

Ekonomikos, kaip tikro socialinio mokslo, „tėvu“ tradiciškai laikomas 1776 m. išėjusio veikalo „Tautų turtas“ *(The Wealth of Nations)* autorius Adamas Smitas (*Adam Smith*). Šią discipliną jis pavadino politine ekonomija (tikriausiai turėdamas omenyje sąvokos etimologiją, susiejančią ją su namų ūkiu, jis išmintingai pabrėžė, jog ekonomika priklauso valstybės reguliavimo sričiai) ir aprašė ją kaip mokslą, kurį pritaikę įstatymų leidėjai galėtų pagausinti ir visos valstybės, ir atskirų piliečių gerovę. Svarbiausi asmenys, kurie tobulino ankstyvąją ekonomikos teoriją po Adamo Smito, buvo Deividas Rikardas *(David Ricardo)*, pirmasis iškėlęs darbo vertės teoriją, ir Tomas Maltusas (*Thomas Malthus*), pasisakęs prieš pagalbą skurstantiems – esą dėl to jie tik susilauktų daugiau vaikų ir vėl įstumtų save į skurdą. Neatrodo, kad teoriją, jog žmonės visada išlaikys panašų pragyvenimo lygį, t. y. vos tik gavę šiek tiek papildomų pajamų, susilauks daugiau palikuonių, suvokė ar, tiksliau, taikė paties T. Maltuso tėvas, kuris sugebėjo klestėti, turėdamas aštuonis vaikus.

Ekonomistai nagrinėja principus, kurie gali padėti atsakyti į klausimus, kas, kaip ir kieno sąskaita turi būti gaminama bei kam skiriama ir kaip veiks-

mingai užtikrinti, kad skirtumas tarp pasiūlos savikainos ir pardavimo kainos reikštų pelną. Našumo klausimas smulkiau skirstomas į specializacijos privalumus, darbo pasidalijimą ir masto ekonomiją. Ekonomistai taip pat tiria įdomią pinigų temą – pinigai yra mainų, taigi ir „galutinio atsiskaitymo“, priemonė bei apskaitos vienetas. Pinigai neabejotinai yra puikus išradimas – įsivaizduokite kad ir tokį sandėrį, kai, pavyzdžiui, už odontologo paslaugas tenka atiduoti karvę. Visgi tik labai nedaugelis iš mūsų mano, kad jų turi pakankamai.

Dvi pagrindinės ekonomikos šakos yra *mikroekonomika*, skirta atskirų ūkio subjektų (įskaitant ir įmones) ekonominio elgesio ir jų santykių rinkoje tyrimams, bei *makroekonomika*, kuri nagrinėja ekonomiką kaip visumą, daugiausia dėmesio skirdama nacionalinei gamybai ir pajamoms, užimtumui ir nedarbui, apmokestinimui ir pinigų pasiūlos politikai bei valstybės skolinimuisi.

Vienas iš kritikų pateikiamų argumentų yra tai, kad mūsų gyvenimui ir pragyvenimo būdui mėginamas pritaikyti ekonomikos mokslas remiasi neįtikėtinai idealizuotais modeliais. Ūkio subjektai laikomi visiškai racionaliais (vien pažvelgus į bet kurios akcijų rinkų nestabilumą, kurį lemia nuotaikos, iš šios prielaidos galima „arkliškai žvengti“, be to, turbūt nebūtų pernelyg ciniška teigti, kad apetitą labiausiai skatina godumas, o svarbiausia emocija, kuri lydi pernelyg augantį apetitą, yra baimė), o aprašant jų mikro- ir makroekonominę veiklą, taikoma daugybė abstrakcijų. Pavyzdžiui, esminė bendra idėja, kuria aiškinami rinkoje esančių prekių kiekiai ir kainos (vadovėliuose rinka vadinama „visiškai konkurencinga rinka“), yra pasiūlos ir paklausos teorija. Tai aiškiai atskleidžia studentams braižomas grafikas, iliustruojantis atvirkštinius ryšius tarp rinkoje esančių prekių kiekio ir kainos, bei kainos ir prekių paklausos: kainoms kylant, paklausa mažėja, o didėjant pasiūlai mažėja kainos. Taigi kainoms mažėjant, paklausa auga, o tai, savo ruožtu, didina kainas ir taip toliau – aukštyn ir žemyn – tiesiog jūros ligą sukeliantis siūbavimas. Be abejo, net ir netobulose rinkose tai atsitinka pakankamai dažnai, kad pateisintų šios sąveikos apoteozę į „pasiūlos ir paklausos“ dėsnį. Tačiau yra tiek daug šio dėsnio išimčių, kurias lemia kiti interesai ir poreikiai paklausos pusėje, ir tiek daug veiksnių pasiūlos pusėje, kad tampa akivaizdu, jog kainos ir paklausos santykis yra kur kas sudėtin-

gesnis. Panagrinėkime tik vieną pavyzdį – dyzelino ir benzino kainas. Britų patirtis apmokestinant degalus rodo, jog jų paklausa praktiškai nejautri kainai. Vairuotojai pirks degalus savo automobiliams net tada, jeigu tam turės parduoti savo močiutę – ir tai darys ne dėl maniakiškos meilės (toliau šioje knygoje rasite ir šio reiškinio apibūdinimą) automobiliams, tačiau todėl, kad šių dienų Vakarų ekonomikoje judrumas yra būtinas. Pradedant itin dideliais mokesčiais apkraunamais tabako gaminiais ir baigiant augančiomis maisto prekių kainomis, aptinkama maždaug tokia pat nekintama paklausa – grafiškai jos negalima išreikšti dailiai mažėjančios paklausos kreivės ir elegantiškai didėjančios kainų kreivės susikirtimu. Greičiau tai – netolygus grafikas, atspindintis priverstinius ir nepageidaujamus paklausos pokyčius, kai reikia daryti kritinius pasirinkimus tarp panašių poreikių, o tam tikrame kritiniame taške ji krinta iki nulio – kai automobilistai tikrai nebegali leisti sau vairuoti arba – tai kur kas blogiau – kai badaujantis žmogus miršta.

Ekonomikoje gausu specialių tyrimo sričių, susijusių su darbu, teise, prekyba, vadyba, žemės ūkiu, besivystančiomis šalimis, valstybės finansais, gerove, aplinkos apsauga ir taip toliau. Šiuolaikinis ekonomikos mokslas siekia aukštesnio statuso nei būti tiesiog vienu iš socialinių mokslų, o pagrindinį vaidmenį jame ima vaidinti matematiniai metodai ir žaidimų teorija.

Nepaisant Adamui Smitui priskiriamo ekonomikos istorijos patriarcho vardo, jau iki jo buvo žmonių, kurie dar viduramžiais mąstė apie palūkanas ir vertę, arba tokių, kurie rimtai nagrinėjo gamybos ir pajamų santykį, pavyzdžiui, Šviečiamajame amžiuje veikę Prancūzijos fiziokratai. A. Smito „Tautų turtas“ tapo klasikinės ekonomikos teorijos ištakomis – juo remdamasis bei paveiktas D. Rikardo nuomonės, iškilo bei atskilo K. Marksas. Už nepriklausomą savo egzistavimą makroekonomika turėtų būti dėkinga Džonui Meinardui Keinsui (*John Maynard Keynes*), 1936 m. parašiusiam veikalą „Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija“ *(General Theory of Employment, Interest and Money)*, kuris ilgiems metams įtvirtino tam tikrą požiūrį į užimtumą, t. y., kad rinkos jėgos pačios savaime negali užtikrinti visiško užimtumo, nes didelis nedarbas mažina veiksmingą ekonomikos paklausą ir taip sudaro kliūtis ekonominiam augimui. Nors ši jo teorija labai svarbi, reikšmingiausias jo, kaip operos ir baleto mėgėjo, vaidmuo (jis buvo vedęs rusų baleriną) buvo Didžiosios Britanijos menų tarybos įkūrimas.

Anksčiau minėtos standartinės arba neoklasikinės ekonomikos teorijos pagrindinė prielaida yra tai, kad ekonomikos požiūriu žmogus yra racionalus subjektas, kuris šaltakraujiškai stengiasi būti kuo naudingesnis. Iš čia pateiktų pastabų matyti, jog ši prielaida empiriškai yra ginčytina. Viena iš teorijų, alternatyvių neoklasikinei ekonomikos teorijai, yra **elgesio ekonomika**, kuria siekiama pasiūlyti realistiškesnį požiūrį į tai, kaip ir kodėl žmonės priima ekonominius sprendimus.

Elgesio ekonomika taip pat grindžiama faktiniais *homo economicus* (ekonomiško žmogaus) elgesio stebėjimais. Ekonomiškas žmogus – bet kuris įprastai mąstantis asmuo. Visų pirma, jis yra „bandos gyvūnas", kurį veikia tai, ką daro kiti – galbūt nežinodamas, kaip pasielgti, toks asmuo kopijuoja kitus arba veikia taip, kad susilauktų aplinkinių palaikymo ar išvengtų jų nepritarimo. Taigi toks žmogus bandys daryti tai, ką mano esant teisinga, ypač jeigu jo veiksmai yra matomi. Jis – įpročių vergas, tačiau turi individualų charakterį, kuris įprastai ir lemia subjekto elgesį, atitinkantį jo vertybes, ypatybes ir įpročius. Daugumai žmonių nepavyksta lengvai spręsti sudėtingų problemų, todėl jie pasitiki savo nuojauta, ankstesne patirtimi arba lūkesčiais. Jie taip pat linkę pernelyg vertinti esamus arba netrukus numatomus veiksnius ir nepakankamai atsižvelgti į objektyvią informaciją arba tolimoje ateityje numatomus įvykius. Didžioji dauguma žmonių linkę vengti nuostolių ir stengiasi neprarasti to, ką jau yra įgiję. Tačiau kai kurie mėgsta rizikuoti ir kartkartėmis elgiasi neprognozuojamai. Nemažą dalį šių asmenų sudaro verslininkai, kurie ir kviečia paprastus žmones investuoti į jų schemas.

Neoklasikinė ekonomika, kuri siekia būti kiekybiniu mokslu, nekreipia dėmesio į šiuos psichologinius aspektus. Pavyzdžiui, ji nekelia klausimo, kaip formuojasi žmonių preferencijos, ir neatsižvelgia į neracionalius jų pasirinkimų ir veiksmų motyvus. Kita prielaida, kad kiekvieną atskirą subjektą galima laikyti tam tikra skaičiavimo mašina, kuri turi vienintelį interesą – kuo labiau padidinti savo naudą. Daroma prielaida – subjektas žino, ko reikia šiam tikslui įgyvendinti.

Reikia pasakyti, kad tam tikroje ekonomikos aiškinimo srityje ši prielaida veikia pakankamai gerai. Jei aš noriu įsigyti nedidelį miesto automobilį, rinksiuosi iš daugelio įvairių atitinkamų modelių ir pasirinkimo procesas tiksliai atitiks neoklasikinės ekonomikos siūlomą schemą. Tačiau kai kuriais gyveni-

mo atvejais, įskaitant ir daugelį su ekonomika susijusių sprendimų, pasirinkti nėra taip lengva ir paprasta, atsižvelgiant į turimas žinias ir siekiamą tikslą. Elgesio ekonomika siekia ekonominį elgesį vertinti pasitelkusi kur kas turtingesnę, daugiau atspalvių turinčią ir įvairiakryptę žmogaus psichologiją. Tai – svarbi nauja ekonomikos šaka. Ji reikšminga ir dėl to, kad viešosios politikos priemonėmis siūlo keisti žmonių įpročius, normas ir lūkesčius, o tai, ko gero, veiksmingesnis būdas, leidžiantis daryti įtaką ekonominei veiklai nei prielaida, kad kiekvienas asmuo yra atskiras skaičiavimus gebantis atlikti subjektas, kuris ketina veikti siekdamas naudos netgi tada, kai nukenčia kiti.

Žr.: EGOIZMAS, GEROVĖ, KAPITALIZMAS, REKLAMA, VARTOTOJIŠKUMAS

EKSPERIMENTINĖ FILOSOFIJA

Nuo klasikinės antikos laikų buvo laikomasi nuostatos, kad filosofija yra *a priori* (išankstinė) minties veikla, kuria siekiama suprasti pasaulį ir žmoniją, analizuojant idėjas ir stengiantis paaiškinti tikrovės ir gėrio esmę. Naujesniais laikais, ypač angliškai kalbančiame pasaulyje nuo XX a. pradžios, buvo atsisakyta konstruktyvių arba sintezės siekių (arba jie buvo nuvertinti) ir filosofija daugiausia ėmėsi idėjų analizės.

Tačiau jei teigtume, kad ir sintetinė, ir analitinė filosofija yra *a priori* minties veikla, tai reikštų, kad jos ir toliau pateikia „kabinetinius svarstymus“, o jų taikomas metodas – tai mūsų idėjų tyrimas, atidžiai ir griežtai moksliškai jas apmąstant, o ne vykdant tokius empirinius tyrimus, kokius atlieka, pavyzdžiui, psichologija ar sociologija, t. y. nagrinėjant požiūrius, nuomones, įsitikinimus ir bruožus.

Kai kurie filosofai jau nebepasitenkina aprioriniu tyrimų pobūdžiu, be kita ko, ir todėl, kad jis remiasi procedūra, kuri taip pat kelia abejonių: pavyzdžiui, nagrinėjant moralės klausimus, žinias, racionalumą ir kitas svarbiausias filosofinių tyrimų temas, pasitelkiama intuicija. Todėl šie filosofai teorijų kūrimo procesą siekia papildyti eksperimento elementais – vykdyti tyrimus arba apklausas, kurių tikslas būtų išsiaiškinti tam tikrų atrinktų asmenų grupių požiūrius, įsitikinimus ar nuojautas ir taip išvengti „kabinetinio mokslo“ likimo, kai vienintelis tam tikros idėjos vertinimo būdas yra intuityvus.

Taip susiformavęs **eksperimentinės filosofijos** judėjimas, kuris pasivadino „X-Phi“, o savo simboliu pasirinko liepsnojantį krėslą, nedelsiant sulaukė kritikos dėl to, kad jis siekia to paties, ką jau daro empiriniai socialiniai mokslai, tik filosofijai ne taip gerai sekasi. Buvo palyginta, kad su socialine psichologija ši filosofijos šaka susijusi taip, kaip saviveikla – su profesionalia vaidyba, – tai tėra nerangus ir nykus tikro dalyko imitavimas. Kartkartėmis ši kritika atrodo labai gerai pagrįsta. Kai kuriuos eksperimentinės filosofijos šalininkų atliktus darbus sudarė jų pačių studentų tyrimai – nereprezentatyvi ir dažniausiai labai maža imtis. Be to, tyrimai dažnai buvo vykdomi, naudojant paties filosofijos profesoriaus ar profesorės sudarytą mėgėjišką klausimyną. Pavyzdžiui, viename tokiame tyrime dalyvavo šešiolika filosofijos studentų (septyni vyrai ir devynios moterys): jų buvo klausiama, ar jie mano, kad vyriška ar moteriška lytis yra svarbiausias juos apibūdinantis veiksnys. Penki vyrai atsakė „Ne“, du – „Taip“, kai „Taip“ atsakė septynios moterys, o „Ne“ – tik dvi iš jų. Šis rezultatas atrodo tikrai įdomiai ir platesnio masto tyrimas galbūt patvirtintų šį skirtumą ir atvertų daugiau įžvalgų apie vyrų ir moterų savivoką pagal lytį, lytiškumą, socialinius, profesinius ir kitokius skirtumus. Tačiau šiuo atveju tai tėra neoficialus tyrimas, kuris gali būti labai klaidinantis – jis iliustruoja pavojų, kad eksperimentinė filosofija gali tapti tik skurdžia empirinių socialinių mokslų pussesere ar net visai liautis buvusi filosofija.

Aprašytas atvejis gal ir nebūtų labai blogas dalykas, nes, atrodo, tam pritartų ir patys eksperimentinės filosofijos atstovai. Kitaip jiems tiesiog pakaktų pripažinti svarbų filosofijos istorijos faktą, kad ji visuomet praranda savastį, jei tik pamėgina rasti kitų būdų, kaip tiksliau ir geriau atsakyti į keliamus klausimus. Būtent tai lėmė gamtos mokslų suklestėjimą XVI–XVII a. – filosofai stengėsi tirti gamtos pasaulį, kad pagaliau galėtų pateikti esminius atsakymus, o ne spėliojimus, kurie gimsta sėdint krėsle, ar pasakoti sumaištį galvoje keliančias teorijas, tokias, kaip ankstesnė Aristotelio tradicija. Eksperimentinės filosofijos judėjimas gali tiesiog prieiti prie tos pačios išvados, kaip ir šių lemtingų šimtmečių filosofai.

Jei tai ir įvyks, neteisinga būtų manyti, kad eksperimentinė filosofija tiesiog taps socialiniu mokslu. Ji gali likti tik empiriniais tyrimais, kurie daugeliu atvejų savo esme yra aprašomieji. Po to, kai apklausa atskleidžia tam tikrą tendenciją, išlieka uždavinys tai išanalizuoti ir suprasti. Tokio supratimo

pagrindu gali būti daromi politiniai sprendimai arba teikiamos rekomendacijos – taigi čia taip pat ant kortos pastatytas svarbus normatyvinis elementas. Eksperimentinės filosofijos tyrimo tikslai apima moralinius įsitikinimus ir žinių prigimtį. Nepakanka tiesiog apklausti, kas laikoma geru, o kas blogu, arba kada žinios tampa tikromis žiniomis, o ne tiesiog įsitikinimu – tikėtina, kad apklausos rezultatai paragintų pradėti analitinį tyrimą, o ne spręsti klausimus, kurie ir paskatino surengti apklausą.

Posūkio tašku diskusijose apie eksperimentinės filosofijos problemas, kaip jau buvo minėta, tapo jos šalininkų nepritarimas tam, kad, atliekant koncepcinę analizę, būtų remiamasi nuojauta. Filosofai atlieka *minties eksperimentus*, kuria hipotetines situacijas, kuriose galima pamėginti pritaikyti idėją ir įvertinti, ar tai įmanoma, ir kada idėjų taikymas ima kelti abejonių arba įtampą, taip atskleidžiant tikrąją idėjų prasmę. Atliekant *minties eksperimentus* tiriama, kas yra įmanoma, kas konkrečiu atveju turėtų ar neturėtų vykti, bei analizuojamos tam tikros prieštaringos situacijos (jau pati sąvoka „prieštaringos“ rodo, kad jos prieštarauja tam, kaip viskas yra iš tikrųjų). Įsivaizduoti scenarijus ir mąstyti, ką būtų galima patikimai sakyti arba manyti, pasitelkiant tiriamas idėjas, yra tikros šviečiamosios pratybos (taip filosofai visuomet manė), nes jos susijusios su tinkamu sąvokų vartojimu ta kalba, kuria jos išreikštos. Akivaizdu, kad jei kas rodo į stalą ir rimtai tvirtina: „Tai – strazdas“, mes galime spėti, kad tokiam asmeniui bent jau nežinomos strazdo ir stalo sąvokos. Taigi galima apibrėžti sąlygas, kas įprastai ir teisingai vadinama stalu, o kas – strazdu. Šia labai paprasta iliustracija pateikiamas scenarijaus pavyzdys, parodantis sąvokų prasmę ir taikymą, kalbos vartojimą bei tai, kad tokiu atveju tikrai nereikia atlikti studentų apklausos (t. y. ant stalo padėti anketą su klausimu: „Ar čia stalas, ar strazdas?“).

Kita vertus, eksperimentinės filosofijos atstovai tikrai yra teisūs, pabrėždami, kad teiginys „atrodo, jog būtų pagrįsta ar natūralu teigti...“, kaip vienintelis būdas, leidžiantis patikrinti sąvokų taikymą (o paprastai jis ir pasitelkiamas tais atvejais, kai remiamasi intuicija), neatspindi fakto, kad, pavyzdžiui, amerikiečiai ir Papua Naujosios Gvinėjos čiabuviai tam tikras idėjas gali taikyti labai skirtingai, nes tai, kas vieniems yra natūralu, kitiems gali atrodyti visiškai nepriimtina. Į tokius faktus taip pat būtina atsižvelgti, ir jų negalima nustatyti pačios koncepcinės analizės priemonėmis. Taigi dideli moralinių pa-

žiūrų ir praktikos skirtumai arba požiūris, ką galima laikyti žiniomis ir kaip jos įgyjamos, arba kaip pasaulis yra pasidalijęs į objektus, įvykius ir jų požymius, ragina suabejoti tuo, jog sprendžiant apie tai, ką reiškia teisingai galvoti arba teigti („Savo kultūros kontekste?“, „Savo kalba?“), galima pasitikėti intuicija.

Klausimai apie *a priori* rėmimąsi intuicija koncepcinėje analizėje susiję ne tik su reliatyvizmu. Jeigu tą patį klausimą užduosite dviem grupėms žmonių, iš kurių viena ilsisi prabangioje ir laisvoje aplinkoje, o kita yra nešvarioje, dvokiančioje ankštoje patalpoje, galite gauti visiškai skirtingus atsakymus, kuriuos nulėmė šios aplinkybės. Taigi, atlikus eksperimentinius tyrimus, kaip žmonės vertina nusikaltimą ir bausmę, buvo nustatyta, kad tam labai didelę įtaką turi aplinka, kurioje jie buvo apklausiami, – kuo aplinka nemalonesnė, tuo griežtesnis buvo respondentų požiūris.

Be abejonės, ginčai dėl eksperimentinės filosofijos tęsis ir toliau (bent jau kurį laiką), tačiau šiuo metu ji tvirtai stovi ant scenos – tai rodo *Oxford University Press* 2008 m. paskelbtas veikalas „Eksperimentinė filosofija“ *(Experimental Philosophy)*, vis gausėjančios šiai temai skirtos konferencijos ir tai, kad kai kurių žymiausių universitetų filosofijos katedros pradėjo kviesti mokslininkus darbui eksperimentinės filosofijos srityje.

Žr.: FILOSOFIJA

EPISTEMOLOGIJA

Epistemologija – tai filosofijos šaka, susijusi su žinių esme ir tuo, kaip mes jas įgyjame, – šiuo atveju kalbama ne apie išsilavinimą, bet greičiau apie tai, kad bet koks mokslinis tyrimas turi būti atliekamas taip, jog būtų gauti teisingi ar bent patikimi, o ne klaidingi rezultatai. *Epistemos* (Ξπιστεμη*)* – graikų kalbos žodis, kuris reiškia „žinios“.

Platonas iškėlė mintį, kuriai nuo tada visuotinai pritariama, kad niekas negali žinoti, kas nėra tiesa, t. y. tiesa gali būti vadinamas bet koks žinių objektas. Jis taip pat manė, kad tiesa turi būti tobula ir amžina. Bet kadangi (anot Platono) visa, kas yra pasaulyje, atsiskleidžia mums per pojūčius ir yra laikina bei netobula, iš mokslinio tyrimo daugiausia galima tikėtis nuomonės ar tiesiog įsitikinimo tam tikru klausimu, ir niekas empiriniame pasaulyje negali

būti tikrų žinių objektas. Taip pat jis teigė, kad turi egzistuoti tobulų, nekintamų ir amžinų subjektų, kuriuos jis vadino „Idėjomis“ (arba „Formomis“), karalija. Pastarąsias šiek tiek primena įvairūs, netobuli ir nuolat kintantys jų atspindžiai mūsų pasaulyje (kuriuos jis vadino „Tapsmo karalija“, nes visa joje visuomet tampa kuo nors kitu: iš gilės išauga ąžuolas, kuris virsta lentų krūva, o ši – laivu).

Anot Platono, mūsų pasaulio objektai tiesiogine prasme yra priminimas, nes mes negalime dedukcijos būdu išvesti būties (vis dar neskaitant gamtos) iš Idėjų, remdamiesi tais skurdžiais jų atspindžiais, kuriuos pažįstame per patirtį. Taigi jis priėjo prie išvados, kad mes turime nemirtingas sielas, kurios, būdamos bekūnės, tiesiogiai susiliečia su Idėjomis. Prasidėjimo arba gimimo metu mes pamirštame visas šias žinias, o išsilavinimas ir patirtis iš dalies padeda prisiminti tai, ką jau kažkada žinojome. (Platono požiūrį išsamiai nagrinėsiu tolesniame skyrelyje METAFIZIKA.)

Tik nedaugelis buvo pasirengę taip drąsiai formuluoti teoriją, kad apibrėžtų epistemologiją, tačiau visi sutiko bent jau su tuo, kad žinios gali būti *pagrįstas teisingas įsitikinimas*. Poreikis tinkamai pagrįsti žinias yra akivaizdus – niekas negali teigti, kad kažką žino, remdamasis (pavyzdžiui) tuo, kad tai susapnavo ar tiesiog todėl, kad užsimanė tuo tikėti. Poreikis, kad žinios būtų teisingos, taip pat yra akivaizdus. Platonas tvirtino, kad niekas negali žinoti, kas nėra tiesa (nors, be abejonės, galima žinoti, kad įsitikinimas, prielaida ar teorija yra klaidinga – tai visiškai skirtingi dalykai). Ir iš tiesų kiekvienas turi bet jau tikėti tuo, ką mano žinąs, tam, kad protas galėtų apdoroti „šį p“, kai „p“ yra spėjamą žinių elementą išreiškiantis teiginys.

Trumpai tariant, šios diskusijos svarba grindžiama (jei ji dar nėra akivaizdi) tuo, kad yra susijusi su skirtumu tarp faktų ir nuomonių. Kaip galime šiuos dalykus atskirti (jei tai apskritai įmanoma)? Kokie tyrimo būdai ir metodai leistų mums sužinoti faktus ir patikslinti nuomones?

Pagrįsto teisingo įsitikinimo žinių modelis, kaip ir galima buvo tikėtis, turėjo daug „skylių“, kurios buvo kamšomos diskusijų metu, daugiausia siekiant nustatyti, kokio pobūdžio ir kokio laipsnio patvirtinimas reikalingas, kad modelis būtų patikimas. Didžiausią tokią „skylę“ atskleidžia paprastas argumentas. Galima būti įsitikinus, kad tam tikras teiginys yra teisingas, ir turėti kuo tai pagrįsti, bet pagrindimas gali būti netinkamas to įsitikinimo besilaikančiam asmeniui.

Tarkime, jūs esate įsitikinęs, kad Fredas yra kitame kambaryje, nes girdite iš jo sklindančią mėgstamiausią Fredo melodiją ir gitaros brazdesį. Fredas iš tiesų yra kitame kambaryje – taigi jūsų įsitikinimas yra teisingas, tačiau jis gitara mokė draugą groti savo mėgstamą melodiją – taigi gitarą brazdina draugas. Jūsų pagrindimas, kuriuo stengiatės patvirtinti savo įsitikinimo teisingumą, šiomis aplinkybėmis nėra teisingas. Taigi jei teigiate žiną, kad Fredas yra kitame kambaryje, remdamasis minėtais įrodymais, jūs negalite tvirtinti, kad ten yra Fredas – jūs taip tik manote. Iš tiesų labai dažnai mūsų įsitikinimai yra tik įsitikinimai, nes jų pagrindimas nepakankamas, kad įsitikinimą būtų galima laikyti žiniomis.

Šis pavyzdys rodo, kad pagrindimo dėmuo *pagrįsto teisingo įsitikinimo* modelyje turi būti sustiprintas. Tam pateikta daug pasiūlymų. Vienas iš jų yra tai, kad metodai, kuriuos pasitelkiame siekdami žinių, turi būti patikimi pagal tam tikrą tinkamą „patikimumo“ apibrėžimą. Kitas – kad jie turi leisti „atsekti tiesą“ kiekviename tyrimo etape. Kai kurios teorijos kur kas kukliau (ar labiau pesimistiškai) ragina mus pripažinti, kad pastangos, kurių reikia žinioms įgyti, taip pat neapsaugotos nuo klaidų, ir kad teiginiai, jog kažkas yra žinoma, taip pat gali būti klaidingi.

Galimas klaidingumas mums primena, kad kuriant žinių teoriją svarbiausia yra atsakyti į skeptikų abejones, jog žinojimas apskritai neįmanomas, nesvarbu, ar globaliai, ar vienoje arba kitoje konkrečioje srityje, pavyzdžiui, etikoje, istorijoje arba gamtos moksluose. Todėl epistemologinėse diskusijose daug dėmesio buvo skiriama skepticizmui, dažniausiai siekiant jį paneigti arba bent parodyti, kad jis klysta, pakirsdamas mūsų pasitikėjimą įprastais dalykais, kuriuos mes teigiame žiną.

Skeptikų abejonės primena mums apie žmogui būdingą polinkį klysti ir galimą mūsų suvokimo, mąstymo ir atminties klaidingumą. Kaip mes galime visada atmesti galimybę (net jei ji atrodo tolima ir neįtikėtina, tačiau tokia tikimybė visgi yra) ir teigti, kad nesapnuojame, nesame apgauti, apimti haliucinacijų, neklystame arba mūsų suvokimas nėra sutrikęs tuo metu, kai teigiame ką nors žinantys. Skeptikai gali suabejoti netgi tokiu, rodos, akivaizdžiu teiginiu, kad man rašant šiuos žodžius prieš mane stovi stalas: kaip aš galiu būti šimtu procentų įsitikinęs, kad šią akimirką nesapnuoju, nes juk sapnuodami mes dažnai nesuvokiame, kad sapnuojame, tačiau manome, jog sapne išgyvenami įvykiai yra tikri ir teisingi.

Pradedant XVII a. gyvenusiu Renė Deakartu (*René Descartes*) ir baigiant Bertranu Raselu (*Bertrand Russell*) ir A. Dž. Ajeriu (*A. J. Ayer*), XX a. pastangos atsakyti į šias skeptikų abejones yra svarbiausias motyvas, kuriant epistemologines teorijas šiuolaikinėje filosofijoje. Šiuo laikotarpiu epistemologijos istoriją galima iš esmės vadinti atsako į skepticizmą istorija. Kartkartėmis skeptikų abejonės buvo laikomos rimta grėsme siekiui įgyti žinių arba vertinamos labiau kaip euristinė priemonė, kuria siekiama aiškiai apibrėžti kuriamos žinių teorijos tikslą. Bet kuriuo atveju skepticizmas ryškia šviesa nušviečia tai, ką reikia paaiškinti, kalbant apie žinių esmę, ir nustatyti geriausias jų įgijimo priemones – epistemologijos dilema aptinkama netgi gamtos ir socialinių mokslų, istorijos tyrimų prielaidų ir metodų fone.

Filosofijoje tradiciškai išskiriamos dvi pagrindinės epistemologijos mokyklos: racionalistinė ir empiristinė. Racionalistai manė, kad žinias galima įgyti tik protu, pavyzdžiui, racionaliai išvedant jas iš pradinių principų, akivaizdžių tiesų arba „duotybių“. Kai kurie racionalistai mano, kad mes iš prigimties žinome bent jau logines ir moralines tiesas ir galbūt taip pat (nors ir ne taip plačiai, kaip manė Platonas) suvokiame kai kuriuos esminius tikrovės principus. Empiristams, kaip sufleruoja jau pats jų pavadinimas, visų žinių pagrindą sudaro jutimai, patirtis bei stebėjimas (t. y. tyrimai, koks šis pasaulis yra iš tikrųjų). Grubiai kalbant apie šią priešpriešą, gali pasirodyti, kad empiristai nesiremia protu, o racionalistai – iš patirties gautais duomenimis, tačiau iš tiesų ir vieni, ir kiti daro ir viena, ir antra, skiriasi tik svarbiausias ir autoritetingiausias žinių šaltinis.

Žr.: ETIKA, FILOSOFIJA, METAFIZIKA, SKEPTICIZMAS

ESTETIKA

Estetika – tai su meno ir grožio esme bei jų patyrimu susijusi filosofijos mokslo šaka. Dar bendriau estetika apibūdinama kaip jutiminio suvokimo objektų ir jų esmės tyrimas, kai sąvoka „jutiminis“ suprantama pažodine prasme, t. y. „susijęs su pojūčiais“ (su penkiais pojūčiais: rega, klausa, uosle, skoniu ir lytėjimu). Penki pojūčiai slypi ir pačioje estetikos sąvokoje, kuri yra kilusi iš graikiško žodžio (αισθητικι *(aisthanomai)* – „jutiminis“).

Ankstesnėje pastraipoje pateikta bendresnė estetikos apibrėžtis leidžia kelti prielaidą, kad gamtos objektai (ir pati gamta) yra jutiminio pasimėgavimo šaltiniai – žavus kalnų kraštovaizdis, rožių kvapas, tobulas žmogaus pavidalas kartais netgi pranoksta meno kūrinius. Iš tikrųjų gamta kur kas dažniau sužadina didingumo jausmą nei menas, nors tobuliausi muzikos kūriniai nedaug nuo jos atsilieka.

Pirmasis klausimas, visada kylantis ėmus mąstyti apie estetines arba etines vertybės, yra tai, ar vertybės (grožis, gėris) yra objektyvios, ar subjektyvios? Ar vertybės pasaulyje egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų interesų ir prioritetų, ar jos kaip tik yra šių žmogaus psichologinių būsenų atspindys?

Kalbant apie estetiką, iškart kyla ir daugiau klausimų. Koks turi būti meno kūrinys, kad menininkas galėtų juo perteikti savo ketinimus arba emocijas? Kaip meno kūrinio vertė susijusi su terpės, kurioje jis sukurtas, privalumais ir trūkumais (pavyzdžiui, kaip skulptūros grožį ar kitas savybes atskleidžia marmuro, kuriame ji iškalta, ypatybės)? Jei kalbama apie žodinį meną, tokį, kaip drama ar novelė – kokia tiesa gali būti jame perteikta (jei ji apskritai gali būti perteikta) ir kokia to prasmė, jei tokiame kūrinyje vaizduojami išgalvoti objektai (pagalvokite apie tai, kaip galima atsakyti į klausimą „Ar egzistuoja ponas Pikvikas (*Pickwick*)?“)? Bethoveno simfonija yra meno kūrinys ir tada, kai ketvirtadienio vakarą ją atlieka Londono simfoninis orkestras, ir kai kito šeštadienio vakarą ji skamba Bostono filharmonijoje. Bet ar tai tokios pat rūšies meno kūrinys? O gal konkretus kūrinio atlikimas (koncertas, šokis, vaidinimas tam tikra proga) yra kitoks menas, nei vieną kartą sukurtas nekintamas meno objektas, toks kaip statula, paveikslas ar apysaka?

Akivaizdu, kad vieni estetikos teiginiai gali būti apibendrintai taikomi visiems galimo estetinio vertinimo objektams, o kiti yra būdingi tik kai kuriems iš jų. Estetinio patyrimo svarba labai didelė – neįmanoma įsivaizduoti gero gyvenimo ar nuostabaus pasaulio be meno ar žmogaus gebėjimo grožėtis gamta, ar apskritai be įvairių estetinio pasigėrėjimo aspektų, kurie maitina žmogaus sielą. Turint omenyje tai, kad gilesnis žvilgsnis į estetiką iš dalies padeda ugdyti jautrumą ir supratimą, ji gali būti laikoma vienu svarbiausių žmonijos „kūrinių“.

Viena svarbi sritis estetikoje vadinama **estetizmu**. Estetizmas – tai požiūris, kurio laikomasi literatūroje ir dailėje, kad menas yra savitikslis ir jam

nereikia išorinio pritarimo, arba bent jau tam, kad būtų vertingas, menui nebūtina jokia praktinė, moralinė ar šviečiamoji vertė.

Teofilis Gotjė (*Theophile Gautier*, 1811–1872 m.) estetizmui padovanojo šūkį *L'art pour l'art* („menas – menui"). Ši idėja, už kurią jis buvo pagerbtas ir XIX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje tapo Paryžiaus menininkų klubo *Little Coterie* nariu bei kurią jis ryžtingai propagavo XIX a. šeštajame dešimtmetyje dirbdamas žurnalo „Menininkas" *(L'Artiste)* redaktoriumi, tapo paskata XIX a. viduryje Prancūzijos literatūroje ir dailėje įsivyravusiam simbolizmui bei antrojoje XIX a. pusėje Anglijoje gimusiam estetų judėjimui, kurio įkvėpėjas buvo Valteris Pateris (*Walter Pater*). Vadovaudamasis glaudžiai susijusia idėja, kad mene forma svarbesnė už turinį, estetizmas perėjo į XX a. ir toliau gyvuoja šiuolaikiniais pavidalais.

Teorinės estetizmo šaknys slypi požiūryje, kurį išsakė Imanuelis Kantas: menas turi būti vertinamas pagal vidinius, o ne pagal išorinius kriterijus. Savo veikale „Sprendimo galios kritika" (*Critique of Judgement*) (žr. Įvadą, VI) jis teigė, jog gražūs dalykai yra „tikslingi be tikslo" (ar bent jau *be apibrėžto* tikslo; retkarčiais ši mintis perfrazuojama kaip „galas be pabaigos", t. y., kai siekiama tam tikro tikslo, nors joks tikslas nebuvo iškeltas ar reikalingas). Taigi gražūs daiktai ir meno kūriniai apskritai veikia mus pranokdami savo pačių ribas – taip, tarsi jie būtų prasmingi arba tikslingi, nors iš tiesų tokie nėra. Estetizmas teigia, kad menui *turėtų būti* būdinga būtent tai.

Karštas ir prieštaringas diskusijas estetikoje sukelia klausimas „Kas yra **menas**?". Ne mažiau svarbus kitas klausimas „Kas yra **grožis**?". Galbūt šis klausimas estetikai svarbesnis, nes atsakant į klausimą „Kas yra menas?" siekiama atskleisti meno ribas, parodyti, kas menui turi esminę svarbą, o klausimas apie grožio santykį su menu yra ginčytinas. Beveik akivaizdu, kad grožis menui nėra būtinas, tačiau dažnai būtent jis yra meno tikslas, kartais pakylėjantis tam tikrą darbą iki meno kūrinio. Taigi atsižvelgdami į visas šias sąsajas turime žinoti, kas, mūsų nuomone, yra grožis.

Viename iš bandymų jį apibrėžti teigiama, kad grožis yra tam tikra ypatybė (ją sudaro vienas ar keli iš šių elementų: forma, darna, spalva, tekstūra, proporcijos ir kt.), kuri ją stebinčiam žmogui sukelia tam tikrą reakciją, apimančią jausminio arba intelektinio (arba abiejų drauge) malonumo, susižavėjimo ir patrauklumo derinį.

Jau tai, kad grožį bandoma nusakyti tokiomis bendro pobūdžio priemonėmis, atskleidžia jo apibrėžimo sudėtingumą, ir sudėtingumą nusprendžiant, ar tai yra objektyvi daiktų savybė, ar subjektyvi projekcija, kuri priklauso nuo atskiro asmens reakcijos. Estetikos tyrimai apima abu šiuos klausimus.

Antikoje tradiciškai iš esmės buvo sutariama, kad ir intelektinį, ir jausminį grožį (visų pirma, regimąja prasme) lemia proporcingumas ir darna. Bendruoju atveju senovės graikams estetika ir moralinės savybės buvo neatsiejamai susijusios – treniruoto sportininko skulptūra atspindėjo ir moralinį, ir fizinį grožį, nes kūno formų harmonija simbolizavo kilnų charakterį, šviesų protą, atkaklų tikslo siekimą ir susilaikymą – tai, ką ir atskleidžia kūno grožis.

Pitagoro mokiniai čia aptariamą harmoniją išreiškė matematinėmis formulėmis, tokiomis kaip Auksinio pjūvio egzistavimas (jis egzistuoja tada, kai atkarpa padalijama į dvi nevienodo ilgio dalis taip, kad trumpesnės ir ilgesnės atkarpos ilgių santykis būtų lygus ilgesniosios atkarpos dalies ir visos atkarpos santykiui). XVIII a. filosofas Gotfrydas Vilhelmas Leibnicas (*Gottfried Wilhelm Leibniz*) taip pat teigė, kad grožio suvokimas grindžiamas matematine harmonija, nors stebėtojas gali to ir nežinoti (žr. jo 1714 m. veikalą „Gamtos ir malonės principai“ (*Principles of Nature and Grace*)).

Pasitelkdami proporcingumą, grožį apibrėžia ir Platonas (savo veikale „Filebas“ *(Philebus*), ir Tomas Akvinietis (darbe „Teologijos suma“, kurį jis parašė 1265–1274 m.), tačiau jie neįtraukia nesąmoningo matematinių pagrindų suvokimo. Tomui Akviniečiui, o vėliau – ir Deividui Hjumui (*David Hume*) (1711–1776 m.) grožis reiškė tam tikrą malonumo formą. Jų nuomonė skyrėsi nuo Augustino požiūrio, kuris teigė, kad grožis – malonumo priežastis, bet nėra jam tapatus. Šis skirtumas yra svarbus, nes Augustino požiūris atitinka teiginį, kad grožis – objektyvi savybė, o Tomo Akviniečio manymu, grožio sąvoka yra subjektyvi. Tam, kad bet kokie su grožiu susiję sprendimai – subjektyvūs ir individualūs – yra emocinio atsako išraiška, pritarė ir Renė Dekartas (1596–1650 m.) bei Deividas Hjumas.

Kai kurie XVIII a. filosofai, įskaitant ir D. Hjumą, teigė, kad subjektyvizmas nemažina grožio vertės, tačiau iškelia žmogaus proto vertę. Jie žavėjosi garbingu ir girtinu proto sugebėjimu įžvelgti grožį įvairiuose dalykuose. Tai buvo svarbiausia Frensio Hačesono (*Francis Hutcheson*) teiginių, kuriuos jis išdėstė savo darbe „Mūsų grožio ir dorybių sampratos ištakų tyrimas“ (*Inquiry*

into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue) (1725 m.), dalis. Kalbant ir apie objektyvistinį, ir apie subjektyvistinį požiūrį, ši XVIII a. minties raida svarbiausia estetikos idėja padarė individualų skonį.

Didysis Imanuelis Kantas grožį apibrėžė ir kaip objektyvų, ir kaip subjektyvų dalyką. Tiksliau, jis teigė, kad grožį iš tiesų verta laikyti trečios kategorijos dalyku, kuris susieja abu pirmiau minėtuosius. Jis atskyrė grožį nuo didingumo, teigdamas, kad pastarajame slypi kažkas, kas trikdo stebėtoją dėl disonanso tarp proto ir jutiminės patirties, pavyzdžiui, toks jausmas atsiranda tada, kai asmuo žvelgia į nuostabią ir gilią bedugnę tarp kylančių kalnų ir akmeningų uolų. Grožis, priešingai, reiškia vien tik malonumą, kuris nėra savanaudiškas ar konceptualus, o suteikia pasitenkinimą keliantį tikslo jausmą pats nebūdamas tikslingas ir atlieka tai žinodamas, kad kas nors kitas patirs tuos pačius pojūčius. Taigi sprendimą, kad koks nors objektas yra gražus, lemia visuotinis susitarimas.

Nepaisant I. Kanto svarstymų, sunku paneigti, kad kalbant apie grožio suvokimą tarp žmonių, net jeigu jie gyvena tuo pačiu metu ir priklauso tai pačiai kultūrai (o tuo labiau – tarp skirtingų kultūrų ir laikmečių atstovų), yra daug ir dažnai nesuderinamų skirtumų, todėl subjektyvistinis aiškinimas daugeliui yra įtikinamesnis. Edgaras Alanas Po (*Edgar Allan Poe,* 1809–1849 m.) grožį apibrėžė kaip poveikį, o ne kaip savybę. Džordžas Santajana (*George Santayana*, 1863–1952 m.) pritarė D. Hjumui, kad grožis yra tai, ką mes apibūdiname remdamiesi savo emocijomis, ir kad įdomus psichologinis reiškinys yra žmonių noras, kad ir kiti pritartų jiems dėl to, koks dalykas laikytinas gražiu.

Verta panagrinėti ir tai, kas laikoma negražiais dalykais – tai taip pat padeda šiek tiek atskleisti grožio esmę. Mažai tikėtina, kad bet koks nedailus, groteskiškas, siaubingas, atgrasus skrandžiui ar moraline prasme dalykas, o taip pat nuobodus, neįdomus, menkavertis, pernelyg sentimentalus, be saiko išpuoštas, šleikščiai saldus ar vemti verčiantis dalykas bus laikomas gražiu. Atkreiptinas dėmesys, kad beveik visos šios sąvokos apibūdina atsaką arba reakciją – paprastai tada, kai sakome, kad negražūs dalykai arba situacijos yra atstumiančios, tai tiesiogine to žodžio prasme reiškia, kad jie verčia mus nusigręžti ir daugiau į juos nebežiūrėti (jų nebesiklausyti ar nebeliesti). Tai dar sykį patvirtina mintį, kad sprendimas dėl to, kas gražu, yra atsako išraiška, ir apie mus (žmogiškąsias būtybes) pasako bent jau tiek, kad tame slypi kažkas, viršijantis žmogaus protą.

Svarbiausia moderniojo ir šiuolaikinio meno tema yra tai, kad meno ir grožio ryšys nėra būtinas. Šiuo klausimu, be kita ko, buvo diskutuojama tokiame svarbiame darbe, kaip Nelsono Gudmano *(Nelson Goodman)* veikalas „Meno filosofija“ *(The Philosophy of Art)* (1966 m.), kuriame išsakomas tiesiogiai priešingas požiūris anksčiau išdėstytoms esteto R. Dž. Kolingvudo (*R. G. Collingwood*) mintims, kuris meną apibrėžė būtent kaip bandymą kurti grožį (žr. jo 1952 m. veikalą „Meno filosofijos kontūrai“ *(Outlines of a Philosophy of Art*)). Bet jeigu menas yra menininko jausmų išraiškos priemonė, visiškai gali būti taip, kad menininkas sąmoningai sieks kurti negražius, atstumiančius, iššaukiančius ar net pasišlykštėtinus darbus. (Taip elgiasi daugelis šiuolaikinių menininkų, o kai kas mano, kad tai žymiai lengviau, nei kurti priešingai.) Tačiau vyraujanti praktika ir požiūris šiuo klausimu neišvengia ir kritikos – tai atskleidžia šiuolaikinės mąstytojos Merės Maversil (*Mary Mothersill*) mintys. Ji smerkia grožio atsisakymą mene ir teigia, kad meno kritika netiesiogiai ir neišvengiamai remiasi grožio idėjomis. Galima teigti, kad menininkai, sąmoningai siekiantys kurti priešingai, taip tik patvirtina jos teiginių, kurie šių dienų debatuose estetikos tema laikomi svariais, teisingumą.

Be abejonės, grožis yra gyvenimo būtinybė. Jis neabejotinai yra viena iš gero ir puikiai nugyvento gyvenimo sudedamųjų dalių. Jei žmogaus gyvenime trūksta grožio, tai dar nereiškia, kad jis blogas žmogus, tačiau tai gali sumenkinti jo galimybes jausti ir reaguoti. Yra kažkas, ką žmogiškosios būtybės suvokia instinktyviai, ir tai skatina dėti visas pastangas ieškant grožio arba stengiantis jį sukurti. Beveik visi rūpinasi, kad grožio atspindžiai būtų matomi kasdieniame gyvenime, raštais ir paveikslais puošdami namus, parinkdami sienų spalvas ar ant stalo padėdami vazą su gėlėmis – visa tai yra grožio invokacijos ir jo svarbą liudijantys ženklai.

Taip pat žr.: FILOSOFIJA, MEILĖ, METAFIZIKA, ROMANTIZMAS, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

ETIKA

Sąvoka **etika** turi dvi pagrindines, tarpusavyje susijusias reikšmes. Įprasta bendrąja prasme ši sąvoka žymi principus ir požiūrius, kurie reguliuoja atskirų

fizinių asmenų, jų grupių ar juridinių asmenų elgesį, siekiant apibūdinti tai, ką jie turėtų daryti, bei nustatant, koks elgesys jiems būtų teisingas ir geras. Kaip filosofijos mokslo šaka, etika nagrinėja *gėrio, teisingumo, blogio, neteisybės, pareigos* (ir moralinės) idėjas ir pagrindimo metodais (dažnai vadinamais „praktiniu pagrindimu“) stengiasi nustatyti, kaip asmuo turėtų elgtis tam tikromis aplinkybėmis, o bendresniu atveju – kaip jis turėtų gyventi.

Svarbiausias etikos keliamas klausimas ir susijęs su šia paskutiniąja problema – kaip žmogus turėtų gyventi arba koks gyvenimas yra geriausias. Tiesa, naujausioje mokslinėje filosofijoje (ypač tai būdinga XX a. universitetinei filosofijai angliškai kalbančiame pasaulyje ir vis dar išlieka daugelyje universitetinių studijų programų) svarbiausią vietą pradeda užimti etikos sąvokų analizė ir pagrindimas, nes šios filosofijos šakos šalininkai nepripažįsta jokios konkrečios institucijos, kuri turėtų teisę nurodyti, kaip geriausia gyventi. Šiuo atžvilgiu jie atsižadėjo ne tik savo atsakomybės, kurią jautė senovės filosofai, bet ir minties, kad kiekvienas iš mūsų turi jausti atsakomybę – tai dusyk atkerta dabartinę filosofinę etiką nuo jos kamieno.

Naujausiais laikais etikos tyrimai kai kuriais aspektais buvo susieti su neurologija ir psichologija, prie jų taip pat prisidėjo antropologija, ekonomika, sociobiologija ir primatologija. Šio požiūrio į etiką šalininkai laiko ją nauja mokslų sinteze, galinčia atskleisti už kultūrą atsakingas biologiškai nulemtas smegenų funkcijas, kuriomis grindžiami moraliniai pasirinkimai, sprendimai ir jausmai. Pasitelkus funkcinius MRT tyrimus tikruoju laiku, atliekami bandymai, kurių metu tiriamiesiems siūlomi įvairūs scenarijai, sprendžiamos dilemos. Tyrimų rezultatai parodo, kurios smegenų sritys susijusios su tokiais pasirinkimais, ir, be to, aiškiai nustato moralinio pažinimo ir emocijų ryšį, kuris (nors vargu ar tai naujiena) suteikia tvirtą empirinį pagrindą emocijoms ir intuicijai.

Visgi reikia pasakyti, kad nors iš šio empirinio ir tarpdisciplinio darbo galima tikėtis tikrai daug, jis kelia bent jau dvi abejones. Visų pirma, toks tyrimas yra tik aprašomasis, o svarbiausias etinių refleksijų tikslas – dar ir normatyvinis, kai siekiama padėti mums nuspręsti, kaip elgtis. Antra, etinio gyvenimo aplinkybės daugiausia yra socialinės, taigi etiniai sprendimai ir veiksmai patenka į tarpasmeninę sritį, formalias ir neformalias socialinio gyvenimo institucijas bei santykių sudėtingumą. Pažvelgus į tai, kas vyksta atskiro asmens kaukolėje, galima sužinoti daug, tačiau ne viską.

Pagalvokime, pavyzdžiui, apie „veidrodinius neuronus“ – šie neuronai suaktyvėja beždžionės smegenyse, kai ji stebi kitą beždžionę, atliekančią tam tikrą užduotį. Aktyvūs stebinčios beždžionės smegenų neuronai yra tie patys, kurie „veikia“ ir užduotį atliekančios beždžionės smegenyse – taigi beždžionės-stebėtojos smegenys atspindi veikiančios beždžionės smegenis. Tai leidžia kelti svarbią etinę prielaidą, kad mes, kurie taip pat esame primatai, suprantame, ką daro kiti, ir netgi su jais susitapatiname. Tačiau jei stebėtojas mato, kad veiksmą atliekantis subjektas daro ką nors blogo, neuronų atspindys išlieka toks pats. Akivaizdu, kad to nepakanka, norint paaiškinti skirtumą tarp susitapatinimo, pritarimo, abejingumo, prieštaravimo, priešiškumo ar pasibaisėjimo. Vėlgi, susidarant minėtoms sudėtingoms būsenoms, be abejonės, įsijungia kitos smegenų dalys, tačiau kaip paaiškinti, kodėl patiriama būtent tokia, o ne kitokia būsena? Mes galime įsivaizduoti du to paties veiksmo stebėtojus – „veidrodiniai neuronai“ veiks panašiai, tačiau vienas jų pritars atliekamam veiksmui, o kitas – ne. Kodėl? Ar tik smegenų funkcijos gali visiškai paaiškinti, kodėl moralės kodeksai yra būtent tokie?

Naujai sudaryta sąvoka *neuroetika* gali mums daug ką paaiškinti. Ji, be abejonės, padės mums pasakyti, kaip viskas turi ar turėtų vykti. Tačiau išlieka klausimas, kaip tai padės spręsti taikomąsias ir normatyvines užduotis. Aišku, kad yra didelis atotrūkis tarp aprašomųjų smegenų veiklos faktų ir principų, kuriais remdamasis sprendžiu aštrią moralinę dilemą – atotrūkis, kuris, nepaisant visų istorinių, sociologinių ir aplinkybių nulemtų argumentų, vis dar nėra visiškai užpildytas, nors minėti argumentai taip pat yra labai svarbūs.

Skirtumas tarp etikos, kaip doktrinos, kuri siūlosi tapti gyvenimo gairėmis ir padėti nustatyti gėrį, kurio verta siekti, ir etikos, kaip analitinės pagrindinių idėjų ir metodų refleksijos, paprastai pažymimas pirmąją įvardijant *normatyvine etika*, o antrąją – *metaetika*. Daugelis anksčiau minėtų mokslinių etikos diskusijų skirtos tik metaetikos idėjoms. Žinome, kad be metaetikos įžvalgų neįmanoma suformuluoti normatyvinės etikos. Svarbu yra tai, ar pastaroji įsiurbia visą etikos minties „deguonį“ toje arenoje, kurioje labiausiai reikia minėtų įžvalgų, paliekant visuomenei svarstyti apie tai, kas yra gera ir bloga, teisinga ir neteisinga – tai aptariama replikuojant laikraščiuose, pateikiamos išankstinės nuomonės ir vyksta suinteresuotų asmenų debatai.

Taip pat įdomu įvertinti skirtumą tarp moralės ir etikos. Sąvoka **moralė** yra kilusi iš lotynų kalbos žodžio *mores* (papročiai) ir reiškia „teisingą arba tinkamą elgesį“. Sąvoka **etika** yra kilusi iš graikų kalbos ir reiškia „gyvenimo būdą, charakterį“. Jau iš šios etimologijos galima kelti prielaidą, kad etika yra platesnė sąvoka nei moralė. Etika nagrinėja tai, koks yra žmogus, taigi ji apima moralę, tačiau yra platesnė. Viską suprasti padės toliau pateikiamas pavyzdys: tai, kokia spalva dera dažyti lauko duris, yra etikos problema, tačiau ne moralės klausimas (nebent tai būtų ypač įžeidžianti spalva, kuri labai trikdytų kaimynus). Taigi asmens etiką (*ethos* – „bendrąjį gyvenimo būdą“) sudaro estetika, gyvenimo būdas bei sprendimai, susiję su dalykais, kurie nėra esminiai (ar apskritai nėra) moralės klausimai. Moralė yra siauriau susijusi su tuo, kas yra teisinga ar neteisinga, kalbant apie asmens elgesį, ypač jei šis elgesys žeidžia kitus.

Vienas iš svarbiausių metaetikos klausimų yra tai, ar etikos vertybės yra objektyvus dalykas. Tiksliau kalbant, ar tai, kas gera ir bloga, teisinga ir neteisinga, yra dalykų, asmenų ar veiksmų vidinės ypatybės, išliekančios neatsižvelgiant į konkrečius žmones bei sprendimus ir pasirinkimus, kuriuos skatina įvykdyti žmogiškoji prigimtis ir patirtis? O gal etinė vertybė yra tik žmogaus jausmų ir emocijų produktas? To paties galima paklausti ir kitaip: ar mūsų moralinės vertybės yra subjektyvios?

Metaetikos diskusijose dažnai vartojami žodžiai „objektyvizmas“, „kognityvizmas“, „realizmas“ bei jiems priešingos sąvokos. Objektyvizmą geriausiai galima apibūdinti kaip požiūrį, jog etikos teiginiai yra teisingi arba klaidingi, neatsižvelgiant į mūsų interesus, poreikius ar norus. Kai objektyvizmas įgyja etinio realizmo formą, jį sudaro teiginys, kad objektyvūs moralės faktai egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų, ir tai leidžia mums būti tikriems, kad juose tikrai slypi tiesa. Objektyvizmas kai kada įgyja formą, vadinamą kognityvizmu – jis teigia ne etinių faktų ir savybių egzistavimą, bet etikos tiesų žinojimą.

Objektyvizmui tiesiogiai priešingas požiūris yra subjektyvizmas, kognityvizmui – nonkognityvizmas, o realizmui – etinis antirealizmas. Šių sąvokų porų apmąstymas atskleidžia tris toliau išvardytus reikšmingus aptariamų idėjų skirtumus.

Etinis antirealizmas – tai požiūris, kad nėra objektyvių moralinių savybių ir faktų, taip pat – kad etikos teiginiai negali būti klaidingi ar teisingi, tačiau

jie turi tam tikrą paskirtį: įtikinti arba atkalbėti, išreikšti požiūrius arba jausmus (tam tikra etinio antirealizmo forma yra emotyvizmas), nustatyti normas arba išreikšti pritarimą ar sutikimą su jomis.

Tačiau bendruomenėje gali būti įsitvirtinęs visuotinis sutarimas dėl normų arba moralinių nuostatų, taigi antirealizmas nebūtinai yra subjektyvizmas – pozicija, kad moralės sprendimai grindžiami asmeniniu požiūriu, jausmais ar atsaku. Subjektyvistų požiūriu, nuomonė, jog kažkas yra blogai, turi būti išreiškiama taip: „Aš manau, kad tai neteisinga“, nepridedant jokio pagrindimo, t. y., kad tai neteisinga kitiems, arba iš tiesų (neatsižvelgiant į tai, ką mano kiti asmenys) neteisinga. Toks požiūris reikštų objektyvizmą, kuris gali įgyti kognityvizmo arba realizmo formą.

Subjektyvizmas nėra vien tik reliatyvizmo forma, nes reliatyvistai gali laikytis požiūrio, kad bendruomenė geba susitarti dėl tam tikrų moralinių vertybių, galinčių skirtis nuo visiškai priešingų kitų bendruomenių vertybių. Toks reliatyvizmas nelaikomas subjektyvizmu, tačiau subjektyvizmas yra reliatyvistinis – jeigu bet kokie du ar daugiau asmenų suderintų savo sprendimus, tai būtų tik atsitiktinumas.

Ypač įdomus klausimas yra tai, ar, kalbant apie etikos faktus ir savybes, objektyvistų požiūris turėtų įgyti realizmo, ar kognityvizmo formą, kuri siekia atsakyti į ontologinį klausimą apie etikos faktų ir savybių egzistavimą, susitelkdama į etinių sprendimų teisingumą arba klaidingumą.

Svarbiausias realizmui prieštaraujantis argumentas – tokie tariami etikos objektai, kaip „gėris“ arba savybės „gerumas“ arba „teisumas“, yra tai, ką filosofas Džonas Mekis (*John Mackie*) vadina *queer* (abejotinais). Jų negalima prilyginti lazdoms, akmenims ar kitiems akivaizdžiai egzistuojantiems dalykams. Dž. E. Mūras (*G. E. Moore*) ir kiti etikos realistai mano, kad etikos objektai ir savybės yra tiesiog savitos (*sui generis*) ir negali būti apibūdintos kitaip, nei jas parodant – panašiai, kaip kalbant apie pirmines spalvas: negalima apibūdinti geltonumo kitaip, nei parodant geltonos spalvos pavyzdį. Taigi jie siūlo loginę išvadą, jog taip, kaip akys, ausys ir nervų galūnės reikalingos tam, kad būtų galima aptikti fizinių objektų buvimą pasaulyje, taip reikalingi ypatingi gebėjimai, vadinami „etine intuicija“, tam, kad žmogus pasaulyje aptiktų etinius faktus ir savybes. Būtent tai griežtai atmetė Dž. Mekis.

Tačiau nors kai kas gali sutikti, kad nėra tokių etinių dalykų ir savybių, kurie būtų panašūs į fizinius dalykus ir savybes, visgi – tam pritartų kognityvistai – nereikia žengti kito žingsnio, ką ragina daryti tokie panašiai mąstantys asmenys, kaip Dž. Mekis. Nereikia teigti, kad mūsų moralinis diskursas imituoja mūsų faktinį diskursą, išsakant teiginius apie daiktus, aprašant juos ir bendrai vertinant juos, tarsi jie būtų teisingi arba klaidingi. Teiginiai „Šis automobilis nudažytas žaliai“ ir „Šis veiksmas moraliai neteisingas“ atrodo esantys faktiniai pareiškimai. Laikantis Dž. Mekio požiūrio, įsitikinimas, kad antrasis teiginys – faktinis, yra klaidingas. Iš tiesų, pagal Dž. Mekio požiūrį, moralinis diskursas, kuris atrodo kaip faktinis teiginys, gali reikšti tik tai, jog mes sistemingai klystame, teigdami, kad jis išreiškia faktus. Tačiau kognityvistai tvirtina, kad netgi be realistinių įsipareigojimų etiniams faktams ir savybėms, etikos teiginiai gali būti teisingi arba klaidingi. Ši pozicija įdomi tuo, kad ji kelia klausimą, kas teisingą etinį teiginį daro teisingu, o klaidingą – klaidingu, su sąlyga, kad nėra abejotinų moralinių būsenų, kurios veikia kaip tiesos kūrėjos – taip yra kalbant apie fizinio pasaulio teiginius. Viena prielaida yra tai, jog moralinis diskursas – tarsi žaidimas, kurį apibūdina tam tikros taisyklės (pavyzdžiui, šachmatai). Taigi moralinis teiginys gali būti teisingas taip, kaip šachmatų ėjimas laikomas leidžiamu, nes atitinka taisykles. Arba dar tiksliau – gali būti teisingas, kaip teisinga tai, kad karaliui skelbiamas matas (tokia būsena, kai karaliui grasinama, tačiau jis negali pasitraukti). Šis teiginys netenkina kritikų – jeigu teisingas ėjimas žaidime priklauso nuo žaidimo taisyklių, kurias žaidėjai gali priimti arba atmesti net nežaisdami, kognityvistų ambicijos dėl etikos teiginių atrodo taip, tarsi jie būtų kategoriškai teisingi ir todėl privalomi. Todėl tai, kas etikos teiginį daro teisingu arba klaidingu, vis dar yra neišspręsta problema.

Žr.: BIOETIKA, EPISTEMOLOGIJA, ETIKOS ISTORIJA, FILOSOFINĖ ETIKA, METAFIZIKA, VERSLO ETIKA

ETIKOS ISTORIJA

Filosofinis etikos klausimų apmąstymas turbūt yra toks pat senas, kaip ir pati žmogaus sąmonė, tačiau Vakarų tradicijoje sistemingo jos apmąstymo pradžia

paprastai siejama su Sokratu, kuris stengėsi paskatinti savo amžininkus susimąstyti apie tai, kaip jie turėtų gyventi. Būdamas jaunuolis, jis lankė filosofijos paskaitas ir dalyvavo diskusijose apie Visatos kilmę bei prigimtį, kuriose, atsižvelgiant į to meto mokslo būklę, nebūdavo daromos išvados, ir vis būdavo grįžtama į išeities tašką. Tuo metu jis atkreipė dėmesį, jog žmonės rūpinasi tokiais klausimais, tačiau tuo pat metu atrodo esą abejingi savo pačių moralinei būsenai. Platonui buvo būdingas Sokrato siekis pažinti save ir siekti harmonijos – kaip deramo gyvenimo pagrindo. Jo pasiūlyta žinių teorija ir metafizika teigė amžinosios Gėrio formos idėją – ši forma yra aukščiausia iš visų tobulybių ir iš jos kyla bet koks geras darbas ar siekis.

Aristotelio mąstymas buvo praktiškesnis, tačiau ir jis apibūdino „praktinę išmintį“ kaip priemonę, kuria remdamiesi žmonės tarp tokių įvairių ydingų kraštutinumų turi rasti vidurio kelią – deramą gyvenimo kelią. Taigi drąsa yra vidurio kelias tarp bailumo ir skubotumo, dosnumas reiškia vidurį tarp šykštumo ir švaistymo ir panašiai. Jei asmuo nepajėgia pats rasti savo gyvenimo vidurio kelio, jis turi imituoti tuos, kuriems tai pavyko, ir tai praktikuodamas gali įgyti praktinės išminties. Aristotelis manė, kad etiškas gyvenimo būdas yra tai, ką galima praktikuoti ir paversti įpročiu.

Mokymą atrasti praktinę išmintį, kaip dorybės kelią, Aristotelis grindė tuo, kad protas – tai aukščiausias žmonijos skiriamasis požymis ir gyventi juo vadovaujantis reiškia gėrį.

Kritikai teigia, kad Aristotelio vidurio kelio idėja skirta vidutinio amžiaus, vidurinės klasės ir vidutinio intelekto žmogui ir tam tikru mastu ji dar labiau sustiprina paties Aristotelio pateiktą sėkmingai gyvenančio doro asmens apibūdinimą – savimi patenkintą, pakelta galva vaikščiojantį žmogų. Tokį asmenį jis vadino *megalopsychos* – „didžios sielos žmogumi“. Lotyniškai sąvoka „didi siela“ skamba kaip *magna anima* – iš čia kilusi sąvoka „didžiadvasis“ (anglų k. – *magnanimous*). Pagal Aristotelio suvokimą, geras žmogus iš tiesų yra toks, kurį atitinka angliškasis „džentelmenas“ (anglų k. *gentle+man* = „malonus žmogus“ – vert. past.) ne klasine prasme, tačiau tuo, kad toks žmogus yra dėmesingas kitiems, sąžiningas ir padorus, besilaikantis doros ir teisėtumo principų. Šitaip aiškinant, teiginys apie „vidurinio amžiaus ir vidutinio intelekto“ asmenį neatrodo labai konstruktyvus.

Didis veikalas, kuriame Aristotelis išdėstė savo požiūrį į etiką – „Nikomacho etika“. Jis taip pavadintas todėl, kad buvo sudarytas iš jo paskaitų sūnui

Nikomachui konspektų. Šiame veikale paminėtinas skyrius apie draugystę – Aristotelis manė, kad draugystė yra aukščiausias ir geriausias iš visų žmogiškų ryšių, ir tai iškalbingai dėstė. Mąstytojas teigė, kad draugas – tai kitas „aš", taigi jo interesai yra tarsi mano interesai, o jo likimas – lyg mano likimas. Nors ši idėja nestokoja grožio, ji nėra visiškai įtikinama – iš tiesų tikras draugas pripažįsta, kad jo bičiulis yra atskiras asmuo, turintis savo interesus, ir leidžia jam būti savimi. Todėl patikimiausi draugystės ženklai yra parodytas dosnumas, tolerancija ir supratimas.

Po Aristotelio mirties prasidėjęs neapibrėžtas ir dažnai permainingas helenistinės Graikijos istorijos laikotarpis iškėlė etines idėjas, kurios kaip siektiną gyvenimo tikslą pabrėžė vidinę stiprybę ir užtikrintumą – ataraksiją arba sielos ramybę. Tuo metu svarbiausia etikos mokykla tapo stoicizmas, kuris formavo išsilavinusių žmonių požiūrį ilgiau nei pusę tūkstantmečio iki tol, kai oficialia Romos imperijos pasaulėžiūra tapo krikščionybė. Svarbiausia stoicizmo doktrina teigia, kad kiekvienas asmuo turi ugdyti abejingumą (griežčiausia šios sąvokos prasme), kurio neturėtų pakeisti ar paveikti gyvenimo vingiai, bei savitvardą visiems dalykams, kuriuos žmogus gali valdyti – baimei, apetitui, troškimams, viltims. Šito laikydamasis žmogus drąsiai ir romiai žengs gyvenimo keliu, ugdys susivaldymą ir priims tai, kas neišvengiama.

Du svarbiausi šio vėlyvojo etinio požiūrio – stoicizmo – šalininkai buvo vergas Epiktetas (*Epictetus,* Ξπικτητος) ir imperatorius Markas Aurelijus, kurio veikalas „Meditacijos" išlieka klasika. Stoicizmas, kaip filosofinė mokykla, taip pat apėmė savitas bei subtilias metafizikos ir epistemologijos teorijas, iš kurių ir kilo stoikų etika. Stoikų požiūris ilgą laiką darė įtaką Vakarų kultūrai ne tik todėl, kad jam pritarė išsilavinę asmenys, bet ir dėl to, kad pagrindiniai jo principai buvo pritaikyti krikščionybei, kuriai reikėjo turtingesnės etikos nei vien tik apibūdintoji Naujajame Testamente.

Dar viena senovės mokykla, kuri siūlė būdą, kaip pasiekti ataraksiją, buvo epikūrininkai. Mokyklos įkūrėjas Epikūras (*Epicurus,* Ξπικουρος) manė, kad Kirėnų filosofijos mokykloje pernelyg įsivyravo hedonizmas, ir nors jis skelbė iš pažiūros labai panašią doktriną (siekti malonumo ir vengti skausmo), tačiau kur kas aiškiau apibrėžė tai, kas yra malonumas ir kas yra skausmas. Epikūras teigė, kad įprastiniuose malonumuose – valgyti, gerti ir jausti seksualinį pasitenkinimą – glūdi skausmo sėklos, todėl jų turi būti vengiama, o pirmenybę derėtų

teikti tikriesiems malonumams – proto džiaugsmui tyrinėti, įgyti žinių, diskusijoms su draugais medžio šešėlyje, malšinti troškulį vandeniu, o alkį – duona. Taigi epikūrizmas visiškai priešingas tam, su kuo įprastai siejama ši sąvoka.

Epikūrininkai, dar labiau negu stoikai, dalyvavimą *pasaulio reikaluose* laikė pageidautina veikla ir netgi piliečio pareiga. Tuo metu susikūrė dar vienas, visiškai kitoks, judėjimas – Diogeno sekėjai kinikai, kurie iš esmės buvo hipiai, raginę apskritai pasitraukti iš visuomenės bei gyventi atskirą savarankišką gyvenimą kuo arčiau gamtos. Pats Diogenas vaikščiojo nuogas, viešai masturbavosi ir niekino bet kokias tradicijas.

Nuo tada, kai Europoje įsivyravo krikščioniškasis požiūris, iki pat XVII a. nei apie etikos pamatus, nei apie jos principus nebuvo daug diskutuojama, nes buvo manoma, kad visus atsakymus į klausimus „Ką daryti?“, „Kaip gyventi?“ ir „Kas yra gera?“ pateikia galutinį autoritetą turinti Bažnyčia, kuri remiasi Dievo įsakymais. XVIII a., po to, kai per ankstesnius du šimtmečius Reformacija ir mokslo revoliucija išlaisvino mintį, vėl atsinaujino diskusijos apie pamatinius dalykus. Filosofai vėl leido sau pripažinti, kad teiginys „Dievas yra geras“ nėra tautologija ir kad klausimus, kylančius dėl gėrio esmės ir pamato, galima ir reikia aptarti atskirai nuo teologijos.

Tokie XVIII a. mąstytojai, kaip Deividas Hjumas, Šaftsberio grafas (*Earl of Shaftesbury*), Frensis Hačesonas (*Francis Hutcheson*), vyskupas Džozefas Batleris (*Bishop Johseph Butler*), Bernardas Mandevilis (*Bernard Mandeville*) ir Imanuelis Kantas toliau formavo šiomis temomis besitęsiančias diskusijas. Dvi svarbiausios diskusijose susiformavusios tendencijos buvo pasekmizmas ir deontologija. Pirmosios esmę sudaro teiginys, kad moralinis vertinimas turi būti atliekamas pagal veiksmų pasekmes, o antrosios – kad moralinio vertinimo esmę lemia veiksmų, juos atliekančių asmenų ir situacijų vidinė moralė, kuri nepriklauso nuo aplinkybių. XIX a. anglų kalba vykstančiose mokslinėse etikos diskusijose įsivyravo pasekmizmo atmaina, dar vadinama utilitarizmu, įgydama įvairias formas, o daugiau ar mažiau intensyvios diskusijos tęsėsi iki XX a. Pradžioje utilitarizmo teorija buvo pateikiama kaip praktinė teorija, kurią galima taikyti, vadovaujantis praktikoje įrodytomis taisyklėmis („nykščio taisykle“), o jos pagrindinė idėja buvo tai, kad veiksmas yra geras, jeigu jis užtikrina, kad gėris (laimė arba „nauda“) viršija blogį (nelaimę arba „nenaudingumą“). Jaunuoliai, išsiųsti į džiunglėmis apaugusios Britų imperijos

pakraščius, turėjo vadovautis šia taisykle, tvarkydami administracijos reikalus, ir nėra abejonių, kad dėl savo paprastumo ir praktinės gėrio bei blogio sampratos ji gana nemažai pasitarnavo.

Naujesniais laikais filosofijai tampant vis labiau akademiniu mokslu, metaetikos debatuose daugiausia dėmesio buvo skiriama praktinio pagrindimo teorijoms, idėjoms ir metodams. Už akademinio mokslo įstaigų sienų kylantys poreikiai pagimdė daugybę naujų diskusijų sričių, kurios visos buvo pavadintos „taikomąja etika“: medicinos etika, verslo etika, aplinkos etika ir netgi tokia jos atšaka kaip „teisingo karo teorija“. Paradoksalu, kad etika visuomet yra taikomoji ir bet koks jos, kaip akademinės filosofijos, poslinkis į visiškai abstrakčias sritis reiškia, kad norint susigrąžinti jos gebėjimą realiai nustatyti, kaip elgtis sudėtingomis situacijomis, turi gimti funkcinė atšaka, turinti (atrodytų) naują pavadinimą. Stengdamiesi pateisinti tokios atšakos egzistavimą, mokslininkai pradeda naujus debatus ir vėl perkelia ją į sausą akademinę aplinką, o tada, pasitelkdami daugiažodžiavimą, skirtumus, gaišinančius prieštaravimus, priešingas teorijas, neįtikėtinus prieštaringus pavyzdžius, skandinantį smulkmeniškumą, nustato, kad ji neaktuali ir bejėgė... ir vėl užlieja naujadarais. Atsižvelgiant į tai, galima teigti, kad teorijos branduolį sudaro viena ar dvi tikrai naudingos įžvalgos, kai daugelis kitų jau yra sugadintos aplinkybių.

Itin vertingą indėlį į šių dienų etines diskusijas įnešė Bernardo Viljamso (*Bernard Williams*) pastebėjimas, kad etika nėra ta tema, kuri gali būti palikta tarnauti tik filosofams. Jos taip pat reikia istorikams, psichologams, antropologams, prozininkams, dramaturgams ir kitiems menininkams. Tikrasis etikos objektas yra diskusija apie tai, koks žmogaus gyvenimo būdas yra geriausias, taigi reikia skirti visus išteklius, kad ją praturtintume ir papildytume žiniomis. Ir tai reiškia – kaip atskleidžia apmąstymai – jog viena geriausių etiško gyvenimo savybių yra paties tokio gyvenimo paieškos.

Žr.: DORYBIŲ ETIKA, ETIKA, FILOSOFIJA, ŠVIETIMAS

ETNOCENTRIZMAS

Etnocentrizmas – tai kitų kultūrų vertinimas pagal savo kultūros normas ir standartus. Kadangi tai visada reiškia, kad savo kultūros standartai laikomi teisingais arba

geriausiais, etnocentrizmas maitina pranašumo jausmą ir natūraliai gali peraugti į rasizmą (diskriminacinį požiūrį į kitų rasių atstovus dėl tariamo jų nevisavertiškumo) ir ksenofobiją (nepakantumą užsieniečiams ir nepakankamą jų priėmimą).

Etnocentrizmo sąvoką pristatė amerikiečių antropologas V. Dž. Samneris (*W. G. Sumner*) 1907 m. išėjusiame veikale „Papročiai“ *(Folkways)*, tačiau etnocentrizmas buvo būdingas beveik visam XIX a. Jis pasireiškė socialiniuose moksluose, ypač etnocentristinės buvo etnografijos, antropologijos ir istorijos prielaidos, dažniausiai susijusios su kolonizuotomis tautomis. Daugelis šių tautų buvo laikomos primityviomis, nes buvo vertinamos pagal jų institucijų sudėtingumo laipsnį, raštingumą (arba jo nebuvimą), mokslo ir technologijų srities žinias ir pagal tai, ką Europos ir Šiaurės Amerikos gyventojai vadino doroviniu išsivystymu (arba dažniausiai jo trūkumu, kurį, tarkime, išreiškia nepakankamai padori apranga. Centrinėje Afrikoje baltųjų misionierių atneštas ligas dar labiau sustiprino drabužiai, kuriuos misionieriai vertė dėvėti vietinius gyventojus ir sausu, ir drėgnu oru, dieną ir naktį).

Etnocentrizmą silpninanti priemonė – bandymas suprasti kitų kultūrų tikėjimus, vertybių sistemas, institucijas ir praktiką ne savosios kultūros, o jų pačių kontekste. Dar vienas žingsnis pirmyn – teiginys, kad bet kokios kultūros tikėjimai, vertybės ir kiti požymiai yra tiek pat vertingi. Tai tapo viena iš svarbiausių politinio atsako į etnocentrizmą formų, kuri suformavo kultūrinį reliatyvizmą. Šis irgi yra kontraversiškas, nes, pavyzdžiui, nors vieni gali suprasti moterų apipjaustymą tam tikrų kultūrų kontekste, tačiau kitiems tai yra kategoriškai nepriimtina.

Knygoje, pavadintoje „Autoritarinė asmenybė“ *(Authoritarian Personality)* su paantrašte „Tyrimai, turint išankstinę nuostatą“ *(Studies in Prejudice)*, kurią kaip atsaką į XX a. ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje vykdytus nacių žiaurumus parašė Teodoras Adornas *(Theodor Adorno)*, Elzė Frenkel-Brunsvik (*Else Frenkel-Brunswik*) ir Danielis Levinsonas (*Daniel Levinson*), teigiama, kad etnocentrizmą iš esmės sudaro priešiškumas „pašalinėms grupėms“ ir jis būdingas tiems psichologiniams tipams, kuriuos traukia reakcingos autoritarinės ideologijos. Autoriai teigė, kad tokiems asmenims etnocentrizmas patrauklus, nes jis padeda sustiprinti ryšius atitinkamose grupėse. Šis gana suprantamas reiškinys taip pat pasitelkiamas ir gimininingoje nacionalizmo ideologijoje.

Žr.: DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS, NACIONALIZMAS, PRISITAIKYMO TEORIJA, RASIZMAS

EUTANAZIJA

Išvertus pažodžiui, sąvoka **eutanazija** reiškia „gerą mirtį“ – būtent tai, ko kiekvienas viliasi savo gyvenimo pabaigoje – išlikti gana sveikam iki senatvės ir natūraliai, lengvai, be skausmo mirti miegant. Mirtis dėl ligos, nelaimingo atsitikimo, žmogžudystės, karo traumų, savižudybės ar bet kokių kitų veiksnių, sukeliančių fizines arba psichines (arba ir vienas, ir kitas) kančias, negali būti laikoma eutanazija.

Šiuo metu eutanazija daugiausia reiškia apgalvotą gyvenimo pabaigą, kurią sukelia tam tikri veiksmai arba neveikimas. Tokių veiksmų pavyzdžiu gali būti gyvybės palaikymo sistemos išjungimas, o neveikimo – jei negydomas pneumonija sergantis senyvas pacientas. Tokia eutanazijos forma vadinama pasyvia eutanazija ir yra teisėta bei moraliai priimtina.

Aktyvi eutanazija įvykdoma tada, kai atliekami tam tikri mirtį sukeliantys gydymo veiksmai: kalio chlorido injekcija, uždusinimas arba mirtina barbitūratų dozė su alkoholiu.

Nepaisant to, kad šios eutanazijos rūšys atrodo skirtingos, tarp jų nėra moralinio skirtumo. Sąmoningas neveikimas yra toks pat veiksmas, kaip ir veikimas. Teologinėje etikoje pripažįstama, kad nuodėmė gali įgyti ir veiksmo, ir neveikimo formą, o atsakomybė už nuodėmes dėl neveikimo nėra mažesnė nei už nuodėmes dėl veiksmų. Sprendimas kažko nedaryti arba, tiksliau, nedaryti gero, siekiant tam tikros numatomos baigties, yra toks pat nusikalstamas (arba pagirtinas), kaip ir sprendimas atlikti kokį nors veiksmą, siekiant tokios pat baigties. Asmuo, kuris nesustojo avarijos vietoje ir nesuteikė pagalbos, pagal įstatymą taip pat laikomas nusikaltusiu – tai yra labiau neveikimas nei veiksmas. Darytina išvada, kad pasyvioji ir aktyvioji eutanazija yra tas pats dalykas: sąmoningas pasirinkimas, siekiant tos pačios baigties.

Tik vadovaujantis sentimentais pasyvi eutanazija gali būti laikoma labiau priimtina nei aktyvi. Be to, iš gailestingumo ir užuojautos paskatų aktyvi eutanazija atliekama kur kas dažniau, nei dauguma žmonių žino ar norėtų taip galvoti. Elgesys, kai nesistengiama nutraukti paskutinėmis mirtinos ligos stadijomis sergančių asmenų fizinių ar psichinių kančių, yra toks žiaurus, kad nedaugelis medicinos specialistų gali sau leisti imtis jas pratęsiančių priemonių. Ir tai dažnai reiškia, kad imamasi ne tik kančias švelninančių veiksmų, bet jos

nutraukiamos. Juk priešingu atveju žmonės būtų vertinami ne taip gailestingai, kaip į daugelį naminių gyvūnėlių žvelgia jų savininkai, kurie mano, kad jei nėra vilties pasveikti, geriau greitai ir lengvai baigti gyvūno kančias, o ne jas tęsti. Laimei, panašiai kenčiantiems žmonėms, kurie gydomi ligoninėse, slaugos namuose, slaugos ligoninėse, prireikus gali būti didinamos analgetikų dozės tol, kol jos sukelia eutanaziją, o nuo teisminių ieškinių medikus tokiais atvejais apsaugo „dvigubo poveikio efektas“, kuris teigia, kad svarbiausias gydytojo tikslas yra palengvinti kančias, o tikėtinas, tačiau sąmoningai nesiekiamas gyvenimo sutrumpėjimu pasireiškiantis šalutinis poveikis yra neišvengiamas, bet pateisinamas.

Šiuo atveju, kaip ir kalbant apie skirtumus tarp pasyvios ir aktyvios eutanazijos, „dvigubo poveikio“ doktrina remiamasi tik siekiant koncepcinio patogumo. Atsižvelgiant į empirinius įrodymus, kad nuo didelių morfino dozių ištiks mirtis, teiginys, kad jis vartojamas tik skausmui numalšinti, o ne mirčiai pagreitinti, yra tiesiog žongliravimas žodžiais. Bet kokiu atveju, greitesnė mirtis – tai galutinis kančių palengvinimas, patikimiausia išsivadavimo iš skausmų forma ir, akivaizdu, jog siekiant mažinti kančias, tai yra suvokiama ir priimtina.

Kalbant apie mirtį, susijusią su pasyvios arba aktyvios eutanazijos panaudojimu arba prisidengimu „dvigubu poveikiu“, padedant gydytojui, įprastai pabrėžiama, kad tai kategoriškai nepriimtina, nes gydytoją varžo etikos kodeksas, kuriuo reikalaujama išsaugoti, apginti ir gerinti gyvenimą arba bent jau iki minimumo sumažinti traumos ar ligos sukeltas kančias. Jungtinėse Amerikos Valstijose dažnai cituojami šie Hipokrato priesaikos žodžiai: „Niekieno prašymu neskirsiu mirtinų vaistų ir neteiksiu patarimo, kuris gali lemti paciento mirtį.“ Pagrindinė šio teiginio reikšmė yra tai, kad gydytojas nepasiduos šeimos narių, CŽV ar kokių nors kitų asmenų spaudimui nutraukti gyvenimą to asmens, kuris pats nenori mirti. Tačiau dažnai taikomas griežtesnis aiškinimas, kad gydytojas taip pat negali patenkinti paciento prašymo padėti jam numirti. Tokį aiškinimą siūlo savižudybės su gydytojo pagalba priešininkai. Tačiau atrodo akivaizdu, kad gydytojas, kuris atsisako padėti nutraukti siaubingas nepagydomai sergančio paciento kančias, iš tiesų nevykdo Hipokrato priesaika prisiimtos pareigos tinkamai rūpintis pacientu – taigi griežtesnis šio teiginio aiškinimas yra neteisingas.

Taigi galime daryti išvadą, kad aktyvus gydytojo dalyvavimas, padedant pacientui numirti, medikams yra galimas ir pateisinamas, nes svarbiausia jų pareiga yra gelbėti gyvybę, gydyti žaizdas ir ligas ar bent jau sušvelninti kančias. Tad galima pateikti tokį praktinį pasiūlymą – kad būtų įsteigta gydytojo tanatologo specializacija (graikų kalba – *thanatos,* Θανατος reiškia „mirtį“), kuri galėtų būti papildoma anesteziologo specializacija. Tanatologai turėtų veikti įstatymo ribose, prižiūrimi ligoninės etikos komisijos, kad visi jų veiksmai būtų deramai patvirtinti, stebimi ir registruojami. Tokiu atveju tik tanatologai padėtų mirti tiems, kurie taip pasirinko ir įrodė, kad šis sprendimas yra tvirtas bei pagrįstas, o visi kiti medicinos darbuotojai galėtų tik stengtis išsaugoti gyvybę, gydyti ligas ir lengvinti kančias. Be to, tai padėtų praskaidrinti tamsią „pilkąją zoną“, į kurią šiuo metu patenka daugelis medicinos darbuotojų, atsižvelgiant į anksčiau minėtą teisę siekiant gailestingumo sąmoningai skirti gyvenimą trumpinantį gydymą, kuris įprastas kiekvienos šalies palatose.

Be abejonės, neišvengiamai bus priminta, kad „organizuotai įteisinus gyvenimą leidžiantį nutraukti gydymą, kas nors kur nors tuo piktnaudžiaus“. Tikriausiai tai tiesa, tačiau žmonija gali tvarkytis tokiais būdais, kad sumažintų galimą piktnaudžiavimą, ir baime, kad kažkas gali priimti neteisingą sprendimą, jokiu būdu negalima pateisinti kančių pratęsimo. Olandijoje, Šveicarijoje ir JAV Oregono valstijoje eutanazija leidžiama tam tikromis sąlygomis ir šių šalių patirtis niekuo negali paremti argumentų tų žmonių, kurie mano, kad vos atvėrus duris tokiam gydymui, ligoninėse bus pradėti žudyti pacientai, kad atsilaisvintų lovos, ar godūs giminaičiai įtikins senolius savo valia pasirinkti mirtį po to, kai šie jų naudai pasirašys testamentą. Tokias „antis“ daugiausia skleidžia lobistai tų religinių srovių, kurių nariai mano, kad ligos ar senatvės sukeltų kančių pratęsimas yra priimtinas, nes už tai atsako tariamai gailestinga dievybė, kuri turi išimtinę prerogatyvą, kalbant apie kančias ir mirtį. Jei tik „gyvenimo šventumas“ reiškia ir skausmo, dusimo, nuolatinio susiteršimo šventumą arba galiausiai gyvenimą, sąmonę nuolat temdant narkotikams... Tai, kas padėtų palengvinti tokių žmonių kančias ar iš jų išvaduotų, prieš eutanaziją nusistačiusių lobistų, kurie dažniausiai yra sveiki žmonės, manantys, kad jų teologinių ar moralinių įsitikinimų tiesa yra nepajudinama, vadinama žmogžudyste.

Vienas iš svarbiausių argumentų eutanazijos naudai yra tai, kad žmonės turi teisę nuspręsti, kada ir kaip jie mirs, ir jie neturi būti atiduoti mirtinos

ligos ar itin senyvo amžiaus sukeliamoms kančioms ir pažeminimams, jeigu patys to nenori. Šiuo atveju „ant kortos pastatytas“ asmens savarankiškumas ir pasirinkimo laisvė, ir reikia prisiminti, kad asmuo ir toliau turi visas teises, net jei jis guli ligos ar mirties patale – žmogus tebėra gyvas ir gali įgyvendinti savo teises tol, kol yra sąmoningas tai daryti.

Žr.: BIOETIKA

EVOLIUCIJA

Biologinė **evoliucija** – tai procesas, kurio metu gyvosios gamtos objektai keičiasi paveldėjimo būdu – kartoms keičiant viena kitą, kinta genų dažnumas tam tikroje populiacijoje bei atskiros rūšys tolsta nuo bendro protėvio. Visa gyvoji gamta turi vieną bendrą protėvį, tačiau keičiantis kartoms ilgu laikotarpiu susidarė stulbinama rūšių įvairovė – iš kartos į kartą buvo perduodami nedideli paveldimų bruožų pokyčiai ir, jeigu jie suteikdavo dauginimosi pranašumą, tai reikšdavo rūšies prisitaikymą prie buveinės.

Evoliucinius pokyčius lemia kuris nors vienas arba abudu toliau nurodyti svarbiausi procesai: natūralioji atranka ir genų mutacijos. Pirmuoju atveju tie paveldimi bruožai, kurie buvo naudingi besidauginančios populiacijos prisitaikymui prie tam tikros aplinkos, atitinkamai „atrenkami“ – populiacijoje jie tampa dažnesni, o nenaudingi požymiai pamažu išnyksta. Kiek kitokia (ir šiek tiek prieštaringesnė) yra genų mutacijos idėja. Kalbant apie ją, keliama hipotezė, jog tai procesas, kurio metu vyksta atsitiktiniai pokyčiai tokiu dažnumu, kokiu populiacijoje pasirodo nauji bruožai, turintys įtakos atitinkamų individų reprodukciniams pokyčiams. Pagal natūraliosios atrankos teoriją, tie pokyčiai, kurie prisideda prie sėkmingos reprodukcijos, linkę būti perduoti, ir tai mažais žingsneliais keičia pačią rūšį. Genetinės mutacijos atveju pokyčiai vyksta neatsižvelgiant į jų naudingumą reprodukcijai.

Rūšį sudaro bet kokia organizmų grupė, kurios nariai gali sėkmingai kryžmintis tarpusavyje ir susilaukti vaisingų palikuonių. Dažnai įvyksta taip, kad porūšiai tampa geografiškai atskirti, ir laikui bėgant genetiniai pokyčiai kaupiasi kiekviename iš jų taip, kad jie jau nebegali tarpusavyje kryžmintis. Taip susidaro naujos rūšys. Evoliucijos teorijos „aušroje“ didžiausias dėmesys

buvo skiriamas rūšių kilmei ir kitimui, tačiau svarbios jos įžvalgos tapo pagrindu biologijos ir kitų mokslų teorijoms, kurios pasirodė esančios nepaprastai vaisingos.

Jau iki XIX a. vidurio lyginamoji anatomija ir fosilijos padėjo biologams suprasti, kad rūšys vystosi, tačiau jie dar neturėjo jokio supratimo, kaip tai vyksta. Atsakymą – natūraliąją atranką – atskleidė Čarlzas Darvinas. Modernioji sintezė (šią sąvoką Džulianas Hakslis (*Julian Huxley*) drauge su naujomis idėjomis pristatė knygos „Evoliucija: modernioji sintezė“ *(Evolution: the Modem Synthesis)* pavadinime) įvyko tada, kai Č. Darvino atradimas buvo suderintas su vienuolio iš Slovėnijos Gregorio Mendelio (*Gregor Mendel*) genetinių tyrimų rezultatais. Č. Darvinas apibūdino evoliucijos procesą, G. Mendelis – evoliucijos vienetus (nors tuo metu jis to nesuprato), o bendroji teorija tapo nepaprastai svarbi ir buvo patvirtinta gausių bandymų bei stebėjimų.

Nors Č. Darvinas teisingai nustatė natūraliosios atrankos procesą, tačiau nesuvokė išsamaus jo veikimo, taigi buvo reikalinga modernioji sintezė. Pats Č. Darvinas pritarė tam tikrai lamarkizmo formai (teiginiui, kad įgytos savybės gali būti paveldimos) ir kai XIX a. devintajame dešimtmetyje atliktas bandymas šį požiūrį paneigė (daugybei pelių buvo nukirstos uodegos, bet jų palikuonys vis tiek gimdavo su ilgomis uodegomis), buvo imtos plėtoti kitos teorijos. Tada tapo svarbūs G. Mendelio su žirniais atliktų darbų rezultatai – 1901 m. jo idėjos buvo atrastos naujai, tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje paskelbtų statistiko ir biologo sero Ronaldo Fišerio (*Ronald Fisher*) darbų jos visiškai nebuvo įvertintos. R. Fišeris atskleidė, kaip Č. Darvino natūralioji atranka ir G. Mendelio genetika dera tarpusavyje, ir iš šio išeities taško buvo vis išsamiau kuriama šiuolaikinė modernioji evoliucinės biologijos sintezė.

Lūžio tašku evoliucinėje biologijoje tapo 1953 m. įvykdytas Frensio Kriko (*Francis Crick*) ir Džeimso Vatsono (*James Watson*) atradimas – jie atskleidė dvigubos spiralės tipo dezoksiribonukleino rūgšties (DNR) struktūrą. DNR gali „atsiskirti“ ir atsikartoti – taip vyksta procesas, pagal kurį paveldima medžiaga gali būti perduota iš vienos kartos į kitą. Anksčiau biologai tiesiog žinojo, kad paveldimumo vienetas yra genas, o dabar jie suprato genų molekulinę sandarą ir tai, kaip jie veikia.

Pats Č. Darvinas abejojo, ar natūralioji atranka gali būti vienintelis evoliucijos natūraliosios atrankos procesas, taigi jis, be kita ko, sukūrė lytinės atrankos

idėją, pagal kurią kai kurių požymių paveldimumą galima paaiškinti lytine konkurencija tarp rūšies atstovų – visų pirma tarp dėl patelių besivaržančių patinų. Anot Č. Darvino, niekaip kitaip negalima paaiškinti povo uodegos, nes atrodo, kad kovoje dėl išlikimo ji tik trukdo. Žymus Č. Darvino amžininkas Alfredas Raselas Volesas (*Alfred Russel Wallace*) nesutiko su šia teorija, remdamasis tuo, kad pagal ją povų ir kitų gyvūnų patelėms priskiriami per dideli estetinio vertinimo gebėjimai. Šis klausimas buvo ir toliau svarstomas. Viena teorija teigė, jog estetinės pajautos neturėtume priskirti paukščių ir kitų gyvūnų patelėms, o kartais ir patinams, ir netgi pačiam žmogiškumui – greičiau tai yra išvystyti gebėjimai, padedantys reaguoti į sveikumo ir vaisingumo požymius. Kita pripažinta teorija teigė, kad lytinei atrankai egzistuoja kažkoks labai panašus į estetinį jautrumą veiksnys. R. Fišeris pasiūlė idėją, kad jei tam tikros paukščių rūšies patelių nervų sistema būtų tokia, kad joms patiktų, pavyzdžiui, mėlynos patinų plunksnos, dėl to populiacijoje mėlynų plunksnų daugėtų, nes patelių joms teikiama pirmenybė ir dažnumas vienas kitą stiprintų.

1972 m. Stivenas Džėjus Gouldas (*Steven Jay Gould*) ir Nailsas Eldredžas (*Niles Eldredge*) pasiūlė patikslintą evoliucijos teoriją, kurią pavadino „pertraukta pusiausvyra“. Jie iškėlė idėją, kad rūšis apskritai yra pastovi ir ilgus metus nekinta, o pasibaigus ramybės laikotarpiui įvyksta staigūs pokyčiai ir diversifikacija. Paprastai tai vyksta teritorinio rūšies paplitimo pakraščiuose, kuriuose tam tikros grupės gali tapti izoliuotos arba persikelti į nuo likusių rūšies atstovų nutolusią ypač palankią aplinką ir joje sėkmingai daugintis. Palyginti negausūs genų fondai lemia tai, kad nuo rūšies atsiskyrusios grupės palikuonys nebegali kryžmintis su pradinės rūšies ar kitų naujų rūšių atstovų palikuonimis – taip per palyginti neilgą laiką atsiranda naujos rūšys, kurios vėliau patiria ilgo stabilumo laikotarpį.

Spartus rūšių susidarymas vadinamas *kladogeneze*. Ši sąvoka nesusijusi su „pertraukta pusiausvyra“ – tai bendrasis terminas, apibūdinantis šakojimosi būdu vykstančią evoliuciją, nesvarbu, ar ji „pertraukta“, ar ne. Jis yra priešingas *anagenezei* (evoliucijai be rūšių atsišakojimo). Sąvokas „anagenezė“ ir „kladogenezė“ pasiūlė vienas iš ankstyvųjų moderniosios sintezės teorijos kūrėjų – paleontologas Džordžas Geilordas Simpsonas (*George Gaylord Simpson*). Šios sąvokos reiškė skirtingas evoliucijos proceso dalis: viena – rūšių atsišakojimą, o kita – kitimą, neatsiskiriant nuo pagrindinės linijos.

Vienas iš Gouldo-Eldredžo idėjos privalumų yra tai, kad ji patvirtina stebėjimais nustatytus faktus, kad fosilijų aptikimo vietose paprastai nėra rūšių susidarymo įrodymų, o tai rodo, kad evoliucijos procesas vyko kažkur kitur, o ne ten, kur gyveno atitinkama rūšis. Taigi lūkesčiai, kad tarpiniai etapai tarp protėvių rūšies ir evoliuciškai pakitusios palikuonių populiacijos vyks toje pačioje vietoje, atrodo, nepasitvirtino, nes evoliuciniams pokyčiams būdinga tai, kad tarpiniai kitimo procesai vyktų kažkur kitur, o ne ten, kur gyvena tėvinė populiacija.

Dar daugiau šią nuomonę patvirtinančių empirinių įrodymų pateikia koralų tipo samangyviai, kuriems būdingi labai ilgi pastovumo periodai, pertraukiami trumpų sparčios diversifikacijos laikotarpių. Visgi faktiškai Gouldo-Eldredžo teorijos teiginiai ne itin skiriasi nuo paties Č. Darvino požiūrio – tai savo knygoje „Aklasis laikrodininkas“ *(The Blind Watchmaker)* įrodė Ričardas Dokinsas (*Richard Dawkins*). Č. Darvinas nemanė, kad evoliucinių pokyčių sparta turėtų būti vienoda arba pastovi – nors jis teigė, kad evoliuciniai procesai yra lėti ir palaipsniai, tačiau sąvoka „palaipsnis“ nereiškia „tolygus“. Čia atsiskleidžia ir Č. Darvino bei Gouldo-Eldredžo idėjų skirtumai, kuriuos R. Dokinsas apibūdina tokios sąvokomis, kaip „greitizmas“ (anglų k. – *speedism*), Gouldo-Eldredžo požiūriui jis taiko apibūdinimą „diskretusis kintamas greitizmas“, o Č. Darvino – „tolygus kintamas greitizmas“. (Kiti S. Dž. Gouldo ir Č. Darvino požiūrio skirtumai išsamiai nagrinėjami R. Dokinso knygos „Aklasis laikrodininkas“ 9-ame skyriuje.)

Su minėtomis rūšių vystymosi idėjomis yra susijusi ir sąvoka „prisitaikomasis spinduliavimas“. Ji suprantama kaip procesas, kurio metu rūšys sparčiai vystosi, kad užpildytų aplinkoje susidariusią nišą. Pavyzdžiui, Galapagų salose, kuriose Č. Darvinas rinko duomenis, vėliau tapusius jo teorijos pagrindu, yra daugiau nei dešimt kikilių rūšių. Visos šios rūšys yra kilusios iš vienos rūšies, tačiau jos vystėsi nepriklausomai viena nuo kitos, kad galėtų išnaudoti skirtingose salų dalyse esančias maisto atsargas. Taigi kai kurių rūšių kikiliai turi stiprius snapus, galinčius pralaužti luobelę, o kitų rūšių ploni snapai įsiskverbia į mažas angeles. Vieni jų prisitaikė maitintis lapais, kiti – vabzdžiais, dar kiti – sėklomis, o kai kurie – net jūrinių paukščių krauju. Vieni jų prisitaikė gyventi ant žemės, o kiti – medžiuose. Šių kikilių protėviai suko lizdus ant žemės ir lesė sėklas, o jų palikuonys dažniausiai skirstomi pagal snapo formą ir dydį. Tai gražiai iliustruoja natūraliosios atrankos veikimą.

Vienas iš minėtų diskusijų ir skirtingų požiūrių į evoliucijos teoriją nuopelnų yra tai, kad jos kritikai ir oponentai, tarp jų – ir tie, kurie vadina save *Protingo sukūrimo* teorijos šalininkais, mano, jog išoriniai evoliucijos biologų nesutarimai įrodo evoliucijos teorijos silpnumą. Tačiau šis požiūris neturi nieko bendro su tiesa – priešingai, jis atskleidžia šioje srityje vykdomų mokslinių tyrimų ir diskusijų intensyvumą bei stebėjimų, bandymų, įrodymų ir pagrindimo svarbą. Pavyzdžiui, kreacionistai siekė išnaudoti S. Dž. Gouldo pastabas apie fosilijas ir jų sąsajas su palaipsne evoliucijos teorija, tačiau į tai atsakydamas S. Dž. Gouldas tvirtino, kad „kreacionizmo rykštės“ šalininkai iškraipė jo teiginius.

Evoliucijos teorija drauge su paleontologija yra galingas įrankis, padedantis tirti gyvybės istoriją Žemėje, įskaitant ir žmogaus kilmės istoriją. Vis dar tebevykdomi išsamūs daugelio evoliucijos aspektų ir procesų tyrimai, tačiau ji jau yra patvirtinta ir neginčijamai įsitvirtinusi kaip sisteminius šiuolaikinės biologijos pamatus padėjusi teorija, kuri laikoma vienu didžiausių mokslo laimėjimų.

Žr.: BIOLOGIJA, BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ, KREACIONIZMAS

FALSIFIKACIJA

Falsifikacija yra pagrindinė Austrijos ir Didžiosios Britanijos mąstytojo Karlo Poperio (*Karl Popper*) (1902–1994 m.) suformuluota mokslo filosofijos sąvoka, kuri tarsi demarkacijos kriterijus padeda atskirti tai, kas priskirtina mokslui ir kas – ne.

K. Poperis teigė, kad tam tikros teorijos įrodymu praktiškai gali būti laikoma bet kas, tačiau jei toks požiūris taikomas ypač svarbios ar „rizikingos“ prognozės rezultatams, rėmimasis patvirtinančiais įrodymais yra beveik bevertis. (Rizikingo prognozavimo paradigma teigė, kad per 1919 m. Saulės užtemimą dėl traukos jėgos matoma šviesa aplink Saulės diską turėtų nukrypti. Šviesos spinduliai iš tiesų linko, ir tai buvo esminis Einšteino reliatyvumo teorijos patikrinimas.) Tikrai mokslinė hipotezė yra ta, kuri pati nustato savo klaidingumo sąlygas.

K. Poperis teigė, kad mokslą kuria „hipotezių kėlimas ir paneigimas“. Iškeltos idėjos turi būti išsamiai patikrinamos, siekiant įrodyti jų klaidingumą.

Jei idėjos taip nepaneigiamos, tai dar nereiškia, kad jos teisingos, tačiau jomis gali būti remiamasi tol, kol jos nebus atmestos. Jei tokios idėjos būtų falsifikuotos, jos turėtų būti „patrauktos į šalį“ ir būtų keliama geresnė hipotezė.

Daugiausia kritikos K. Poperio falsifikacijos teorijai buvo išsakyta Kvaino-Diuhemo (*Quine-Duhem*) disertacijoje (ją parengė V. V. O. Kvainas (*W. V. O. Quine*) ir Pjeras Diuhemas (*Pierre Duhem*)), kurioje teigiama, kad hipotezės negali būti atmestos po vieną, nes jos keliamos drauge su kitomis teorijomis ir hipotezėmis, kurios suteikia tikrinamosioms hipotezėms prasmę. K. Poperis į tai atsakė, kad ši kritika taikytina tik grubiam požiūriui į falsifikavimą, kuris iš tiesų pripažįsta tam tikros natūraliosios atrankos formos taikymą, leisdamas pašalinti hipotezes, ne taip gerai paaiškinančias tiriamus reiškinius ir derančias su kitomis hipotezėmis, arba, priešingu atveju, jas įtvirtinti.

Kitokio pobūdžio kritika reiškiama teiginiu, kad visišką hipotezės falsifikaciją pasiekti taip pat sunku, kaip ir visišką patvirtinimą. Ką daryti, jei tai, kas atrodė priešingo hipotezei teiginio falsifikavimas, buvo bandymo klaida, prietaiso aberacija ir tiesiog netipiškas rezultatas. Jei sutinkama, kad nepaprastai sunku suprasti, kaip bet kuri hipotezė gali būti galutinai patvirtinta tokiais būdais, kurie iš esmės remiasi tik baigtiniu bandymų skaičiumi, ar tai nereiškia, kad hipotezės falsifikacija atitinka ją paneigiančios hipotezės patvirtinimą?

Nors K. Poperio falsifikacijos modelyje išlieka problemų, jame pateikiamas idealus sunkių empirinių uždavinių sprendimo variantas yra deramas, nes čia mokslas apibūdinamas kaip racionali ir esminė tyrimo priemonė, leidžianti siekti pažangos. Tas pats taikoma ir K. Poperio įsitikinimui, kad nemokslininkai gali teisėtai kritikuoti mokslą dėl nesugebėjimo laikytis savo paties viešai skelbiamų standartų.

Žr.: GAMTOS MOKSLAI

FAŠIZMAS

Fašizmas gali būti apibrėžiamas dvejopai: siaurąja prasme – kaip tam tikra politinė filosofija, bei plačiąja prasme, šią sąvoką pasitelkiant įvardijimui tų politinių sistemų, kurios plačiai apibūdinamos kaip fašistinės, nes joms bū-

dingi kai kurie nepatrauklūs griežtesnių fašistinių sistemų bruožai. Abu šiuos apibrėžimus verta paminėti bent jau todėl, kad pernelyg daug pasaulyje veikiančių režimų gali būti priskiriami fašistinėms sistemoms plačiąja prasme arba bent jau nemaloniai jas primena.

Klasikinius fašizmo filosofijos teiginius į „Italijos enciklopediją“ *(Enciclopedia Italiana)* 1932 m. įtraukė Benitas Musolinis (*Benito Mussolini*), kuriam padėjo Džiovanis Džentilė (*Giovanni Gentile*). Tuo metu fašistai jau dešimt metų buvo valdžioje, taigi B. Musolinis, kaip sąvokos „fašizmas“ kūrėjas ir fašistinės valstybės vadovas, galėjo puikiai suvokti fašizmo idėją ir teoriškai, ir praktiškai. Šį fašizmo apibūdinimą toliau ir pateiksiu, nes jis, nors ir mano perfrazuotas, atspindi „nepadailintą“ paties B. Musolinio požiūrį.

Pasak B. Musolinio, fašistai netiki, kad amžina taika yra įmanoma ar naudinga. Priešingai – teigdami, kad tik karas atveria kilniausias žmogaus savybes, jie atsisako pacifizmo ir nevengia kovos kaip bailiai. Fašistai myli gyvenimą ir niekina savižudybę, tačiau, nepaisant to, gyvenimą jie suvokia kaip pareigą kilniai kovoti ir užkariauti, būdami įsitikinę, kad tai pasitarnaus kitų labui ir dabar, ir ateityje.

Anot B. Musolinio, fašizmas yra marksistinio socializmo priešingybė, nes pastarasis istoriją aiškina tiesiog kaip skirtingų socialinių grupių interesų konfliktą. Fašistai neigia ekonominę istorijos sampratą ir klasių karo idėją, tačiau tiki šventumu ir didvyriškumu – veiksmais, kurie vykdomi be jokių ekonominių motyvų.

B. Musolinis taip pat teigė, kad fašizmas visiškai atmeta demokratijos ideologiją ir jai priešinasi. Fašizmo ideologija neigia idėją, kad dauguma žmonių gali nukreipti visuomenę tik todėl, kad ji yra dauguma. Fašizmas teigia nekintamą, naudingą ir vaisingą žmonijos nelygybę ir neigia laimės bei pažangos mitus.

B. Musolinis rašė, kad XX a. taps valdžios, fašizmo ir valstybės amžiumi. Jei XIX a. mėgino būti atskirų asmenybių amžiumi, tai XX a. įsigalės kolektyvizmas.

Pasak B. Musolinio, fašistinė valstybė suburia naciją, tuo pat metu palikdama pakankamai erdvės atskiro asmens laisvei, išskyrus nenaudingas ir galimai žalingas asmens laisves, kurios yra neesminės. Kokias laisves reikia priskirti šiai kategorijai, sprendžia tik valstybė.

Anot B. Musolinio, esminė fašizmo egzistavimo išraiška yra imperijos augimas, kuris savo ruožtu, reiškia nacijos plėtrą. Imperijai reikia drausmės, darbo ir pasiaukojimo – tuo paaiškinamos daugelis fašistinio režimo ypatybių, įskaitant griežtas priemones, taikomas tiems, kurie mėgino jam pasipriešinti, remdamiesi pasenusiomis XIX a. doktrinomis.

„Jei kiekvienam amžiui būdinga tam tikra doktrina, – rašė B. Musolinis, ir čia aš jo nebeperfrazuoju, – tai egzistuoja tūkstančiai ženklų, rodančių, kad būtent fašizmas yra doktrina, būdinga mūsų laikmečiui. Jei doktrina privalo būti gyva, fašizmo gyvybingumą įrodo faktas, kad jis pagimdė gyvą tikėjimą. O šis tikėjimas žmonių prote tapo galinga jėga, ir tai įrodė už jį kentėjusieji bei mirusieji."

Anksčiau pateikti teiginiai labiau primena *braggadocio* (tuščiažodžiavimą – vert. past.), nei politinį kredo. Galbūt todėl Italija nenusekė paskui B. Musolinį į jo žadėtąją šlovę. Tai liudija ir negarbinga paties diktatoriaus gyvenimo pabaiga, kurio gėdingumas dar labiau išryškėja, atsižvelgiant į ankstesnį didžiavimąsi ir pasipūtimą.

Visgi iš šio daugiažodžiavimo galima lengvai išskirti pagrindines fašizmo doktrinas. Fašizmas – tai politinė filosofija, kuri yra nacionalistinė, atvirai autoritarinė ir, garbindama jėgą, siekia rasės ar tautos viešpatavimo. Tautos vienybę ji užtikrinta rasiniais, kultūriniais ir religiniais pančiais bei pabrėždama vidinius ir išorinius priešus bei grėsmes. Fašizmo pavadinimas kildinamas iš žodžio *fasces* (fascijos). Fascijos – tai kirvio kotą apgaubiantys virbai, kurie senovės Romoje simbolizavo valdžią. Fascijas prieš aukštuosius Romos valdžios atstovus nešdavo liktoriai, kurie padėdavo valdytojams vykdyti savo pareigas. Kadangi vieną virbą kur kas lengviau perlaužti nei daugelį surištų draugėn, toks ryšulys simbolizavo stiprybę, be to, valdytojų nurodymu atskirus virbus liktoriai naudojo nusižengusių asmenų plakimui.

Klasikiniais fašizmo pavyzdžiais laikomi Musolinio, Hitlerio ir Franko režimai. Pirmieji du paminėtieji valstybių vadovai siekė susigrąžinti buvusią didybę: B. Musolinis, be abejo, svajojo atkurti Romos imperiją, o Hitleris pralaimėjimą Pirmajame pasauliniame kare ir vėlesnį Vokietijos ekonomikos žlugimą laikė Tautos, kuri, anot O. Bismarko, tik visai neseniai pradėjo įgyvendinti savo, kaip valdovų rasės, istorinį likimą, pažeminimu.

Puristai teigia, kad nacizmas – nacionalsocializmas – neturėtų būti laikomas fašizmu, nes jis pabrėžė rasę ir viską, kas su ja susiję: rasinį grynumą,

rasės paskirtį, susirūpinimą dėl rasės „užteršimo“ ir „žalos“, kurią gali padaryti „žemesnės“ rasės žmonės (žydai, slavai, juodaodžiai), o pagal pradinį B. Musolinio mokymą apie fašizmą svarbiausias jo elementas yra valstybė, kuriai turėtų būti skiriamas didžiausias dėmesys. Tačiau tai jau tampa „sliekų ieškojimu“, nes pejoratyvinė sąvoka „fašizmas“ taikoma kur kas plačiau, kai reikia apibūdinti bet kokį nacionalistinį, autoritarinį antidemokratinį režimą. Šis apibūdinimas gali būti pagrįstai taikomas Franko režimui Ispanijoje, Suharto režimui Indonezijoje, o taip pat – Graikijai, Argentinai ir Birmai, kurias valdė generolų chuntos, ir tokiems teokratiniams režimams, kaip Talibanas Afganistane. Taigi jis, be abejonės, tinka ir hitlerinei Vokietijai.

Vartojant sąvoką „fašistas, fašistai“ plačiąja pejoratyvine prasme, ji gali būti taikoma ir atskiriems asmenims, ir valstybių viduje veikiančioms grupėms, ir pačioms valstybėms, o taip pat – kai kuriems valstybių veiksmų aspektams, kurių negalima pavadinti niekaip kitaip, kaip tik fašizmu. Kalbant apie šiuos vartojimo atvejus, yra svarbi konotacija, nurodanti anksčiau apibūdintą grubią jėgą, kuria pasižymi fašistinės valstybės.

Fašistinėms ir protofašistinėms valstybėms (plačiąja prasme) būdingas ultranacionalizmas, įskaitant itin gausų tautą ir jos vadus šlovinančių vėliavų, simbolių, dainų ir šūkių naudojimą. Beje, kur kas dažniau čia reikėtų vartoti vienaskaitą – „tautos vadas“ (vado principas būdingas jau klasikiniam Musolinio ir Hitlerio fašizmui).

Fašistinio režimo šalyse nelieka vietos demokratijai, pilietinėms laisvėms ar įstatymo viršenybei. Žmogaus teisės čia savavališkai ir plačiai pažeidinėjamos – būdingi masiniai areštai, sulaikymai be teismo, o politiniai priešininkai ir disidentai baudžiami mirties bausme. Labai svarbus vaidmuo skiriamas karinėms pajėgoms, kurios užima aukštą padėtį, joms tenka ir paskirstomų išteklių „liūto dalis“. Visi teismai „telpa vadų kišenėse“, o jeigu vykdomi rinkimai, jie būna apgaulingi, klastojami bei veikiami įvairiausių formų prievartos.

Tokie režimai itin kontroliuoja žiniasklaidą ir vykdo griežtą cenzūrą. Skelbiama, kad svarbiausia yra „saugumas“ ir apsisaugojimas tiek nuo vidinių priešininkų (politinių oponentų, žmogaus teisių aktyvistų), tiek nuo tikrų ar tariamų išorės priešų. Abiem šiomis priežastimis fašizmas grindžia karines išlaidas ir autoritarinius įstatymus.

Paprastai fašistiniai režimai yra ekonomiškai ir moraliai konservatyvūs, teikia pirmenybę verslo ir pramonės atstovams, o ne darbo žmonėms, draudžia profesines sąjungas ir nuolat įtarinėja intelektualus – rašytojus, menininkus ir mokslininkus, nes iš jų dažniausiai kyla disidentai.

Nors jėgos struktūros paprastai negailestingos nusikaltėliams, o policija ir slaptosios tarnybos turi plačius įgaliojimus sekti, suimti ir sulaikyti, patys tokie režimai dėl savo nebaudžiamumo linkę į korupciją, juos lydi slapti skandalai, nepotizmas ir tiesiog nusikaltimai.

Fašizmo požymių šių dienų pasaulyje yra bauginamai daug – jų pėdsakus galima pastebėti netgi liberaliose Vakarų demokratijose, ypač tais atvejais, kai nerimas dėl saugumo ir terorizmo grėsmė ragina vyriausybes apriboti tradicines pilietines laisves, vadovaujantis klaidingu įsitikinimu, kad tai suteiks daugiau saugumo.

Neverta kritikuoti fašizmo nei kaip ideologijos, nei kaip istorinio reiškinio, nei kaip šių dienų tikrovės. Jis pats save jau pasmerkė savo žodžiais bei darbais.

Žr.: ABSOLIUTIZMAS, DEMOKRATIJA, POLITIKA, TOTALITARIZMAS

FEMINIZMAS

Feminizmas – tai sudėtingas persidengiančių politinių, socialinių ir kultūrinių judėjimų derinys, kurių tikslas – remti ir ginti moterų interesus visuomenėje. Vienas iš apibūdinimų, taikytinų tokių judėjimų visumai, gali būti tai, kad feministės siekia lygių moterų ir vyrų teisių, be kita ko, ir teisės už vienodą darbą gauti vienodą darbo užmokestį. Tačiau kai kurie radikalesni feminisčių judėjimai siekia moterų išskirtinumo, t. y. moterų siekiai jau nebesiejami su vyrų padėtimi ar atlyginimu.

Feminizmo požiūriai ir sprendžiamos problemos yra tokios įvairios, kad juos sunku susieti į vieną ideologiją. Visgi kai kuriems pagrindiniams klausimams feminizmo judėjimas ir teorija skiria daugiau dėmesio – šie klausimai apima lyties ir lytiškumo prigimtį bei jų socialinę padėtį, moterų gyvenimo patirtį, smurtą prieš moteris, istorinius ir institucinius patriarchato (vyrų do-

minavimo) pagrindus bei atitinkamą moterų pajungimą, stereotipų ir seksualumo primetimą moterims, teisinius būdus, reikalingus kovai su jėgomis ir veiksniais, prieš kuriuos kovoja feministės, ir daugelį kitų dalykų.

Pirmąją rašytinę feminizmo užuominą galima rasti Aristofano pjesėje „Lisistratė“ *(Lysistrata)*, kurioje Atėnų moterys ir jų sąjungininkės nusprendžia priversti vyrus baigti Peloponeso karą, atsisakydamos mylėtis su jais tol, kol jie nesiliaus kariavę. Ir joms tai pavyko. Jei moterys ir toliau būtų tęsusios organizuotą veiklą, išplėsdamos ją į kitas moterų patiriamos socialinės neteisybės sritis, šis Aristofano pjesėje aprašytas epizodas galbūt būtų tapęs feminisčių šventraščiu.

Pirmąsias organizuoto feminizmo užuominas galima pastebėti XVIII a. markizo de Kondorsė (*Marquis de Condorcet*) požiūryje ir vėlesniuose žymiosios Merės Volstonkraft (*Mary Wollstonecraft*) raštuose. Sąvoką „feminizmas“ pagal prancūzų kalbos žodį *feminisme* šia prasme ėmė vartoti socialistas Šarlis Furjė (*Charles Fourier*), o Džonas Stiuartas Milis (*John Stuart Mill*) savo veikale „Moterų pajungimas“ *(The Subjection of Women)* (1869 m.) pateikė vieną geriausių jo apibūdinimų. Minėta knyga prasideda žodžiais: „Šios esė tikslas yra atskleisti taip aiškiai, kaip tik sugebu, <...> kad principas, kuris reguliuoja esamus socialinius santykius tarp dviejų lyčių – vienos lyties teisinis pavaldumas kitai – yra pats savaime neteisingas ir turėtų būti pakeistas tobulos lygybės principu, pripažįstant, kad viena pusė neturi daugiau galių ar privilegijų, o kita nėra neįgali.“

Pirmuoju žymiu feminizmo laimėjimu tapo moterų teisė balsuoti rinkimuose bei stoti į universitetus ir medicinos mokyklas. Abi kampanijos prasidėjo XIX a., o XX a. trečiajame dešimtmetyje moterys pasiekė daugiau ar mažiau užtikrintą pergalę. Tačiau šie laimėjimai dar labiau pabrėžė daugelį išlikusių nelygybės apraiškų. Pavyzdžiui, universitetinį išsilavinimą turinčios moterys vis dar negalėjo dirbti darbo, susijusio su didele atsakomybe, įtaka ar dideliu atlyginimu, taip pat joms buvo neleidžiama gauti premijų ar įveikti „stiklinių lubų“ – pasiekus tam tikrą karjeros lygį ir toliau lipti karjeros laiptais.

Šias pirmąsias pergales pasiekusios moterys dažnai vadinamos „pirmosios bangos feministėmis“. Antrajai bangai impulsą davė dvi įtakingos knygos: Simonos de Bovuar (*Simone de Beauvoir*) veikalas „Antroji lytis“ *(The Second Sex)* ir Betės Frydan (*Betty Friedan*) „Moteriškoji mistika“ *(The Feminine Mystique)*. Neramiame XX a. septintajame dešimtmetyje, kai vyko daug socialinių

ir politinių perversmų (įskaitant ir reikšmingą pilietinių teisių judėjimą Jungtinėse Amerikos Valstijose už afroamerikiečių teises), seksualinė revoliucija, paskatinta kontraceptikų ir liberalaus požiūrio, feministės įgijo daugiau galimybių siekti savo tikslų.

XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėse Amerikos Valstijose įvyko du moterims palankūs įvykiai: Kongresas priėmė JAV Konstitucijos pataisą dėl lygių teisių (nors ji nebuvo ratifikuota) ir su abortu susijusioje byloje „Rou prieš Veidą“ (*Roe versus Wade*) moterims buvo suteikta „teisė rinktis“.

Laimėjęs šiuos svarbiausius mūšius feminizmas (dabar vadinamas „trečiąja feminizmo banga“) išsiskaidė į daug įvairių formų, pradedant liberaliosiomis ir baigiant radikaliosiomis. Jis dabar sprendė įvairius klausimus: nuo socialinės bei ekonominės moterų ir vyrų lygybės siekių iki separatistinio vyrų atmetimo, nuo teorinio susidomėjimo aktyvizmu ir lygių teisių teigimo iki argumentų už ypatingą moterų apsaugą, įskaitant, pavyzdžiui, vyrų žodžio laisvės apribojimą (tai daugiausia taikoma pornografijai), ir dar daug dalykų, turint omenyje ir judėjimus, kurie apskritai neigia vyro ir moters dichotomiją* (*Queer* teorija). Kai kurios klasifikacijos išskiria dvi ar net tris dešimtis skirtingų feminizmo atmainų. Ir nors daugelis abiejų lyčių pažangaus pasaulio atstovų sutinka, kad lygus darbo užmokestis ir lygios galimybės turi būti prieinamos visiems tokią pat kvalifikaciją turintiems žmonėms, neatsižvelgiant į lytį, rasę ar bet kokį kitą tariamą skirtingumą, tačiau tik nedaugelis pritaria kraštutiniam feminizmui, kurio pavyzdžiu gali būti Andrėjos Dvorkin (*Andrea Dworkin*) teiginys, kad bet koks lytinis aktas su įsiskverbimu yra prievartavimas.

Visokio plauko feminizmas pasinaudojo iškalbingų ir įtakingų įvairių jo aspektų gynėjų darbais ir susijusiais judėjimais. Čia galima paminėti Suzaną Braunmiler (*Susan Brownmiller*), Džuditą Batler (*Judith Butler*), Merę Deili (*Mary Daly*), Kerolę Džiljan (*Carol Gilligan*), Džermeną Gryr (*Germaine Greer*), Katriną Makinon (*Catherine MacKinnon*), Džuljetą Mitčel (*Juliet Mitchell*) ir Šeilą Roubotam (*Sheila Rowbotham*).

Atsižvelgiant į tai, kad ateityje pasaulio sveikata ir saugumas priklausys nuo moterų pažangos ekonomikos, švietimo ir politikos srityje, neišskiriant nė trečiojo pasaulio, besivystančių šalių ir netgi Artimųjų Rytų bei kai kurių

* Dichotomija – klasės skirstymas į du priešingus poklasius, iš kurių vienas tampa skirstymo pagrindu. (Red. past.)

Pietų Azijos dalių, atrodo, kad aktyviausi feminisčių veiksmai turėtų būti nukreipti į esminį moterų padėties gerinimą šiose vietovėse. Arabų ir Artimųjų Rytų moterų raštingumas siekia vos 47 proc., kai kuriose Centrinės ir Rytų Afrikos dalyse mergaitės verčiamos iškęsti pasibaisėtiną ir pavojingą moterų apipjaustymo procedūrą. Daugelyje Afrikos vietovių nustatyta, kad nors kelias pradinės mokyklos klases baigusios moterys susilaukia mažiau vaikų ir jie būna sveikesni, taip pat tokios moterys gali naudotis teisėmis ir privilegijomis, kurių buvo netekusios dėl nežinojimo.

Jei „pirmojo pasaulio“ moterys, kurios turi pakankamai žinių ir galimybių, kad padėtų savo sesėms, gyvenančioms tokiose nepalankiose pasaulio vietose, skirtų visas jėgas šiam tikslui, jos pakeistų ne tik pačių moterų gyvenimą, bet ir visą pasaulį. Feminisčių dėmesio centre turėtų būti būtent tokia kova.

Žr.: AKTYVIZMAS, LYGYBĖ

FILOSOFIJA

Sąvoka **filosofija** kildinama iš graikų kalbos žodžio, kuris paraidžiui reiškia „meilė išminčiai“, bet geriau ir tiksliau ji apibrėžiama kaip „mokslinis tyrimas“ arba „tyrimas ir apmąstymas“, suteikiant šioms sąvokoms kuo platesnę prasmę, apimančią pastangas suprasti pasaulį ir žmogaus patirtį jame. Taip sąvoka „filosofija“ buvo suprantama iki pat XIX a. – bendriausia ir išsamiausia prasme ji reiškė tai, ką mes dabar vadiname mokslu, bet apėmė ir tą jo sritį, kurią vadiname filosofija. Šiomis dienomis mokslo ir filosofijos sampratos palaipsniui artėja prie to, kad pirmoji taps „gamtos filosofija“, o antroji – „moralės filosofija“. Moralės filosofija siauresne prasme reiškia etiką, bet savo gyvavimo pradžioje aprėpė etiką, estetiką, žinių teoriją, metafiziką ir logiką – tai ir yra filosofija šiuolaikine prasme.

Filosofijos mokslo tikslas yra įgyti žinių, tiesos, tikrovės, priežasties, reikšmės ir vertės įžvalgų. Tuos pačius klausimus įvairiomis kryptimis bei savitais metodais tiria ir kitos šakos, įskaitant ir meną bei literatūrą, tačiau filosofija nagrinėja jas tiesiogiai, siekdama bent jau geriau išaiškinti juos ir juose įkūnytas sąvokas, o geriausiu atveju – ir atsakyti į jų keliamus klausimus.

Anksčiau, kol nebuvo atskirtas gamtos, socialinių ir humanitarinių mokslų objektas ir metodai, filosofija buvo daugumos išsilavinusių žmonių „profe-

sija“. Klasikinės antikos laikotarpio graikams tenka garbė už Vakarų filosofijos pagrindus plačiąja prasme, nes jie laisvai tyrė visus dalykus, neapsiribodami religijos ir tradicijų prielaidomis, bet grįsdami mąstymą tikėjimu, kad žmogus savo protu ir tyrimais yra pajėgus atlikti šią užduotį – iškelti tinkamus klausimus apie tai, kas svarbu žmonijai, ir ieškoti į juos atsakymų.

Graikai samprotavo apie fizinės visatos kilmę ir esmę. Jie diskutavo apie etines ir politines žmonijos aplinkybes bei išreiškė savo požiūrį į geriausią santvarką. Jie taip pat tyrė priežastis ir stengėsi apibrėžti tiesą ir žinias. Tai darydami graikai palietė beveik visus esminius filosofijos klausimus bei padėjo pamatą gilioms filosofijos mokslo tradicijoms, kurios tęsiasi bei vystosi ir mūsų dienomis.

Ilgą laiką, nuo maždaug IV a. iki XVII a., Vakarų pasaulio (kuris tuo metu daugiausia reiškė Europą) mąstysenoje vyravo krikščionybė. Tai nereiškia, kad filosofijos nebuvo, tačiau ji visų pirma tarnavo teologijai arba buvo apribota, vengiant galimų prieštaravimų ar konfliktų su teologija. XVII a., po kelis šimtmečius vykusių pokyčių, kuriuos istorija įvardijo kaip renesansą ir reformaciją, filosofinis mąstymas išsilaisvino iš teologijos priespaudos, o drauge su juo suklestėjo gamtos mokslai ir naujai atsivėrė nepriklausoma mintis politikos ir moralės srityse.

Filosofija – itin vaisinga ir svarbi mokslo sritis. Apžvelgus šiuolaikinio pasaulio intelektinę istoriją (pavyzdžiui, nuo XVII a. pradžios) tampa akivaizdu, kad iš esmės filosofija XVII a. pagimdė gamtos mokslus, XVIII a. – psichologiją, XIX a. – sociologiją ir lingvistiką, o XX a. ji suvaidino svarbų vaidmenį plėtojant kognityvinius mokslus. Galbūt tai kiek supaprastintas požiūris, tačiau ne pernelyg, nes filosofija tiria svarbius (ir itin svarbius) klausimus, kurie dar nėra pakankamai gerai suvokti, kad taptų atskira mokslo šaka. Po to, kai išryškėja tinkami klausimai ir apibrėžiami būdai, leidžiantys į juos atsakyti, mokslo sritis gali tapti nepriklausoma. Svarbiausias tokios raidos pavyzdys – kai tik filosofinės diskusijos apie gamtą ir materialios Visatos ypatybes atskleidė tinkamus metodus, leidžiančius iškelti klausimus ir į juos atsakyti (šiuo atveju empiriniais ir matematiniais metodais), ši mokslo sritis nustojo būti filosofija ir tapo gamtos mokslais.

Beveik būtų galima tvirtinti, kad filosofijos tikslas – pačiai „prieiti liepto galą“ po to, kai bus rasti būdai, leidžiantys išspręsti visus klausimus. Tada

nepriklausomos mokslo šakos galėtų toliau tęsti tyrimus ir pasiekti konkrečių rezultatų – kaip įvyko kalbant apie gamtos mokslus – tose srityse, kuriose kadaise tvyrojo abejonės ir nesutarimai, netikrumas ir sunkumai. Daug abejonių, nesutarimų, netikrumo ir sunkumų kai kuriose gyvybiškai svarbiose srityse išlieka iki šiol, pavyzdžiui, etikoje – klausimai apie teisingumą ir gėrį vis dar kyla beveik visose žmonijos veiklos srityse. Tas pats pasakytina kalbant apie sąmonę, mokslines tiesas (to pavyzdžiu gali būti diskusija apie evoliucijos teoriją biologijoje ir jos konfliktą su religija).

Tačiau teiginys, kad filosofijos tikslas – išsisemti, iškėlus reikiamus klausimus ir atradus tinkamus tyrimo metodus, kaip tai įvyko su gamtos mokslais – tik posakis, nes atskiroms mokslo sritims, kurios kilo iš filosofijos, priėjus tam tikras pažangos ribas vėl kyla filosofinių klausimų (pagalvokite kad ir apie fundamentaliąją fiziką bei kosmologiją ir diskusijas, kurios kyla dėl to, kad vėl pasiektos nežinojimo ribos).

Ir kaip mokslo sritis apskritai, ir kaip universitete dėstoma disciplina, filosofija turi tris pagrindines sritis: metafiziką, epistemologiją ir etiką (žr. atitinkamoms temoms skirtus šios knygos skyrelius). Universitetų studentai taip pat raginami studijuoti senovės ir moderniosios filosofijos istoriją, nes ji leidžia geriau suprasti pagrindines filosofines problemas ir atbaido nuo kvadratinio arba trikampio rato išradinėjimo. Greta svarbiausių klausimų filosofija taip pat nagrinėja kitų mokslo sričių prielaidas, metodus ir teiginius – tai „mokslo filosofija“, „istorijos filosofija“, „psichologijos filosofija“ ir pan. Kartu su itin svarbiais etikos klausimais, išskiriamos dar dvi svarbiausios filosofijos užduodamų klausimų kryptys: viena jų nagrinėja geriausią santvarką bendruomenėse, kuriose žmonės (socialiniai individai) turi gyventi – tai politinė filosofija; kita tyrinėja kitokios patirties vertę, ypač – estetinę, aptinkamą arba postuluojamą meno ir grožio srityse.

Visos trys minėtos filosofijos atšakos šioje knygoje aprašytos išsamiau, tačiau verta jas trumpai apibūdinti ir čia.

Epistemologija, arba „žinių teorija“, susijusi su žinių prigimtimi ir šaltiniais. Epistemologai kelia klausimus: „Kas yra žinios?“, „Kaip geriausia jų įgyti?“ Greta žinių esmės nustatymo epistemologija bando įveikti iššūkius, kurie mums viliantis ar siekant įgyti žinių, – tai skeptikų abejonės, kad ką nors žinoti apskritai neįmanoma.

Metafizika nagrinėja galutinės arba pamatinės tikrovės esmę. Ji kelia klausimus: „Kas egzistuoja?“, „Kokia yra galutinė arba pamatinė egzistencija?“, „Kas yra pati egzistencija?“. Po šia sąvoka slypi klausimai apie skirtumą (jeigu jis yra), apie santykį tarp kūno ir proto ir apie tai, ar yra Dievas. Šie svarbiausi klausimai kartais laikomi sudarančiais atskiras metafizikos atšakas, vadinamas „proto filosofija“ ir „filosofine teologija“.

Etika – geriausiai žinoma filosofijos šaka tiems, kurie nestudijuoja filosofijos. Jos objektą sudaro klausimų apie vertybes, pagal kurias mes gyvename, nagrinėjimas. Etika tiria gėrio ir blogio prigimtį bei teorijas apie pagrindus, pagal kuriuos turėtume moralės srityje rinktis, veikti ar priimti sprendimus.

Baigiant verta pastebėti, kad pasaulyje yra kelios reikšmingos filosofijos tradicijos, kurios, būdamos atskirtos geografiškai ir istoriškai, nagrinėja daugelį panašių problemų.

Vakarų pasaulio filosofija yra maždaug tokia, kaip aprašyta ankstesnėse pastraipose, nors praėjusiame šimtmetyje buvo išskiriama „analitinė filosofija“, daugiausia paplitusi angliškai kalbančiame pasaulyje (nesuderinta, itin techninė ir labai priklausoma nuo logikos ir mokslo), ir „žemyninė filosofija“ (tai netikslus apibūdinimas – nors jis išreiškia aliuziją į žemyninę Europą, ši filosofija taip pat praktikuojama Didžiojoje Britanijoje ir Šiaurės Amerikoje), kurios tyrimų sritis yra metafizika, sociologija, socialinis ir istorinis kriticizmas, o kartais ir platesnės sritys. Žymiausi analitinės filosofijos atstovai yra Bertranas Raselas (*Bertrand Russel*), Liudvigas Vitgenšteinas (*Ludwig Wittgeinstein*), A. Dž. Ajeris (*A. J. Ayer*), Karlas Poperis (*Karl Popper*), V. V. O. Kvainas (*W. V. O. Quine*), P. F. Strosonas (*P. F. Strawson*), Donaldas Deividsonas (*Donald Davidson*), Saulas Kripkė (*Saul Kripke*), Hilaris Putnamas (*Hilary Putnam*) ir kiti. Šiame sąraše daugiausia įvardyti Didžiosios Britanijos ir Amerikos mąstytojai, tačiau analitinė filosofija – tai kolegialus mokslas, o jos diskusijas praturtina mokslininkų indėlis iš beveik kiekvieno anglofoniškojo pasaulio bei Europos kampelio, taip pat – ir Australijos. Žymiausi žemyninės filosofijos atstovai yra Edmundas Huserlis (*Edmund Husserl*), Martinas Haidegeris (*Martin Heidegger*), Žanas Polis Sartras (*Jean-Paul Sartre*), Mišelis Fuko (*Michel Foucault*) ir Žakas Derida (*Jacques Derrida*).

Svarbi filosofinė tradicija būdinga Indijai. Reikšmingiausiose jos minties mokyklose nagrinėjami Vakarų filosofijos tradicijai artimi klausimai. Kai kas

mano, kad senosios Indijos mokyklos turėjo įtakos ankstyviausiai antikinei graikų filosofijai. Šioje turtingoje filosofinėje tradicijoje išskiriama ortodoksinė (*astika*) ir heterodoksinė (neortodoksinė – *nastika*) filosofija. Pirmajai priklauso sankjos (*Samkhya*), vaišešikos (*Vaisesika*) ir njajos (*Nyaya*) mokyklos, o antrajai – budizmas ir džainizmas. Sankjos mokykla svarsto metafizikos, priežastinio ryšio ir sąmonės klausimus, vaišešikos mokykloje diskutuojama apie kategorijas, dalies ir visumos santykį bei atomus, o njajos mokykla tiria priežastinį ryšį, epistemologiją ir tiesą. Kiekvienu atveju diskusijos ir klausimai glaudžiai susiję su gimininingomis problemomis, keliamomis Vakarų tradicijoje. Svarbią vietą Indijos mąstyme taip pat užima praktinė etika ir gilios ateizmo bei humanizmo tradicijos – tai mažiau žinoma Vakaruose, kuriuose Indijos mintis suvokiama jogos ir religinio misticizmo šešėlyje.

Kinija taip pat turi ilgametes ir turtingas filosofijos tradicijas. Žymiausia iš jų yra *konfucianizmas* – etikos ir politinės filosofijos doktrinų rinkinys, visų pirma nagrinėjantis valdovų pareigas ir geriausią šalies tvarkymą. Politiniam gyvenimui Kinijos istorijoje didesnę įtaką turėjo legalizmas ir neokonfucianizmas, tačiau, kalbant apie asmeninę etiką, originalūs Konfucijaus priesakai visada buvo gerbiami ir laikomi tinkamomis kilmingųjų bei mokslininkų pažiūromis. Panaši asmeninė etika yra daoizmas, grindžiamas sudėtingu metafiziniu požiūriu į realybę, tačiau dėl nepakankamo domėjimosi visuomeniniais ir politiniais reikalais jo įtaka Kinijos kultūrai gerokai mažesnė negu konfucianizmo.

Mažiau žinoma, tačiau labai įdomi Kinijos minties mokykla yra moizmas, kurio logikos ir etikos doktrinos tiesiog stulbinamos ir pamokomos. Jos įkūrėjas Modzi (*Mo Zi*) mokė broliškos meilės ir žmonių lygybės, o tai nepatiko valdovams ir aristokratams. Stebėtinas Kinijai būdingas faktas – organizuotos religijos nebuvimas. Ją pakeičia paplitę eklektiški ir platūs *laissez-faire* (nesikišimo – vert. past.) pobūdžio prietarai, taigi kinų šeima į laidotuves gali pakviesti budistų dvasininką, daoistų dvasininką, konfucianistų dvasininką ir krikščionių dvasininką, kad susidarytų visas religijų paveikslas. Visgi vyraujanti religinė praktika Kinijoje yra tradicinis protėvių garbinimas – daugelyje vietovių šeimos kapai iki šių dienų kruopščiai prižiūrimi, ant jų dedami gardėsiai ir popieriniai pinigai, kad protėvių dvasios būtų patenkintos ir palankios.

Pasaulio filosofinių tradicijų apžvalga verčia stebėtis ta keista maišalyne, kuri vadinasi žmonija. Žmonės gali būti protingi, smalsūs ir išradingi, linkę

klausinėti ir tyrinėti, spėlioti ir atrasti. Jie taip pat gali būti lengvatikiai, prietaringi, tingūs ir manieringi. Kadaise buvo pastebėta, kad tvirtus religinius įsitikinimus lemia ne nepakankama (kaip kažkas tai įvardijo), bet pernelyg laki vaizduotė, kuri užpildo neišmanymo vietą. Tame yra tiesos – religijos teiginius galima greitai ir įdomiai papasakoti bei lengvai suprasti, o norint įsigilinti į fiziką ar biologiją reikia laiko, kantrybės ir didesnių už vidutines proto galių. Jų taip pat reikia ir filosofijoje.

Žr.: ESTETIKA, EPISTEMOLOGIJA, ETIKA, METAFIZIKA

FUNDAMENTALIZMAS

Bet kuris asmuo, kuris pažodžiui tiki tam tikros religijos šventuoju raštu, yra tos religijos **fundamentalistas**. Fundamentalistais taip pat įvardijami labai tvirtų religinių įsitikinimų žmonės, kurie tariasi esantys arti savo religijos ištakų, net jei sutinka su tam tikru šventųjų raštų interpretavimu.

Sąvoka „fundamentalizmas“ pirmą kartą buvo pavartota XX a. pradžioje – fundamentalistais save pavadino Jungtinių Amerikos Valstijų krikščionių protestantų grupė, tvirtinusi, jog jie yra ištikimi krikščionybės fundamentui (pamatui), nors daugelis jėgų menkina krikščionių tikėjimą ar juo abejoja. Pradžioje minėtą grupę daugiausia sudarė Prinstono teologijos seminarijos teologai, bet netrukus judėjimas išplito ir už jos ribų. Fundamentalistų pažiūros buvo apibendrintos keliose esė, pavadintose „Pamatai: tiesos liudijimas“ *(The Fundamentals: A Testimony to the Truth)*, kurias redagavo Reubenas Arčeris Torėjus (*Reuben Archer Torrey*), o išlaidas padengė turtingi broliai naftininkai Miltonas ir Laimanas Stiuartai (*Milton and Lyman Stewart)*. Fundamentalistai pasisakė prieš evoliucijos teoriją, Romos katalikų Bažnyčią, liberaliąją teologiją, „aukštąją kritiką“, ateizmą, filosofiją, spiritizmą, mormonų tikėjimą ir Krikščionių mokslo judėjimą. Matome, kad kai kurie fundamentalistų kritikos tikslai tikrai nėra menkaverčiai.

Panašu, kad šiuo metu religija atgimė fundamentalizmo forma. Ir tai būdinga ne tik krikščionybei bei islamui, bet ir su Indijos nacionalizmu susijusiam hinduizmui. Islamas yra fundamentalistinis, o nesena jo istorija atskleidė griaunamąsias jėgas, kurios pernelyg dažnai būdingos fundamentalizmui.

Fundamentalizmo apraiškos kartkartėmis įgyja žiaurias formas, pradedant nuo abortų klinikose dirbančių medicinos darbuotojų nužudymo ir baigiant žmogžudystėmis mečetėse ar smulkiais bei stambiais teroro aktais, peraugančiais į masines žudynes (tokias, kaip 2001 m. rugsėjo 11-osios įvykiai Jungtinėse Amerikos Valstijose) bei į atvirą karą tarp skirtingų religinių įsitikinimų žmonių. Tačiau nesvarbu, ar fundamentalistai savo pažiūras gina ir skleidžia šautuvais ir bombomis, ar kitais būdais, jie visuomet priešinasi demokratijai, liberaliajam pliuralizmui, daugiakultūriškumui, religinei tolerancijai, sekuliarumui, žodžio laisvei ir moterų lygiateisiškumui. Fundamentalistai atmeta šiuolaikinio mokslo atradimus fizikos ir biologijos srityse ir teigia pažodines bei neginčijamas savo šventųjų raštų tiesas. Be to, visų svarbiausių fundamentalizmo krypčių atstovai yra pasirengę perimti valdžią tose šalyse, kuriose jie veikia, ir primesti joms savo požiūrį.

Nėra abejonių, kad fundamentalizmo ištakos slypi visuomenės sekuliarizacijoje, kuri prasidėjo XVIII a. kartu su Apšvieta ir yra skatinama mokslo pažangos. Atrodė, kad švietimo ir mokslo šviesoje religija traukiasi ir tampa ekscentriška privataus gyvenimo sritimi, nors daugelyje išsivysčiusių šalių ji užsidėjo tam tikrą socialinę ir simbolinę kaukę, taip kovodama su tiesioginiu patikimumo ir įtakos valstybėje praradimu. Žinoma, visada buvo religijos entuziastų, kurie priešinosi tiems dalykams, kuriuose įžvelgė išpuolius prieš jų branginamus įsitikinimus. Ankstesniais antrojo tūkstantmečio amžiais tokie kritikai pasisakė prieš nepakankamą bažnyčios uolumą, korupciją ir tikrojo dvasingumo praradimą. XX a. minėti entuziastai iškėlė jau kitokį tikslą – jų taikiniais tapo netikintieji ir liberali, tolerantiška, pasaulietinė visuomenė, kurioje dėl švietimo ir mokslo įtakos religija, geriausiu atveju, laikoma žaviu kraštutinumu, tačiau daugiausia – absurdu ir žmonijos kūdikystės liekana, kuria tarsi figos lapeliu ankstesniais amžiais buvo dangstoma baimė ir nežinojimas. Drauge su sekuliarumu įsivyravo ir laisva moralė, na, bent jau taip mano religijos entuziastai. Visus minėtus dalykus jie neabejodami laiko įžeidimu, grėsme ir velnio darbu. Aistringo Dievo kario akimis, tokia reklama, kurioje šiek tiek prisidengusi patraukli mergina švelniai glaudžiasi prie brangaus falą primenančio automobilio – tai nepakenčiamas papiktinimas ir piktžodžiavimas. Kalbant apie islamą, sąlyginis jį išpažįstančių šalių atsilikimas, palyginti su pažangiomis Vakarų šalimis, ir nusivylimas, kurį piliečiams kelia jų pačių

islamo vyriausybės, daugeliui gali atrodyti kaip papildomi nusižengimai prieš jų religiją, o karingosios šios religijos formos tokius asmenis aprūpina viskuo, ko reikia smurtinei kovai prieš nekenčiamus priešininkus.

Yra žmonių, kurie simpatizuoja asmenims, taip kovojantiems už savo įsitikinimus. Kiti užjaučia juos, manydami, kad fundamentalistai tapo neteisingo ir iškreipto pasaulio suvokimo bei požiūrio, kuriame įstrigo dėl auklėjimo ir nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių, aukomis. Prie religijų išlikimo daugiausia prisidėjo religinis švietimas ankstyvoje vaikystėje, kuris jau savaime yra skandalingas, nes reiškia „smegenų plovimą" ir prievartą, o maži vaikai nepajėgia įvertinti to, ką jiems kemša į galvas vyresnieji. (Didžioji dauguma religinio mokymo įstaigų skirtos mažiems ir labai mažiems vaikams.)

Svarbi detalė, kurią verta apmąstyti, nagrinėjant šią temą, yra tai, kokią etiką įvestų, pavyzdžiui, krikščionių fundamentalistų vyriausybė, atėjusi į valdžią Jungtinėse Amerikos Valstijose. Pasaulis jau matė talibų valdymą Afganistane, kai buvo uždrausta muzika, o moterys turėjo vaikščioti visiškai apsidengusios nuo galvos iki kojų – nors giliau pamąsčius šie dalykai atrodo gana keistai. Ir, žinoma, pati istorija akivaizdžiai rodo, kas tokiais atvejais vyksta. Žinome, kad tikėjimo entuziastų įteisinta religinė moralė beveik visuomet prieštaravo praktiškai bet kokiam liberaliam požiūriui į toleranciją, atvirumą, asmens laisvę ir laisvą pasirinkimą, griežtai ribodama ir stengdamasi suvienodinti elgesį bei nuomones, o kai kada – netgi aprangą ar laisvalaikio leidimo būdą. Ir tai būtų daroma Dievo vardu, remiantis tariama mūsų sielų gerove bei neatsižvelgiant į daugybę faktų apie žmogaus prigimtį, veiklą ir gamtos pasaulį.

Žr.: ISLAMAS, KRIKŠČIONYBĖ, RELIGIJA, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, TOLERANCIJA

GAMTOS MOKSLAI

Žodis „mokslas" (lotynų kalba – *scentia*) pradžioje reiškė žinias, tačiau dabar **gamtos mokslai** reiškia ne žinias apskritai, bet tik tam tikrą žinių spektrą bei jų paieškos ir įgijimo būdus – žinias apie fizinį pasaulį, jo materialius pagrindus ir įvairų jo turinį. Tai – bendra sąvoka, susiejanti įvairias mokslo sritis,

turinčias tam tikrų metodinių ir techninių bendrumų. Svarbiausios gamtos mokslų šakos yra fizika, chemija, astronomija, biologija, geologija, meteorologija bei daugybė jų atšakų ir jungtinių disciplinų (pvz., biochemija ir astrofizika).

Gamtos mokslams bendra yra tai, kad jie grindžiami empiriniais metodais – stebėjimais ir bandymais, renkant bei tikrinant duomenis ir, jei tik įmanoma, naudojant kiekybinius matavimo ir įvertinimo metodus. Standartinė mokslinio tyrimo procedūros forma yra prielaidos iškėlimas ir jos patikrinimas bandymais. Šios tyrimų metodikos ypatybės yra išskirtinis gamtos mokslų bruožas, bet būtent dėl jų tyrimas tampa moksliniu tyrimu šiuolaikine to žodžio prasme.

Mokslas turi būti atskirtas nuo technologijų, kurios yra praktiškai bet kokių mokslo atradimų (ir bendrosios patirties) pritaikymo rezultatas, pasitelkus mašinas ir įrenginius, sukonstruotus taip, kad tarnautų nustatytiems tikslams, pavyzdžiui, perpumpuotų vandenį iš vieno lygmens į kitą, maltų kukurūzus, perkeltų sunkius objektus arba sudarytų galimybę bendrauti toli vieniems nuo kitų esantiems žmonėms. Prieš šiuolaikinio mokslo iškilimą XVI–XVII a., tai, ką mes dabar vadiname mokslu ir technologija, buvo neatsiejamai tarpusavyje susiję ir paprastai viskas buvo kuriama siekiant technologinių tikslų. Bandymų ir matematinių metodų pasitelkimas minėtu laikotarpiu davė didžiulį postūmį šiuolaikiniam mokslui.

Daugelis sutinka, kad šis laikotarpis prasidėjo su Mikalojaus Koperniko veikalo „Apie dangaus kūnų sukimąsi“ *(De revolutionibus Orbium Coelestium)* paskelbimu 1543 m. (Tais pačiais metais A. Vezalijus (*A. Vesalius*) paskelbė savo traktatą, kuriame ištaisė senovės gydytojų darytas anatomines klaidas.) Tai nebuvo visiškai savarankiškas ar atskiras atspirties taškas, nes jau keletą tūkstantmečių buvo vykdomi astronominiai stebėjimai ir jau kelis šimtmečius buvo stebima nemažai mokslo užuomazgų (ir paties mokslo elementų). Tačiau pasaulis, kuriame gyveno M. Kopernikas, galiausiai pritaikė tinkamus matavimo vienetų etalonus ir iš Indijos kilusią skaitmenų sistemą, jame atsirado popierius ir spausdinimo technika, ir tai leido perduoti mintis greičiau ir bendriau, o lotynų kalba buvo bendra mokslo ir studijų kalba. Šią padėtį netrukus dar labiau pagerino svarbių prietaisų išradimas – ypač teleskopo ir mikroskopo, kurie pradžioje buvo rodomi atrakcionuose, bet greitai pradėti

naudoti rimtų mokslininkų, įžvelgusių šių prietaisų teikiamas galimybes. Galbūt toks pat svarbus veiksnys, kaip ir šie paminėtieji, buvo ir tai, kad mokslas galiausiai įveikė religinius draudimus.

Senovėje taip pat buvo pasiekta didelės technologinės pažangos – atrasti tokie dalykai, kaip ratas, tiltai, akvedukai, įvairūs statybos būdai. Tačiau tuo pat metu buvo sukurtos ir kliūtys pažangai, kurias nustatė tariamai autoritetingos minties sistemos, išvestos iš Aristotelio, Galeno ir Ptolemėjaus darbų, kuriuos jų įpėdiniai buvo linkę ginčyti. Naujoje XVI–XVII a. dvasioje šios sistemos bei ortodoksinės religijos teiginiai daugiau nebebuvo kliūtis – tokie „protai“, kaip G. Galilėjus, I. Niutonas ir kiti, atvėrė naują perspektyvą ir pasiekė stulbinamų rezultatų.

Tuo pačiu metu, kai vyko minėti įvykiai, Europos tautos pradėjo siųsti laivus už vandenynų, siekdamos atrasti ir ištirti ten plytinčias žemes. Gamtininkai ir menininkai iš tolimų kraštų parsivežė daugybę floros ir faunos pavyzdžių, kurie, kaupiami „įdomybių spintose“, tapo pirmųjų muziejų prototipais. Dar turėjo praeiti šiek tiek laiko, kol biologijoje buvo pradėti taikyti chemijos atradimai, tačiau mikroskopas jau tapo gyvybiškai svarbiu biologijos tyrimų prietaisu, o K. Linėjaus klasifikavimo sistema leido susisteminti biologijos žinias.

Posūkio tašku, po kurio gamtos mokslai ėmė dalytis į įvairias specializacijas, tapo Aleksandro Voltos (*Alessandro Volta*) išrasta elektrinė baterija. Tai įvyko 1800 m. Šis išradimas svarbus tuo, kad tapo įmanoma elektrolizė, leidžianti suskaidyti junginius į atskirus elementus. Taip chemija tapo savarankišku mokslu – ji atsiskyrė nuo fizikos ir susilaukė milžiniškos sėkmės.

Taigi šiais būdais gamtos mokslai sparčiai išplėtė savo viešpatavimą, o dėl metodų ir konceptualių prietaisų įgijo autoritetą. Tai yra nuostabus žmogaus proto veiklos rezultatas, netgi didžiausias iš visų žmonijos pasiekimų, ir tai galima drąsiai tvirtinti, net ir atsižvelgiant į tai, kad ne viskas, ką nuveikė mokslas (ar, tiksliau, ką lėmė iškrypę politikų interesai ir karai), gali būti laikoma gerais dalykais.

Daugelis nustemba sužinoję, kad viena iš artimiausių šiuolaikinio mokslo šaknų yra alchemija. Taip yra todėl, kad daugumos žmonių vaizduotėje alchemija nebuvo sutapatinta su sėkmingiausiais ir žinomiausiais mokslo pasiekimais, nes svarbiausias jos motyvas buvo ne žinių paieška, o pastangos pakeisti

pagrindinius metalus į auksą, rasti nemirtingumo arba amžinos jaunystės (ar bent ilgaamžiškumo) eliksyrą, atrasti magiškų būdų, leidžiančių įgyti įtakos, turto, sveikatos ir meilės, nuodyti žmones taip, kad niekas nepastebėtų, numatyti ateitį ir pan.

Nors, kalbant apie alchemiją, visa tai yra tiesa – tokia ji ir buvo, tačiau greta to dar stengėsi suprasti gamtą ir valdyti jos elementus, siekdama ir gerų (pavyzdžiui, pastangos suprasti mediciną), ir abejotinų tikslų. Tačiau tuo metu nebuvo tinkamų mokslinių tyrimų metodų ir juos lydinčių matematinių priemonių, todėl alchemija buvo padrika ir neorganizuota, o mokslininkais galėjo apsimesti ir rimti tyrėjai, ir šarlatanai.

Du švenčiausi alchemijos tikslai buvo pakeisti įprastus metalus į brangiuosius ir rasti vaistą nuo visų ligų ir netgi nuo mirties. Daugelis tikėjo, kad šių tikslų galima pasiekti atradus „filosofinį akmenį“ – pakankamai stiprią medžiagą, pajėgiančią tai padaryti.

Tai, kad alchemikų prielaidos nebuvo visiškai iš piršto laužtos, galima matyti iš to, jog savo teorijoje jie kėlė prielaidas, kad gamtoje viską sudaro skirtingi elementų mišiniai, kurių pagal senovinį mąstymą buvo keturi (žemė, oras, ugnis ir vanduo), o kiekvienas jų turėjo vieną ar kelias iš keturių savybių (šalčio, karščio, drėgmės ir sausros). Taigi iš šių elementų galėjo susidaryti tokie junginiai, kaip karštas sausas oras, šaltas drėgnas oras, karštas drėgnas oras ir pan. Jei švinas ir auksas skiriasi tik juos sudarančių elementų mišiniu, kodėl mes negalėtume pertvarkyti švino elementų taip, kad jis taptų auksu? Taigi, kaip dažnai atsitinka, jie buvo teisūs dėl paties principo, tačiau klydo dėl sudedamųjų dalių.

Įvairaus pobūdžio tyrimai su metalais, dažais, vaistažolėmis, brangakmeniais ir kitomis įvairiomis medžiagomis buvo vykdomi jau alchemijos priešistorėje, ir iš to kilo įvairūs alchemijos aspektai. Seniausias žinomas alchemijos tekstas „Apie natūralius ir paslėptus dalykus“ (*Physika kai mystika*) priskiriamas senovės graikų filosofui Demokritui, nors labiau tikėtina, kad jį parašė Bolosas iš Mendžio (*Bolos of Mendes*) maždaug III a. pr. Kr. Drauge su keliais Egipto papirusais šie senoviniai dokumentai atskleidžia, kad pastangos pagaminti auksą ir nedidelius jo kiekius paversti didesniais arba sukurti kitas vertingas chemines medžiagas buvo dedamos jau labai seniai, nes minėtuose dokumentuose buvo aptariamos šiems tikslams reikalingos krosnys ir kitos priemonės.

Alchemijos tyrimai suvaidino savo vaidmenį, skatinant mokslo pažangą, ne mažiau svarbus vaidmuo teko ir su ja susijusių įsitikinimų sistemai – hermetizmui. Tai buvo ikimokslinis siekis atskleisti gamtos paslaptis bei ją valdyti, pasitelkus magijos, alchemijos ir ezoterinės filosofijos mišinį, kuris greičiausiai rėmėsi legendinio veikėjo Hermio Trismegisto (*Hermes Trismegistos*) raštais. Kai kurie šį asmenį tapatino su sparnuotu Olimpo dievų pasiuntiniu Hermiu, Egipto išminties dievu Totu ir kitais, dar kiti manė, kad Hermis buvo žymus egiptiečių mokytojas ir pranašas. *Trismegistos* reiškia „triskart didžiausias". Renesanso ir vėlesnių laikų raštuose šis žodis vartojamas lotyniška forma *Trismegistus*.

Svarbus įvykis, susijęs su hermetizmo plitimu renesanso laikotarpiu, buvo *Hermetic Corpus* vertimas, kurį XV a. pabaigoje atliko Marsilijus Fičinas (*Marsilio Ficino*), remiamas didiko Kozimo Medičio (*Cosimo de Medici*). K. Medičis manė, kad hermetizmo raštai kur kas svarbesni nei Platono, todėl jis pavedė M. Fičinui imtis pirmųjų vertimų. Finansiškai remiamas didiko, M. Fičinas įkūrė akademiją, kurioje buvo verčiami ir studijuojami Platono veikalai. Tačiau kai buvo atrastas rankraščių rinkinys *Hermetic Corpus*, visas dėmesys entuziastingai buvo skirtas jam, nes nustatyta, kad jame yra minčių, kai kuriais aspektais primenančių neoplatonizmą, su potekste į neoplatoniškąjį krikščionių mąstymą. Nedelsiant buvo iškelta prielaida, kad čia pateikta seniausia pasaulio išmintis, kuri buvo graikų filosofijos šaltinis ir netgi tapo krikščionių apreiškimo ištakomis. Tačiau svarbiausia, kad buvo manoma, jog pavyko atrasti žinias, kurios žada didžiulę jėgą.

Šis požiūris į jo senumą priskiriamas Augustinui ir grindžiamas jo autoritetu, nors šiuo atveju jis manė, kad Mozė gyveno kur kas anksčiau nei Pitagoras, o hermetikų raštai buvo sukurti kažkur tarp šių dviejų datų. Tačiau šiuos požiūrius atmetė 1614 m. paskelbta Izaoko Kazaubono (*Isaac Casaubon*) atlikta kruopšti tekstų lingvistinė analizė, kuri atskleidė, kad jie gali būti datuojami maždaug III–IV a. bei kad juos parašė vienas ar keli asmenys, susiję su ankstyvosios krikščionybės mokymu ir neoplatonizmu, todėl jie sudarė tam tikrą šių mokymų bei mistikos ir magijos elementų sintezę.

Alchemijos, kuri tapo tiesiogine šiuolaikinio mokslo pirmtake, istorija gali būti papildyta ilga astrologijos istorija, nes asmenys, kurie stebėjo dangų, visuomet domėjosi juo ir astrologiniu, ir astronominiu požiūriu. Svarbiausias

dalykas buvo tai, kad atsakingesni ir drausmingesni gamtos mokslų metodai padėjo atsijoti tikrus ir netikrus dalykus. Prie to prisidėjo pažangesnės techninės priemonės ir prietaisai, bei ne mažiau svarbūs buvo empiriniai ir kiekybiniai tyrimo metodai bei spartus teleskopo ir mikroskopo tobulinimas. Taigi tikro mokslo ir pseudomokslo atskyrimas leido pirmajam istoriškai vystytis itin sparčiai, ir jis tapo didingais rūmais, kuriais šiandien žavimės.

Žr.: BIOLOGIJA, MOKSLO REVOLIUCIJOS, SOCIOBIOLOGIJA

GEROVĖ

Gerovė yra didesnis nei pakankamas kiekis išteklių, kurie gali įgyti prekių, nuosavybės ar kredito formą. Kai kuriais atvejais gerove taip pat laikoma galimybė naudotis socialinėmis gėrybėmis, tokiomis, kaip švietimas ar sveikatos apsauga. Savo įpročiui viską supaprastinti ištikimi ekonomistai gerovę nusako kaip turto ir įsipareigojimų balansą tam tikru laiko momentu.

Daugelį galbūt gali šiek tiek sukrėsti tai, kad Aristotelis gerovę apibrėžė taip: „Viskas, ką galima nusipirkti už pinigus.“ Įprasta, kad dabar gerovė matuojama pinigais, nors netgi pačių pinigų vertė matuojama tuo, ką galima už juos nusipirkti. Tačiau į Aristotelio apibrėžimo reikšmę verta atkreipti dėmesį. Jei gerovė tikrai matuojama pinigų kiekiu, tada žmogus, kuris banke laiko milijoną ir turi kur kas mažiau įsipareigojimų, yra turtingas. Tačiau, tarkime, kad jis nieko už juos neperka: nei prekių, nei paslaugų, nei pramogų, nei malonumų. Taigi šiuo atžvilgiu jo padėtis tokia pati, kaip ir žmogaus, kuris visai neturi pinigų. Abudu gerovės požiūriu yra neturtingi – ir tas, kuris neleidžia pinigų, ir tas, kuris jų neturi.

Palyginimui, žmogus, kurio santaupos vos keliais tūkstančiais viršija įsipareigojimus, tačiau kuris leidžia pinigus patogumams ir gyvenimo džiaugsmui, yra kur kas turtingesnis. Tai rodo, kad tikrasis gerovės matas yra ne tai, ką turite, bet tai, ką išleidžiate.

Šiuo atžvilgiu Aristotelis tikrai teisus, nes jo apibrėžimas iš esmės teigia, kad išleisti reiškia įgyti. Tačiau netgi ir tokiam apibrėžimui reikia patikslinimo, nes visų blogiausia, jeigu pinigai leidžiami tik tuščiam pasipuikavimui arba žalingiems įpročiams, kurie daro žmones kvailais ir pavojingais – tai tiesiog išlaidos ir gėdingas švaistymas.

Be to, Aristotelio apibrėžime praleistas gerai žinomas ir akivaizdus faktas, kad yra daug gerovės rūšių, kurių negalima įgyti už pinigus. Galima nusipirkti išsilavinimą, bet nenusipirksi proto, galima nusipirkti drabužių, bet ne stilių, kosmetikos, bet ne grožį, seksą, bet ne meilę. Be abejonės, pinigai gali padėti siekti meilės ir grožio, tačiau tikrasis turtas yra būtent šie dalykai. Ir yra vertybių, kurios laikomos savaime suprantamu dalyku tol, kol jų neprarandame ar nepažeidžiame, ir kurios yra tikrasis turtas: regėjimas, klausa, judrumas, bendra savijauta, draugai, mylimas žmogus.

Istoriškai ir kultūriškai gerovė buvo suprantama labai panašiai. Bendra buvo tai, kad gerove laikoma tokių ekonomiškai svarbių veiksnių (jie skirtingi įvairiais atvejais), kaip karvės, žemė, sukauptos pajamos ir akcijos, gausa. Kitas gerovės požymis yra prabangos dalykų, tokių, kaip meno kūriniai, dideli namai, daugybės žmonų, sugulovių ar vergių, turėjimas. Apskritai gerovės požymis yra perteklius, kuris atskleidžia jo savininko turtingumą ir suteikia jam didybės.

Labiau mokslinius gerovės apibrėžimus imta formuluoti XVIII a. – tai daryti pradėjo Adamas Smitas (*Adam Smith*) ir jo sekėjai ekonomistai, įskaitant ir Karlą Marksą. Dauguma jų nerimavo dėl to, kad turtui būdinga kauptis vis mažesniame skaičiuje rankų, kaip tai atskleidžia jo susidarymo procesai, jeigu nėra perskirstymo proceso arba kitų priemonių, leidžiančių dalyvauti teisingesnio turto kūrimo procese. Kapitalizmas savaime nėra linkęs į tokį perskirstymą, todėl reikia reguliavimo, kad kelios rankos nesusigrobtų pernelyg daug. Jokiose kapitalistinės ekonomikos šalyse toks kaupimas nėra retenybė.

Pavojus slypi štai kur: nors pinigų taip padaugėja, kad jau nebegali įsivaizduoti, ko dar reikėtų, jų troškulys ima maitinti pats save ir nuolat stiprėja. Kartais sunku suvokti, kodėl turtingas žmogus siekia būti dar turtingesnis, jei jo neįkvepia pasitenkinimas dėl nuveikto darbo, patirtų įspūdžių ar įveiktų sunkumų. Iš tiesų, yra tam tikras sukaupto turto kiekis, kai turto pakanka. Išminčiai sako, kad klausimą reikia kelti atvirkščiai – tikrasis turtas yra pasitenkinimas, o kartais galima pasitenkinti visai mažu. Patenkintas vargšas yra turtingiausias tarp žmonių.

Kalbant apie turtą, svarbiausias klausimas yra apie jo ryšį su galia. Ta galia gali būti ne vien politinė, nors turto bei politinės galios sąsaja taip pat akivaizdi, pavyzdžiui, tokiose plutokratijose, kaip Jungtinės Amerikos Vals-

tijos – šioje šalyje tapti politiku yra labai brangus uždavinys. Turtas taip pat suteikia galią įsigyti įvairių gyvenimo gėrybių, be kita ko, išsilavinimą, saugumą, prestižą, socialinę padėtį, malonumų ir dar daug dalykų – visa tai įgyti daug lengviau, jei turi pinigų. Tai nereiškia, kad nėra kitų būdų, leidžiančių juos įgyti, nei tik didelė banko sąskaita, nors tai – pats lengviausias būdas. Štai kodėl ji tokia geidžiama.

Žr.: EKONOMIKA, KAPITALIZMAS, VERSLO ETIKA, VARTOTOJIŠKUMAS

GYVŪNŲ TEISĖS

Ilgą laiką žmonės be didelių skrupulų naudojo kitas gyvas būtybes maistui ir darbui, o vėliau – ir moksliniams eksperimentams, nes buvo įsitikinę, kad gyvūnai neturi teisės į tokį moralų elgesį, kurio principų reikia laikytis, elgiantis su žmonėmis. Visgi tie, kurie turi augintinius, paprastai elgiasi su jais švelniai, o neseniai daugelyje šalių buvo priimti įstatymai, numatantys baudžiamąją atsakomybę už žiaurų elgesį su gyvūnais bei reglamentuojantys ūkininkų, skerdyklų darbuotojų, medžiotojų, zoologijos sodo bei cirko darbuotojų ir su gyvūnais dirbančių mokslininkų veiklą.

Tačiau tai įvyko pavėluotai ir ši sritis „sutvarkyta“ tik iš dalies, nes iki pat šių dienų ilgą laiką buvo nesirūpinama gyvūnais ir jų moraliniu statusu. Tiesa, Aristotelio mokinys Teofrastas (*Theophrastus,* Θεοφραστος) IV a. pr. Kr. teigė, kad gyvūnams irgi būdingos kai kurios psichinės ir emocinės žmonių savybės, bei ragino praktikuoti vegetarizmą ir geriau elgtis su gyvūnais. Tačiau tokiam požiūriui pritarė tik mažuma. Jo nebuvo laikomasi ir krikščionybės eros metu, kai, siekiant pateisinti ilgametį gyvūnų išnaudojimą žmonių patogumui, buvo remiamasi Biblijos žmonijai suteikta teise viešpatauti gyvūnams.

Baigiantis XIX a., šiam vyraujančiam požiūriui paprieštaravo Džeremis Bentamas (*Jeremy Bentham*) – jis teigė, kad kalbant apie moralinį gyvūnų statusą svarbiausia yra tai, kad jie gali kentėti, todėl mes privalome žvelgti į juos su moraline pagarba. Ši įžvalga įkvėpė šiuolaikinių gyvūnų teisių gynėjų vadovą Peterį Singerį (*Peter Singer*), kuris teigia, kad gyvūno gebėjimas kentėti (ir

su tuo susijęs gebėjimas jausti malonumą) prilygina jį kitioms tą patį gebančioms gyvoms būtybėms, įskaitant ir žmones. Kalba ir racionalus protas tradiciškai buvo laikomi tomis savybėmis, kurios iškelia žmones virš gyvūnų ne tik būties, bet (todėl) ir moralinės vertės skalėje. Bentamo-Singerio požiūris iškėlė prielaidą, kad esminis veiksnys šiuo atveju yra ne protas ar kalba, o jautrumas.

Tai, kad toks požiūris sulaukė pritarimo, turėjo labai svarbių pasekmių. Su mėsos valgymu susiję klausimai, kailių pramonė, medžioklė, gyvulininkystė, pienininkystė, medicinos ir kosmetikos tyrimai, zoologijos sodai ir cirkai, augintinių laikymas, konservavimas, brakonieriavimas ir banginių medžioklė – visa tai tapo diskusijų apie gyvūnų teises ir gerovę objektu. Iniciatyva, kuria siekiama sujungti visas žmogbeždžiones (gorilas, šimpanzes, mažąsias šimpanzes, orangutanus) ir žmones į tą pačią moralės sferą, projektas „Didžiosios beždžionės“ – tai dar vienas svarbus žingsnis, keičiant požiūrį į gyvūnus. Priėmus visų didžiųjų beždžionių teisių deklaraciją, bus lengviau ugdyti žmonių jautrumą ir kitų rūšių gyvoms būtybėms.

Gyvūnų teisių kritikai teigia, jog gyvūnai negali būti laikomi moralinės minties subjektais, nes jie tarpusavyje negali sudaryti socialinių susitarimų – nesugeba pripažinti ir prisiimti įsipareigojimų ir pareigų vienas kitam bei negali daryti moralinių sprendimų. Taigi žmonėms taikytini tik mažiausi reikalavimai – elgtis su gyvūnais „žmoniškai“. Šis požiūris grindžiamas klaidingu mąstymu, kad teises gali turėti tik tos būtybės, kurios gali turėti ir pripažinti įsipareigojimus. Klaida yra tai, kad teisės ir pareigos laikomos tarsi skirtingomis tos pačios monetos pusėmis. Kad tai neteisinga, atskleidžia ir faktas, jog mes pripažįstame teises vaikams ir demencija sergantiems senoliams, nors jie ir neturi pareigų. Ir šios teisės suteikiamos ne dėl to, kad jie turės arba turėjo pareigas, tačiau dėl tam tikrų faktų ir jiems būdingų savybių, kurios verčia į juos žiūrėti kaip į tokius pat moralės objektus tiesiog dėl jų pačių. Tai atskleidžia skirtumą tarp „moralės subjektų“ ir „moralės objektų“. Pirmieji – tai tie, kurie suvokia moralinę pareigą ir yra atsakingi už savo veiksmus, o antrieji – tie, į kuriuos taip pat nukreiptos moralės subjektų pareigos. Visi moralės subjektai yra ir moralės objektai, tačiau ne atvirkščiai. Viščiukas, kuris gali jausti baimę ir kančią, yra moralės objektas, bet akivaizdžiai ne moralės subjektas. Gyvūnų teisių kritikas, kuris sako, kad tik tie asmenys, kurie gali prisiimti pareigas, yra verti moralaus elgesio,

teigia, kad moralės objektais gali būti tik jos subjektai. Tai – ne argumentas, o nuostata, kuri, be kita ko, netinkamai pagrįsta.

Galima paminėti, jog ginčytina, ar aukštesnieji primatai (ne žmonės) – žmogbeždžionės, babuinai ir nežmoginės beždžionės – nesuvokia savo įsipareigojimų kitiems, ypač giminaičiams. Primatų etologija verčia manyti, kad yra visiškai kitaip.

Įdomu dar ir tai, kad organizuotas judėjimas už gyvūnų gerovę ir galiausiai apskritai už gyvūnų teises prasidėjo Šviečiamojo amžiaus priešaušryje. 1824 m. Didžiojoje Britanijoje buvo įkurta Žiauraus elgesio su gyvūnais prevencijos draugija (*Society for the Prevention of Cruelty to Animals*), o kiek vėliau, dar XIX a., sekdamos šiuo pavyzdžiu panašios organizacijos įsikūrė ir kitose šalyse. Papildomą postūmį XX a. septintajame dešimtmetyje davė sustiprėjęs judėjimas už gyvūnų teises. Visai nėra keista, kad tai įvyko kovos su rasizmu ir seksizmu kontekste. Ši kova atskleidė, kad bet koks *-izmas* – tai dar viena šališkumo ir nepagrįstų kokiai nors grupei (žmonėms) teikiamų privilegijų forma kitų grupių (gyvūnų) atžvilgiu, taip, kaip seksizmas arba rasizmas rėmėsi nepagrįsta vyrų ar baltųjų viršenybe prieš moteris arba juodaodžius. Rezonansinę sąvoką „rūšizmas“ pasiūlė psichologas Ričardas Raideris (*Richard Ryder*), o ją išgarsino Peteris Singeris savo 1975 m. išleistoje knygoje „Gyvūnų išlaisvinimas“ *(Animal Liberation)*.

Šiuo metu vykdoma kampanija, siekiant, kad Jungtinės Tautos priimtų pagal Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją (1948 m.) parengtą Visuotinę gyvūnų teisių deklaraciją. Ji remiasi daugybe įrodymų, kad gyvūnai gali patirti skausmą ir malonumą bei tokias emocines būsenas, kaip depresija ir nerimas (pvz., būdami nelaisvėje ar suvaryti į skerdyklas), bei raginama apsaugoti juos nuo kančių. Siūlomoje deklaracijoje teigiama, kad priklausymas skirtingoms rūšims, panašiai kaip ir rasių skirtumai, negali pateisinti nevienodo elgesio ar vertinimo ir tikrai nepateisina išnaudojimo, priespaudos, nelaisvės arba teisės atlikti bandymus. Taigi visų gyvų būtybių evoliucinės ir moralinės giminystės pagrindu raginama suteikti gyvūnams atitinkamas teises ir jas ginti.

Žr.: ANTROPOCENTRIZMAS, BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ, SOCIOBIOLOGIJA, VEGETARIZMAS

GLOBALIZACIJA

Globalizacija – tai procesas, kuriam vykstant atskiros pasaulio dalys ekonomikos, tarptautinės politikos bei teisinių santykių požiūriu tampa vis glaudžiau tarpusavyje susijusios ir viena nuo kitos priklausomos. Globalizacija prasidėjo jau tada, kai Renesanso laikų portugalų, ispanų ir anglų keliautojai perkirto vandenyną, padėdami pamatus prekybai bei imperijų susikūrimui, ir palaipsniui spartėdama gyvuoja iki šiol. Tai leidžia kelti prielaidą, kad globalizacija iš esmės yra Europos (o vėlesniais laikais – ir Amerikos) įtakos, kultūros ir idėjų sklaida, dažnai lydima priverstinio santykių užmezgimo tose vietose ir su tais žmonėmis, kuriuos ji pasiekdavo.

Pati ši sąvoka buvo sudaryta XX a. septintajame dešimtmetyje, tačiau kasdienėje kalboje ji įsigalėjo tik devintajame ir dešimtajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje drauge su pirmosiomis organizuotomis kampanijomis, nukreiptomis prieš tarptautinių bendrovių vykdomą darbuotojų ir rinkų išnaudojimą besivystančiose šalyse. Žodynuose pateikiami globalizacijos apibūdinimai atskleidžia būtent tai, kam priešinosi protestuotojai: „Globalizacija – tai procesas, kuris suteikia galimybę finansų ir investicijų rinkoms veikti tarptautiniu mastu, daugiausia dėl reguliavimo panaikinimo ir ryšių tobulėjimo“ (*Collins*). Regimos tam tikros euroamerikietiškojo imperializmo piktnaudžiavimo apraiškos – pagrindinėse viso pasaulio miestų gatvėse pastebimi *Coca-Cola* ir *McDonald's* logotipai – buvo suvokiamos kaip vietinių vertybių ir papročių nepaisantys, juos žeidžiantys, menkinantys ir žalojantys ženklai, kuriuos Vakarai norom ar nenorom eksportuoja, karštligiškai trokšdami pelno.

Nenuostabu, kad per pastarąjį pusę amžiaus trunkantį laikotarpį globalizaciją labiausiai skatina ekonominė veikla. Jau XV a. portugalų tyrinėtojus įkvėpė būtent ekonominė nauda, o po Antrojo pasaulinio karo užgimusio pasaulio atstovų sudaromose tarptautinėse sutartyse ir kuriamose institucijose, siekiančiose atgaivinti pasaulio ekonomiką, globalizacija buvo nurodoma kaip aiškus tikslas. Garsiosios 1944 m. įvykusios sąjungininkų Breton Vudso (*Bretton Woods*) konferencijos metu buvo įsteigtas Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas (TRPB) bei Tarptautinis valiutos fondas (TVF) ir pasirašytas Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos (GATT), kuris nutiesė kelią Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) įkūrimui. Dar vienas Breton Vudso

konferencijos rezultatas buvo po metų įsteigtas Pasaulio bankas. Konferencijoje buvo susitarta ir dėl valiutų sistemos, kuri galiojo iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios. Visų šių iniciatyvų tikslas buvo skatinti laisvą prekybą tarp šalių ir stiprinti pasaulio ekonomiką. JAV iždo sekretorius Henris Morgentau (*Henry Morgenthau*) Breton Vudso susitarimus pranašiškai apibūdino kaip „ekonominio nacionalizmo pabaigą". Tai tiksliai atskleidžia globalizacijos esmę.

Neutralesnis globalizacijos apibūdinimas pristato ją kaip procesą, kuris visame pasaulyje leidžia žinoti, atlikti, naudotis arba turėti tokius dalykus, kaip interneto prieiga, telekomunikacijos, medicinos žinios ir galimybės (pavyzdžiui, vakcinos), transporto technologijos, politinės idėjos, vaizduojamasis menas, muzika, knygos ir daugelis kitų. Šie dalykai, kurie daugiausia yra pozityvūs, pasaulyje pasiskirstę labai netolygiai, ir tai visuomet lemia pinigai, tačiau, be abejonių, jeigu kai kurių pasaulio vietų gyventojai negalėtų jų gauti, būtų girdimi dar triukšmingesni protestai prieš esamą neteisybę.

Nuo pat šiuolaikinės globalizacijos proceso pradžios XV a. jai gyvybiškai svarbūs buvo ryšiai. Kelionėms per vandenyną reikėjo tinkamų laivų ir jūrininkų. Sėkmingas garlaivių, geležinkelių, telegrafo, telefonų, orlaivių, o dabar dar ir interneto išradimas stiprino komunikacinę galią, kartu skatino bendravimą, prekybą, migraciją ir vis artimesnius santykius tarp atskirų šalių ekonomikų, kurios dabar pasiekė tikrą tarpusavio priklausomybę. Galiausiai ta priklausomybė tapo tokia didelė, kad rimtos bet kurios galingesnės pasaulio ekonomikos problemos kelia sunaikinimo grėsmę visoms kitoms.

Neigiamas globalizacijos poveikis, į kurį stengiasi atkreipti dėmesį protestuotojai, yra tai, kad, nepaisant visų tarptautinių susitarimų ir sutarčių, kurios skatina globalizaciją, pasaulyje vis dar vykdoma nesąžininga prekyba, o jos aukomis tampa gamintojai iš besivystančių šalių. Tai iš dalies lemia kur kas geresnis turtingų šalių įmonių prisitaikymas dirbti tarptautiniu mastu ir turtingesnių šalių vykdoma žemės ūkio bei kitų ūkio sektorių apsauga, dėl kurios neturtingos šalys neturi jokių galimybių su jais konkuruoti.

Protestuotojai taip pat atkreipia dėmesį į tradicinio gyvenimo būdo ir kultūros sunaikinimą, ar bent žalą jiems, ir (tai šiek tiek skiriasi) įtampą, kai kitos kultūros jaučia grubios ir intensyvios kultūrinės ir ekonominės kolonizacijos grėsmę. Pavyzdžiui, kai kuriuos kino ir televizijos produktus, kurie

platinami iš Jungtinių Amerikos Valstijų ir Europos, su nerimu vertina tradicionalistai tose šalyse, kuriose gyventojų daugumą sudaro musulmonai – jie baiminasi dėl savo dukterų moralės ir pačios visuomenės sandaros. Tai gali sukelti priešiškumą ir pagilinti susiskaldymą, nes pasaulis tampa vis mažesnis ir skirtingos tautos bei kultūros priverstos „stumdytis pečiais“ ir sudaryti tokius susitarimus, iš kurių daugiausia naudos gauna stipriausios ir turtingiausios.

Globalizacijos priešininkai – tai aplinkos saugotojų, profesinių sąjungų atstovų, įvairaus laipsnio kairiųjų aktyvistų bei judėjimo už sąžiningą prekybą atstovų koalicija, neišvengiamai apimanti ir mažumą tų, kurie mėgsta griauti tvoras bei mėtyti butelius. Išskyrus paskutinę paminėtą kategoriją, šios grupės pagrįstai pabrėžia neigiamus globalizacijos aspektus, iš kurių svarbiausi yra silpniausiųjų dalyvių atžvilgiu nesąžiningi globalizaciją stiprinantys susitarimai. Globalizacijos priešininkai taip pat reiškia teisėtą susirūpinimą dėl to, kad kai kurios tarptautinės korporacijos yra galingesnės nei atskiros vyriausybės, todėl gali užsitikrinti sau palankius įstatymus. Be abejonės, tokios korporacijos kartkartėmis veikia išnaudodamos silpnesniuosius ir kitais žalingais būdais, ir nepaisant dabartinių reikalavimų laikytis verslo etikos, nėra jokios garantijos, kad žalinga jų veikla bus sustabdyta.

Diskusijose apie globalizaciją vienas geriausiai girdimų balsų priklauso Noamui Chomskiui (*Noam Chomsky*). Jis nurodo, kad ši sąvoka turi dvi gana skirtingas prasmes. Viena iš jų, susijusi su internacionalistinėmis kairiųjų judėjimų viltimis, reiškia tarptautinę integraciją, bendradarbiavimą ir bendrumą tarp tautų. Kita – tai finansinė ir komercinė prasmė, parodanti, kad pasaulis tapo atviras korporacijų, investuotojų ir „kitų galios sektorių“ (kaip juos vadina N. Chomskis), kuriems pernelyg nerūpi atskiri žmonės, vykdomoms pelno paieškoms.

Vis dėlto globalizacija turi ir teigiamų aspektų. Ji skatina prekių, darbo, kapitalo, technologijų ir žinių srautus visame pasaulyje, taip didindama skurdžių šalių gerovę, suteikdama galimybę jų gyventojams naudotis švietimo ir sveikatos priežiūros privalumais, skatindama bendradarbiavimą, žinių bei gebėjimų mainus ir išlaikydama viltį, kad ekonomiškai glaudžiau susijusiame pasaulyje, kuris tuo pat metu vis labiau taps žinių pasauliu, gali įsivyrauti ir tvirtesnė taika.

Žr.: AKTYVIZMAS, EKONOMIKA, GEROVĖ, INTERNETAS, SUVAKARIETINIMAS (VESTERNIZACIJA)

HINDUIZMAS IR BRAHMANIZMAS

Brahmanizmas yra senovinė Indijos religija, šiuo metu geriau žinoma **hinduizmo** pavadinimu. Tiksliau, tai sudėtingas ir įvairialypis įsitikinimų ir religinės praktikos rinkinys, kurio ištakos slypi keturiuose senovinių raštų rinkiniuose: vedose, brahmanose, upanišadose ir sūtrose.

Sąvoka „hinduizmas“ dabar taikoma Indijos, Nepalo ir Šri Lankos tamilų religijai arba religijų šeimai. XVIII a. ją pirmiausia pavartojo vakariečiai, kurie domėjosi Indijos religinėmis tradicijomis. Žodis „hindu“ iš tiesų buvo bendras etninis terminas, apibūdinantis Indijos subkontinento gyventojus. Taip pat patys indai terminą „hindu“ jau seniai taiko savo šalyje paplitusių ir daugiau ar mažiau glaudžiai susijusių religinių tikėjimų ir praktikos apibūdinimui. Tuo metu, kai buvo rašomos šios eilutės, pasaulyje buvo maždaug milijardas vienos ar kitos formos hinduizmo sekėjų, taigi tai yra trečioji pagal dydį pasaulio religija (po krikščionybės ir islamo, būtent tokia tvarka). Tačiau hinduizmo šaknys kur kas gilesnės nei abiejų šių minėtų religijų ir netgi, beveik neabejotinai, nei judaizmo.

Įvairiuose šaltiniuose nurodomos senųjų knygų, kuriomis remiasi brahmanizmas (hinduizmas), sudarymo datos labai skiriasi. Anksčiausia vedų užrašymo data yra maždaug 1500 m. pr. Kr., nors kai kurie tyrėjai teigia, kad jos buvo užrašytos netgi 3000 m. pr. Kr. Laikantis dažniau vartojamų ir konservatyvesnių skaičiavimų, vedos buvo užrašytos 1500–800 m. pr. Kr., brahmanos – 1000–600 m. pr. Kr, upanišados – 800–500 m. pr. Kr. ir sūtros – 600–400 m. pr. Kr.

Vedos yra himnų ir užkalbėjimų, kuriais šlovinami dievai ir palydimos aukojimo bei egzorcizmo apeigos, rinkinys. Brahmanos yra brahmanams (dvasininkams) skirti vedų komentarai ir pastabos. Upanišadose išdėstyti svarstymai apie Visatos prigimtį ir žmonijos likimą, o sūtrose pateiktos apeigų ir papročių gairės.

Anksčiausia brahmanizmo forma, kuri pagrįstai gali būti vadinama vedizmu, – tai gana paprastas politeizmas. Svarbiausios jo dievybės buvo karo dievas Indra (*Indra*) – pirmasis tarp dievų, įstatymo saugotojas Varūna (*Varuna*), saulės dievas Višnus (*Vishnu*) (žinomas ir daugeliu kitų vardų bei turintis daug savybių), šokėjas ir naikintojas Šiva (*Siva*), ugnies dievas geradarys Agnis

(*Agni*), anksčiau vadintas „pirmuoju šventiku“, ir Soma (*Soma*) – šio dievo vardas atitinka augalo, kurį suvalgius prasideda nuostabios vizijos ir kuris žada nemirtingumą, pavadinimą. Vedose atsiskleidžia tikėjimas, kad už gera laukia dangus, o už bloga – pragaras, bei įteisinamos gyvulių aukos, kuriomis siekiama užsitikrinti dievų palaiminimą ir atleidimą. Tuo metu taip pat būdavo garbinamos protėvių dvasios – siekiant jų pagalbos ir palankumo buvo aukojama soma ir ryžiai (tokios aukos buvo vadinamos *sraddhas*).

Ankstyvuoju laikotarpiu vedizmas vystėsi dviem skirtingomis kryptimis – viena jų tapo masine religija, o kita – labiau ezoterine. Pirmoji jų – tai populiarusis brahmanizmas, ritualinė religija, kurioje dominavo šventikai, buvo griežtai laikomasi ceremonijų bei iš kurios iškilo galinga ir aristokratiška šventikų (brahmanų) kasta. Būtent per šią plėtrą visuomenėje įsitvirtino nelanksti kastų sistema.

Brahmanų kastoje ypač suklestėjo asketizmas, dėl kurio daugelis vyrų palikdavo savo šeimas vos vaikams sulaukus pilnametystės ir gyveno asketišką gyvenimą, pramisdami tik iš išmaldos. Jie buvo vadinami sanjasiais (*Sannyasis*) arba jogais, praktikavo meditaciją ir jos sukelto transo būsenoje siekė susivienyti su dievybe.

Iš vėlesnio laikotarpio vedų himnų buvo sukurta teologija, kurioje atsirado aukščiausiojo kūrėjo ir visagalio valdovo figūra, pirmiausia pavadinta Prabjapačiu (*Prabjapati*), o vėliau – Brahmanu. Upanišados ir brahmanos yra šio raidos laikotarpio raštai, o juose išdėstyta minčių sistema vadinama vedanta. Vedanta paraidžiui reiškia „vedų pabaiga“ – turima omenyje, kad upanišados atskleidžia tikrąją vedų prasmę, mokydamos, kaip galutinai išsilaisvinti iš mirties ir atgimimų ciklo. Įvairiose brahmanose siekiama organizuoti ir susisteminti upanišadų mokymus, tačiau visų jų aiškinimo skirtumai lėmė tai, kad iškilo daug įvairių vedantos mokyklų. Yra dešimt tokių pagrindinių mokyklų – advaita ir likusios, – kurios formuoja vyraujančią hinduizmo filosofiją iki šių dienų.

Pagrindinė vedantų sąvoka yra „atmanas“ (*atman*), kuri reiškia „pats“. Upanišados moko, kad įprastas mūsų savęs suvokimas yra klaidingas, nes jis remiasi jutimine patirtimi ir veikla, kurioje dalyvauja mūsų kūnai (valgymas, vaikščiojimas, kalbėjimas ir pan.). Todėl mes turime rasti savęs pažinimo būdus, leidžiančius suprasti, kad „aš“ yra gryna betikslė sąmonė. Tai savo ruožtu

tapatinama (advaita vedantoje) su galutiniu visos būties pamatu – Brahmanu, o susivienijimas su juo ar ištirpimas jame yra egzistencijos tikslas ir begalinė palaima. (*Advaita* pažodžiui reiškia „ne du“, ir tai yra dualizmo neigimas – neigiamas individualaus „aš“ ir brahmano, visuotinės sielos, dualizmas.)

Vedanta daugumai buvo ir tebėra neaiški, tačiau populiari hinduizmo forma, kuri išliko nuo tada, kai išaugo iš pradinės vedų religijos, įgijo vieno iš dviejų kultų – saugotojo Višnaus (kurio avatarai yra Krišna ir Rama) arba naikintojo Šivos – formą. Višnaus garbintojai vadinami vaišnavais, o Šivos – šivaitais. Jų tradicijos kildinamos iš maždaug V a. pr. Kr. Siekdama išlaikyti bent jau nominalią sąsają su pradine brahmanizmo tradicija, advaita vedantos teologija šias dvi dievybes drauge su Brahmanu sujungė į trejybę – *trimurti*.

Hinduizmas, kaip ir visos politeistinės religijos (daugumą hinduizmo variantų tiksliau reiktų vadinti henoteistinėmis religijomis, nes jose viena dievybė įgauna daug įvairių formų), tradiciškai yra tolerantiškas. Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais hinduizmas tapo politine jėga, kuri iš dalies yra atsakas į politizuotą Indijos pusiasalio islamą, ir jame ryškėja nacionalistinės, dešiniosios pakraipos ir netolerancijos tendencijos. Jos jau pasireiškė smurtu prieš krikščionis ir musulmonus. Šios tendencijos išaugo iš XIX a. judėjimo *Hindu jagaran* (Hindų prabudimas) bei politinės partijos *Hindu Maha Sabha* (Didysis hindų susirinkimas), kurią 1909 m. įkūrė Panditas Mohanas Malavija (*Pandit Mohan Malaviya*), gindamas hinduistų rastrą (tai valdymas pagal tradicinę hinduizmo teisę, analogišką islamo šariatui), ir iš hindutvos (*Hindutva*) idėjos, kurią XX a. ketvirtajame dešimtmetyje iškėlė Viras Savarkaras (*Vir Savarkar*), siekdamas atskirti hinduizmo kultūrą nuo religijos (hinduizmo dharma). Nacionalistinės Indijos partijos prieštaringai ragina paskelbti hindutvą Indijos pilietybės kriterijumi, ir šiuo atžvilgiu jų požiūrį galima apibūdinti kaip emocinį patriotizmą, kuris atrodo dar labiau abejotinas, atsižvelgiant į tą faktą, kad prieš Indijoje įsiviešpataujant Britų imperijai šį regioną sudarė daug nepriklausomų valstybių, kuriose vyravo nemažai įvairių hinduizmo ir islamo formų. Tačiau būtent tokia yra nacionalizmu vadinamų pavojingų prasimanymų moralė.

Žr.: BUDIZMAS, KLASĖS, RELIGIJA

HUMANIZMAS

Šiuo metu plačiausiai vartojama prasme sąvoka **humanizmas** reiškia grupę požiūrių, kuriais pritariama idėjai, jog etika ir socialinė politika turi būti grindžiama geriausiu žmogaus prigimties ir padėties supratimu. Humanizmas jautriai vertina įvairius su žmonija susijusius faktus ir siekia žmogaus gyvenimo labui išnaudoti tai, kas gyvenant šiame realiame pasaulyje jam yra geriausia. Taigi matyti, kad humanizmas atmeta transcendentalistų teiginius apie kitus vertės ir moralės šaltinius, ypač tuos, kurie susiję su religija. Nors humanizmas nėra tapatus nei sekuliarumui, nei ateizmui, tačiau turi bendrumų su jais abiem, ypač – su pirmuoju.

Humanistinis požiūris yra atspirties taškas, o ne galutinai suformuluota doktrina. Galima daug diskutuoti (ir yra diskutuojama) apie tai, kas yra žmogiškasis gėris ir kaip jį pasiekti – šių diskusijų temos svyruoja nuo etikos teorijos iki praktinių politikos aspektų ir humanistai čia išreiškia labai skirtingas pozicijas. Tačiau visi jie laikosi to paties pradinio požiūrio, kad turi būti kalbama apie žmoniją realiame pasaulyje, o ne apie tariamus antgamtinių būtybių ketinimus arba įsakymus, prie kurių žmogiškoji prigimtis turėtų prisitaikyti.

Sąvokai „humanizmas“ įsitvirtinus Renesanso laikotarpiu, jos prasmė ir vartojimas laikui bėgant kito. Nors paties šio termino istorija gana trumpa ir sudėtinga, pagrindinė dabar vartojama prasmė siejama su didžia etine tradicija. Ji kildinama iš klasikinio senovės Graikijos laikotarpio ir yra puse šimto metų senesnė už krikščionybę ir tūkstančiu metų – už islamą, o taip pat ir kur kas turtingesnė bei gilesnė už bet kurią iš šių religijų. Ši tradicija iš tiesų buvo Vakarų etikos ramstis, nes ji suteikė turinį netgi krikščioniškajai etikai po to, kai antrasis Kristaus atėjimas buvo nukeltas *sine die* (į neapibrėžtą ateitį – vert. past.), ir bažnyčiai prireikė „skolintis“ esmines etines nuostatas, dažniausiai atspindinčias stoikų etiką. Ieškodami krikščionio idealo prototipo, rastume jį Cicerono darbuose, kuris išgrynino tai, kas geriausia senovės tradicijose, ir tuo remdamasis pavaizdavo Respublikos „džentelmeną“.

Renesanso laikais iš naujo atrasti klasikiniai raštai sužadino mokymosi dvasią, kuri buvo platesnė, naujesnė, atviresnė ir humaniškesnė nei viduramžiais vyravęs siauras teologinis požiūris. Tai – vadinamasis Renesanso humanizmas, kartkartėmis dar įvardijamas „literatūriniu humanizmu“, kuris daugiausia buvo susijęs su humanitarinių mokslų studijomis ir gėrėjimusi jais.

Tuo metu jau daugiau apsišvietusių žmonių galėjo susipažinti su klasikine literatūra ir jos atveriamais platesniais horizontais, tačiau jie išsaugojo ir religinį tikėjimą – taigi pradėta vartoti hibridinė sąvoka „religinis humanizmas“, labiau pabrėžiant pirmąjį žodį. Puikus tokio religinio humanisto pavyzdys yra Erazmas Roterdamietis, kuris tam tikrą laiką darė didelę įtaką Europos kultūrai, nors, be abejo, jo raštai padėjo daugeliui atsitraukti nuo siauros religinės ortodoksijos – būtent to labiausiai ir bijojo jos sargai. Klasikinėje literatūroje aprašyti malonumai gundė nukreipti mintis į juos, išlaisvinti, tad ir Romos katalikų, ir reformatų bažnyčios XVI a. stengėsi nuslopinti susidomėjimą klasikine literatūra, pakeisdamos ją kuo nors priimtinesniu. Dėl šios priežasties Sebastiano Kastelio (*Sebastian Castellio*) atliktas kai kurių Biblijos dalių vertimas į puikią Cicerono lotynų kalbą tapo pakaitalu klasikiniams raštams, nes jis padėdavo mokiniams įsisavinti gerą lotynų kalbos modelį ir nekėlė tokios grėsmės jų moralei, kaip Ovidijaus ar Vergilijaus kūriniai.

Kai kurios unitaristų ir universalistų grupės Jungtinėse Amerikos Valstijose taip pat linkusios vadintis humanistais, nes praktiškai jie tokie ir yra. Visgi tikrieji humanistai dažnai pastebi, jog šių grupių atstovai pašalino iš religijos patį religingumą, tačiau dėl nesuprantamų priežasčių išsaugojo religijos pavadinimą, net jei sąvoką „religija“ jie vartoja perkeltine prasme, turėdami omenyje gyvenimo būdą, panašiai, kaip šis žodis metaforiškai vartojamas, pavyzdžiui, tokiame posakyje: „Jo religija yra futbolas.“ Tačiau toks vartojimas sukelia dar daugiau sumaišties ten, kur jos visiškai nereikia, nes humanizmui, kaip buvo aprašyta ankstesnėse pastraipose, visų svarbiausia tai, jog į klausimą, kaip mes turime gyventi, turi būti atsakoma remiantis žmogaus prigimties realiame pasaulyje faktais, o ne tariamai šventais senoviniais raštais, transcendentiniais apreiškimais ar bet kokiais antgamtiniais religijos mokymais.

Sekuliarusis humanizmas pirmą kartą visiškai atsiskleidė Apšvietos laikotarpiu, XVIII a., ir lėmė tai, kad per ateinančius du šimtmečius Vakarų pasaulyje triumfavo mokslas, technologijos, pažangios demokratinės valdymo sistemos ir žmogaus teisių idėjos. Tai tikrai nėra menkas laimėjimas.

Didžiulę įtaką Renesanso humanizmui, kaip jau buvo minėta anksčiau, turėjo Cicerono raštai – ir jų kalbos grožis, ir turtingas turinys. Erazmas Roterdamietis sakė, jog skaitydamas Cicerono veikalą „Senatvėje“ *(On Old Age)* jis norėjo bučiuoti knygą ir manė, kad didįjį romėnų mąstytoją reiktų vadinti

„šventuoju Ciceronu“. Ciceronu žavėjosi ir Petrarka, o kai kurie jo gerbėjai net prisiekė niekada nerašyti lotyniškai kitaip nei Cicerono būdu ir vadovautis tik Cicerono žodynu. Vienas iš jų buvo Pietras Bembas (*Pietro Bembo*) (1470–1547 m.) – popiežiaus Leono X sekretorius-lotynistas, kuris kartu su savo draugu ir kitu sekretoriumi-lotynistu Džekopu Sadoletu (*Jacopo Sadoleto*) įkūrė vadinamąjį ciceronistų judėjimą. Šio judėjimo tikslas buvo standartizuoti lotynų kalbą pagal Cicerono pavyzdį. P. Bembas savo namuose Padujoje turėjo puikią biblioteką lotynų ir italų kalbomis, o pagal Cicerono „Tuskulo pokalbius“ *(Tusculanae disputationes)* parengtą platoniškos meilės dialogą skyrė savo draugei Lukrecijai Bordžijai (*Lucrezia Borgia*).

Renesanso mąstytojai vertino Ciceroną ne tik dėl jo stiliaus, bet ir dėl šiuolaikine prasme suprantamo humanizmo, kuris pasireiškė tikėjimu žmogaus asmenybės verte. Ciceronas teigė, kad žmonės turi būti savarankiški, laisvai mąstyti bei naudotis teisėmis, kurios apibrėžia jų atsakomybę, ir kad visi žmonės yra broliai: „Nėra nieko panašaus į tai, kas mes esame vieni kitiems“, – rašė jis savo veikale „Apie įstatymus“ *(On Laws)* pridurdamas, kad „žmonių bendruomenės pamatas“ yra ryšiai tarp atskirų asmenų, kurie, anot jo, turi būti grįsti „gerumu, dosnumu, geranoriškumu ir teisingumu“. Jis teigė, kad galimybė didžiuotis protu reiškia ir žmonių pareigą patiems siekti tobulėjimo bei žvelgti į kitus kilniai ir su pagarba. Toks požiūris ir šiandien yra humanizmo idealas.

Žr.: ETIKA, ISTORIJA, RELIGIJA, SEKULIARIZMAS

INTERNETAS

Kartą antrojo komunistinės Kinijos asmens Žu Enlai (*Zhou En Lai*) paklausė, ką jis manąs apie Prancūzijos revoliuciją. Ilgokai pamąstęs, jis atsakė: „Dar per anksti ką nors sakyti.“ Ši gerai žinoma situacija puikiai iliustruoja pasaulį ir istoriją keičiantį reiškinį – **internetą**, nes šiuo metu beveik neįmanoma pasakyti, kur jis nuves, ką paskatins, sukels, pakeis, pabaigs, pradės, iškreips, ar kokių galimybių suteiks. Drauge su kitomis ryšių ir informacinėmis technologijomis internetas jau pakeitė pasaulį ir žmonių patirtį taip, kaip iki jo išradimo gyvenę žmonės nė sapne nesapnavo.

Internetas užgimė XX a. viduryje – tuo pat metu, kai pirmą kartą „scenoje pasirodė“ reaktyvinis lėktuvas. Mano močiutė gimė praėjus trims XIX a. ketvirčiams – dar prieš išrandant automobilį. Jei technologijų vystymąsi tarp šių dviejų nedidelių įvykių ir tarp antrojo iš jų bei šių dienų pavaizduotume grafiškai, grafikas įgytų eksponentinės kreivės formą. Galima tik spėlioti, kaip šią kreivę ekstrapoliuosime toliau...

Interneto ištakos siekia 1957 m. paleistą Rusijos žemės palydovą „Sputnik“. Sunerimęs dėl to, kad atsilieka technologijų lenktynėse su SSRS, JAV prezidentas Dvaitas D. Eizenhaueris (*Dwight D. Eisenhower*) įsteigė Pažangių gynybos tyrimų projektų agentūrą (*Defense Advanced Research Project Agency*, žodis *Defence* (gynybos) vėliau buvo pašalintas ir imta vartoti santrumpa ARPA). Ironiška, kad palydovo „Sputnik“ sukelta baimė, jog netrukus sovietai galės iš kosmoso atominėmis bombomis apmėtyti Jungtines Amerikos Valstijas (tai, kas pramogų industrijoje ir pagal Ronaldo Reigano sumanymą (tas pats dalykas?) vėliau buvo pavadinta „Žvaigždžių karais“), ir tapo pirmuoju impulsu, kuris – o, likimo užgaida! – lėmė interneto atsiradimą.

Kai kuriais ARPA projektais buvo siekiama sukurti priešraketinės gynybos sistemas, sujungtas į skaitmeninį kompiuterinį tinklą, kuris leistų visame žemyne valdyti orlaivių ir raketų aptikimo įrangą. Ši sistema buvo vadinama „Pusiau automatine sausumos aplinka“ (*Semi-Automatic Ground Environment,* SAGE), ją valdė tinklas, sudarytas iš dvidešimt septynių milžiniškų kompiuterių, kurių kiekvienas svėrė 20 tonų, ir ji užėmė 20 000 kv. pėdų (t. y. dviejų aukštų pastatą). Įranga spinduliavo tiek daug šilumos, kad šalia jos niekas negalėjo išbūti, o sugedus aušinimo sistemoms, kompiuteriai būtų išsilydę greičiau nei per minutę. Dvidešimt keturiuose valdymo centruose ir trijose karinėse bazėse įsikūrę SAGE sistemos operatoriai buvo prie jos prisijungę tolimojo telefono linijomis. Šis tinklas tapo interneto užuomazga, nes jo įkvėptas Džozefas Liklideris (*Joseph Licklider*), paskirtas vadovauti Informacijos apdorojimo metodų biurui (*Information Processing Techniques Office*), pavedė toliau tirti SAGE tinklo sistemų pritaikymo galimybes, siekiant rasti būdą, kaip sujungti pačius kompiuterius, o ne tik jų operatorius.

Minėtam uždaviniui išspręsti reikalingą technologiją (taip vadinamą „paketų komutavimo“ technologiją) sukūrė RAND korporacijos ir Jungtinės Karalystės nacionalinės fizikos laboratorijos mokslininkai, kurie pritaikė ją nau-

jame įrenginyje, pavadintame „sąsajos pranešimų procesoriumi“. Šį projektą 1969 m. įgyvendino ARPA, ir jis buvo pavadintas „ARPANET“. Pirmieji ARPANET pranešimai buvo perduoti tarp Los Andžele įsikūrusio Kalifornijos universiteto ir Stanfordo tyrimų instituto, taip pat veikiančio Kalifornijoje.

ARPANET naudojamas tinklo protokolas netrukus buvo pakeistas sudėtingesniu variantu, ir tai lėmė, kad pats ARPANET buvo pakeistas JAV Nacionalinio mokslo fondo (*National Science Foundation*, NSF) savarankiškai sukurtu tinklu – minėtasis fondas įžvelgė galimybę per savo NSFNET tinklą sujungti universitetų mokslo departamentus visoje šalyje. Plėtros postūmiu iš dalies tapo ir tai, kad JAV karinės pajėgos atsiribojo nuo ARPANET, taip skatindamos idėją kurti atviros prieigos tinklą, prie kurio galėtų prisidėti su karo pramone nesusiję mokslininkai.

Liberali, plati ir vaizduotę žadinanti NSFNET kūrėjų idėja iš esmės buvo paties interneto užuomazga, nes buvo siekiama sukurti pasaulinę priemonę, leidžiančią visiems bendrauti su visais ir dalytis žiniomis. Ji tapo varomąja jėga, paskatinusia NSF remti Amerikos mokslo tyrimų bendruomenei skirtus regioninius superkompiuterius, užtikrinančius itin spartaus skaičiavimo galimybes. Sujungus šį tinklą su brolišku tinklu CSNET (Kompiuterijos mokslų tinklas), o tada – su siekiant panašių tikslų Europoje sukurtu EXJNET, internetas jau buvo pasirengęs „išsprogti“ visame pasaulyje. Tai ir įvyko XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje. 1995 m. JAV vyriausybė perdavė interneto valdymą nepriklausomų organizacijų federacijai, jungiančiai Interneto draugiją (*Internet Society*), Interneto architektūros valdybą (*Internet Architecture Board*), Interneto inžinerijos darbo grupę (*Internet Engineering Taskforce*), Interneto tyrimų darbo grupę (*Internet Research Taskforce*), Interneto priskirtų vardų ir skaičių korporaciją (*Internet Corporation for Assigned Names and Numbers*), Interneto priskirtų skaičių korporaciją (*Internet Assigned Numbers Authority*), Akredituotą domenų vardų registratorių (*Accredited Domain Name Registrars*) ir Tinklo sprendimų sąjunga (*Network Solutions Incorporated*).

Internetas ir yra toks, kaip jį apibūdina pažodinis jo pavadinimo iššifravimas (*inter-net* – „tarp“ – „tinklas“ – vert. past.) – tai iš daugelio susietų kompiuterių tinklų sudarytas voratinklis, taigi, tinklų tinklas. Minėti atskiri tinklai priklauso universitetams, įmonėms, vyriausybėms bei privatiems savininkams. Jais perduodami pranešimai bei informacija ir suteikiama prieiga prie saityno

(*World Wide Web*, WWW) – hipertekstinių dokumentų, kuriuose gali būti pateiktas tekstas, vaizdai bei vaizdo įrašas, sistemos. Saityną galima pasiekti per naršyklę iš bet kurio prie interneto prijungto kompiuterio.

WWW išrado britų mokslininkas Timas Bernersas-Li (*Tim Berners-Lee*), tuo metu dirbęs Šveicarijoje įsikūrusioje Europos branduolinių mokslinių tyrimų organizacijoje (CERN). Jaunystėje jis skaitė knygą, pavadintą „Čia teiraukis apie viską“ *(Enquire Within Upon Everything)*, ir įžvelgė galimybę įgyvendinti panašią idėją – sukurti internetą. Atlikusi reikiamus techninius patobulinimus, 1993 m. CERN paskelbė pirmąjį WWW, kuris tapo viešai prieinamu nemokamu informacijos šaltiniu.

Svarbiausia interneto kalba šiuo metu yra anglų kalba, nors techniniai kitų rašmenų apdorojimo sunkumai sparčiai sprendžiami, ir nėra neįtikėtina, kad ateityje internete gali įsivyrauti kinų ar indų rašmenys. Greta to, kad prieiga prie saityno (www) leido pasiekti gausybę ne visada patikimų literatūros išteklių ir informacijos šaltinių, kitos svarbiausios interneto panaudojimo kryptys yra elektroninis paštas (el. paštas) ir bendradarbiavimas tyrimų, dalijimosi failais, nuotolinės prieigos, reklamos ir rinkodaros bei panašiose srityse. Jame įsikūrė ir tinklaraščių karalystė. Tinklaraščiai – tai vieši dienoraščiai, suteikiantys galimybę kiekvienam pageidaujančiam išreikšti savo nuomonę. Jie pripildė saityną Babelio balsų triukšmu – šie balsai dažniausiai anoniminiai, dažnai tulžingi ir nemalonūs, bet kartkartėmis įdomūs ir vertingi. Tai didžiausia istorijoje kada nors buvusi vieša marginimui skirta siena, kurioje grafičių daugėja kiekvieną nanosekundę.

Kaip ir bet kurioje viešoje erdvėje, internete greitai prisikaupė daugybė šlamšto ir šiukšlių. Tačiau atidus naršytojas čia gali rasti įdomios ir naudingos medžiagos lobyną. Mano nuomone, vienas didžiausių interneto privalumų – greta galimybės akimirksniu perduoti informaciją elektroniniu paštu ir sužinoti naujienas – yra nespausdintų knygų ir dokumentų prieinamumas.

Neigiamos interneto įsigalėjimo pasekmės apima blogiausias smurtinės ir prievartinės pornografijos formas (įprasta pornografija yra dažniausia peržiūrima interneto medžiaga) bei įvairaus pobūdžio neapykantos kurstymą, religines nesąmones ir terorizmo tinklų kūrimą. Tačiau interneto nauda taip smarkiai viršija šiuos trūkumus, kad cenzūra gali būti taikoma tik labai nedaugeliui sričių, pavyzdžiui, vaikų pornografijai ir terorizmui. Kinijoje, Irane, Saudo

Arabijoje ir dar kai kuriose kitose pasaulio vietose sėkmingai stengiamasi apriboti piliečių prieigą prie bendrosios informacijos, žinių bei komentarų, o taip pat – jų galimybes kritikuoti patį režimą. Internetu taip pat naudojasi valdžios institucijos, besistengiančios susekti disidentus. Tačiau tai jau piktnaudžiavimas ir pavojus, kad vis daugiau valdžios institucijų nuspręs, jog atvira prieiga prie naujienų ir informacijos bei galimybė reikšti nuomonę yra nepatogi, bei pradės sekti anksčiau minėtųjų pavyzdžiu. Gali būti, kad svaiginantis interneto, kaip tikrai nevaržomos erdvės, kurioje mes šėlome pirmuosius du jo gyvavimo dešimtmečius, suklestėjimas ateityje bus laikomas „aukso amžiumi“, o cenzorių požiūriu – primityviu nežabotos ir nepriimtinos prieigos periodu. Tai parodys laikas, kuriam nereikėjo ilgai laukti, kad internetas „pačiuptų jį už uodegos“ ir pralenktų.

Žr.: ATEITIS, TECHNOLOGIJOS

INTUITYVIZMAS (MATEMATIKOJE IR LOGIKOJE)

Intuityvizmas matematikoje – tai požiūris, kad matematiniai objektai yra tik matematikų minties produktai. Jis priešingas platonizmo požiūriui į matematinius objektus (t. y. realizmui), kad skaičiai, jų aibės ar sistemos – galutiniai matematiniai objektai – egzistuoja, neatsižvelgiant į tai, ar jie atrasti.

Tiksliausiai matematinį intuityvizmą apibūdina tezė, kad matematinio teiginio teisingumą sudaro jo įrodymas. Ir jei tvirtinimas, jog tam tikras matematinis teiginys yra teisingas, taip pat reiškia, kad toks teiginys yra įrodytas, tada teiginys, jog matematinis objektas egzistuoja, reiškia, kad toks objektas gali būti sudarytas.

Intuityvizmas yra radikali teorija, nes ji reikalauja visiško svarbių matematikos sričių pertvarkymo. Visų pirma, pagal ją nepritariama faktinės begalybės sampratai, todėl reikia peržiūrėti teoriją ir skaičiavimo metodus bei sukurti konstruktyvistinius jų variantus.

Žymiausia asmenybė, prisidėjusi prie intuityvizmo plėtros matematikoje, buvo olandų matematikas L. E. Dž. Braueris (*L. E. J. Brouwer*) (1881–1966 m.), o filosofijoje intuityvizmo idėjas plačiau ėmė taikyti logikas bei filosofas iš Oksfordo seras Maiklas Dametas (*Michael Dummett*) (g. 1925 m.).

Intuityvioji logika nuo klasikinės skiriasi tuo, kad ji nesiūlo klasikinio loginių reikšmių skirstymo į teisingą ir klaidingą. Standartinėje klasikinėje logikoje galimos loginės reikšmės yra teisingumas ir klaidingumas. Iš to išplaukia, kad „p“ (jei „p“ yra teiginys) ir „ne-ne-p“ – lygiaverčiai, nes jų loginė reikšmė yra tokia pati. Šiai logikai taikomas „trečio nereikalingo“ dėsnis, kuris skamba taip: laikoma, kad teiginys „p arba ne-p“ visuomet teisingas, neatsižvelgiant į „p“ loginę reikšmę (šis dėsnis vadinamas klasikinės logikos teorema).

Tačiau intuityviojoje logikoje taikomos loginės reikšmės yra ne „teisinga“ ir „klaidinga“, bet „įrodoma“ ir „neįrodoma“. Akivaizdu, kad šiuo atveju teiginys „p“ nėra lygiavertis „ne-ne-p“: jei atitinkamai sakoma, kad „p“ yra įrodomas teiginys, o „ne-ne-p“ – „neįrodoma, kad „p“ neįrodomas“, tai pastarasis teiginys nereiškia, kad „p“ yra įrodomas. Taigi iš to išplaukia išvada, kad „trečio nereikalingo“ dėsnis („p“ arba „ne-p“) šiuo atveju negalioja. „Trečio nereikalingo“ dėsnio atmetimas yra išskirtinis intuityviosios logikos bruožas.

„Trečio nereikalingo“ dėsnio atsisakymo svarba slypi tame, kad intuityviojoje logikoje negalima teigti „p arba ne-p“ – turi būti įrodyta arba „p“, arba „ne-p“. Jeigu „p“ yra „neišsprendžiamas“, tada „p arba ne-p“ įrodyti negalima. Kita svarbi pasekmė yra tai, kad kai kuriais atvejais netinka įrodymas prieštaravimo būdu.

Svarbiausias motyvas, įkvėpęs L. E. J. Brauerio ir kitų intuityvizmo pradininkų darbus, buvo tai, kad jie nerimavo dėl filosofinių išvadų, susijusių su aibių teorijos paradoksais, kurie XX a. pradžioje atrodė griauną matematikos pamatus. Jiems atrodė filosofiškai nepriimtina, kad galima įrodyti „p arba q“, jei nėra įrodytas „p“ arba nėra įrodytas „q“. Ši problema ir tapo ištakomis intuityvizmo, kuris jau nebėra tik abstrakti matematikos ir logikos filosofijos problema, tačiau buvo panaudotas ir kompiuterių moksle, ypač funkcinių kompiuterių kalbų tipų sistemų srityje.

IRACIONALIZMAS

Filosofijoje sąvoka **iracionalizmas** gali reikšti bet kurį iš šių požiūrių (ar abudu drauge): kad nėra tokio dalyko, kaip protas, ir kad protas – netinkamas bet kokių tikrai reikšmingų įžvalgų šaltinis. Be to, tie, kurie pritaria pirmajam

griežtesniam požiūriui, sutinka ir su antruoju, ne tokiu griežtu, tačiau pritariantys antrajam, nebūtinai pritars pirmajam – jie gali tiesiog manyti, kad nors toks dalykas, kaip protas, egzistuoja, jis nėra labai svarbus.

Griežtojo požiūrio šalininkai – tie, kurie teigia, kad tokio dalyko, kaip protas, nėra, jo akivaizdžias apraiškas matematikoje, gamtos moksluose ir kasdieniame gyvenime bei visur kitur laiko tiesiog iliuzija. Jie tvirtina, kad nors mes tikime, jog samprotaujame apie tai, kaip, pavyzdžiui, kuo greičiau patekti iš vienos vietos į kitą arba kaip sparčiausiai ir ekonomiškiausiai pasiekti pageidaujamą tikslą, iš tiesų tik manome taip darą. Šis abejotinas teiginys susilaukė daugybės prieštaravimų, be kita ko ir todėl, kad jei jau protas yra iliuzija, tampa neaišku, kodėl jis iškilo į pirmą vietą.

Griežtojo požiūrio atveju kyla ir tokia problema, kad jį patį reikia pagrįsti racionaliais argumentais – bet tada jis prieštarauja pats sau, o jei jis nepagrindžiamas, kokiu pagrindu reiktų jam pritarti?

Tie asmenys, kurie laikosi ne tokio griežto požiūrio, tai yra, kad ne protas padeda mums suvokti tai, kas svarbu, iškelia kitus pažinimo būdus: instinktą, intuiciją, vaizduotę, mistinę ar religinę patirtį, narkotikų sukeltus sąmonės pokyčius, meditaciją, senovės tradicijų ar raštų mokymą, šventųjų mokymus, kraujo, rasės ar tautos ypatumus ir pan.

Toks požiūris iracionalizmą susieja su religiniu fideizmu – nuostata, kad išminties ir išganymo raktas yra „aklas“ tikėjimas. Taip teigiant, turima omenyje kažkas panašaus į S. Kirkegardo (*S. Kierkegaard)* įsitikinimą, jog tam, kad žmogus iš tiesų įtikėtų, jis turi sąmoningai mesti iššūkį protui ir įrodymams.

Sąvoka „iracionalizmas“ taip pat gali reikšti ir vieną iš toliau pateiktų dviejų įdomesnių požiūrių. Pirmasis – tai, kad žmogaus, kaip „protaujančio gyvūno“, apibrėžimas yra klaidinantis ar netgi neteisingas – žmonės gali būti pajėgūs protauti, tačiau, anot šio požiūrio šalininkų, kur kas geriau nei proto turėjimas juos apibūdina, tarkime, agresyvumas arba godumas, socialumas arba gebėjimas vaikščioti dviem kojomis. Antruoju atveju ši sąvoka gali reikšti metafizinį požiūrį, priešingą G. Hėgelio (*G. Hegel*) posakiui, kad „tai, kas tikra, yra racionalu“ (t. y., kad tikrovę galima suprasti) – iracionalizmas šiuo atveju išreiškia požiūrį, kad tikrovė – neracionali.

ISLAMAS

Arabiškas žodis **islamas** reiškia paklusimą, priėmimą arba pasidavimą, taigi religijos, kurią VII a. įkūrė arabų religinis, politinis ir karinis veikėjas Mahometas, pavadinimas aiškiai kalba apie visų musulmonų paklusnumą Dievui, arabiškai vadinamam „Alachu“ (tai ir reiškia – „Dievas“).

Mahometo sekėjai laiko jį pranašu, o tiksliau – paskutiniuoju pranašu eilėje, kuri prasidėjo nuo Adomo ir kuriai priklauso Abraomas, Mozė, Nojus ir Jėzus. Visi pranašai skelbė tą pačią žinią: yra tik vienas Dievas, vertas visokeriopo atsidavimo, tarnavimo ir garbinimo (*tawhid*), ir šis Dievas reikalauja, kad žmonės darytų gera ir vengtų pikto.

Mahometas, paskutinis pasiuntinys, baigė perduoti Alacho nurodymus žmonijai. Jo sekėjai musulmonai – sakoma, kad šį vardą jiems suteikė Abraomas – laiko jį tobuliausiu kada nors žemėje gyvenusiu žmogumi. Vienas iš pagrindinių Mahometo uždavinių buvo įtvirtinti penkis svarbiausius tikėjimo ramsčius. Pirmasis iš jų yra šachadas (*shahadah*) arba tikėjimo išpažinimas: „Nėra jokio kito Dievo, išskyrus Alachą, o Mahometas yra jo pasiuntinys.“ Antrasis – tai *salat*, penkios kasdienės maldos: melstis reikia prieš saulėtekį, vidurdienį, vėlyvą popietę, po saulėlydžio ir nuo saulėlydžio iki aušros. Prieš melsdamiesi musulmonai turi išsivalyti dantis, išsiplauti burną, nosį, nusiprausti veidą, plaštakas, rankas ir kojas. Melsdamiesi jie turi veidu gręžtis į Meką, kurioje yra švenčiausioji šventovė Kaaba. Bendra malda vyksta penktadienį, kitomis dienomis musulmonai gali melstis pagal galimybes: po vieną, grupėmis arba, kaip penktadieniais, mečetėje.

Trečiasis tikėjimo priesakas yra *zakat*, kuris reiškia apsivalymą, tačiau iš tiesų tai yra 2,5 proc. savo pajamų skyrimas valstybei, kad vėliau jos būtų išmokėtos stokojantiems. Ketvirtasis ramstis yra *sawm* arba pasninkas, kuris praktikuojamas kasdien visą Ramadano mėnesį nuo saulėtekio iki saulėlydžio. Nors pasninkas reiškia visišką susilaikymą nuo valgio ir gėrimo, daromos išimtys ligoniams, vaikams ir keliautojams. Ramadanas baigiasi Eido (*Eid al-Fitr*) švente, kai musulmonai lanko gimines ir keičiasi dovanomis.

Penktasis ir paskutinis tikėjimo ramstis yra hadžas (*Hadj*) – piligrimystė į Meką. Piligrimai eina aplink Kaabą, kuri, anot jų, buvo pirmieji Dievo namai žemėje, pastatyti pranašo Abraomo. Kiti šaltiniai sako, kad šventykloje yra akmuo (galbūt meteoritas), kurį garbino ikiislamiškojo laikotarpio arabai.

Islamo įkūrėjas Mahometas gimė Mekoje apie 570 m., o sulaukęs maždaug keturiasdešimties metų amžiaus – 610 m. pradėjo gauti Alacho apreiškimą, kurį jam perdavė angelas Gabrielius. (Tiksliau sakant, Mahometo sekėjai nelaiko jo savo religijos įkūrėju, o tik tikrąjį jos mokymą atkūrusiu asmeniu.) Per ateinančius dvidešimt trejus metus Mahometas diktavo apreiškimus savo sekėjams, kurie, kitaip nei jis pats, mokėjo rašyti. Po jo mirties šie tekstai buvo surinkti ir sudėti į islamo šventąjį raštą – Koraną (*Qur'an*). Šioje knygoje mokoma, kad greta tikėjimo vieninteliu Dievu – Alachu, musulmonai privalo tikėti Korane išdėstytais apreiškimais, kuriuos perdavė angelai. Jame taip pat mokoma, kad ateis Teismo diena, ir tą dieną už gera bus atlyginta Rojaus džiaugsmais, o dariusieji bloga bus nutrenkti į pragaro ugnį.

Kadangi Mekos gyventojai nebuvo linkę priimti Mahometo apreiškimų ir teikė pirmenybę protėvių politeizmui, jis su savo sekėjais išvyko iš miesto ir nukeliavo į Jatribą, kuris vėliau buvo pervardytas į Mediną (tai reiškia „Pranašo miestas"). Tai atsitiko 622 m. ir vadinama *Hirja* arba emigracija. Šį įvykį musulmonai laiko savo religijos įkūrimu, nes nuo jo prasidėjo kovos, kurių metu Mahometas užkariavo didžiąją Arabijos dalį, o 629 m. užėmė savo gimtąjį miestą Meką. Galima sakyti, kad šie užkariavimai tapo atspirties tašku – po jų islamas išplito Artimuosiuose Rytuose, Šiaurės Afrikoje, Vidurinėje Azijoje ir šiaurinėje Indijos subkontinento dalyje, vakaruose pasiekė Ispaniją, o rytuose – Malają ir Indoneziją.

Po Mahometo mirties 632 m. prasidėjo antrasis, lemiamas, islamo istorijos etapas, nes tada kilo nesutarimai dėl to, kas turi pakeisti Mahometą kaip vadovą, ir įvyko skilimas. Dėl šio posto besivaržantys asmenys ir jų rėmėjai tapo pirmaisiais keturiais kalifais (kurie visgi vadinami „tikraisiais kalifais") tuo neramiu metu, kai vyko audringa islamo plėtra ir sprendėsi paties tikėjimo likimas. Pirmieji keturi kalifai buvo Abu Bakras (*Abu Bakr*) (632–634 m.), Umaras ibn al Chatabas (*Umar ibn al-Khattab*) (634–644 m.), Utmanas ibn Afanas (*Uthman ibn Affan*) (644–656 m.) ir Ali ibn Abi Talibas (*Ali ibn Abi Talib*) (656–661 m.), kuris buvo Mahometo pusbrolis ir jo žentas. Umaras išplėtė islamo imperiją į Bizantiją ir Persiją ir prie jos prijungė Siriją, Palestiną, Persiją ir Egiptą. Utmanas suvienijo Umaro užkariautas žemes.

Kalbant apie vidaus politiką, galima paminėti, kad konkurentai 644 m. nužudė Umarą, 656 m. – Utmaną, o 661 m. – Ali, o pats islamas skilo į sunitų

ir šiitų atšakas. Sunitai teisėtais Mahometo įpėdiniais laiko ir pirmuosius tris kalifus, o šiitai vieninteliu teisėtu įpėdiniu pripažįsta tik Ali. Po Ali nužudymo kalifatą ėmė valdyti buvęs Sirijos valdytojas Muavijas (*Mu'awiyah*), kuris pradėjo Omejadų (*Umayyad*) dinastiją. Per septyniasdešimt gyvavimo metų ši dinastija musulmonų įtaką išplėtė į vakarus iki Ispanijos ir į rytus iki Sindo. Remiant šiai dinastijai buvo pastatyta didžioji Damasko mečetė – ji iškilo toje vietoje (ir iš dalies panaudojant kai kurias medžiagas), kur anksčiau stovėjo krikščionių katedra, savo ruožtu iškilusi romėnų Jupiterio šventyklos vietoje, kurią romėnai pastatė ant dar ankstesnės arabų dievybės šventyklos.

750 m. Omejadų dinastiją nuvertė Abasidai (*Abbasids*), kurie Bagdadą padarė savo sostine, o per ateinančius penkis šimtmečius islamas pasiekė savo aukso amžių, nors pati Abasidų imperija netrukus suskilo į keletą savarankiškų, o galiausiai ir visai nepriklausomų regionų. 1055 m. Abasidų kalifo jėgą pasiglemžė turkai seldžiukai, kurie gerbė tik formalią religinę jo padėtį, panašiai kaip šiogūnų eros metu Japonijos imperatoriai valdė neturėdami jokios galios. Musulmonų pasaulyje vyravęs pliuralizmas leido suklestėti poezijai, filosofijai, menui ir mokslams, laisvai vyko diskusijos. Mąstytojai ibn Sina (*ibn-Sina*) ir al Farabis (*al-Farabi*) norėjo į islamą perkelti graikų filosofines idėjas, o jiems sėkmingai priešinosi al Gazalis (*al-Ghazzali*). Omajadų dinastijos metu iškilo sufizmas – asketiška, pasišventimą skatinanti islamo atšaka, kuri nepritarė pasaulietiniams kalifato pomėgiams. Vėliau sufizmas (padedant Gazaliui) tapo mistiniu judėjimu. Šiitai ir toliau skaldėsi tarpusavyje, nesutardami dėl tinkamos imamų (neklystančių politinių ir religinių vadovų – Ali palikuonių) paveldėjimo linijos.

Nuo IX amžiaus Vakaruose islamo valdomą Ispaniją ir nedidelę Italijos dalį pradėjo susigrąžinti krikščioniškoji Europa. Padrąsinti šių laimėjimų, Europos krikščionys surengė keletą kryžiaus žygių, kurių tikslas buvo išstumti islamą iš Šventosios žemės. Pradžioje šie žygiai buvo pergalingi, tačiau vėliau pergales ėmė skinti musulmonai (ypač valdant Saladinui, kuris per Antrąjį kryžiaus žygį susigrąžino Jeruzalę).

Islamo aukso amžius baigėsi, kai 1268 m. Bagdadą užkariavo įsiveržę mongolai. Per ateinančius šimtmečius mongolų chanatas užėmė ankstesnes musulmonų žemes, tačiau ir patys mongolai atsivertė į islamą, atverdami kelią šiai religijai plisti Vidurinėje Azijoje. Vėliau čia susikūrė Mogolų imperija rytuose ir Osmanų – vakaruose.

Jau buvo paminėta, kad dvi svarbiausios pačioje islamo pradžioje susikūrusios atšakos buvo sunitai ir šiitai. Pirmieji sudaro didžiąją musulmonų dalį. Jie seka Korane užrašytais Mahometo nurodymais bei vadovaujasi ir *hadith* – posakiais, papildančiais tai, kas užrašyta Korane. Yra daug sunitų teisinių ir teologinių mokyklų, priimtinų ir priimamų daugumos sunitų, tačiau, kaip ir daugelio religinių judėjimų atveju, tarp jų yra ir tų, kurie nepritaria pernelyg plačiam Korano aiškinimui ir siekia atkurti doktrinos grynumą. Kaip pavyzdį galima paminėti salafitų atšaką. Ypač asketiška atšaka yra vahabitai (*wahhabis*), kurie galbūt nusipelnytų fundamentalistų vardo, jei fundamentalizmo vaidmuo apskritai nebūtų toks svarbus visoje islamo religijoje.

Nors didžiausias autoritetas priskiriamas Koranui, sunitai sako, kad kai kurios jo suros (skyriai) turėtų būti suprantamos *hadiths* šviesoje ir aiškinamos atsižvelgiant į visą Korano kontekstą. Būdami įsitikinę, kad tikėjimas ir darbai yra vienodai svarbūs ir kad Alachas turi planą visam pasauliui bei kiekvienam jame gyvenančiam žmogui, sunitai pabrėžia islamo viršenybę vyriausybėms ir valstybės politikai. Tai apima šariatą (teisę) ir suverenią musulmonų bendruomenės nuomonę bei interesus.

Antrąją pagal dydį islamo atšaką sudaro šiitai, nors jų yra kur kas mažiau nei sunitų. „Ši“ jų pavadinime reiškia „frakcija“ arba „partija“, o „Shi‘at Ali“ – „Ali partija“. Jie tiki imamatu – dievišku būdu įsteigtu vadovavimo perdavimu po Mahometo, o pirmasis toks vadas, jų nuomone, buvo kalifas Ali. Imamai turi absoliutų autoritetą doktrinos ir tradicijos klausimais. Greta tikėjimo imamų suksesija*, šiitai turi savo požiūrį į tai, kurie *hadith* yra tikri ir svarbūs, bei turi savas jurisprudencijos tradicijas.

Šiitai susiskaidę į daugybę atšakų, iš kurių svarbiausia yra Dvylikos imamų šalininkai. Jie tiki, kad po Mahometo buvo dvylika imamų, iš kurių paskutinysis – Hujatas ibn Hasanas ibn Ali (*Hujjat ibn Hasan ibn Ali*) arba *Mahdi* – gelbėtojas, gimęs 868 m. ir paslėptas Dievo iki to laiko, kai metui atėjus turės išgelbėti pasaulį. Jo paslėpta būsena vadinama okultacija. Kitos šiitų atšakos – alavitai ir ismailitai. Pastarieji irgi susiskaldę, o viena jų atšaka, vadovaujama Aga Khano (*Aga Khan*), laikoma moderniausia ir sekuliariausia islamo kryptimi.

Islamo atšakų yra daugiau – tai kadianiai (*Qadianis*), jazidžiai, ibaditai, kemalistai, drūzai, zeiditai, *Dawoodi Bohra*, sufijai (kurie irgi tarpusavyje pa-

* Suksesija – kaita, seka. (*Red. past.*)

sidaliję), alahbašiai (*Al-Ahbash*), mahdaviai (*Mahdavi*) ir kiti – nesant musulmonui sunku tiksliai jas suskaičiuoti, nes yra daugybė šakų, atskalų, regioninių ir vietinių tikėjimo variantų. Tarp jų gali būti aštrūs prieštaravimai, o kai kurių atšakų atstovai netgi apskritai nelaiko kitų musulmonais – tai griežtesnis požiūris, nei pripažinti atskalas musulmonais-eretikais.

Islamo idėja, kuri pastaruoju metu susilaukė daug nemusulmonų dėmesio, ypač dėl žiaurumų, islamo vardu įvykdytų Niujorke ir Vašingtone 2001 m. rugsėjo 11 d. ir paspartinusių nepalankius pokyčius pasaulyje, yra džihadas (*jihad*). Šis žodis reiškia „kovą“ arba „siekį“ ir kai kurie musulmonų vadovai aiškina jį kaip „siekį visomis jėgomis ir pastangomis kovoti su atmestinais dalykais“. Tinkamai apibrėžiant, jis reiškia vidinius islamo moralės ir tikėjimo dalykus, o aiškinant savavališkai – kovą prieš tikėjimo priešininkus ir netikinčiuosius (*kuft*). Skirtumą tarp šiitų ir sufijų galima apibūdinti sąvokomis „aukštesnysis džihadas“ ir „žemesnysis džihadas“, turint omenyje, kad pirmieji kovoja dvasinę kovą, o antrieji ginklu grumiasi su priešais. Pastaroji prasmė taip pat taikoma islamo jurisprudencijoje ir ji susijusi ne su kova prieš tuos, kurie atsisakė islamo, bei nusikaltėlius, bet prieš atsisakiusius islamą priimti asmenis.

Kalbant apie islamą šiuolaikiniame pasaulyje, džihado nepaminėti negalima. Tačiau galima pagrįstai tvirtinti, kad jo idėja atrodo keista, nes islamas yra viena didžiausių pasaulio religijų, kurią išpažįsta apie 20 proc. pasaulio gyventojų. Taip pat tai yra „vakarietiška“ religija, kaip ir religija, vyraujanti, pavyzdžiui, Artimuosiuose Rytuose, Pakistane ar Indonezijoje, nes Europoje ir Šiaurės Amerikoje gyvena milijonai musulmonų, kurių dauguma yra tapę vietiniais tų šalių gyventojais.

Tuo pat metu reikia prisiminti, kad daugelis islamo vertybių, įsitikinimų ir praktikų (o ypač – kai kurių islamo atmainų) nedera su šiuo metu Vakaruose vyraujančia Šviečiamojo amžiaus metu iškeltų vertybių paradigma, ir iš to gimsta pasaulyje tvyranti įtampa. Todėl ir nemaža dalis teisėtų ir aštrių klausimų kyla iš to, kaip islamas sąveikauja su Vakarų politikos įkvėptais judėjimais ir idėjomis, tokiomis, kaip globalizacija, sekuliarizmas, pliuralizmas, demokratija, tolerancija, žmogaus teisės ir ypač moterų teisės, gamtosauga, verslas ir finansai bei vakarietiškasis liberalizmas apskritai.

Negalima teigti, jog yra savaime suprantama, kad islamas nesuderinamas su visais ar bent jau kai kuriais iš čia minėtų dalykų, tačiau akivaizdu, kad

tai, kaip jie taikomi Vakarų liberaliosios demokratijos šalyse, nesuderinama su kai kuriais islamo variantais ar musulmonų grupuotėmis. Vienas aktualiausių šių dienų pasaulio poreikių yra tiksliai paaiškinti, kaip reikėtų atsakyti į šiuos klausimus, ir ką reikia daryti, jei šie atsakymai „apsinešę dulkėmis“ („Ak, kokius dulkėtus atsakymus gauna mano siela, / Kai gyvenime aistringai trokšta tikrumo!“ – rašė Džordžas Mereditas (*George Meredith*)).

Kituose šios knygos puslapiuose, kuriuose rašoma apie krikščionybę, rasite pastabą, kad autorius nesiekia pateikti trumpos pačios religijos santraukos – tai taikoma ir šiam skyreliui. Apie islamą galima kalbėti dar labai daug, taip pat ir apie susijusius tekstus ir tradicijas, kurie pirmą kartą su jais susidūrusį asmenį gali ir nustebinti, ir giliai nuvilti. Tačiau šis paprastas, o gal net galima pasakyti – supaprastintas ir infantilizuotas tikėjimas visiškai nesugeba priimti kritikos ar pašaipų – paprastai tai rodo arba trūkstamą pasitikėjimą savimi arba nekvestionuojamus geležinius įsitikinimus, arba (o tai yra blogiausia) abudu šiuos aspektus. Ir būtent tai yra tikėjimas, kuris šiuo metu linkęs į smurtingus kraštutinumus, sukėlusius ir kurstančius žmogžudystes, pernelyg skubotai vykdomas kaip atsakas į tariamą piktžodžiavimą ar grasinimus. Tai gėdingas faktas, tačiau taip yra. Ir čia dera prisiminti pasakojimą apie filosofą ir dvasią, kai pirmasis nusprendė pareikšti pretenziją antrajai, traktuodamas ją pagal aplinkybes.

Žr.: JUDAIZMAS, KRIKŠČIONYBĖ, RELIGIJA

ISTORIJA

Sąvoką **istorija** galima suvokti dvejopai – ji gali reikšti pačius praeities įvykius arba praeities įvykių tyrinėjimą.

Suprantant pirmąja prasme, istorija išsamiai apibūdina viską, kas nutiko per tiriamąjį laikotarpį – šiam tikslui pasitelkiami įvairūs tyrimo būdai, įskaitant ir archeologiją. Žvelgiant antrąja prasme, galima praskleisti to meto žmonijos būklę dengiantį šydą. Praktiškai istorija nukelia mus maždaug į 10 000 metų praeitį – ankstesnė žmonijos raida ir evoliuciniai jos protėviai yra antropologijos tyrimų sritis.

Istorija yra viena iš būtinų studijų sričių. Nė vienas žmogus negali vadintis išsilavinusiu ar civilizuotu, jei jis nesidomi istorija ir neskaito atitinkamos

literatūros. Taip yra todėl, kad istorija, greta literatūros ir menų, yra vienas iš turtingiausių ir gausiausių šaltinių, padedančių suprasti žmonijos patirtį ir žmonijos būklę. Ji taip pat padeda mums pažinti patiems save, tvarkyti savo gyvenimą bei visuomenę ir geriausiu būdu pasitikti ateitį. Tukididui (*Thucydides,* Θουκυδιδης) priskiriamas posakis, kad istorija yra filosofijos mokymas pavyzdžiais.

Svarstant apie istorijos esmę, kyla tokie svarbiausi klausimai: „Ar pirmąja prasme suprantama istorija, t. y. žmonijos praeitis, nėra antrąja prasme suprantamos istorijos, t. y. istorinio tyrimo proceso, kūrinys?“ ir „Ar mes galime būti tikri, kad pajėgsime atskleisti objektyvią tiesą apie praeities įvykius?“ Priežastis, kodėl šie klausimai kyla, yra akivaizdi – praeitis nebeegzistuoja ir negali būti tiriama jokiais kitais būdais, išskyrus tiriant tai, kas jos įvykius primena dabartyje – dokumentus, paminklus, griuvėsius ir panašiai. Šiandien mes aptinkame praeities liekanas ir kuriame jų interpretacijas. Todėl ir šios liekanos, ir interpretacijos yra būdingos mūsų gyvenamajam laikmečiui. Kadangi istorija antrąja prasme – praeities tyrimas – sudaroma iš dabartyje sukurtų pasakojimų, nenuostabu, kad dėl jų interpretacijų istorikai dažnai tarpusavyje nesutaria.

Mūsų vaizduotėje linkusi dominuoti idėja, kad istorija – praeities įvykių karalystė – yra tarsi už mūsų plytinti vieta, kurią mes galėtume aplankyti ir tirti, jei turėtume fantasto H. Dž. Velso (*H. G. Wells*) aprašytą laiko mašiną. Taip yra todėl, kad istorija savaime susijusi su mūsų tikėjimu jos objektyvumu – tai, kas vyko praeityje, apibūdina tam tikri faktai, o istorijos (kaip mokslo tyrimų) uždavinys yra juos atskleisti. Mūsų realizmo jausmą įžeidžia mintis, kad praeitis yra dabarties artefaktas, ypač jeigu susiduriame su istorijos „revizionizmu“, pavyzdžiui, kai neigiama, kad Europoje naciai vykdė žydų tautos holokaustą. Šis pavyzdys atskleidžia, kad klausimas, ar istorija yra menas, kuris kuria, ar mokslas, kuris atskleidžia, nėra beprasmis. Jis verčia kelti tolesnius klausimus, ar egzistuoja toks dalykas, kaip istorinė tiesa, o jeigu taip, kokiu mastu mes galime ją pažinti.

Intriguojanti ir dviprasmė sąvoka „istorija“ vartojama jau labai seniai. Ji kilusi iš senovės graikų kalbos žodžio *istoria (*ιστορια*)*, kuris reiškia tyrimą. Tačiau iki IV a. pr. Kr. žodis *historikos* reiškė pasakotoją, o lygiagrečiai vartojamas terminas *historeon* – tyrėją. Taigi kyla klausimas, kokiai kategorijai de-

rėtų priskirti pirmuosius didžius istorikus, tokius kaip Herodotas (*Herodotes*), Tukididas (*Thukydides*), Polibijus (*Polybius*), Livijus (*Livy*), Salustas (*Sallust*) ir Tacitas (*Tacitus*) – ar laikyti juos istorikais-pasakotojais (kaip teigė, pvz., Arturas Brajantas (*Arthur Bryant*)), ar atkakliai archyvinius dokumentus tiriančiais istorikais, pelnytai galinčiais nešioti *historeon* vardą.

Kaip dažnai būna, antikos istorikai šią problemą puikiai suprato. Tukididas, kuris, be abejonės, buvo *historeon*, griežtai kritikavo Herodotą, kurį laikė *historikos* dėl jo nepakankamai pagrįstos istorijos, apjungiančios pasakojimus, faktus, legendas ir spėliojimus apie didįjį karą tarp Persijos ir Graikijos. Savo darbo apie Peloponeso karą pradžioje Tukididas rašė, kad istorinis tyrimas turi apsiriboti dabarties įvykiais, kuriuos galima patikrinti tiesioginiais stebėjimais. Pats jis ir elgėsi taip, kaip skelbė: tarnaudamas Atėnų kariuomenėje rašė apie tai, ką patyrė asmeniškai ar sužinojo iš atitinkamus dalykus mačiusių asmenų.

Iki Renesanso istorija kur kas labiau buvo *historikos* nei *historeon* tyrimų objektas. Tačiau jau XVII a., įkvėpta gamtos mokslų ir filosofijos vystymosi bei juos paskatinusios intelektinės dvasios, iškilo moksliškesnės istorinių tyrimų formos idėja. Visų pirma ji užsimezgė dirbant su dokumentiniais šaltiniais ir ypač dėl to, kad buvo sudaryti rankraščių autentifikavimo principai. Pirmojoje XIX a. pusėje – mokslo suklestėjimo Vokietijoje laikotarpiu – buvo galima manyti, kad, pasak žymaus XIX a. istoriko Leopoldo fon Rankės (*Leopold von Ranke*), yra įmanoma gauti visiškai objektyvių žinių apie praeitį – apie „tai, kas vyko iš tikrųjų“.

L. fon Rankė apibūdinamas kaip istorijos pozityvistas ne tik todėl, kad tikėjo istorijos objektyvumu, bet ir todėl, kad manė, jog istorija veikia pagal induktyviai nustatomus dėsnius. Džonas Stiuartas Milas (*John Stuart Mill*) taip pat pritarė šiai nuomonei, pridėdamas, kad reikia paminėti ir psichologijos dėsnius. Toks požiūris leidžia laikyti istoriją tikru mokslu – jos dėsnius prilygina gamtos dėsniams bei teigia, kad jos tiesas galima atskleisti mokslinio pobūdžio istoriniais tyrimais.

Pozityvistiniam požiūriui į istoriją energingai priešinosi grupė, vadinama „Idealistais“, tarp kurių žymiausias buvo Vilhelmas Diltėjus (*Wilhelm Dilthey*). Šiems mąstytojams darė įtaką I. Kanto ir G. Hėgelio filosofija, kurių nuomonė skatino Idealistus teigti, kad istorijos negalima prilyginti gamtos mokslams, kurie leidžia reiškinius tirti „iš išorės“. Greičiau ji yra socialinis

mokslas, kuris reiškinius tiria „iš vidaus“ – iš žmogaus minčių, siekių, ketinimų ir patirties perspektyvos. Pozityvistai manė, kad istorinis tyrimas yra objektyvus empirinių faktų tyrinėjimas, o Idealistai žvelgė į ją kaip į „intelektinę empatiją“, skirtą suprasti, ką jautė ir manė ankstesniais laikais gyvenę žmonės, nes tik taip mes galime suprasti, kodėl jie taip elgėsi.

Tai nereiškė, kad Idealistai istoriją laikė visiškai subjektyvia sritimi – V. Diltėjus teigė, kad ji išlieka objektyvių tyrimų objektas, nes egzistuoja ir yra viešai prieinamos knygos, laiškai, meno kūriniai, pastatai ir kiti žmogaus patirties produktai, kurie gali pasitarnauti kaip „intelektinės empatijos“ pagrindą sudaranti medžiaga. Tačiau kai kurie žymiausi Idealistai su tuo nesutiko. Pavyzdžiui, Benedetas Kročė (*Benedetto Croce*) tvirtino, kad istorija visada yra subjektyvi, nes iš jos atkūrimo proceso negali pasitraukti pats istorikas.

Šios teorijos sudaro „istorijos filosofijos“, kuri yra susijusi su istoriografija, nagrinėjančia istorijos tyrimų būdus ir metodus, apmatus. Tačiau ją reikia atskirti nuo filosofinės istorijos – pavadinimo, kuris priskiriamas didžiosioms istorijos teorijoms, turinčioms metafizinę reikšmę, tokioms kaip G. Hėgelio, K. Markso, O. Spenglerio (*O. Spengler*) ir A. Toinbio (*A. Toynbee*). Panašiai kaip ir L. fon Rankė, šie mąstytojai laikė istoriją tam tikrų dėsnių atspindžiu, tačiau jie, skirtingai nei pirmasis, teigė, kad ji juda į tam tikrą kulminaciją arba tikslą, kuriame atsiskleis teologiniu arba tikslo požiūriu ir prieš pat laikų pabaigą pasieks reikiamą būseną. Šis požiūris nėra nei istorinis, nei filosofinis, o metafizinis, išreiškiantis niekuo nepagrįstas svajones.

Žr.: ŠVIETIMAS

JUDAIZMAS

Judaizmas yra viena iš seniausių pasaulio religinių tradicijų – senumu jis gali varžytis nebent tik su hinduizmu – ir gali būti pagrįstai apibūdinamas kaip „seniausia monoteistinė religija pasaulyje“. Tiesa, nors tai nėra dažnai minima, maždaug iki pirmojo tūkstantm. pr. Kr. ši religija nebuvo monoteistinė, o tikėjimas gausybe kitų dievų (tai buvo kitų genčių dievai, kuriuos judėjams buvo griežtai draudžiama garbinti) akivaizdžiai matomas krikščionių taip vadinamame Senajame Testamente.

Atrodo, kad žydų genties dievybė pradžioje buvo ugnikalnio dievas, pasirodantis kaip degantis krūmas kalno viršūnėje arba kaip tolimas dūmų stulpas. Pačių žydų tradicija teigia, kad jie, kaip tauta, atsirado teritorijoje, plytinčioje tarp didžiųjų Nilo civilizacijų – tarp Tigro ir Eufrato upių. Laikui bėgant, jie buvo pavergti Egipto ir neabejotinai vergavo vienai iš galingų faraonų dinastijų.

Greta legendų apie pirmuosius patriarchus Abraomą, Izaoką ir Jokūbą, žydų tautos istorija prasideda išėjimu iš Egipto, kuriam vadovavo Mozė, – galbūt Mozė ir pats buvo egiptietis, tačiau pasak žydų tradicijos, jis buvo rastas Nilu plaukiančiame krepšyje. Po keturiasdešimties metų trukusių klajonių po dykumą, kurių metu žydai sekė Moze, jie užkariavo šalį, vadinamą Kanaanu, – užkariavo ją žiauriomis priemonėmis, žudynėmis bei pavergdami moteris ir vaikus – ir joje apsigyveno dvylika Izraelio giminių. Kanaanas plytėjo maždaug šių dienų Izraelio, Sirijos, Sinajaus, Pietvakarių Sirijos ir Vakarų Jordanijos teritorijoje.

Žydų religijos raida glaudžiai susijusi su žydų tautos istorija, o, pačių žydų nuomone, jų tautos istorija – tai jų santykių su Dievu atspindys. Laikydami save savo dievo (kuris vėliau tapo vieninteliu Dievu, o kiti dievai buvo nutrenkti pas demonus, o galiausiai – į nebūtį) ypatingai išrinkta tauta, jie kitaip ir negalėjo žvelgti į savo istoriją, kovas, permainas ir pergales, kaip tik į santykius su būtybe, kuri, pašaliečio akimis, atrodo nepastovi, nesivaldanti, kerštinga, ne itin protinga, ribota ir nepatikima. Ši nepatraukli dievybė, tiesą sakant, yra projekcija pačios žydų tautos, kurioje, kaip liudija istoriniai šaltiniai, netrūko rietenų ir nesutarimų dėl daugelio dalykų, įskaitant ir religiją, dėl ką tik minėtų priežasčių žydams buvusią ir politikos objektu.

Judėjų religinės tradicijos – šventės ir poilsio dienos bei jų metu atliekamos apeigos – taip pat glaudžiai susijusios su žydų tautos istorija. Viena iš didžiausių švenčių yra Pascha, kurios metu prisimenama, kaip Dievas mirties rykšte pažymėjo visus Egipto pirmagimius, taip nubausdamas egiptiečius už jų elgesį su išrinktąja žydų tauta. Žydai savo namus paženklino specialiu ženklu ir kruviną darbą atliekantis mirties angelas juos aplenkė (ši smulkmena – antgamtinės būtybės nesugebėjimas atskirti žydų ir egiptiečių namų, jei jų lauko durys nebuvo tinkamai paženklintos, atrodo, nė trupučio nesumenkino tikinčiųjų patiklumo). Atsižvelgiant į glaudų judaizmo ir žydų tautos istorijos

ryšį bei į tai, kad pats judaizmas yra susiskaldęs į daugybę daugiau ar mažiau konservatyvių atšakų, toliau pateikiama tik judaizmo doktrinų santrauka.

Šiandien judaizmas gali būti apibūdinamas kaip monoteistinė religija, kurios esminis mokymas išdėstytas Tanache (*Tanakh*) ir aiškinamas Talmude bei susijusiuose tekstuose. Tanachas – tai judėjų Biblija, maždaug atitinkanti krikščionių Senąjį Testamentą. Laikoma, kad pirmosios penkios Tanacho knygos (Mozės knygos), vadinamos Tora, apreikštos dievišku būdu, o šio teiginio atmetimas prilyginamas erezijai.

Judaizmo įkūrimo aktu laikoma Pradžios knygos 12–17 skyriuose aprašyta sandora tarp Abraomo ir Dievo, kurią sutvirtindamas Dievas žada Abraomui „padaryti iš [jo] didelę tautą“, kuri apgyvendins teritoriją nuo Nilo iki Eufrato. Šios sandoros ženklas turėjo būti visų berniukų apipjaustymas. Abraomui buvo pažadėta, kad jis taps daugelio tautų tėvu, tačiau niekur nebuvo pasakyta, kur šios tautos gyvens. Turėti daug palikuonių – visų gyvulių augintojų svajonių išsipildymas, nes jie siekia, kad gausėtų jų banda ir jų turtas.

Tiesą sakant, Tanache aprašyta daugybė sandorų tarp Dievo ir įvairių patriarchų bei pranašų, kurios atskleidžia šios knygos „margumą“. Pradžios knygos 8–9 skyriuose, įkūnijančiuose greta didžiųjų Artimųjų Rytų upių gyvenusių tautų atsiminimus apie potvynius, perduodamus iš kartos į kartą, Dievas, šiek tiek nejaukiai jausdamasis dėl to, kad paskandino beveik visą žmoniją, sudaro sandorą su Nojumi. Šia sandora Jis pažada daugiau to nedaryti ir kaip susitarimo ženklą nurodo dangaus vaivorykštę. Be to, Dievas atiduoda žmogui valdyti visus gyvūnus ir augalus, už žmogžudystę nustato mirties bausmę ir uždraudžia valgyti mėsą, kurioje yra kraujo.

Kitos sandoros buvo sudarytos su Jokūbu, Moze ir Dovydu, o greta – dar apie tuzinas – su Izraelio tauta. Nors atskirose sandorose nustatyti įvairūs draudimai ir taisyklės, be to, jos išreiškia sutartį, kad jei Izraelis ištikimai laikysis sandoros reikalavimų, Dievas laimins jį klestėjimu, didžioji judaizmo tikėjimo ir jo praktikavimo nuostatų dalis išdėstyta kitur – rabinų knygose (ypač Mišnoje ir dviejuose Talmuduose). Tačiau teisinė judaizmo tradicija remiasi Tora, apimančia daugiau nei šešis šimtus įsakymų, nors kai kurie jų taikomi ribotai, pavyzdžiui, tik vyrams, tik kunigams arba tik tiems, kurie gyvena istorinėse Izraelio žemėse.

Neverta nė sakyti, kad teologijos, tradicijos ir žydų protui būdingo polinkio ginčytis bei prieštarauti derinys lėmė didžiulę minėtuose šaltiniuose sly-

pinčią sumaištį, taigi dabar judaizmo doktrinos sudedamąja dalimi gali būti laikoma „niekas arba bet kas“. Žydų tikėjimo principus mėgino suformuluoti XII a. ispanų-žydų filosofas ir rabinas Mošė Maimonidas (*Moses Maimonides*), ir nors turėjo praeiti nemažai laiko, kol nurimo dėl jo pateiktų Trylikos principų kilę ginčai, jie iš dalies tapo visuotinai pripažinti. Kadangi šie principai yra praktiškai vienintelė autoritetinga tikėjimo teiginių santrauka, su kuria gali susipažinti ne judėjas, verta juos peržvelgti.

Aš esu (M. Maimonidas reikalauja, kad tikras judėjas taip sakytų) visiškai įsitikinęs, kad Kūrėjas sukūrė visus dalykus, ir Jis yra, buvo ir visuomet bus visa ko kūrėjas. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Jis yra Vienintelis, visuomet toks buvo ir bus. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Jis yra nematerialus, Jis yra pirmasis ir paskutinysis. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Jis yra vienintelė būtybė, kuriai dera melstis. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad mūsų mokytojo Mozės pranašystės yra teisingos. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Tora buvo duota Mozei, kad ji niekuomet nebus pakeista ir kad iš Kūrėjo neateis joks kitas Įstatymas. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Kūrėjas žino visas žmonių mintis ir darbus. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad Kūrėjas apdovanos tuos, kurie laikosi Jo įsakymų, ir nubaus tuos, kurie jų nesilaiko. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad ateis Mesijas, tad laukiu jo atėjimo kasdien, nors jis ir delsia. Aš žinau ir esu visiškai įsitikinęs, kad mirusieji bus prikelti gyvenimui, kai tik Kūrėjas to panorės.

Šis tikėjimo pareiškimas negali būti laikomas lygiaverčiu, pavyzdžiui, krikščionių Nikėjos tikėjimo išpažinimui, o ankstyvieji jo kritikai judėjai greitai pastebėjo, kad tradiciškai judaizmas visuomet buvo labiau praktinio gyvenimo nei tikėjimo dalykas – būti judėju reiškia laikytis papročių ir ritualų, o ne išreikšti savo pritarimą tam tikram dogmų rinkiniui. Tačiau laikui bėgant M. Maimonido principai (bent jau tarp žydų ortodoksų) tapo kai kuo panašūs į tikėjimo išpažinimą.

Paminėjus žydų ortodoksus verta pabrėžti, kad egzistuoja daugybė judaizmo atšakų, kurios, panašiai kaip ir jų „kolegų“ krikščionių ir musulmonų atveju, vienos nuo kitų skiriasi ir doktrina, ir tikėjimo praktika. Ši įvairovė apima labai platų spektrą – nuo humanistinio judaizmo, kuris yra kultūrinis ir neteistinis, iki kraštutinių ortodoksijos formų, kurias išreiškia haredi (*Haredi)* judaizmas ir hasidų judėjimas. Haredi judaizmas reikalauja kruopščiai laikytis

ritualų, aprangos reikalavimų ir draudimų. Jo sekėjai atpažįstami pagal keistą tradiciją dėvėti XVIII a. apdarą, tarsi tuo metu nutiko kažkas, kas įprastą to meto apdarą „įšaldė“ ir pavertė tikėjimo išraiška.

Nepaisant pavadinimo, konservatyvusis judaizmas yra kiek atviresnis Įstatymo interpretavimo pokyčiams, reaguojant į besikeičiančias aplinkybes. Laisviausia ir atviriausia judaizmo forma yra reformuotasis (dar vadinamas progresyviu arba liberaliuoju) judaizmas, nors galbūt šis apibūdinimas dar geriau tiktų rekonstruotajam judaizmui. Abi minėtos atšakos leidžia vyrams ir moterims drauge sėdėti sinagogoje, o ritualų ir jų laikymosi nepaverčia fetišu, kaip jų tikėjimo broliai ortodoksai.

Kalbant apie judaizmo istoriją ir praktiką, negalima pamiršti gausybės svarbių švenčių ir poilsio dienų. Dažniausia iš jų yra šabas (sabatas) – viena poilsio diena kiekvieną savaitę, kuri trunka dvidešimt keturias valandas nuo saulėlydžio penktadienį iki saulėlydžio šeštadienį. Apeiginė vakarienė valgoma penktadienį vakare, o griežčiau tradicijos besilaikantys žydai šabo metu vengia „dirbti“: įjungti šviesą, vairuoti automobilį, spausti mygtukus lifte ar ką nors pirkti.

Trys svarbiausios judėjų kalendorinės šventės yra *Sukkot* arba Palapinių šventė, pažyminti keturiasdešimt klajonių po dykumą metų vadovaujant Mozei, *Shavuot* arba Sekminės, pažyminčios ant Sinajaus kalno Dievo dovanotą Torą, ir *Pesach* arba Pascha, kuria minimas išėjimas iš Egipto. Šios šventės metu valgoma nerauginta duona. *Seder* – šventės, kuri švenčiama žydų namuose, o ne sinagogoje, – metu skaitoma hagada (*Haggadah*) ir taip minimas žydų tautos išsilaisvinimas iš faraono priespaudos. Namuose sudeginama visa rauginta duona, o namai kruopščiai išvalomi, kad jos neliktų nė pėdsako.

Žydų kalendoriuje taip pat išskirta Roš ha-šana (*Rosh Hashanah*), arba Atminimo diena, ir Jom Kipuras (*Yom Kippur*) – Permaldavimo diena, kuriai ruošiamasi per Roš ha-šaną. Roš ha-šana yra žydų Naujieji metai, o po jų einančių dešimties dienų laikotarpis iki Jom Kipuro skirtas apmąstymui ir atgailai. Pati Jom Kipuro šventė – tai pati iškilmingiausia diena, kai žydai privalo ir ieškoti atleidimo už nuodėmes. Panašiai, kaip Kalėdos traukia nereligingus krikščionis, taip Jom Kipuro šventimas suburia nereligingus žydus – jie gali dalyvauti pasninko dienos išvakarėse rengiamoje vakarienėje, skaityti *Kol Nidre* maldą sinagogoje ir net dėvėti baltą apdarą, kokį dėvi ortodoksai. Šį

laikotarpį žymi pučiamo avino rago garsas, o ypač svarbus tas jo signalas, kuris skamba baigiantis šventinėms apeigoms – kitą dieną po Jom Kipuro.

Chanuka (*Hanukkah*), arba Žibintų šventė, yra ne tokia reikšminga ir pradėta švęsti gana neseniai. Ši šventė švenčiama panašiu metu kaip ir Kalėdos, todėl Jungtinėse Amerikos Valstijose ir kitur Chanuka tapo madinga žydiška Kalėdų alternatyva ar net analogu. Chanuka primena šventyklos apvalymą po to, kai 168 m. pr. Kr. ją išniekino Seleukidų valdovo Antiocho IV Epifano kariai, kurie šventyklos prieangyje paskerdė kiaulę (pagal žydų tradiciją laikomą ypatingai nešvariu gyvuliu). Seleukidų ir makabėjų konflikte nugalėjus makabėjams, šventykla buvo apvalyta.

Jei jau Chanuka yra aštuonias dienas trunkantis šventinis laikotarpis, primenantis tas aštuonias dienas, kai šventyklos žibintas stebuklingai degė, nors aliejaus pakako tik vienai dienai, Purimo (*Purim*) šventė dar džiaugsmingesnė. Per Purimą, minint Persijos žydų išsigelbėjimą, nors jau buvo suplanuotos jų žudynės (šis įvykis aprašytas Esteros knygoje), valgoma, geriama, persirengiama ir triukšmingai švenčiama. Jei daugiau religinių apeigų būtų panašios į šias šventes, galbūt visas pasaulis būtų geresnis.

Daugumoje religinių tradicijų pažymimi svarbūs gyvenimo etapai: gimimas, pilnametystė, santuoka ir mirtis. Judaizme šiais atvejais atliekamos specialios ceremonijos. Kaip ir kitose tradicijose, berniukams ir vyrams bendruomenėje tenka svarbesnis vaidmuo nei mergaitėms ir moterims, taigi gyvenimo pradžioje didelę reikšmę turi *brit milah* (aštuntąją gyvenimo dieną atliekamo apipjaustymo) ir bar micvos (*Bar Mitzvah*) ritualai (*bar micva* – Įstatymo sūnumi – berniukas tampa trylikos metų, o mergaitė, sulaukusi dvylikos metų, tampa *bat micva* – Įstatymo dukterimi). Per vestuvių ceremoniją sinagogoje jaunikis po kojomis sudaužo stiklinę, visiems primindamas, kad Jeruzalės šventykla sugriauta, o žydai – išsklaidyti. Mirusiųjų taip pat gedima laikantis tam tikros tvarkos, vadinamos šiva (*Shiva*), kai septynis vakarus artimieji budi mirusiojo namuose.

Iki 70 metų įvykdyto šventyklos sugriovimo religines apeigas pagal paveldėjimą atlikdavo dvi šventikų klasės – kunigai (*Cohens*) ir levitai (*Levites*): kunigai aukojo aukas, o levitai giedodavo psalmes. Šiandien šių giminių palikuonys skaito sinagogoje Torą. Jie nebegali vykdyti kunigo pareigų, nors kai kurie tiki, kad kai iškils trečioji šventykla, kunigai ir levitai vėl taps reikalingi.

Pastaruosius du tūkstantmečius kiekvienas judėjas pats buvo kunigas, o svarbioms religinėms apeigoms atlikti pakako bent dešimties suaugusių vyrų (liberalesniems žydams – dešimties suaugusių žmonių). Nors žydų bendruomenei nebūtinas rabinas, paprastai toks asmuo bendruomenėje yra. Rabinas – tai Rašto žinovas, kuris gali atsakyti į klausimus apie žydų įstatymus ir papročius, kad bendruomenė galėtų tinkamai tvarkytis. Kai kuriose bendruomenėse taip pat yra tradicinę muziką atliekantys kantoriai.

Kalbant apie žydų tautą, svarbu paminėti šiuos svarbiausius faktus: milžinišką žydų tautybės asmenų indėlį į meną, gamtos ir humanitarinius mokslus, kuris kur kas viršija pačių žydų proporcinę dalį tarp kitų tautų, ir tai, kad per pastaruosius du tūkstančius metų jie buvo nuolatinių persekiojimų ir dažnai ypač žiaurios priespaudos aukos. Nė vienas iš šių faktų neatrodo labai susijęs su jų tikėjimu, tačiau kiekvienas jų šiek tiek susijęs su kitu. Gėdingas antisemitizmo reiškinys aptariamas atitinkamame šios knygos skyrelyje.

Žr.: ANTISEMITIZMAS, RELIGIJA

JUODOJI GALIA

Juodoji galia – tai politinis judėjimas, kuris XX a. septintajame dešimtmetyje kilo Jungtinėse Amerikos Valstijose ir kurio tikslas buvo užtikrinti ir ginti juodaodžių amerikiečių teises. Šis judėjimas kilo iš pilietinių teisių judėjimo, tačiau jis nukreiptas ne tiek į integraciją, kiek į afroamerikiečių savivertės ir orumo stiprinimą. Kaip sako muzikantas Džeimsas Braunas (*James Brown*): „Garsiai ištarkime: „Esu juodaodis ir tuo didžiuojuosi!“

Vienas iškalbingiausių ir charizmatiškiausių šio judėjimo vadovų buvo Malkolmas X (*Malcolm X*), tačiau ankstyvieji jo teoretikai buvo Robertas Viljamsas (*Robert Williams*) ir Stoklis Karmaiklas (*Stokely Carmichael*) (dabar vadinamas Kveimu Tjuru (*Kwame Ture*). Judėjimo avangardą sudarė „Juodosios panteros“ (Juodųjų panterų savigynos partija, kurią įkūrė Ričardas Aokis (*Richard Aoki*) ir kiti). Klestint juodosios sąmonės ir pasididžiavimo idėjoms, afroamerikiečiai buvo skatinami diskutuoti apie meną ir literatūrą, o juodaodžių istorijos ir estetikos temos nuo tada įsitvirtino kaip pagrindinės diskusijų temos.

Radikalios Juodųjų panterų pažiūros netrukus pradėjo kelti problemų ne tik panašioms piliečių laisvių judėjimui atstovaujančioms baltųjų grupėms, bet ir kitiems afroamerikiečiams, nes atrodė, jog kyla grėsmė, kad šis judėjimas taps separatistiniu ir nukreiptu prieš baltuosius. Juodosioms panteroms nepritarė nesmurtinio judėjimo, kurį įkvėpė Martinas Liuteris Kingas (*Martin Luther King*), atstovai, ir kai juodaodžiai Amerikos sportininkai Tomis Smitas (*Tommie Smith*) ir Džonas Karlosas (*Jonh Carlos*) 1968 m. Olimpinėse žaidynėse nuo medalininkų pakylos pasveikino Juodąsias panteras, kilo karšti ginčai.

Kai kuriuos smurtu kaltinamus Juodųjų panterų atstovus neabejotinai išprovokavo policijos išpuoliai, taip pat buvo tvirtinama, kad prie partijos žlugimo XX a. aštuntajame dešimtmetyje daug prisidėjo prieš ją vykdomos slaptos FTB operacijos. Tačiau nuo tada ant jos pamato susikūrė Juodosios galios judėjimas, kuris atnešė kur kas daugiau vaisių – afroamerikiečių padėtis Jungtinių Valstijų visuomenėje nuo XX a. vidurio iki XXI a. pradžios neatpažįstamai pasikeitė.

Juodosios galios idėja gali būti taikoma juodaodžių pripažinimo, pažangos, įtakos ir tobulėjimo siekiams visame pasaulyje, netgi Afrikoje. Ji apima įvairias kryptis, nuo nepriklausomos juodaodžių šalies pietinėje Šiaurės Amerikos dalyje (iš esmės – atskiro JAV regiono, kuriame didžiąją gyventojų dalį sudaro juodaodžiai) iki Afrikos judėjimų, tokių kaip panafrikiečiai.

Žr.: AKTYVIZMAS, JUODOJI SĄMONĖ, RASIZMAS

JUODOJI SĄMONĖ

Juodoji sąmonė – tai politinis judėjimas Pietų Afrikos Respublikoje, kuriam vadovavo Stefanas Biko (*Stephen Biko*). Šis judėjimas kilo XX a. šioje šalyje vykdyto apartheido kontekste. Svarbiausias šios idėjos principas buvo tai, kad pietų afrikiečiai privalo patys dėti pastangas, siekdami panaikinti apartheidą. Esami Pietų Afrikos juodaodžių politiniai judėjimai, tokie, kaip Afrikos nacionalinis kongresas (toliau – ANK), apartheido buvo ištremti į užsienį arba išstumti į pogrindį, o jų vadovai, iš kurių žymiausias buvo Nelsonas Mandela, taip pat atsidūrė arba kalėjime, arba užsienyje. Taigi kilo nauja iniciatyva, kuri

įkvėpimo sėmėsi iš Jungtinėse Amerikos Valstijose veikusio Juodosios galios (*Black Power*) judėjimo.

Stefano Biko mirtis policijos areštinėje 1977 m. paskatino emigruoti daugelį jo šalininkų ir sekėjų, kurie prisijungė prie ANK ir pradėjo ginkluotą kovą už apartheido režimo ribų. Tačiau tai, kad po šio įvykio S. Biko vardas tapo žinomas tarptautiniu mastu, paskatino neišvengiamą apartheido režimo žlugimą.

Juodosios sąmonės judėjimas, kuris XX a. ketvirtajame dešimtmetyje prasidėjo Paryžiuje ir nuo tada darė didelę įtaką juodaodžių literatūros ir meno plėtrai, dar vadinamas *Négritude*. Jis gimė juodaodžių studentų diskusijų metu – šie studentai atvyko mokytis į Paryžių iš Prancūzijos kolonijų ir nuolat susitikdavo keistis mintimis. Jiems vadovavo Eimis Ceseiris (*Aime Cesaire*) iš Martinikos ir Leopoldas Sedaras Sengoras (*Leopold Sedar Senghor*) iš Senegalo.

E. Ceseiris ir L. Sengoras tapo ne tik žinomais rašytojais, bet ir žymiais savo šalių politiniais veikėjais: L. Sengoras tapo pirmuoju nepriklausomo Senegalo prezidentu, o E. Ceseiris beveik pusę amžiaus atstovavo Martinikai Prancūzijos parlamente (jis buvo ir Martinikos sostinės For de Franso meras).

Modernistinės Prancūzijos kultūros aspektai darė didelę įtaką E. Ceseirio ir L. Sengoro bei jų sekėjų mąstysenai – ypač svarbi buvo siurrealistinė poezija, kuri konservatyviam prancūzų racionalizmui atvėrė alternatyvias išraiškos formas. *Négritude* judėjimo prielaida tapo pati idėja, kad juodaodžiai gyvenimą suvokia visiškai kitaip nei baltieji, nes juodaodžiams būdingas emocionalumas, intuicija ir ritmo pojūtis skiriasi nuo vakarietiško polinkio į logiką ir tvarką.

Jeigu norėtume išskirti *Négritude* judėjimo steigiamąjį tekstą, tai galėtų būti ilga E. Ceseirio poema „Įrašas apie grįžimą į gimtąją šalį“ *(Cahier d'un retour au pays natal)*, kurioje, pasitelkdamas lyrinę autobiografiją, jis patvirtina tai, kas dabar vadinama juodaodžių pasididžiavimu.

Žr.: AKTYVIZMAS, JUODOJI GALIA, RASIZMAS

JUODOSIOS SKYLĖS

Juodosios skylės – tai kosminiai dariniai, kurių gravitacinis laukas toks stiprus, kad niekas, net šviesa (todėl jos juodos), negali nuo jų atitrūkti. Jų egzistavimą numatė jau A. Einšteino bendroji reliatyvumo teorija, kuri apibūdina erdvėlaikį

kaip kreivę. Tai reiškia, kad jei erdvėlaikis būtų išlenktas nedideliu spinduliu, jis taptų kompaktiškas ir niekas nepajėgtų ištrūkti iš jo sukurtos traukos jėgos.

Spėjimas, kad juodosios skylės egzistuoja, buvo išsakytas jau 1795 m., remiantis I. Niutono traukos dėsniu. Pjeras Simonas Laplasas (*Pierre-Simon Laplace*) atrado, kad jeigu objektas suspaudžiamas į labai mažo skersmens kūną, „pabėgimo greitis“ (greitis, kurio reikia tokio objekto traukos jėgai įveikti) turėtų būti didesnis už šviesos greitį, o tai neįmanoma.

Šiuolaikinė astrofizika juodųjų skylių kilmę aiškina žvaigždžių mirtimi (tokios žvaigždės turėtų būti bent keturis kartus didesnės už mūsų Saulę). Žvaigždės – tai milžiniški termobranduoliniai reaktoriai, kurie egzistuoja tol, kol veikia jėgos, atsveriančios stiprią šių dangaus kūnų dydžio generuojamą traukos jėgą. Kai atitinkamo dydžio žvaigždės kuras išsenka, traukos jėga verčia ją trauktis. Tam tikru momentu žvaigždės branduolio suspaudimo laipsnis ir dėl to sukuriama šiluma tampa per didelė, žvaigždė sprogsta ir gimsta supernova. Iš jos lieka labai didelio tankio darinys, kurio gravitacinis laukas toks stiprus, kad joks objektas neįgyja pakankamo greičio, kad iš jo ištrūktų.

Pirmasis asmuo, kuris pripažino su tuo susijusį A. Einšteino traukos jėgos poveikį, buvo Karlas Švarcšildas (*Karl Schwarzschild*) (1873–1916 m.) – šį poveikį jis atrado kovodamas Rusijos fronte Pirmojo pasaulinio karo metu, vos prieš kelis mėnesius iki savo mirties. Jis aprašė erdvėlaikio geometriją apie rutulio formos masę, parodydamas, kad bet kuriai tokiai masei egzistuoja kritinis spindulys, kuriame bet kokia medžiaga sutankėja iki tokio laipsnio, kad pati save uždaro nuo likusios Visatos poveikio. Straipsnį su šiais skaičiavimais jis nusiuntė A. Einšteinui, kuris 1916 m. pristatė jį Prūsijos mokslų akademijoje. Šis kritinis spindulys dabar vadinamas *Švarcšildo spinduliu*.

Tai, kas išreiškiama Švarcšildo spinduliu, yra sąlyginis juodosios skylės spindulys – demarkacijos linija, per kurią niekas iš šios skylės negali pabėgti. Juodosios skylės centre yra singuliarumas – šį pavadinimą fizikai suteikė objektui, kuriam negalioja įprasti fizikos dėsniai.

Yra dviejų tipų juodosios skylės, išskiriamos pagal tai, ar jos sukasi. Nesisukantys objektai vadinami Švarcšildo juodosiomis skylėmis – jas sudaro branduolys singuliarumas ir sąlyginis juodosios skylės spindulys. Jei branduolys sukasi (o dauguma juodųjų skylių yra tokio tipo, nes žvaigždės, iš kurių jos susiformavo, sukosi), joms būdingos dar dvi savybės. Viena iš jų yra „ergosfera“ – kiaušinio

formos erdvės sritis už sąlyginio juodosios skylės spindulio. Tokią formą ji įgyja todėl, kad yra iškraipoma juodosios skylės, kuri velka šalia esantį erdvėlaikį, traukos. Dar viena papildoma savybė yra „statinė riba“ – riba tarp ergosferos ir įprastos erdvės. Jeigu erdvėlaikis per klaidą pateiktų į ergosferą, vis dar būtų tikimybė, pasinaudojus juodosios skylės sukimosi energija, ištrūkti iš už statinės ribos. Tačiau kirtus sąlyginį juodosios skylės spindulį kelio atgal nebelieka.

Nors nieko nežinoma apie singuliarumą, kuris sudaro juodosios skylės branduolį, jo masę, elektros krūvį ir judesio kiekio momentą (apsisukimų dažnį) galima apskaičiuoti. Tai atliekama ne tiesiogiai, o atsižvelgiant į juodosios skylės kaimynystėje esančių objektų elgesį – greta esančios žvaigždės svyravimą ir sukimąsi, „traukos lęšio“ efektą, kuris susidaro šviesai išlinkstant dėl juodosios skylės traukos (kaip ir prognozuojama pagal bendrąją reliatyvumo teoriją), rentgeno spindulių emisiją, kurią sukelia iš gretimos žvaigždės juodosios skylės išplėšta ir taip įkaitinta medžiaga, suspaudus ją gravitaciniu lauku („perkaitinimas“), kad ji ima skleisti rentgeno spindulius, ir pan. Taip pat keliama hipotezė, kad supermasyvios juodosios skylės (kurių masė milijardus kartų didesnė už mūsų Saulės masę) gali išmesti dideliu greičiu tekančias materijos sroves (tikriausiai iš ergosferos) ir skleidžia galingus radijo signalus.

Juodosios skylės yra nepaprastai egzotiški objektai, todėl padeda gimti įvairioms idėjoms. Vieną iš jų 1963 m. pasiūlė matematikas Rojus Keris (*Roy Kerr*) – jis iškėlė prielaidą, kad juodosios skylės gali būti sudarytos be singuliarumo branduolyje, todėl į tokią skylę patekęs objektas nebūtų sugniuždytas į be galo mažą tašką, tačiau galėtų būti išstumtas į kitą jos pusę – kitą laiką ar net kitą Visatą – per „baltąją skylę“, kuri yra juodosios skylės antroji, užpakalinė pusė ir kuri ne įsiurbia objektus, bet juos išspjauna.

Tai – viena iš minčių, kaip galima keliauti laiku arba (jeigu yra daugiau nei viena Visata, egzistuojanti lygiagrečiai arba korio principu) apsilankyti kitose Visatose. Kitos idėjos (pavyzdžiui, „kirminų urvų“, kurie leistų šokinėti laiku, buvimas lenktame erdvėlaikyje) nesiremia hipoteze, kad juodųjų skylių branduoliuose nėra singuliarumų.

Žr.: DIDŽIOJO SPROGIMO KOSMOLOGIJA, GAMTOS MOKSLAI, KVANTINĖ MECHANIKA, MOKSLO REVOLIUCIJOS, RELIATYVUMO TEORIJA, STANDARTINIS MODELIS, STYGŲ TEORIJA

KAPITALIZMAS

Kapitalizmas – tai ekonominė sistema, kurioje gamybos priemonės yra privati nuosavybė, ūkio subjektų pastangas motyvuoja pelnas, o darbuotojams mokamas darbo užmokestis. Sąvoka „kapitalas“ reiškia viską, ko reikia prekių gamybai ir paslaugų teikimui, pradedant pastatais bei įrengimais ir baigiant pinigais.

Etinį kapitalizmo pagrindą sudaro principas, jog tai, kad atskiri asmenys turi nuosavo kapitalo (kuris apibrėžtas anksčiau) ir kaupia turtą, yra priimtina. Taigi svarbiausia kapitalistinės ekonomikos institucija yra privati nuosavybė. Įmonė, laisvai veikianti atviroje rinkoje, kurioje prekių ir paslaugų kainas lemia pasiūlos ir paklausos pusiausvyra, yra esminis kapitalizmo sėkmės veiksnys, todėl kapitalistai ne tik geidžia kapitalizmui palankios politinės sistemos, bet ir aktyviai ją formuoja, be kita ko, finansiškai ir kitaip remdami jiems draugiškas politines partijas. Didžiosiose kapitalistinėse šalyse, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose, iš esmės neįmanoma įžengti į politinę areną be žymios turtingų rėmėjų (tarp jų – ir verslininkų) paramos. Tai – vienas iš būdų, padedančių šiose šalyse užtikrinti kapitalistinės sistemos tęstinumą.

Tradiciškai priešinga kapitalizmui sistema laikomas socializmas, kuriame gamybos priemonių nuosavybė yra valstybinė arba bendra. Priekaištai, kuriuos socializmas kelia kapitalizmui, yra klasinis visuomenės pasidalijimas – turtas sukaupiamas keliose rankose, o daugelis visuomenės narių turi pardavinėti savo darbą, kad išgyventų. Kadangi turtas prilygsta politinei galiai ir socialinei įtakai, kapitalistų klasė pelnosi samdomų darbuotojų sąskaita (nesvarbu, dirbančių rankomis ar galva). Kapitalistinėje sistemoje ūkinė veikla nukreipta į pelno siekimą, o ne į žmonių poreikių tenkinimą, nes net ir tuo atveju, kai produktai turi rasti pirkėją, pagrindinis tikslas nėra pirkėjų interesai, bet pelnas, kurį galima gauti įkalbėjus juos pirkti. Taigi socializmo priekaištų kapitalizmui pamatą sudaro blogybės, kurios kyla iš klasinio pasidalijimo ir pelno siekio. Daugumoje socialistinio pobūdžio kapitalizmo tyrimų samdomasis darbas laikomas išnaudojimo forma, nes darbininkai negauna tos vertės, kuri prilygsta į produkto gamybą įdėtam darbui, o skirtumą tarp darbo sąnaudų ir parduotų prekių kainos į kišenę įsideda kapitalistas. Tačiau šis požiūris dažnai gana grubiai ignoruoja kitas gamybos sąnaudas (žaliavas, įrengimus, energiją,

transportą, nekilnojamojo turto nuomą arba įsigijimą, draudimą, mokesčius, tyrimų ir plėtros darbus, rinkodarą, reinvestavimą ir pan.) bei atlygį už riziką, kurią prisiima investuotojai, skirdami lėšas darbą pradedančiai įmonei.

Dabartinę brandžią formą kapitalizmas įgijo paskatintas XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje vykusio Pramonės perversmo, tačiau jo šaknys glūdi merkantilistinėje prekybos sistemoje ir komercinėse įmonėse, kurios išstūmė feodalizmą dar likus šimtmečiams iki Pramonės perversmo. Kai kurie tyrėjai kapitalistinio individualizmo ištakas įžvelgia protestantų požiūryje į darbą ir taupymą. Iš dalies kapitalizmo atsiradimas susijęs su valstiečių išstūmimu iš jų žemių, kuris vyko XVI–XVII a. Anglijoje – taip susiformavo samdomų darbuotojų klasė. Tuo pat metu iš augančio žemės ūkio ir prekybos pelno buvo kaupiamas kapitalas, kuris leido surinkti lėšas, reikalingas investicijoms į pramonę.

Teorinius kuriamo kapitalizmo pagrindus XVIII a. padėjo Adamas Smitas (*Adam Smith*) ir prancūzų teoretikai, dar vadinami „fiziokratais". Jie teigė, kad privati nuosavybė, darbo pasidalijimas gamyboje ir laisvą konkurenciją (*laissez-faire*) užtikrinanti politika – tai veiksmingiausia ir pelningiausia strategija, teikianti naudą kiekvienam (netgi neturtingiesiems, dėl „gėrybių prasisunkimo efekto").

Tuo metu, kai buvo rašoma ši dalis (2008 metų rudenį), viso pasaulio vertybinių popierių biržas ir ekonomikas sudrebino pasaulinė finansų krizė. Nors daugelyje šalių nuosmukio grėsmė ar pats nuosmukis jau labai žymus, „ratilų" poveikis atskiriems asmenims arba besivystančioms šalims („kylančioms rinkoms") dar buvo neaiškus, tačiau buvo pastebima, kad žmonės praranda būstą ir darbą, o besivystančios šalys yra mažiau pajėgios apsidrausti nuo blogiausio ekonominio sukrėtimo poveikio – buvo jaučiama 1929 m. katastrofos bei Didžiosios depresijos, kuri tęsėsi ir XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, šmėkla.

Tuo pat metu pasaulis stebėjo, kaip stipriausios kapitalistinės Vakarų šalys (visų pirma – Jungtinės Amerikos Valstijos) skiria valstybės lėšas bankams ir kitoms stambioms finansinėms institucijoms, šias įstaigas nacionalizuodamos – dar prieš kelis mėnesius iki tol, kol toks elgesys tapo būtinybe, tai buvo neįsivaizduojama. Atrodė, kad 2008 m. rudenį buvo pateisinta visa tai, kuo kapitalistai apskritai bjaurisi: valstybės kišimasis, valstybinis reguliavimas, valstybinė nuosavybė. Taigi, kai kurių specialistų nuomone, bankų ir finan-

sininkų godumą rinka reguliuoja nepakankamai, o kraštutinė kapitalistinio pertekliaus forma ant kapitalistų galvų galiausiai „užmeta“ socialistines reguliavimo priemones, tarsi jie būtų kaip aklasis Samsonas, kuris pats sugriovė Mamonos šventyklos kolonas.

Siekiant nors šiek tiek atskleisti, kaip finansinės naujovės nepakankamai reguliuojamose rinkose „pučiasi“ iki žlugimo, galima paminėti, kad pirmasis rizikos apdraudimo fondas susikūrė XX a. penktajame dešimtmetyje. Dešimtajame XX a. dešimtmetyje jų buvo jau daugiau nei šeši šimtai, o 2008 m. veikė daugiau nei 10 000 rizikos draudimo fondų, kurie valdė virš 2,65 trilijonų JAV dol. Bet tai – tik dalis istorijos. Kalbant apie kitas naujoves, turto, kuriuo prekiaujama akcijų, obligacijų bei išvestinių finansinių priemonių rinkose, vertė gerokai viršijo viso pasaulio ekonomikos produkciją. 2006 m. pastaroji buvo įvertinta 47 trilijonais JAV dol., o bendra pasaulio vertybinių popierių rinkų kapitalizacija siekė 51 trilijoną JAV dol., bendra visų parduotų obligacijų vertė buvo 68 trilijonai JAV dol., o išankstiniai sandoriai buvo vertinami stulbinama 473 trilijonų JAV dol. suma, dešimt kartų viršijančia visą pasaulio ekonominę produkciją.

Nesigilinant į šių skaičių prasmę, jie akivaizdžiai daro apverstos piramidės įspūdį – pakanka nepalankaus oro gūsio, kad ši „konstrukcija“ apvirstų. Toks gūsis gali kilti dėl reguliavimo panaikinimo ar nepakankamo reguliavimo sudėtingose ir sparčiai besikeičiančiose finansų rinkose drauge su pavojingu virusu, „užkrečiančiu“ jas blogų paskolų forma – ypač tai taikoma antrinės būsto paskolų rinkos hipotekoms, išduotoms Jungtinėse Amerikos Valstijose nuo XX a. paskutinio dešimtmečio.

Viskas vyko maždaug taip. Tiems asmenims, kurių finansinė padėtis nebuvo pakankamai tvirta, kad užtikrintų būsto paskolų grąžinimą, buvo pasiūlyta hipoteka be pradinio įnašo bei už patrauklias pradines palūkanas. Ypač dideli sunkumai jiems kilo tada, kai lengvatinės palūkanos baigėsi ir palūkanų mokėjimai išaugo. Nekilnojamojo turto vertė kurį laiką nuolat didėjo ir kiekvienas, ypač skolintojai, manė, kad brangstantis turtas, pavyzdžiui, būstas, padengs paskolas, taigi rizika – nedidelė. Tačiau įsipareigojimų pagal hipoteką nevykdymo norma 2007 m. JAV išaugo 79 proc. ir palyginti su 2006 m. – tai buvo milžiniškas šuolis, lydimas turto vertės sumažėjimo. Tuo metu šios rizikingos hipotekos jau buvo „supakuotos“ – paverstos vertybiniais popieriais

ir parduotos investuotojams. Pridėjus kitas vertybiniais popieriais paverstas paskolas ir prekybą išvestinėmis finansinėmis priemonėmis, tokiomis, kaip kredito įsipareigojimų ir palūkanų normos apsikeitimo sandoriai, bendra apytikrė šios rinkos vertė 2007 m. pabaigoje siekė milijardus JAV dolerių – to nebuvo net XX a. devintajame dešimtmetyje.

Kai paaiškėjo, kokią didelę dalį šioje sistemoje sudaro blogos paskolos, ir bankai dėl to pradėjo nurašinėti dideles sumas, rinkas apėmė baimė – o šių rinkų veiklą smarkiai lemia nuotaikos. Kai tam tikrų bankų akcijų vertė pradėjo mažėti dėl nerimo, kad jie turi pernelyg daug blogų paskolų, ėmė strigti visas pinigų sistemos mechanizmas, nes bankai privalo turėti galimybę skolintis, kad galėtų vykdyti kasdienius įsipareigojimus, o jei jie šios galimybės netenka, kyla kreditų krizė, prarandamas likvidumas ir pasekmės tampa katastrofiškos. Štai kodėl centriniai bankai ir vyriausybės turėjo įsikišti ir užtikrinti likvidumą, o vėliau, kai paaiškėjo krizės mastas, – atlikti rekapitalizaciją ir suteikti garantijas, kad finansų institucijos galėtų pakankamai pasitikėti vienos kitomis ir skolinti pinigus.

Pinigų trūkumas buvo visuotinis ir būdingas ne tik tarpbankinei rinkai. Svarbus dar vieno šios lygties kintamojo pavyzdys – rizikos apdraudimo fondai, kurie buvo stambūs užtikrintų skolos įsipareigojimų (CDO) pirkėjai. Šie įsipareigojimai siūlė didelę investicijų grąžą. Kai tik jie drauge su kitais investuotojais ėmė vengti CDO, kurie jau buvo „užkrėsti“ antrinės būsto paskolų rinkos skolomis, pinigų ėmė trūkti dar labiau.

Pasirodė, kad nuosmukio metu akcijų rinkos yra pavojingai nestabilios. Godumas ir baimė, atrodo, buvo svarbiausios jėgos atitinkamai prieš krizę ir jos metu, nes akcijų kainos, per neribojamos veiklos metus pasiekusios aukštumas, staiga smuktelėjo žemyn. Abiejose Atlanto pusėse stambios finansų institucijos žlugo arba joms buvo paskelbtas bankrotas. Bankrutavo net šalys (be abejonės, mažesnės ir skurdesnės). Greitai paaiškėjo, kad kai kurie šios nelaimės dalyviai jau kurį laiką nujautė ateinančias problemas, tačiau beprotiškas elgesys iš dalies tęsėsi dėl IBG-YBG veiksnio: „Kai tvanas užklups, nei manęs, nei tavęs čia jau nebus“ (anglų k. – *I'll Be Gone and You'll Be Gone before the chickens come home to roost*, iš čia santrumpa IBG-YBG) – „tvanas“ reiškia blogas paskolas ir jų paveiktus neskaidrius finansinius instrumentus, kuriuos bankai ir kitos finansų institucijos įsigijo, klaidingai laikydamos juos

turtu. Jei ir buvo koks dalykas, kurio norėjo pasibaisėję šios situacijos stebėtojai, yra tai, kad už visą pasaulį apėmusią sumaištį atsakingi asmenys būtų patraukti atsakomybėn.

Tik per 2008 m. krizę buvo išmokta pamoka, kad dėl kapitalizmo esmės jo sukuriamas perteklius visuomet turi būti išmintingai ribojamas. Tačiau kapitalizmo kritikai neturėtų piktdžiugiauti dėl to, kas įvyko, nes sumokėta kaina buvo labai žmogiška – dėl šios priežasties labiau socialiai orientuotai (taigi ir ne tokiai našiai) Europos šalių kapitalizmo formai teiktina pirmenybė prieš grubų angloamerikietišką modelį, kuriam 2008 m. krizė išliks amžinas priekaištas.

Žr.: GLOBALIZACIJA, KOMUNIZMAS, SOCIALIZMAS, VARTOTOJIŠKUMAS, VERSLO ETIKA

KARAS

Karą apibrėžti ne taip paprasta, nes pastaruoju metu ginkluotų konfliktų pobūdis pasikeitė taip dramatiškai, kad prasmė, kuri anksčiau buvo suteikiama sąvokai „karas“, siekiant apibūdinti ginkluotą konfliktą tarp organizuotų subjektų, pavyzdžiui, valstybių, tampa nebeaiški ir dviprasmiška, sakykime, tokiuose posakiuose kaip „karas su narkotikais“ arba „karas su terorizmu“, – arba ja piktnaudžiaujama propagandos tikslais. Teroristai ir partizanai puola ištisas valstybes ir kovoja tarpusavyje, valstybės savo viduje grumiasi su galingomis ir puikiai apsiginklavusiomis nusikalstamomis organizacijomis, tokiomis kaip narkotikų karteliai, o maištai tarsi votys vis iškyla ant žmonijos veido. Visa tai gali būti apibūdinta kaip nesantaika, konfliktai, išpuoliai ir nebėra lengva pasakyti, kurie iš jų nusipelno būti vadinami karu. Galbūt bet koks šaudymas ar bombardavimas, siekiant nužudyti, yra tai, ką policija vadina žmogžudyste.

Karlas fon Klauzevicas (*Carl von Clausewitz*) karą apibrėžė kaip „jėgos aktą, siekiant priversti priešą vykdyti mūsų valią“. Šis apibrėžimas ragina apmąstyti, ką reiškia „mes“. Pačiam K. Klauzevicui tai buvo Prūsija, taigi, pagal analogiją, – valstybė. Šis apibrėžimas dera su oficialiomis karo apibrėžtimis, kai karas apibūdinamas kaip organizuota prievarta prieš atpažįstamus politinius subjektus arba grupes. Svarbus tokių apibrėžimų papildymas yra tai, kad aptariama organizuota prievarta turi būti aiškiai ar bent jau netiesiogiai sankcionuota tarptautinės

teisės – tik tada ji gali būti laikoma karu. Priešingu atveju tai yra tiesiog terorizmas arba didelio masto banditizmas, toks, kaip narkotikų baronų armijų kovos Pietų Amerikoje arba žūtbūtinis smurtas, į kurį įsitraukia religinės ar politinės grupuotės ir kuris gali tapti pilietiniu karu. Tiesa, tiems, kurie žūva šių konfliktų metu, minėti skirtumai gali atrodyti išimtinai akademiniai.

Sąvokoje „pilietinis karas“ žodis „karas“ yra pagrįstas, nes ši sąvoka reiškia bent dvi priešiškas puses, kurios turi pakankamai aiškiai apibrėžtus tikslus ir kovoja tarpusavyje, kad šiuos tikslus įgyvendintų.

Smurtas yra ne vienintelė tikro karo ypatybė. Kovojančios šalys, siekdamos įgyti pranašumą, papildomai pasitelkia šnipinėjimą, apgaulę, propagandą, įvairų ekonominį ir psichologinį spaudimą bei deda intensyvias diplomatines pastangas, kad įgytų šalininkų arba perkalbėtų kitos kariaujančios pusės sąjungininkus. Jeigu yra visos šios ypatybės, o priešiškų pusių ginkluotosios pajėgos yra karinės parengties, tačiau viena į kitą nešaudo, tokia padėtis apibūdinama kaip *šaltasis karas*.

Ironiška, kad šaltojo karo metu paprastai žūva tik civiliai, o „karštajame“ kare – ir kareiviai. Civiliai šaltajame kare žūva todėl, kad dėl embargo* ir sankcijų jų negali pasiekti maistas ir vaistai, taigi didžiausią žalą toks karas daro tiems žmonės, kurie vargu ar įsitrauktų į bet kokius realius karinius veiksmus – vaikams, nėščioms moterims bei senyviems žmonėms.

Įprastame „karštajame“ kare daugiausia žūva kovojantys jauni vyrai, nors ir civiliai gyventojai visuomet kentėdavo nuo plėšikavimo, prievartavimų, pavergimo ir kitokių „žavių“ karo pasekmių. Tačiau šiuolaikiniai karai civilius gyventojus tiesiog įstumia į fronto liniją, nes jie bombarduojami iš oro ir prieš juos nukreipiami netgi branduoliniai ginklai, kad būtų pralaužtas priešo užnugaris ir taptų nebeįmanoma išlaikyti fronto. Antrasis pasaulinis karas yra klasikinis šiuolaikinio aklo smurto prieš civilius gyventojus pavyzdys, kai toks smurtas buvo naudojamas kaip karo ginklas.

Savaime suprantama, kad karas yra puiki dirva tarpti neteisybei. Taigi atrodo keista, jog dar kyla diskusijos dėl tokios sąvokos kaip **teisingas karas**. Tačiau atsižvelgiant į tai, koks yra pasaulis, ši idėja yra svarbi, taigi verta ją panagrinėti.

---

* Embargas – prekybos ryšių (eksporto – importo) su tam tikromis šalimis nutraukimas. (Red. past.)

Pirmoji mintis yra tai, kad nors karas visada yra blogis, kartkartėmis jis atrodo mažesnė iš dviejų blogybių – ir jei taip yra, karas gali būti pateisinamas. Čia tuoj pat galima paminėti, jog būtina prisiminti, kad nors karas gali būti pateisinamas, tai nereiškia, kad gali būti pateisinama viskas, kas daroma kariaujant. Pavyzdžiui, sąjungininkų karas prieš nacistinę Vokietiją po to, kai buvo prarastos visos viltys išsaugoti taiką, be abejonės, buvo teisingas karas, tačiau tai nereiškia, kad pateisinama viskas, ką sąjungininkai padarė kovodami. Ryškus pavyzdys yra išpuoliai prieš civilius gyventojus bombarduojant juos iš oro – šie veiksmai nusipelnė bent jau moralinio pasmerkimo. Tai pagrįstai reiškia, kad egzistuoja etinės ribos, taikomos elgesiui karo metu, kurios bent jau iš dalies prieštarauja V. Čerčilio pastabai, kad „karo metu nėra viduriniojo kurso".

Net trumpas apmąstymas atskleidžia, kad veiksmams karo metu turi būti nustatomos moralės ribos. Diskusijų šiuo klausimu pradžią galima atsekti Tomo Akviniečio veikalo *Summa Theologica* antrojoje dalyje, kurioje jis nagrinėja teiginį, ar „kariauti visada nuodėminga". Jis teigia, kad karas gali būti pateisinamas, jeigu įvykdomos trys svarbiausios sąlygos: pirmoji, kad karui turi būti pateisinama priežastis, antroji, kad jį pradėjo tinkama institucija, ir trečioji, kad juo „siekiama sustiprinti gėrį arba išvengti blogio"; tai jis apibendrino kaip „teisingus ketinimus".

Naujesnių laikų teoretikai šias sąlygas papildė dar dviem: karas privalo turėti galimybę baigtis sėkmingai, o jo metu naudojamos priemonės ir elgesys turi būti proporcingas siekiamiems tikslams. Pirmasis papildymas kai kuriems kritikams atrodo abejotinas – jie teigia, kad gali būti amoralu atsisakyti įsitraukti į karą, kuris kitu atveju būtų laikomas teisingu, vien todėl, kad nėra užtikrintumo, jog pavyks pasiekti pergalę.

Antra papildoma sąlyga taip pat yra prieštaringai vertinama, nes su ja netiesiogiai susijusi gana akivaizdi priežastis, kad įsitraukus į karą negerai kovoti, vieną ranką slepiant už nugaros. Viena iš blogybių, į kurią galima įklimpti kovojant teisingą karą, tai pralaimėti dėl stovėjimo „viena koja", blogo planavimo, prastos įrangos, netinkamo organizavimo ar nekompetencijos.

Bet ar tuo galima pateisinti branduolinių ginklų ar nuodingų dujų panaudojimą? Šiuo punktu iškeliamas atskiras, tačiau ypatingai svarbus klausimas, ką reiškia kovojant teisingą karą elgtis teisingai? Skirtumą įprastai išreiškia

lotyniškos frazės: *justum bellum* – „teisingas karas“ ir *jus in bello* – „teisingas elgesys kariaujant“.

Trys Tomo Akviniečio sąlygos atrodo aiškios ir įtikinamos. Daug sudėtingiau taikyti jas įprastame gyvenime. Kokią priežastį galima laikyti pateisinama karo priežastimi? Ar mes visuomet galime būti tikri, kad esame teisūs, sakydami, jog karu „siekiame sustiprinti gėrį arba išvengti blogio“?

Vienas tinkamas teisingo karo pavyzdys yra gynyba nuo agresijos arba pagalba agresijos aukoms. Bet ar tai reiškia, kad galima imtis prevencinių karinių veiksmų prieš galimą agresorių? Kai Tomas Akvinietis kalbėjo apie gėrio skatinimą ir blogio sustabdymą, jis turėjo omenyje, kad karai dėl to, ką naciai vadino *Lebensraum* (gyvenamoji teritorija) ar dėl naftos telkinių, ar kitų ekonominių išteklių, arba tiesiog dėl išaukštinimo yra nepateisinami. Taigi tie, kurie siekia užkirsti kelią priešiškų jėgų įsiveržimui arba kitokiam jų sukeliamam blogiui, gali remtis „blogio išvengimu“ – ir kartkartėmis tai tikrai yra pagrįsta. Kalbant apie karo pateisinimą, išlieka atviras „gėrio skatinimo“ klausimas, kuris prasmingas tik tada, jei karu iš tiesų siekiama atkurti taiką, užtikrinti stabilumą, tikrą demokratijos pažangą ir ekonominį klestėjimą, visomis priemonėmis užtikrinant, kad po konflikto šalys nebebus priešiškos. Deja, daugelyje karų, net ir kalbant apie teisingus, šių tikslų nepavyksta pasiekti, nes kur kas sunkesnė užduotis visoms šalims yra „laimėti taiką“.

Tomo Akviniečio sąlygų patenkinimas gali būti laikomas mažiausia privaloma sąlyga stojant į karą, tačiau jos negali būti pakankamos karui pradėti. Prieš tai reikia atsakyti į daugiau klausimų. Ar buvo dėtos visos diplomatinės pastangos? Ar sutariama, kad karo priežastis yra pagrįsta, o ketinimai – teisingi? Ar kariniai veiksmai tikrai vienintelis būdas, leidžiantis pasiekti numatytų tikslų? Daugelio tarptautinių problemų atveju diplomatija bei tokios spaudimo formos, kaip sankcijos, yra kur kas geresni pirmieji žingsniai nei karinės galios panaudojimas, kuris turėtų būti paskutinė išeitis. Bet koks karas, kuris buvo ne paskutinė išeitis, turi būti pagrįstas labai svariais motyvais, kad būtų pateisinamas.

Kad ir koks karas būtų, jis naikina žmonių sukurtą gerovę ir kenkia civilizacijai, tiesiog per kelias sekundes sunaikindamas tai, kas galbūt buvo statoma šimtmečius.

Niekuomet nepateisinami karai, kilę dėl religinių jausmų ar skirtumų, net jei tai yra netiesioginės priežastys. Kad ir kaip būtų aiškinami tokie karai,

jų šaknys visada yra tos pačios – susiskaldymai dėl tikėjimo sistemų skirtumų, kurie (kadangi jų negalima patikrinti ar racionaliai įrodyti) išgyvenami aistringai, karštakošiškai, nepagrįstai ir smurtingai.

Į klausimą, kodėl vyksta karai, atsakyti nelengva – gal todėl, kad jie kyla dėl daugybės priežasčių. 1931 m. minint Karlo fon Klauzenvico mirties šimtąsias metines, Albertas Einšteinas, mąstydamas apie jo garsųjį traktatą „Apie karą“ *(On War)* bei apie Pirmojo pasaulinio karo skerdynes, rašė Zigmundui Froidui (*Sigmund Freud*): „Kodėl karas?“ A. Einšteinas priėjo prie išvados, jog mokslas negali paaiškinti, kodėl žmonės, kitaip nei daugelis gyvūnų, organizuotai naikina vieni kitus, tam skirdami milžiniškus išteklius. Panašiai kaip Bertranas Raselas (*Bertrand Russell*), jis buvo linkęs manyti, kad nuo būsimų karų gali padėti apsisaugoti tik pasaulinė vyriausybė. Taigi, prieš atsakydamas į Tautų sąjungos, kuri paprašė jo pasirinkti temą diskusijai, kvietimą, jis klausė Z. Froido nuomonės. Jis tikėjosi, kad nauja ir tuo metu madinga Z. Froido psichoanalizės teorija galės pasiūlyti ir diagnozę, ir gydymo būdus.

Z. Froido atsakymas, kuris, kaip paaiškėjo, buvo skirtas ir B. Musoliniui, buvo pesimistinis. Jis atsakė, kad smurtas ir nelygybė būdingi žmogaus prigimčiai. Istorija rodo, jog silpnieji jungiasi, kad pasipriešintų stipriesiems, o jų kolektyvinė jėga galiausiai formuoja teisinę sistemą. „Tokiomis priemonėmis galima būtų pasiekti taip trokštamos „amžinosios taikos“ viešpatavimą, bet tik per paradoksą, kad bendromis jėgomis bus paskelbtas karas karo kurstytojams“, – rašė Z. Froidas. Čia svarbūs žodžiai yra „galima būtų“ – Z. Froidas pripažino, kad tai labai menkai tikėtina, nes agresija, nelygybė ir nesantaika yra žmonijai būdingi bruožai.

Tai nebuvo įtikinamas atsakymas, kuris, be kita ko, nepasiūlė nei tikros diagnozės, nei realių „gydymo“ būdų. Tiesiog daroma prielaida, jog žmonės natūraliai linkę į agresiją, ir toliau teigiama, kad bendra agresija yra atskirų asmenų agresijos suma. Nė viena iš šių prielaidų, ypač paskutinioji, savaime nėra įtikinama. Žmonės kartkartėmis gali būti labai agresyvūs, o didžiausią paauglių ir jaunų vyrų agresiją kartais galima paaiškinti hormoninėmis priežastimis. Kiti gyvūnai irgi būna agresyvūs, tačiau konkrečiais ir apibrėžtais atvejais: patinai varžosi tarpusavyje dėl patelių, patelės saugo jauniklius, visi tarpusavyje konkuruoja dėl maisto, jeigu jo nepakanka. Tačiau kovos visada

baigiasi, jei vienas jų dalyvis pabėga ar pasiduoda. Kitaip nei žmonės ir šimpanzės, gyvūnai paprastai nemedžioja savo malonumui (nors liūtas, siekdamas valdžios, gali žudyti liūtukus, kad galėtų vėl „įkaitinti“ liūtes ir su jomis poruotis). Babuinų kariai gali išvyti įsibrovėlius iš savo teritorijos, tačiau jų nežudys ir nepavergs. Socialūs gyvūnai gali persikelti į naują teritoriją, ieškodami vandens ir maisto išteklių, tačiau jie nemėgina išplėsti savo teritorijos, užkariaudami naujas žemes. Tokius dalykus daro tik žmonės.

Taigi karo paaiškinimų reikia ieškoti ir kitose srityse, ne vien psichologijoje, ir galima įtarti, kad jas geriausiai pavyktų rasti sudėtingame žmonių visuomenės ekonominių, politinių ir kultūrinių aspektų audinyje. Vienas požiūris skelbia, kad karas gali tapti problemų sprendimo priemone tuo metu, kai tarptautinė tvarka sutrikdoma dėl politinių ar ekonominių sunkumų. Karas taip pat gali tapti valstybės vidinių problemų sprendimo priemone, nes valstybei pradėjus kariauti, ji tam turi skirti daug žmogiškųjų, gamybos ir kitų svarbių ekonominių išteklių, o tai reiškia, kad minėti vidiniai sunkumai kuriam laikui bus įveikti arba atidėti.

Karas tampa svarbiu postūmiu technologijoms, kurių vystymosi sparta dramatiškai didėja. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui oro pajėgos visame pasaulyje vis dar naudojo biplanus, o karui baigiantis jau buvo sukurti reaktyviniai naikintuvai ir raketos. Ir tai – ne vienintelė sritis, kurios vystymąsi karas paspartina, – pavyzdžiui, dėl milžiniškų logistikos sprendimų poreikių karas gali iš esmės pakeisti administravimo būdus ir metodus.

Kiek panašią analizę siūlo marksizmo teorija, pagal kurią karas aiškinamas kaip ginklas, kurį kapitalistinės šalys naudoja konkurencinėje kovoje. Kiti istoriniai tyrimai taip pat siūlo išvadą, jog valstybės ne įstumiamos į karą, jį pasirenka, nuolat siekdamos įgyti didesnę įtaką ir galimybes valdyti daugiau žaliavų ir kitų gamybos išteklių. Laikantis šio požiūrio, karas reiškia turtus ir galią – jis tampa įrankiu, kurį naudoja valstybę valdančios politinės ir ekonominės jėgos ir kurį sąmoningai renkasi mūsų vadovai. Šių lyderių laimei, demagogija ir paprastai suformuluotos nacionalistinės ir patriotinės idėjos yra pakankamai įtikinančios, kad įkvėptų jaunus vyrus dėl jų eiti į mirtį.

Reikšmingiausi XX amžiaus karai turėjo visuotinį poveikį valstybių galios ir turto perskirstymui. Daugiausia iš jų pasipelnė Jungtinės Amerikos Valstijos, kurios ekonominiu ir kariniu požiūriu ėmė dominuoti tarptautinėje are-

noje. Paradoksalu, tačiau taip pat daugiausia naudos gavo Antrąjį pasaulinį karą pralaimėjusios šalys – Vokietija ir Japonija, – jos turėjo atkurti savo ūkį nuo nulio ir galiausiai išgyveno tai, kas vadinama „ekonominiu stebuklu“. Šių karų pasekmės tam tikra prasme buvo revoliucinės, nes po Pirmojo pasaulinio karo gimė Sovietų sąjunga, o po Antrojo – maoistinė Kinija.

Žr.: KARO NUSIKALTIMAI, POLITIKA

KARO NUSIKALTIMAI

Karo nusikaltimai egzistuoja tiek pat laiko, kaip ir karai, tačiau moralinė ir teisinė karo nusikaltimo sąvoka buvo sukurta drauge su nusikaltimų prieš žmoniją sąvoka. Ją sukūrė Karo nusikaltimų tribunolo chartijos – šis tribunolas susirinko Niurnberge 1945 m. teisti nacių lyderių: Hermano Geringo (*Hermann Goring*), Alberto Špėro (*Albert Speer*), admirolo Donico (*Donitz*) ir kitų.

Kai sąjungininkai nusprendė patraukti nacius į teismą, jiems tuoj pat iškilo problema, jog nebuvo teisinės institucijos, leidžiančios tai padaryti. Siekiant ištaisyti šį trūkumą, buvo parengta tribunolo chartija. Kai kurie juristai nerimavo, kad kaltinami naciai teisiami pagal įstatymus, kurie buvo priimti vėliau, nei buvo įvykdyti nusikaltimai, – tai yra esminio teisėtumo principo pažeidimas. Taip pat egzistavo problema, kad ir visos kaltinančios tautos įvairiais būdais ir įvairiu mastu buvo pačios kaltos dėl kai kurių tokių pat nusikaltimų.

Pirmoji problema buvo išspręsta, sąjungininkams priėmus tarptautinės teisės aktą, o antroji – atmetant galimybę atsakovams gynyboje remtis argumentu *a tu quoque* (jūs taip pat). Niurnbergo proceso būtinybę lėmė nacių įvykdytų žiaurumų mastas ir poreikis, kad tarptautinė bendruomenė kategoriškai pasmerktų karinę agresiją ir holokaustą. Čia atsiskleidžia skirtumas tarp teisės ir teisingumo – Niurnberge teisingumas buvo vykdomas nesant teisės. Teisė buvo patvirtinta atgaline data, priėmus Jungtinių Tautų Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją ir du vėlesnius išsamesnių žmogaus teisių paktus, o taip pat – daugybę įvairių nacionalinių žmogaus teisių konvencijų, priimtų daugelyje šalių, bei pokarinėse diskusijose apie karo meto įstatymus.

Niurnbergo tribunolo chartija karo nusikaltimus apibrėžė taip: 6 straipsnis b dalis „Karo nusikaltimai: t. y. karo teisės ar papročių pažeidimai. Tokie pažeidimai apima, bet neapsiriboja civilių gyventojų, kilusių iš ir (arba) esančių okupuotoje teritorijoje, žmogžudystėmis, netinkamu elgesiu ar deportavimu į vergų darbo stovyklas, karo belaisvių arba jūroje esančių asmenų žmogžudystėmis arba netinkamu elgesiu su jais, įkaitų žudymu, viešojo ir privataus turto išplėšimu, miestų, miestelių ir kaimų griovimu arba niokojimu, kurių negalima pateisinti karine būtinybe."

Čia išvardyti nusikaltimai, kuriuos įvykdė nacių režimas karo metu. Tačiau kai kuriuos iš jų realizavo ir sąjungininkai, ypač per „bombardavimo kampanijas" Vokietijoje ir Japonijoje, kai dėl masinio neapgalvoto bombardavimo iš oro nukentėjo civiliai gyventojai. Po to, kai chartijos rengėjai pateikė karo nusikaltimų apibrėžimą, jie negalvojo apie tokį šios sąvokos taikymą, tačiau retrospektyviam jos taikymui sunku atsispirti.

Viena iš optimistiškiausiai nuteikiančių nuo 1945 metų pasaulyje pasiektos pažangos sričių yra vis didėjantis žmogaus teisių supratimas bei rėmimasis jomis, siekiant apsaugoti pažeidžiamus asmenis ar jų grupes žiaurių režimų valdomose šalyse. Pagrindinė problema slypi tame, kad žmogaus teisių įgyvendinimui nepakanka veiksmingų priemonių. Ta pati problema ir dėl tų pačių priežasčių menkina ir pagarbą karo įstatymams (t. y. negebėjimas jų įvykdyti). Iki šiol nebuvo net tarptautinio teismo, kuriame būtų nagrinėjamos žmogaus teisių pažeidimų ir karo nusikaltimų bylos, – tai lėmė *ad hoc* (specialių) tribunolų steigimą tokiems klausimams spręsti, pavyzdžiui, Bosnijos tribunolo, kuris Hagoje teisė Slobodaną Miloševičių (*Slobodan Milosevic*). Tokia institucija šiandien jau egzistuoja – tiesa, kol kas išgyvena kūdikystę ir tebėra silpna, tai – Tarptautinis baudžiamasis teismas, 1999 m. įsteigtas Jungtinių Tautų Romos sutartimi. Tikriausiai tai, kad jis buvo įsteigtas tiktai priešpaskutiniais paties kruviniausio, itin smurtingo ir daugiausia siaubo patyrusio šimtmečio metais, atrodo skandalingai.

Žr.: KARAS, TEISĖ, TEISINGUMAS

KATALIKYBĖ

Katalikybė – tai sutrumpintas pavadinimas tos krikščionybės atšakos, kurią skelbia ir praktikuoja Romos katalikų bažnyčia, vadovaujama Vatikane (Romoje, Italijoje) įsikūrusio Romos popiežiaus.

„Katalikų“ reiškia „visuotinė“, taigi junginys „Romos katalikų“ gali atrodyti oksimoroninis ir lokalizuojantis religiją, pagal savo pavadinimą siekiančią visuotinumo. Tačiau sąvokomis „katalikų“ ir „Romos katalikų“ būtent ir siekiama perteikti teiginį, kad ši bažnyčia yra tikroji ir visuotinė krikščionių bažnyčia, kuri išlaiko teisingą krikščionybės formą, o kitose krikščionių bažnyčiose (stačiatikių, anglikonų, Nestorijaus, įvairių protestantiškų bažnyčių) praktikuojamos formos yra nukrypusios nuo tiesos.

Romos katalikų bažnyčia yra didžiausia krikščioniška denominacija. Iki pat XXI a. pirmojo dešimtmečio pabaigos ji turėjo daugiau sekėjų nei visos islamo atšakos drauge sudėjus. Rašant šias eilutes padėtis kiek pasikeitė, nes šiuo metu visos islamo atšakos vienija 19 proc. visų pasaulio gyventojų, o Romos katalikybė – šiek tiek daugiau nei 17 proc. Tradiciškai Romos katalikybė skatina didelį gimstamumą, nes draudžia bet kokias dirbtines kontracepcijos priemones, išskyrus susilaikymą ir „natūralius“ gimstamumo ribojimo būdus.

Nuo įvairių protestantizmo atšakų Romos katalikybė skiriasi taip smarkiai, kad kartkartėmis kyla pagunda apskritai laikyti ją atskira religija. Svarbiausia praktika, kurioje privalo dalyvauti Romos katalikai, – tai mišios, apeiga, kai esą iš naujo atkuriama Paskutinė Vakarienė, o vynas ir duona patiria transsubstanciaciją (esmėkaitą) – jų esmė keičiasi ir jie tampa Kristaus kūnu bei krauju, aukojamu dėl mūsų atpirkimo. (Kitose denominacijose vynas ir duona simbolizuoja, tačiau faktiškai netampa kūnu ir krauju, nors kai kurios denominacijos teigia konsubstanciaciją – t. y. duona vis dar yra duona, o vynas išlieka vynu, tačiau juose yra ir Kristaus kūnas ir kraujas.)

Ypatingai svarbus vaidmuo katalikybėje tenka Mergelei Marijai kaip Dievo Motinai ir Kristaus atpirkimo dalininkei (ši doktrina priimta gana vėlai), nes ji taip pat kentėjo, matydama savo Sūnaus kančią ir mirtį. Romos katalikų bažnyčioje gana įprasta matyti Mergelės Marijos figūrą, užimančią centrinę vietą virš altoriaus. Be to, ji yra garbinimo ir maldų objektas šoninėse koplyčiose – dažnai net labiau nei pats Kristus. Katalikybės kritikai Mergelės Mari-

jos garbinimą vadina Marijos kultu ir laiko rimtu nukrypimu nuo krikščionių tikėjimo grynumo.

Aktyvūs garbinimo ir maldų objektai yra ir į katalikų kalendorių įrašyti daugybė šventųjų, o katalikybės praktika taip pat apima šventųjų relikvijų, šventųjų kaulų ir kapų, stebuklų ir regėjimų vietų, tokių kaip Lurdas, garbinimą, ir visa tai suteikia kritikams dar daugiau pagrindo pasisakyti prieš jos prietaringumą ir lengvatikystę. Pavyzdžiui, velionis popiežius Jonas Paulius II Loreto miestelį apibūdino kaip švenčiausią krikščionijos vietą (Loreto – nedidukas miestelis Italijoje netoli Ankonos. Jame stovi senovinis namas, kuris, sakoma, buvo Šventosios Šeimos namai Nazarete, kuriuos XIII a. pabaigoje į Italiją per Tersatą (Ilyrijoje) nuskraidino angelai). Tam, kad patikėtum tokiu dalyku, reikalingas, švelniai tariant, patologinis tikėjimas, tačiau Romos katalikų bažnyčiai tai būdinga.

Katalikų bažnyčia laiko save tikrąja bažnyčia, o jos popiežiams valdžia perduodama apaštališkosios sukcesijos būdu (o kartais – ir įprasta biologine įpėdinyste, nors doktrina tai nutyli) iš apaštalo Petro, kuriam Jėzus suteikė dangaus karalystės raktus, taip esą įšventindamas jį pirmuoju popiežiumi. Katalikų bažnyčia mano esanti apsaugota Šventosios Dvasios nuo doktrinos klaidų. Katalikų tikėjimas išreiškiamas išpažįstant Nikėjos tikėjimą ir visi katalikai turi išmokti katekizmą, kuriame apibendrinama ir nustatoma, kuo reikia tikėti. Tai apima tikėjimą Trejybe (Triasmeniu Dievu), nekaltu Jėzaus prasidėjimu, Jo kančia ir mirtimi kaip permaldavimu už žmonijos nuodėmes, Jo prisikėlimu iš numirusiųjų ir amžinojo gyvenimo pažadu tiems, kurie tiki Juo ir seka Jo mokymu. Kaip griežtesnėse protestantizmo kryptyse išganymą lemia tik tikėjimas, taip katalikybėje tikintysis išteisinamas dėl „darbų“. Mirusiųjų sielos patenka į skaistyklą (jeigu joms pavyksta išvengti pragaro), kurioje per tam tikrą laiką „nuplaunamos“ jų nuodėmės. Čia sieloms gali padėti gyvųjų maldos. Mirties akimirką sielos stoja prieš Dievo sostą, kur ir sprendžiamas jų likimas.

Pagrindinis skirtumas tarp katalikų bažnyčios ir protestantizmo yra tai, kad katalikų kunigas esą turi ypatingą, įšventinimo metu jam suteiktą galią teikti krikšto, sutvirtinimo, santuokos, Eucharistijos, atgailos ir ligonių patepimo sakramentus. Net jeigu kunigai klysta ar nusideda, jų, kaip kunigų, įšventinimas vis dar užtikrina sakramentų veiksmingumą. Taigi lengvą gyve-

nimo būdą mėgstąs kunigas, kuris džiunglėse gyvena su čiabuve moterimi, vis dar gali saugiai ir teisėtai suteikti jums paskutinį patepimą mirties akivaizdoje. Kaip teigia protestantizmas, kiekvienas žmogus Dievo akivaizdoje pats yra kunigas ir nereikia (ar nepageidaujama) specialiai įšventintų tarpininkų.

Nors katalikų bažnyčia nėra reakcingiausia ir labiausiai orientuota į praeitį iš visų krikščionybės atšakų, ji yra gana konservatyvi, o kai kurios jos nuostatos prieštarauja šiuolaikiniame pasaulyje plačiai priimtoms nuostatoms dėl lytinio gyvenimo, seksualumo, gimstamumo reguliavimo naudojant kontracepciją ir nėštumo nutraukimo. Jos priešiškumas kontracepcijai galėjo pakirsti pastangas kontroliuoti AIDS epidemiją, raginant naudoti prezervatyvus, o kai kurie aukšti dvasininkai neatsakingai išreiškė nuomonę, kad prezervatyvai neapsaugo nuo viruso, sukeliančio AIDS.

Katalikų bažnyčios istorija neatsiejama nuo inkvizicijos, uždraustų knygų sąrašo (į kurį buvo įtrauktos beveik visos reikšmingiausios knygos), reformacijos ir kontrreformacijos, kurios metu bažnyčia praliejo daug kraujo visoje Europoje ir pasaulyje, Europos užkariauto pasaulio, o taip pat daugelio laikotarpių, kai popiežiai ir hierarchai buvo tikri „korupcijos kunigaikščiai“, pasinėrę į alkoholio, paleistuvystės ir neteisėto praturtėjimo liūną (kaip, tikriausiai, būtų pasielgę ir daugelis kitų žmonių, jei tik jiems būtų pasiūlyta tokia galimybė). Esminiais šiuolaikinio pasaulio formavimosi laikotarpiais, tokiais kaip, sakykime, XVI–XVII a. iškylant mokslui, katalikų bažnyčia siekė užkirsti kelią pokyčiams ir persekiojo tuos, kurie mokslą gynė, pavyzdžiui, Galilėją Galilėjų (*Galileo Galilei*). Šiuo metu katalikų bažnyčia kenčia nuo sekso skandalų (įskaitant seksualinę prievartą prieš vaikus), kuriuos iš dalies paskatino kunigų celibatas. Tokius skandalus ji ne mažiau skandalingai bando nutylėti, kaip tai dažnai pavykdavo padaryti praeityje.

Kalbant apie Romos katalikų bažnyčią, negalima nepaminėti misionierių veiklos visame pasaulyje, labdaros ir uolumo, stengiantis rasti pasekėjų tarp jaunųjų jos narių („Duokite man vaiką, ne jaunesnį nei septynerių metų, ir aš grąžinsiu jums vyrą“). Daugiau nei tūkstantį metų ji buvo Europos istorijos centre, nešdama ir gėrį, ir blogį, tik, subjektyvia autoriaus nuomone, blogio buvo kur kas daugiau.

Žr.: KRIKŠČIONYBĖ, PROTESTANTIZMAS, RELIGIJA

KLAIDINGAS NEFORMALIOSIOS LOGIKOS ARGUMENTAVIMAS

Atpažinti **klaidingą neformaliosios logikos argumentavimą** kasdieniame gyvenime yra labai svarbu. Yra daugybė priemonių (ir daugelis iš jų yra įprastos retorinės priemonės), kurias politikai, reklamos specialistai ir netgi draugai ar mylimieji naudoja, kad įtikintų kitus žmones.

Visų pirma, naudinga atminti, kad formaliai argumentas gali atrodyti pagrįstas, tačiau būti neteisingas, nes viena ar daugiau prielaidų klaidingos arba klaidingas argumentavimas. Pavyzdžiui, štai silogizmas: „Niekas nėra ryškesnis už saulę, tačiau žvakė ryškesnė negu niekas, todėl žvakė ryškesnė už saulę." Tai atrodo pagrįsta, bet nėra teisinga, nes čia pasitelkiamas klaidingas argumentavimas, dviprasmybė. Klaidingas argumentavimas atsiranda vartojant žodį dviem prasmėmis, kaip nutinka su žodžiu „niekas" pirmojoje ir antrojoje prielaidoje, ir taip padaroma neteisinga išvada.

Toliau pateikiami kai kurie labiausiai paplitę klaidingo argumentavimo pavyzdžiai, kurių daugelio paskirtis yra suklaidinti.

Argumentacijos klaida – *netikroji dilema* atsiranda siūlant tokią alternatyvą: „Arba mes turime turėti branduolinį ginklą, arba mūsų šalį užpuls" – kai peršama vienintelė prasmė be kitų pasirinkimo variantų, nors iš tikrųjų egzistuoja daugiau galimybių. *Slidžios nuokalnės* argumentacija apima tvirtinimą, kad jei X vyksta arba leidžiama, Y ir Z ir taip toliau neišvengiamai įvyks. „Jei duosite sūnui mobilųjį telefoną, vėliau jis norės televizoriaus miegamajame, o galiausiai – automobilio." *Šiaudinės baidyklės argumentacijos klaida* atsiranda tada, kai kas nors puola oponentą ar požiūrį, rasdamas silpniausią ar neigiamą versiją, kurią lengva sugriauti.

Cikliškas argumentas, plačiau žinomas kaip nelogiškas samprotavimas, apima prielaidos formulavimą iš to, kas turėtų būti įrodoma kaip išvada, pavyzdžiui: „Dievas yra todėl, kad taip sako Biblija, kurią įkvėpė Dievas." Šiomis dienomis žmonės paprastai netinkamai vartoja sąvoką „cikliškas klausimas" ta prasme, kad jis „kviečia ar ragina mus užduoti klausimą". Tokios formuluotės galėtų būti vartojamos, jei norima pasakyti būtent tai, o cikliškam klausimui turi būti išsaugoma jo tikroji prasmė „nelogiškas ginčijimasis".

Daug argumentacijos klaidų apima netinkamą emocijų pasitelkimą, norint, kad kas nors padarytų išvadą, kuri neišplaukia iš pateikiamų prielaidų. Viena yra „jėgos panaudojimas": „Tikėk tuo, ką sakau, arba gausi į dantis"

(*argumentum ad baculum* – „lazdos argumentas“ ir nors pavyzdyje tai pateikta šiurkščiau nei įprasta, tai yra dieviškojo įsakymo moralės esmė).

Antras emocinio poveikio būdas yra sukelti gailestį: „Aš nuliūsiu, įsižeisiu, sunerimsiu, gailėsiuosi, jei netikėsi ar nedarysi taip, kaip sakau“; „aš vargšas“, „aš įžeistas“, „aš mažuma“, „aš diskriminuojamas“ (*argumentum ad misericordiam* – „apeliavimas į gailestį“, ironiškas pavyzdys yra klaidinga žmogaus, kuris buvo nuteistas už savo tėvų nužudymą ir prašo teismo atlaidumo dėl to, kad yra našlaitis, argumentacija). Su tuo susijusi idėja, kad žmonės, kurie tapo aukomis arba kurie yra nukentėję, dėl to tapo geri ar teisūs, ir juos galima pateisinti dėl blogų dalykų, kuriuos jie daro.

Trečias pavyzdys – *kalbos vartojimas su išankstine nuostata*, kuris reiškia emocingų arba stiprių žodžių ir posakių vartojimą kieno nors požiūriui pakeisti. Vienas pavyzdys yra rasistinė ir seksistinė kalba, kitas – tai eufemizmų vartojimas, norint nuslėpti tikrąjį tikslą; taip Idžio Amino (*Idi Amin*) mirties būrius įvardija „viešojo saugumo daliniais“, o CŽV nedraugiškų užsienio lyderių nužudymą vadina „ypatingomis priemonėmis“.

Taip pat klaidinga argumentacija yra teigimas „visi taip galvoja“ (*argumentum ad populum* – „apeliavimas į minią“), kad taip mano autoritetingi žmonės (*argumentum ad verecundiam* – „apeliavimas į autoritetą“) arba teiginys, kad niekas nežino atsakymo, taigi iš esmės galite manyti, kaip jums patinka (*argumentum ad ignorantiam* – „nežinojimo argumentas“). Nė vienas iš jų negali tapti pagrindu pritarti tam tikram požiūriui ar juo tikėti.

Plačiai paplitusi klaidingo argumentavimo forma yra *argumentum ad hominem* – „argumentas prieš žmogų“, kai puolamas asmuo, o ne jo argumentai. Tai gali pasireikšti įvairiomis formomis – tiesioginis asmens užsipuolimas, pramanų, kurie sieja asmenį su blogais žmonėmis arba įvykiais, skleidimas, asmens išjuokimas ir asmens kaltinimas (*tu quoque* – „ir tu“).

Taip pat dažnai pasitelkiami šališki statistiniai duomenys, traukiant triušius iš skrybėlės ir taip siekiant atitraukti žmones nuo tikrosios argumento esmės, samprotaujant, kad jei tai įvyko po X, tai įvyko dėl X (*post hoc ergo propter hoc* – „po to, vadinasi, dėl to“), ir apibendrinant tik iš vieno arba labai mažo pavyzdžio. Visi šie argumentai yra klaidingi.

Galiausiai dar viena klaida yra tam tikros dalies savybės priskyrimas visumai – žinome, kad tai klaidinga, nes suvokiame, kad vienas banginis nėra

banginių banda. Ši argumentavimo klaida, vadinama *klaidinga kompozicija*, visą laiką taikoma grupėms ir tautoms: „Sutikau prancūzą, kuris buvo nemandagus, taigi prancūzai yra nemandagi tauta."

Nors klaidingas neformalių samprotavimų argumentavimas dažnai laisvai pasitelkiamas, norint apgaule laimėti ginčus, taip įtikinant ir priverčiant žmones atitinkamai mąstyti ar tikėti, taip pat labai dažnai pasitaiko, kad mes blogai samprotaujame, nes darome vieną ar daugiau tokių argumentavimo klaidų to net nepastebėdami. Be abejo, „tiesus ir suktas mąstymas" (pavadinimas skolintas iš Roberto Tuleso (*Robert Thouless*) knygos, skirtos neformaliems samprotavimams) būtų naudingas visiems – ir tai nėra klaidinga teiginio kompozicija – naudingas pasauliui kaip visumai.

KLASĖS

Visuomenės susiskirstymas į **klases** yra beveik visuotinis reiškinys, nors kai kuriais atvejais jis neoficialus, o kai kuriais – institucionalizuotas. Vienose visuomenėse pereiti iš vienos klasės į kitą yra labai sunku, kitose toks „takumas" didesnis, tačiau bendruoju atveju socialinės hierarchijos kopėčiomis žmonėms lengviau slystelėti žemyn, nei jomis pakilti.

Europos visuomenėje buvo (o Didžiojoje Britanijoje vis dar tebėra) klasių sistema, kurioje aukštuomenę sudarė tituluoti ir oficialūs asmenys, o socialinėmis pakopomis žemyn leidžiamasi dažnai pavydžiai stengiantis išlaikyti skirtumus. Didžiojoje Britanijoje buvo manoma, kad aristokratija pranašesnė už bajoriją, bajorija – už vidurinią klasę (vidurinės klasės „viršuje" buvę specialistai, pirkliai ir verslininkai sudarė vidurinį segmentą, o prekybininkai – apatinę dalį). Savo ruožtu vidurinės klasės buvo aukštesnės už žemesniąsias, kurias sudarė darbo žmonės, tokie, kaip tarnai, fabrikų ir žemės ūkio darbininkai. Tačiau ir tarp jų buvo skirtumų – pavyzdžiui, tarp kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkų, liokajų ir kambarinių, virėjų, arklininkų, miškininkų ir tarnaičių.

Didžiosios Britanijos nekarališkos kilmės aristokratiją sudarė (mažėjimo tvarka) kunigaikščiai, markizai, grafai, vikontai ir baronai. Žemiau jų (vėlgi pirmumo tvarka) buvo baronetai (paveldėję riterių titulą), tada – įvairūs riteriai, o po jų – netituluoti džentelmenai. Herbo neturintis asmuo negalėjo

būti laikomas bet kurio iš minėtų rangų „džentelmenu“. Didikų palikuonys turėjo paprotinius titulus ir padėtį, nulemtą jo tėvo padėties. Grafų ir aukštesnės kilmės didikų vyriausiojo sūnaus paprotinis titulas buvo iš eilės einantis žemesnis titulas.

Britų didikai buvo linkę niekinti kitų šalių kilminguosius, ypač dėl to, kad šie nesilaikė rangų skirtumų. Pavyzdžiui, Rusijoje tėvo titulas pereidavo visiems jo sūnums. Rusijos kunigaikščio sūnūs buvo kunigaikščiai (tai nebuvo karališkas titulas), o dukterys – kunigaikštytės. Grafo sūnūs buvo grafai, o visos dukterys – grafaitės.

Klasinė sistema daugiausia keblumų kelia tiems, kurių padėtis nėra nei aukščiausia, nei žemiausia, o tarpinė su tam tikru dviprasmiškumo atspalviu. Pavydas ir snobizmas, pataikavimas ir paskalos, gyvenimo būdo kritika, reikalavimai ir pretenzijos buvo būdingos į tokias sistemas nukreiptai satyrai. *Snobizmas* reiškė pataikavimą ir sekimą tais, kurie stovi ant šiek tiek aukštesnio laiptelio. Ši prasmė, vartota XIX a. (ją vartojo ir V. Tekerėjus (*W. Thackeray),* išjuokdamas socialines kančias ir kivirčus), ilgainiui buvo prarasta ir dabar snobizmas reiškia paniekinamą požiūrį į „stovinčius žemiau“.

Klasinė hierarchija kažkada reiškė tikrus galios, privilegijų, galimybių ir (paprastai) turto skirtumus. Beveik visas seniausias aristokratų gimines įkūrė to meto energingiausi ir mažiausiai skrupulingi vyrai, kurie tikslų siekė tvirta ranka ir kurie galėjo dominuoti tarp savo bendražygių, grobti žemes ir išteklius bei vėliau perduoti tai savo palikuonims. Taip jie patys įgijo ir palikuonims perdavė galimybę bendrauti su galingiausia visuomenės figūra (paprastai tai būdavo monarchas) – taigi aukštuomenė buvo būtent tie asmenys, kuriems buvo naudinga titulo suteikiama padėtis ir skirtumai. Vėliau titulai ir privilegijos buvo dalijamos ir kitu pagrindu – už įvairias karines ir politines paslaugas ar netgi už nuopelnus menui. Prancūzijoje Liudvikas XIV kai kurias savo problemas sprendė didindamas „kilmingųjų pagal apdarą“ skaičių – šių asmenų šeimos pelnė titulus už valstybės tarnybą (kitaip nei „kilmingieji pagal kardą“, kurie šią garbę įgijo atlikdami karinę tarnybą) – daugelį erzino ši Antrųjų rūmų atšaka, kuri tuo metu siekė padaryti kilmingųjų luomą uždarą, kad išsaugotų išskirtinę savo padėtį.

Šiuolaikinėse Vakarų šalyse klasiniai skirtumai taip pat išlieka – dažniausiai juos lemia pajamos arba turtas, tačiau taip pat – ir išsilavinimas, kilmė bei

užsiėmimas. Išoriniais aukštos padėties ženklais tampa kokybiški drabužiai ir aksesuarai, tokie, kaip laikrodžiai ir dizainerių kurta avalynė, tam tikri lengvieji automobiliai, būsto dydis ir vieta, atostogų leidimo būdas bei kiti nuo pinigų priklausantys požymiai. Socialinius skirtumus taip pat išreiškia kalba ir manieros, savo ruožtu priklausomos nuo išsilavinimo bei namų aplinkos.

Istoriškai svarbiausia ir įdomiausia yra vidurinė klasė, be kita ko ir todėl, kad jos įsiterpimas tarp žemės savininkų ir tą žemę dirbančių asmenų klasių (anksčiau buvo tik šios dvi svarbiausios klasės) reiškė ypatingai svarbius ekonominės ir socialinės sistemos pokyčius. Vakarų liberaliąją demokratiją iš esmės sukūrė vidurinė klasė, kurios vaidmuo gamybos ir mainų sistemoje, taigi ir galimybė kontroliuoti politinę santvarką, padėjo sukurti vis didėjančią vidurinės klasės įtaką atspindinčią visuomenę.

Vidurinės klasės istorija – tai naujausiųjų laikų istorija. Žinoma, perėjimas iš feodalizmo buvo labai sudėtingas, jo metu vyko daugybė kovų, kurios formavo ekonomines ir politines sistemas, susijusias su vidurinės klasės stiprėjimu. Tačiau visų šių pokyčių esmė (įskaitant XVI a. prasidėjusius religijos vaidmens ir tarptautinių santykių pokyčius) neatskiriama nuo nesustabdomo vidurinės klasės stiprėjimo. Vidurinės klasės verslumas ir kapitalizmo atsiradimas neatsiejamai susijęs su protestantizmo iškilimu – bent jau taip mano istorikas R. H. Tonėjus (*R. H. Tawney*) ir sociologas Maksas Vėberis (*Max Weber*).

Klasinė sistema labai skiriasi nuo **kastų** sistemos. Pastaroji yra socialinė santvarka, kuri skirsto žmones į griežtai atskirtas grupes pagal hinduistinę Indijos tradiciją – taip užtikrinama griežta socialinė hierarchija. Tiesą sakant, Vakarų klasinė sistema nėra visiškai sustabarėjusi – žmonės gali pakilti ir nusileisti socialinėmis kopėčiomis, įgydami arba prarasdami turtus, sudarydami palankias arba nepalankias santuokas, pelnydami arba netekdami titulo ir kilmingumo dėl politinių, karinių ar kitų panašių priežasčių. Tačiau Indijos kastų sistemoje žmogus gimsta tam tikros kastos nariu ir jai priklauso iki pat mirties.

Indijos kastų hierarchiją (žvelgiant nuo viršaus žemyn) išreiškia keturios pagrindinės *varnos* (šis žodis reiškia „spalvos“): brahmanai (šventikai ir mokslininkai), kšatrijai (kariai ir valdovai), vaišijai (ūkininkai ir prekybininkai) ir šudros (tarnai ir valstiečiai). Per menki, kad būtų įtraukti į šią hierarchiją, yra panchamai (šis žodis reiškia „penktąją grupę“), dar vadinami „neliečiamai-

siais“. Šie atstumtieji laikomi tokiais nešvariais, kad galima susiteršti palietus netgi jų šešėlį. Jie neturi teisės dirbti kirpėjais, šlavėjais, odininkais bei kitų panašių darbų, galinčių suteršti aukštesniųjų kastų narius.

Kastų susidarymo pagrindą sudaro mitas, kad dievas Purušas buvo išdalytas į dalis ir iš jo burnos atsirado brahmanai, iš rankų – kšatrijai, iš šlaunų – vaišijai, o iš pėdų – šudros.

Minėtos kastos pagal profesiją ir jos leidžiamą „švarumo“ lygį dar suskirstytos į keletą tūkstančių smulkių subkastų – jos leidžia nustatyti padėtį visuomenėje ir turi daugelį įvairių pasekmių, lemiančių leidžiamus socialinius ryšius – nuo bendrų pietų iki santuokos. Įvairiais Indijos istorijos laikotarpiais vyko sukilimai prieš šią despotišką sistemą, kurie pagimdė visiškai naujus, kastų nepripažįstančius judėjimus, tokius, kaip budizmas ir sikhizmas. Naujausias jų kilo dėl Mahatmos Gandžio (*Mahatma Gandhi*) atsisakymo pritarti požiūriui į neliečiamuosius (jis vadino juos haridžanais (*Harijans*), „Dievo vaikais“, dabar jie dažnai vadinami „dalitais“ (*dalits*) arba, oficialiai, „atskirtųjų kasta“). Šiuolaikinės Indijos teisinėje sistemoje neliečiamumo nebėra, tačiau neoficiali kastų sistema išlieka, kaip ir neliečiamųjų atskirtis. Kai kuriuos kastų skiriamuosius ženklus, pavyzdžiui, vėrinį ant brahmano pečių, galima išvysti iki šių dienų.

Žr.: ARISTOKRATIJA, HINDUIZMAS IR BRAHMANIZMAS

KLONAVIMAS

Klonavimas yra biologinės medžiagos replikacija. Išskiriamos trys klonavimo rūšys: reprodukcinis klonavimas, terapinis klonavimas ir rekombinantinės DNR klonavimas. Pirmieji du būdai kelia didžiausią susidomėjimą dėl akivaizdžių priežasčių, o trečiasis jau kelis dešimtmečius taikomas molekulinės biologijos laboratorijose.

Rekombinantinės DNR klonavimas – tai pasirinktų DNR dalių perkėlimas iš vieno organizmo ląstelių į kito organizmo ląsteles. Perkėlimui naudojamas vadinamasis „klonavimo vektorius“ – bakterijų plazmidės arba panašus savireplikacinis genetinis elementas. Ši metodika taikoma gaminant diabeto gydymui skirtą sintetinį insuliną arba genų terapijoje.

Reprodukcinis klonavimas – tai gyvūno, turinčio tokį pat ląstelės branduolio DNR, kaip ir gyvūnas-donoras, sukūrimo procesas. Pirmasis toks klonavimo atvejis – avis Doli, kuri buvo sukurta 1996 m., perkėlus somatinės ląstelės branduolį. Vykdant *terapinį klonavimą*, kamieninės ląstelės naudojamos tam, kad būtų sukurtos pakaitinės ląstelės. Šis metodas taikytinas sunkių ligų gydymui, įskaitant ir siekį iš kamieninių ląstelių išauginti organus, kuriais būtų galima pakeisti ligos pažeistus arba dėl traumos sužalotus organus.

Terapinis klonavimas teikia viltį, kad bus galima išgydyti daugybę kankinančių susirgimų, įskaitant Alzheimerio ir Parkinsono ligas. Jis galėtų (o galbūt ir galės) pakeisti organų persodinimo operacijas, nes iš paciento ląstelių bus galima išauginti sveikus organus. Šiuo metodu bus galima išgydyti širdį ir smegenis, o atkūrus pažeistus nervus paralyžiuotieji vėl galės vaikščioti. Jei tai, ką žada terapinis klonavimas, pavyktų įgyvendinti, būtų galima žymiai palengvinti žmonijos kančias ir pagerinti gyvenimo kokybę daugeliui: pradedant pagyvenusiais žmonėmis, sergančiais artritu, ir baigiant vaikais, kenčiančiais dėl cistinės fibrozės. Taigi pagrįstai kyla pagunda teigti, kad terapinis klonavimas žada tapti didžiausiu medicinos pasiekimu ir yra viena didžiausių žmonijos vilčių.

Tačiau dėl to kyla karštos etinės diskusijos. Prieštaravimus dėl jo esmės reikia atskirti nuo abejonių, kurios atsiranda, kalbant apie praktinius metodo ir technologijų pritaikymo sunkumus. Pirmiausia, problemos kyla dėl kamieninių ląstelių paėmimo iš žmogaus embrionų. Asmenys, kurie tam prieštarauja skatinami religinių motyvų, teigia, kad žmogaus embrionai jau yra visaverčiai žmonės, todėl jų, kaip kamieninių ląstelių šaltinio, naudojimas negali būti pateisinamas net ir tuo, kad šios ląstelės padėtų palengvinti jau gimusių asmenų kančias. Jie teigia, kad embrionų, kaip kamieninių ląstelių šaltinio, naudojimas tyrimams arba gydymui yra dieviškosios prerogatyvos pažeidimas.

Be to, jie taip pat baiminasi, kad klonavimo tyrimai neišvengiamai skatins reprodukcinį klonavimą – vaikų, identiškų asmenims, iš kurių jie buvo klonuoti, „gamybą“. Kai kurie asmenys, kurie pasisako už terapinį klonavimą, nepritaria reprodukciniam klonavimui.

Kadangi ginčai dėl klonavimo prasideda kamieninių ląstelių esmės svarstymu, pirmiausia būtina šias ląsteles apibūdinti. Kamieninės ląstelės paimamos iš embriono tuo metu, kai jis tebėra blastocista – tai nedidelis skaičius

specializuotų ląstelių, kurios vėliau gali tapti bet kokios formos organizmui reikalingomis ląstelėmis. Daugybė blastocistų susidaro žmonių lytinių santykių metu, bet jos niekad neįsitvirtina gimdoje, o jeigu ir įsitvirtina, netrukus natūraliai pasišalina, įvykus spontaniškam abortui. Blastocistų galimybės tinkamomis aplinkybėmis išaugti ir tapti žmogiškomis būtybėmis nesiskiria nuo neapvaisintų kiaušinėlių arba spermatozoidų galimybių – šių lytinių ląstelių yra didelis perteklius ir dauguma jų niekuomet nevirsta vaisiumi ar kūdikiais. Blastocistos yra primityvios žmogiškųjų ląstelių sankaupos, o ne žmonės – taigi galimybės jas panaudoti, siekiant sumažinti žmonijos kančias, viršija skrupulus dėl jų statuso. Teisingiau būtų palyginti pliuripotentines blastocistų ląsteles su organu, kurį galima naudoti transplantacijai, kad būtų išgelbėta gyvybė.

Į praktinius klausimus atsakyti lengviau. Kalbant apie bet kokius medicinos tyrimus, kai kyla problemų dėl naujų metodų veiksmingumo, neverta judėti per greitai arba per toli. Tas pats taikoma ir klonavimui. Šiuo metu (bent jau tuo metu, kai buvo rašoma ši knyga) nėra jokių reprodukcinio klonavimo saugumo ir patikimumo garantijų. Priešingai, pirmojo pasaulyje klonuoto žinduolio – avies Doli – sveikatos problemos vertė kelti prielaidas, kad klonuoti organizmai kenčia nuo priešlaikinio senėjimo arba įvairių genetinių sutrikimų. Tol, kol dėl reprodukcinio klonavimo yra tiek daug nežinomųjų, jį praktiškai įgyvendinti būtų neteisinga. Terapinis klonavimas yra visiškai kitas dalykas.

Jei reprodukcinis klonavimas kada nors taptų saugus ir patikimas, iškiltų visai kitos etinės problemos ir prieštaravimai. Klonas iš esmės yra identiškas dvynys, o dėl identiškų dvynių etinių problemų nekyla. Asmuo, kuris negali susilaukti vaikų įprastomis priemonėmis arba naudojantis kitais vaisingumo skatinimo (apvaisinimo) metodais, įgytų galimybę klonuojant turėti visavertę šeimą – pasauliui gimtų vieno iš poros narių identiškas dvynys, kurį būtų galima auginti, vadovaujantis įprastais šeimos ryšiais. Griežtai vertinant, toks asmuo savo tėvams būtų ne vaikas, o brolis arba sesuo, tačiau bet kuriuo atveju natūralu, kad brolių ir seserų santykiai yra grįsti prieraišumu ir meile, todėl nėra pagrindo abejoti klonuoto asmens santykiais su šeimos nariais.

Kai kurie asmenys, kurie gali pritarti dvynių arba brolių ir seserų idėjai, apskritai gali prieštarauti reprodukcinių metodų panaudojimui. Bet tada

jie turėtų prieštarauti ir apvaisinimui mėgintuvėlyje (*in vitro*) arba donoro sperma – juk šie metodai (kaip ir reprodukcinis klonavimas) padeda toms moterims, kurios negali pastoti įprastai ir kurios kitaip nepatirtų motinystės džiaugsmo.

Taigi reprodukcinės medicinos technologijos skirtos padėti žmonėms, norintiems susilaukti vaikų. Jos visų pirma pasitarnauja tiems, kurie taip nori turėti vaikų, kad yra pasiryžę ištverti šį brangų ir sudėtingą procesą – taigi jie tikriausiai būtų atsakingesni tėvai. Atsižvelgiant į tai, prieštaravimai netenka vertės. Tokius prieštaravimus ir toliau kursto religinis požiūris, kad niekas neturi kištis į natūralų reprodukcijos procesą, kuris turi būti paliktas savieigai (arba, kitaip tariant, apvaizdai).

Tačiau tam, kad būtų nuoseklūs, tokio požiūrio šalininkai taip pat turėtų prieštarauti nėščiųjų mokymui, vaisiaus stebėjimui, gydymui, esant tokioms būklėms kaip eklampsija, vaisiaus vandenų tyrimams, siekiant nustatyti genetinius sutrikimus, epidūrinei nejautrai, Cezario pjūviui ir kitiems pagalbiniams akušerijos metodams, nes visi jie yra pernelyg didelis technologijų kišimasis į reprodukcijos procesą. Tokios pagalbos nebuvimo rezultatai akivaizdžiai matomi žvelgiant į žmonių kančias ir mirtis trečiojo pasaulio šalyse – atsisakyti tokios pagalbos būtų tikrai neetiška. Logiškai mąstant, šios problemos susijusios su visomis reprodukcinėmis technologijomis.

Klonavimas yra žmogaus proto vaisius, o žmogaus protas yra gamtos produktas. Taigi žmogaus proto pasiekimai nėra nenatūralūs dalykai, tik jie gali būti panaudoti ir geram, ir blogam. Kaip ir visa, kas žmogiška. Kaip ir visais kitais susijusiais atvejais, visuomenė gali dėti visas pastangas, mažindama galimą piktnaudžiavimą ir skatindama mokslo pažangos naudą, ypač tais atvejais, kai pažanga daro pasaulį geresnį. Tai galima pasakyti ir apie tinkamai naudojamą klonavimą.

Žr.: BIOETIKA, EVOLIUCIJA

KOGNITYVINĖ TERAPIJA

Kognityvinė terapija ir **kognityvinė elgesio terapija** drauge apibūdina pagrįstą ir veiksmingą psichoterapijos metodiką, skirtą padėti žmonėms, ken-

čiantiems nuo tokių sutrikimų, kaip nerimas, depresija, manija, kompulsija, drovumas, fobijos, stresas, mitybos sutrikimai, nemiga, bendravimo sunkumai, priklausomybės, kompleksai, pyktis, žema savivertė, pasyvumas, motyvacijos stoka, panikos priepuoliai, potrauminis stresas ir kt.

Kognityvinės terapijos uždavinys – padėti ligoniams pripažinti ir pakeisti minėtas būsenas sukėlusį mąstymo modelį.

Kognityvinė elgesio terapija siūlo priemones, metodus ir strategiją, leidžiančius susieti netinkamą mąstymą ir iš jo kylantį elgesį, ir taip padėti kenčiantiems asmenims mąstyti ir veikti pozityviai, bei tuo pat metu įtvirtinti teigiamą požiūrį, kuris visų pirma padėtų išspręsti minėtas sergančių asmenų pačių susikurtas problemas, o vėliau – jų išvengti.

Iš šios apžvalgos matome, kad kognityvinė terapija ir kognityvinė elgesio terapija nėra tik „gydymas išklausant“, kaip kitos psichoterapijos atšakos, ypač – psichoanalizė (froidizmas), – tai aktyvūs metodai, kuriuose terapeutui tenka svarbus vaidmuo, pakeičiant problemas sukeliančius modelius (ypač ankstyvoje susirgimų stadijoje). Į dabartį ir į ateitį (o ne į praeitį) nukreipta kognityvinė terapija ir kognityvinė elgesio terapija pasirodė labai veiksmingos. Šis veiksmingumas lėmė tai, kad minėtos terapijos įsitvirtino per palyginus neilgą laikotarpį, ir, sprendžiant anksčiau minėtas problemas, joms pradėta teikti pirmenybė.

Džudita Bek *(Judith Beck)* 1995 m. išėjusio veikalo „Kognityvinė terapija: pagrindai ir ne tik“ *(Cognitive Therapy: Basics and Beyond)* įžangoje taip apibūdino savo vyro atliktą darbą: „Kognityvinę terapiją XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje sukūrė Pensilvanijos universiteto mokslininkas Aronas T. Bekas (*Aaron T. Beck*), ir ji tapo sistemine, trumpalaike, į dabartį nukreipta psichoterapija, skirta depresijos gydymui, sprendžiant esamas problemas ir keičiant disfunkcinį mąstymą ir elgesį.“ A. Bekas buvo ne vienintelis psichoterapeutas, kuris įžvelgė tokio metodo vertę, – galima paminėti ir kitus šio judėjimo kūrėjus. Iš tiesų prie minėto metodo kūrimo prisidėjo nemažai asmenų, o praktinis jo taikymas buvo grindžiamas dideliu empirinių duomenų kiekiu.

Taip kognityvinė terapija tapo vienu svarbiausių psichoterapijos metodų, o jos pritaikymas toli peržengė depresijos gydymo ribas.

Žr.: PSICHOANALIZĖ

KOGNITYVINIAI MOKSLAI

Kognityviniai mokslai – tai proto ir intelekto tyrimai. Tai tarpdisciplininis tyrimų laukas, kuris remiasi neurofiziologijos, filosofijos, psichologijos, logikos, dirbtinio intelekto, lingvistikos ir antropologijos indėliu.

Nors proto prigimtis domino jau senovės graikus, pirmieji moksliniai mėginimai nagrinėti protinę veiklą siejami su Vilhelmo Vunto (*Wilhelm Wundt*) (1832–1920 m.) tyrimais, kuriuos jis pirmasis vykdė Leipcigo universiteto psichologijos laboratorijoje – darė bandymus, susijusius su suvokimu per pojūčius.

Netrukus proto tyrimai pateko biheviorizmo įtakon, kuris reikalavo, kad visas psichinis gyvenimas būtų suvokiamas ribotai – tik kaip stimulai ir bihevioristinis atsakas į juos, atmetus bet kokias sąsajas su vidiniais psichologiniais procesais ir būsenomis. Tačiau XX a. šeštajame dešimtmetyje biheviorizmo viešpatavimas baigėsi – tai lėmė trejopi mokslo pasiekimai: atminties tyrimai, Noamo Chomskio kalbos įsisavinimo srities darbai ir kompiuterinių technologijų tobulėjimas, atskleidžiantis galimybę sukurti dirbtinį intelektą.

Svarbiausia pradinė kognityvinių mokslų prielaida yra tai, kad vaisingiausias būdas, padedantis suprasti protinę veiklą, gali būti išreiškiamas dviem pagrindinėmis idėjomis. Pirma, kad – pagal analogiją su kompiuterinėmis duomenų sistemomis – proto būsenų turinys yra „atvaizdavimas“, o antra, kad, apdorodamas šiuos „atvaizdus“, protas veikia panašiai kaip kompiuteris (tiksliau sakant, protas – tai skaičiavimas, primenantis matematiniu požiūriu idealių kompiuterių, kurie vadinami „Tiuringo mašinomis“, veikimą). Antruoju atveju pagrįsčiausia ir natūraliausia hipotezė apie tai, kaip smegenys apdoroja „atvaizdus“, yra neuronų tinklo arba konekcionistinio modelio panaudojimas, kurį siūlo pati smegenų sandara.

Mentalinis atvaizdavimas – tai teiginiai, taisyklės, idėjos ir vaizdiniai. Su jais atliekami „skaičiavimai“ leidžia daryti išvadas, palyginti ir atsekti. Jau šios pastabos kognityvinius mokslus apibūdina kaip plačiai išskleistą tinklą, apjungiantį įvairias disciplinas. Paties proto turinį ir protinę veiklą geriau suprasti padeda ir logika, ir psichologija, ir filosofija, ir neurofiziologija, o lingvistika ir antropologija pateikia lyginamuosius duomenis. Svarbus dalykas yra taip

pasiekiama konvergencija – kognityviniai mokslai nėra tiesiog šių disciplinų sugretinimas, o jų indėlio sintezė.

Kognityviniai mokslai susilaukė ir kritikų pastabų. Pabrėžiama, kad „už kadro“ paliekamos emocijos ir sąmonė, nieko nesakoma apie proto turinio ir protinės veiklos sąveiką su psichine ir socialine aplinka, kurioje protas egzistuoja, ir pernelyg mažai dėmesio kreipiama į glaudų ryšį tarp protinės veiklos ir fizinio kūno, kuriame ji vyksta.

Šios problemos privertė kognityvinius mokslus atsižvelgti į kitus svarbius veiksnius. Labai skirtingus argumentus išsako kritikai, manantys, kad klaidingos yra esminės kognityvinių mokslų prielaidos, t. y., kad protinė veikla negali būti skaičiuojamoji nei dėl matematinių, nei dėl funkcinių priežasčių (nei atskirai, nei drauge paėmus). Pavyzdžiui, Rodžeris Penrouzas *(Roger Penrose)* savo 1989 m. išleistame veikale „Naujasis imperatoriaus protas“ *(The Emperor's New Mind)* teigia, kad mąstymas nėra ir negali būti skaičiuojamasis. Jeigu jo argumentai yra teisingi, jie iš šaknų pakerta ne tik kognityvinius mokslus, bet ir projektą, vadinamą „stipriuoju DI“ – tikro dirbtinio intelekto sukūrimo projektą (ši frazė tik atrodo oksimoroninė), kurį palaiko Stefanas Pinkeris *(Stephen Pinker)* ir kiti, tačiau aršiai ginčija Džonas Sirlis *(John Searle)* ir pats R. Penrouzas.

R. Penrouzas savo mintis grindžia štai taip. Tarkime, smegenys iš tikrųjų yra kompiuteris. Tada, kaip tai įrodė Alenas Tiuringas (*Alan Turing*) ir Kurtas Giodelis (*Kurt Gödel*), joms tinka visiems kompiuteriams taikomi ribojimai. A. Tiuringas pastebėjo, kad bet kokį mechaninį skaičiavimą galima išreikšti algoritmu – paprastų veiksmų, sudarančių skaičiavimo seką, aprašymu. Savo garsiojoje „neužbaigtumo teoremoje“ K. Giodelis atskleidė, kad joks algoritmas negali įrodyti visų formalioje sistemoje gaunamų teisingų loginių reikšmių. R. Penrouzas teigia, kad egzistuoja tiesos (įskaitant ir matematines), kurias protas gali nujausti, ir galbūt šiuo atveju taikytina Goldbacho (*Goldbach*) hipotezė, – bet kurių negalima generuoti kompiuteriu. Jei tai tiesa, drauge su A. Tiuringo ir K. Giodelio teiginiais tai parodo, kad protinė veikla gali ir nebūti skaičiuojamoji.

R. Penrouzo pateiktas paaiškinimas grindžiamas sąmonės buvimo faktu. Jis teigia, kad sąmonė, kurios neturi kompiuteriai, prideda tokį mąstymo matmenį, kokio kompiuteris niekuomet neįgis, – tai nealgoritminis išvadų

gavimo būdas iš „duomenų pelkės“, kuriai netaikytini aiškūs arba praktiniai atrankos algoritmai. Galbūt (tai pripažįsta ir R. Penrouzas) skaičiuojamasis modelis galėtų būti pritaikytas, jeigu smegenys yra „kvantinis kompiuteris“, kuris naudoja daugybę skaičiuojamųjų būsenų prielaidų, kad atrastų daugybę galimybių, o tarp jų – tą vieną, kuri išreiškia atsakymą, kaip laikinę diagramą. Bet nors toks paaiškinimas galbūt atrodo pakankamas, vis dar išlieka atviras R. Penrouzo teiginys, kad protas peržengia Tiuringo-Giodelio modelio ribas, kas iš tikrųjų įmanoma atliekant skaičiavimus, ir būtent čia slypi jo nesutarimų su kognityviniais mokslais šerdis.

Žr.: DIRBTINIS INTELEKTAS, FILOSOFIJA, PROTAS

KOMUNIZMAS

Šiuolaikinės **komunizmo** teorijos ištakos slypi marksizme. Praktikoje komunizmas, kurį bandė įgyvendinti buvusio sovietinio bloko ir Kinijos režimas, yra totalitarinė vienpartinė sistema, kurioje visa valdžia priklauso „partijai“, o iš tiesų – komunistų partijos vadovams.

Komunizmas – tai senovinė doktrina, kuria galbūt nesąmoningai vadovavosi pirmykščiai žmonės ir žmonių grupės. Legendos apie senovinį „aukso amžių“ gali siekti tuos laikus, kai išteklių buvo pakankamai, taigi dėl jų nebuvo jokios konkurencijos (ir jokių konfliktų), nebuvo ir motyvų kaupti turtą (kuris tapo nuosavybės pagrindu bei nutiesė kelią vėlesniems galios ir padėties skirtumams). Ankstyvoji krikščionybė taip pat buvo „komunistinė“ – ji skelbė visų išteklių pasidalijimą, kai kiekvienas duoda tiek, kiek sugeba, o ima tiek, kiek reikia.

Daugelis, jei ne dauguma, eutopizmo idėjų (eutopija reiškia „gera vieta“, labiau žinomas žodis „utopija“, kuris reiškia „nesama vieta“) yra tam tikros formos komunizmas būtent dėl tos priežasties, kad eutopistai visuomenės blogybių priežastimi laiko turto skirtumus bei iš jų kylantį godumą, neteisybę, nesantaiką ir konfliktus. Istorijoje nuolat kildavo eutopinėmis idėjomis grįsti judėjimai (pvz., XVII a. Anglijos leveleriai iš esmės buvo komunistai) ir beveik visuomet su jų šalininkais greitai susidorodavo turtą bei nuosavybę valdančios klasės.

Buvo prognozuojama, kad komunizmas bus galutinis pagal marksizmo dialektiką sumodeliuotos istorijos etapas. Pagal šį modelį komunizme valstybė nunyksta ir dėl to, kad nebelieka konkurencijos dėl išteklių (panašiai, kaip Aukso amžiuje), nusistovi geranoriška anarchija. Gamybos priemonių nuosavybė nebėra valstybinė ar visuomeninė (kaip turėtų būti priešpaskutiniame, socialistiniame, etape), tačiau bendra visiems. Anot K. Markso ir F. Engelso, turto skirtumai susidarė dėl dirbančiųjų išnaudojimo, taigi komunizmas, kaip baigiamasis dialektinės istorijos etapas, reiškia sąlygų, leidžiančių išnaudoti dirbančiuosius, panaikinimą.

Komandinė komunistinių valstybių ekonomika, sukurta teigiant, kad jos jau praėjo socializmo etapą, katastrofiškai žlugo. Eutopinė idėja, kad gamybos priemonės turi priklausyti žmonėms ir būti naudojamos jų labui, o ne turtinti nedaugelį daugelio sąskaita, tikrai pagirtina, tačiau jos žlugimas paskatino kai kuriuos asmenis teigti, jog rinkos mechanizmas apskritai neturėtų būti kontroliuojamas. Visgi tokios nuomonės kritikai pastebi, kad nežabota ir nereguliuojama rinka yra visokeriopai negailestinga.

Praktiškai visiems dabar gerai žinoma, kad komunistinės valstybės buvo ne kas kita, o tik tam tikri sustabarėjusių ideologijų variantai – tokios, kokios iš esmės yra visos totalitarinės valstybės, įskaitant teokratijas. Skiriamasis jų bruožas yra tai, kad jos visos vadovaujasi viena Didžiąja idėja ar Tiesa, kuriai visi privalo būti ištikimi ir paklusti – kitaip laukia bausmė ar net mirtis. Taigi žodžio laisvė, asmeninė laisvė ir demokratija tokiose valstybėse yra draudžiama, nes kelia grėsmę visuotiniam kontroliavimui.

Kinija tapo vienintele šalimi, pamėginusia suderinti kapitalistinę ekonomiką ir komunistinio stiliaus nerenkamą valdžią, kuriai vadovauja viena partija. Nepaisant to, kad ši partija vadinama Kinijos komunistų partija, beveik visais funkciniais atžvilgiais ji yra tiesiog Kinijos istorijai būdingos autoritarinės imperinės valdymo formos atkartojimas. Dėsninga tai, kad nesvarbu, kokia forma ir kokioje šiuolaikinio pasaulio dalyje buvo bandyta įgyvendinti komunizmą, daugelis tokių bandymų žlugo tiesiog akimirksniu (jei laiką skaičiuosime istorijos matais).

Žr.: KAPITALIZMAS, MARKSIZMAS, POLITIKA, SOCIALIZMAS, TOTALITARIZMAS

KREACIONIZMAS

Kreacionizmas – tai religingų žmonių teorija, kad pasaulis buvo sukurtas dievybės. Pradžios knygoje, kurią ir žydai, ir krikščionys laiko Šventojo Rašto tekstu, yra du pasakojimai apie Visatos sukūrimą – apie tai, kaip Dievas tai atliko per šešias dienas. Nepaisant daugybės įrodymų, kad toks aiškinimas paprasčiausiai yra išgalvotas (įrodymus pateikia ir geologija, ir evoliucinė biologija, jau nekalbant apie daugybę kitų prieštaraujančių religinių tradicijų), daugelis religingų žmonių, o pirmiausia – fundamentalistai, ir toliau skelbia tikį pasaulio sukūrimu.

Dėl Jungtinių Amerikos Valstijų konstitucijos nuostatų, kuriomis įteisinamas sekuliarumas (valstybės ir religijos atskyrimas), kreacionizmo negalima dėstyti valstybinėse mokyklose. Tačiau gerai organizuoti ir pakankamai apsirūpinę „Biblija tikintys“ krikščionys visoje šalyje remia šią alternatyvią teoriją, pasisakydami už kreacionizmo atmainą, kurioje aiškiai neminimas Dievas ar pats sukūrimo veiksmas ir kuri maskuojama pseudomokslišku mo kauke – tai vadinamoji „Protingo sukūrimo teorija“ (*Intelligent Design Theory, ID*). Pastangos, kad Protingo sukūrimo teorija būtų dėstoma mokyklose, tuo pat metu sumenkinant evoliucijos teoriją tiesiog iki kitos hipotezės, t. y., kad nekiltų pavojus tikinčių tėvų vaikams, kurie gali suabejoti teiginiais apie pasaulio sukūrimą, davė vaisių tiktai Jungtinėse Amerikos Valstijose – šioje šalyje minėta teorija vystoma ir labiausiai remiama.

Nei kreacionizmas, nei Protingo sukūrimo teorija neturi mokslinės vertės, tačiau yra įdomios sociologiniu požiūriu, nes tapo paskutiniais XVI a. prasidėjusio karo tarp mokslo ir religijos bastionais. Aršiausi „mūšiai“ šiame kare vyko XIX a. – kai buvo paskelbta Č. Darvino evoliucijos ir natūraliosios atrankos teorija. Jungtinėse Amerikos Valstijose pirmuoju šoką sukėlusiu mokslo ir religijos susidūrimu tapo 1925 m. Tenesio valstijoje svarstyta Skoupso (*Scopes*) byla.

Skoupso byla susijusi su biologijos mokytoju Džonu Skoupsu (*John Scopes*), kuris nesilaikė Tenesio valstijos įstatymų reikalavimų, draudžiančių dėstyti evoliucijos teoriją mokyklose. (Toks draudimas buvo įvestas ir Misisipės, Floridos, Luizianos ir Arkanzaso valstijose.) Amerikos pilietinių laisvių sąjunga dirbti pasiuntė Klarensą Darou (*Clarence Darrow*), kuris turėjo ginti Dž. Skoupso teises pagal Pirmąją pataisą, o buvęs kandidatas į prezidentus

Viljamas Dženingsas Brajanas (*William Jennings Bryan*) gynė Tenesio valstiją ir religiją. Tai buvo amžiaus susirėmimas, tačiau ne lygiavertė kova – K. Darou buvo puikiai pasirengęs gynybai, o geriausias V. Brajano argumentas buvo tai, kad Tenesio žmonės turi teisę apsisaugoti nuo „nepatikrintos evoliucijos teorijos hipotezės“, nes esą ji (pasak V. Brajano ir Tenesio žmonių) kelia pavojų moralei. Abi šių argumentų „kojas“ K. Darou lengvai pakirto, iškviesdamas V. Brajaną į liudytojo vietą ir surengęs jam kryžminę apklausą, kurios metu pastarasis buvo viešai pažemintas. Jis mirė praėjus vos kelioms dienoms po teismo proceso, pripažindamas, kad niekuomet nesidomėjo kitomis religijomis bei kritiškai nenagrinėjo krikščionybės, o proceso metu buvo atskleista, kad jis itin silpnai suvokė evoliucijos teoriją (nors buvo parašęs darbą, kuriame šią teoriją paneigė krikščionybės požiūriu).

Nors V. Brajanas buvo sutriuškintas, Tenesio teisėjų kolegija nesiruošė priimti Dž. Skoupsui palankaus sprendimo, ir jis buvo nuteistas. Visgi, nepaisant Dž. Skoupso pralaimėjimo, mokslas nugalėjo – didelė tautos dalis su panieka žvelgė į Tenesio juokdarius, kuriuos H. L. Menkenas (*H. L. Mencken*) pavadino „kalnų slėniuose šokinėjančiais primatais“, ir atrodė, kad religinio fundamentalizmo šaknys pakirstos.

Tačiau religinis fundamentalizmas Jungtinėse Amerikos Valstijose yra labai galingas reiškinys. Nors prireikė nemažai laiko, kad jis atsigautų pro pralaimėjimo Tenesyje. XX a. dešimtajame dešimtmetyje fundamentalizmas vėl atgimė – gerai finansuojamas, apsirūpinęs televizijos bei radijo stotimis ir netgi muziejumi, kuriame eksponuojama, kaip Adomo ir Ievos vaikai žaidžia su *Tyrannosaurus Rex* jaunikliais (kurie Edene, be abejonės, buvo vegetarai).

Kreacionistai aiškina akivaizdų Žemės senumą ir fosilijose aptinkamus įrodymus Tvanu, kuris, anot jų, susmulkino ir užliejo geologines nuosėdas, nugramzdindamas jas į gruntą. Tačiau svarbiausias jų argumentas yra tai, kad pats pasaulis liudija sukūrimą, nes jis yra toks sudėtingas, įvairus, gražus ir nuostabiai sutvarkytas, jog tai galėjo atlikti tik Dievas. Šį argumentą – vadinamą „iš pasaulio sandaros kylančiu argumentu“ – lengvai gali paneigti jau pirmo kurso universiteto studentai, argumentuodami taip, kaip išdėstyta toliau.

Pirmiausia, įspūdį, kad kai kuriuose sudėtinguose reiškiniuose slypi tam tikra tvarka, galima paaiškinti vienu iš dviejų dalykų: tai gali lemti žmogaus polinkis priskirti sudėtingiems reiškiniams tam tikrą tvarką, arba tam tikros

tokio sudėtingo objekto tvarkos išraiška. Žmogaus protui būdinga aiškinti kompleksus kaip tam tikrus modelius, net jeigu jie tokie ir nėra – tai iliustruoja mūsų reakcija į Roršacho dėmes. Dėl akivaizdžiai naudingų evoliucinių priežasčių mes esame linkę pernelyg sureikšminti simetriją ir sutapimus, kurie, esą, įrodo tikslingumą. Tai tiesiog iliustracija, tačiau fizika atskleidžia, kad Visata yra entropinė, kad ji nuolat kinta taip, jog tvarkos joje mažėja, o vietiniams entropijai priešingiems reiškiniams (pavyzdžiui, biologiniams) reikia labai daug energijos, kad jie susidarytų ir būtų išlaikyti. Taigi statiška ir inertinė tvarka fiziniam pasauliui nėra įprasta. Nepaisant to, būtent ją mes, žmonės, beveik visuomet stengiamės priskirti daiktams, nes mūsų protui savaime nepatinka nesistemingi ar nerišlūs dalykai.

Antra, evoliucijos teorija be jokių papildomų prielaidų puikiai paaiškina gyvojo pasaulio modelį ir kilmę. Jei gyvosios gamtos formos daro įspūdį, kad jos buvo sukurtos, taip yra todėl, kad šios formos išsivystė veikiant atrankai, užtikrinančiai, jog bet kokia išlikimui nepritaikyta rūšis išmirs ir išnyks. Taigi drugelio sparnų raštas, kuriame tarsi matomos akys, sukuria iliuziją, kad jie didesni ir kietesni – taip atbaidomi plėšrūnai. Šitą ypatybę glaustai paaiškina hipotezė, kad drugelių protėviai, kurie išgyveno pakankamai, kad perduotų savo genus, buvo tinkamai prisitaikę, ir jų prisitaikymo būdas buvo svarbus išlikimui, be to, per rūšies genetinio gyvavimo istoriją jis keitėsi ir galbūt tobulėjo. Remiantis klasikiniu Č. Darvino požiūriu, tai vyksta dėl reprodukciniu požiūriu naudingų atsitiktinių mutacijų. Kiti evoliucijos teorijos variantai aiškina prisitaikymą kaip atsaką į aplinkos pokyčius, kurie galėjo įvykti staiga ir turėti jam tiesioginės įtakos, nes evoliuciniai požiūriai vyksta gūsiais, kuriuos skiria tam tikri pusiausvyros laikotarpiai (Stivenas Džėjus Gouldas (*Steven Jay Gould*) su kolegomis šį procesą pavadino „pertraukta pusiausvyra“).

Trečia, jei jau iš tiesų Visata būtų sukurta sąmoningai, tai reikštų, kad turi būti Kūrėjas arba kūrėjai, – tačiau ji nieko mums neatskleidžia apie tai, kiek jų, kokie ar kas jie galėjo būti, bent jau nepasako nieko tokio, kas atitiktų tam tikrą religinę tradiciją. Be to, kadangi egzistuoja kančios ir mirtis, plėšrūnai žudo kitus gyvūnus, vyksta stichinės nelaimės, puola ligos ir epidemijos, atrodo, kad iškrypimas, skausmas ir kančia irgi yra sukūrimo dalis, ir kūrinija nėra tokia gera, kokia galėtų būti. Taigi, jeigu ir buvo kažkoks kūrėjas, jam akivaizdžiai pritrūko praktikos – nes jei gamtos ir moralinės blogybės į kūri-

niją įtrauktos tikslingai, tai (pagal pariteto principą) reiškia, kad greta gerojo kūrėjo prie to nemažai prisidėjo ir blogasis kūrėjas arba blogis.

Trumpai tariant, minėtas argumentas yra silpnas ir nuostabu tik tai, kad juo vis dar remiasi išsilavinę žmonės.

Dar vienas mįslingas dalykas, paminėtinas kalbant apie tuos asmenis, kurie pripažįsta pažodinį Biblijos turinio aiškinimą, yra tai, kad jie, atrodo, nekelia paprastų klausimų apie kitus Šventojo Rašto elementus – poetinius, istorinius, seksualinius ar humoristinius elementus – nors tariamas dievybės veikimas kartkartėmis atrodo neįtikėtinas. Kodėl visagale laikomai dievybei prireikė šešių dienų, kad sukurtų žemę ir dangų, o po to dar reikėjo ilsėtis? Kodėl „dienos“ Dievui ir Visatai truko dvidešimt keturias valandas, nors jos tiesiogiai susijusios tik su mūsų planetos apsisukimu apie savo ašį? Kodėl dievybei vis tiek taikomos dienos ir valandos, nors Dievas laikomas amžinu, taigi „peržengiančiu laiko ribas“? Jei egzistuoja dievybė, kuri viską žino ir yra absoliučiai gera, kodėl tokia dievybė gailėjosi sukūrusi žmones ir nusprendė juos iššudyti tvano metu – vos kelis jų paliko gyvus? Akivaizdu, kad ši dievybė nėra tokia, kaip apie ją kalbama, – ji daro grubias klaidas ir pasiduoda genocido kvaituliui. Kodėl gi tie, kurie pažodžiui tiki Senojo Testamento tiesomis, nepašiurpsta nuo jame vaizduojamo despotiško, pavydaus, smurtaujančio, karštakošio, smulkmeniško ir žudyti linkusio Dievo paveikslo?

Kalbant apie Naująjį Testamentą, kuriame tariamai atskleidžiamas žmonėms palankesnis Dievas, sunku pritarti Jo sprendimui, dėl kurio turėjo pastoti paauglė mergina, o jos sūnus buvo nukankintas iki mirties. Teologai, be abejonės, atsakytų, kad nedera aiškinti Biblijos pažodžiui, o kai kuriuos iš minėtų dalykų reikia suprasti kaip metaforas, simbolius, vertinti juos mistiškai arba visais šiais trimis būdais. Tačiau ir dėl to kyla nemažai įvairių klausimų. Kodėl kai kurios ištraukos turi būti suprantamos pažodžiui, o kai kurios – perkeltine prasme? Kokios pastarųjų vietų interpretacijos gali būti laikomos autoritetingomis, o kurios – ne, ir kodėl? Kaip konkretus asmuo gali pasirinkti, kuriai iš skirtingų interpretacijų derėtų pritarti? Čia dera prisiminti Karlo Poperio (*Karl Popper*) aforizmą, kad „teorija, kuri paaiškina viską, iš tiesų nepaaiškina nieko“ – jis ypač tinka, kai viską stengiamasi paaiškinti, taikant pasirinktas interpretacijas.

Žr.: ABIOGENEZĖ, EVOLIUCIJA, KRIKŠČIONYBĖ, RELIGIJA

KRIKŠČIONYBĖ

Krikščionybė – tai religija, kurią įkūrė Paulius iš Tarso ir kiti Jėzaus, kuris galbūt buvo istorinis asmuo, sekėjai. Apie Jėzų sakoma, kad Jis gimė Nazarete, senovės Palestinoje. Romos valdžios atstovai apie 30–35 m. nubaudė Jėzų mirtimi ant kryžiaus. Tokia mirties bausmės forma buvo taikoma teroristams, maištininkams ir politinių neramumų kurstytojams. Kai kurių istorikų nuomone, tikėtina, kad Jėzus buvo vienas iš palestiniečių vadų, sukilusių prieš Romos okupaciją. Visgi jeigu kai kurie mokymo aspektai, priskiriami Jam kanoninių Evangelijų (tai – keturios knygos, kurias atrinko bažnyčios susirinkimai ir V a. pradžioje patvirtino popiežius Inocentas I; jos buvo pasirinktos iš daugelio kitų Jėzaus gyvenimą ir mokymą atspindinčių raštų), pateikti teisingai, Jėzui artimesnis buvo Gandis nei Spartakas. Bent jau susidaro įspūdis, kad Bažnyčios Tėvai, praėjus ilgam laikui po atitinkamų įvykių, norėjo įtvirtinti tokį požiūrį skaitytojų protuose, nepaisydami Jėzaus dalyvavimo tokiuose incidentuose, kaip prekeivių išvarymas iš Jeruzalės šventyklos, arba kai kurių Jo mokymo detalių, kuriomis žadama nesantaika ir susiskaldymas, o ne ramybė. Bent jau šiuo požiūriu Jėzaus žodžiai tapo pranašiškais.

Krikščionybė įsivyravo Artimųjų Rytų regione bei rytinėje Viduržemio jūros regiono dalyje ir tapo svarbiausiu religiniu judėjimu, sinkretiškai kilusiu iš judaizmo, su žiupsneliu zoroastrizmo, orfizmo bei kitų graikiškųjų filosofinių ir mitologinių idėjų. Pradžioje tai buvo slaptas negausus kultas, kuris išliko plisdamas tarp Romos imperijos vergų ir moterų. Mitas apie mirusį ir prisikėlusių didvyrį arba dievą buvo labai plačiai paplitęs antikinėse rytinės Viduržemio jūros regiono dalies religijose, pradedant nuo itin senovinių Egipto augalijos mitų ir baigiant pasakojimais apie didvyrius, kurie nužengė į požemių pasaulį ir iš jo grįžo, – kai kurie iš jų (pavyzdžiui, Heraklis) už savo nuopelnus vėliau pasiekė apoteozę (buvo paaukštintas iki dievybės). Vienas iš daugelio šių istorijų bendrumų yra tai, kad konkretus didvyris buvo dieviškai pradėtas ir pagimdytas mirtingos moters – pavyzdžiui, Dzeusas turėjo daugybę palikuonių, o Heraklis buvo vienas iš jų. Kai kurie Jėzaus istorijos aspektai pasiskolinti iš šių tradicijų. Pasakojimai apie nusileidimą į požemio pasaulį (pavyzdžiui, Orfėjo mitas) pagimdė slaptą kultą, kuriam būdingi inicializacijos ir „nušvitimo“ ritualai, vėliau radę atgarsį krikščionių apeigose.

Vergus ir moteris krikščionybė žavėjo tuo, kad ji žadėjo panašią kaip Heraklio apoteozę, pasiekiamą per tikėjimą, išlaisvinantį (nors ir po mirties) iš juos kaustančių grandinių, ir bent taip atlyginančią už kantrybę ir kančias. Daug vėliau Frydrichas Nyčė (*Friedrich Nietzsche*) atskleidė, kaip šis vergiškos būklės išaukštinimas skyrėsi nuo graikų požiūrio į veiksmo ir pasiekimų etiką.

Pirmuosius krikščionis nuolat persekiojo Romos imperija, nes krikščionybės sekėjai atsisakė išpažinti valstybinę Romos religiją – tuo metu tai buvo pilietinė pareiga. Todėl jie buvo laikomi valstybės ardytojais, kurių ištikimybė tikėjimui buvo tokia stipri, kad jie atsisakė dalyvauti valstybinėse apeigose, išreiškiančiose pilietinę sanglaudą, o dėl atsisakymo tikėti Romos dievais buvo praminti ateistais.

Keletą šimtmečių po to, kai imperatorius Konstantinas 312 m. įtvirtino krikščionybę kaip valstybinę Romos religiją, šio tikėjimo skelbėjai rūpinosi tokios vieningos ortodoksijos kūrimu ir įtvirtinimu, kuri turėjo atsilaikyti prieš daugelį „erezijų“ – kitus šio požiūrio variantus. Krikščionybė, kuri iš esmės yra linkusi į susiskaldymus ir ginčus, netrukus patyrė pirmąją rimtą schizmą – tai įvyko XI a. išsiskyrus Romos ir Bizantijos požiūriams. Antroji, ir daugeliu atžvilgių daugiau pasekmių turėjusi schizma, įvyko XVI a., kai M. Liuteris inicijavo vadinamąją Reformaciją: 1517 m. Vitenberge jis prie bažnyčios durų prikalė tezes, kuriomis protestavo prieš indulgencijų pardavinėjimą (kai už tam tikrą pinigų sumą žmogus, esą, galėjo išvengti tūkstančių metų skaistykloje – pomirtinio gyvenimo vietoje, kurioje sielos turi būti apvalytos nuo nuodėmių). Protestavusių krikščionių bendruomenės (vėliau pavadintos protestantais) netrukus pasidalijo į dvi pagrindines konfesijas – liuteronų ir daug griežtesnę kalvinistų, o jos, savo ruožtu, pagimdė minias įvairiausių atšakų (vien Jungtinėse Amerikos Valstijose jų dabar priskaičiuojama apie 20 000).

Reformacija sukėlė daugiau nei šimtmetį Europą siaubusius baisius bei destruktyvius karus (vien per 1618–1648 m. vykusį Trisdešimties metų karą žuvo maždaug kas trečias vokiškai kalbantis Europos gyventojas) ir paskatino tam tikrų krikščionių grupių emigraciją į Ameriką ir kitas šalis, kuriose jie ieškojo galimybės laisvai garbinti Dievą savo pasirinktu būdu.

Šiuolaikiniame pasaulyje dauguma krikščionių gyvena Afrikoje ir Centrinėje bei Pietų Amerikoje – su krikščionybe jie derina vietinį animizmą ir kitus prietarus, tad krikščionybė stipriai tolsta nuo pradinio varianto. Daugelyje

brandesnių ir labiau išsilavinusių pasaulio šalių, pradedant Europa ir baigiant rytine Jungtinių Amerikos Valstijų pakrante, krikščionybė tampa mažuma ir vis silpsta, nepaisant energingų evangelikų ir fundamentalistų pastangų primesti visuomenei savo pažiūras ir daryti įtaką įstatymų leidėjams ir dorovės sergėtojams tose bendruomenėse, kuriose jie sudaro mažumą.

Krikščionybės, kaip religijos, pagrindą sudaro tam tikrų tikėjimo teiginių derinys. Pirmasis (pakankamai akivaizdus) yra tai, kad Dievas yra (tradiciškai Dievas vadinamas „Jis“ ir dėl gramatinių, ir dėl seksistinių priežasčių). Taip pat teigiama, kad Dievas siuntė savo Sūnų, kuris kaip žmogus gimė Palestinoje, ir tas žmogus buvo Jėzus – žydams pažadėtasis Mesijas. Jis atkartojo judėjų mokymą, kad žmogus privalo mylėti Dievą ir savo artimą, bei tvirtino, kad kiekvienas, kuris tikės, kad Jis (t. y. Jėzus) yra Dievo sūnus, bus „išgelbėtas“ – nemirs arba bent jau po mirties nepateks į pragarą. Nors šie teiginiai aptinkami kanoninėse Evangelijose, tikėjimo Jėzaus, kaip Kristaus (ši sąvoka reiškia „pateptasis“, ir tai Jis tariamai įrodė savo atliktais stebuklais ir prisikėlimu iš mirties), dieviškumu teiginius iš esmės pagrindė apaštalas Paulius, pagal kurio originalų ir filosofinį mąstymą Jėzaus misija, mirtis ir prisikėlimas reiškia, kad senasis žydų Įstatymas buvo pakeistas naująja „Sandora“ tarp Dievo ir žmogaus. Tai reiškia, kad tas, kuris tiki (ir, be abejonės, laikosi atitinkamo mokymo) Jėzumi, kaip Kristumi, bus išganytas.

Kadangi pirmoji oficiali krikščionybės forma buvo romėniška, ji perėmė nemažai Romos valstybės valdymo metodų ir hierarchinę struktūrą, „sukrikščionino“ daug pagoniškų švenčių bei kaip „šventuosius“ „priglaudė“ daugelį mėgstamiausių Romos imperijos tautų dievybių – ypač ji pasinaudojo plačiai paplitusiu ir aistringu mergelės deivės Dianos garbinimu, pasiūlydama Mergelės Marijos („Dievo Motinos“) garbinimą. Krikščionybės versijoje, kurią skelbia Romos katalikų bažnyčia, Marijos kultas ir šventųjų kultas užima vieną iš svarbiausių vietų – tai niekina griežtesni protestantai, kurių skelbiama krikščionybė susiformavo jau praėjus daugeliui šimtmečių nuo tų problemų, su kuriomis susidūrė ankstyvoji Romos bažnyčia, varžydamasi su dideliu vietinių prietarų patrauklumu.

Be to, viena krikščionybės pusė (ypač Romos katalikai) pabrėžia „išteisinimą darbais“, o kita (protestantai) – „išteisinimą tikėjimu“. Toks požiūris yra kur kas artimesnis tikrojo krikščionybės kūrėjo apaštalo Pauliaus doktrinai, o

pirmasis išlaikė daugelį ikikrikščioniškojo mąstymo ypatybių, pagal kurį tai, kas jūs esate, labiausiai lemia tai, ką darote, o ne tai, kuo tikite.

Krikščionybė prasidėjo kaip judėjimas, kurio sekėjai laukė greitos pasaulio pabaigos, tačiau ankstyvaisiais amžiais šie jų lūkesčiai neišsipildė. Todėl reikėjo į ją įtraukti ir etines, ir metafizines idėjas, kurių pamatas abiem atvejais dažnai buvo itin trapus. Laikytis praktiškai neįgyvendinamos Naujojo Testamento etikos (viską atiduoti, atsižadėti savo šeimos, jeigu ji nesielgia panašiai, pasyviai priimti visus kentėjimus, nieko neplanuoti ir nemąstyti apie ateitį, gyventi asketiškai, mylėti kiekvieną, įskaitant ir savo priešus bei tuos, kurie jus persekioja) galėjo tik vienuoliai, vienuolės ir atsiskyrėliai, kurie faktiškai turėjo pasitraukti iš pasaulio dar būdami gyvi. Etikos nuostatos didžiąja dalimi buvo pasiskolintos iš stoikų, o metafizika – iš neoplatonizmo.

Neoplatonizmu filosofijos istorikai pavadino paskutinį graikų filosofijos etapą, kuris klestėjo III–VI a., pradedant nuo Plotino (205–270 m.) ir baigiant graikų filosofų mokyklų uždarymu 529 m., įsakius pamaldžiam imperatoriui Justinianui, kuris nepritarė jų pagoniškumui, skepticizmui, racionalumui ir mokymuisi.

Neoplatonizmas, kurio eklektiškos šaknys siekė helenistinę filosofiją ir kurį veikė krikščionybė, gnosticizmas bei į graikų kalbą išverstas žydų Šventasis Raštas (Septuaginta) perėjo keletą raidos etapų. Didis Plotino veikalas „Eneados“ iš tiesų yra ilgų apmąstymų ir diskusijų rezultatas, nagrinėjant Pradžios knygoje pateiktą sukūrimo istoriją ir Platono aprašytą kosmologinį dialogą „Timėjus“. Kosmologija yra svarbiausia neoplatonizmo tema, nors Plotino įpėdiniai, Porfirijas *(Porphyry,* Πορφιριος*)* (233–305 m.) ir Jamblichas (*Iamblichus*) (miręs 330 m.), neparengė pagal mastą ir siekius „Eneadoms“ prilygstančių veikalų. Drąsiausią darbą šia tema parengė Proklas (*Proclus*) (410–485 m.).

Vėliau neoplatonizmo mintis „susituokė“ su krikščionybe – tai atsispindėjo Pseudodionisijumi (*Pseudo-Dionysus*) vadinamo mąstytojo darbuose (tikslus jo gyvenimo laikotarpis nežinomas, tačiau jis veikė V a. pabaigoje). Ši mokymų sintezė apie tūkstantį metų darė didžiulę įtaką krikščionybei.

Plotino pradėta krikščionybės, gnosticizmo ir Platono filosofijos sintezė stengėsi atsakyti į klausimą, kaip tobulas Dievo protas galėjo sukurti tokį netobulą dalyką kaip kosmosas. Plotinas teigė, kad objektyvi tikrovė yra išorinė

vidinės „nenusakomo ir transcendentinio“ Vienio kontempliacijos išraiška („Vienis“ – gr. *to hen*, kartkartėmis „Gėris“ – gr. *to kalon*) ir tai, kad ši išorinė išraiška, įgijusi konkrečią laikiną formą, kuri yra kur kas mažiau tobula nei dieviškos minties idėja, yra tik laikina, nors ir būtina Vienio išraiškos forma. Tai ne pirmasis iš daugelio beprasmiškų bandymų suderinti tariamą dievybės gerumą, visažinystę ir visagalybę su akivaizdžiu gamtos stichijų siaubu (epidemijos, cunamiai ir pan.) ir žmogaus nuodėmingumu (inkvizicija, holokaustas ir pan.).

Porfirijaus raštai (kurie apėmė jo mokytojo Plotino minties ekspoziciją), Jamblicho ir Proklo (kur kas geriau susisteminti ir išbaigti) darbai įvairiai išplėtojo ir nagrinėjo Plotino iškeltas temas. Tačiau čia svarbiausia paminėti Pseudodionisijaus darbą, nes jis turėjo didžiausią įtaką vėlesniam krikščioniškajam mąstymui.

Šis mąstytojas Pseudodionisijumi vadinamas todėl, kad kažkada jis buvo tapatinamas su daug anksčiau gyvenusiu asmeniu – apaštalo Pauliaus bendražygiu Dionisu. Tikrasis Pseudodionisijus gyveno tuo metu, kai neoplatonizmo banga ėmė slūgti, ir jis didvyriškai rūpinosi nuoseklaus krikščioniško mokymo pateikimu – kaip po kelių šimtmečių tai darė Tomas Akvinietis, pristatęs Aristotelio minties ir krikščionybės sintezę. Svarbiausias Pseudodionisijaus filosofijos teiginys yra tai, kad Dievas pranoksta bet kokį pažinimą ir apibūdinimą – turbūt tai lengviausias problemos, kurią Pseudodionisijus stengėsi išnagrinėti, sprendimas – ir kad visi žmonės siekia su Juo susivienyti.

Tai yra arba turėtų būti tokio stulbinamo dalyko priežastis, kad XXI a. dešimtys milijonų žmonių teigia tikį arba iš tiesų tiki tokiais dalykais, kaip tai, kad Tėvas, Sūnus ir Šventoji Dvasia yra vienas Triasmenis Dievas, vienos esmės, vienos prigimties, amžinas, egzistuojantis iki laiko ir po jo, tačiau veikiantis laike. Jie tiki, kad Sūnus yra gimęs iš Tėvo, ir Šventoji Dvasia ateina iš Tėvo. Grigalius Teologas teigė, kad bandymai tai suprasti veda į beprotybę, todėl bažnyčia žvelgia į Dievą kaip į antgamtinį slėpinį, apokaliptiškai, susitikdama su Dievu asmeniškai ir taip suvokdama, kad protas nepajėgus Jo suprasti. Čia pateikiau perfrazuotą bažnyčios tikėjimo išpažinimą ir vienintelis suprantamas dalykas yra tai, kad jame slypi šiek tiek beprotybės (jeigu jos tikrai yra tik šiek tiek), ir paprastai mąstant sunku suprasti, kas čia yra kas ir kodėl, taigi tai skamba tarsi nesąmonė. Šis tekstas baigiamas pasibjaurėtinu

teiginiu, kad „Dievo garbinimas yra aukščiausias žmonijos pašaukimas – kristi prie Visagalio Dievo, Švenčiausiosios Trejybės kojų, visiškai atsiduoti Jam ir mistiniu būdu susivienyti su Juo ir šventaisiais slėpiniais. Garbinti Dievą – tai išpildyti tikslą, kuriam buvome sukurti."

Kaip tokie dalykai gali būti vertinami rimtai, nekalbant apie tai, kad kažkas jais tiki, aiškina kandi Deivido Hjumo (*David Hume*) pastaba: tai, kad stebuklai neišmirė su pirmąja ištikimųjų armija, jau yra pakankamas stebuklas.

Baigiant ir atsižvelgiant į šį paskutinį komentarą, verta paminėti tokį reiškinį kaip milenarizmas (Tūkstantmetės Dievo karalystės doktrina), gimusį, atsižvelgiant į ankstesnius krikščionių nusivylimus, laukiant Parūzijos – antrojo Kristaus atėjimo, ir manant, kad tai įvyks artimiausiu metu. Kai kuriems šiuos lūkesčius pakeitė milenarizmas. Tai – kultinis tikėjimas, susijęs su ateinančia Paskutiniojo Teismo diena. Apreiškimo knygos ištrauka (Apr 20, 2–8) leidžia kelti prielaidą, kad kai šėtonas bus įkalintas tūkstančiui metų, kankiniai, kurie „viešpatavo su Kristumi", vėl bus prikelti. Baigiantis pirmajam krikščionybės tūkstantmečiui, milenarizmo sekėjų lūkesčiai buvo labai dideli: buvo pranešama apie ženklus ir stebuklus, o artinantis lemtingai dienai krikščioniją apėmė tikra beprotybė (iš dalies įkvėpta džiaugsmingų lūkesčių, o iš dalies – baimės ir atgailos).

Baigiantis antrajam tūkstantmečiui (1999 metų pabaigoje) milenarizmo sekėjų lūkesčiai buvo jau ne tokie dideli, tačiau rezultatas – toks pat. Matematikai kažkaip pasimetė tarp dviejų tūkstantmečio pradžios datų – paskutinieji antro tūkstantmečio metai buvo 2000-ieji, o ne 1999-ieji, taigi milenaristai metais suklydo, o jeigu jie ir būtų buvę teisūs, būtų buvę netikėtai užklupti praėjus metams po pirmojo nusivylimo ir galiausiai atrodę kaip neprotingos mergelės.

Įvairios krikščionybės atšakos skirtingai skaičiuoja tūkstantmečius, tačiau nors pasaulio pabaiga ne kartą buvo prognozuojama ir jos buvo tikimasi, iki šiol ji sukeldavo tik nusivylimą, palengvėjimą ar abejingumą, atsižvelgiant į tai, kaip į ją buvo žiūrima.

Žr.: KATALIKYBĖ, PROTESTANTIZMAS, RELIGIJA, STAČIATIKYBĖ

KSENOFOBIJA

Medicinos žodynai apibrėžia **ksenofobiją** kaip liguistą arba nenormalią baimę, nepasitikėjimą ir antipatiją svetimšaliams, tačiau šiame skyrelyje kalbant apie ksenofobiją nesiekiama pabrėžti konotacijų „liguista“ ar „nenormali“ – greičiau priešingai, ksenofobija yra pernelyg paplitęs ir įprastas požiūris. Nagrinėjant griežtai etimologiškai, ši sąvoka reiškia svetimųjų (arba pašaliečių) baimę. Ji kilusi iš graikiškų žodžių *xenos (*ξενος*)* – „svetimas, užsienietis, pašalietis“ ir *phobos (*φοβος*)* – „baimė“.

Pakankamai akivaizdu, kad ksenofobija lengvai asocijuojasi su rasizmu, tačiau tai nėra tas pats. Dar visai neseniai Anglijos kaimų gyventojams prireikdavo labai daug laiko (tiesiogine to žodžio prasme – dešimtmečių), kad jie pradėtų saviškiu laikyti žmogų, atsikėlusį į jų kaimynystę iš kito tos pačios grafystės kaimo. Jei atvykėliai iš kito kaimo įprastai buvo vadinami *svetimais*, kokias galimybes asimiliuotis tokiomis aplinkybėmis turėjo imigrantai iš Jamaikos ar Pakistano?

Šalis, kurioje oficialiai niekuomet nebuvo ksenofobijos (nors pastaruoju metu tai pasikeitė), yra Jungtinės Amerikos Valstijos. Ši šalis XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais ir XX a. pradžioje patyrė tokį masinį imigrantų, kurių reikėjo ekonominei ir geografinei šalies plėtrai užtikrinti, antplūdį, kad kilo pagunda oficialų požiūrį apibūdinti kaip ksenofiliją.

Kai kurios šalys laikėsi ekskliuzionizmo politikos, priešingos tai, kuri vyravo Jungtinėse Amerikos Valstijose puikiomis imigracijos skatinimo dienomis. Pavyzdžiui, Japonija buvo uždara užsieniečiams du šimtus metų nuo XVII a. vidurio, t. y. nuo to meto, kai dėl Europos pasaulinės plėtros per prekybą ir kolonizavimą Japonija ėmė patirti vis didesnę europietiškos pasaulėžiūros įtaką. Ši *sakoku,* arba nacionalinio uždarumo politika, ne tik neleido šalyje įsitvirtinti nejaponams, bet ir lėmė atsisakymą užmegzti ryšius su užsienio šalių vyriausybėmis. Problema, kurią daugelis įžvelgia, stebėdami vis stiprėjančius Afrikos, Pietų Azijos ir Artimųjų Rytų imigrantų į turtingas Europos šalis srautus, kai kuriems žadina norą įgyvendinti politiką, jei ne tokią kraštutinę, kaip *sakoku*, tai bent turinčią panašų poveikį.

Ksenofobijai ir rasizmui bendra tai, kad dėl nežinojimo gimstantys prietarai ir įtarumas lemia antipatiją arba nerimą dėl tikrų ar tariamų „kitokių“ as-

menų skirtumų. Abi šios nuostatos gimdo diskriminaciją, kurios kraštutiniai pasireiškimai yra ištrėmimas ir pogromai – jų daugybę per savo istoriją patyrė žydai. Ksenofobija gali būti jaučiama kalbant tiek apie šalia gyvenančias imigrantų populiacijas, tiek apie kitų šalių žmones. Šiomis tendencijomis naudojasi vyriausybės, karo metu žadindamos patriotizmą ir taip skatindamos vienybę.

Sociobiologinės teorijos kelia hipotezę, jog tai, kad žmonių grupės teikia pirmenybę „saviškiams“, lemia įgimtos priežastys, o giminystės ir priėmimo jausmai silpsta, didėjant atstumui ar atotrūkiui įvairiais tautybės, kultūros ir geografiniais aspektais. Šis požiūris buvo patvirtintas eksperimentais.

Klaidingas įsitikinimas, kad tai, kas natūralu, savaime yra gera, paskatino tvirtinimus, jog etnocentriškumas yra objektyvus reiškinys, taigi dėl to priimtinas. Tačiau etnocentriškumas, net jei ir nėra tas pats, kas ksenofobija (tačiau, žinoma, gali itin lengvai ja tapti), nedera šių dienų integruotame ir globalizuotame pasaulyje. Atsižvelgiant į jo polinkį pasireikšti ksenofobijos forma, kur kas svarbesnis dalykas yra tai, kad būtent ksenofobijoje nėra nieko priimtino. Ksenofobiškos nuostatos reiškia ne tiesiog „saviesiems“ teikiamą pirmenybę – ja atmetami tie, kurie laikomi „ne savais“, ir tai leidžia iškilti antisemitizmui, rasizmui, nedraugiškumui ir netgi priešiškumui tiems asmenims, kurie atrodo, kalba ar rengiasi ne taip, kaip siaurąja prasme yra priimtina ar pažįstama. Tame slypi susiskaldymo, kuris tampa gera dirva tarpti į konfliktus linkusiai žmogiškajai prigimčiai, atgarsiai. Tai neabejotinai blogas dalykas.

Žr.: ANTISEMITIZMAS, RASIZMAS, SOCIOBIOLOGIJA

KVANTINĖ MECHANIKA

Kvantinė mechanika yra fundamentaliosios fizikos šaka, susijusi su materijos sandara ir savybėmis mikroskopiniame lygmenyje. Tai matematinis modelis, skirtas materijos elgesio prognozavimui labai nedideliu mastu. Šis modelis galingas ir sėkmingas, įkūnijantys daug įvairių pritaikymo galimybių, net jei iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad jis siūlo visiškai neįtikėtiną giliųjų tikrovės lygmenų vaizdą. Tačiau žmogaus egoizmui arba drovumui turbūt būdinga mąstyti, kad kiekvienas tikrovės lygmuo būtinai pasižymi tokiomis pat savybėmis, kokiomis pasižymėtų būdamas šaldytuvų ar krėslų dydžio.

Kvantinė teorija užgimė todėl, kad klasikinė fizika, kuri kilo ir išsivystė iš Izaoko Niutono darbų ir chemijos (XVIII a.), negalėjo paaiškinti vis gausėjančių anomalijų. Po to, kai žymus XIX a. mokslininkas Klerkas Maksvelas (*Clerk Maxwell*) (1831–1879 m.) sėkmingai pateikė statistinį dujų elgesio aprašymą, jis galėjo pagrįsti prielaidą, kad dujas sudaro mažyčiai niekuo nepasižymintys atomai, kurie sąveikauja tarpusavyje tarsi maži biliardo kamuoliukai. Tačiau vėlesni to paties amžiaus tyrimai atskleidė, kad atomai turi vidinę struktūrą ir kad yra dalelių, kurių masė mažesnė už vandenilio atomo masę. Be to, atomai pasižymi tokiomis savybėmis, kurios buvo pavadintos radioaktyvumu (tai natūralus atomo branduolio suirimas laikui bėgant), kai atomas priima arba atiduoda elektros krūvį ir tampa kitu atomu. Svarbų atradimą 1897 m. padarė Dž. Dž. Tomsonas (*J. J. Thomson*), tirdamas katodinius spindulius, – jis nustatė, kad šie „spinduliai“ iš tiesų buvo neigiamo krūvio dalelių, kurias jis pavadino elektronais, srautai.

Tai lėmė spėliojimus apie teigiamo atomo krūvio pasiskirstymą. Dž. Dž. Tomsonas pasiūlė „slyvų pudingo“ modelį, kuriame neigiamo krūvio elektronai buvo tarsi slyvos, masyvioje teigiamo krūvio „tešloje“. Dž. Dž. Tomsono studentas Ernestas Rezerfordas (*Ernest Rutherford*), atlikdamas „sklaidos“ eksperimentus, atrado, kad didžiausia atomo masės dalis ir jo teigiamas krūvis sutelkti nedidelėje procentinėje atomo tūrio dalyje. Jis iškėlė hipotezę, jog krūvis ir masė sutelkti atomo tūrio centre ir sudaro atomo branduolį. Iš šio planetinio modelio (taip atomo modelį sumanė aprašyti Nilsas Boras (*Niels Bohr*)) galima kelti hipotezę apie trejopas subatomines daleles: elektronus, protonus ir neutronus. Elektronai skrieja orbita aplink protonus ir neutronus, kurie sudaro atomo branduolį. Protonai yra teigiamo krūvio dalelės, neutronai, kaip atskleidžia pavadinimas, neturi jokio krūvio. Drauge šios dalelės sudaro didžiąją atomo masės dalį. Elektronai yra labai „lengvos“ dalelės, kurių masė, palyginti su protono mase, yra labai maža, o krūvis – neigiamas. Priešingi elektronų ir branduolio krūviai lemia tai, kad elektronai išsilaiko tam tikroje orbitoje.

Nejonizuoto atomo elektronų ir protonų skaičius yra lygus, o jonizuotame atome elektronų mažiau. Atomai skiriasi protonų branduolyje skaičiumi – šis skaičius lemia konkrečius cheminius elementus. Dėl šios priežasties cheminių elementų lentelėje vandenilis pažymėtas pirmu numeriu, nes jis turi vieną protoną, deguonis yra aštuntas, nes turi aštuonis protonus, ir t. t.

Greitai paaiškėjo, kad šis klasikinis atomo modelis nepakankamas. Viena paprasta priežastis yra tai, kad pagal klasikinės fizikos principus aplink branduolį skriejantys elektronai turėtų prarasti energiją ir galiausiai į jį įsigręžti. Tačiau taip neįvyksta, o atomo sandara yra gana stabili. Be to, paaiškėjo, kad atomai iš tiesų sugeria ir spinduliuoja energiją, bet tik tam tikro bangos ilgio. Tokie galvosūkiai, kaip įkaitusio kūno spinduliavimas ir fotoelektrinis efektas, parodė, kad, norint suprasti materijos sandarą elementariųjų dalelių lygmenyje, reikia naujo mąstymo būdo. Tokį būdą 1900 m. pasiūlė Maksas Plankas (*Max Planck*) (1858–1947 m.) – atrodė, kad kai kurias iš minėtų problemų galima išspręsti teigiant, jog energiją sudaro diskretūs elementai, kuriuos jis pavadino *quanta* (lotyniškai – „sumos“).

Pats M. Plankas manė, kad jo idėja buvo tik matematinis „žongliravimas“, siekiant išspręsti galvosūkį, kodėl kaitinamo kūno spinduliuotės spalva keičiasi iš raudonos į oranžinę, o tada – į mėlyną. Trijuose esminiuose 1905 m. paskelbtuose darbuose Albertas Einšteinas (1859–1955 m.), remdamasis M. Planko idėjomis, paaiškino fotoelektrinį efektą (tai, kodėl apšvitinti pakankamai aukšto dažnio šviesa metalai generuoja elektros energiją). Šis dalykas A. Einšteinui ir jo amžininkams atrodė keistas, nes buvo labai gerai bandymais patvirtintų įrodymų, kad šviesa yra banga (XIX a. pabaigos fizikai manė, kad šviesa būtent tokia ir yra), o M. Planko tirpale, paruoštame sprendžiant įkaitinto kūno problemą, bei A. Einšteino fotoeleketrinio efekto paaiškinime šviesa elgiasi kaip dalelių srautas. Tai kas gi yra šviesa: bangos ar dalelės? Dabar jau žinome atsakymą, kad šviesa yra ir viena, ir kita.

Ir bangas, ir daleles mes pažįstame iš kasdienės patirties: pavyzdžiui, tai gali būti jūros bangos ar atskiri paplūdimio akmenėliai. Kai dalelė juda, ji iš vienos vietos į kitą perkelia ir masę, ir energiją, o kai sklinda banga, ji erdvėje perneša tik energiją. Tačiau vertinant dalykus taip, kaip jie aprašyti kvantinėje teorijoje, šis intuityvus bangos-dalelės skirtumas išnyksta ir jo vietoje pasiūlomas bangos-dalelės dualumas. Taigi subatominės dalelės vienose situacijose gali elgtis kaip bangos, o kitose – kaip dalelės.

Princas Luisas de Broilis (*Louis de Broglie*) 1912 m. išplėtė fotonų bangos-dalelės dvilypumo idėją, ją pritaikydamas kitoms dalelėms. Pradžioje jis susilaukė didelio skepticizmo, tačiau Nilso Boro (1885–1962 m.) darbai patvirtino, kad M. Planko pasiūlyta interpretacija, jog energija mus

pasiekia „blokais“ ir atskirais intervalais kaip energijos gradientas, t. y. ne nuolat, bet atskirais šuoliais, yra teisinga. Taigi N. Boras galėjo paaiškinti, kodėl atomų sandara yra stabili, nors jie gali ir sugerti, ir spinduliuoti energiją. Priežastis slypi tame, kad elektrono bangos ilgis visada yra sveikasis skaičius, tad jei elektronas išspinduliuoja arba sugeria energiją, jis peršoka į kitą sveikojo skaičiaus ilgio bangą ir nepatenka kažkur tarp šių bangos ilgių.

Po šių atradimų fizikai (žymiausi iš jų buvo Ervinas Šriodingeris (*Erwin Schrodinger*) (1887–1961 m.) ir Verneris Heizenbergas (*Werner Heisenberg*) (1901–1976 m.) galėjo sukurti šiai teorijai reikalingą matematiką. Tarp svarbių rezultatų galima paminėti visiškai skirtingą požiūrį į elektronus – ne kaip į daleles, o kaip, tiesą sakant, tikimybių pėdsakus aplink branduolį. Kai elektronai sugeria ar praranda energiją, jie dingsta iš vienos „padėties“ greta branduolio ir nedelsdami atsiduria kitoje.

V. Heizenbergas pasiūlė Heizenbergo neapibrėžtumo principą, kuriuo teigiama, kad vienu metu negalima išmatuoti ir elementariosios dalelės padėties, ir impulso (šiuo atveju impulsas – dalelės masė, padauginta iš greičio). Tai turi didelę reikšmę būsimo dalelių elgesio pagrindimui ir prognozavimui. Laikantis klasikinės fizikos požiūrio, jei viskas žinoma apie esamą fizikinės sistemos būseną bei ją valdančius dėsnius, galima prognozuoti, kokia ši būsena taps ateityje. Bet V. Heizenbergas pastebėjo, kad „griežtoji priežastingumo dėsnio formuluotė, t. y., jei mes tiksliai žinome dabartį, galime apskaičiuoti ateitį, nėra išvada, o tik prielaida, kuri yra neteisinga.“

Kvantinė teorija turėjo didelį poveikį ir pačios tikrovės suvokimui. Ji teigia, kad tai, kas vyksta mikroskopiniame pasaulyje, iš tiesų priklauso tik nuo matavimo – kvantinė būsena neapibrėžta tol, kol ji nėra išmatuota (pavyzdžiui, dalelė neturi tam tikro kelio, kol šis kelias neapskaičiuojamas). Taip yra todėl, kad prieš atliekant matavimą kvantinę padėtį sudaro įvairios galimybės, kurios yra neapibrėžtos, ir tik matavimu galima nuspręsti, kurios iš jų yra svarbios. Tai kelia apmaudų klausimą – ar kvantinės fizikos specialistas pirma turi atlikti matavimus tam, kad tikrovė taptų apibrėžta? Kaip faktinė realybės prigimtis priklauso nuo to, kad ją kažkas išmatuoja? Ir bet kuriuo atveju, kaip realybė gali „nuspręsti“, kada ji matuojama ir kokią būseną ji įgis?

Šioje teorijoje, kuri buvo pavadinta „kvantine teorija pagal Kopenhagos aiškinimą“ (nes ją sukūrė šiame mieste dirbę Nilsas Boras ir Verneris Heizenbergas), stulbinamai atrodantis faktas, kad kvantinės sistemos yra neapibrėžtos tol, kol jos neišmatuotos, priimamas tiesiog kaip duotybė, o iš to išvedama visa kita. Tačiau pati interpretacija ragina mus vertinti ją kaip filosofinį ir mokslinį galvosūkį, kuris iki šiol išliko svarbia mokslinių diskusijų tema su tam tikru egzotikos prieskoniu. Šiomis teorijomis siekiama paaiškinti tokius dalykus, kaip daugelio pasaulių teorija (kuri teigia, kad visos galimybės įgyvendinamos, tam pasauliui, kuriame jos atsirado, išsiskaidant į įvairius pasaulius, o kiekvienas toks naujas pasaulis pats nuolat dalijasi į naujus faktinius pasaulius dėl juose susidarančių galimybių, ir šie nauji pasauliai po skilimo negali palaikyti ryšių). Kita teorija yra *nuosekliosios istorijos* arba dekoherentinės istorijos teorija (kuri iš esmės teigia, kad kvantinio įvykio požiūriu aplinka veikia kaip stebėtoja ir visi įvykiai įgyja klasikinį faktinį būvį), *instrumentalizmas* (kuris iš esmės teigia, kad „teorija ne apibūdina realybę, tačiau ją veikia“, arba, kaip tai paprasčiau apibūdino Polas Dirakas (*Paul Dirac*), „Užsičiaupk ir skaičiuok“). Galbūt mažiausiai populiari alternatyva yra Deivido Bomo (*David Bohm*) teorija, kad Visatoje yra „matoma tvarka“ (Visatoje yra tam tikras kvantinis potencialas, kuris apjungia visus kvantinius reiškinius, o jų pobūdį lemia po jais slypinčios tikrovės deterministinės struktūros atsiskleidimas).

Kvantinė teorija niekuomet iki galo neįtikino A. Einšteino. Vadinamajame Einšteino-Podolskio-Rozeno (EPR) paradokse, kuriuo A. Einšteinas siekė paneigti kvantinę teoriją, įvyksta štai kas: tarkime, kad vienu metu sužadinate porą visiškai priešingos sukinio būsenos fotonų, kurie tolsta vienas nuo kito tiesia linija. Tada, išmatavus vieno jų sukinio būseną, pagal Kopenhagos teoriją užfiksuojama vidinė sistemos būsena. Tai reiškia, kad kitas fotonas savaime nustatomas priešingos sukinio būsenos. Tačiau kad tai įvyktų, pagal hipotezę informacija apie pirmojo fotono sukinio būseną, kuri nustatyta stebėjimais, turi būti perduota antrajam fotonui didesniu nei šviesos greičiu (superliuminalinis informacijos perdavimas). Tačiau svarbi standartinė fizikos prielaida teigia, kad tai – neįmanoma, nes niekas negali judėti greičiau už šviesą. (Žinoma, šviesos dalelės, fotonai, juda šviesos greičiu, tačiau jų atsiskyrimo vienas nuo kito greitis vis vien bus šviesos greitis, o ne dvigubas šviesos greitis.) Taigi

kvantinėje teorijoje kažkas negerai, o A. Einšteinas taip stengėsi patvirtinti savo teiginį, kad Visata yra deterministinė.

A. Einšteino liūdesiui ir didelei visų nuostabai, 1982 m. Aleno Aspekto (*Alain Aspect*) Paryžiaus universitete atliktais bandymais buvo įrodyta, kad EPR efektas yra teisingas. Tai tapo vienu iš tolesnių diskusijų motyvų ir paskatino kurti teorijas, panašias į tas, kurios buvo paminėtos anksčiau, mėginant kitais būdais paaiškinti akivaizdžius kvantinės teorijos trūkumus. Šios diskusijos, kurios žengia vis tolyn ir yra stulbinamai gilios, apimančios stygų teoriją bei su ja susijusius spėliojimus, yra tikrai įspūdingos.

Žr.: RELIATYVUMAS, STANDARTINIS MODELIS, STYGŲ TEORIJA

LAIKMEČIO DVASIA (*ZEITGEIST*)

Būtų didelis pasiekimas, jei šių dienų pasaulyje galėtume atrasti tris dešimtis žmonių, kurių vardai praėjus dviems šimtams metų vis dar keltų rezonansą. Būtent tai pavyko padaryti Viljamui Haclitui (*William Hazlitt*), sudariusiam esė rinkinį apie savo amžininkus, kuriuos jis manė esančius žymiais. Šį 1826 m. išleistą esė rinkinį jis pavadino „Amžiaus dvasia“ *(The Spirit of the Age),* taip teigdamas, kad tų genialių žmonių, kuriuos jis aprašė, panašumai ir skirtumai išreiškia to laikmečio esmę. Minėta frazė – tai maždaug prieš šimtmetį Johano Gotfrydo fon Herderio (*Johann Gottfried von Herder*) sudarytos sąvokos, kurią jis pavartojo, versdamas K. A. Adolfo (*C. A. Adolph*) veikalo *Genius Specula* pavadinimą, vertimas – „šimtmečio dvasia globėja“. Minėtas terminas skambėjo kaip *Zeitgeist*, ir jis netrukus buvo pradėtas vartoti Vokietijos romantikų bei tapo meno terminu Hėgelio filosofijoje.

Savo gyvavimo pradžioje, po to, kai V. Haclitas pritarė pačiai už šio termino slypinčiai idėjai, „Laikmečio dvasia“ reiškė vyraujančią tų rašytojų, mąstytojų ir menininkų, kurių patirtis ir požiūriai suteikė jų laikmečiui išskirtinumo, įtaką. Tai nereiškia, kad minėti asmenys bendradarbiavo tarpusavyje, tiesiog buvo suvokiama, kad jų bendra patirtis lėmė tam tikrą identifikuojamą ir būdingą būseną, kurią galima apčiuopti žvelgiant atgal. Nepaisant paplitusio jo vartojimo tarp Vokietijos romantikų, terminas „Laikmečio dvasia“ daugiausia buvo taikomas istorijai.

Šiuo metu minėtas terminas kur kas mažiau susijęs su atmosfera, kurią sukuria tai, kas yra bendra (retrospektyviai) suprantamam kūrybiškų žmonių grupės jautrumui, nei su tuo, kas daug laisviau laikoma visuomenėje vyraujančiomis tendencijomis, madomis, požiūriais ir nuotaikomis, ypač kultūros požiūriu įtakingiausiose srityse, pavyzdžiui, Paryžiaus, Londono ar Niujorko aukštuomenėje.

Nei pradinė Vokietijos romantikų suteikta prasmė, nei šiuolaikinė laisvesnė prasmė nėra labai naudinga. Pamąstykime, kaip būtų galima mėginti apibūdinti, pavyzdžiui, vėlyvojo Elžbietos I laikotarpio laikmečio dvasią arba ankstyvąjį karaliaus Jokūbo valdymo laikotarpį Anglijoje, kai kūrė Č. Merlou (*Ch. Merlowe*), Šekspyras, Benas Džonsonas (*Ben Jonson*), Bjumontas (*Beaumont*), Flečeris (*Fletcher*) ir Donė (*Donne*). Kaip apibūdinti laikmetį, kuris regėjo religinius konfliktus, puritonizmo iškilimą, naujų pasaulių atradimą keliaujant jūromis ir mokslo revoliucijos pradžią? Sunku įsivaizduoti, ką būtų galima apibūdinti kaip Laikmečio dvasią tokioje įvairioje ir daugialypėje epochoje, o galbūt, bandant tai padaryti, tektų praleisti esminius prieštaravimus, kurie iškreiptų tinkamą jo supratimą. Jei jau reikia termino, apibūdinančio tam tikro meto tendencijas ir savybes, galbūt geresnė alternatyva būtų vartoti daugiskaitą – Laikmečio dvasios (*Zeitgeisten*).

LAISVĖ

Svarbiausia politine šio žodžio prasme sąvoka **laisvė** reiškia asmens laisvę pasirinkti politines ir religines pažiūras, žodžio laisvę, laisvę nevaržomai judėti šalies viduje ir iš šalies arba į ją. Šiai sąvokai priešingas savivaliavimas – visiškai nevaržoma laisvė daryti bet ką, net ir tokius dalykus, kurie varžo kitų asmenų laisvę ar gali jiems pakenkti. Taigi tai atskleidžia, kad laisvė negali būti absoliuti, o turi būti suderinta su kitų interesais. Tačiau taip pat svarbu neprarasti budrumo, nes laisvė gali būti apribota tariamai remiantis tuo, kad ji pažeidžia kitų asmenų interesus.

Vakarų tradicijoje laisvė kelią skynėsi labai sunkiai. Ji turėjo susigrumti su religine hegemonija, kuri mirtimi bausdavo visus, atsisakiusius paklusti jos ortodoksijai. Taip pat ji turėjo įveikti absoliutinę monarchiją, kuri rėmėsi „dieviškąja teise“, vergovę, neišmanymą, moterų priespaudą, požiūrį į politines ir profesines sąjungas kaip į nusikalstamas struktūras ir daugelį kitų dalykų.

Radikaliausia laisvės gynimo forma yra **libertarianizmas**. Libertarianizmo šalininkai pasisako prieš teisinius ir institucinius suvaržymus netgi tada, kai jie skirti apginti silpniesiems prieš stipriuosius, tad logiška jo pasekmė būtų anarchija, kuri pažodžiui reiškia valdžios, t. y. valdovo, nebuvimą. Konservatoriai ir reakcionieriai, baimindamiesi to, ką jie vadina neramumais ir plėšikavimu, kurie atsirastų įsitvirtinus anarchijai arba laisvės šalininkams, visuomet siekia reguliavimo – teisės aktais pradedami riboti net asmens moralės klausimai, pavyzdžiui, tai, kas laikoma priimtina suaugusių sąmoningų asmenų lytiniuose santykiuose. Tai atskleidžia, kad būtina rasti pusiausvyrą tarp libertarianizmo – nevaržomos teisės elgtis taip, kaip nori, net jeigu tai žeidžia kitus – ir tironijos pančių. Laisvė slypi tarp šių kraštutinumų (ir yra arčiau pirmojo nei antrojo), tačiau ją riboja protinga ir pagrįsta būtinybė gerbti kitų asmenų laisvę ir teises.

Taigi gerai sutvarkytos visuomenės idealas slypi tarp dviejų kraštutinumų: anarchijos ir griežto autoritarizmo. Tokioje visuomenėje savivaliavimas apribotas, siekiant apginti tų asmenų, kurie gali nuo jo nukentėti, interesus, tačiau paliekant didžiausią galimą asmens laisvę, kuri suderinama su visuotine gerove. Paskutinieji keturi ankstesnio sakinio žodžiai kelia daugiausiai diskusijų politikoje ir kitose srityse, tačiau šios sąlygos būtinybė akivaizdi, kaip Platonas ir Tomas Hobsas (*Thomas Hobbes*) ir teigė, kad asmuo turi iškeisti dalį savo asmeninės laisvės į galimybę priklausyti bendruomenei.

Izaijas Berlinas (*Isaiah Berlin*) atskleidė skirtumą, kuris dažnai minimas diskusijose apie laisvę. Jis išskyrė „teigiamą laisvę“ – tokią, kuri reiškia galimybę daryti tai ir būti tuo, kuo asmuo pageidauja, ir „neigiamą laisvę“ – *laisvę nuo* suvaržymų ir ribojimų. Akivaizdu, kad ryšys tarp šių dviejų sąvokų yra labai glaudus – teigiamos laisvės negali būti be neigiamos laisvės, kuri yra būtina pirmosios sąlyga.

Teigiama laisve pajėgia naudotis tik visiškai savarankiški subjektai – tie, kurie patys gali laisvai pasirinkti ir veikti. Savarankiškumą gali apriboti ne tik aukštesnė institucija ar griežtų įstatymų suvaržymų įvedimas, bet ir nežinojimas ar charakterio trūkumai, pavyzdžiui, bailumas arba silpnavališkumas. Dėl šių ir kitų priežasčių kai kurie teoretikai daugiausia dėmesio skiria neigiamai laisvei, kuri susijusi su teisių idėja. Jei asmuo turi kokią nors teisę, suteikiančią tam tikrą apsaugą ar galimybes, kurių kiti negali pažeisti, tada nesvarbu, ar jis

gali įsitvirtinti kaip savarankiškas subjektas, pasirinkdamas ir veikdamas taip, kaip jis nori. Taigi I. Berlinas pabrėžė didelę neigiamos laisvės svarbą.

Šiuolaikiniame pasaulyje valstybės piliečiams suteikiamos laisvės lygmuo tapo viena iš svarbiausių priemonių, padedančių įvertinti valstybės išsivystymą, stabilumą ir civilizuotumą. Šiuo metu prie tokio idealo labiausiai priartėjo šiuolaikinis Vakarų pasaulis, nors būtų saviapgaulė manyti, kad jį sudarančios šalys iš tiesų visiškai įgyvendino demokratiją, asmens laisvę ir likusius siektinus dalykus, kurie tariamai apibūdina šiuolaikinę vakarietišką liberaliąją demokratiją. Ekonominė laisvė ir jos pasekmės (įskaitant ryšius tarp turto ir politinės galios) kur kas labiau būdingos nutolimui nuo tų siekių, kuriuos išreiškia pati sąvoka, nei jų įgyvendinimui.

Žr.: DEMOKRATIJA, ŽMOGAUS TEISĖS, ŽODŽIO LAISVĖ

LIBERALIZMAS

Liberalizmas – tai politinė teorija, kurios prielaidas sudaro nuosaikių konstitucinių priemonių taikymas, socialinės pažangos idealai, pilietinių laisvių įteisinimas ir apsauga, teisinės valstybės bei visuomeninės sutarties idėjos.

Labiausiai tikėtina, kad šiam apibrėžimui pritars simpatizuojantys gimtajai liberalizmo valstybei – Anglijai ir šalims, kurioms didelę įtaką turėjo britų tradicijos. Liberalizmo sąvoka pirmą kartą buvo suformuluota XVII a. filosofo Džono Loko (*John Locke*) (1632–1704 m.) traktatuose apie valdymą ir toleranciją. Prancūzijoje vartojamuose liberalizmo apibrėžimuose labiau akcentuojamas sekuliarumas ir egalitarizmas. Jungtinėse Amerikos Valstijose ši sąvoka turi pejoratyvinį atspalvį tiems, kurie prijaučia dešiniosios pakraipos politinėms pažiūroms ir nepritaria sekuliarumui ir kairiosios pakraipos politikai bei ekonomikai (nors, atsižvelgiant į Amerikos sąlygas, šios nuostatos gana švelnios). Liberalizmas gina pilietines teises, kurios siutina dešiniąją opoziciją, nes yra susijusios (pavyzdžiui) su homoseksualumu, abortais, atvirai seksualinio turinio filmais ir kitu „šventvagišku“ menu.

Svarbiausia liberalizmo idėja yra *laisvė*. Pirmųjų didžiųjų liberalizmo „pranašų“ Džono Loko ir Džono Stiuarto Milio nuomone, asmens laisvė yra svarbiausia duotybė ir kiekvienas, kuris kaip nors ribotų asmens laisvę, privalo

turėti tam nepajudinamą pagrindą. Tai iš esmės reiškia, kad turi būti pagrįsta pati valstybės valdymo idėja. Pavyzdį, kaip tai reiktų padaryti, pateikė „visuomeninės sutarties“ teoretikai, tarp kurių žymiausi yra Tomas Hobsas (*Thomas Hobbes*), Džonas Lokas (dar kartą) bei Žanas Žakas Ruso (*Jean-Jacques Rousseau*), kuris teigė, kad esant visiškos ir visuotinės asmens laisvės būsenai (trumpai tariant, anarchijai), stiprusis skriaus silpnąjį, o gyvenimo kokybė bus menka. Paaukodami dalį asmeninės nepriklausomybės, žmonės gali naudotis privalumais ir saugumu, kurį jiems suteikia buvimas visuomenės nariais (anot T. Hobso, minėtą apsaugą užtikrina absoliutus vadovas) – būtent ši nauda pateisina vyriausybės egzistavimą.

Žr.: DEMOKRATIJA, LAISVĖ, TOLERANCIJA, ŽMOGAUS TEISĖS

LYGYBĖ

Lygybė – tai ilgą istoriją turintis etinis, o vėliau – ir politinis, idealas. Lygybė sudarė senovės kinų filosofo Modzi (*Mo Zi*) mokymo šerdį, ji buvo skelbiama tarp pirmųjų krikščionių, jos siekė ir reikalavo 1381 m. valstiečių sukilimo dalyviai ir XVII a. Anglijos pilietinio karo leveleriai. Ryškiausią pavidalą naujaisiais laikais lygybei suteikė Prancūzijos revoliucija, kuri siekė kilnių tikslų – „lygybės, laisvės ir brolybės“. Kalbant apie vėlesnius bandymus įkūnyti lygybės idėją, galima paminėti XIX a. ir XX a. socialistų ir komunistų judėjimus. Tačiau iš tiesų visuomenės, kuriose buvo bandoma įgyvendinti šiuos *-izmus*, buvo tokios netobulos, kad didžiausia lygybė jose buvo sutinkama kentėjimų, nepriteklių ir priespaudos, o ne kokiose nors kitose srityse.

Lygybės idėja itin sudėtinga. Lygybės, kaip siektino idealo, pagrindas bendrai formuluojamas taip: nėra jokio bruožo, būdingo atskiram asmeniui ar grupei, kuris suteiktų teisę tam tikrais aspektais teikti jiems pirmenybę kitų asmenų ar jų grupių atžvilgiu, arba skirti didesnę dalį kokių nors gėrybių nei bet kuriems kitiems asmenims ar jų grupėms. Šis būdas pagrįsti lygybei paskatino prieštarą – požiūrį, kad kai kurie asmenys turi daugiau teisių arba yra geresni už kitus dėl kilmingumo, rasinio pranašumo ar panašiai.

Pamėginus apibrėžti lygybę, taip pat greitai iškilo problemų. Nepateikus apibrėžimo, lygybės sąvoka netenka prasmės, nes svarbu nurodyti, ko-

kiu aspektu žmonės turi būti laikomi lygiais ar vienodai traktuojami. Taigi yra lygios galimybės, lygybė prieš įstatymą, lygiateisiškumas, pajamų lygybė, politinė lygybė ir netgi griežto paskirstymo lygybė, pagal kurią kiekvienas asmuo gali naudotis tomis pačiomis lengvatomis ir ištekliais, kaip ir visi kiti. Ar konkrečiu atveju aptariama lygybė apima visas šias prasmes, o jei ne, kurias turime pabrėžti? O gal turėtume kelti klausimą, ar visos šios savybės yra lygiai pageidautinos ar lygiai reikalingos? Ar lygybės, kaip vertybės, pagrindas slypi tame, kad ji skatina teisingumą visuomenėje? Jei taip, ar tai reiškia, kad teisingumas ir lygybė – ne tas pats? Ar gali būti, kad teisingumas yra svarbesnis net už lygybę? O kas, jei visgi žmonės nėra lygūs, pavyzdžiui, žvelgiant į jų gabumus, ankstesnius pasiekimus bei patirtas nesėkmes ar istorijos grimasas?

Šis klausimas ypač svarbus, nes istorijos, geografijos ir biologijos faktai rodo, jog skirtingose pasaulio vietose ir skirtingu laikmečiu gyvenantys asmenys gyvenimą pradeda labai skirtingomis sąlygomis. Jei absoliuti arba besąlyginė lygybė praktiškai neįmanoma, kokį lygybės idealą galima pritaikyti?

Akivaizdu, kad nepaisant šio paskutinio teiginio, lygybės esmę sudaro nekintama idėja. Ji slypi tame, kad bet kokia rasizmo, diskriminacijos dėl lyties ar amžiaus forma yra kategoriškai nepriimtina. Tai, savo ruožtu, reiškia, kad mums reikalinga veiksminga ir tinkamai apibrėžta lygybės sąvoka, padėsianti išgyvendinti šiuos nepageidaujamus reiškinius.

Prieš pradedant formuluoti lygybės apibrėžimą svarbu pamatyti, kas turima omenyje reikalaujant, kad du žmonės būtų lygūs ar lygiai vertinami. Sena moteris ir jaunas geros formos sportininkas yra itin skirtingi, kalbant apie jų sportinį pajėgumą ir mitybos poreikius, tačiau jie turi būti lygūs prieš įstatymą, lygūs, jei prireikia gauti medicinos pagalbą, ir turėti tokią pat teisę balsuoti rinkimuose. Taigi jie lygūs kaip piliečiai, nors nėra vienodi, vertinant pagal amžių, lytį, sportinį pajėgumą ir mitybos poreikius. Jei mes stengtumės laikyti juos lygiais pagal paskutinius išvardytus aspektus (na kad ir pagal vieną – maitinimąsi), padarytume kur kas daugiau žalos ir neteisybės, nei laikydami nelygiais pagal pirmuosius aspektus.

Kai kuriems asmenims skirtumas tarp šiame skyriuje apibūdintų dviejų lygybės rūšių rodo, kad šioje diskusijoje svarbiausia yra lygybės, o ne *lygiavos* idėja – sąžiningumas.

„Iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam – pagal poreikius“ – garsus šūkis, kviečiantis siekti lygybės, o ne lygiavos. Tai reiškia, kad lygybę reikėtų aiškinti politine ir teisine prasme, kaip grįstą teisingumo principais, – asmuo galėtų kreiptis į teismą, siekdamas gauti paaiškinimą dėl nelygaus senos moters ir sportininko mitybos poreikių vertinimo.

Rėmimasis teisingumo idėja padeda išspręsti ir kitą anksčiau minėtą problemą – kad žmonės gali būti labai skirtingai apdovanoti, gali labai skirtis jų istorija ir geografinė padėtis, tačiau jie turi būti vienodai traktuojami pagal esminius aspektus, kurie nepriklauso nuo šių skirtingų savybių. Šiam faktui galima pritarti ir čia taip pat taikomas svarbesnis teisingumo principas – žmonės gali turėti nevienodus poreikius, tačiau lygias teises šiems poreikiams patenkinti – todėl skirtingas jų vertinimas būtų teisėtai pagrįstas.

Tai atitinka idėją, kylančią iš senovės filosofijos, kad teisingumas – tai „duoti kiekvienam, kas priklauso“, tačiau papildo ją mintimi, kad teisingo paskirstymo objektas yra patys asmens poreikiai. Senovės Graikijoje moterims, barbarams ar vergams „priklausė“ mažiau nei suaugusiam vyrui graikui. Tai nereiškė, kad asmenys, kurių padėtis buvo žemesnė už suaugusio vyro graiko, neturėjo teisės į teisingą jų vertinimą – tiesiog jie buvo vertinami pagal savo padėtį. Šviečiamasis amžius šį paveikslą papildė požiūriu, kad visi nusipelno vienodo orumo ir pagarbos. Tai sukėlė diskusiją apie prigimtines teises ir socialinę sutartį, kuri prasidėjo nuo minties, kad „natūralios būsenos“, vyravusios prieš tai, kai ją pakeitė socialinė nelygybė ir politinės struktūros, visi buvo lygiateisiai (ne lygių talentų – būtent todėl ir reikalinga visuomenės apsauga), ir kad susijungę į socialines grupes žmonės niekuomet visiškai nepraranda teisės į autonomiją ir laisvę. Ž. Ž. Ruso teigė, kad socialinę nelygybę lėmė nuosavybės institucija – esant prigimtinei būsenai nuosavybė nereikalinga, tačiau vos atsiradusi, ji jau tapo žalinga, ypač tada, kai susidarė nuosavybės skirtumai, nes turtas tapo instucionalizuotas ir paveldimas iš kartos į kartą – taigi kai kurie žmonės jo nuo pat pradžių turėjo daugiau už kitus.

Šviečiamojo amžiaus pasiūlyta lygybės samprata iškėlė vieningos žmonijos idėją – mes turime lygias teises, nes esame tiek pat žmonės. Tai – Prancūzijos revoliucijos skelbta *fraternité* (brolybė). Kai kurie religijai atstovaujantys autoriai teigia, kad ši idėja ne tik būdinga krikščionybei, tačiau krikščionybė padėjo ją pritaikyti Šviečiamajame amžiuje. Tai – stulbinantis teiginys, ypač

atsižvelgiant į tai, kad, geriausiu atveju, krikščionių mokslo laikymasis žada lygybę po mirties, kai Šviečiamojo amžiaus mąstytojai suvokė, kad ją galima pritaikyti čia ir dabar bei laikė politinių veiksmų siekiniu. Be to, ir krikščionių doktrina „atskiria avis nuo ožių“, atsižvelgdama į krikščionišką paklusnumą šiame ašarų slėnyje, nors kai kurie doktrinos variantai (ypač – kalvinizmas) teigia, jog išrinkimas yra neatšaukiamas, o išrinktųjų nedaug – tai tam tikra jau nagrinėtos aristokratijos temos atmaina.

Bet svarbus dalykas yra tai, kad visų asmenų politinės ir teisinės lygybės principas gerokai skiriasi nuo tų idėjų, kuriomis pabrėžiami žmonių skirtumai rasės, lyties, „kilmingumo“ ar panašiu pagrindu, galiausiai įteisinant diskriminaciją. Pakanka pritarti, kad koks nors žmogus gali būti diskriminuojamas, ir visi kiti dalykai prisideda savaime.

Jeigu lygybės ir lygiavos idėjos galiausiai siejamos su teisingumu (jau buvo minėta, kad tai – ginčytinas klausimas), tada tampa akivaizdu, jog reikia išsamiau išnagrinėti teisingumo idėją. Ji apžvelgiama kituose šios knygos puslapiuose.

Žr.: FEMINIZMAS, LAISVĖ, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, TEISINGUMAS, VERGOVĖ, ŽMOGAUS TEISĖS

LOGIKA

Logika yra samprotavimų ir argumentų mokslas. Šis nekaltas apibrėžimas, kuriuo galima pradėti atitinkamą studijų kursą, slepia daug skepticizmo dėl to, kaip logika gali būti taikoma žmonijos reikalams. Daugelis filosofų atkreipė dėmesį, kad logika yra priemonė, kuria naudodamiesi labai patikimai padarome neprotingas išvadas, ir kad logika gali nepermaldaujamai nuvesti viena kryptimi, kai mūsų širdys ir viltys nenuilsdamos traukia į kitą pusę. Daug kas svarbaus žmonių santykiuose atrodo logikai nepasiekiama, tačiau be jos neturėtume beveik nė vieno žmonijos mokslo ir civilizacijos laimėjimo.

Skeptiškas požiūris į logiką palaiko nesąmonių egzistavimą – nesąmonių, apsirengusių puošniais rūbais, sėdinčių prie vyriausybės stalų, turinčių galią protams, ir ne tik neišsilavinusių bei neraštingų žmonių protams, bet ir vaikų, kurie ir užaugę nepajėgia atsikratyti nepagrįstų ir nelogiškų baimių, vilčių ir

tikėjimo, įdiegtų jiems ankstyvame amžiuje. Logika bendrąja prasme gali padėti ištaisyti šią padėtį – bent jau tiems, kurie yra pakankamai drąsūs, kad ją naudotų ir ja sektų.

Logika kaip mokslas nėra mokslas apie tiesą – ji yra mokslas apie samprotavimus. Samprotavimams reikia faktų, o norint juos gauti, ir gauti tiesiogiai, reikalingas atidumas, bendras supratimas, disciplina, sunkus darbas bei kruopštus tyrimas. Visi šie dalykai daugeliui praslysta pro akis, todėl pasaulyje yra tiek daug kvailybių. Taip yra todėl, kad daugelis samprotavimų faktiškai grindžiami ne faktais, o išankstinėmis nuostatomis ir prietarais, todėl žmonės vieni su kitais kariauja bei spjaudo vieni kitiems į akis.

Išskiriamos trys logikos šakos: *formalioji dedukcinė logika*, nagrinėjanti galimas dedukcinių samprotavimų formas, *indukcinė logika*, nagrinėjanti tyrimų ir samprotavimų būdus, būdingus kasdieniam gyvenimui ir kai kuriems mokslams, ir *neformalioji logika*, kuri nagrinėja įvairių rūšių samprotavimus, pasitelkiamus diskusijose, teisėje ir politikoje – bet kurio padriko tyrimo teiginių nustatymą ir gynimą, klaidingas ir retorines tokių diskusijų priemones. Neformalioje logikoje taikomi dedukciniai ir indukciniai loginiai samprotavimai, tačiau svarbus požymis yra neformaliosios logikos samprotavimo klaidų aptikimas ir išvengimas (tų klaidų, kurios atsiranda ne dėl paties argumento formos ar struktūros), nepriklausomai nuo jo turinio.

Formaliojoje dedukcinėje logikoje *formos* idėja, kaip ir parodo pavadinimas, yra esminė. Formalioji dedukcinė logika nagrinėja ne atskirus argumentus, bet argumentų tipus, kad parodytų, kuris tipas yra taip struktūrizuotas, kad jei prielaidos yra teisingos, išvada taip pat būtų garantuotai teisinga, nepriklausomai nuo nagrinėjamo dalyko. Būtent tai reiškia „pagrįsta“ – ši sąvoka taikoma tik argumentų struktūrai, o ne jų turiniui. Argumentas yra patikimas, jei be pagrįstos formos taip pat yra teisingos prielaidos, tai yra, jeigu tinkami ir jo turinys, ir forma. Taigi argumento patikimumas iš dalies priklauso būtent nuo tų faktų, kurie tvirtinami prielaidose, ir iš dalies – nuo argumento struktūros. Formalioji dedukcinė logika domisi tik tais minėtais klausimais – forma ar struktūra, o jos tikslas – nustatyti, kurių rūšių argumentai teisingi formos požiūriu, t. y., jei pateikiamos teisingos prielaidos, tokia forma užtikrins teisingas išvadas.

Indukciniai argumentai, priešingai, jei jie yra tinkami, lemia tik tam tikrą išvadų tikėtinumo laipsnį. Tikėtinumo laipsnis gali būti labai mažas,

nepaisant to, kad argumentas atrodo puikus. Tai galima pademonstruoti paprasčiausios indukcijos pavyzdžiu – „indukcija pagal paprastą išvardijimą“, kuriame bendroji išvada yra daroma iš riboto konkrečių prielaidų skaičiaus: „Ši gulbė yra balta, ta gulbė yra balta, ana gulbė yra balta... taigi visos gulbės – baltos.“ Tačiau, tiesą sakant, kai kurios gulbės yra juodos, o kai kurios netgi juodai baltos.

Indukcinės išvados visuomet yra platesnės nei prielaidų teiginiai, o dedukcinėse išvadose nėra jokios naujos informacijos, tai tiesiog prielaidų informacijos pertvarkymas. Pažiūrėkime: „Visi žmonės yra mirtingi; Sokratas yra žmogus, todėl Sokratas yra mirtingas.“ Šiuo atveju argumento sąlygos tiesiog buvo perskirstytos išvadai gauti.

Nepaisant to, kad dedukcinio argumento išvadoje gali nebūti jokios naujos informacijos, ji vis dėlto gali būti psichologiškai informatyvi. Tai parodoma pasakojime apie kunigaikštį ir vyskupą. Žymus vyskupas buvo garbės svečias kunigaikščio surengtoje puotoje. Vienu metu kunigaikštis paliko savo svečius, kad kažką įsakytų tarnams, o vyskupas linksmino kompaniją, pasakodamas, kaip seniai, kai jis buvo ką tik įšventintas kunigas, pirmasis asmuo, kurio išpažinties jis išklausė, buvo itin šlykštus serijinis žudikas. Tada kunigaikštis grįžo, paplekšnojo vyskupui per petį ir pasakė: „Vyskupas ir aš esame labai seni pažįstami. Tiesą sakant, aš buvau pirmasis asmuo, kurio išpažinties jis išklausė.“ Likusieji svečiai, paklusę akivaizdžiai logikai, paskubomis išvyko.

Logiką kaip mokslą pirmasis susistemino Aristotelis. Su papildymais ir pratęsimais, kuriais ypač rūpinosi viduramžių logikos mokyklos, iki XIX amžiaus Aristotelio logika buvo laikoma akivaizdžiai užbaigtu mokslu. Tačiau vėliau, matematikų Augusto de Morgano (*Augustus De Morgan*), Džordžo Būlio (*George Boole*) ir ypač Gotlobo Fregės (*Gottlob Frege*) pastangomis ji buvo pertvarkyta į matematinę arba „simbolinę“ logiką – daug galingesnę ir platesnę priemonę nei Aristotelio logika. Viena iš naujovių, dėl kurios tai tapo įmanoma, buvo sukurta žymėjimo sistema, kuria galima išreikšti vis sudėtingesnes sąvokas. (Dabartinis sąvokos standartas išvestas iš to, kurį pirmieji apibrėžė Bertranas Raselas (*Bertrand Russel*) ir Alfredas Nortas Vaithedas (*Alfred North Whitehead*) savo veikale *Principia Mathematica* („Matematikos principai“).)

Aristotelio logika remiasi į tris vadinamuosius minties dėsnius: *tapatybės principą*, kuriame teigiama, kad „A yra A“, *neprieštaravimo principą*, kuriame

teigiama, kad „kartu negali būti ir A, ir ne A“, ir *vidurio nebuvimo principą*, kuriame teigiama „arba A, arba ne A“. (Augustas de Morganas parodė, kad paskutinieji du principai yra tiesiog kitaip pasakytas tas pats dalykas.)

Pavyzdys, kaip Aristotelio logikoje buvo tiriamos išvados, yra „prieštaravimų kvadratas“. Jei raidėmis S ir P žymimas atitinkamai veiksnys ir tarinys (sakinyje „stalas rudas“ veiksnys yra „stalas“, o tarinys – „rudas“), galima apibūdinti keturias standartines teiginių formas:

A: universalus teigimas „visi S yra P“,
E: universalus neigimas „joks S nėra P“,
I: dalinis teigimas „kai kurie S yra P“,
O: dalinis neigimas „kai kurie S yra ne P“.
Išdėstant juos taip:

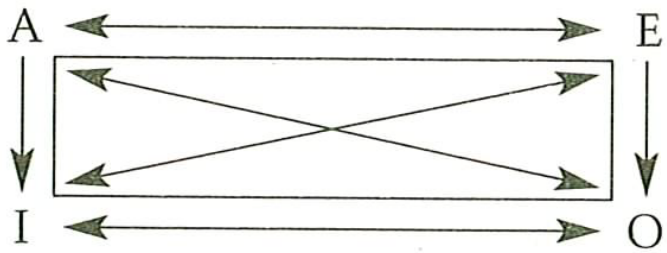

galima perskaityti „tiesiogines“ išvadas: A lemia I, E lemia O, A ir O yra prieštaraujantys, kaip ir E ir I; A ir E yra priešingybės (jie kartu gali būti klaidingi, bet abu negali būti teisingi) ir I ir O yra subpriešingybės (jie abu kartu gali būti teisingi, bet negali abu kartu būti klaidingi). Sudarant atitinkamas deklaratyviąsias versijas anglų kalba: vietoje A įrašant E ir kitas raides, greitai parodoma, ką tai reiškia, pavyzdžiui, A: visi vyrai yra aukšti, E: nėra aukštų vyrų, I: kai kurie vyrai yra aukšti, O: kai kurie vyrai nėra aukšti.

Pagrindinis Aristotelio ir jo tradicinės logikos tyrimo objektas buvo silogizmas – argumento forma, kurioje išvada gaunama iš dviejų prielaidų. Savo veikale „Išankstinė analizė“ *(Prior Analysis)* Aristotelis apibrėžė silogistinį samprotavimą kaip diskursą, kuriame „tam tikri dalykai yra prielaidos, o kiti būtinai iš jų išplaukia, nes jie tokie yra“. Standartinis pavyzdys – „Visi žmonės

yra mirtingi. Sokratas yra žmogus, todėl Sokratas yra mirtingas.“ Tai kategorinio silogizmo pavyzdys, kurį sudaro dvi prielaidos – pagrindinė prielaida „visi žmonės mirtingi“ ir pagalbinė prielaida „Sokratas yra žmogus“ – bei išvada, kurią galima daryti iš šių prielaidų: „Sokratas yra mirtingas“. Pažymėtina, kad šiame silogizme didžiausia prielaida yra apibendrinimas, o pagalbinė prielaida ir išvada yra dalinės. Aristotelio tradicijoje visų formų silogizmai klasifikuojami pagal kiekybinį požymį (visi, kai kurie), kokybinį požymį (teiginys, neiginys) ir skirstomi pagal prielaidas ir išvadas, kuriant 256 taip atpažįstamas mnemonines schemas: *Barbara* (AAA), *Celarent* (EAE), *Darapti* (AAI) ir t. t., raidės AEIO aiškinamos pagal sąsają su anksčiau minėtu prieštaravimų kvadratu. Iš šių 256 formų tik 19 yra pagrįstos (ir net kai kurios iš jų – prieštaringos).

Nauja „simbolinė logika“ yra daug galingesnė ir platesnė priemonė nei tradicinė silogistinė logika. Joje pasitelkiami simboliai nepatinka tiems žmonėms, kuriems nepatinka bet kas, kas atsiduoda matematika. Bet šiek tiek atidžiau į ją pažvelgus pasirodo, kad toli gražu nėra ko bijoti, o simboliai ypač naudingi ir informatyvūs.

Šioje logikoje standartinis žymėjimo būdas yra mažosiomis abėcėlės raidėmis žymimos prielaidos: „p“, „q“, „r“... ir sudaromas nedidelis simbolių rinkinys, siekiant parodyti santykius tarp jų: „&“ yra „ir“, „v“ yra „arba“, „->“ yra „jei..., tai...“ ir „-“ yra „ne“, taigi:

p&q (tariama „p ir q“)
pvq (tariama „p arba q“)
-p (tariama „ne p“) .

Operatorius „&“ ir kitus galima labai paprastai ir informatyviai apibrėžti „loginės reikšmės lentelėmis“ (jeigu „T“ reiškia „teisinga“, o „F“ – „klaidinga“):

p	q	p&q
T	T	T
T	F	F
F	T	F
F	F	F

Tai rodo, kad tik „p&q“ teisingas tik tada, kai ir „p“, ir „q“ yra teisingi. Jei vienas iš jų arba abu yra klaidingi, „p&q“ yra klaidingas. Tai apibrėžia jų prasmę loginiame skaičiavime. „v“ („arba“) atveju yra taip:

p	q	pvq
T	T	T
T	F	T
F	T	T
F	F	F

Tai rodo, kad „pvq“ yra teisingas, jei bent vienas iš „p“ arba „q“ atskirai yra teisingas, o „pvq“ tik tada neteisingas, jei neteisingi ir „p“, ir „q“. Tai apibrėžia „v“ prasmę loginėje sekoje.

Šiais paprastais elementais ir intuityviai naudojant skliaustus, kad būtų aišku, galima ištirti argumentų formų pagrįstumą arba nepagrįstumą. Pavyzdžiui: iš prielaidų „p -> q“ ir „p“ visada galima daryti išvadą „q“, nesvarbu, kokios loginės reikšmės yra priskirtos atskirai p ir q. Užrašykite šį argumentą taip:

[(p -> q) &p] -> q.

Galima įrodyti, kad tai yra loginė tiesa, sudarant „loginės reikšmės lentelę“ taip:

p	q	p->q	(p->q)&p	[|p->q)&p] ->q
T	T	T	T	T
T	F	F	F	T
F	T	T	F	T
F	F	T	F	T

Tai, kad paskutiniame stulpelyje „T“ visose keturiose eilutėse pasirodo po rodykle, rodo, kad visa eilutė [(p -> q) &p] -> q yra „T“, nesvarbu, kokios atskirų komponentų loginės reikšmės yra „T“ ir „F“. Tai „loginė tiesa“ arba „tautologija“, iš to išplaukia, kad teisingas bet koks argumentas, kurio forma:

1 prielaida: p->q
2 prielaida: p
Išvada: q.

Ši argumento forma kartais vadinama *modus ponens*. Loginės reikšmės lenteles galima naudoti norint patikrinti, ar galioja tolesni teiginiai:

1 prielaida: p->q
2 prielaida: q
Išvada: p

ir

1 prielaida: p->q
2 prielaida: -q
Išvada: -p.

Galima nustatyti, kad pirmasis teiginys yra *klaidingas*, tai vadinama „klaida dėl išplaukiančio patvirtinimo“ (p->q „p“ yra „pirmesnis“ ir „q“ „paskesnis“, čia „patvirtinamas“ naudojant kaip antrąją prielaidą), nes vienoje iš eilučių po rodykle [(p->q)&q] -> p yra „F“, taigi:

p	q	p->q	(p->q)&p	[|p->q)&p] ->q
T	T	T	T	T
T	F	F	F	T
F	T	T	F	T
F	F	T	F	T

Tais atvejais, kai „F“ atsiranda *kiekvienoje* eilutėje po paskutinio operatoriaus, tai – ne *klaida*, bet *loginė klaida*.

Tačiau antras pavyzdys yra logiškai galiojanti išvados forma, kaip rodo jo loginės reikšmės lentelė – jis žinomas kaip *modus tollens*.

Tai yra „prielaidų skaičiavimo“ užuomazgos – šis skaičiavimas nagrinėja visas prielaidas apimančius argumentus. Bet tikrasis darbas prasideda, kai prie

šio skaičiavimo prisideda kelios galingos priemonės, paversdamos jį „predikato skaičiavimu“ prielaidų viduje. Tai svarbu, atsižvelgiant į tai, kad prielaidos tvirtina, jog visi, arba daug, arba mažai, arba keletas ar bent vienas tam tikras dalykas turi tam tikrą savybę, ir mes norime suprasti galiojimą pagal šį tikslesnį struktūros laipsnį, turime naudoti kvantatoriaus („kiek“) išraiškas.

Šiuo tikslu mažosiomis raidėmis nuo abėcėlės pabaigos „x“, „y“, „z“ yra žymimi atskiri dalykai ir kvantatoriaus simboliai (x) ir (Ex) naudojami žymėti atitinkamai „visi dalykai yra x“ ir „bent vienas dalykas yra x“ (atlieka loginį veiksmą visoms kvantatoriaus išraiškoms, nereiškiančioms „visi“, pvz., „kai kurie“, „daug“, „dauguma“, „keli“, „trys“, „keturi“, „milijonas“ ir pan.). Didžiosiomis abėcėlės raidėmis F, G, H žymimos tokios predikato išraiškos, kaip „... yra rudas“ ir „... priklauso karalienei“. Taigi sakinys „stalas yra rudas“ būtų užrašomas (Ex) (Fx&Gx), skaitoma „yra bent vienas toks x, kad x yra F ir x yra G“, reiškia „yra bent vienas toks x, kad x yra stalas ir x yra rudas“.

Įvedus papildomas taisykles, leidžiančias „priskirti“ bendrąsias formos (x) Fx išraiškas ir suteikti atskiras formos Fa išraiškas (naudojant mažąsias raides nuo abėcėlės pradžios išreikšti atskiriems asmenims), kaip ir anksčiau gali būti tikrinamas argumentų pagrįstumas. Taigi *modus ponens*, kuris anksčiau buvo išreikštas kaip [(p -> q) &p] -> q, išreikštas kvantatoriumi gali atrodyti taip:

(x)|[(Fx -> Gx) & Fx] -> Gx).

Priskyrimo taisyklės leidžia perrašyti taip:

[(Fa->Ga) & Fa] -> Ga.

Tai, kaip matome, yra *modus ponens* atvejis.

Diskusijos dėl induktyvios logikos dažnai vyksta kartu su diskusijomis apie mokslinę metodologiją dėl akivaizdžios priežasties, kad mokslas tiria faktų grupę, ir hipotezės arba prognozės sudarymo procesas ir jos empirinis bandymas gali nebūti tiek įtikinamas, kaip to tikimasi deduktyvioje logikoje, galbūt išskyrus tuos atvejus, kai įrodoma, kad hipotezė tikrai klaidinga.

Įdomu tai, kad induktyvusis samprotavimas deduktyvios logikos požiūriu visuomet neteisingas. Jo išvados, kaip jau minėta, visada platesnės nei api-

brėžtos prielaidos. Atitinkamai dauguma diskusijų, susijusių su indukcija, yra apie prasmę – kai teiginys gali būti laikomas pagrįstu. Atrodo, kad nesutarimų priežastis slypi tame, kad indukcija grindžiamas patvirtinimas jau savaime yra induktyvus, t. y. jis rodo, kad tai gerai tiko praeityje. Jei tai išeina iš loginio rato, tada prielaida, kuria remiamasi, kad pasaulis yra nuoseklus, o dėsniai ir įvykių kombinacija jame – stabilūs ir patikimai pasikartoja, turi būti priimta kaip pagrindinė prielaida. Bandymai pateisinti šią prielaidą gali būti tik patys induktyvūs, taigi, jei tokios išvados tiesiog daromos, jos paprasčiausiai vėl įveda loginį ratą, kai bandoma įrodyti prielaidos teisingumą, o ne klaidingumą.

Indukcinė išvada gali būti įvairių formų. Indukcija pagal paprastą išvardijimą jau paminėta; taip pat egzistuoja – ir apskritai geresnės – indukcijos rūšys, kai forma gaunama iš priežasties pasekmės, statistikos ir tikimybinių išvadų ir argumentų pagal analogiją, kurie visi, atsakingai kontroliuojant ir atsižvelgiant į jų atmetamumą, praktiškai naudojami ir moksliniuose tyrimuose. Iš apklausų pagal reprezentatyvias gyventojų imtis daromos išvados apie bendrą požiūrį ir paprastai tokios išvados būna gana patikimos – tai vienas įtikinamas pavyzdys, kaip veiksmingai galima valdyti indukciją. Argumentų, remiančių indukciją, galima rasti taikant racionalumo sąvoką: asmuo, rimtai neatsižvelgiantis į išvadą, mąstant „verčiau pasiimsiu skėtį, nes gali lyti“, elgiasi neracionaliai. Jei daryti išvadas iš indukcinių išvadų yra racionalu, tai pateisina indukciją.

Posūkį debatuose apie indukciją padarė amerikiečių filosofas Nelsonas Gudmanas (*Nelson Goodman*). Jis teigė, kad į problemą galima pažvelgti kitaip – panašiai, kaip mes grindžiame tam tikrus dalykus, teigdami, kad dalykų aprašymas ateityje priklauso nuo to, kaip juos aprašome dabar. Pavyzdžiui, manome, kad smaragdus, kuriuos rasime ateityje, galime pagrįstai apibūdinti kaip žalius, nes visi smaragdai iki šiol istorijoje buvo žali. Tačiau, tarkime, kas nors sudaro naują žodį „žalynas“, kuris reiškia „žalias iki šiol ir mėlynas ateityje po datos X“. Tada žodis „žalynas“ taikomas smaragdams taip pat teisėtai, kaip žodis žalias, nes smaragdai buvo žali iki šiol ir apibrėžtis „žalynas“ tik reikalauja, kad jie taptų mėlyni ateityje. Dabar, akivaizdu, kad mes manome, jog labiau pagrįstas teisingas apibūdinimas ateities smaragdams yra „žalias“, o ne „žalynas“. Bet kuo mes remiamės, taip manydami? Juk įrodomasis pagrindas abiem aprašymams yra lygiai toks pat – būtent, kad praeityje ir dabar visi smaragdai yra žali.

Be induktyviosios logikos ir formalios dedukcinės logikos yra ir kitų šio mokslo sričių, kuriose logikos principai ir sąvokos pasitelkiami darbui su idėjomis. Taigi yra „neraiškioji logika“, nagrinėjanti sritis, kuriose yra neapibrėžti terminai ir netikslios koncepcijos, „turinio logika“, susijusi su sritimis, kurių kontekstas pažeidžia įprastus logikos dėsnius (pavyzdžiui, kai pateikiama nuoroda į tam tikras sąlygas); „deontinė logika“, susijusi pirmiausia su etikos samprotavimais ir pareigos idėjomis (išreikšta tokiais žodžiais, kaip „privalo“ ir „turi“); „daugelio vertinimų logika“, kurioje yra daugiau nei dvi loginės reikšmės „teisinga“ ir „klaidinga“; „parakonsistencinė logika“, kurioje egzistuoja, priimami ir valdomi prieštaravimai; „episteminė logika“, kurioje pasitelkiami operatoriai „tiki“, „žino, kad“ ir kt.

MARKSIZMAS

Marksizmo įkūrėjai Karlas Marksas ir Frydrichas Engelsas manė, kad jie sukūrė bendrą pasaulio ir žmonių visuomenės raidos teoriją, kuri tuo pat metu yra ir išsami politinė filosofija, ir veiksmų planas. Jų požiūris į visuomenės prigimties tyrimus, jos pokyčius laikui bėgant bei įžvalgos, kaip ji keisis ateityje, buvo formuluojamas kaip mokslinis – jie manė, kad istorija, kaip ir tai, kas vyksta gamtoje, vystosi pagal tam tikrus dėsnius, kurie gali būti nustatyti ir aprašyti. Jų sukurto metodo ašį sudarė pažadas, kad galima sukurti mokslinę visuomenės teoriją, kuri pakeistų prielaidomis grindžiamas religijos, asmens kulto ir utopijos sąvokas.

Revoliucijos, po kurių XX a. pradžioje ir viduryje susikūrė komunistinės valstybės (ypač Rusija ir Kinija), tariamai rėmėsi marksizmo principais, nors juos papildė ar pakeitė Vladimiro Lenino ir Mao Dzeduno (*Mao Zedong*) teorijos, o kiekvienu atveju jos įvyko tokiomis aplinkybėmis, kurios buvo tolimos nuo išsivysčiusio pramoninio kapitalizmo, kurį K. Marksas laikė esmine proletarinės revoliucijos prielaida.

Marksizmo pagrindą sudaro ekonominių santykių teorija. Kurdamas ekonomikos teorijas, K. Marksas primygtinai teigė, kad jų negalima atskirti nuo istorinių ir socialinių aplinkybių. Darbo užmokesčio ir pelno tyrimai gali atrodyti kaip neatskiriama ekonominės teorijos dalis, tačiau jų negalima visiškai suprasti, nepažvelgus į išsamesnį darbdavių ir darbuotojų santykių vaizdą, o tai, savo ruožtu, reikalauja istorinio konteksto analizės.

Pasak K. Markso, svarbiausi socialiniai santykiai, kuriais grindžiami ekonominiai veiksniai, susidaro tarp socialinių klasių. „Klasę“ paprasčiausiai galima apibrėžti kaip panašų gyvenimo būdą gyvenančią grupę žmonių, kurie turi tam tikrų bendrų interesų arba, tiksliau – tam tikrų savanaudiškų tikslų. Mėgstamiausias marksistų pavyzdys buvo kontrastas tarp žemės savininkų-feodalų ir baudžiauninkų. Kiekvienos klasės nariai siekė sau kuo daugiau naudos: baronai norėjo pelnytis iš baudžiauninkų darbo, baudžiauninkai – iš darbo, kurį dirbo sau ir savo šeimoms. Taigi atskirų asmenų lygmeniu konfliktas vyko beveik nuolat, o dažnai (pavyzdžiui, Voto Tailerio (*Wat Tyler*) valstiečių sukilimas 1381 m.) tai pasireikšdavo kaip klasių kova, kurią galima apibūdinti revoliucinėmis sąvokomis.

Feodalizmą pakeitė kapitalizmas. Tai, visų pirma, lėmė specializuota gamyba, kuriai atsirasti sąlygas sudarė iškilusi pirklių klasė, veikianti kaip tarpininkė – jie pirkdavo perteklinę produkciją ir keisdavo ją į kitų gamintojų prekes ir paslaugas kitose vietose. Be to, kai kurie gamintojai pradėjo įdarbinti savo žmones, mokėdami jiems padienininko darbo užmokestį. Taigi kapitalizmui vystantis susidarė dvi tarpusavyje susijusios klasės: kapitalistų ir pramonės darbininkų.

Kovas, susijusias su tokiu galios ir ekonominių santykių pasikeitimu, marksistai apibūdina kaip revoliucijas. Kaip tokių revoliucijų pavyzdžius pats K. Marksas nurodo Anglijos pilietinį karą ir Prancūzijos revoliuciją. Nė vienas judėjimas tuo metu neragino ekonominių santykių pakeisti smurtu, o laikė save tam tikrų idėjų bei idealų įgyvendinimo priemone, tačiau, kaip pastebėjo K. Marksas, „kaip negalime spręsti apie asmenį, remdamiesi jo požiūriu į save, taip ir revoliucinis laikotarpis negali būti vertinamas pagal savęs suvokimą“.

Nors klasių kova marksistinėje teorijoje laikoma pagrindine istorijos varomąja jėga, reikia atsižvelgti į dvi susijusias aplinkybes. Viena iš jų yra išaugusi žmonijos galia gamtai, nulemta mokslo ir technologijų, o kita – pasikeitęs moralinis požiūris, pakitus socialiniams santykiams tarp klasių. Jei pripažįstama, kad tam tikra moralė paprasčiausiai atspindi visuomenės santvarką tam tikru jos vystymosi etapu, tada nebesiekiama tokių „moralės principų“, kurie laikomi gerais ir nekintamais. Dauguma idėjų yra klasinės, o esamu istoriniu momentu vyrauja dominuojančios klasės idėjos.

Todėl idėjos yra antraeilės, lyginant su esminiais faktais – gamybos formomis visuomenėje, nes jos tiesiog įkūnija tai, ko reikia valdančiajai klasei,

kad ji išsaugotų savo pranašumą. Tačiau iškilus prieštaravimams tarp vyraujančių sąlygų ir naujų gamybos jėgų, atsiranda ir naujų idėjų. Kitas mėgstamas marksistų pavyzdys skamba taip: kai pirmieji pirkliai susidūrė su feodaliniais prekybos apribojimais, jie panoro pakeisti taisykles, gauti daugiau veiksmų laisvės ir įtakos tokiais klausimais, kaip mokesčių nustatymas. Taigi nors idėjos kyla iš materialinių sąlygų, jos gali turėti šioms įtakos ir jas nukreipti, kai atsiranda materialinių sąlygų konfliktai, – jie turi kilti, atsižvelgiant į jų įkūnijamus klasių konfliktus.

Šios idėjos apie socialinę raidą sudaro „istorinį materializmą“ – K. Markso istorijos filosofiją. Istorinis materializmas aprašo materialinių sąlygų dinamiką ir naujai susidarančių klasių kovą prieš įsitvirtinusius interesus, kurie tas sąlygas siekia išsaugoti savo naudai. Tačiau iš esmės siekiama ne tik apibūdinti šį procesą, bet ir padėti tiems, kuriuos jis engia, t. y. visam laikui pakeisti jį geru. Marksizmas teigia, kad kai žmonės supranta, kaip veikia istorija, jie gali nukreipti ją taip, kad galiausiai gerai būtų visiems. Kaip rašė F. Engelsas, „objektyvios išorinės jėgos, kurios iki šiol vyravo istorijoje, bus valdomos pačių žmonių. Žvelgiant tik iš šio taško, galima tvirtinti, kad žmonės kurs istoriją visiškai sąmoningai.“

Suvokti pagrindinius marksizmo bruožus ir išskirti jo prielaidas galima tik to meto kontekste. Šių dienų stebėtojui nėra taip jau akivaizdu, kad „pramonės darbininkų klasė“ yra beširdžių, tingių ir makiaveliškų kapitalistų sąmoningo išnaudojimo objektas, kaip buvo K. Marksui, gyvenusiam Londone tuo metu, kai baisus skurdas ir vargingi lūšnynų proletarai aštriai kontrastavo su *Mayfair* turčių kvartalo lobiais ir gerove. K. Marksui atrodė neįmanoma, kad ši padėtis galėtų ar turėtų būti ištaisyta atskiromis reformomis, jam atrodė, kad vienintelė išeitis engiamai daugumai, kurią kapitalistinės gamybos formos nulemtos sąlygos atskyrė pačią nuo savęs, yra revoliucija.

Ką tik aprašyta teorija kartkartėmis vadinama „klasikiniu marksizmu“, norint pabrėžti faktą, kad nesuskaičiuojama gausybė teoretikų ir aktyvistų ją papildė, apkarpė ir pakeitė, stengdamiesi pritaikyti kintančioms sąlygoms arba ypatingoms aplinkybėms, pavyzdžiui, kaip Leninas ir Mao Dzedunas ją pritaikė atsilikusioms žemės ūkio šalims, kuriose sukėlė revoliucijas.

Nepaisant išskirtinio K. Markso vardo naudojimo, marksizmas yra bendras Karlo Markso ir Frydricho Engelso proto vaisius. Šie du vyrai pirmą kartą

susitiko 1844 m., ir nuo tada pradėjo visą gyvenimą trukusį bendradarbiavimą, kurio metu sukūrė daug fundamentalių darbų – vienas iš anksčiausių yra 1848 m. paskelbtas žymusis „Komunistų partijos manifestas“ (*Communist Manifesto*). F. Engelsas buvo turtingo pramonininko sūnus ir todėl galėjo paremti K. Marksą, kuris daug metų praleido Blumsburio Britų bibliotekoje, gilindamasis į literatūrą ir rašydamas savo monumentalųjį veikalą „Kapitalas“ *(Das Kapital)*, kurio neužbaigė iki savo mirties. 1883 m. F. Engelsas redagavo literatūrinį K. Markso palikimą ir pats parašė nemažai svarbių darbų. Jis pergyveno K. Marksą dvylika metų.

Marksizmas buvo XX a. komunistinių revoliucijų įkvėpėjas ir šauklys, tačiau žlugus SSRS, o Kinijos komunistų partijai atsisakius marksizmo ekonomikos, bei dėl empiriškai akivaizdaus to socializmo, kuriame buvo laikomasi marksistinio arba marksizmo paveikto požiūrio į visuomeninę gamybos priemonių nuosavybę bei centralizuotą ekonomiką, žlugimo, liovėsi būti konkrečių politinių veiksmų platforma. (Kita vertus, galima pagrįstai teigti, kad nei marksizmas, nei socializmas niekuomet ir niekur iš tikrųjų nebuvo išbandyti, nes režimai, prisiėmę šias etiketes, niekada neįrodė esantys jų verti.)

Visgi marksizmo idėjos išliko labai įtakinga kultūrinė ir filosofinė jėga, be kita ko, padedanti analizuoti ir kritikuoti meno ir žiniasklaidos tendencijas. Ji išliko ir kai kuriose sociologinio mąstymo mokyklose, atsispindi feministiniame mąstyme bei tarnauja kaip nepriklausoma praktiškai bet kokios kritikos platforma. Gerai uždirbančio politechnikos instituto dėstytojo odiniu švarku pasaulyje marksistinę retoriką galima suderinti su, tarkime, Ž. Lakano (*Jacques Lacan*) idėjomis – ar iš tiesų bet kokiomis idėjomis – ir parodyti prieštaravimus *a la carte*. Kai kurie iš tokių skelbėjų tikrai persigąstų, jei santvarkos, kurias jie puola, iš tikrųjų nustotų veikti, arba jei reikėtų pasiraitoti rankoves ir sukurti alternatyvą, galbūt skirtą pamaitinti badaujančius žmones ar nuraminti piktas smurtaujančias gaujas. Tačiau taip jau yra, kad kritiko pašaukimas yra viena iš patogiausių ir maloniausių profesijų, jei tik kritikas nebijo spyrio iš to, kuriuo abejoja.

Žr.: KAPITALIZMAS, KOMUNIZMAS, POLITIKA, SOCIALIZMAS, TOTALITARIZMAS

MEILĖ

Meilė yra itin įvairiapusis ir – kaip sakoma gerai žinomoje dainoje – puikiausias dalykas. Egzistuoja tėvų meilė vaikams ir vaikų meilė tėvams, draugų meilė, kartu patyrusių išbandymus bendradarbių ir bendražygių meilė, žmonių meilė jų naminiams gyvūnėliams, taip pat erotinio pobūdžio ir romantiška meilė, minima daugelyje eilėraščių, apsakymų ir filmų bei dažnai susijusi su jaunuolių ar vos vyresnių žmonių patirtimi, kaip surasti ir susijungti su kitu svarbiausiuoju asmeniu, nors tokia meilės forma nėra išimtinai būdinga jokiai amžiaus grupei.

Anglų (kaip ir lietuvių – vert. past.) kalboje yra tik vienas nepakankamas žodis, kuriuo gali būti išreiškiamos visos šios skirtingos emocijos – prieraišumas, meilumas, rūpestis, ilgesys, geismas, priklausomybė, lepinimas, aistra, skausmas, ekstazė, erotika, romantika – ir santykiai, kurie jas apima. Graikai vartojo kelis žodžius, kurie leido aiškiau išskirti meilės rūšis: *agape* (αγαπη), *storge (*στοργε*), philia (*φιλια*)*, *ludus*, *eros (*ερως*)*, *praima (*πριγμα*)*.

„Agapė“ reiškia nesavanaudišką meilę žmogiškosioms būtybėms. Lotyniškai šis žodis skamba kaip *caritas*, iš jo kilęs angliškas žodis *charity (labdara)* (ir kiek šiltesnis – *cherish* (puoselėti)). Šią meilės formą aukština krikščioniška moralė – ji kyla iš Jėzaus nurodymų savo sekėjams „mylėkite vieni kitus“ (Jn 13, 34–35), „mylėk savo artimą kaip pats save“ (Mt 22, 37) bei apaštalo Pauliaus teiginio, kad meilė yra didesnė, nei ją lydinčios tikėjimo ir vilties dorybės (1 Kor 13, 13).

Agapė dar vadinama „meilės švente“ – tai buvo pirmųjų krikščionių bendros vaišės arba Komunija, minint Paskutinę Vakarienę. Laikui bėgant, Komunija ir mišios buvo atskirtos nuo įprastinių vaišių, nes idėja sujungti mistinius mišių įvykius su įprastu bendravimu vėlesniais amžiais pasirodė šventvagiška.

Šia prasme jausti agapę – brolišką meilę kitoms žmogiškoms būtybėms – yra moralinė pareiga. Kitokia yra *storge* (kartkartėmis – *philia*) – meilė, kurią jaučia tikri broliai ir seserys ar kuri gimsta tarp ginklo draugų ar žmonių, turinčių tokią bendrą patirtį, kaip drauge išgyventos tragedijos. Agapė sutinkama ir kitose moralinėse tradicijose, be kita ko – senovės Kinijos moizme, kurio įkūrėjas Mo Dzi (*Mo Zi*) (gyvenęs 470–390 m. pr. Kr., beveik Sokrato

amžininkas) mokė *bo-ai* doktrinos, kurios reikšmė apima ir „nešališką susirūpinimą“ ir „meilę“ – taip visi žmonės turi žvelgti vieni į kitus.

Erotinė meilė yra lytinis, jausminis, fizinis ir emocinis potraukis. Ji pasižymi intensyvumu, fiziniu troškimu, išskirtinumu, intymumu ir giliu seksualiniu geismu. Ji gali pakeisti pasaulį abiem įsimylėjėliams, lemti netikrovišką ir per daug optimistinį požiūrį vienas į kitą, arba, esant nepalankioms aplinkybėms, apokaliptinę aistrą, kosminę tragediją ir sielvartą, netgi (kaip ir nemirtingame pasakojime apie Romeo ir Džuljetą) paskatinti savižudybę. Jei tokia meilė tampa apsėdimu, nesusivaldymu ir nepastovumu, graikai ją tiksliau apibūdindavo kaip maniją (*mania,* μανια). Maniakišką meilę (jei iš tiesų tai yra meilė) graikai laikė kančia, labiau dievų paskirta bausme nei kuo kitu. Beje, nemažai graikų tą patį manė apie erotinę meilę.

Ludus yra žaisminga meilė, nerūpestingų draugų meilė arba susižavėjimas žmonių, kurie nėra giliai įsimylėję, tačiau juokauja, ginčijasi ir mėgaujasi vienas kito draugija kaip atgaiva, o ne kažkuo rimčiau.

Storge reiškia gilią ir nuoširdžią draugystę (vėlgi, tikslesnis žodis galbūt būtų *philia*), meilę, kurią vienas kitam jaučia darnios šeimos nariai ar sutuoktiniai po daugelio drauge praleistų metų. Tai ramesnis ryšys, besiremiąs abipusiu supratimu ir sutarimu.

Pragma yra pragmatiška meilė, ją ne visada lengva atskirti nuo anksčiau minėtos *storge*. *Pragma* – tai meilė, kuri dažniau jaučiama ar užmezgama protu nei širdimi, dažnai ji kyla dėl praktinių priežasčių, pavyzdžiui, pranašumų, kuriuos teikia santuoka ar ilgalaikė partnerystė.

Sociologiniai vyrų ir moterų polinkių tyrimai pagal šias sąvokas rodo, kad vyrai labiau linkę į *ludic* ir erotinės meilės formas, o moterys – į pragmatišką ir *storge* meilę, ypač kai kalbama apie bendrą gyvenimą ir šeimos kūrimą. Fiziologiniais meilės aspektų tyrimais nustatytas hormono oksitocino vaidmuo tarpusavio potraukiui – šis hormonas išsiskiria fizinio artumo, pavyzdžiui, glamonių ir lytinių santykių metu. Kiti fiziologiniai veiksniai – akivaizdžiai matomas paraudimas ir besidaužanti širdis, kuriuos patiria nuo meilės apsvaigę asmenys, galvodami apie mylimąjį ar jį arba ją sutikę. Taip pat buvo keliama hipotezė, kad svarbus vaidmuo užsimezgant traukai tenka kvapui ir signalams, o erotinė ir maniakiška meilė (tai ir nurodo jos pavadinimas) turi nemažai bendro su psichoze.

Kai kurie tyrėjai romantinės meilės jausmą, kuris skatina sudaryti santuoką, skirsto į tris etapus, kurių kiekvienas turi cheminį pagrindimą. Pirmąjį etapą, aklą meilę ir aistrą, skatina testosterono ir estrogeno hormonai (testosteronas veikia ir moteris, jis taip pat gali būti vadinamas aistros hormonu). Antrasis tikrojo įsimylėjimo etapas, atrodo, labai susijęs su neuromediatorių, vadinamų monoaminais, rinkiniu, ypač dopaminu ir adrenalinu. Pirmąjį suaktyvina rūkymas ir kokaino vartojimas bei mylimojo artumas, o antrasis lemia nuraudimą ir padažnėjusį širdies plakimą – tai didelės aistros požymis. Čia taip pat dalyvauja serotoninas – beprotybės chemikalas, kuris atsakingas už laikiną pamišimą, susijusį su aklos meilės medaus mėnesio etapu.

Galiausiai, jei viskas klostosi gerai, atsiranda prisirišimas, ir būtent tai daro santykius ilgalaikiais. Jei juos ketinama tęsti, čia jau pradeda veikti oksitocinas, o drauge su juo (jei erotiškai susijaudinusio stepių pelėno mokslinių tyrimų rezultatai gali būti pritaikomi ir žmogui) – ir vazopresinas.

Funkcinė smegenų magnetinio rezonanso tomografija (fMRT) atskleidžia tam tikrus smegenų veiklos modelius, susijusius su mintimis apie mylimąjį arba jo ar jos atvaizdų žiūrėjimu. Svarbi tokios tomografijos ypatybė yra tai, kad ji atskleidžia priekinės žievės aktyvumo slopinimą, o ši smegenų sritis būna ypač aktyvi, kai žmonės kenčia nuo depresijos.

Greta anksčiau aprašytų cheminių procesų (o taip pat ir kaip jų dalis) svarbų vaidmenį traukiant arba atstumiant kitus vaidina ir asmenų „kūno kalba“. Seksualiniai signalai, kuriuos siunčia plaukai, tarpas tarp krūtų, išlinkimai, moterų ir vyrų kūno formos, akys, gestai ir kūno padėtis, pasąmoningai priimama kaip panašumas į save ar tėvus (bandymai atskleidė, kad moterys mėgsta kvapus, kurie primena jų tėvą) – viskam tenka savas vaidmuo. Jau nestebina, jog šie rezultatai atskleidžia, kad meilė yra giliai biologinis dalykas. Žinoma, daugumą psichinės veiklos operacijų smegenys atlieka nesąmoningai. Tad dažniausiai priežasčių, kodėl tam tikri du žmonės susijungia ir susiporuoja (trumpam ar ilgam), jie – kad ir ką jie aiškintų kitiems – tikrai nesupranta, nes jos slypi pernelyg giliai.

Mylėti ką nors kitą, o erotinės ir romantiškos meilės atveju – ir pačiam būti mylimam, yra vienas didingiausių ir nuostabiausių žmogaus išgyvenimų. Žmonės ne visada myli „sklandžiai“ – meilės jausmas juos kartkartėmis padaro pamišusius ar pavydžius, norinčius įkalinti tuos, kuriuos myli, mono-

polizuoti jų dėmesį sau ir užvaldyti jų kūną ir protą. Aklos meilės etape, kai aistros kaitra sulydo du į vieną, paprastai to nori abi pusės, tačiau labai lengva pamatyti, kad toks siekis gali būti žalingas ilgesniems santykiams, taip pat – tėvų ir vaikų santykiams, nes nei asmenybės slopinimas, nei pernelyg didelė priklausomybė nėra gerai.

Ir visgi mylėti „tinkamai“ – o tokia meilė užvaldo mintis, žadina kilnumą, pakantumą, bet kartkartėmis ir skausmą – yra nuostabus dalykas, kurį galima dovanoti kitam žmogui ir pasauliui, ir šis jausmas gali išryškinti geriausius mylinčio asmens bruožus. Tokia meilė kantri, maloninga, nepavydi, ji nesididžiuoja ir neišpuiksta, neieško sau naudos, nepasiduoda piktumui, pamiršta, kas buvo bloga, nesidžiaugia neteisybe ir su džiaugsmu pritaria tiesai. Tokia meilė yra geriausia iš visų įmanomų žmonijos būsenų ir patirties.

METAFIZIKA

Metafizika yra filosofijos šaka, kuri gilinasi į pačią tikrovės prigimtį. Ji siekia nustatyti, kas, galiausiai, iš tiesų egzistuoja ir kas yra pati egzistencija. Ji kelia klausimus, ar greta fizinės tikrovės Visatoje yra tokių dalykų, kaip dievybės, abstraktūs objektai (pavyzdžiui, skaičiai) ir ar egzistuoja tokios vertybės, kaip gėris arba grožis.

Ši mokslo šaka savo pavadinimą įgijo visai atsitiktinai. Kai Aristotelio darbų redaktoriai baigė sutvarkyti jo fizikos paskaitas, kurias su pavyzdingu tiesmukiškumu pavadino „Fizika“, jie atkreipė dėmesį į paties Aristotelio parengtas paskaitas apie *being qua being* – aukščiausios egzistencijos prigimtį. Kadangi šios paskaitos neturėjo pavadinimo, jie tiesiog pavadino jas „knyga, kuri eina po *Fizikos*“ (*meta ta physika*) – taigi metafizika. Nors šis įvardijimas šiek tiek klaidina, jis tapo bendruoju terminu, apibūdinančiu tai, ką dabar vadiname „filosofija“, nes dar prieš šimtą ar porą šimtų metų sąvoka „filosofija“ buvo bendrai įvardijama tai, ką dabar vadiname „mokslu“ arba, bendriau, „moksliniu tyrimu“.

Aristotelio metafizika tyrinėjo pirminės materijos (kuri egzistuoja savaime) prigimtį ir priežastingumą, įskaitant visų dalykų „pirminę priežastį“. R. Dekartas metafizikai suteikė naują impulsą teigdamas, kad Visatą sudaro du iš esmės skirtingi (tai yra, skirtingi savo esme) elementai: materija ir protas.

Pirmoji apibrėžiama kaip „tai, kas užima erdvę“ (*res extensa* – „tąsi substancija“), o antroji – kaip „tai, kas mąsto“ (*res cogitans* – „tai, kas mąsto“, „mąstanti substancija“). Pirmiausia šio dualistinio požiūrio problema yra tai, kad neaišku, kaip dvi tokios visiškai skirtingos substancijos gali sąveikauti tarpusavyje. O jos privalo sąveikauti, atsižvelgiant į tai, kad mintys lemia rankų ir kojų judėjimą, ir kad fizinis kontaktas su kokiu nors objektu sukelia tokius psichikos reiškinius, kaip skausmas ar malonumas. Spręsdami šią problemą kiti mąstytojai tvirtino, kad Visatoje egzistuoja ne dvi, o tik viena pagrindinė būsena. Toks monistinis požiūris gali įgyti mentalinio monizmo formą (požiūrį, kad Visatoje egzistuoja tik protas, palaikė vyskupas Dž. Berklis (*G. Berkeley*)) arba materialinio monizmo formą (Visatoje egzistuoja tik materija – dabar šį požiūrį palaiko dauguma filosofų ir mokslininkų).

I. Kantas nusprendė, jog trys esminės metafizikos temos yra Dievas, valios laisvė ir sielos nemirtingumas. Savo veikalą „Grynojo proto kritika“ jis skyrė tam, kad paaiškintų, kodėl per pusantro amžiaus filosofijai nepavyko pasiekti pažangos dėl šių trijų dalykų, o gamtos mokslai per tą patį laikotarpį pasiekė milžiniškų laimėjimų. Į tai atsakydamas jis teigė, kad jei bandoma taikyti sąvokas viršijant joms priskiriamą vaidmenį – perkeliant empirinę patirtį už jos ribų, rezultatas yra iliuzija ir klaida. Taip atsitinka ir tuo atveju, kai siekiama įrodyti, kad yra Dievas, arba parodyti, kad siela nemirtinga, o valia – laisva.

Svarbų pasiūlymą atskirti „aprašomąją metafiziką“ ir „revizionistinę metafiziką“ pateikė britų filosofas P. F. Strosonas (*P. F. Strawsonas*). Aprašomoji metafizika tiria, kaip mes iš tiesų mąstome apie pasaulį, nurodo, kokias idėjas pasitelkiame, bei aiškinasi ryšius tarp jų, įskaitant pagrindinių ir šalutinių idėjų tarpusavio priklausomybę ir tvarką. Revizionistinė metafizika, priešingai, siekia pakeisti mūsų įsitikinimus apie tikrovę, paprastai atsisakydama kalbėti apie tam tikrų rūšių dalykus ir kalbėdama apie svarbesnius jų tipus: atsisakoma kalbėti apie sąmonę ir psichikos reiškinius ir kalbama apie smegenų veikimą, taip atskleidžiant tariamai tikslesnį vaizdą apie tai, kas yra Visatoje (tai vadinama redukcionizmu). Istoriškai dvi įtakingiausios ir labiausiai aptarinėjamos metafizikos kryptys yra idealizmas ir materializmas.

Idealizmas yra teiginys ar, tiksliau sakant, teiginių šeima, kuriais iš esmės tvirtinama, kad Visata yra sąmonė, t. y., kad svarbiausia tikrovė yra protas arba kad tikrovė yra proto ar minčių išraiška.

Idealizmo atmainos tarpusavyje labai skiriasi. Džordžui Berkliui Visata, įskaitant visus baigtinius jos elementus, tokius, kaip mūsų protas, egzistuoja todėl, kad juos sutvėrė begalinis protas, kurį jis tapatina su tradiciniu krikščionių Dievu. Absoliutus idealizmas, pirmą kartą apibūdintas Fichtės (*Fichte*) ir Šelingo (*Schellingo*) raštuose bei subrandintas Hėgelio, aukščiausia tikrove laiko „dvasią", kuri vystantis žmonių sąmonei dialektiškai progresuoja iki visiško savęs realizavimo, tapdama vis labiau apčiuopiama.

Į daugumą diskusijų apie idealizmą įtraukiamas I. Kanto „transcendentinis idealizmas", tačiau tai yra klaida. I. Kantas nemanė, kad aukščiausia realybė yra mentalinė, o būtent tai yra išskirtinis idealizmo teorijos bruožas. I. Kantas pateikė epistemologinį teiginį, kad skeptiškas požiūris į mūsų galimybes ką nors žinoti yra neteisingas, nes mūsų protai *a priori* apibrėžia, kaip pasaulis atrodo mums. Jo mintį iliustruoja paprastas pavyzdys – spalvos, kurias objektai atrodo turį, susidaro dėl sąveikos tarp šviesos, atsispindinčios nuo objektų paviršiaus, ir mūsų akių bei smegenų sandaros. Jei ši sandara būtų kitokia, atrodytų, kad objektai yra kitokių spalvų arba visiškai nespalvoti – taigi ir mes kažkuo prisidedame prie to, kaip atrodo pasaulis. Tai apibendrina Kanto teiginio esmę. Iš to jis padarė išvadą, kodėl didžiųjų klausimų apie valios laisvę, sielos nemirtingumą ir Dievo egzistavimą sprendimas beveik nepažengė į priekį, palyginti su milžiniška gamtos mokslų pažanga. Anot jo, priežastis slypi tame, kad tiems klausimams mes klaidingai bandome taikyti idėjas, tinkamas tik empirinei patirčiai. Dėl šios priežasties susidaro painiava ir atrodo, kad galime įrodyti priešingas išvadas.

Veikiami Hėgelio požiūrio, Didžiosios Britanijos filosofai XIX a. pabaigoje pateikė absoliutaus idealizmo versijas – jie stengėsi sudaryti tokį Visatos modelį, kurį mažiau veiktų darvinizmo išvadų įtaka religijai. Jų lyderiai buvo T. H. Grynas (*T. H. Green*) ir F. H. Bredlis (*F. H. Bradley*). Žymiausias XX a. pabaigos idealistas yra britų filosofas T. L. S. Sprigas (*T. L. S. Sprigge*), drauge su amerikiečiu Nikolu Rešeriu (*Nicholas Rescher*) suformulavęs idealizmo versiją, kurią paveikė pragmatizmo elementai.

Materializmas yra teiginys, kad realybę sudaro materija – fiziniai daiktai ir procesai. Materializmas taip pat reikalauja atmesti dualizmą, kuris teigia, kad Visatą sudaro ir materija, ir protas, o abstrakčius subjektus (dalykus, kurie egzistuoja už erdvės ir laiko ribų, pavyzdžiui, skaičius) jis vertina tik kaip

kalbos artefaktus, o ne kaip atskirai egzistuojančius dalykus – tai vadinama „nominalizmu“.

Neigdami minčių ir kūno dualizmą, materialistai turi manyti, kad psichikos reiškiniai, pvz., ketinimai, įsitikinimai ir troškimai, yra tapatūs neurologiniams reiškiniams, vykstantiems smegenyse ar centrinėje nervų sistemoje. Tai galingas reduktyvaus teiginio pavyzdys, t. y., kad galiausiai smegenų tyrimai bet kokius psichikos reiškinius leis apibūdinti išimtinai smegenų veiklos aprašymais.

Anksčiausi materialistai yra klasikinės Antikos meto atomistai – V a. pr. Kr. gyvenęs Leukipas (*Leucippus,* Λευκιππος) ir IV a. pr. Kr. gyvenęs Demokritas. Jų teorija skelbia, kad Visata yra sudaryta iš mažų atomų (*atomas* reiškia „tai, ko negalima supjaustyti“), kurie juda tuštumoje, susijungdami dėl savo formos ir dydžio skirtumų ir taip suformuodami visus įvairiomis savybėmis pasižyminčius daiktus. Graži šio požiūrio išraiška, apibūdinanti ir jos padarinius moralei, yra žymus Lukrecijaus (*Lucretius*) eilėraštis „Apie daiktų prigimtį“ (*De Rerum Natura*), parašytas I a. pr. Kr.

Atomistų idėjų atgaivinimas XVII a. paskatino materializmui pritarti Tomą Hobsą, o kur kas svarbiau – tai leido įtvirtinti mokslinį mąstymą fizikoje ir chemijoje, tačiau dar ne biologijoje – šią mokslo šaką materializmas įveikė drauge su darvinizmu XIX amžiuje. Kalbant apie gamtos mokslus, tikslesnis terminas būtų natūralizmas, pažymint, kad gamtos mokslai remiasi prielaida, jog tyrimo objektai yra gamtos dėsniais neginčijamai aprašomi fiziniai kūnai ir procesai.

Iki XX amžiaus terminas „materializmas“ asocijavosi su ankstyvojo moderniojo laikotarpio (XVII–XVIII a.) metafizika, todėl daugelis buvo linkę vartoti sąvoką „fizikalizmas“, kuria išreiškiamas požiūris, kad viskas, kas egzistuoja, susidaro iš fizinių dalykų ir procesų arba yra jų produktas, arba savybė. Šiandien tokio požiūrio į metafiziką ir gamtos mokslus laikosi dauguma išsilavinusių žmonių.

Vienas iš esminių metafizikos klausimų – ar yra kokių nors „grynųjų faktų“, tai yra, faktų, kurie turi būti priimti be jokios alternatyvos ar argumento. Grynojo fakto pavyzdys gali būti svarstymai, kad „kažkas egzistuoja“. Bent jau dėl šio fakto net didžiausi skeptikai, idealistai, solipsistai, budistai ar nihilistai negalėtų nesutikti.

Filosofijoje ši sąvoka turi konkretesnę reikšmę. Pirmiausia tai pripažino Elizabeta Askombė (*Elizabeth Anscombe*), gretindama faktus, kurių egzistavimas priklauso nuo institucijų ar praktikos, kuri juos apibrėžia, ir faktus, kurie nuo tokių dalykų nepriklauso, bet ir yra grynieji faktai. Pavyzdžiui, egzistuoja gabalas aukso, kuris naudojamas kaip pinigai. Faktas, kad gabalas aukso yra pinigai, kuriuos galima keisti į kitus dalykus sutartu santykiu, priklauso nuo atitinkamos rūšies socialinių institucijų egzistavimo. Tačiau tai, kad gabalas aukso yra gabalas aukso, priešingai, yra grynasis faktas – kad jis toks būtų, nereikia institucijų nei socialinės praktikos.

Ne tik kontrastu, bet ir sąsajomis tarp grynųjų faktų ir socialinių bei institucinių faktų remiasi Džonas Sirlis (*John Searle*) savo knygoje „Socialinė realybės sandara“ *(The Social Construction of Reality)*. Dž. Sirlio nuomone, socialiniai faktai yra sąmoningi psichikos faktai, o psichikos faktų egzistavimas galiausiai priklauso nuo fizinių, ypač biologinių, faktų, kurie sudaro sąmonę ir patirtį. Taigi socialinių faktų šaknys yra fiziniai faktai. Vis dėlto, nors visi fiziniai faktai yra grynieji faktai, kurie yra objektyvūs ir nepriklauso nuo mūsų požiūrio ir pasirinkimų, kai kurie socialiniai faktai gali būti arba subjektyvūs, arba objektyvūs. Tai, kad tam tikras spausdinto popieriaus gabalas yra dolerio banknotas ir todėl turi tam tikrą vertę kaip valiuta, lemia tik mūsų požiūris į jį, todėl tai yra socialinis faktas. Tačiau tai nereiškia, kad šis socialinis faktas negali būti objektyvus, nes tarp subjektų egzistuoja pakankamai stiprus susitarimas, dėl kurio šis faktas tampa objektyviu.

Nors Dž. Sirlio nuomonė ir atitinka natūralistinį bei materialistinį jo požiūrį, galiausiai jis teigia, kad socialinių faktų pagrindas yra grynieji fiziniai faktai (kaip jau buvo minėta) ir dėl to labiau verta kalbėti apie sąsają tarp šių faktų rūšių, o ne kontrastą.

Sudėtingesnį požiūrį į šiuos klausimus galima rasti loginio pozityvizmo kūrėjų diskusijose, ar iš tiesų egzistuoja gryni, nuo teorijos nepriklausomi faktai, ir ar pačius duomenis, kuriais operuoja mokslas, kaip nors nustato ar apibrėžia teorija. Šiuo atveju idėja yra tai, kad mes niekada nevertiname ir nestebime pasaulio be kokių nors prezumpcijų ar koncepcijų, kurios pačios formuoja patirtį (iš tiesų tai sudarė I. Kanto požiūrio esmę). Taigi negalime teigti, kad kurie nors mūsų stebėjimai yra nuo mūsų nepriklausomų grynųjų faktų stebėjimas. Mokslo srityje hipotezės leidžia įvertinti, kas laikytina įro-

dymais, o kas ne. Įprastai mūsų gebėjimai visuomet yra tarsi šioks toks šydas tarp mūsų ir pasaulio, ir mes bendraujame per jį, o tiksliau – jam padedant. Dž. Sirlis ir kiti galbūt atsakytų, kad mes pajėgiame ir neatsižvelgti į subjektyvumą bei mūsų gebėjimų įnašą – to visuomet siekia mokslas. Jei tai yra teisinga (nors, kaip mes matome, tai prieštaringa), tuomet galime pasiekti ir grynuosius faktus.

Neužmirštamai filosofiją apibūdino Alfredas Nortas Vaithedas (*Alfred North Whitehead*) kaip „pastabas Platonui", teigdamas, kad daug pagrindinių filosofijos temų ir idėjų kyla iš vaisingų šio nuostabaus senovės graikų mąstytojo, Sokrato mokinio ir Aristotelio mokytojo, minčių – o iš šių asmenybių ir jis pats neabejotinai pasisėmė įkvėpimo savo pagrindinėms filosofijos problemoms nagrinėti. Dėl Platono idėjų svarbos tradicinei Vakarų minčiai verta šiek tiek plačiau apibūdinti jo požiūrį.

Platonas nusprendė, kad žinių objektai gali būti tik tai, kas yra tobula, amžina ir nekintama, nes žinojimas turi būti tiesa, o tiesa privalo turėti minėtas tris savybes. Tačiau šiame kasdienės patirties pasaulyje dalykai yra netobuli ir kintantys, todėl negalime turėti žinių apie juos, bet tik nuomonę apie juos.

Tačiau tada kyla problema, kaip mes galime žinoti apie tai, kas yra tobula, amžina ir nekintama? Dalykų netobulumas ir laikinumas paprastame pasaulyje niekada nebus pakankamas, kad būtų galima pasiūlyti puikias ir amžinas šių paprastų dalykų, esančių realybėje kažkur už paprasto pasaulio ribų, paradigmas (Idėjas arba Formas, kaip jas vadina Platonas). Taip pat mes negalime daryti išvadų apie tokių dalykų egzistavimą iš paprastų dalykų prigimties, visų pirma dėl to, kad tiems netobuliems paprastiems dalykams trūksta galios atskleisti Formas, kurių skurdžios kopijos jie yra, ir antra, todėl, kad žmogaus intelektui trūksta galios reikiamai susieti šias vargingas kopijas su jų puikiais originalais.

Todėl Platonas nusprendė, kad Formos, egzistuojančios ten, ką jis pavadino „Būties karalyste" (vieta, kurioje vienintelėje yra tikras ir visiškas egzistavimas), turėjo būti mums žinomos, kai buvome pirmykštės būsenos, t. y. kai prieš patekdami į žmogaus kūną su visais jo trūkumais buvome bekūnės mintys. Jis pasiūlė argumentus, galinčius įrodyti, kad turime nemirtingas sielas, kurios geba egzistuoti atskirai nuo kūno, ir teigė, kad dažnai protai persikūnija po periodų, praleistų esant tiesioginiam proto kontaktui su Formomis.

Priežastis, dėl kurios sąmonei apsigyvenus kūne sąmonė praranda žinias apie Formas, yra tai, kad įsikūnijimo procesas priverčia protus pamiršti, ką jie žino, taigi, ką mes manome esant mokymusi, iš tiesų nėra naujų žinių įsisavinimas, bet prisiminimas to, kas buvo pamiršta. Tai vadinama **anamnezės doktrina**, čia „anamnezė“ pažodžiui reiškia „nepamiršimą“ (*amnezija* yra užmaršumas; *an-amnezija* yra neužmaršumas arba prisiminimas). Taigi ką nors ko nors mokyti iš tikrųjų yra (pasak Platono) priminti tam asmeniui apie tai, kas buvo žinoma, bet užmiršta. Žodis „edukacija“, kilęs iš lotynų kalbos *ex* – „iš“ ir *duceie* – „vadovauti“, savyje slepia platonišką požiūrį į tai, kas iš tiesų vyksta švietime – būtent to, kas jau yra, ištraukimas.

Aukščiausia Forma Būties karalijoje yra Gėrio forma. (Kitos aukštosios Formos yra Grožis ir Teisingumas; Platonas nebuvo tvirtai įsitikinęs, ar yra Purvo ir Plaukų formos.) Paaiškinti skirtumui tarp, viena vertus, paprasto tikėjimo ir nuomonės ir, kita vertus, gėrio kaip apogėjaus pažinimo, jis pasiūlė stulbinančią – Olos – alegoriją. Įsivaizduokite, kad visą gyvenimą iki šiol jūs praleidote nelaisvėje oloje, nusigręžę veidu į galinę olos sieną. Už jūsų yra ugnis, aplink kurią sėdi ir vaikšto jūsų pagrobėjai. Ant galinės olos sienos jūs matote judant šešėlius, kuriuos meta jūsų pagrobėjai, judėdami apie ugnį. Paskui įsivaizduokite, kad jums nuėmė pančius ir leido oloje pasivaikščioti, – jūs gerai matote ugnį ir savo pagrobėjus, o tada suprantate, kaip atsirado šešėliai, ir atpažįstate skirtumą tarp tikrų žmonių ir jų šešėlių.

Tačiau galiausiai jūs išleidžiamas iš olos į dienos šviesą ir pagaliau pamatote visą, ne tik ugnies apšviestą realybę ir, žinoma, ne tik šešėlius, tačiau tikrą egzistencijos pilnatvę, kurią apšviečia ryškiausias objektas – saulė.

Saulė yra Gėrio forma, pasaulio regėjimas dienos šviesoje yra tiesos pažinimas, vaikščiojimas oloje prie laužo šviesos yra tam tikros rūšies tikėjimas, kurį gali suteikti geriausia empirinė patirtis ir mirtingųjų svarstymai, o įkalinimas šešėliuose yra nuomonė ir net iliuzija.

Platono „Dialogai“, kuriuose išdėstytas šis požiūris, yra „Fedonas“ *(Phaedo),* „Menas“ ir „Respublika“.

Iš šio eskizo galima iš karto pamatyti, kodėl požiūriui, kad abstraktūs dalykai egzistuoja nepriklausomai nuo minčių ar kalbėjimo apie juos, klijuojama „platonizmo“ etiketė. Galima teigti, kad matematinis platonizmas yra platonizmo šaltinis visame kame – būtent tokio požiūrio laikėsi Platonas, nes jo

laikais matematika jau buvo visiškai platonistinė. Joje jau buvo įsitvirtinusios stabilios įprasto pasaulio dalykų (tokių, kaip dėmės, juostos, stačiakampiai stalai) abstrakcijos – skaičiai, taškai, tiesės ir kiti subjektai. Geometrijoje linijos neturi pločio, o taškai – matmenų, taigi jie yra idealizuoti. Be idealizavimo Euklido geometrija būtų neįmanoma. Panašiai ir natūriniai skaičiai (įprasti skaičiai 1, 2, 3...) greičiausiai sukurti daug anksčiau, atsiradus poreikiui nustatyti faktinių daiktų kiekį, sakykime, galvijų ar javų pėdų. Tačiau graikai apie skaičius svarstė abstrakčiai ir žinojo ne tik tai, kad egzistuoja pirminiai skaičiai (tie, kurie be liekanos dalijasi tik patys iš savęs ir iš 1), bet ir tai, kad jų yra begalinė daugybė – tai atrasta tik samprotaujant, ne empiriniais bandymais. Todėl skaičių pasaulis tapo atskira tikrove, nesusijusia su faktinėmis empirinio pasaulio objektų grupėmis.

Be to – ir tai Platonui atvėrė akis – geometrijos ir aritmetikos tiesos yra amžinos, pastovios ir suvokiamos tik protu. Šis teiginys paskatino daugybę dalykų filosofinėje tradicijoje ir įkvėpė racionalistus epistemologijoje – jiems matematika yra žinių ir proto pranašumo prieš jutiminę patirtį paradigma, išreiškianti geriausią būdą žinioms pasiekti.

Trumpai tariant, teiginys, kad idealūs arba abstraktūs matematinės minties objektai sudaro nepriklausomą realybę, kurią galima atrasti ne tik mąstant, bet kuri egzistuoja iš tikrųjų, aprašo faktinę daugelio matematikų prielaidą, net jei jie būtų nepatenkinti, atsakydami teigiamai (kai jiems pateikiamas filosofinis iššūkis, kaip, pavyzdžiui, ar skaičiai „iš tiesų egzistuoja“ taip, kaip egzistuoja lazdos ir akmenys). Bet jie neabejotinai mano, kad matematikos raida lemia *atradimus* – t. y., kad galima atrasti jau esamas, bet dar nežinomas matematines tiesas. Šį teiginį užginčijo intuityvizmo rėmėjai, tvirtindami, kad tokius subjektus „konstruoja“ pats matematinis procesas, kuriame tiesos sąvoką reikia pakeisti įrodymo sąvoka.

„Platonizmas“, kaip matyti iš paties žodžio, yra Platono filosofijai suteiktas pavadinimas. Bet dabar ši sąvoka vartojama bendresne prasme – kaip bet kurios teorijos (daugiausia matematikos), kuri teigia, kad egzistuoja abstraktūs objektai, įvardijimas. Abstraktus objektas yra toks, kuris faktiškai neegzistuoja nei laike, nei erdvėje. Konkretūs objektai – paprasti fiziniai pasaulio dalykai, pvz., lazdos ir akmenys – egzistuoja ir erdvėje, ir laike, mintys ir jausmai egzistuoja laike (ir neurologinių procesų forma – smegenyse, erdvėje); bet mate-

matiniai objektai, pvz., skaičiai ir funkcijos, ir „universalieji“ požymiai, tokie, kaip raudonumas ir apvalumas, nei erdvėje, nei laike neegzistuoja (kadangi esama raudonų dalykų ir apvalių dalykų, nėra aišku, ar egzistuoja pats raudonumas ir apvalumas). Todėl tokie dalykai vadinami „abstrakčiais objektais“. Platonizmas ir yra požiūris, kad tokie dalykai egzistuoja iš tikrųjų.

Galbūt didžiausias viduramžių filosofijos ginčas buvo „realistų“ („platonistų“) ir „nominalistų“ susikirtimas dėl universalų egzistavimo. Pirmieji manė, kad universalai iš tikrųjų egzistuoja nepriklausomai nuo konkrečių dalykų, antrieji sakė, kad tai yra tik pavadinimai (todėl jie ir vadinami nominalistais), kuriuos mes vartojame, kad būtų patogiau pažymėti dalykų požymius (todėl „raudonumas“ yra žodis, kuris padeda mums patogiai mąstyti ir kalbėti apie tai, kas bendra konkretiems raudoniems daiktams).

Žr.: EPISTEMOLOGIJA, FILOSOFIJA

MOKSLO REVOLIUCIJOS

Kaip jau buvo minėta skyrelyje GAMTOS MOKSLAI, daugumoje mokslo istorijos variantų 1543 m. minimi kaip pirmosios **mokslo revoliucijos** data, kuri reiškia šiuolaikinio mokslo iškilimą. Tais metais buvo paskelbtas Mikalojaus Koperniko veikalas „Apie dangaus kūnų sukimąsi“ (*Revolutionibus Orbium Coelestium*). Tais pačiais metais Andrėjas Vezalijus (*Andreas Vesalius*) paskelbė veikalą „Apie žmogaus kūno sandarą“ (*De Humani Corporis Fabrica*), kuris iš esmės pakeitė žmogaus anatomijos supratimą. Iki to laiko Europoje jau buvo girdima nemažai protomokslinių ir priešmokslinių idėjų apie visus gamtos aspektus, kurias dažną kartą formavo klaidinantis senovės mąstytojų autoritetas, pavyzdžiui, Aristotelio, Galeno darbų, Plinijaus Vyresniojo veikalo „Gamtos istorija“ (*Historia Naturalis*) ir kt. Empirinių tyrimo metodų taikymas ir kiekybinių matematikos metodų naudojimas leido vėlyvojo renesanso laikotarpio mokslininkams užginčyti ir senovės mąstytojų, ir religinės ortodoksijos minties hegemoniją bei imti tinkamai mąstyti apie pasaulį. Nuo tų dienų mokslo pažanga buvo tiesiog stulbinama – ji tapo vienu didžiausių, ryškiausių, žymiausių ir nuostabiausių žmonijos laimėjimų, nepaisant to blogio, kurį, deja, mokslas kartkartėmis atsineša.

Tai nereiškia, kad nuo antikos laikų iki 1543 m. nebuvo jokių dėmesio vertų mokslo, matematikos ir technologijų laimėjimų. Jų tikrai buvo, o daugiausia pažangos buvo pasiekta Indijoje, Artimuosiuose Rytuose ir ypač Kinijoje. Šio laikotarpio ir šių geografinių vietų idėjos, metodai ir atradimai ir teigiama, ir neigiama prasme (jeigu atrandama tai, kas bloga) prisidėjo prie XVI a. ir XVII a. mokslo revoliucijų. Taip pat buvo išrasti įvairūs prietaisai, tokie, kaip teleskopas ir didinamasis stiklas, kurie leido išvysti daugybę įvairiausių supančio pasaulio įdomybių.

Tačiau mokslo pažangos kokybė ir kiekybė nuo XVI a. vidurio Europoje tapo kitokia nei bet kur anksčiau. Rezultatą akivaizdžiai matome – tai mokslo pakeistas pasaulis bei žmogaus gyvenimas. Jei kas ir nusipelnė būti pavadintas „revoliucija“, tai – mokslas. Be to, kalbant apie mokslą galima teigti, kad jis yra daugelio rankų darbas – ne tik M. Koperniko, G. Galilėjaus, I. Niutono, Dž. Pristlio (*J. Priestley*), M. Faradėjaus (*M. Faraday*), Dž. Maksvelo (*J. Maxwell*), A. Einšteino, N. Boro, V. Heizenbergo ir daugelio kitų, kurių vardai ryškiausiai įrašyti istorijos knygose, proto vaisius, bet ir kolegiali, kritiška jų veikalų peržiūra, bendradarbiaujant ir varžantis talentingiems žmonėms, kurie plyta po plytos statė mokslo rūmus.

Istoriškai mokslo revoliucijos idėja be abejonės traukia dėmesį tų teoretikų, kurie nori suprasti, kaip ji vyko. Gerai žinomas tokio darbo pavyzdys yra Tomo Kuno (*Thomas Kuhn*) 1962 m. išleistas nedidelės apimties veikalas „Mokslinių revoliucijų struktūra“ *(The Structure of Scientific Revolutions)* ir jo sukeltos diskusijos. T. Kuno knyga tapo šiuolaikine klasika daugelyje minties sričių, ne vien mokslo filosofijoje. Ji buvo išversta į dvidešimt kalbų, parduota daugiau nei milijonas jos egzempliorių. Pagrindinė šio veikalo idėja praplėtė daugelio mokslo disciplinų atstovų mąstymą.

Svarbiausia T. Kuno mintis yra tokia: mokslas išgyvena „įprastinės raidos“ laikotarpius, kai visuotinai pripažinti metodai ir tikslai apibrėžia tai, kas tinkama įvairiose mokslo srityse, bei tai, kokie yra tinkami mokslinių tyrimų būdai. Tačiau kaupiantis problemoms esama mokslinių tyrimų paradigma tampa nepakankama ir įvyksta mokslo revoliucija, kuri įneša ir visiškai naują paradigmą, pakeičiančią senąją. Naujoji paradigma vėl tampa „įprastu mokslu“ ir veikia iki kitos „paradigmų kaitos“ (ši frazė išgarsino T. Kuną). Svarbiausia yra tai, kad senoji ir naujoji paradigmos yra „nepalyginamos“; naujoji nėra senosios patobulinimas, ji – visiškai kitokia, ir jos negali būti lyginamos.

Tokios paradigmų kaitos pavyzdys gali būti mokslo iškilimas XVII a. arba tai, kai I. Niutono fiziką XX a. pradžioje išstūmė reliatyvumo teorija.

Pasak T. Kuno, jis nesiekė, kad jo disertacija būtų aiškinama reliatyvistiškai. Tokia paradigmų kaita, jo nuomone, išreiškia pažangą, kuriai reliatyvizmas iš esmės negali pritarti. Reliatyvistinio požiūrio pavyzdžiu gali būti Polis Fejerabendas (*Paul Feyerabend*), kuris buvo įsitikinęs, kad tai, ką vieni suvokia kaip mokslo pažangą, iš tiesų yra tik mokslo terminų reikšmės pokytis, taigi laiko požiūriu vėlesni mokslo etapai negali būti lyginami su ankstesniais, ir pažangos idėja tampa bevertė. Pavyzdžiui, įvairūs temperatūros matavimo būdai apima pačios temperatūros sampratos pokytį: tai, kas matuojama panardinant į skystį pirštus, ir tai, kas matuojama panardinant gyvsidabrio termometrą, yra skirtingi dalykai. Dėl tos pačios priežasties požiūrio į gamtą, kurio laikosi „tradicinės“ visuomenės, negalima palyginti su šiuolaikiniu mokslu, todėl jų negalima ir panašiai vertinti. Šiam teiginiui pasitarnavo P. Fejerabendo disertacijos prielaida, kad Amerikos indėnų pastangos sukelti lietų šokant lietaus šokį skiriasi nuo to, kai iš lėktuvo į debesis purškiamas sidabro jodidas.

Kadangi T. Kuno požiūriui būdingas „nepalyginamumo“ komponentas, kaip tai įvardija P. Fejerabendas, sunku įsivaizduoti, kaip jis gali išvengti reliatyvizmo. Bet kokiu atveju jo nuomonę mielai priėmė postmodernistai, kreacionistai ir panašūs asmenys, kurie siekė sumenkinti mokslą, paneigdami jo teiginį, kad mokslinių tyrimų metodas yra ypatingai svarbus.

Kritikai teigia, kad T. Kuno pateiktas mokslo vaizdas yra žalingas, nes jis palaiko būdus, kuriais socialinės institucijos, kontroliuojančios mokslą ir jo finansavimą, pagrindžia pageidaujamas mokslo kryptis bei atmeta su jomis nesutinkančius mokslininkus ir idėjas. Anot kritikų, tai buvo ypač pavojinga šaltojo karo kontekste, kai mokslinę karjerą galėjo daryti tik tie, kurie buvo pasiruošę pritarti savo bloke įsitvirtinusiam požiūriui. Kalbant apie T. Kuno ir Karlo Poperio (*Karl Popper*) – dar vieno žymaus XX a. mokslo filosofijos atstovo ir falsifikacijos teorijos kūrėjo – požiūrių skirtumus, galima pastebėti, kad Poperis skatino kritinį požiūrį į tuos mokslinio tyrimo metodus, kuriems, šių kritikų nuomone, turėtų būti teikiama pirmenybė.

Žr.: FALSIFIKACIJA, GAMTOS MOKSLAI

NACIONALIZMAS

Nacionalizmas – tai politinė ideologija, kuri teigia, kad natūralus politinis vienetas yra „nacija“. Nuo XIX a. nacionalizmas buvo viena iš galingiausių politinių koncepcijų pasaulio istorijoje, ir nuo tada iki šių dienų jam tenka didžioji dalis atsakomybės už daugumą didžiausių suiručių ir konfliktų.

Nacionalizmas prieštarauja kitoms teisėtą politinės galios šaltinį pagrindžiančioms teorijoms, tokioms, kaip, sakykime, rėmimasis „dieviškąja teise“, kuri buvo absoliučių monarchijų Europoje pamatas iki XVIII a., arba socialinėmis klasėmis, kaip marksizmo teorijoje. Skirtumas tarp ortodoksinio marksizmo ir nacionalizmo itin ryškus, nes nacionalizmas tokias idėjas, kaip kultūra, tautiškumas ir kalba, siekia apibrėžti per naciją, o marksizmas yra internacionalistinis ir remiasi ekonominių veiksnių prielaidomis, priskirdamas moralinį ir politinį pranašumą pasaulinei dirbančiųjų klasei.

Nepaisant šių priešybių, nacionalizmas suderinamas su daugybe kitų politinių ideologijų ir įgauna daugiau ar mažiau gerybines formas pagal tai, su kokia teorija jis susiejamas: nuo ekonominio liberalizmo ir demokratijos iki fašizmo. Po Antrojo pasaulinio karo kai kurios trečiojo pasaulio šalys priėmė nacionalistinę marksizmo formą, galbūt padrąsintos ankstesnio pragmatiško Stalino pažado apie „socializmą vienoje šalyje“.

Nors kai kurie tyrėjai nacionalizmo iškilimą sieja su Šviečiamojo amžiaus minties raida, jis iš tiesų yra šioms idėjoms priešinga atšaka, nes švietėjų politiniai siekiai buvo nukreipti į konstitucionalizmą ir demokratiją, kaip deramą pamainą absoliutinei monarchijai, visai nemanant grįsti politinio teisėtumo tariamu kultūriniu ir etniniu vienetu, kuris vadinamas „nacija“. Šviečiamojo amžiaus minčiai prieštaraujanti nacionalizmo idėja, kuri remiasi romantiškomis nuostatomis ir tikėjimu neracionaliais teisėtumo šaltiniais, tokiais, kaip „rasė“, „bendras kraujas“, kultūra ir bendra kalba, tapo galingu veiksniu, pridedančiu emocinės įtaigos elementų prie apibrėžimo, kas yra natūralus politinis vienetas.

Viena iš nacionalinių nuotaikų įsivyravimo XIX amžiaus pradžioje priežasčių gali būti priešiškumas Prancūzijos dominavimui dėl Napoleono pergalių. Po 1815 metų kai kurios prieškario monarchijos buvo atkurtos, bet jos buvo nestabilios ir nė viena ilgai neišliko – jas išklibino nacionalistiniai judėjimai Vokietijoje, Italijoje bei Habsburgų valdose Austrijos-Vengrijos imperi-

joje. Neramus revoliucijų ir pilietinių karų amžius baigėsi mažesnių valstybių susijungimu į naujas „nacionalines valstybes“, tokias kaip Vokietija ir Italija, bei didelės imperinės Habsburgų valstybės suskilimu.

Naujosios nacionalinės valstybės greitai sukūrė „nacionalinę tapatybę“, pasitelkdamos mokyklas (kuriose įvedė bendrą nacionalinę kalbą, pakeitusią daugybę ankstesnių tarmių) bei nacionalinę simboliką – vėliavas, ordinus ir himnus. Nacionalizmui entuziastingai pritarė daugelis intelektualų ir menininkų. Galingomis nacionalizmo padėjėjomis tapo poezija ir muzika, kaip, pavyzdžiui, Čekijos žemėse, kuriose slavai buvo įžeisti vokiečių dominavimo ir sąmoningai dėjo pastangas, kad sukurtų nacionalinę literatūrą bei muzikinę kultūrą ir taip nusigręžtų nuo bet kokios formos germanizmo.

XX amžiaus pradžioje pasibaigus pirmajam nacionalizmo impulsui, kurio svarbiausias akcentas neabejotinai buvo galimybė išsivaduoti iš priespaudos, euforija ir idealizmas išseko, o nacionalizmas tapo dešiniųjų politikų įrankiu. Fašizmas Italijoje ir nacizmas Vokietijoje rėmėsi būtent nacionalizmo retorika, šiuo atveju – išplėstu ir aiškiai etniniu visų vokiečių ar net arijų nacionalizmu. Tačiau prieš pat tam įvykstant, žavėjimasis nacionalizmu pasiekė apogėjų. Nacionalinio apsisprendimo idėja, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, įtvirtinta Vudrovo Vilsono (*Woodrow Wilson*) veikale „Keturiolika punktų“ *(Fourteen Points)*, tapo beveik religija, kurią visuotinai taikė kolonizuotų tautų išsivadavimo judėjimai po Antrojo pasaulinio karo.

Nors idealus nacionalizmo vienetas yra tam tikrą teritoriją užimanti etninė, kultūrinė ir lingvistinė grupė (iš tikrųjų – gentis arba išplėstinė gentis), praktikoje tokių vienetų yra mažai, išskyrus lokalizuotą Trečiąjį pasaulį. Tai atskleidžia skirtumą tarp „pilietinių nacijų“ ir „etninių nacijų“. Pilietines nacijas sudaro pakankamai ilgą nepertraukiamą istoriją turinčių valstybių piliečiai, neatsižvelgiant į jų etninę kilmę, kurie laiko save tikraisiais tų valstybių gyventojais. Istoriškai taip susiklostė, kad Šiaurės ir Vakarų Europos valstybės (Anglija, Prancūzija, Nyderlandai) artėja prie pilietinės nacijos modelio, o Centrinės ir Pietų Europos valstybės (pvz., Vokietija, Italija, Vengrija) labiau linkusios į etninį modelį. Etninės nacijos modeliu kartkartėmis remiamasi, norint paaiškinti didesnį antisemitizmo paplitimą šiose šalyse.

Nė vienas šis modelis nėra visiškai įtikinamas – religiniai ir lingvistiniai skirtumai labiau kursto nacionalistines nuotaikas tarp skirtingų slavų tautų

(pvz., lenkų, ukrainiečių, rusų, serbų), nei jų etninis artumas skatina vienybę. Tiesa ta, kad istoriniai, geografiniai ir kultūriniai veiksniai vaidina daug didesnį vaidmenį politinėje istorijoje, nei nacionalizmo teorijos norėtų pripažinti.

Europos Sąjunga yra *didis projektas*, kuriuo atmetama idėja, kad nacionalinių valstybių konkurencija neišvengiama ir dėl jos būtinai kyla tarpusavio konfliktai. Iš tikrųjų ji netiesiogiai apskritai atmeta nacionalinės valstybės idėją, siekiant visuotinio internacionalizmo ar paneuropeanizmo (itin ilgalaikio tikslo). Europos Sąjunga tapo prakeiksmu tiems, kurie kabinasi į nacionalinės valstybės idėją, neatsižvelgdami į pastarųjų dviejų šimtmečių įrodymus, kuriuos pasvėrus tampa akivaizdu, jog nacionalizmas yra nelaimės receptas.

Tokią pastabą nacionalizmo kritikams nesunku sukonkretinti. Didelė dalis nacionalizmo šaknų siekia ksenofobiją ir rasizmą, ir jis dažnai buvo politinių demagogų įrankis. Užmaskuotas patriotizmo kauke, nacionalizmas naudojasi masių sąmonės iracionalumu, siekdamas pateisinti iš esmės nepriimtinus dalykus, ypač karą, – tada jie atrodo kitaip, netgi garbingai. Šūkiai „Už Karalienę ir šalį“, „Tėvynė“, „Mano Tėvynė – teisi ar neteisi“ skatina žmones pačius eiti į karą arba siųsti į jį savo sūnus, o tai reiškia – žudyti kitus. Visomis kitomis aplinkybėmis tokia idėja būtų tiesiog siaubinga.

Nacionalistai tam tikrus pagrįstus siekius „sutuokia“ su nepagrįstais. Žmonės nori patys tvarkyti savo reikalus – tai pagrįsta. Dauguma žmonių vertina kultūrą, kuri suformavo jų tapatybę, – tai taip pat pagrįsta. Bet nacionalizmas žengia dar toliau, įtikindamas žmones, kad jie priklauso tariamam kolektyvui, kuris yra pranašesnis arba bent jau jiems svarbesnis nei kiti tokie kolektyvai, arba kad kitų tokių kolektyvų egzistavimas kažkaip kelia pavojų savajam, o vienintelė galima apsauga yra teigti, kad „mes“ kitokie nei „jie“.

Tuo remiantis, apie tautas prikalbėta begalė neįtikinamų dalykų. Ralfas Valdas Emersonas (*Ralph Waldo Emerson*) (1803–1882 m.) kalbėjo apie nacijos „dvasią“ kaip kažką, kas prideda daugiau vertės jų piliečiams. Prancūzų dramaturgas Žanas Žirodu (*Jean Giraudoux*) „tautos dvasią“ apibūdino kaip „akių žvilgsnį“, gausu ir kitų tokių pat beprasmių teiginių. Tačiau tiesa yra tokia, kad nacijos – tai dirbtinai sukurtos konstrukcijos, kurių ribas nubrėžė karai (galbūt galima vaizdingai pasakyti, kad jos nužymėtos krauju).

Labai svarbu visada atskirti klaidingą nacionalinio identiteto idėją ir pagrįstą kultūrinio paveldo idėją. Beveik visos šalys (valstybiškai) yra daugiau nei

vienos kultūros namai – tai savaime įrodo nacionalizmo sąvokos, kuri labiau pasitarnauja demagogams ir separatistams nei kam nors kitam, dirbtinumą.

Žr.: FAŠIZMAS, KOMUNIZMAS, KSENOFOBIJA, POLITIKA, RASIZMAS, ROMANTIZMAS

NAUJASIS KONSERVATIZMAS

Tie Jungtinių Amerikos Valstijų piliečiai, kurie XX a. septintajame dešimtmetyje dalyvavo ar buvo palankūs politiniam liberalizmui ir kontrkultūros judėjimui, sulaukę vyresnio amžiaus suvokė jų kraštutinumus ar turėjo išgyventi jų žlugimą. Tai patyrę jie „perbėgo“ iš politinio spektro kairės į dešinę, „su savimi pasiimdami“ (bent pirmosiomis dienomis) ir tai, ką vis dar vadino liberalizmu. XX a. devintajame dešimtmetyje amerikiečių socialistas ir rašytojas Maiklas Haringtonas (*Michael Harrington*) satyriškai juos pavadino **naujaisiais konservatoriais**, ir ši etiketė prilipo.

Naujieji konservatoriai buvo itin įtakingi R. Reigano (XX a. devintajame dešimtmetyje) ir Dž. Bušo jaunesniojo (2001–2009 m.) prezidentavimo metais. Kai kurie politiniai komentatoriai, kalbėdami apie naujųjų konservatorių šaknis, mini Niujorko miesto koledžo valgyklą *Alcove I*, kurioje XX a. penktajame dešimtmetyje rinkdavosi L. Trockio sekėjų grupė – jie gedėjo savo „pranašo“ ir liūdėjo dėl netinkamo sovietų socializmo posūkio. Tarp jų buvo Irvingas Kristolis (*Irving Kristol*), Melvinas Laskis (*Melvin Lasky*) ir Seimūras Martinas Lipsetas (*Seymour Martin Lipset*). Veikiama tokių mokytojų, kaip Reinoldas Nibūras (*Reinhold Niebuhr*) ir Sidnėjus Hukas (*Sidney Hook*), ši grupė palaipsniui atsisakė trockizmo ir įsitraukė į antikomunistinę kairiųjų grupuotę, o prie jos prisijungė Normanas Podgorecas (*Norman Podhoretz*). Prasidėjus Šaltajam karui, jie užėmė tvirtą antisovietinę poziciją beveik pranokdami kai kuriuos dešiniuosius Makartnio eros sovietų priešininkus. Galiausiai pasirodė, kad žymų žurnalą „Susidūrimas“ *(Encounter)* ėmė finansuoti CŽV, nors paaiškėjus šiam faktui jis nesusilaukė daug skundų iš buvusių bendraminčių trockininkų.

Tolesni du iliuzijų sudužimo epizodai užbaigė šios ankstyvosios grupės sekėjų „poslinkį“ į politinę dešinę. Pirmasis jų susijęs su septintojo dešim-

tmečio radikalizmu, o antrasis – su demokratais po to, kai 1972 m. prezidento rinkimuose Džordžą Makgoverną (*George McGovern*) visiškai sumušė Ričardas Niksonas (*Richard Nixon*). Taigi kai 1981 m. į Baltuosius rūmus įžengė Ronaldas Reiganas, beveik visi naujieji konservatoriai buvo pasirengę prisijungti prie respublikonų partijos, kad gautų reikšmingesnes pareigas respublikonų prezidento administracijoje.

Naujieji konservatoriai kur kas labiau domėjosi užsienio nei vidaus politika. Apie ją kalbant, buvo pasitelkiamos įprastos dešiniųjų „panacėjos“: mažesni mokesčiai, mažiau vyriausybės kišimosi, liberalizmas tokiuose reikaluose, kaip ginklų kontrolė, asmeninės atsakomybės skatinimas sveikatos apsaugos ir švietimo srityse, „tikėjimu grįsti“ socialinių ir gerovės problemų sprendimai ir taip toliau. Tačiau užsienio politikoje jų tikslas yra aktyvizmas, kurį skatina ne tiek altruistinis įsitikinimas, kad JAV yra pasaulio policininkė, kiek savanaudiškas troškimas perkurti pasaulį taip, kad jis geriausiai atitiktų JAV interesus. Ši politika patyrė ir nesėkmių – viena jų buvo „Irano kontrų“ skandalas 1987 m. Be to, naujiesiems konservatoriams daug nepatogumų sukėlė Šaltojo karo pabaiga, kurią paskatino Michailo Gorbačiovo (*Михаил Горбачёв*) pradėta persitvarkymo (*perestroika*) ir viešumo politika (*glasnost*), nes jų interesus atitiko dviejų geopolitinių blokų priešiškumas, kurių kiekvienas galėtų visiškai kontroliuoti savo įtakos zoną. Kurį laiką atrodė, kad bus raginama ir toliau palaikyti aukštą karinių išlaidų lygį, nes šioje srityje kai kurie naujieji konservatoriai turėjo pelningų ryšių. „Laimei“, šią problemą išsprendė terorizmas ir milžiniškos karinės operacijos Artimuosiuose Rytuose.

Dž. Bušo jaunesniojo prezidentavimo metu naujieji konservatoriai nebebuvo intelektualai ir teoretikai – jie tapo biurokratinės sistemos sraigteliais. Kalbėdami apie užsienio politikos tikslus jie išliko tokie pat drąsūs, jei ne dar drąsesni, tačiau jie nebebuvo mąstytojai ir netgi nebuvo protingi – tai puikiai atskleidžia jų elgesys. Jie tapo tuo, ką Džeikobas Heilbrunas (*Jacob Heilbrunn*) savo 2007 m. išėjusioje knygoje „Jie žinojo, kad buvo teisūs: naujųjų konservatorių iškilimas“ *(They Knew They Were Right: The Rise of the Neocons)* pavadino „aido kamera“, skleidžiančia politikos ir geopolitikos diskurso atgarsius, priklausančius visiškai kitam pasauliui – ko gero, XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių L. Brežnevo pasauliui. Tad dabar jie skambėjo visiškai netinkamame kontekste – tarsi oro gadinimas bažnyčioje.

„Aido“ ir realybės neatitikimą atskleidžia tai, kad jei per Dž. Bušo vyresniojo vykdytą Persijos įlankos karą (1991 m.) buvo žinota, kada sustoti, per 2003 m. karinę operaciją – jau ne, ir buvo padaryta klaida, kurios per pirmąjį karą buvo kruopščiai išvengta, – žygis tiesiai į Mesopotamijos klampųjį smėlį, dėl kurios teko kovoti ilgus metus, paguldyti tūkstančius gyvybių ir išleisti milijardus dolerių. Taigi, kalbant apie dabartinės naujųjų konservatorių istorijos vingius, skirtumas tikrai iškalbingas. Naujieji konservatoriai įrodinėjo, kad Dž. Bušui vyresniajam „trūko moralinio aiškumo“, jam per didelę įtaką turėjo realizmo nuostatos ir jis nebuvo pakankamai tvirtas, kad geriau pritaikytų pasaulį Amerikos norams. Bet tai nebuvo tos klaidos, kurioms jie buvo nepasirengę, kai į valdžią atėjo Dž. Bušas jaunesnysis. Taigi naujieji konservatoriai pridarė visą krūvą didžiausių klaidų.

Kai kurie naujojo konservatizmo mąstymo ir jo „aidų“ tyrėjai pabrėžia tiesiogines sąsajas su „kairiąja“ šio judėjimo kilme. Siekis išplatinti demokratiją visame pasaulyje prilyginamas L. Trockio nuolatinės revoliucijos teorijai. Galbūt tai paaiškina, kodėl prezidentas Dž. Bušas jaunesnysis pradžioje nebuvo naujųjų konservatorių idėjų šalininkas, nes mažai domėjosi užsienio reikalais (daugiausia todėl, kad mažai apie juos išmanė) ir neigė bet kokį ketinimą užsiimti „nacijos kūrimu“ užsienyje (kaip, beje, ir viduje, kaip tai atskleidė jo mokesčių mažinimo politika). Lūžio tašku tapo žiaurus teroristų išpuolis prieš Jungtines Amerikos Valstijas 2001 m. rugsėjo 11 d. Vėliau naujųjų konservatorių požiūris jau nuskambėjo Dž. Bušo metinėje kalboje, kurią jis skaitė Kongrese 2002 m. sausį (kalbą parašė naujasis konservatorius Deividas Frumas (*David Frum*)) – joje Dž. Bušas pavadino Iraną, Iraką ir Šiaurės Korėją „blogio ašimi“ ir iškėlė prevencinio karo idėją. Naujieji konservatoriai pagaliau gavo galimybę pasireikšti, tik jie nepastebėjo, kad tai, ką palaikė galimybe, buvo spąstai, kuriuos viliojančiai, nors gal pusiau nesąmoningai, jiems paspendė islamo teroristai.

Per antrąją Dž. Bušo jaunesniojo prezidentavimo kadenciją naujųjų konservatorių įtaka ėmė silpti, nes net jos ideologai negalėjo laikytis teorijos, kuriai akivaizdžiai prieštaravo faktai. Šių dienų Vakarų politinės istorijos ypatybė yra tai, kad kuo labiau vyriausybė remiasi doktrinomis, tuo didesnė ją sukūrusios partijos vėlesnės katastrofos tikimybė. Didžiosios Britanijos konservatorių partija patyrė didelį nuosmukį po M. Tečer eros, o respublikonų

partija Jungtinėse Amerikos Valstijose Dž. Bušo jaunesniojo prezidentavimo pabaigoje nusilpo beveik dėl tos pačios priežasties – jie per toli nuėjo šiame amžiuje, kuriame rinkėjai pageidauja (abiem prasmėmis) ir pakankamai kompetentingos, ir pakankamai sąžiningos valdžios.

Žr.: KARAS, POLITIKA

NEUROFILOSOFIJA

Neurofilosofija – tai viena iš naujų mokslo krypčių, kuri tapo galima dėl pažangių neuromokslų tyrimo metodų. Ji atspindi neuromokslų įžvalgų įtaką filosofinėms diskusijoms apie žinių įgijimą, „savojo aš“ idėją, moralinio pobūdžio klausimus ir atsaką į juos, sprendimų priėmimą, bendrąją meilės, draugystės, bendruomeniškumo ir pan. prigimtį. Vis daugiau filosofų jau neabejoja, kad neuromokslų įtaka gilėjančiam šių ir susijusių tyrimo sričių supratimui ne tik yra didžiulė, bet ir reziumuoja žmonijos istorijoje pasiektą pasaulio pažinimo pažangą. Tai yra, tada, kai buvo rastas būdas, kaip teisingai užduoti klausimus, ir nustatyti tinkami atsakymų į juos metodai, iš filosofijos gimė gamtos mokslai. Kabinetiniai spėliojimai apie materijos prigimtį, proto santykį su materija, Visatos sandarą, reprodukcijos paslaptis atvėrė kelią empiriniams ir kiekybiniams metodams, kurie per kelis dešimtmečius lėmė didesnę su šiais klausimais susijusią pažangą nei buvo padaryta per ankstesnius tūkstantmečius. Būtent šiomis dienomis, kai padaryta neabejotina pažanga neuromokslų srityje, neurofilosofai siekia pakartoti šį procesą svarbiems filosofiniams klausimams apie protą, savąjį „aš“, laisvą valią, moralę ir racionalumą pagrįsti.

Siekiant atskleisti, kaip neuromokslai gali vaisingai bendradarbiauti su tradicine filosofija, pakanka vieno pavyzdžio. Iš tiesų, neuromokslai gali ne tik praturtinti, bet ir pakoreguoti intuiciją, kuri taikoma „kabinetine filosofija“ vadinamai sąvokų analizei. Yra daug filosofinės literatūros apie dalykus, susijusius su asmenybe ir valia, bet tik maža jos dalis gali padėti tinkamai priimti stulbinamus komisūrotomijos procedūrų rezultatus. Po to, kai sunkia epilepsijos forma sergantiems asmenims buvo atlikta komisūrotomija – perpjovus komisūrą arba jungiamąjį audinį (*corpus callosum*) tarp abiejų pusrutulių sme-

genų žievės, atskirti abu smegenų pusrutuliai – buvo nustatyta, kad kairysis ir dešinysis smegenų pusrutuliai gali konfliktuoti. Pavyzdžiui, toks asmuo viena ranka ima drabužį iš spintos, o kita ranka gali jį dėti atgal, ir šie veiksmai nuolat kartojasi, arba ligonis negali žodžiais paaiškinti, kodėl, kai buvo paprašytas tai padaryti, viena ranka teisingai nurodė objektą – tarsi egzistuotų „aš“, atskirtas nuo to, kuris valdo kalbą.

Labiausiai įtikinami neuromokslų svarbos filosofijai įrodymai gaunami iš daugiau ar mažiau socialių gyvūnų rūšių smegenų tyrimų. Labiau monogaminių rūšių, tokių, kaip stepių pelėnai ir marmozetės, smegenyse nustatytas didelis tankis receptorių, leidžiančių aptikti prisirišimą sukeliančius neuropeptidus, iš kurių svarbiausi yra vazoprezinas ir oksitocinas. Nemonogaminių rūšių, tokių, kaip kalnų pelėnai ir rezusai, smegenyse šių receptorių tankis yra daug mažesnis. Oksitocinas išsiskiria taikios socialinės veiklos metu, slopindamas „kovok arba bėk“ reakciją, kurią skatina grėsmę keliančios situacijos, ir stiprindamas prieraišumą tarp grupės narių.

Tokios išvados kėsinasi pakirsti mūsų supratimą apie tai, kas susiję su žmonių bendruomenėmis, santuoka, tėvyste, draugyste, lojalumu, patriotizmu – su socialinėmis struktūromis apskritai. Praktiškai visuotinai sutariama, kad dauguma šių dalykų yra itin vertingi, ir manoma, kad jie atspindi aukštą moralinį ir socialinį išsivystymą (taip pat ir daugeliui būdingą dievybės poreikį). Tačiau jei šiuos žmonių bendruomenės bruožus lemia ar netgi jei jiems nors šiek tiek įtakos turi santykinis oksitocino receptorių tankis tam tikrose mūsų smegenų srityse, mūsų supratimas apie jas tampa visai kitoks.

Iš tiesų, neuropsichologijos srityje atlikti eksperimentai patvirtina teiginį, kad oksitocinas yra labai svarbus veiksnys žmonių tarpusavio ryšiams užtikrinti. Pavyzdžiui, atliekant vieną eksperimentą oksitocinas buvo purškiamas į nosį grupei žmonių, kurie vėliau žaidė ekonominį žaidimą, vadinamą „Investuotojas“. Buvo nustatyta, kad jie labiau pasitiki vieni kitais ir glaudžiau bendradarbiauja nei kontrolinė grupė, kuriai purškiamas oksitocinas nebuvo paskirtas.

Dar svarbiau yra tai, kas buvo sužinota apie „veidrodinius neuronus“, kurie net ir mažiems kūdikiams leidžia atkartoti kitų asmenų veido išraišką. Kai viena beždžionė stebi kitą, atliekančią tam tikrą užduotį, jos smegenyse suaktyvinami tie patys neuronai, kaip ir užduotį atliekančios beždžionės sme-

genyse – smegenys pasyviai modeliuoja tai, kuo užsiima kita beždžionė. Atsižvelgiant į tai, kad empatija ir tarpusavio supratimas yra svarbiausios moralės sudedamosios dalys, be kurių moralė apskritai neegzistuotų, šis neurofiziologinis patvirtinimas yra labai svarbus.

Žinoma, turi būti atidžiai ir tinkamai išnagrinėta, kaip ir kokiu laipsniu neuromokslų tyrimai gali suteikti mums įžvalgų svarbiais žmogaus moralės ir visuomenės santykių klausimais. Tai, kas vyksta atskirų asmenų galvose, turi būti panaudota, užmezgant informatyvų santykį su tuo, kas kyla bendraujant (diskutuojant, konfliktuojant ir bendradarbiaujant) žmonių grupėse ir bendruomenėse, kurių įtaka skirtingiems reiškiniams akivaizdžiai didėja. Tačiau jau yra įrodymų, kurie patvirtina, kad nebegalima svarstyti apie moralę, visuomenę, žmonių santykius, poreikius, norus ir interesus, neatsižvelgiant į vis stiprėjantį įrodymų apie atitinkamą smegenų veiklą srautą.

Žr.: NEUROMOKSLAS, SĄMONĖS FILOSOFIJA

NEUROMOKSLAI

Neuromokslai – tai smegenų veiklos tyrimai. Atsižvelgiant į nepaprastą smegenų ir jų veikimo sudėtingumą (smegenys apibūdinamos kaip vienas iš sudėtingiausių dalykų Visatoje) – tai daugialypė ir labai įdomi mokslo sritis, kuri, be abejonės, yra ir labai svarbi. Jei ambicingiausios neuromokslų prognozės pasitvirtins, smegenų tyrimai ilgainiui paaiškins pačią žmogiškumo prigimtį, o drauge su ja – ir moralę, meną, meilę bei visas kitas vertybes ir žmogiškosios patirties akimirkas.

Neuromokslų tyrimai vykdomi keliais struktūriniais lygmenimis, pradedant molekuliniu lygmeniu, toliau – ląstelių, jų sistemų, elgsenos ir, galiausiai, pažintiniu (sudėtingiausiu) lygmeniu.

Smegenis sudaro stulbinama molekulių įvairovė, daugelis jų aptinkamos tik nervų sistemoje. Molekulių neuromokslas tiria, kaip neuronai sąveikauja tarpusavyje, auga, valdo į juos patenkančios ir išeinančios informacijos srautą, kaupia duomenis ir pan. Ląstelių neuromokslas tiria į ląsteles susijungusių molekulių grupių prigimtį ir veikimą, siekdamas išsiaiškinti, kaip jos tarpusavyje susijusios, kaip įvairioms grupėms priskiriamos skirtingos funkcijos,

kaip jos veikia viena kitą ir kaip atlieka skaičiavimo užduotis. Kai molekulių struktūros susigrupuoja į sistemas, pavyzdžiui, už regėjimą atsakingą smegenų žievės dalį, kuri užima nemažai pakaušio smegenų, jos veikia labai suderintai. Taigi sistemų neuromokslas tiria smegenų struktūrą ir veiklą šiame lygmenyje.

Elgesys yra bendros smegenų ir nervų sistemų veiklos rezultatas, todėl elgsenos neuromokslas smegenų funkcijose siekia atrasti atminties, sapnų ir lyčiai būdingų savybių pagrindą. Dar daugiau, pažintinis neuromokslas bando suprasti, kaip smegenys lemia aukščiausią protinę veiklą: kalbos vartojimą, sprendimus, moralinius pasirinkimus, vaizduotę ir apskritai protą.

Neuromokslus galima išskirti į dvi bendriausias šakas: klinikinius neuromokslus ir eksperimentinius neuromokslus. Jos jokiu būdu neeliminuoja viena kitos, tačiau jų tikslai aiškiai atskirti. Taigi klinikiniai neuromokslai stengiasi suprasti smegenis ir jų veiklą, siekiant pažangos neurologijos, psichiatrijos, neurochirurgijos, neuropatologijos srityse. Apie smegenis daug buvo sužinota tiriant problemas, kurias patiria asmenys, sergantys vienokiomis ar kitokiomis smegenų ligomis ar patyrę traumas – taigi buvo padaryta pažangos, padedant žmonėms, nukentėjusiems dėl smegenų traumos ar sergantiems smegenų liga.

Smegenų ir nervų sistemos sutrikimai, kuriuos stengiasi geriau suprasti klinikiniai neuromokslai, apima Alzheimerio ir Parkinsono ligas, cerebrinį paralyžių, išsėtinę sklerozę bei kitas degeneracines nervų sistemos ligas, šizofreniją, depresiją, epilepsiją, insultą ir galvos traumas. Pažangos poreikis šioje srityje neabejotinai akivaizdus. Tačiau akivaizdus ir jos sudėtingumas – beveik tvirtai žinoma, kad nenormalias mintis ir nuotaikas, patiriamas sergant šizofrenija ir depresija, lemia smegenų sutrikimai, tačiau nustatyti, kur ir kaip šie sutrikimai smegenyse atsiranda, yra sunkus uždavinys. Tačiau tai ypatingai svarbu, nes vien Jungtinėse Amerikos Valstijose daugiau nei du milijonai žmonių serga šizofrenija, visi klinikiniai minčių ir nuotaikos sutrikimai šaliai kasmet kainuoja daugiau nei 1,5 milijardo dolerių. Problema visais požiūriais jau pasiekė epidemijos mastą, o klinikiniai neuromokslai ir su jais susijusi psichofarmakologija teikia daugiausia vilčių, kad ji bus išspręsta.

Eksperimentinių neuromokslų ribos – dar platesnės. Šioje srityje dirba psichobiologai, besidomintys biologiniais elgsenos pagrindais, jų kolegos neuroetologai, tiriantys gyvūnų rūšims būdingą elgseną, atsižvelgiant į atitinkamos gyvūnų rūšies smegenų sandarą, neurofarmakologai, kuriuos domina

įvairių narkotikų poveikis nervų sistemai, neuroanatomai ir neurochemikai, atitinkamai tiriantys smegenų išdėstymą ir centrinėje nervų sistemoje vykstančius cheminius procesus, raidos neurobiologai, besidomintys, kaip smegenys auga ir bręsta, bei skaičiavimo neuromokslų atstovai, kurie modeliuoja smegenų darbą, pasitelkdami matematiką ir kitus skaičiavimo metodus.

Daug neuromokslų tyrimų atliekama su gyvūnais ir tai verčia nerimauti dėl gyvūnų teisių pažeidimo. Liūdna matyti kačių ir beždžionių nuotraukas su iš jų kaukolių kyšančiais vieliniais elektrodais ir dar liūdniau pagalvojus, ką jie patiria per eksperimentus. Tačiau ne visi neurologai bandymams naudoja gyvūnus – funkcinio magnetinio rezonanso tomografijos (fMRT) sukūrimas leido tyrėjams „pasidairyti“ žmonių galvose, atliekant eksperimentus tikruoju laiku (įskaitant kognityvinius ir elgsenos eksperimentus), – pamatyti, kaip veikia smegenys. Šis informacijos šaltinis jau davė nemažai rezultatų.

Prieš smegenų tyrimams pasiekiant dabartinį sudėtingumo lygį išvadas apie tai, kas vyksta smegenyse, mokslininkai daugiausia darė remdamiesi elgsenos stebėjimais, nes nemaža dalis smegenų veiklos atsispindi išorėje. Raktais į svarbiausias smegenų funkcijas tapo galvos traumos, smegenų kraujagyslių ligos ir navikai, kurie sukelia konkrečius sutrikimus, tokius, kaip kalbos ar motorinių funkcijų praradimas. Tačiau atsiradus skeneriams, kurie suteikė galimybę užfiksuoti didelės raiškos smegenų struktūrų vaizdus bei atskleisti pačius jų suaktyvinimo procesus, reaguojant į stimuliatorius ir specialiai parengtas užduotis, tapo įmanoma stebėti smulkiausius smegenų struktūros elementus. Tai tolygu kaukolės atvėrimui ir pasirausimui po įvairius smegenų sluoksnius, stebint, kaip jos iš tikrųjų veikia.

Žr.: NEUROFILOSOFIJA, SOCIOBIOLOGIJA

PASEKMIZMAS

Pasekmizmas arba **konsekvencializmas** – tai etikos teorija arba, tiksliau, teorijų „šeima“, grindžiama idėja, kad teisinga yra tai, kas duoda gerų rezultatų. Daugiausia dėmesio pasekmizme skiriama tam, ką asmuo veikia (veiksmams), o veiksmai vertinami pagal tai, kiek geri ar blogi yra jų padariniai – taip nustatomas jų etinis tinkamumas ar netinkamumas. Taigi šioje teorijoje apibūdi-

nama tai, kas laikoma tiesioginiu moralinio vertinimo kriterijumi. Tačiau tai reiškia, kad atpažinti, jog koks nors dalykas yra „geras“, mes galime tik tada, kai pripažįstame geras jo pasekmes (jeigu tokios yra). Bet kaip apibrėžti pačias „geras pasekmes“? Ar jos yra tai, kas suteikia laimės daugumai, daugiausia visapusiško malonumo ar atitinka kokius nors kitus „gėrio“ kriterijus? Kol mes nežinome, kas yra „gera“, negalėsime įvertinti, ar veiksmas, kuriuo sukuriamos tam tikros pasekmės, buvo teisingas, ar ne.

Pasekmizmas yra priešingoje pusėje nei deontologinės etikos teorijos, kurios teigia, kad veiksmo tinkamumas ar netinkamumas yra neatsiejama vidinė paties veiksmo dalis ir visiškai nepriklauso nuo pasekmių.

Svarbiausias pasekmistinės etikos pavyzdys yra utilitarizmas. Ši įžymi teorija pateikiama įvairiomis formomis, tačiau esminis jos teiginys yra tai, kad teisingi veiksmai yra tokie, kurie maksimizuoja kaip nors apibrėžtą laimę, naudingumą (anglų. k. – *utility*) arba naudą, o neteisingi veiksmai tokią laimę ar naudą mažina (nebūtinai sumažina iki minimumo). Iš tikrųjų yra daugybė savybių ir skirtumų, į kuriuos reikia atsižvelgti netgi šiame bendrumo lygmenyje. Nepakanka tiesiog trumpai pareikšti, kad veiksmo moralinę vertę lemia jo pasekmės, – tuoj pat kyla klausimai, ar atsižvelgta į tikrąsias šio veiksmo pasekmes arba kokių rezultatų buvo ketinama pasiekti, kokios pasekmės buvo ar galėjo būti numatytos ir tikėtinos. Tarkime, kažkas veikė turėdamas piktų ketinimų, tačiau atsitiktinai tokie veiksmai išėjo į gerą – ar dėl to jie tapo teisingi? Ar toks asmuo gali būti laikomas geru žmogumi? Tai pat galima paklausti, ar veiksmas teisingas tik tada, kai jis lemia geriausią įmanomą rezultatą, o galbūt jis gali būti laikomas geru, jei paprasčiausiai kažką šiek tiek pagerina. O kas, jei tam tikri veiksmai yra naudingi tik kai kuriems žmonėms? Ką daryti, jei tik dalį pasekmių galima apibūdinti kaip geras, naudotinas ar naudingas, o kitos yra neutralios ar net blogos? Ar būtina visada lyginti geras ir blogas pasekmes, kad pamatytume, kurios nusvers? Ir kas gali jas patirti: pats veiksmą atlikęs asmuo, tie, kuriems atlikti veiksmai turėjo poveikio, ar ir vieni, ir kiti? Kai kurie šią teoriją nagrinėjantys tyrėjai teigia, kad veiksmai turi būti vertinami, neatsižvelgiant į juos atlikusiojo motyvus – nesvarbu, ar asmuo buvo nesavanaudiškas, ar siekė kokių nors asmeninių tikslų. Kiti teigia, kad asmens motyvai taip pat turi ar net privalo būti vertinami.

Galima užduoti daug klausimų apie tai, kokia turi būti pradinė situacija, kad būtų galima atsižvelgti į pasekmes ir įvertinti jas sukėlusio veiksmo tinkamumą, ir šie klausimai gana smarkiai skiriasi nuo įprastų gėrio apibrėžimų. Tai sužadina kitą diskusiją. Dalykai, pretenduojantys būti gerais, apima platų spektrą nuo tokių psichologinių būsenų, kaip laimė ir malonumas, iki mažiau subjektyvių vertybių – politinės lygybės, laisvės, turto ar materialinės naudos. Pakankamai akivaizdu, kad sprendimas, ar veiksmas buvo teisingas, priklausys nuo to, ką konkretus asmuo laiko gėriu – nesunku pamatyti, kad esant vienoms idėjinėms aplinkybėms tas pats veiksmas gali būti laikomas geru, o kitomis aplinkybėmis – blogu.

Atsižvelgdami į tai, kad sudėtinga numatyti visas veiksmų pasekmes, ir turint omenyje, kad net ir veikiant su geriausiais ketinimais ne visada pavyksta išvengti nepalankių pasekmių, kai kurie pasekmistai pasisako už „taisyklių pasekmizmą“. Šiuo atveju teigiama, kad teisingi veiksmai turi atitikti taisyklę, kuri, jeigu jos laikomasi, iš esmės skatina gėrį. Tokiu atveju tenka spėlioti dėl kiekvieno veiksmo, tačiau pasiekiamas tam tikras kompromisas su deontologiniu požiūriu į etiką. Apskritai kalbant, pasekmistai, kurie pasisako už tai, kad konkretų sprendimą turėtų papildyti bendra taisyklė, laiko ją padedančia geriau įvertinti atskirą sprendimą ir tokios taisyklės nesuabsoliutina – reiškia, jeigu taisyklė taikoma pernelyg griežtai, ji taip pat gali sukelti nepageidaujamų pasekmių.

Kai kurie pasekmizmo kritikai teigia, kad ši teorija nesugeba pripažinti teiginio, jog tam tikri veiksmai iš esmės yra geri arba blogi, neatsižvelgiant į jokias kitas aplinkybes (taip teigia deontologai). Kiti kritikai mano, kad ši teorija nepakankamai įvertina asmeninį moralinės patirties ir ją sudarančių sprendimų pobūdį, o asmens susirūpinimas, planai ir tikslai yra glaudžiai susiję su jo veiksmais ir praktine patirtimi. Jeigu visa tai yra svarbu vertinant, ar tai, ką toks asmuo daro, yra jo veiksmų pasekmė – ypač jei tikrieji padariniai yra visiškai priešingi tam, ką jis ketino ar ko siekė, ir jeigu nebuvo atsižvelgta į veiksmą atlikusio asmens naudą, – tada tarp veiksmą atlikusio asmens ir veiksmo moralumo susidaro pernelyg didelis atstumas. Šią kritiką išreiškė filosofas Bernardas Viljamsas (*Bernard Williams*).

Žr.: DEONTOLOGIJA, METAFIZIKA, SĄMONĖS FILOSOFIJA

POLITIKA

Žmonės, kurie apibrėžia **politiką** kaip „galimybių meną“, yra optimistai – kur kas tiksliau ją būtų apibūdinti kaip „meną daryti tai, kas beveik neįmanoma“. Juk politika – tai procesas, kai žmonių grupės, bendrijos, tautos ar valstybės piliečiai drauge bando nuspręsti, ką daryti, kaip tvarkyti reikalus, kaip paskirstyti socialines gėrybes, kaip reguliuoti valdžios ir galios santykius – įskaitant ir tai, kam suteikti įgaliojimus, kokiam tikslui, kokiam laikotarpiui ir kokio masto. O kadangi kiekviena grupė neišvengiamai turi skirtingų interesų ir laikosi skirtingų nuomonių, politinis procesas apima pastangas, kaip įvairiais būdais pasiekti kompromisų arba kontroliuoti sprendimų priėmimo ir sprendimų vykdymo procesus, užtikrinant politinių vadžių išlaikymą – šis politinis procesas būdingas bet kuriai visuomeninei santvarkai, nesvarbu, ar tai būtų diktatūra, ar demokratija. Priemonės gali skirtis (rinkimai, revoliucijos, kariniai perversmai), tačiau jos pridengia labai panašius tikslus ir siekius. Klausimai kyla dėl to, kada valdžia įgyjama ir išlaikoma teisėtai – dėl šio svarbiausio klausimo vyksta daug teorinių politikos diskusijų.

Politologija yra politinių procesų tyrimas, o politinė filosofija – politinių idėjų, teorijų ir koncepcijų nagrinėjimas. Diskusijos šiais klausimais siekia labai senus laikus. Jų, kaip ir daugelio vakarietiškos tradicijos sričių, ištakos susijusios su antika – klasikiniu Graikijos laikotarpiu. Pirmasis išsamus traktatas šia tema yra Platono „Respublika“. Dar anksčiau apie politiką mąstė Konfucijus, tačiau jis nepaliko tokio išsamaus ir įtikinamo traktato, kaip garsioji Platono knyga, o jo pažiūros buvo perduodamos per žodinę tradiciją ir galiausiai mokinių užrašytos veikale „Apmąstymai ir pašnekesiai“.

Apskritai kalbant, galima teigti, kad valdžia įgyja labai įvairias formas – tai galia atlyginti ir bausti, žinių, patirties ir talento, sėkmės ir laimėjimų suteikta valdžia, valdžia, įgyta vadovaujantis teisėtais procesais, dėl kurių susitaria bendruomenė, valdžia, įgyjama jėga ir smurtu.

Svarbiausias klausimas, kylantis kalbant apie valdžios teisėtumą, dėl akivaizdžių priežasčių nėra klausimas, kodėl žmonės paklūsta turintiems valdžią. Jei valdžia palaikoma jėga, žmonės gali ją pripažinti atsargumo sumetimais. Jei kas įgyja valdžią dėl savo charizmos, čia suveikia plačiai paplitęs psichologinis

žmonių polinkis, kad jiems būtų vadovaujama. Beveik visose visuomenėse pagrindiniai valdžios teisėtumo šaltiniai yra tradicija ir Konstitucija.

Atsakydamas į klausimą, kas yra geras valdovas, Konfucijus nurodė pats save. Jo nuomone, geras valdovas iš esmės yra aukštų etikos standartų besilaikantis asmuo, kurio pavyzdys ir rūpinimasis žmonėmis su meile užtikrins tinkamą valstybės veikimą. Be to, jei kiekvienas visuomenės narys gyvenime uoliai atliks savo pareigą (tiksliau, įvairias pareigas) – jei „ministras bus ministru, tėvas – tėvu, sūnus – sūnumi", įsivyraus harmonija ir valstybė veiks sklandžiai. Ši utopinė vizija nelabai atitinka tikrovę – nėra sunku įsivaizduoti ar iš tikrųjų rasti gerų valdovų be gerų pavaldinių pavyzdžių.

Atėnų aristokratas Platonas, kuris griežtai prieštaravo demokratijai, nes ją suvokė kaip „neišmanančios minios" valdžią, teigė, kad geriausia politinė santvarka būtų išsilavinusio elito („karalių-filosofų") valdymas. Tokie karaliai-filosofai dėl aukšto intelekto turėtų būti atrinkti dar vaikystėje ir specialiai mokomi eiti šias pareigas. Jie neturėtų nuosavybės, todėl būtų išvengta korupcijos, nesituoktų bei gyventų drauge. Vaikus pradėtų dėl savo protingumo ir grožio parinktos poros, o iš motinų paimti vaikai būtų kartu mokomi valstybinėse mokyklose ir tada pagal gabumus paskirstomi į tris visuomenės tarnų grupes: valdovus, karius ir paprastus žmones.

Aristotelis žmogų apibrėžė kaip „politinį gyvūną" ir (kaip ir Platonas bei Konfucijus) manė, jog etika ir politika yra glaudžiai susijusios – tam, kad gerai gyventų atskiri asmenys, reikia geros visuomenės, nes tik tinkamas jos sutvarkymas leidžia tai pasiekti. Nagrinėdamas įvairių miestų-valstybių konstitucijas, jis atliko empirinius įvairių politinių santvarkų tyrimus. Viena jo prieitų išvadų buvo tai, kad priimtinai vyriausybės formai gresia pavojus degraduoti į nepriimtiną formą – karalystė gali iškrypti į tironiją, aristokratija – į oligarchiją, o tai, ką jis pavadino *polity* – bendras piliečių valdymas, laikantis susitarimo, – gali degeneruoti iki ochlokratijos (minios valymo), nors tokį nepriimtiną susitarimą Aristotelis įvardijo kaip demokratiją.

Didelę įtaką šiuolaikinės Europos politinei minčiai turėjo XVII a. mąstytojai Tomas Hobsas ir Džonas Lokas. Savo veikale „Leviatanas" (*Leviathan*) T. Hobsas teigė, jog žmonės į politines bendruomenes jungiasi tam, kad išvengtų žiaurių „natūralios būsenos" sąlygų – nevaržomo visų karo su visais, o gyvenimas tokiomis sąlygomis yra „bjaurus, gyvuliškas ir trumpas". Tarpusavio

sutartis, kurią žmonės sudaro, norėdami išvengti šių sąlygų, reiškia dalies buvusios laisvės atsisakymą tam, kad būtų užtikrinta bendra apsauga ir tvarka – to galima pasiekti, paklūstant suverenios valdžios autoritetui. Šią valdžią T. Hobsas apibrėžia kaip „tiesiog asmeninį tvarkingo valdymo įkūnijimą". Žodis „asmeninis" čia reiškia atskirą asmenį – karalių, bet gali būti interpretuojamas kaip kolektyvinė institucija.

Dž. Lokas, kuris taip pat pritarė visuomeninės sutarties idėjai, tačiau prieštaravo „dieviškajai karalių valdžios teisei", priėjo prie kitokių išvadų nei T. Hobsas. Jis manė, kad natūrali būsena yra ne tarpusavio priešiškumas ir anarchija, bet sritis, kurioje individai turi „natūralias" teises, nepanaikinamas ir tada, kai jie susiburia į pilietinę visuomenę. Natūralių teisių doktrina teigia (taip Dž. Lokas ją pristato veikale „Antrasis traktatas apie valdžią" (*Second Treatise of Government*)), kad visi žmonės yra lygūs bei nepriklausomi ir „niekas negali kenkti kito gyvybei, laisvei, sveikatai ar turtui".

Žanas Žakas Ruso savo darbe „Socialinė sutartis" *(The Social Contract)* iškelia natūralios žmonių laisvės ir lygybės idėją (plačiai žinoma pradžia: „Žmogus gimsta laisvas, tačiau visur jis surakintas grandinėmis") ir teigia, kad politinio teisėtumo šaltinis yra „bendroji žmonių valia". Ž. Ž. Ruso požiūriu, aukščiausioji valdžia visuomet siekia visuomeninio gėrio, kuris kartkartėmis gali konfliktuoti su atskirų asmenų interesais, ir – tai dar svarbiau – „bendroji valia" kartais gali klysti dėl to, kas geriausia. Tokiems konfliktams spręsti visuomenei reikalingas įstatymų leidėjas, kuris sudarytų Konstituciją.

Ž. Ž. Ruso požiūris į bendrosios valios ir atskirų asmenų interesų konfliktą tapo vienu iš motyvų, paskatinusių Džoną Stiuartą Milį reikalauti mažumų ir atskiro asmens apsaugos demokratijoje. Jo nuomone, aukščiausias politinis gėris yra laisvė, o vienintelė teisėta priežastis apriboti kieno nors laisvę – kitų asmenų interesų apsauga. Anot jo, laisvė apima žodžio laisvę, o vienas iš svarbiausių gerų dalykų, kuriems pasitarnauja laisvė, yra tai, kad jai esant asmens gyvenimą galima mėginti pagerinti įvairiais būdais, visada atsižvelgiant į „žalos principą", kuris teigia, kad niekas neturi teisės trukdyti kitiems mėgautis ir naudotis savo laisve.

Karlas Marksas buvo Dž. S. Milio amžininkas ir šie du mąstytojai savo laiku neabejotinai padarė didžiausią įtaką politinei minčiai ir praktikai. K. Marksas suvokė istoriją kaip klasių kovų seką, o savo gyvenimo laikotarpį –

kaip kovą tarp kapitalistinės buržuazijos ir pramonės proletariato. Kadangi pramonės perversmas konfliktą tarp darbuotojų ir kapitalo savininkų padarė svarbiausiu konfliktu, K. Marksas teigė, kad neišvengiama istorijos raidos išdava yra proletariato triumfas ir, galiausiai, beklasės visuomenės, kurioje gamybos priemonės bus žmonių nuosavybė, atsiradimas. Pereinamuoju laikotarpiu, žengiant į tikrą komunistinę visuomenę, t. y. socializmo etape, gamybos priemonės turėtų priklausyti valstybei. Utopinis K. Markso laisvos, beklasės, viskuo besidalijančios visuomenės idealas taip pat buvo internacionalinis – jis tikėjo, kad valstybių sienos yra įkalinimo išraiška ir jos išnyks kartu su pačia valstybe, kai bus sukurtas tikrasis komunizmas. Deja, nė vienas bandymas praktiškai įgyvendinti K. Markso teoriją taip, kaip autorius numatė ar pageidavo, iki šiol nepavyko.

Svarbiausios idėjos, susijusios su politinėmis sistemomis – demokratija, liberalizmu, socializmu, komunizmu, totalitarizmu, fašizmu – apibūdintos atitinkamuose šios knygos skyreliuose.

Žr.: DEMOKRATIJA, FAŠIZMAS, LIBERALIZMAS, LAISVĖ, KOMUNIZMAS, MARKSIZMAS, SOCIALIZMAS, TOTALITARIZMAS

POMIRTINIS GYVENIMAS

Pomirtinis gyvenimas – tai tariamas tolesnis egzistavimas tam tikra dvasine arba mentaline forma po fizinės mirties.

Tikėjimas tokia būsena turbūt toks pat senas, kaip pati žmonija ir, be abejonės, jis nuolat rekomenduojamas kaip priešnuodis tam siaubui, kurį daugelis jaučia, mąstydami apie mirtį kaip apie išnykimą ar nebūtį. Kai kurie taip pat (arba alternatyviai) mano, kad neįmanoma, jog tokie nuostabūs dalykai, kaip sąmonė, intelektas arba jausmai, galėtų išnykti drauge su kūno mirtimi. Dar daugiau, artimųjų netektis išgyvenama ne taip skausmingai, jeigu yra viltis, kad su jais vėl bus galima susitikti ateityje. Organizuotos religijos, kurios susiduria su problema, kad už dorybes esą deramai neatlyginama šiame gyvenime, mielai priima pomirtinio atlygio (ir bausmės) idėją už tai, kaip žmogus elgiasi čia ir dabar.

Tikrų bet kokios formos pomirtinio egzistavimo ne fiziniame kūne įrodymų trūkumas kompensuojamas daugybe įvairiausių tariamų ir neišvengiamai

anekdotiškų įrodymų šaltinių. Patirtis esant „arti mirties“, regėjimai, legendos, spiritizmo seansai, vaiduokliai, angelų aplankymas arba žinia iš jų, šventieji, dievybė, mistinė nuojauta, tradicija, raštai, religiniai mokymai ir daug panašių dalykų sudaro tikrą Babelio sumaištį, tačiau jais grindžiami teiginiai apie pomirtinį gyvenimą. Nė vienas iš jų nėra patikrinamas, tvirtas ar patikimas įrodymas – greičiau priešingai.

Tuo metu, kai buvo rašoma ši knyga, spaudoje pasirodė pranešimai, kad buvo surengtas eksperimentas, skirtas pacientų, kurie sustojus širdžiai išgyveno autoskopinę (kai į save žvelgiama tarsi iš viršaus) patirtį, teiginiams patikrinti. Ant aukštos lentynos prie lubų buvo dedami paveikslai, daiktai arba simboliai, kuriuos galima pamatyti tiktai iš viršaus. Taigi jei pacientai tvirtino, kad jie nuo palubės stebėjo, kaip yra gaivinami, jų buvo klausiama, kokius daiktus ar vaizdus jie matė ant lentynos. Tai buvo ne itin patikimas eksperimentas, nes nebuvo išvengta klastojimo galimybių (pavyzdžiui, slaugytoja, kuri žino, kas yra ant lentynos, gali šnibžtelėti pusiau nesąmoningam pacientui), arba pacientas gali sakyti, kad jis ar ji sklandė nepakankamai aukštai ir negalėjo matyti, arba jo emocijas ir visą dėmesį buvo užvaldžiusios medicinos darbuotojų pastangos.

Bet kuriuo atveju, dirbtinai sukelta autoskopinė arba „išėjimo iš kūno“ patirtis jau ne kartą buvo patvirtinta gerai dokumentuotais neuromoksliniais eksperimentais. Ji buvo sukelta elektra stimuliuojant smegenų žievę tuo metu, kai buvo atliekamos galvos smegenų operacijos, pavyzdžiui, gydant nuo epilepsijos (žr., pavyzdžiui, vieną išsamiai aprašytą atvejį Olafo Blankės (*Olaf Blanke*) darbe, kurį jis drauge su kolegomis paskelbė neurologų žurnale „Smegenys“ *(Brain)*, Nr. 127, 2004 m.).

Manoma, kad galimybę pereiti į pomirtinį gyvenimą suteikia siela, dvasia arba sąmonė, kurios gali veikti atskirai nuo kūno. Toks bekūnis subjektas gali mąstyti be smegenų, matyti be akių ir pan. Be to, nepaisant tokio „neįgalumo“, jis gali kažkaip sąveikauti su kūniška tikrove, pavyzdžiui, kai vaiduokliai kalbasi su žmonėmis arba (taip irgi gali būti) juos puola, ar bent jau kažkaip sugeba skleisti vaiduoklišką triukšmą ir gąsdinti žmones.

Organizuota religija teigia ir iki tam tikro laipsnio remiasi teiginiais apie apsilankymus ir žinias iš Anapilio, nesvarbu, ar jas atneštų šventieji, ar mergelės, ar pati dievybė. Religijai pomirtinio gyvenimo egzistavimas yra esminis

doktrinos klausimas, kai sprendžiama svarbi problema, nes be pomirtinio gyvenimo pažadai ir grėsmės, susijusios su daugelio religijų aukščiausiais moralės reikalavimais, neturi pakankamai galios.

Nors pomirtinio gyvenimo idėją mielai priima asmenys, besibaiminantys išnykimo, tiems, kurie tiki, kad yra nusipelnę dangiškosios bausmės ar rūstybės, ir to laukia, ji kelia baimę. Tai – tragiškas žiaurumas, kuris pavergia žmogaus protą, ir jis yra skandalingas netgi šiomis dienomis ir šiame amžiuje, šiuo laiku, kai rašomi šie žodžiai.

Racionalistai mano, kad mirusio žmogaus „būsena" nesiskiria nuo negimusio žmogaus „būsenos", o galutinis išsilaisvinimas iš kūniškos būklės ydingumo bei visiškas egzistencijos nutrūkimas rodosi esąs saldus ir geidžiamas pažadas. Romėnai manė, kad tai yra galutinė ir didžiausia laisvė, todėl jie visiškai nebijojo mirties. Markas Aurelijus rašė: „Žmogus ne mirties turi bijoti. Verčiau jis turėtų baimintis, kad niekad nepradės gyventi."

Jau minėtą „buvimo arti mirties" reiškinį kai kurie asmenys laiko požymiu, jei ne tikru įrodymu, kad asmuo nenustoja egzistuoti ir po fizinės mirties. Sakoma, kad tokia patirtis turi nemažai bendrumų: mirštančiam ar laikiną klinikinę mirtį patiriančiam asmeniui atrodo, kad jis ar ji juda tuneliu į šviesą, o pasiekus šviesą, tokį asmenį pasitinka kažkokia būtybė ar būtybės. Daugeliu atvejų tokia būtybė ar būtybės – geros, tačiau kai kuriais atvejais yra kitaip. Skirtingoms tradicijoms priklausantys žmonės šias būtybes apibūdina pagal savo tradiciją: krikščionys mano, kad tai Jėzus, Amerikos indėnai – kad tai Didžioji dvasia arba jos atstovai, kinai teigia, jog tai protėviai ir panašiai.

Vienas nekintamas veiksnys šiuose pasakojimuose yra tai, kad minėtos būtybės tokiems asmenims praneša, jog jie nemirė ir nemirs. Traumos, psichinė įtampa, gaivinimo metodai, vaistai, natūralus ar įšvirkštas adrenalinas arba bet kuri iš daugybės kitų priežasčių sukelia į sapną panašią vaizdinę ar pusiau sąmoningą patirtį, kurią galima paaiškinti ir be antgamtinių elementų. Būtų įdomu sužinoti, kiek atgaivintų asmenų tunelio gale matė šviesą (kai kurie apibūdina ją kaip labai ryškią arba akinančią), nes gulėjo ligoninės lovoje, virš kurios švietė palatos arba neatidėliotinos pagalbos skyriaus šviestuvai. Taip galima paaiškinti ir kitus reiškinius, apie kuriuos jie kalbėjo. Dėl karščiavimo jie galėjo patirti haliucinacijas, kai atrodo, kad šviesa ir žmonių figūros įgyja

keistus pavidalus ir yra keistose vietose. Aš taip pat galiu papasakoti apie labai keistą poveikį sąmonei, kurį gali daryti liga arba trauma.

Vienas iš mano dėstytojų Oksforde, filosofas A. Dž. Ajeris (*A. J. Ayer*), patyrė „būseną arti mirties“ Londono universiteto kolegijos ligoninėje ir netrukus po to papasakojo apie ją man ir kitiems kolegoms. Jis teigė, kad buvo miręs (ir labai nusivylė, kad buvo atgaivintas, skųsdamasis, kad dabar dar kartą turėsiąs tai patirti), tuneliu pasiekė upę, kurios tolimame krante stovėjo „Laiko ir erdvės kapitonai“. Jie kalbėjo (taip, kaip dažnai būna ir kitais panašiais atvejais): „Turi grįžti į gyvenimą – tavęs dar reikia pasauliui.“ Po to, kai jo paklausė, ar ši patirtis nepaskatino atsisakyti ateizmo, kurio jis visą gyvenimą laikėsi, A. Dž. Ajeris atsakė: „Ne“. Šią patirtį jis susiejo su vaistais ir gaivinimo metodais. Tačiau jo straipsnis apie tai laikinai pradžiugino dvasininkiją, kurios niekas nepiktina labiau nei įsitikinęs ateistas.

Tačiau jam grįžus į gyvenimą – nors aš nuoširdžiai viliuosi, kad A. Dž. Ajeris pasimėgavo tuo gana neilgu laiku, kurį jis išgyveno po šios patirties, – neatrodė, kad jis darytų kažką tokio, kas pateisintų „Laiko ir erdvės kapitonų“ sprendimą parsiųsti jį atgal. Tai kartkartėmis verčia abejoti ne tik tuo, kad antgamtinės būtybės galėtų sukelti šią patirtį, bet ir pačių „kapitonų“ kompetencija, jeigu jau jie egzistuoja.

Žr.: AGNOSTICIZMAS, ATEIZMAS, PSICHOLOGIJA, RELIGIJA

POSTMODERNIZMAS

Jei esate reliatyvistas vertybių klausimu, jei esate skeptiškai nusiteikęs dėl Šviečiamojo amžiaus liberaliojo humanizmo idealų, jei jūsų požiūris į pažangą yra pesimistinis, jei jums trūksta pasitikėjimo „didžiuoju pasakojimu“, kad laisvę ir žinias galima išplėsti žmonijos pastangomis, o žmonių kančios ir vargai dėl to išnyks, jūs – tikras **postmodernistas**.

Tuomet jūs, kaip ir visi apibūdinto požiūrio besilaikantys asmenys, nelabai turite ką pasakyti pozityvaus. Svarbiausia tokio reliatyvistinio, skeptiško, pesimistinio požiūrio priežastis yra nepritarimas tiems, kurie tikisi pažangos, bando pagrįsti etikos universalumą ir mano, kad šiuolaikinė konstitucinė demokratija yra tobulesnė už feodalizmą ir absoliutinę monarchiją bei pranoksta diktatūrą.

Jūs naudojatės viskuo, ką pasiekė Šviečiamojo amžiaus optimizmas, tačiau atmetate jį patį. Išoriškai jūs neoponuojate liberaliajai demokratijai, kurioje piliečių laisvės ir teisinė valstybė suteikia jums galimybę išsakyti šiuos dalykus, t. y. nesate prisirišęs prie vienos iš „monolitinių" ideologijų, pavyzdžiui, religijos arba stalinizmo, teigiančių vieną savo visuotinę tiesą apie tai, kaip viskas yra ir kaip viską reikia daryti, ir verčiančių visus sutikti netgi su skausmu ir mirtimi. Jūs esate ne išorinis, bet vidinis oponentas, kritikuojantis, bet nesiūlantis sprendimų, išskyrus (pavyzdžiui) raginimą tikėti, kad visi visų tradicijų ir požiūrių siūlomi atsakymai į klausimus apie žmogiškąjį gėrį yra vienodai teisingi.

Visgi vienas tokio požiūrio pranašumas yra tai, kad jis nereikalauja daug mąstyti ir veikti, nes siekis atskleisti, kas yra tiesa ir kas geriausia ar labiausiai įtikinama požiūrių, apgaulės ir dogmatizmo maišalynėje, kurios pilnas pasaulis, yra nelengvas darbas. Postmodernizmas mus nuo to išlaisvina, teigdamas, kad iš esmės visa yra vienoda, o mąstyti kitaip – ne tik tuščia, bet ir neteisinga. (Neteisinga? Tačiau postmodernizmas nesuteikia mums net teisingumo ir neteisingumo standarto.) Artimoje ateityje neišvengsime savižudiško kvietimo panirti į tylą.

Postmodernizmo šalininkai ar bent jau tie, kurie jam simpatizuoja, pritaria Žano Fransua Liotardo (*Jean-Francois Lyotard*) 1979 m. išleistam veikalui „Postmodernizmo būklė: žinių ataskaita" (*The Post-Modern Condition: A Report on Knowledge*). Šis veikalas yra dviejų svarbiausių postmodernizmo teiginių šaltinis, kuriame teigiama, kad „didieji modernizmo pasakojimai" (teiginiai apie pažangą, mokslą, racionalumą) jau nebepatikimi ir kad visų formų modernizmo įtakos, įskaitant įtaką kultūrai ir epistemologijai, turi būti nepaisoma. Kai kurie komentatoriai šią poziciją sieja su iš senovės filosofijos kilusia skepticizmo tradicija bei panašiu Frydricho Nyčės požiūriu, kuris taip pat skelbė „Dievo mirtį" ir iliuzinį žinių bei moralės pobūdį.

Pati sąvoka „postmodernizmas" buvo pavartota jau anksčiau, nei išėjo minėtas Ž. F. Liotardo veikalas – ji pirmą kartą paminėta reikšmingo 1975 m. išleisto Čarlzo Dženkso (*Charles Jencks*) traktato pavadinime: „Postmoderniosios architektūros kalba" *(The Language of Post-Modern Architecture)* ir buvo vartojama XX a. septintajame dešimtmetyje, apibūdinant tuometinį šokį ir literatūrą. Visais minėtais atvejais pastebimas požiūrio bendrumas. Č. Dženk-

sas postmodernistinę architektūrą apibūdino kaip modernistinės architektūros funkcionalumo ir formalizmo atmetimą, pakeičiant pliuralizmu, dviprasmiškumu ir pastišu. Tai yra pagrindų ir absoliučios tiesos filosofinio atmetimo analogas architektūroje.

Postmodernizmas daro tiesioginę įtaką politikai. Jeigu viskas yra priimtina ir (cituojant Žaną Bodrijarą (*Jean Baudrillard*)) „tikrovė yra ne tai, kuo įprastai laikoma", ką galima pasakyti apie socialinį ir ekonominį teisingumą, žmogaus teises, demokratiją, teisines reformas, gerą vyriausybę bei visus neatidėliotinus politinius ir socialinius klausimus? Taigi jei yra koks nors žmonių pastangų aspektas, kuris dėl praktiškumo ir skubos priešinasi niekus plepantiems ir savo protą demonstruojantiems akademikams, turintiems per daug laiko ir pernelyg daug egoizmo sielose, tai yra politika.

Ir kai tai įvyksta, postmodernistinis požiūris patiria sunkiausią išbandymą. Prisiminkime Ž. F. Liotardo teiginius apie pasitikėjimo praradimą Šviečiamojo amžiaus „didžiaisiais pasakojimais" apie mokslą ir teises bei tautų, kurios istoriškai buvo pavergtos klerikalų ir absoliutinės monarchijos, išlaisvinimą. Ž. F. Liotardas savo požiūrį į šiuos dalykus apibūdino kaip „ypatingai supaprastintą", kad būtų lengviau argumentuoti. Kad pamatytume, koks kraštutinis tas supaprastinimas, apsvarstykime teiginį, kurį jis paėmė iš Adorno-Horkheimerio disertacijos – kad Šviečiamojo amžiaus idėjos galiausiai paskatino nacizmą ir stalinizmą, nes privilegijuotas racionalumas lėmė biurokratų valdymą ir galiausiai šių dviejų *-izmų* tironiją. Šiame argumente akivaizdi ir jo autorių, ir paties Ž. F. Liotardo klaida: būtent tai, kad *-izmai* yra paradigminiai reiškiniai, nukreipti prieš Šviečiamojo amžiaus idėjas ir siekiantys slopinti bet kokius impulsus, vedančius prie pliuralizmo, asmens laisvės, demokratijos ir teisių, kurios riboja centrinės valdžios galią atskiriems asmenims, – o juk būtent Šviečiamasis amžius skelbė šiuos dalykus ir sudarė sąlygas jiems įvykti.

Atsižvelgiant į tai, kad svarbiausi su pažangia politine mintimi susiję klausimai apima būtent socialinį teisingumą, pilietines laisvės ir įgaliojimų žmonėms suteikimą, bei į tai, kad šios idėjos pačios yra Šviečiamojo amžiaus „didžiojo pasakojimo" ramsčiai, jų atmetimas destabilizuoja pastangas pasiekti ką nors konkretaus ir politiniais klausimais. Jei postmodernistinis požiūris ir jo šalininkai atlaikys šį išbandymą, jo gynėjai atras atsakymus ir į čia paminėtas politines problemas.

Kai kurios karščiausios diskusijos apie postmodernizmą vyko dėl kritinės ir kultūros teorijos, nes būtent čia iškilo svarbiausi postmodernizmo priešininkai – Frederikas Džeimsonas (*Frederick Jameson*) ir Teris Igltonas (*Terry Eagleton*). Vieną kriticizmo ypatybę gerai apibendrino Jurgeno Habermaso (*Jürgen Habermas*) pastaba, kad „tiesos ir tinkamo pagrindimo klausimai neišvengiamai kyla bet kuriame diskurse, kuris siekia pateikti rimtai vertintinas diagnozę nusakančias pastabas“, o postmodernizmas, be abejonės, save tokiu laiko.

Sumenkindamas savo siekius dalyvauti pateikiant „diagnozę nusakančias pastabas“ ir nusipelnyti „rimto vertinimo“ pavadinimo, nes atmeta standartų sąvoką, kuriais remiantis galima atlikti tokį vertinimą, postmodernizmas daro filosofijai nedidelę įtaką. Jo poveikis kur kas didesnis filosofijos regimybei – tam tikrai „padirbtai“, supaprastintai, mėgėjiškai filosofijai, kuri vadina save „pažodine teorija“ ir kurioje tokių pastabų vietą užima įvairios smagios, bet nereikšmingos mokslingo žargono formos. Taigi postmodernizmo mokymas atrodo kaip aukštųjų humanitarinių mokslų profesionalizavimas *reductio ad absurdum* („supaprastinant iki absurdo“ – vert. past.), kai realus turinys jau išsemtas, o atlyginimus vis dar reikia užsidirbti.

Kalbant apie svarbiausią postmodernizmo teiginį – Ž. F. Liotardo „didžiojo pasakojimo“ supeikimo „ypatingą supaprastinimą“ – svarbu pažymėti, kad „didžiojo pasakojimo“ idėja nėra nuosekliai istoriška, t. y. turinti numatomą arba idealizuotą pabaigą. Frensis Fukujama (*Francis Fukuyama*) padarė tą pačią klaidą, „žvelgdamas pro kitą teleskopo galą“ – jis manė, kad Hėgelio sintezė buvo galutinai pasiekta laisvos rinkos kapitalizmo įsivyravimu *über alles* (virš visko), paženklintu Berlyno sienos griuvimu 1989 m. Jam vertėjo palaukti, kad pamatytų, jog istorijoje vėl iškils smurtinis islamizmas, o per 2008 m. pasaulinę finansų krizę gėdingai žlugs godžiausia kapitalizmo forma. F. Fukujama neteisingai įvertino Šviečiamojo amžiaus „didžiojo pasakojimo“ prasmę, tai, kad pažanga yra melioristinė ir falibilistinė, ir įžvelgė kažką panašaus į perfektibilizmą, milenarianizmą ar į kokį kitą fantastinį požiūrį. Melioristiniu aš vadinu tokį požiūrį, kad dedant atitinkamas pastangas įvairius dalykus galima gerinti iš dalies ir laipsniškai, nekeliant prielaidų, kad vieną dieną jie taps tobuli. Falibilistiniu vadinu teiginį, kad pažanga nėra neišvengiama arba negrįžtama – ji gali ir nevykti arba trukti labai ilgai toli nepasistūmėdama.

Ir dar, reikia būti aklam arba kvailam, kad neigtum, jog nuo XVIII a. žymiai pagerėjo daugelio žmonių gyvenimo sąlygos, susijusios su praktiniais sanitarijos, vaikų sveikatos, odontologijos, gatvių apšvietimo, būsto, švietimo ir milijono kitų dalykų aspektais, ar panašiai neigti laisvę, demokratiją, sekuliarizmą, mokslą, technologijas, teisinę valstybę ir tūkstančius kitų dalykų. Tie, kurie neįžvelgia pažangos nuo viduramžių feodalizmo iki modernios liberaliosios demokratijos, turi didelių bėdų. Tačiau būtent tokią prielaidą kelia postmodernistinis požiūris, taip atskleisdamas nepagrįstą šios teorijos išvedimą iš diskusijų apie architektūrą. Verčiau jis ten būtų ir likęs.

Žr.: RELIATYVIZMAS, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

POZITYVIZMAS IR LOGINIS POZITYVIZMAS

Pozityvizmas – tai požiūris, kad teologinis ir metafizinis tyrimas gali nuvesti iki absurdo ir kad visos tikros žinios turi būti įtvirtintos ir patikrinamos jusline patirtimi. Tuo ši pasaulėžiūra artima empirizmui ir natūralizmui.

Pirmasis žymus šiuolaikinis pozityvistinio mąstymo atstovas (nors jis savęs taip ir nevadino) yra Deividas Hjumas (*David Hume*). Savo veikalo „Žmogiškojo supratimo tyrimas“ *(Enquiry Concerning Human Understanding)* pabaigoje jis pateikia klasikinį fundamentalaus pozityvistinio požiūrio teiginį: „Jei paimsime šiek tiek dieviškumo ar mokyklinės metafizikos – leiskite paklausti, ar ten yra kokių nors abstrakčių argumentų dėl kiekio arba skaičiaus? Ne. Ar ten yra eksperimentais grįstų argumentų dėl faktų ir egzistencijos? Ne. Tada meskite tai į krosnį, nes ten nėra nieko, tik sofistika ir iliuzijos.“

Patį terminą „pozityvizmas“ sukūrė prancūzų mąstytojas Ogiustas Kontas (*Auguste Comte*) (1798–1857 m.) ir panaudojo jį vieno iš savo svarbiausių darbų „Pozityviosios filosofijos kursas“ *(Cours de Philosophie Positive)* (6 tomai, išleistas 1830–1842 m.) pavadinime. Savo požiūrį O. Kontas grindė daugeliu šaltinių: Džono Loko ir Šviečiamojo amžiaus mąstytojų darbais, įskaitant D. Hjumą ir I. Kantą bei Sent Simono (*Saint-Simon*) filantropiją.

O. Konto nuomone, istorija įrodo, kad visi mokslai pereina tris etapus: teologinį, metafizinį ir, galiausiai, pozityvistinį, kuris, atmesdamas teologijos prietarus ir spekuliacines metafizikos iliuzijas, tvirtai stovi ant empirinio pagrin-

do. Didėjimo tvarka pagal sudėtingumą jis įvardijo šešis pagrindinius gamtos mokslus: matematiką, fiziką, chemiją, biologiją, astronomiją ir sociologiją.

O. Kontas taip pat manė, kad žmonėms reikalinga religinė praktika – jie turi skirti laiko dvasiniams poreikiams patenkinti ir suteikti pagrindus savo moralei. Kaip pakaitalą klaidingiems tradicinės religijos prietarams jis „išrado" Žmonijos religiją su katekizmu, apeigomis, hierarchine dvasininkija ir šventų dienų kalendoriumi pagal katalikybės modelį. Garbinimo objektas buvo „didžioji esybė" (pati žmonija) didžiojoje terpėje (pasaulio erdvėje) ir „fetišas" – žemė. Šie dalykai sudaro pozityvistinės religijos trejybę. Apie O. Konto etiką daug pasako tai, kad jis sukūrė žodį „altruizmas", skirtą apibūdinti požiūriui, kurį pozityvizmo religija turėjo įdiegti ją praktikuojantiems.

Po O. Konto mirties judėjimas skilo į dvi dalis. Ortodoksams arba pagrindinei srovei vadovavo Pjeras Lafitas (*Pierre Lafitte*), kuris išlaikė ir mokslo, ir religijos aspektus, pastarąjį su dvasininkija ir apeigomis. Jis rado sekėjų Švedijoje, Anglijoje ir dalyje Pietų Amerikos. Atskilusi grupė, kuriai vadovavo Emilis Litrė (*Emile Littre*), atmetė religinį aspektą ir pabrėžė vien mokslą. E. Litrė pozityvizmas iš esmės buvo empirinis metodas, taikytinas gamtos ir socialiniams mokslams. Jis atmetė religiją ir teigė, kad tikrasis etinis pozityvizmo tikslas yra žmonijos pažanga, ir jis gali būti pasiekiamas žvelgiant į žmoniją per mokslą ir švietimą, rūpinantis ja per praktinę politiką bei gražinant menu ir turtinant padedant pramonei.

Filosofiniai O. Konto pozityvizmo aspektai turėjo didelės įtakos tokiems įvairių krypčių mąstytojams, kaip Džonas Stiuartas Milis, Herbertas Spenceris, T. H. Hakslis ir kiti. Vienas iš didžiausių O. Konto gerbėjų Anglijoje buvo Džordžo Elioto (*George Elioto*) bendražygis ir veikalo „Biografinė filosofijos istorija" *(Biographical History of Philosophy)* autorius Dž. H. Livsas (*G. H. Lewes*), kuris savo veikalą baigia minėdamas O. Kontą.

Metodinis pozityvizmo aspektas buvo priimtinas ir austrų fizikui, fiziologui ir filosofui Ernstui Machui (*Ernst Mach*) (1838–1916 m.) – reikšmingų darbų apie Doplerio efektą, optiką, akustiką (jo vardu pavadintas Macho skaičius, nurodantis objekto greičio santykį su garso greičiu) autoriui. E. Machas studijavo jutiminį suvokimą ir daug prisidėjo prie mokslo filosofijos. Albertas Einšteinas sakė, kad E. Machas buvo jo reliatyvumo teorijos pirmtakas, nes E. Macho principas teigia, kad bet kas Visatoje galiausiai daro poveikį visam kitam.

E. Macho mokslo filosofija yra klasikinė **instrumentalizmo** forma, kuri išreiškia požiūrį, kad mokslo pareiškimai ir teorijos nėra teisingi ar klaidingi, o tik daugiau ar mažiau naudingi. Jo nuomone, tokie moksliniai terminai kaip „elektronas“ nereiškia tikrai egzistuojančių dalykų, bet yra naudingos fikcijos, kurios leidžia sėkmingai prognozuoti bei pritaikyti teorijas. Sąvokos yra „priemonės“ arba „instrumentai“ – iš čia ir kilo teorijos pavadinimas. Instrumentalizmas gimininga pragmatizmui, bet priešingas moksliniam realizmui, kuris, kaip rodo pavadinimas, teigia, kad mokslo teorijos terminai susiję su realiai egzistuojančiais objektais, ir, atitinkamai, mokslo teorijos tikrai yra teisingos arba neteisingos.

E. Macho požiūris turėjo įtakos „Vienos ratelio“ (*Vienna Circle*) mokslininkams ir filosofams – ši grupė po Pirmojo pasaulinio karo veikė Vienoje. Rateliui priklausė Moricas Šlikas (*Moritz Schlick*), kurio patalpose Vienos universitete rinkdavosi Otas Noiratas (*Otto Neurath*), Herbertas Feilas (*Herbert Feigl*), Rudolfas Karnapas (*Rudolf Carnap*), Gustavas Bergmanas (*Gustav Bergmann*) ir Frydrichas Vaismanas (*Friedrich Waismann*). Su jais ryšius taip pat palaikė Karlas Poperis (*Karl Popper*) ir Kurtas Giodelis (*Kurt Gödel*), o du jo nariai (M. Šlikas ir F. Vaismanas) bendravo su Liudviku Vitgenšteinu (*Ludwig Wittgenstein*), nors jo „Loginės filosofijos traktatas“ (*Tractatus Logico-Philosophicus*) toli gražu neįtikino visų Ratelio narių (tai vėliau atskleidė R. Karnapas).

Loginį pozityvistinį požiūrį geriausiai galima pristatyti kaip teoriją apie tai, kas yra prasmingumas, – taip tvirtina D. Hjumas savo žymiojoje pastaboje apie „sofistiką ir iliuziją“, kuri tapo pozityvizmo šūkiu. Loginio pozityvizmo šalininkai teigė, kad teiginiai yra tikrai prasmingi tik tada, jei jie yra loginiai arba matematiniai – tokiu atveju jų loginę vertę nustato juose esančių terminų prasmė, – arba jei tai empiriniai teiginiai, kurie gali būti patvirtinti ar paneigti empiriniais tyrimais (ši tema plačiau aptariama tolesniame skyrelyje VERIFIKACIJA). Visa kita yra griežtai „nesąmonė“ tiesiogine ir neutralia šio termino prasme, t. y. „be prasmės“. Į šią kategoriją patenka etiniai, religiniai ir estetiniai paaiškinimai, nes daugelis kelia emocijas ir įtikina tuos, kurie juos sako ir jų klausosi.

Faktiniai ir analitiniai teiginiai sudaro mokslą. Moricas Šlikas manė, kad mokslo pagrindą sudaro tiesioginio stebėjimo ataskaitos (vadinamieji „protokoliniai sakiniai“), ir kad jose pateikiami stebėjimo terminai yra tiesiogiai

apibrėžiami (tai yra, apibrėžiami tiesiogine to žodžio prasme „rodant pirštu“ į dalykus, apie kuriuos kalbama). Jis rašė: „Neįmanoma suvokti kokios nors prasmės be aiškios nuorodos į tiesioginį apibrėžimą, ir tai akivaizdžiai reiškia „patirtį“ arba verifikacijos galimybę.“ Šiuo atveju įdomus yra patirties ir verifikacijos galimybės sutapatinimas – protokolinių sakinių ataskaitoje išdėstyta patirtis reikalinga įgyvendinti verifikacijos galimybei, – todėl verifikacija tampa svarbi.

Reikšmingame savo darbe R. Karnapas teigė, kad tvirčiausias mokslo žinių pagrindas yra „protokoliniai sakiniai“ apie stebėjimus, kuriais patvirtinamos arba paneigiamos hipotezės. Pačių protokolinių sakinių, kuriuos sudaro netaisomos stebėjimų ataskaitos, daugiau tikrinti nebereikia. M. Šlikas pritarė, kad protokoliniai sakiniai yra „nepajudinamas žinių ir realybės sąlyčio taškas... mes jau žinome apie šiuos visiškai pastovius sąlyčio taškus, kuriuos patvirtina jų buvimas, – jie yra tik sintetiniai teiginiai, bet ne hipotezės“.

Otas Noiratas iškėlė rimtą su tuo susijusią problemą. Čia jau buvo pateikta prielaida, jog protokoliniai sakiniai netaisomi dėl to, kad jie tiesiogiai ir bešališkai atitinka nepriklausomus nuo patirties faktus. Tačiau, pasak O. Noirato, protokoliniai sakiniai negali būti visiškai netaisomi, nes tai, kurie teiginiai laikomi „pagrindu“, geriausiu atveju yra tik susitarimo dalykas ir joks tvirtinimas, netgi tariamas protokolo sakinys, negali būti nebepersvarstomas arba neatmetamas. „Įtikinamai gautų protokolinių sakinių jokiu būdu negalima laikyti mokslo išeities tašku. *Tabula rasa* (švari lenta) neegzistuoja. Mes esame tarsi jūreiviai, kurie turi iš naujo statyti laivus atviroje jūroje.“ Mokslinius tyrimus mes pradedame jau turėdami turtingą prielaidų ir teorijų aparatą, o kartkartėmis mūsų tyrimų rezultatai verčia mus kai ką iš jų pakeisti – kaip medinės lentos keičiamos jūroje esančiame laive – ir tai reiškia, kad loginio teisingumo patikrinimas nėra klausimas, ar tam tikras teiginys atitinka tikrovę, bet ar jis dera su jau priimtais ir patikrintais teiginiais.

O. Noirato požiūris paruošė dirvą tokioms teorijoms, kaip, pavyzdžiui, amerikiečių filosofo V. V. O. Kvino (*W. V. O. Quine*) teiginiams, kuris tvirtino, kad stebėjimai nėra neutralūs, bet „apsunkinti teorija“, tai yra, kad stebėjimus mes atliekame vadovaudamiesi apriorinėmis teorijomis, kurios padeda išsirinkti tai, ką stebime. Mokslo praktika rodo, kad jeigu stebėjimas neatitinka to, ko tikėjomės, tikimybė, kad jis bus ignoruojamas arba atmestas kaip ne-

normalus arba klaidingas, yra tokia pati, kaip ir tai, kad mes pakeisime teoriją, kuria vadovavomės. Tačiau jei teorija pasitelkiama stebėjimui, tada stebėjimo terminų „prasmė“ ir pačios teorijos patvirtinimo stebėjimu sąvoka yra nustatyta iš anksto – logiškai vertinant – stebėjimu, todėl stebėjimas negali vaidinti tokio vaidmens, kaip pageidavo M. Šlikas ir R. Karnapas.

Neatsižvelgiant į atskirų pozityvizmo atmainų nuopelnus, bendra teigiama pozityvizmo įtaka yra labai didelė – jis tapo giliu beveik visų rimtų gamtos mokslų ir socialinių mokslų darbų pagrindu bei padėjo tiksliausiai išskirti analitinės filosofijos tendencijas. Pozityvizmą, kaip tokį pamatą, galima apibūdinti taip: žinios, tinkamai vartojant šią sąvoką, yra pozityvios, tai yra pagrįstos empiriškai bei įrodymais. Jos gali būti peržiūrėtos, atsižvelgiant į naujus įrodymus arba geresnius argumentus, apribotus racionaliais vertinimais. Žinios visada grindžiamos sveiku protu ir visada vertintinos skeptiškai, jos meta iššūkius, yra sudėtingos, grįstos informacija ir patikimos. Greta kitų dalykų egzistuoja tam tikros fantazijos ir pasakos, kuriomis žmonija apsigaubė, nekantriai trokšdama lengvai suprantamų ir patogių paaiškinimų, ir kurios kyla iš giliausių mūsų ankstesnio nežinojimo šulinių. Pozityvizmas – tai požymis, kad žmonija bręsta intelektualiai arba bent žada kada nors subręsti. Tikėkimės, kad tai įvyks netrukus.

Žr.: EKSPERIMENTINĖ FILOSOFIJA, FILOSOFIJA, METAFIZIKA, VERIFIKACIJA

PRASMĖS TEORIJA

Nuo XX a. pradžios svarbiausias analitinės filosofijos rūpestis buvo klausimas, kaip kalbą sudarantiems ištartiems garsams ir užrašytiems ženklams priskiriama **prasmė**. Filosofinis susidomėjimas kalba motyvuojamas įsitikinimu, kad kalbos suvokimas leis mums toli pasistūmėti, suvokiant mąstymą ir pasaulį. Taip yra todėl, kad pasaulis nuolat formuojamas. Jį formuoja mūsų suvokimas, o mintys, savo ruožtu, išreiškiamos, perduodamos ir prieinamos vartojant kalbą. Todėl kalbos arba, tiksliau, lingvistinės prasmės fenomeno tyrimas pasirodo esąs svarbus (nors ir netiesiogiai) tiriant tai, kaip protas susijęs su pasauliu.

Svarbu pabrėžti *filosofinį* susidomėjimo kalba pobūdį, atskiriant jį ir lingvistiką, kuri yra empirinis kalbos struktūros ir funkcijų tyrimas.

Vienas paprastas ir iš pirmo žvilgsnio įtikinamas požiūris į kalbos prasmę grindžiamas tikrinių vardų paradigma, pavyzdžiui, tokie vardai kaip „Jonas“ ir „Ona“ pasitarnauja vien tik įvardijimui. Tai rodo, kad žodžio prasmė yra objektas, kurį žodis pažymi, – taigi „stalas“ reiškia (nes pažymi) tam tikros rūšies baldą. Žinoma, ne visi žodžiai reiškia tai, ką jie žymi, – tokie žodžiai, kaip „jei“, „bet“, „ir“ ir panašūs, įgauna prasmę kalbos kontekste, nes paprastai nėra pasaulyje objektų „jei“ ir „ir“, kuriuos įvardytų atitinkami žodžiai. Kita vertus, pagal šį požiūrį, žodžio reikšmė yra tai, ką jis žymi.

Dviem tolesniais samprotavimais parodoma, kad ši idėja yra klaidinga. Kaip net ir paprastas žymėjimo santykis tarp garso (ar ženklo) ir pasaulyje egzistuojančio dalyko gali būti sudarytas, negrįžus prie ankstesnių įvardijimo susitarimų? Tai – pirmasis vaizdinio apibrėžimo dviprasmiškumas (iš kur besimokantis anglų kalbos asmuo gali žinoti, kad aš, rodydamas tam tikra kryptimi ir sakydamas „stalas“, kalbu apie baldą, o ne, sakykim, apie jo naudojimą, spalvą ar tekstūrą?). Be to, kyla dar viena problema – anglų kalboje žodis „stalas“ pagal kontekstą gali būti vartojamas drauge su parodomuoju įvardžiu („tas stalas“) arba artikeliu („stalas“), norint išskirti tam tikrą konkretų stalą, tačiau pats žodis nenurodo konkretaus stalo ir gali būti taikomas bet kuriam stalų klasės nariui, nes tai yra bendrinis terminas. Bet ką tada reiškia posakis, kad bendrinis terminas veikia kaip tikrinis? Ar jis žymi dalykų klasę, sąvoką, o gal abstrakčią idėją?

Antras teiginys taip pat yra įtikinantis. Du žodžiai ar frazės gali reikšti tą patį, tačiau kita prasme, pavyzdžiui, „rytinė žvaigždė“ ir „vakarė žvaigždė“ reiškia Veneros planetą, tačiau jų konotacija labai skiriasi. Todėl negali būti ir kalbos apie paprastą to žodžio, kurį jis nurodo, prasmės identifikavimą.

Denotacinės prasmės teorija taip pat veda prie absurdo. Jei termino prasmę sudaro objektas, kurį šis terminas žymi, žodžio „nosinaitė“ prasmės būtų galima ieškoti kieno nors nosyje. Tačiau tai – nesąmonė, kaip neteisinga ir idėja, kad „nosinaitė“ yra visos nosinaitės, kurios kada nors buvo, yra ir bus.

Todėl denotacijos negali sukurti prasmės. Nežiūrint to, pradinė nuojauta apie tai, kaip veikia tikriniai daiktavardžiai, ir tai, kad nuoroda yra reikšminga mūsų kalbos vartojimui, kelia svarbius klausimus. Akivaizdu, jog yra

tam tikros klasės išsireiškimų, kurie siejasi ar gali būti siejami su tam tikrais pasaulyje esančiais dalykais. Kaip veikia kalbinė nuoroda? Kaip mes galime žinoti (jeigu galime), kad nurodomąjį terminą vartojame tinkamai? Ir tai – tik pirmieji žingsniai į sudėtingą ir plataus masto mokslinį tyrimą, kurio tikslas – suprasti prasmės prigimtį kalboje.

Iš atskirų kalbų gramatikos ir leksikos skirtumų atrodo akivaizdu, kad garsai ir ženklai, kurie turi prasmę arba prisideda prie jos, yra susitarimo objektai, t. y. tam tikra kalba kalbančių asmenų numanomo susitarimo priskirti jiems tam tikrą prasmę produktas. Tačiau, anot Noamo Chomskio ir jo pasekėjų, tai vyksta tik paviršiniame kalbos lygmenyje. Minėtų mokslininkų manymu, kalba turi gilią struktūrą, iš prigimties „įrašytą“ žmonių smegenyse, kuri leidžia kūdikiui išmokti kalbą, jeigu jis nuolat ją girdi. N. Chomskis atkreipia dėmesį į tai, kad vaikai suvokia juos supančios bendruomenės kalbos gramatiką, nors pirmaisiais gyvenimo metais savo kalbinėje aplinkoje girdi tik fragmentišką arba supaprastintą kalbą, daugiausia sudarytą iš nevisai užbaigtų sakinių. Tai rodo, kad egzistuoja „gilioji gramatika“, tvirtai įrašyta žmogaus smegenyse, ir ji sudaro tos kalbos, kuria kalba gimtoji asmens bendruomenė, „paviršinės gramatikos“ pagrindą.

Ši teorija savaime nepasiekia filosofinio tikslo išaiškinti lingvistinę prasmę. Tam reikia suvokti daug įvairių reiškinių, o kai kurie iš jų laikomi svarbiausiais prasmės veiksniais. Vienas iš jų yra tai, kad žodžių ir sakinių *vartojimas* taip pat prisideda prie prasmės jiems suteikimo. Dar vienas dalykas – kalbėtojų ketinimų poveikis bendraujant. Trečia yra tai, kad tam tikrus išsireiškimus galima vartoti, norint pažymėti dalykus arba įvykius, juos apibūdinti, perteikti faktus apie įvairių dalykų buvimą ar vyksmą ir dar daugiau. Ketvirta – ryšio tarp psichinės būsenos ir kalbos bei tarp jų abiejų ir pasaulio (arba, bendresniu atveju, sričių), apie kurį mąstoma ir kalbama, pobūdis.

Taip pat buvo siūloma sudėtingus klausimus, kuriuos kelia kalbos prasmės idėja, spręsti pasitelkus „tiesos sąlygą“, t. y. sakiniui prasmė suteikiama nurodant sąlygas, kuriomis jis teisingas, o sakinį sudarančių žodžių prasmė yra jų indėlis į sakinio prasmę. Iš pirmo žvilgsnio tai atrodo trivialu, nes teiginį „sniegas yra baltas“ teisingu galima laikyti tik tada, jei jis išreikštas lietuvių kalba, ir tik tuo atveju, kai sniegas tikrai yra baltas, kaip nurodo jo prasmė. Tačiau atkreipkite dėmesį, kad anksčiau užrašyti žodžiais „sniegas yra baltas“ yra kabutėse, ir tai

parodo, kad šie žodžiai cituojami, o ne šiaip vartojami – tai atskleidžia ir tolesnė sakinio dalis. Toliau šiame sakinyje pateikti žodžiai „la neige est blanche“ yra teisingi prancūzų kalba ir tik tuo atveju, jei sniegas yra baltas. Taigi čia lietuvių kalba yra *metakalba*, o prancūzų kalba – *objektinė kalba*, ir posakio objektine kalba prasmė išreikšta metakalbos teiginiu, pagal kurį jo loginė reikšmė yra „teisinga“.

Ši per „tiesos sąlygą“ perteikiamos prasmės teorija šiuolaikinėje filosofijoje yra labai įtakinga, tačiau jai oponuoja tie, kurie mano, kad tinkamesnis kalbos prasmės raktas yra jos *vartojimo* idėja. Iš dalies taip yra dėl to, kad pagal „tiesos sąlygos“ metodą visi deklaratyvūs sakiniai turi būti apibrėžti kaip tiesa ar netiesa, nesvarbu, ar mes žinome, kaip yra iš tiesų, todėl atrodo, kad tai, ko reikia prasmei suvokti, viršija mūsų epistemines galias. Kritikų nuomone, tai pernelyg stiprus „realistinis“ teiginys apie tai, kad yra svarbių faktų apie kiekvieną dalyką, net jei nežinome ar niekada nesužinosime, kokie jie yra. Todėl visi sakiniai apibrėžiami kaip tiesa ar netiesa, bet mes nežinome, kurie konkrečiai. Tačiau jei negalime žinoti šių dalykų, kaip galime suvokti, ką jais sakome?

Kita priežastis yra ta, jog kalbai bet kuriuo atveju galioja sąlyga, kad išsireiškimų prasmė keičiasi pagal jų vartojimą, taigi kalbos vartojimo teorija atsižvelgia į įprastą prasmės prigimtį ir tuo pat metu prasmę bei prasmės aiškinimą priskiria įprastų kalbėtojų kompetencijai. Kalbos vartojimo teorija labiausiai susijusi su vėlesniu Liudviko Vitgenšteino (*Ludwig Wittgenstein*) darbu (žr. jo veikalą „Filosofiniai tyrimai“ *(Philosophical Investigations*)), o tam tikras jos variantas numanomas įtakingame žymiausio „realistinio“ tiesos sąlygos metodo kritiko Maiklo Dameto (*Michael Dammett*) veikale.

Reikia atskirti šiame skyrelyje anksčiau trumpai apibūdintą *kalbos filosofiją* nuo *lingvistinės filosofijos* bei *įprastinės kalbos filosofijos*, kurių vėlesnės versijos labiausiai klestėjo Oksfordo universitete XX a. šeštajame dešimtmetyje. Iš esmės abi šios sąvokos žymi požiūrį, kad filosofinės problemos yra klaidinantys netinkamo kalbos mechanizmo supratimo rezultatai. Tik tada, jeigu atidžiai stebėsime, kaip mes kalbame, ir jeigu atsispirsime pagundai asimiliuoti vieną kalbėjimo būdą su kitais, išvengsime pseudoproblemų atsiradimo, iš kurių (anot šios teorijos šalininkų) daugiausia ir susideda filosofija.

Didžiausią įtaką čia darė L. Vitgenšteinas. Savo darbe „Filosofiniai tyrimai“ jis teigė, kad kalbiniai išsireiškimai įgyja prasmę atsižvelgiant į tai,

kaip jie vartojami tam tikrose diskurso srityse, kurias jis pavadino „kalbos žaidimais“, panašiai, kaip šachmatų figūros, vadinamos „rikiu“, reikšmę lemia jos vaidmuo žaidžiant šachmatais. Jei kas paimtų rikį ir, žaisdamas šaškėmis, mėgintų naudoti jį taip, kaip jis naudojamas žaidžiant šachmatais, būtų painiava ir nesąmonė. Tad L. Vitgenšteinas teigė, kad jei išsireiškimas vartojamas netinkamoje kalbinėje aplinkoje, tai sukels painiavą, o tokios painiavos ir sudaro filosofiją. Taigi kalbai skirtas deramas dėmesys galiausiai „ištirpins“ pačią filosofiją.

Žymiausi šios srities Oksfordo mokslininkai Džilbertas Railis (*Gilbert Ryle*) ir ypač Dž. L. Ostinas (*J. L. Austin*), nagrinėdami, kaip žodžiai paprastai vartojami panašiais atvejais, taikė atidaus ir tikslaus tyrimo metodą. Tačiau nei jų, nei L. Vitgenšteino metodai neišgyveno ilgiau, nei veikė asmeninė jų skelbėjų charizma. Lengva suprasti, kodėl taip atsitiko – galima žinoti visus įvairius variantus, kuriais vartojami žodžiai „teisingas“ ir „tiesa“, tačiau dėl to netampa lengviau suprasti, kas ta tiesa yra. Taigi galimų vartojimo atvejų ir prasmių įvairovė, pradedant problemos sprendimu ir baigiant siekio išsiaiškinti, kas yra tiesa, nuslopinimu, skatins norą geriau šią prasmę suvokti.

Žr.: METAFIZIKA, FILOSOFIJA, POZITYVIZMAS IR LOGINIS POZITYVIZMAS

PRISITAIKYMO TEORIJA

Prisitaikymo teorija teigia, kad bendraudami žmonės savo elgesį ir kalbėjimo būdą pritaiko, atsižvelgdami į temą, aplinkybes ir kitus asmenis, kurie kartu su jais dalyvauja pokalbyje. Štai du paprasti pavyzdžiai: su užsieniečiais žmonės kalbasi lėčiau, o bendraudami su kūdikiais šneka „vaikiškai“.

Žmonių bendravimas yra esminis socialinių tarpusavio ryšių elementas. Taigi draugai arba mylimieji (o ypač tie, kurie stengiasi tapti draugais arba mylimaisiais) deda visas pastangas, kad jų bendravimo būdas, tonas, akcentas ir temos kuo labiau supanašėtų. O tie, kurie stengiasi išlaikyti atstumą arba nesutinka su pašnekovu, beveik visada ima kalbėti tokiu būdu, kuris akivaizdžiai skirtųsi nuo pašnekovo kalbėjimo manieros. Šios mintys yra aktualios, nes akivaizdu, kad sunkumai, kuriuos visur patiria imigrantai ir užsieniečiai,

iš dalies kyla dėl kitokios jų kalbos manieros ir ribotų gebėjimų bendraujant „suartėti“ su gimtakalbiais. Pasaulyje vis spartėja globalizacija ir tęsiasi masinė žmonių migracija, ypač iš pietų pusrutulio į šiaurę. Taigi šios problemos auga ir pernelyg dažnai atsirandanti trintis vis stiprėja. Prisitaikymo teorija, nepaisant išorinio jos paprastumo, suteikia mums įžvalgų apie tarpusavio nesupratimo ar klaidingo supratimo ištakas ir apie tai, kaip šias sritis galima pagerinti.

Bendravimo sunkumai turi įtakos ne tik imigrantams ir užsieniečiams, bet ir mūsų bendrapiliečiams. Socialiniai lūkesčiai ir įsitikinimai dėl socialinės klasės, inteligentiškumo ar padėties visuomenėje susiję su akcentu ir kalbos maniera, todėl tam tikrų klasių ar regionų žmonės, ieškodami darbo (ypač toli nuo savo gimtųjų vietų) tokiais bendravimo metodais, kurių jie išmoko jaunystėje, gali atsidurti nepalankioje padėtyje.

Taigi nepakankamas prisitaikymas tampa problema bet kokiai asmenų grupei, kuri tam tikromis aplinkybėmis laikoma „kitokia“.

Prisitaikymo teoriją XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje sukūrė Hovardas Džailsas (*Howard Giles*) – pirmąsias bendravimo srities įžvalgas jis sukaupė dirbdamas savo gimtajame krašte (Velse) veikiančioje klinikoje. Jis rašė: „Vos tik pacientai, kuriuos atvesdavau pas gydytoją, atverdavo burnas ir prabildavo, aš jau galėjau nuspėti, kaip su jais kalbės gydytojas.“ Jo sukurtas idėjas pritaikė reklamos specialistai ir politinių partijų atstovai, ieškantys veiksmingiausių būdų, kaip perduoti žinią tikslinei auditorijai, bei verslo vadybos dėstytojai, patariantys klientams, kaip elgtis svečiose šalyse.

Pastaruoju atveju būtina atsižvelgti į prisitaikymo ribas. Tyrimai parodė, kad tų Vakarų verslininkų, kurie pernelyg bandė prisitaikyti, kad įtiktų galimiems klientams arba partneriams iš Japonijos, pastangos iš tiesų davė priešingų rezultatų. Mat tokiu atveju kyla pavojus, kad elgesys, kuris primena mimikriją, gali atrodyti kaip pasityčiojimas arba bent kaip žvilgsnis iš aukšto. Minėtu atveju japonų verslininkai teikė pirmenybę tam, kad užsieniečiai ir liktų užsieniečiais – tai, greičiausiai, atitiko jų lūkesčius ir numatytą bendravimo būdą.

Prisitaikymo teorija, be kita ko, ypač vertinga dėl to, kad čia apmąstomi būdai, kaip integruoti imigrantų ir vietinių gyventojų bendruomenes. „Integracija“ šiuo atveju yra neutrali sąvoka, esanti kažkur tarp asimiliacijos ir daugiakultūriškumo, ir reiškia tik būdą imigrantams palaikyti gerus santykius

su vietos gyventojų bendruomene ir ekonomiškai vystytis. Masinė imigracija atnešė ir suvokimą, jog neverta tikėtis, kad imigrantai patys atliks viską, ko reikia jų prisitaikymui. Ji privertė keistis ir vietines bendruomenes, atsižvelgiant į kalbos bei kultūros veiksnius, visų pirma sveikatos priežiūros, švietimo, socialinio darbo, policijos ir teisinių paslaugų srityse.

Žr.: DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS, REKLAMA

PRIVATUMAS

Į visas žmogaus teisių konvencijas yra įtraukta **privatumą** ginanti nuostata. Ši nuostata tikrai pagrįsta, nes privatumas yra vienas esminių žmogaus poreikių – žmonėms jo reikia taip pat, kaip maisto, vandens ir meilės. Teisė į privatumą apsaugo gyvybiškai svarbią individualybės dalį – mintys, idėjos, prisiminimai, norai, artumas su kitais žmonėmis, projektai bei planai, sudėtinga asmeninė patirtis yra dalykai, kurie daugiausia (o kartkartėmis – išskirtinai) yra tik pačių asmenų reikalas, ir jų niekas neturi teisės pažeisti. Žmonės turi turėti galimybę patys valdyti šiuos savo gyvenimo aspektus, o kitiems asmenims į visus šiuos dalykus ar dalį jų galima pažvelgti tik tada, jei jie yra pakviesti, o atsivėręs asmuo jais pasitiki.

Asmuo privalo turėti galimybę pailsėti nuo kitų žmonių ar apskritai viso pasaulio kišimosi. Jis turi turėti galimybę atsipalaiduoti, nieko nebesisaugoti, būti savimi, laisvai kvėpuoti, atsiriboti nuo kitų reikalavimų ir smalsumo – ir taip atsigaivinti bei atgauti jėgas privačioje savo asmeninio, intymaus gyvenimo ir savo minčių erdvėje. Viena iš kankinimo formų, kuri ypač žeidžia psichologiškai, yra nuolatinis asmens stebėjimas ir viešinimas. Psichologinį įžymybių trapumą atskleidžia negailestingas bulvarinės spaudos veržimasis į jų asmeninę erdvę bei paskalų alkstanti visuomenė, kurią ši spauda ir maitina.

Privatumas, kaip žmogaus poreikis ir teisė, daugiausia svarbus todėl, kad jis padeda žmonėms patiems bent iš dalies valdyti tai, kaip jie atrodo pasaulio akyse. Dauguma žmonių dėl akivaizdžių psichologinių ir praktinių priežasčių siekia būti priimtini visuomenei. Tačiau jei būtų paviešinti kieno nors jausmai ir asmeniniai įpročiai, ypač tie, kurie neatitinka visuotinai priimtinų normų, išlaikyti priimtinumą būtų keblu ar net neįmanoma. Vėlgi, kai kurios pastan-

gos ir projektai savo gyvavimo pradžioje būna per silpni, kad atlaikytų išorinį spaudimą, tad jie turi būti „išnešioti“ asmeniškai, o tik tada gali būti atskleisti viešai.

Visgi pagrindinė privatumo svarbą lemianti priežastis yra tai, kad privatumo lygmuo labai svarbus autonomijai ir psichologinei sveikatai. Net mylimiesiems reikia išlaikyti tam tikrą privatumą ir atstumą tarpusavio santykiuose, nes praradus savasties atsargas netenkama asmenybės.

Saugodami savo privatumą, dauguma žmonių tuo pat metu aktyviai domisi kitų žmonių gyvenimu ir darbais – tai paaiškina potraukį paskaloms, laikraščiuose atskleidžiamiems įžymybių gyvenimo faktams, muilo operoms, kuriose žiūrovai tarsi muses ant sienų gali stebėti fantastines kitų gyvenimo versijas, o taip pat ir tradiciniams filmams, spektakliams, biografijoms, romanams. Visi šie informacijos apie kitus žmones šaltiniai tenkina svarbų vojeristinį potraukį nuolat tirti kitų žmonių patirtį, taip stiprinant mūsų pačių savastį ir didinant galimybes išgyventi.

Galima užduoti klausimą, ar tarp mūsų vojeristinio domėjimosi kitais bei siekio apsaugoti savo pačių privatumą nėra prieštaravimo. Ar žmonės elgiasi nesąžiningai, norėdami sužinoti apie kitus tai, ką patys stengiasi nuslėpti? Atsakymas – „Ne“! Išskyrus neryškią ribą tarp beveik anoniminio daugumos žmonių gyvenimo ir ekshibicionistų, kuriems patinka rodytis viešai, mūsų smalsumas ir uždarumas puikiai dera tarpusavyje. Šios savybės yra susijusios – ir susijusios būtent todėl, kad stengdamiesi nuslėpti kai kuriuos dalykus, norime įkišti nosį po kitų šydais ir taip išsiaiškinti, ar mes esame normalūs ir saugūs, ar mums pavyksta pakankamai gerai susidoroti su vienais ar kitais dalykais. Vyksta savotiškos derybos – mums, kaip socialinėms būtybėms, svarbus sandoris, kai bandome kuo daugiau sužinoti ir kuo mažiau atskleisti (išskyrus artimuosius).

Kalbant apie valstybės ir teisinį kėsinimąsi į asmens privatumą, daugelis dalykų yra pakankamai aiškūs. Tinkamai pagrįstas el. pašto pranešimų, telefono skambučių ir pašto tikrinimas yra nemalonus, bet būtinas ginklas, kovojant su nusikalstamumu ir terorizmu. Tai – kaina, kurią mokame už saugumą. Tikrinančiam pareigūnui jūsų kibernetinis flirtas su elektroninio pašto abonentu iš Oregono yra tik pramoga, bet jūsų planas susprogdinti Kongresą nusipelno būti atskleistas. Tačiau tai, ką pilnamečiai veiksnūs asmenys veikia

savo namuose, yra tik jų reikalas, net jei kiti tai suvokia kaip jiems patiems „žalingus“ dalykus. Šie pavyzdžiai aiškiai iliustruoja skirtingas privatumo spektro puses. Tai, kad tarp jų gali atsirasti „pilkosios zonos“, nieko nekeičia. „Pilkųjų zonų“ gali pasitaikyti visur ir visada – dėl jų turi būti sprendžiama, atsižvelgiant į konkrečius atvejus, o vienintelis principas, taikomas, kalbant apie privatumo apsaugą, yra tai, kad kilus abejonėms, privatumui teiktina pirmenybė prieš smalsumą.

Taigi jei yra atvejų, kai privatumas turi būti pažeistas dėl saugumo interesų arba tiriant nusikaltimus, įsikišimas turi būti konkretus, griežtai apribotas ir tvirtai pagrįstas bei taikomas tik tai konkrečiai situacijai – tai apskritai yra labai svarbi stebimo asmens ar asmenų pilietinė laisvė. Bet kurie įstatymai, kuriais saugumo ir policijos tarnyboms suteikiama teisė kištis į privatų gyvenimą, turi būti ribojami nuostatomis apie galiojimo pabaigą, o pasibaigus jų galiojimo terminui turi būti atnaujintos diskusijos, kad jie būtų papildomai pagrįsti, o jei pagrindimo nepakanka, – kad tokie ribojimai nustotų galioti. Tai deramas metodas, kalbant apie bet kuriuos įstatymus, kuriais piliečių laisvės yra pažeidžiamos, siekiant tikro ar tariamo gėrio, aukštesnio ir už pačias laisves.

Žr.: AUTONOMIJA, ŽMOGAUS TEISĖS

PROTESTANTIZMAS

Kai 1517 m. spalio 31 d. Martynas Liuteris prie Vitenbergo bažnyčios durų prikalė devyniasdešimt penkias tezes, kurios ir tapo **Reformacijos** pradžia, – tiesa, galbūt šį laikotarpį geriau apibūdintų 131 metus trukusios mirtinos krikščionių tarpusavio kovos, kurių kulminacija tapo 1648 m. pasirašyta Vestfalijos taikos sutartis, – jis protestavo prieš bažnyčioje įsigalėjusią korupciją (po to institucija, vadinama Romos katalikų bažnyčia, sumažėjo), o labiausiai – prieš prekybą indulgencijomis, kuria buvo stengiamasi surinkti lėšų šv. Petro bazilikos statybai Romoje. Prekybos indulgencijomis esmę sudarė pažadas, kad už tam tikrą pinigų sumą pomirtinės kančios skaistykloje sutrumpės.

Šis protesto aktas ir suteikė **protestantizmui** pavadinimą. Vėliau M. Liuterio, U. Cvinglio, J. Kalvino ir kitų reformatorių vadovaujamos protestantų

grupės nutraukė ryšius su Vatikanu, nes nepritarė Romos katalikų bažnyčios doktrinai ir tikėjimo praktikai. Greitai jie pradėjo nesutarti tarpusavyje ir netgi vieni kitus persekioti (tokių žiaurumų liudytojai buvo anabaptistai; galima paminėti ir tai, kad dėl nesutarimų Trejybės klausimais J. Kalvinas įsakė prie gėdos stulpo Ženevoje sudeginti M. Servetą (*Michael Servetus*)), tačiau religijai tai būdinga, todėl čia nėra nieko nuostabaus. Galima sakyti, kad pradėję nuo protestų protestantai ir toliau nerimsta – jie protestuoja praktiškai prieš visus, išskyrus patys save, ir pernelyg dažnai – beveik prieš viską, kas gyvenimui teikia nors šiek tiek džiaugsmo, pavyzdžiui, šokius arba teatrą.

Anglijos bažnyčia, arba plačiau – Anglikonų sąjunga, kuri kilo iš Anglijos bažnyčios, nėra protestantiška bažnyčia ta pačia prasme kaip liuteronų arba kalvinistų bažnyčios, nes ji buvo įkurta 1533–1534 m. Parlamento sprendimu, padėjusiu karaliui Henrikui VIII išspręsti asmenines problemas – išsiskirti su Kotryna Aragoniete (*Catherine of Aragon*) ir vesti savo meilužę Aną Bolein (*Anne Boleyn*). Tačiau Anglijos bažnyčia jau turėjo tam tikrą autonomiją ir savarankiškumą dar prieš 664 m. įvykusį Vitbio sinodą (*Synod of Whitby)*. Legenda teigia, kad autonomija buvo įkurta Juozapo iš Arimatėjos, kuris buvo prekybininkas ir iš Vakarų šalies kalnakasių pirkdavo alavą. Esą kartą į Angliją jis atvyko kartu su jaunuoju Jėzumi. („Jos kojos siekia senus laikus.“) Legenda taip pat byloja, kad po Jėzaus nukryžiavimo Juozapas persikėlė į Angliją, kurioje prie Virjalo kalvos, greta Glastonberio, pasodino erškėtį, o taip pat sakoma, kad jis buteliukuose atsinešė Kristaus kraujo bei prakaito ir Šventąjį Gralį, kuris vis dar paslėptas Glastonberio šulinyje. Jis esą įkūrė Anglijoje Kristaus bažnyčią, kuri dar senesnė, nei apaštalo Petro misijos metu įsteigta Romos bažnyčia.

Nutraukti ryšius su Roma Henriką VIII skatino ir jo noras susilaukti vyriškos lyties įpėdinio. Popiežius nepritarė karaliaus užsidegimui pratęsti dinastiją, taigi Henrikas popiežiaus išmintingai nusikratė. Be to, steigdamas naują bažnyčią, Henrikas siekė nukreipti Angliją šlovingos imperijos kūrimosi keliu, be kita ko, stengdamasis užtikrinti jos nepriklausomybę nuo katalikų ir Ispanijos paveldėtojų (laimei, nei Kotrynai Aragonietei, nei jos dukrai Marijai per savo įsčias nepavyko nukreipti Anglijos kita kryptimi – Anglija netapo Habsburgų provincija).

Anglikonų bažnyčios ištakos taip pat buvo tam tikras protestas. Ji atsiskyrė nuo Romos maždaug tuo pačiu metu, kaip ir kitos protestantiškos bažny-

čios, taigi ir ji gali būti laikoma protestantiška, nors jos apeigos išliko kur kas iškilmingesnės, o doktrina – ne tokia griežta. Doktrinos sugriežtinimą lėmė vėlesnė puritonų, metodistų ir kitų tikėjimo entuziastų įtaka.

Įdomu kiek giliau panagrinėti toliau apibūdinamas protestantizmo doktrinas.

Kalvinizmu vadinama asketiška ir deterministinė krikščioniškosios teologijos versija, kurią suformulavo Jonas Kalvinas (1509–1564 m.) bei kiti jo minčių paveikti teologai ir religiniai lyderiai, tokie, kaip Teodoras Beza (*Theodore Beza*) (1519–1605 m.), Pranciškus Gomaras (*Franciscus Gomarus*) (1563–1641 m.) ir Džonas Knoksas (*John Knox*) (1505–1572 m.). Trumpai tariant, jų požiūris grindžiamas karštu tikėjimu kritusia žmonijos prigimtimi ir tuo, kad Dievas nuo amžių iš anksto išsirinko tuos, kurie bus išganyti, ir tuos, kurie bus pasmerkti, neatsižvelgiant į tai, kaip šie išrinkti arba pasmerkti asmenys gyvena.

Kalvinizmo atspirties taškas yra gimtoji nuodėmė – sugedusi ir iškrypusi žmogiškoji prigimtis, kurios žmogus jokiomis savo pastangomis (nei darbais, nei tikėjimu) negali ištaisyti. Tik jei žmogus buvo išrinktas išgelbėjimui nuo laikų pradžios, jis gali būti išganytas. Žmogų išgelbėti gali tik Dievo malonė, ir Jis išsirinko kai kuriuos išgelbėjimui, kad Jo vardas būtų pašlovintas.

Tai, kad žmogus, kuris nebuvo iš anksto išrinktas išganymui, negali išsigelbėti nei darbais, nei tikėjimu, nereiškia, kad jis gali elgtis taip, kaip nori, – paklusnumas Dievo valiai yra išrinkimo ženklas ir Dievo dovana, į kurią turi būti žvelgiama pagarbiai.

Greta visiško žmonijos sugedimo ir vergavimo nuodėmei doktrinos, o taip pat – besąlyginio Dievo išrinkimo per Jo malonę doktrinos, kalvinizmą dar apibūdina šie trys pagrindiniai teiginiai: *ribotas atpirkimas*, kuris reiškia, kad Kristaus mirtis bausmę už nuodėmes panaikino ne visiems, o tik išrinktiesiems; *neįveikiama malonė*, kuri reiškia, kad nė vienas asmuo, kurį Dievas pasirinko išgelbėjimui, negali atsisakyti gręžtis į Dievą ir jam paklusti; ir *šventųjų išsaugojimas*, t. y. tie, kurie Dievo išrinkti išgelbėjimui, bus išganyti, kad ir kas atsitiktų. Šie teiginiai atveria baisų kalvinizmo vaizdą.

Kaip ir bet kokia ideologija, taip ir kalvinizmas turi atmainų ir atšakų. Vieni anksčiausių nesutarimų kilo tarp arminijonų (kurie pritarė Jakobui Arminijui (*Jacob Arminius*)) ir gomaristų (Gomaro sekėjų), ir tai galiausiai lėmė 1618 m. Dorto sinodą.

Liberalus reformatų teologas J. Arminijus laikėsi požiūrio, kad žmogus turi laisvą valią. Taigi taip jis nepritarė kalvinistų ortodoksijai. Vis aštrėjanti diskusija tarp šio požiūrio sekėjų ir tradicinių kalvinistų lėmė Olandijoje kilusias riaušes. Tai sukėlė šalies ministro pirmininko Johano van Oldenbarnevelto (*Johan van Oldenbarnevelt*) susirūpinimą ir jis, siekdamas iš naujo suformuluoti Reformuotosios bažnyčios tikėjimo išpažinimą, surengė svarbiausių dvasininkų susitikimą. Tačiau keisti išpažinimą dvasininkai griežtai atsisakė.

Tai įvyko pirmajame XVII a. dešimtmetyje, kuriam baigiantis Arminijus mirė. Tačiau jo sekėjai buvo pasiryžę tęsti kovą. Ragindami persvarstyti tikėjimo išpažinimą ir reikalaudami, kad bažnyčia būtų visiškai atskirta nuo valstybės, jie pateikė Olandijos parlamentui remonstraciją. Gomaristai į tai atsakė, pateikdami kontrremonstraciją, kurioje, be kita ko, buvo reikalaujama pašalinti visus arminijonų pamokslininkus. Arminijonai paprašė J. van Oldenbarnevelto paramos, o tuometinis vyriausiasis Roterdamo teisėjas Hugas Grocijus (*Hugo Grotius*) užsipuolė gomaristus dėl keliamos grėsmės valstybės saugumui, bažnyčios vienybei, o blogiausia – už sąžinės laisvės principo pažeidimą.

Gomaristams labiausiai nepatiko tai, kad Romos katalikai taip pat tikėjo laisva valia, taigi jie arminijonus priskyrė tai pačiai kategorijai, kaip ir katalikus (kurie gomaristų akimis buvo pasibjaurėtini). Tai paaiškina, kodėl minia ėmė puldinėti arminijonų dvasininkus ir bažnyčias.

Olandijos valdovas princas Morisas Nasau (*Maurice of Nassau*) ėmė nuogąstauti, kad ginčą dėl predestinacijos gali tekti spręsti pilietiniu karu. Tada jis susikivirčijo su J. van Oldenbarneveltu, nes šis buvo arminijonas, o princas Morisas – gomaristas, ir taip gomaristai įgijo pranašumą.

Princas Morisas sušaukė kalvinistų dvasininkų susirinkimą – generalinį Dorto sinodą, kuriame dalyvavo atstovai iš Vokietijos, Šveicarijos ir Anglijos bei jų kolegos iš Olandijos. Po šešių mėnesių diskusijų sinodas pasmerkė arminijonus kaip eretikus. Nedelsiant du šimtai arminijonų tarnautojų buvo atleisti iš pareigų, o maždaug pusė iš jų – ištremti. H. Grocijus buvo nuteistas kalėti iki gyvos galvos (po dvejų metų jis pabėgo), o F. van Oldenbarneveltui buvo skirta mirties bausmė. Jau kitą dieną jis buvo pakartas. Taigi taip pasireiškė krikščionims būdinga brolybė ir artimo meilė.

Su kalvinizmu glaudžiai susijęs puritonizmas – puritonai arba patys buvo kalvinistai, arba daugeliu atvejų pritarė kalvinistų požiūriui į moralę. *Purito-*

nai – tai krikščionys protestantai, ypač klestėję XVI–XVII a., siekę paprastesnės ir griežtesnės tikėjimo praktikos, labiau derančios su tuo, ką jie laikė pirmosios Kristaus bažnyčios tyrumu. Pagal analogiją (*purity* – „tyrumas“) šis terminas apibūdina tuos, kurie išpažįsta arba siekia itin asketiško gyvenimo būdo, nevartoja alkoholio, atsisako prisiekti, atsisako lytinių santykių ar bent draudžiamų lytinių santykių, netgi vengia šokių ir neina į kiną, nuogąstaudami dėl tyrumui keliamų pavojų. Šia prasme puritonizmas vis dar sutinkamas visame pasaulyje – jis klesti daugelyje pamaldžių protestantiškų Jungtinių Amerikos Valstijų kampelių (kurių daugumos šaknys slypi kalvinizme), Romos katalikų vienuolynuose ir pamaldžiuose islamo šalių priemiesčiuose.

Sąvoka „puritonai“ pradėta vartoti, kalbant apie tokių asmenų priespaudą Anglijos bažnyčioje, kuriai, praėjus šimtui metų po Reformacijos, didelę įtaką darė kalvinizmas. Puritonų ir valstybinės bažnyčios konfliktas lėmė jų skilimą bei atskirų denominacijų susikūrimą. Daugelis puritonų emigravo, daugiausia rinkdamiesi Naujosios Anglijos koloniją Šiaurės Amerikoje – XVII a. trečiajame dešimtmetyje įkurta Masačusetso įlankos kolonija buvo tiesioginė karalių Jokūbo I ir Karolio I priešiškumo puritonams pasekmė.

Puritonizmo karikatūrose, kur daugiausia dėmesio skiriama puritonų požiūriui į moralę ir perdėtam drovumui bei tokių dalykų, kaip šokiai, teatras, nepadorūs drabužiai ir šeštadienio šventimo pažeidimas, netoleravimui, slypi didelė dalis tiesos. Žvelgiant iš teigiamos pusės, galima paminėti faktą, kad nors puritonai labai pabrėžė tikėjimą dieviškąja malone ir išankstiniu išrinkimu (Dievo išrinkimu išgelbėjimui), jie taip pat akcentavo atskiro asmens atsakomybę prieš Dievą – „kiekvienas žmogus pats yra kunigas“. Kai kurie tyrėjai čia įžvelgia vėlesnį polinkį į individualizmą ir pasitikėjimą protu, kuris įkvėpė XVII a. ir XVIII a. revoliucijas. Puritonizmas taip pat laikomas kapitalizmo ir Pramonės perversmo ištakomis.

Kai kurie paprastumą, klestėjimą, verslumą, pasitikėjimą savimi, drausmingumą, santūrumą bei ištikimybę šeimai ir bendruomenei laiko būdingais amerikiečių moralės bruožais. Toks šiek tiek utopinis požiūris nėra visiškai nepagrįstas – kaip jau buvo minėta, religingoje dešiniųjų pažiūrų Amerikoje išlieka stipri puritonizmo įtaka, o ši politinė kryptis visuomet buvo įtakinga jėga šalies socialiniame ir politiniame gyvenime. Taigi nenuostabu, kad savo autoritetingame darbe „Religija ir kapitalizmo iškilimas“ *(Religion and the Rise*

of Capitalism) R. H. Tonėjus (*R. H. Tawney*) įžvelgė ryšį tarp puritonų pasaulėžiūros ir taupumo, pasitikėjimo savimi bei drausmingumo – šios savybės jau anksčiau buvo išvardytos kaip būdingos puritonams.

Minėtos protestantizmo formos įdomiai kontrastuoja su anglikonų bažnyčia, tiksliau vadinama Anglikonų sąjunga – šis pavadinimas apibūdina tas bažnyčias, kurios yra bendrystėje su Kenterberio arkivyskupu. Kenterberio arkivyskupas yra anglikonų bažnyčios galva, nors labiau tradicine, o ne oficialia prasme kaip *primus inter pares* (πρατος μεταξε εσων – „pirmasis tarp lygių-jų" – vert. past.). Istorinės aplinkybės lėmė tai, kad Anglikonų sąjungą sudaro bažnyčios, veikiančios buvusios Britų imperijos teritorijoje, kurioje anglikonų bažnyčia įsitvirtino panašai kaip kriketas ar popiečio arbata. Kadangi Britų imperija buvo tokia plati, Anglikonų sąjunga išlieka trečiąja pagal dydį krikščionių konfesija pasaulyje (po Romos katalikų ir Rytų stačiatikių) – ji jungia apie 77 milijonus tikinčiųjų.

Anglikonybė apibūdina save kaip religiją, besiremiančią Biblija, krikštu ir Eucharistija (kuri dar vadinama Komunija, Viešpaties Vakariene arba Mišiomis), o visas ją sudarančias bažnyčias jungia bendras pagrindas: Šventasis Raštas, sakramentai ir tikėjimo išpažinimas. Ji taip pat turi bendrą episkopalinę struktūrą (anglikonų bažnyčia Jungtinėse Amerikos Valstijose vadinama episkopaline bažnyčia), kurią sudaro vyskupai, kunigai ir diakonai. Taip pat atkreipkite dėmesį, kad anglikonų bažnyčioje, kitaip nei reformuotose protestantų bažnyčiose, dvasininkai kunigystei yra įšventinami.

Anglikonybė taip pat didžiuojasi savo atvirumu doktrinos klausimais, t. y. ji apima daugybę požiūrių ir pamaldų „stilių", pradedant „žemąja bažnyčia" – paprastomis pamaldomis paprastose bažnyčiose, dažnai „užkrėstomis" evangeliniu uolumu ir polinkiu šlovinti, pritariant gitaroms, – ir baigiant „aukštąja bažnyčia", kuriai būdingas varpų gaudesys, smilkalai, puošnūs apdarai ir ceremonijos. „Aukštoji anglikonybė", dar vadinama „anglikoniškąja katalikybe", liturgijos ir apeigų požiūriu yra netgi iškilmingesnė nei dauguma katalikų pamaldų, kurios, atsisakius lotyniškų apeigų, tapo demokratiškesnės ir „nusileido arčiau žemės". Anglikonų liturgijos pagrindai, pateikti „Bendrosios maldos knygoje" *(Book of Common Prayer)*, ne tokiose poetiškose vėlesnėse knygose ir teologijoje, atsižvelgiant į leidžiamus tikėjimo praktikos skirtumus, akcentus ir interpretaciją visoje Anglikonų sąjungoje, iš esmės užima tarpinę padėtį tarp protestantizmo ir

vakarietiškos katalikybės. Anglikonų bažnyčia Nikėjos tikėjimo išpažinimą laiko pakankamu krikščioniškojo tikėjimo apibūdinimu ir sieja save su visa evangelikų tradicija, apaštališkosios bažnyčios tradicija, Bažnyčios Tėvų mokymu ir pirmaisiais keturiais ekumeniniais susirinkimais. Pirmasis iš jų buvo Nikėjos susirinkimas, kuriame kaip erezija buvo pasmerktas arijonizmas ir priimtas Nikėjos tikėjimo išpažinimas. Trijuose kituose susirinkimuose buvo įvardytos ir erezija paskelbtos dar kelios krikščionybės atmainos, tokios, kaip nestoriečių mokymas bei monofizitizmas, Mergelės Marijos paskelbimas Dievo Motina ir kitos.

Anglikonybės tikėjimo praktikos platumas yra vienas iš svarbiausių jos išlikimą lemiančių veiksnių. Kai kurie kritikai vadina ją Laodikėjos tipo bažnyčia ir kaltina dėl plataus požiūrio. *Latitudinarianizmas* – tai požiūris, kurio laikėsi nemaža dalis anglikonų bažnyčios dvasininkų XVII a. pabaigoje. Juo įtvirtinamos nuostatos, kad bažnyčia turėtų skatinti toleranciją ir tarpusavio supratimą tarp skirtingų požiūrių į ją, pradedant nuo aukštosios torių bažnyčios iki radikalaus deizmo. Latitudinaristams buvo kur kas svarbiau atskiro asmens įsitikinimų nuoširdumas nei doktrinos ortodoksija, kurią stengėsi primesti vienas ar kitas bažnyčios sparnas.

Restauracijos laikotarpiu (1660–1688 m.) Anglijos bažnyčioje dominavo konservatoriai, o latudinarianistai, tarp kurių galima paminėti Džoną Tilotsoną (*John Tillotson*) (1630–1694 m.), Eduardą Stilingflytą (*Edward Stillingfleet*) (1635–1699 m.), Džilbertą Barnetą (*Gilbert Burnet*) (1643–1715 m.), priešinosi jų įtakai. Po šlovingos 1688 metų revoliucijos, kai į Anglijos sostą sėdo Vilhelmas III Oranietis, latudinarianistai tapo įtakingiausia bažnyčios partija, o jų tolerantiškos pažiūros pasidarė labai panašios į tas, kurias skelbė Džonas Lokas savo „Laiškuose apie toleranciją“ *(Letters on Toleration)*.

Evangeliškąjį anglikonybės sparną sudaro tie, kurie pabrėžia griežtesnį, asmeniškesnį ir labiau emocinį tikėjimą, apsisprendimą gyventi krikščioniškai ir dažnai tuo pat metu vykdomą prozelitavimą. Anglikonų evangelikai linkę pabrėžti savo glaudų ryšį su Šventuoju Raštu, kuris laikomas „nekintamu Dievo žodžiu“ (taigi tame slypi literalizmo raugas), bei tokius krikščionybės aspektus, kaip kritusi, nuodėminga ir sugedusi žmogaus prigimtis ir jai priešingas nuostabus šlovingas paklusnumas ir priklausomybė Dievui.

Nereikia nė sakyti, kad toks požiūris šmeižia žmoniją, o bailus nuolankumas tariamai dievybei yra pasibjaurėtinas.

Anglikonizmas, ar bent tas angliškumas, kuris kažkada sugebėjo užimti bei valdyti milžinišką ir įvairią imperiją, slepia kažką tipiškai angliško. Tai – abejingumas doktrinų skirtumams, trikdantis platumas, meistriškas neveiklumas, lengvas užsispyrimas, gebėjimas būti kantriems, įprotis be galo kentėti, pralaimėjimas tik tam, kad galiausiai pavyktų švęsti pergalę, šokiruojantis snobizmas, rasizmas, po nemokšiškumo kauke paslėptas grubumas ir kartkartėmis prasiveržiantis žiaurumas. Nors paskutiniosios savybės Anglikonų sąjungai nelabai būdingos, jas kompensavo kitos.

Protestantiškų denominacijų yra nesuskaičiuojama gausybė, tiesą sakant, tūkstančiai, pradedant nuo tų, kurios apsiriboja vienintele bažnyčios sale, taip pat – turtingų, organizuotų ir įtakingų, kaip Pietų baptistų judėjimas Jungtinėse Amerikos Valstijose, ir baigiant nusikalstamai lunatiškomis. Nelengva nustatyti, kas jas vienas nuo kitų skiria. Ne visada tai yra doktrinos, greičiau – atskirų asmenų godumas, tuščios iliuzijos ar didybės manija; visi trys minėti požymiai galbūt ne mažiau svarbūs nei teologijos subtilybės ir jie būdingi dažnai patiems save pasiskyrusiems „apyžaliams“ pastoriams bei pamokslininkams.

Žr.: KATALIKYBĖ, KRIKŠČIONYBĖ, RELIGIJA, STAČIATIKYBĖ

PSICHOANALIZĖ

Psichoanalizė yra psichoterapija – tokių psichikos problemų, kaip nerimas, fobijos ir pan., gydymas, o taip pat, daugelio nuomone, – būdas geriau pažinti save ir išsilaisvinti nuo apribojimų, kuriuos sukelia neįsisąmonintos problemos arba vaikystės traumos. Tačiau jei „psichoterapija“ yra bendras terminas, apibūdinantis gydymą, taikomą siekiant minėtų tikslų, tai psichoanalizė nurodo tik Zigmundo Froido (*Sigmund Freud*) (1856–1939 m.) idėjomis grindžiamą psichoterapijos formą. Šis terminas netinka kitų psichoterapijos teorijų ar praktikos apibūdinimui.

Z. Froidas buvo austrų gydytojas, neurologas ir psichiatras. Savo teoriją jis pradėjo vystyti XIX a. devintajame dešimtmetyje, nagrinėdamas hipnozės naudą moterų isterijos gydymui tais atvejais, kai su isterija nebuvo susijusi jokia pagrindinė psichikos liga. Jis priėjo prie išvados, kad šių moterų isteriją

paskatino sąmonės gelmėse užslėpti nemalonūs atsiminimai apie vaikystėje patirtą seksualinę prievartą (taip jis manė pradžioje). Jis tai pavadino „sugundymo teorija“. Vėliau Z. Froidas persigalvojo ir nusprendė, kad šie užspausti prisiminimai kilę iš kraujomaiša pasižyminčio potraukio priešingos lyties gimdytojui. Ši mintis tapo jo požiūrio pagrindu – teiginiu, kad suaugusiųjų neurozė kyla iš sutrikusios ar nepakankamos psichoseksualinės raidos vaikystėje.

Galutinai Z. Froido subrandinta teorija (kurią paskutinįjį savo gyvenimo dvidešimtmetį jis vis tobulino) teigė, kad yra trys asmenybės aspektai, kuriuos jis atitinkamai įvardijo *id* (tai), *ego* (aš) ir *superego* (aukštesnysis aš). Pirmasis jų lemia instinktyvią pirmapradę jėgą, kurią Z. Froidas vadino „malonumo principu“. Kaip matyti iš pavadinimo, *id* siekia pasitenkinimo ir vengia skausmo bei nerimo. Jį sudaro pora priešingų instinktų, kuriuos Z. Froidas vadino *eros* ir *thanatos* – „gyvybės jėga“ (apimanti ir seksą) ir „mirties troškimas“.

Superego yra vidinė institucija, kurią pirmiausiai išreiškia tėvo figūra, o vėliau formuoja religijos, mokymosi ir visuomenės reikalavimai. *Superego* valdo ir slopina dalykus, priešingus nei *id*, t. y. *superego* priešinasi *id* impulsams tuojau pat patenkinti savo troškimus. Šioje asmenybės dalyje slypi sąžinė, moralė ir tabu suvokimas, atsirandantis tada, kai berniukas varžosi su tėvu dėl motinos meilės (taip panaikindamas Edipo kompleksą) ir baiminasi, kad tėvas jį iškastruos. Mergaitėms būdingas Elektros kompleksas – jos patiria panašų jausmą priešingai lyčiai, o taip pat – ir panašias pasekmes.

Ego dažnai tenka sudėtingas tarpininko tarp *id* ir *superego* vaidmuo, užtikrinant, kad būtų patenkinti abiejų šių asmenybės aspektų poreikiai. Jeigu konfliktas yra pernelyg stiprus, *ego* įjungia įvairius gynybos mechanizmus, kuriuos Z. Froidas apibūdina kaip neigimą, fantazijas, kompensavimą, projekciją, išstūmimą, intelektualizavimą, reakcijos formavimą, regresiją, slopinimą ir sublimaciją. (Jo dukra Ana Froid (*Anna Freud*), kuri taip pat buvo atskiros psichoanalizės teorijos kūrėja, šias kategorijas sutraukė į trumpesnį sąrašą, t. y. išskyrė disociaciją, introjekciją, inversiją, somatizaciją, slopinimą, padalijimą, susinaikinimą, identifikavimą ir substituciją.)

Galutinėje žmogaus psichikos topologijos versijoje sąmonę Z. Froidas prilygino ledkalnio viršūnei, priešsąmonė yra *superego* buvimo vieta, o pasąmonė – *id* vieta. *Ego* yra visuose trijuose lygmenyse. Svarbiausia sąmonės dalis yra pasąmonė, nes joje slypi giliausi instinktyvūs troškimai ir poreikiai,

o būtent jie skatina asmenį veikti. Be to, joje slypi atsiminimai ir jausmai (paprastai – skausmingi), kurie buvo nuslopinti ir slepiami nuo sąmonės. Pasąmonėje taip pat tūno nepriimtini mūsų geismai ir norai. Pasąmonės veikimas pasireiškia įvairiais simptomais, dažnai neurotiniais, o minėtus skausmingus ir kenksmingus atsiminimus reikia gydyti juos analizuojant (taikant psichoanalizę). Pasąmonės negalima pasiekti savistabos būdu, tačiau ji gali būti tiriama, taikant sapnų analizės metodus, laisvas idėjų asociacijas arba „froidišką liežuvio susipynimą", pasitelkiant psichoanalitiko įgūdžius ir interpretuojant analizės proceso metu gautus paciento nuoširdžius pasakojimus bei informaciją.

Kai Z. Froidas pradėjo skelbti savo pažiūras, jis sulaukė priešiškos daugelio medikų reakcijos – iš dalies dėl XX a. pradžioje įsivyravusios Laiko dvasios (*Zeitgeist*). Tačiau dėl to, kad Z. Froidas buvo talentingas rašytojas ir kūrybingas mąstytojas, jo teiginiai greitai tapo plačiai žinomi ir itin madingi. Be to, – taip dažnai atsitinka su idėjomis, kurios pavergia visuomenės vaizduotę ir plačiai paplinta, – ši teorija greitai apaugo „erezijomis", o jos šalininkai susiskaldė į priešiškas grupes. Z. Froido terminija įsivyravo bendrinėje kalboje ir sukūrė „puszalę" liaudišką psichologiją. Vėlesniais dešimtmečiais į ją imta žvelgti įtariai, labiausiai – tarp kai kurių feminisčių, nesutinkančių su šioje teorijoje teigiama mizoginija ir patriarchalinėmis nuostatomis, ypač dėl to, kad moterys esą jaučiasi prastesnės, nes neturi varpos ir mano esančios iškastruotos. Z. Froido gynėjai šiuos feminisčių prieštaravimus apibūdino paties Z. Froido terminais – kaip „pasipriešinimą" ir „sublimuotą pavydą dėl varpos".

Svaresnė kritika kyla iš mokslinių bei filosofinių abejonių Z. Froido teiginiais. Ši kritika bendrai teigia, kad Z. Froido teorija nepakankamai empiriškai pagrįsta, o tai verčia abejoti esminėmis jos idėjomis. Be to, ji kelia pernelyg ambicingą tikslą tapti visą žmogaus prigimtį aiškinančia teorija. Kritikai tvirtina, kad Z. Froido teorijos metodika visiškai netinkama, nes ji remiasi subjektyviomis įžvalgomis ir iš jų išplaukiančiais spėliojimais, o ne objektyviais reiškiniais, kuriuos galima pakartotinai patikrinti. Šią teoriją pagrindžia apibendrinti atskiri atvejai arba labai mažų atrankų tyrimai – pasiturinčių nuobodžiaujančių Vienos moterų ir kelių itin keistų vyrų, jei padėsime į šoną asmeninę Z. Froido savistabą ir tai, ką jis sužinojo iš savo šeimos narių, kuriuos irgi tyrė. Be to, Z. Froido pasitelktas pagrindimas rėmėsi analogija, subjektyviomis asociacijomis, prisiminimais – kai kurie iš jų galėjo būti klai-

dingi – kalambūrais, sutapimais ir „klaidomis“ (Z. Froidas netikėjo klaidomis, anot jo, akivaizdžios klaidos iš tiesų buvo tai, ką pasąmonė siekė atskleisti). Visa tai suponuoja, kad psichikos veiklą lemia priežastiniai ryšiai – tai gali būti teisinga, tačiau ir kelia klausimą apie tai, ar psichoanalizė gali į šį procesą „įšvirkšti“ pakankamai laisvos valios, kad deterministiniai procesai nebedarytų paciento nelaimingo.

Atsižvelgiant į visą teorijos sandarą, pagrindinė Z. Froido idėja atrodo tiesiog neįtikėtina – ji teigia, kad vaikai geidžia priešingos lyties tėvų, todėl jaučia pavydą ir priešiškumą tos pačios lyties gimdytojams. Kadangi tokie jausmai nėra priimtini, jie slopinami ir gimdo vidinius konfliktus. Taigi raktas į žmogaus prigimtį yra Edipo arba Elektros kompleksas.

Pirmtakai, iš kurių Z. Froidas perėmė pasąmonės, kaip problemas sukeliančių konfliktų „saugyklos“ idėją (tarp jų galima paminėti Žaną Martiną Šarko (*Jean-Martin Charcot*) ir Jozefą Broierį (*Joseph Breuer*), pasąmonei pasiekti pasitelkdavo hipnozę. Tačiau Z. Froidas, mokydamasis iš J. Broierio patirties su paciente, pavadinta Ana O., sukūrė „gydymo pokalbiais“ metodą. Taikydamas šį metodą jis naudojosi laisvų asociacijų ir sapnų analizės metodu tam, kad iš pasąmonės ištrauktų tai, kas joje slypi. Buvo laikomasi įsitikinimo, kad po to, kai sąmonė suvokia konfliktą, jis jau nebėra problemos šaltinis, nes tada turi kilti katarsio būsena, kuri padeda išsilieti susikaupusioms emocijoms.

Pasitelkdamas gydomuosius pokalbius, Z. Froidas nustatė (arba „atrado“, ta prasme, kad mes randame tai, ko ieškome), jog jo pacientų problemų ištakos slypi tikroje ar įsivaizduojamoje seksualinėje traumoje. Jei pacientai neprisipažindavo turėję tokių problemų ir nenorėdavo kalbėtis apie savo ankstyvą seksualinę patirtį (išgyventą vienumoje ar drauge su kitais), Z. Froidas diagnozuodavo „pasipriešinimą“. Kaip jau buvo minėta, jis pradžioje manė, kad pacientai vaikystėje iš tiesų patyrė seksualinę prievartą, o vėliau tvirtino, kad jie išreiškia nuslopintus „vaikiškus norus“.

Nesunku suprasti, kodėl psichoanalizė tapo tokia madinga. Žmonės nepaprastai domisi savimi ir yra pasirengę išleisti nemažas sumas, kad galėtų ilgus metus nuolat kalbėti apie save. Be to, teorija apie seksą ir santykius nuolat žadina mūsų vaizduotę, žada atverti apie mus tokius dalykus, kokius gali pasakyti tik koks nors garsus aiškiaregys – santuokos, turto, šlovės ir laimės perspektyvas. Kyla klausimas, ar, vertinant moksliškai, Z. Froido analizė yra

pranašesnė už aiškiaregystę, o galbūt jos naudą lemia geresnis savęs pažinimas ir susijęs placebo efektas, kylantis iš to, kad asmuo mano, jog „kažką“ daro, kad panaikintų savo baimes ir trūkumus. Tokį pat poveikį galima gauti iš užjaučiamai skambančių kompiuterio atsakymų, kuris užprogramuotas klausimo forma atsakyti į paciento mintis: „Aš nelabai gerai sutariau su savo motina.“ „Kodėl jūs nelabai gerai sutarėte su savo motina?“ „Ji pernelyg daug iš manęs tikėjosi.“ „Ko ji iš jūsų tikėjosi?“ – ir taip toliau, ir taip toliau... kol išauš rytas arba įveiks nuovargis.

Žr.: KOGNITYVINĖ TERAPIJA

PSICHOLOGIJA

Iš visų žodžių, apibūdinančių žmogiškosios prigimties tyrimus, **psichologija,** ko gero, turi plačiausią reikšmę. Ši sąvoka reiškia žmogaus sąmonės ir psichinės veiklos mokslą (nors tam tikros jos kryptys gali būti skirtos ir gyvūnų psichikos tyrimams, pavyzdžiui, „šunų psichologija“), tačiau su psichologija susijusių požiūrių, metodų ir specializacijų yra begalė. Švietimo psichologija, raidos psichologija, pramonės psichologija, psichoneurologija, psichiatrija, visokio plauko psichoterapija, pradedant R. Jungo ir Z. Froido mokyklomis ir baigiant kognityvine elgesio terapija, daro šią sritį ypač įvairią ir turtingą.

Kaip atskleidžia patys pavadinimai, atitinkamų psichologijos atšakų tikslai yra skirtingi. Jie apima platų raidos bei normalaus ir nenormalaus suvokimo, atminties, mokymosi, protavimo, intelekto, emocijų, seksualumo ir kitų dalykų spektrą, įskaitant ir minėtų dalykų socialinę išraišką bei įtaką, kurią jiems daro išsilavinimas, šeimyninis gyvenimas ir santykiai, darbas, o taip pat tolesnį psichologinį ir neurologinį pagrindimą. Pastaraisiais metais vykstant galingų neinvazinių tyrimo priemonių, kurios pasitelkiamos, studijuojant smegenų veiklą (daugiausia naudojant funkcinę magnetinio rezonanso tomografiją (MRT)), plėtrai, neuropsichologijos srityje buvo daug sužinota apie psichologinių reiškinių fizinį pagrindą ir sąsajas su smegenų veikla, nors visi tyrėjai sutaria, kad psichologijos mokslas negali remtis vien tik smegenų tomografija.

Sąmonė ir įvairios jos apraiškos, be abejonės, domino žmones jau nuo žmonijos aušros. Psichologijos teorijų ištakas galima įžvelgti antikiniuose

mituose ir legendose, sudėtingoje ir psichologiniu požiūriu įžvalgioje senovės Graikijos literatūroje, o taip pat ir visų laikmečių literatūroje. Tačiau sąmonę ir psichikos veiklą pagrindžiančios teorijos pradėtos sistemingai kurti tik XVIII a. – Deivido Hartlėjaus (*David Hartley*) sukurta „asociacijų" psichologija, kurią savo filosofiniuose veikaluose pritaikė Deividas Hjumas (*David Hume*), yra galbūt plačiausio tuo metu vyravusio požiūrio priėmimo pavyzdys. Minėta teorija teigė, kad mąstymą sudaro idėjos, tarpusavyje susijusios dėl panašumo ar įpročio susiformuojančiomis asociacijomis. XIX amžiuje, tiksliau 1879 m., Vilhelmas Vundtas (*Wilhelm Wundt*) psichologijos tyrimus perkėlė į laboratoriją, ir šis veiksmas deramai gali būti laikomas mokslinės psichologijos pradžia. Galima paminėti svarų indėlį, kurį įnešė Viljamas Džeimsas (*William James*) (nors dėl 1890 m. išleisto veikalo „Psichologijos principai" *(Principles of Psychology)* labiau žinomas jo brolis Henris (*Henry*) ir Ivanas Pavlovas (*Ivan Pavlov*) (1850–1909 m.)), kuris atskleidė sąlyginius refleksus (dresuotiems šunims išgirdus varpelio garsą pradėdavo išsiskirti seilės).

Kitokį impulsą psichologijai davė jaunesni I. Pavlovo amžininkai Zigmundas Froidas (*Sigmund Freud*) (žr. skyrelį PSICHOANALIZĖ) ir Karlas Jungas (*Carl Jung*), kurie vystė klinikinę psichologiją, nagrinėjo dviprasmišką žmogiškosios patirties sritį tarp „normalios" psichologijos ir tikros patologijos, kuri galėtų būti tinkamai gydoma tik įkalinus aukas psichiatrijos klinikose.

Kadangi V. Džeimso ir Z. Froido metodai rėmėsi savistaba ir subjektyviais duomenimis, iškilo kita galinga mokykla – bihevioristai, kurie reikalavo visai kitokio tyrimų metodo. Psichologijos meną apibūdinančią sąvoką **bihevio-rizmas** pirmą kartą 1913 m. suformulavo Dž. B. Vatsonas (*J. B. Watson*) savo straipsnyje „Psichologija bihevioristų akimis" *(Psychology as the Behaviourist Views It)* – jame buvo teigiama, kad psichikos reiškiniai turėtų būti aiškinami, atsižvelgiant į objektyviai stebimą elgesį, o psichologija taptų (ar mėgintų tapti) empiriniu mokslu. Žymiausias, tačiau kur kas radikalesnis jo sekėjas šioje srityje buvo B. F. Skineris (*B. F. Skinner*).

Svarbiausia biheviorizmo idėja yra tai, kad žmonių, kaip ir gyvūnų, elgesį lemia sąlyginiai refleksai – atsakas į įvairius išorinius dirgiklius, ir kad pagal tai galima paaiškinti visus psichologinius reiškinius. Be kita ko, tai lėmė, kad diskusijose apie santykinę prigimties (įgimtų veiksnių) ir auklėjimo (patirties)

svarbą mokymuisi, bihevioristai labai palaikė auklėjimo pusę. Tai reiškia, jog tai, kas išmokstama, yra prisitaikymo prie tam tikrų normų rezultatas, kuriam apskritai pritaikyta žinduolių centrinė nervų sistema – taigi veikia tik vienas mechanizmas. Priešingas požiūris yra tai, kad sąmonę sudaro daugelis atskirų mechanizmų, pritaikytų įvairioms problemoms spręsti (žr. diskusiją apie modulumą skyrelyje PROTO FILOSOFIJA).

Reikšmingas skirtumas tarp „metodinio“ ir „mokslinio“ bihevioizmo. Pirmoji kryptis teigia, kad psichologija privalo būti empirinė disciplina, besiremianti viešai stebimais įrodymais, o ne subjektyviais žmonių atsivėrimais. Mokslinis bihevioizmas yra griežtesnis, pagal jį reikalaujama, kad psichologija rūpintųsi tik dėsnių, kuriais susiejama įvestis (dirgiklis) ir išvestis (elgesys), pašalinant bet kokias užuominas apie „vidinius“ mechanizmus ir procesus, nustatymu. Tai reiškia, kad neatsižvelgiama į tokius dalykus, kaip ketinimai ir dėmesys, motyvai ir atmintis.

Šiandien dauguma empirinių psichologijos krypčių kildina save iš metodinio bihevioizmo. Mokslinis bihevioizmas, kurį rėmė B. F. Skineris, nebeturi daug šalininkų. Svarbiausias empirinės psichologijos pasiekimas – kognityviniai mokslai, kurie pateikia įžvalgas kompiuterijos, filosofijos ir dirbtinio intelekto srityse bei įvairiose pačios psichologijos srityse, o taip pat – smegenų skenavimo metodų, kurie leidžia tikruoju laiku atlikti smegenų veiklos tyrimus, susijusius su užduočių atlikimu ir emociniu bei kognityviniu atsaku, sukūrimas. Drauge su labai pagausėjusiomis žiniomis apie smegenų traumų ir ligų psichinį bei psichologinį poveikį, šie pasiekimai pastūmėjo psichologiją ir su ja susijusias sritis į tokias tolumas, kokias vargiai galėjo įsivaizduoti XVIII a. asociacijų teorijos šalininkai, tapę šiuolaikinio psichologijos mokslo pirmeiviais.

Čia taip pat galima paminėti, kad *filosofijoje* bihevioizmas (dažnai vadinamas analitiniu arba loginiu bihevioizmu) turi labai panašią reikšmę, kaip ir šiuo terminu įvardijamos psichologinės teorijos. Filosofinis bihevioizmas kartais apibūdinamas tvirtinant, kad teiginiai apie psichikos reiškinius gali būti „išversti“ į teiginius apie matomą elgesį. Griežčiausia šio požiūrio forma teigia, jog teiginiai apie psichinius reiškinius gali būti „išsamiai“ išverčiami tik į teiginius apie elgesį. Čia svarbus prieveiksmis „išsamiai“, nes jis reiškia, kad jeigu viskas aprašoma tik viešai stebimo elgesio sąvokomis, nelieka nieko,

į ką nebūtų atsižvelgta, t. y. tiriamojo žmogaus asmenybėje nebelieka nieko asmeniško ar paslėpto.

Žr.: PSICHOANALIZĖ, SĄMONĖS FILOSOFIJA

RASIZMAS

Rasizmas – tai diskriminacija, neapykanta, nepasitikėjimas ir fanatiškos nuostatos kitų žmonių atžvilgiu dėl jų odos spalvos ar kitokių skiriamųjų išvaizdos bruožų, pavyzdžiui, akių formos, kuriais vadovaujantis jie priskiriami kitai – žemesnei, grėsmingai, nemaloniai – rasei.

Rasizmas yra ne vienintelė tam tikrų grupių atstūmimo forma. Tautybė, religija, kalba, tarmė, lytis, seksualumas, politinės pažiūros, kasta ar klasė, negalia – iš tiesų praktiškai bet kas, kas atskiria vieną grupę nuo kitos arba asmenį išskiria kokios nors normos atžvilgiu, – gali tapti nepalankumo, antipatijos, priešiškumo ir diskriminacijos pagrindu ar tiesiog paskatinti tokias nuostatas. Tačiau rasizmo pamatą sudaro būtent odos spalva ir kitos fizinės tam tikrai asmenų grupei būdingos savybės, kaip antai akių forma, plaukų tipas ar nosies dydis. Išsamiausias rasizmo apibrėžimas pateiktas Jungtinių Tautų konvencijoje dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo, kurioje atsisakoma siauresnės rasės sampratos ir įtraukiamos kitos savybės, įprastai lemiančios nepalankų nusistatymą ir priešiškus veiksmus. Šiame dokumente rašoma, kad „sąvoka „rasinė diskriminacija“ reiškia kokių nors skirtumų, išimčių, apribojimų darymą ar pranašumo teikimą, pagrįstą rasės, odos spalvos, giminės, tautybės ar etninės kilmės požymiais, siekiant panaikinti arba apriboti pripažintas žmogaus teises ir pagrindines laisves bei neleisti vienodai naudotis jomis arba jas realizuoti politinėje, ekonominėje, socialinėje, kultūrinėje ar kurioje kitoje visuomenės gyvenimo srityje“.

Be abejonės, pati sąvoka „rasė“ yra klaidinanti ir netgi tuščia. Dar iki tol, kai genetikai įrodė, kad tarp žmonių nėra tokių skirtumų, kuriais remiantis būtų galima pritarti rasinio skirtingumo idėjai, antropologai ir kiti asmenys žmoniją suskirstė į grupes, remdamiesi tokiomis fizinėmis savybėmis, kaip odos spalva, veido bruožai ir plaukų tipas. Kartais tokius skirtumus dar papildydavo pačių grupių savivoka. Visos šios grupės pačios save laiko „normaliomis“, o visus kitus – „keistais“ (čia galima atsiminti seną kvakerių pasvarstymą

„Visas pasaulis iškrypęs, išskyrus mane ir tave... kartkartėmis tai atrodo šiek tiek keista.“). Panašiai kai kurios Amerikos indėnų gentys save vadina tiesiog žmonėmis, taip duodamos suprasti, kad kiti yra ne visai žmonės. Tai – įprastas reiškinys, nes beveik kiekviena tauta kai kurias kitas tautas laikė ne visai žmonėmis arba žemesne gyvybės forma. Taip buvo pagrindžiama vergovė bei kitokie baisumai ir žiaurumai.

Visa tai rodo, kad „rasė“ yra socialinis konstruktas, o ne genetinis faktas. Žinoma, žmonių populiacijų fenotipas skiriasi, tačiau fenotipas skiriasi ir populiacijų viduje, o pačiose populiacijose yra įvairių panašumų ir skirtumų, apimančių ne tik fenotipą, kaip, pavyzdžiui, kraujo grupės. Tokie svarstymai patvirtina teiginį, kad rasės sąvoka neturi genetinio pagrindo ir tuo labiau ji nėra „žmonių porūšis“. Šis teiginys nereiškia, jog atskirose populiacijose neįmanoma išskirti genetinių grupių ir linijų, kurios istoriškai įsitvirtino dėl geografinių ir kultūrinių priežasčių, tačiau jas galima prilyginti „panašiems šeimos narių bruožams“ – kaip bendresniam atvejui pritaikytą šeimos narių tarpusavio panašumą, kurį lemia bendri genai. Visgi dėl šeimyninio panašumo skirtingų šeimų nariai netampa „ne visai žmonėmis“. Ir iš tiesų, genetiniai tyrimai atskleidė, kad pačioje rasėje kartkartėmis yra didesnė genetinė įvairovė nei tarp rasių – tai dar labiau menkina rasės reikšmę.

Genetikai biologų vartojamą rasės sąvoką pakeitė tokiais terminais, kaip „populiacija“, „kladogramos atšaka“ arba „haplogrupė“, o genetinis žmonių populiacijos protėvių atsekamumas leidžia teigti, kad visi šiomis dienomis gyvenantys žmonės kilę iš vienos moters – „mitochondrinės Ievos“, kuri prieš 140 000 metų gyveno Rytų Afrikoje.

Taigi gali būti, kad nėra tokio dalyko kaip rasė, tačiau tikrai egzistuoja toks dalykas kaip rasizmas – tai yra požiūris, kuriuo netmetami nedideli rasės ir etninės kilmės, kultūros bei kitų dalykų skirtumai, lemiantys matomus ar bent atitinkamas grupes identifikuojančius ypatumus. Atsižvelgiant į tai, daugelis teisinių sistemų klysta, nes jos nėra tokios plačios kaip Jungtinių Tautų konvencija. Anglijos teisėje išskiriama „rasinė grupė“ – „bet kokia žmonių grupė, apibrėžiama remiantis rase, odos spalva, tautybe (įskaitant ir pilietybę) arba etnine ar tautine kilme“.

Tai, kad tokie apibrėžimai būtų kuo išsamesni, yra labai svarbu, kovojant prieš diskriminaciją – visuomenės blogį, kuris ėda tarsi rūdys. Visiškai nepri-

imtina tik dėl jų išvaizdos žmones laikyti ne tokiais vertingais prieš įstatymą, arba priimant į darbą, nustatant atlyginimą, arba moralės ar bendro mandagumo ir padorumo požiūriu. Tačiau, stengiantis apsaugoti žmones nuo diskriminacijos, labai svarbu paminėti, kad tarp tų skirtumų, kurių jie patys pasirinkti negali – rasės, amžiaus, lyties, lytiškumo ar negalios, ir tų dalykų, kuriuos rinktis jie gali, – tokių kaip religija arba politinės pažiūros, egzistuoja didelis skirtumas. Stengtis apsaugoti žmones nuo kritikos, pašaipų ar opozicijos dėl jų religinių ar politinių pasirinkimų yra neteisinga, tačiau taip elgiasi nemažai šalių (ypač kalbant apie religiją). Tai dar vienas nepagrįstų privilegijų, kurios įvairiose vietose suteikiamos religijai, nepaisant to, kad ji yra daugelio pasaulio problemų priežastis, o ne sprendimas, pavyzdys.

Žr.: ANTISEMITIZMAS, DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS, JUODOJI GALIA, JUODOJI SĄMONĖ, KSENOFOBIJA, LYGYBĖ

REALIZMAS

Filosofijoje sąvoka **realizmas** žymi daug įvairių, tačiau tarpusavyje susijusių ir itin svarbių teiginių.

Realizmas – tai teorija, kad tam tikroje srityje (fiziniame pasaulyje, etikoje, matematikoje) tikrovė egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų žinių arba patirties, neatsižvelgiant į tai, ar mes apie tą jos egzistavimą žinome. Mąstant apie tai, tuoj pat galima kelti prielaidą, kad atitinkami objektai neegzistuoja tik todėl, kad mes apie juos mąstome. Kartkartėmis tai akivaizdu, pavyzdžiui, tokių fizinių objektų atveju, kaip lazdos ar akmenys, tačiau darosi ne taip akivaizdu, kalbant apie matematinius elementus, tokius kaip skaičiai ar jų aibės, arba etines savybes, pavyzdžiui, gerumą ir nedorybę.

Kaip išreikšti realistinį vaizdą, kad jis būtų aiškesnis, pateikiama įvairių pasiūlymų. Vienas toks būdas – nusakyti tai kaip teiginį, kad tiesa yra atitikimas tarp to (viena vertus), ką mes sakome, mąstome ar kokias teorijas keliame apie tam tikros srities subjektus, ir (kita vertus) tarp tų pačių subjektų. Tai gali leisti numatyti, kad viskas, ką mes priskiriame tam tikros srities subjektams, yra arba teisinga, arba klaidinga. O iš to gali išplaukti, kad įmanomas tik vienintelis teisingas atitinkamos srities, kaip visumos, apibūdinimas. Tuo

atveju, jei visuma laikytume visą pasaulį, išeitų, kad yra tik vienintelis visiškai teisingas pasaulio, kaip visumos, apibūdinimas.

Jei svarbiausias realizmo teiginys yra tai, kad tiesa apie bet kokius dalykus nepriklauso nuo to, ką mes žinome ar galime apie juos žinoti, tada, nepaisant pavadinimo, realizmas nėra teiginiai apie realybę arba apie tai, kas tikrai egzistuoja, o greičiau apie mūsų sąmonės ryšį su tais dalykais. Realistas teigia, kad tai, kas egzistuoja, egzistuoja nepriklausomai nuo suvokimo, nuo žinių arba patirties, tačiau tai – teiginys, visų pirma, apie mūsų žinių ir jų sąsajų su tuo, kas yra, aprėptį. Filosofai, kurie nesutinka su šia nuomone, tvirtina, kad tai, kas egzistuoja (atkreipkite dėmesį, tie patys realiai egzistuojantys dalykai), yra tam tikra prasme susiję su žiniomis apie juos. Tokie filosofai vadinami *antirealistais*, plačiau apie juos pasakojama toliau.

Nepatyrusiai akiai skirtumas tarp teiginių apie tai, kas egzistuoja, ir apie mūsų sąmonės ryšį su tuo, kas egzistuoja, gali atrodyti nežymus. Tačiau pirmasis teiginys yra metafizikos objektas (tyrimas to, kas faktiškai egzistuoja Visatoje), o antrasis – epistemologijos objektas (pažinimo galimybių ir prigimties tyrimas). Taigi skirtumas – labai didelis.

Vienas iš būdų, labiau susijęs su filosofijos istorija, yra į tai žvelgti kaip į ginčą dėl realizmo, kuris skirtingu metu įgijo įvairias formas. Platonas teigė, kad vieninteliai tikrai egzistuojantys dalykai yra tobulos, nekintamos ir amžinos Būties karalystės idėjos. Viduramžių mokslo vyrai ginčijosi dėl to, kad universalios ypatybės, tokios, kaip baltumas ar apvalumas, egzistuoja nepriklausomai nuo konkrečių baltų arba apvalių dalykų. Šiuolaikiniai filosofai aršiai ginčijasi dėl realizmo ir antrirealizmo teiginių lingvistikoje, matematikoje ir etikos filosofijoje.

Geriau atskleisti problemą padės į dabartinius filosofinius realizmo apibūdinimus mestas žvilgsnis. Amerikiečių filosofas Hilaris Putnamas (*Hilary Putnam*) aprašo tai, ką jis vadina „metafiziniu realizmu“, teigdamas, kad pasaulį sudaro nuo proto nepriklausomi objektai. Šiuo atveju jis pateikia griežtesnį teiginį, nes mano, kad pasaulį formuoja tam tikra nuo proto nepriklausomų objektų visuma. Jis taip pat teigia, kad tas asmuo, kuris laikosi to požiūrio, turi pritarti, kad egzistuoja vienintelis teisingas ir išsamus pasaulio aprašymas ir kad tiesa pasireiškia kaip ryšys tarp tokio aprašymo ir pasaulio. Iš dalies veikiamas britų filosofo Maiklo Dameto (*Michael Dummett*) minčių, H. Putnamas šiuos

dalykus nurodo kaip alternatyvą požiūriui, kad metafizinis realizmas yra teiginių apie tiesą rinkinys, tai yra, kad tiesą sudaro ryšys tarp to, ką mes sakome, ir to, apie ką kalbame, ir kad ji nepriklauso nuo to, ką žmonės atrado ar gali atrasti. Tiesa yra bivalentinė – yra tik dvi jos loginės reikšmės: teisinga ir klaidinga, taigi negali būti daugiau nei vienas teisingas ir išsamus realybės apibūdinimas.

Vienas iš M. Dameto pateiktų realizmo apibūdinimo būdų yra tai, kad jis primygtinai reikalauja atskirti teiginio teisingumą nuo to, kad teisinga gali būti bet kas, kas laikoma tiesa. H. Putnamas pritaria šiai analizei. Jo žodžiais tariant, tvirtinimas, kad tiesa nepriklauso nuo žinių, yra teiginys, jog pasaulis gali būti toks, kad „teorija, kurią mes laikome labiausiai pagrįsta ir priimtina, gali nebūti teisinga... racionalus priimtinumas yra vienas dalykas, o tiesa – visai kas kita“.

Toks požiūris, taikant jį fizinių objektų pasauliui, iš pirmo žvilgsnio atrodo intuityvus, tačiau H. Putnamas ir kiti teigia, kad iš tiesų yra visiškai kitaip. Tiesa, jau buvo pastebėta, kad kalbant apie matematiką ir etiką teisingi atrodo kaip tik priešingi teiginiai, nors yra ir tyrėjų, teigiančių, jog egzistuoja nepriklausomos matematinės sistemos ir etikos faktai bei savybės.

Antirealizmas reiškia filosofinių tezių šeimą, kuri, kaip sako pats pavadinimas, prieštarauja realizmui. Antirealizmas neigia, kad ryšiai tarp sąmonės ir patirties bei jų objektų yra išoriniai arba neapibrėžti. Tai toli gražu nereiškia, kad šių objektų egzistavimas priklauso nuo to, kad jie yra suvokiami arba patiriami. Taip teigė tam tikrų formų idealizmo atstovai (pavyzdžiui, vyskupas Džordžas Berklis (*George Berkeley*)), todėl idealizmas ir antirealizmas kartais painiojami. Tačiau tinkamai apibūdintas antirealizmas pirmiausia reiškia teiginį (kurių įvairovė gali būti labai plati), kad jokia mintis (arba patirtis) arba jos objektai negali būti išsamiai apibūdinti, ir daug kas gali likti kitoje lygties pusėje. Tai sudaro antirealizmo esmę.

Šioje diskusijoje ypač naudinga yra santykio idioma. Santykis – tai, kas jungia du ar daugiau subjektų („puodelis ant stalo“, „moterį vedęs vyras“ – tai dviejų narių santykiai, o „vyras yra tarp moters ir berniuko“ – trijų narių santykiai ir pan.), nors, žinoma, dalykai gali turėti tam tikrą santykį ir patys su savimi (pavyzdžiui, būti tapatūs patys sau – vieno nario santykis).

Taigi iš ankstesnės pastraipos matome, kad vienas būdas, kuriuo galima apibūdinti filosofinį realizmą, yra požiūris, jog ryšiai tarp minties ir jos objek-

tų yra neapibrėžti arba išoriniai, nes nė vieno relatumo aprašyme nėra esminės nuorodos į kitą. Antirealizmas, priešingai, teigia, kad šie santykiai yra vidiniai (esminiai, būtini), t. y. tokie, kad norint visiškai apibūdinti relatumą, būtina pasitelkti kitą su tuo procesu susijusį relatumą.

Antirealizmas grindžiamas tokiais samprotavimais, kad momento atspindys rodo, jog realistinis teiginys yra klaidingas, bent jau kryptimi mintis-objektas, kalbant apie minčių apie daiktus turinį ir ypač – apie dalykus, kurie iš esmės susiję su apmąstomais dalykais. Tačiau tada antirealistui nesunku parodyti, kad mąstymas (suvokimas ar teorijų kėlimas) apie tam tikrus dalykus visuomet yra neišvengiamas, taigi sąmonė yra būtina visiško dalykų suvokimo sąlyga, o santykis tarp mąstymo (suvokimo, teorijų kėlimo) ir jo objektų yra vidinis.

Šis teiginys tikėtinas tik kalbant apie matematiką ir etiką. Tačiau turint omenyje fizinį pasaulį, jis verčia kelti kur kas daugiau prieštaravimų.

Žr.: EPISTEMOLOGIJA, METAFIZIKA, POZITYVIZMAS, RELIATYVIZMAS

REKLAMA

Reklamai tenka dvi pagrindinės funkcijos – teikti informaciją galimiems tiekėjo klientams apie siūlomą produktą ir įtikinti juos pirkti. Trečioji su jomis susijusi funkcija – taip „įsodinti“ į vartotojų protus žinias apie produktą, prekės ženklą arba įmonės tapatybę, kad pirkdami jie būtų linkę atitinkamai rinktis.

Nuo reklamos pabėgti neįmanoma. Be to, gana tikėtina, kad jei ji būtų uždrausta, mums jos trūktų – dėl įvairių priežasčių ji tapo svarbia šiuolaikinio gyvenimo dalimi. Ir nors reklama sulaukia daug kritikos, negalima užmerkti akių prieš jos nuopelnus.

Reklama vaidina svarbų vaidmenį rinkodaroje. Ženklodara, ugdomas noras įsigyti tam tikrų produktų, jų pardavimas tikslinėse rinkose ir informacijos teikimas galimiems klientams apie rinkos tyrimais patvirtintą produktų tinkamumą – tai svarbiausios reklamos ir jos metodų naudojimo sritys.

Reklama svarbi ne tik versle – lygiai taip pat ji reikšminga ir politikoje... ir ne tik rinkimų metu, bet ir kitais laikais (beje, čia naudojami tie patys įtikinėjimo metodai).

Reklamos esmės ir galios kritika pirmą kartą pasigirdo 1957 m. išleistame Venso Pakardo *(Vance Packard)* veikale „Slapti įtikinėtojai“ *(The Hidden Persuaders)*, kurio buvo parduota daugiau nei milijonas egzempliorių. Nors ši knyga nėra labai akademiška ar tiksli, tačiau joje buvo iškelta žiniasklaidos ir reklamos manipuliacijų tema. Minėtoje knygoje pateikiami, pavyzdžiui, tokie teiginiai: „Vienoje iš didžiausių Amerikos reklamos agentūrų dirbantys psichologai atliko bandymus su žmonėmis, stengdamiesi nustatyti, kaip aptikti didelės baimės, kūniškumo, priešiškumo, pasyvumo veikiamus žmones bei perduoti jiems informaciją“, – taip V. Pakardas prisidėjo prie blogo reklamos vardo formavimo.

Be jokios abejonės, reklama iš dalies nusipelno blogo vardo, nes ji yra įtikinėjimo priemonė. Be to, net ir laikantis griežtų taisyklių, reikalaujančių sakyti tik tikslią ir teisingą informaciją, reklamai apskritai pavyksta pateikti nugludintus faktus, ji linkusi būti tendencinga ir išpūsti argumentus. Visgi jei nebūtų reklamos televizijoje bei reklaminių skydų, mes prarastume nemažai gyvenimo spalvų, įdomių ir smagių akimirkų bei pramogų. Galiausiai, reklama tarnauja ir kilniam tikslui – padeda žmonėms sužinoti, kas parduodama rinkoje. Abiem šiomis prasmėmis, o dar ir dėl to, kad kartkartėmis ji prisideda prie verslo klestėjimo, galima teigti, kad pasaulis be reklamos būtų skurdesnis.

Geriausia reklama puikiai suderina trumpučius pasakojimus (juk juos mėgsta visi) su tam tikru humoru – juokas suima, suvokus tikrąją žmogaus būklę ir ydas. Tiems, kurie ateityje rašys visuomenės istoriją, reklamoje vaizduojamos svajonės, troškimai ir viltys (nekalbant apie baimes – spuogus, blogą burnos kvapą, socialines nesėkmes, apsikvailinimą ir pan.), kuriems reklama skyrė daugiausia dėmesio, taps tikru informacijos lobynu, nes jie pasiekiami kiekvienam, kuris stengiasi ištirti, ko geidžia pasaulis – tiek gero, tiek blogo.

Reklamos metodai taip pat naudojami propagandai, kuri kai kuriose liberalios demokratijos šalyse dar vadinama „įsukimu“ ir kuria siekiama palankiausioje šviesoje pateikti tai, ką daro vyriausybė arba ką kalba politinės partijos. Šiuos metodus pasitelkia viešųjų ryšių tarpininkai, stengdamiesi apsaugoti arba sustiprinti savo klientų įvaizdį, produktus arba (atitinkamai) pateikti jų ydas ir dorybes. Kiekvienas asmuo tam tikrus reklamos metodus naudoja kasdieniame gyvenime, stengdamasis rasti gyvenimo draugę ar draugą, gauti ir išlaikyti darbą, palypėti arba išsilaikyti ant tam tikros socialinės pakopos.

Trumpai tariant, reklama yra įvairi, visuotinė ir reikalinga veikla. Ją turėtų pažinti kiekvienas, kad galėtų pasinaudoti jos privalumais ir nebūtų jos apgautas.

Žr.: EKONOMIKA, INTERNETAS, KAPITALIZMAS, PSICHOLOGIJA, VARTOTOJIŠKUMAS

RELIATYVIZMAS

Jei tai, kaip mes suvokiame pasaulį, iš esmės lemia mūsų istorija ar kultūra, nėra jokios priežasties, kodėl skirtingi žmonės negalėtų suvokti pasaulio visiškai kitaip ar net prieštaringai. Taigi **reliatyvizmas** – tai požiūris, kad gali būti įvairių mąstymo apie pasaulį būdų, drauge atmetant bet kokias pretenzijas, kad kai kurie jų yra geresni arba tikslesni (arba moralesni ir pan.) už kitus.

Išskiriamas *moralinis ir kultūrinis reliatyvizmas* bei *kognityvinis reliatyvizmas*. Pirmojo tipo reliatyvizmas susijęs su kultūrų skirtumais arba skirtingais tos pačios kultūros istoriniais laikotarpiais, kuriems būdingos skirtingos religinės, socialinės ir moralinės vertybės ir išraiškos, atsižvelgiant į tai, ką galima pavadinti konceptualios kultūros sistemos superstruktūra. Kognityvinis reliatyvizmas susijęs su infrastruktūra – svarbiausių įsitikinimų apie pasaulį, tokių, kaip nuo suvokimo nepriklausomi, atpažįstami ir atskiriami objektai ir įvykiai, užimantys erdvę ir laiką, susiję priežastiniais ryšiais ir turintys įvairių savybių, lygmeniu.

Šiuo atžvilgiu kultūrinis reliatyvizmas nėra tikrasis reliatyvizmas, nes mūsų gebėjimas pripažinti, kad kita kultūra arba kitas mūsų pačių kultūros istorinis etapas tam tikrais aspektais skiriasi nuo esamo, reiškia mūsų gebėjimą pažinti kitą kultūrą ir skirtumus laikyti skirtumais. Tai reiškia, kad to pakanka, jog tarp mūsų ir kitos kultūros užsimegztų tarpusavio supratimas ir taptų įmanoma bendrauti.

Vis dėlto būtent tai neigė reliatyvizmo šalininkai, tvirtindami, kad toks kitos kultūros pasiekiamumo įspūdis yra klaidinantis. Norint įeiti į svetimą sistemą, toli gražu nepakanka tiesiog ją interpretuoti – „išversti“ į mūsų sistemos terminus. Geriausiu atveju mes galime viltis tai padaryti, nes tokio „vertimo“ galimybės tėra ribotos. „Nepavykusiu vertimu“ reliatyvistai vadina ne empiriškai klaidingą teiginį, kad vienos kalbos negalima išversti

į kitą, tačiau filosofinę tezę, jog mes niekuomet negalime būti tikri, kuris iš alternatyvių „vertimų“ tinkamai išreiškia to diskurso, kurį stengiamės išversti, prasmę.

Viena sritis, kurioje reliatyvizmas yra labiausiai ginčytinas arba piktinantis (atsižvelgiant į konkretų požiūrį), yra moralė. Moralinis reliatyvistas yra tas, kuris mano, kad tai, kas laikoma gera ir bloga, teisinga ir neteisinga, yra priimtina ir gali būti pagrįsta, atsižvelgiant į moralinį sprendimą priimančio asmens požiūrį. Taigi jei du skirtingų moralinių pažiūrų žmonės nesutaria dėl to, ar tam tikras veiksmas, situacija, pasirinkimas ar praktika yra gera, kiekvienas turi teisę į savo nuomonę, ir tai neturi lemti priimamo sprendimo.

Šis požiūris iš esmės yra prielaida teiginiui, kad moralinės vertybės nėra objektyvi pasaulio ypatybė. Jeigu būtų taip, kad dviem ar daugiau žmonių nesutariant dėl to, kas yra gera ar bloga, tik vienas iš jų būtų teisus, reliatyvizmas būtų nepriimtinas. Yra daug moralės teorijų, kurios pritaria reliatyvizmui, ir visos jos yra subjektyvistinės, pavyzdžiui, tos, kurios teigia, kad mūsų moraliniai sprendimai kyla iš emocinio atsako į istorinio ar geografinio pobūdžio įvykius, kuriuos turėjo patirti mūsų gimtoji kultūra, ir bent jau sunku tvirtinti, kad toks moralinis požiūris yra teisingas, o kiti – ne. Paprastai kitokia yra religijos pozicija – nors tam tikro asmens religija beveik visada yra atsitiktinis dalykas, į kurį tas asmuo „įmetamas“ gimimo metu, toks asmuo paprastai verčiamas manyti, kad jo moralė teisinga, o kitokia moralė – klaidinga.

Svarbu atskirti empirinius reliatyvizmo teiginius, jog skirtingų kultūrų ir visuomenių moralė yra skirtinga, ir filosofinio reliatyvizmo teiginius, kad skirtinga moralė yra tokia pat vertinga ir teisėta. Pirmoji nuomonė nekelia prieštaravimų, tačiau antroji žadina aršius ginčus. Įvairaus plauko moralės objektyvizmo šalininkai teigia, kad yra tam tikros nepajudinamos moralinės tiesos, o bet kokia moralė, kuri jų nepripažįsta ar nesilaiko, yra klaidinga.

Tikriausiai turėtų būti keista, kad šią poziciją sunkiau pagrįsti. Moralinio reliatyvizmo gynėjai sako, kad moralinių sprendimų pagrindą sudaro konkrečios žmonių bendruomenės ar tautos tradicijos, praktika, įsitikinimai ir patirtis, taigi pateisinti tam tikrą moralės teiginį ar laikyti teisingu tam tikrą moralės principą (galutinai) galima tik atsižvelgiant į bendruomenės tradicijas ir įsitikinimus.

Kai kuriems toks požiūris atrodo įtikinamas. Jį patvirtina daug pavyzdžių, kaip, pavyzdžiui, poligamija. Kai kuriose visuomenėse poligamija lai-

koma priimtina ir net sveikintina, o kitose – visiškai atvirkščiai, ir kiekvienu atveju tokį požiūrį galima pagrįsti tradicijomis ir įsitikinimais.

Tačiau tada galima prisiminti objektyvistų teiginį, kad kai kurie dalykai, tokie, kaip vaikų kankinimas, žudynės, karo agresija, vagystės, nedorumas, žiaurumas ir daugelis panašių, yra negeri visais atvejais – bet kokioje kultūroje ir visuomenėje. Šiuo teiginiu tvirtinamas pagrindinių moralinių vertybių universalumas ir tai daroma, remiantis faktais apie žmones bei jų interesus ir poreikius, atmetant dieviškus įsakymus ar kokius nors kitus išorinius universalumo šaltinius.

Juos sutaikinanti prielaida gali būti tai, kad moralės sistemose sumaišytos universaliosios ir „vietinio kiemo“ savybės. Laikantis tokio požiūrio galima teigti, kad yra tam tikros visuotinės moralinės vertybės ir vertybės, kurios labiau susijusios su papročiais, o ne su morale – pastarosios gali skirtis atskirose grupėse, tačiau esminiai moralės principai turi būti taikomi visuotinai. Pavyzdžiui, visuotinis moralės principas gali būti tai, kad suaugę vaikai turėtų gerbti senus tėvus. Vienoje visuomenėje tai gali reikšti jiems pajūryje nupirktą namelį, o kitoje pagarba gali būti išreikšta juos nužudant ir suvalgant, kai jie nusilpsta. Taigi skiriasi praktinis įgyvendinimas, nors abiem atvejais pats principas yra tas pats – principas yra moralės dalykas, o jo praktinis taikymas priklauso nuo papročių.

Jei kas nors tai laiko nepriimtinu teiginiu (o taip ir yra), taip atsitinka todėl, kad turi būti ignoruojamas konfliktas tarp bet kokiai moralei būdingų skirtingų principų, ir tokiais būdais, kurie neatrodo galintys kuo nors prisidėti prie gilesnio susitarimo. Pateiktame pavyzdyje senyvų žmonių nužudymo principas gali būti priimtinas ir taikomas vienoje visuomenėje, bet nepriimtinas kitoje, todėl čia atsiranda tam tikras reliatyvumas, ir tik ignoruojant jį galima tvirtinti, kad papročių skirtumai neturi įtakos moralės principui.

Reliatyvizmas natūraliai papildo *postmodernizmą* (o galbūt yra jo skiriamasis bruožas). Vienas iš motyvų, padėjusių įsitvirtinti šiam požiūriui, yra siekis gerbti kitokią kultūrą ir pažiūras bei atsisakyti ankstesnio kultūrinio (ir politinio) imperializmo, kuris arogantiškai teigė ir stengėsi primesti Europos ir Šiaurės Amerikos kultūrų. Kaina, sumokėta už šią garbingą motyvaciją, buvo moralės tikslo ir principo praradimas. Tai, kas įvyko, galima apibūdinti

patarle: „Pernelyg smarkiai neatverkite proto, kad neiškristų smegenys.“ Siekiant išsaugoti savo principus ir tuo pat metu gerbti alternatyvų ar net priešingą požiūrį, labai sunku rasti kelio vidurį. Bet juk niekas ir nesako, kad gyvenimas yra paprastas.

Žr.: ETIKA, ETNOCENTRIZMAS, POSTMODERNIZMAS

RELIATYVUMAS

Sąvoka **reliatyvumo teorija** apibūdina dvi susijusias teorijas, kurias Albertas Einšteinas sukūrė per pirmuosius du XX a. dešimtmečius. 1905 m. jis paskelbė straipsnį „Apie judančių kūnų elektrodinamiką“ *(On the Electrodynamics of Moving Bodies),* kuriame išdėstė svarbiausius *specialiosios reliatyvumo teorijos* postulatus. Šiuo atveju žodis „specialioji“ reiškia ribota, nes ji buvo taikoma tik pastoviu greičiu judantiems objektams. 1916 m. jis *paskelbė bendrąją reliatyvumo teoriją*, kurioje buvo atsižvelgta ir į kūnus, judančius su pagreičiu („pagreitis“ reiškia greičio pasikeitimą). Bendroji reliatyvumo teorija susijusi su traukos jėga, nes ji atskleidžia, kad pagreitis ir trauka turi tokį pat poveikį (ekvivalentumo principas).

Jau XIX a. pabaigoje paaiškėjo, kad pagal I. Niutono darbus sukurta klasikinė fizika susiduria su rimtomis problemomis. Taip nutiko dėl to, kad I. Niutono požiūris į ryšius tarp judančių kūnų nederėjo su Maksvelo elektromagnetizmo lygtimis. I. Niutono teorija apie judančių objektų elgesį iš esmės paremta sveiku protu, pavyzdžiui, jeigu esate automobilyje, kuris juda 50 km/h greičiu, ir mesite iš jo kamuolį 25 km/h greičiu, kamuolio greitis bus lygus šių greičių sumai – 75 km/h. Tokių, rodos, akivaizdžių faktų fone XVII a. fizikos atskaitos tašku tapo idėja, kad fizikos dėsniai yra tie patys visiems objektams, kurie pastoviu greičiu juda vienas kito atžvilgiu – pagal tai buvo aprašomi ir taikomi fizikos dėsniai. Kalbant apie pavyzdį su metamu kamuoliu, automobilio greitis yra reliatyvus už sistemos ribų esančio nejudančio objekto atžvilgiu, o kamuolio greitis toje pačioje atskaitos sistemoje apskaičiuojamas pridedant kamuolio greitį automobilio atžvilgiu prie paties automobilio greičio. Svarbi prielaida yra tai, kad laikas yra absoliutus – jis bėga tuo pačiu tempu, neatsižvelgiant į atskaitos tašką.

Tačiau Maksvelo elektromagnetizmo formulėje atsirado konstanta c – šviesos greitis, lygus apie 186 000 mylių per valandą (tiksliau, 299 792 458 m/s). Šviesos greitis yra pastovus, nepriklausomai nuo to, ar šviesos šaltinis yra stacionarus, ar juda, bei nepriklauso nuo šviesos stebėtojo greičio. Jeigu kas nors sėdi automobilyje, judančiame 100 000 mylių per valandą greičiu, ir įjungia šviesos spindulį, šio spindulio greitis nebus lygus c + 100 000 mylių per valandą, tačiau vis vien bus lygus c. Tai atrodo paradoksalu, nes du vienas į kitą mesti kamuoliai judės greičiu, lygiu jų atskirų greičių sumai, du vienas į kitą nukreipti spinduliai vis vien judės tik šviesos greičiu, o ne (kaip būtų galima tikėtis) dvigubu šviesos greičiu.

A. Einšteino indėlis slypi tame, jog jis įrodė, kad tai neprieštarauja postulatui, kad fizikos dėsniai yra tie patys visiems stebėtojams, esantiems toje pačioje atskaitos sistemoje, tačiau postulavo, kad šviesos greitis yra pastovus, neatsižvelgiant į atskaitos sistemą. Jei pritariama abiem šiems postulatams (pirmajam – su tam tikru matematiniu patikslinimu, kuris Galilėjaus transformaciją pakeičia į Lorenco transformaciją), tai reiškia, kad apie gamtą būtina pradėti mąstyti visiškai naujai. Viena vertus, laikas daugiau nebėra absoliutus ir nekintamas, tačiau jis lėtesnis, jeigu matuojamas transporto priemonei judant, palyginti su šios mašinos atžvilgiu nejudančia vieta. Be to, objektai, jeigu juos matuoja stebėtojas, trumpėja ta kryptimi, kuria juda. Kuo greičiau objektas juda, tuo labiau didėja jo masė. Jau nebelieka tokio dalyko, kaip absoliutus vienalaikiškumas, – du dalykai, kurie vieno stebėtojo atžvilgiu vyksta tuo pačiu metu, kito stebėtojo atžvilgiu gali vykti skirtingai. Ir galbūt svarbiausia yra tai, kad A. Einšteinas įrodė, jog masė ir energija yra lygiavertės ir tarpusavyje pakeičiamos – tai išreiškiama žymiąja formule: $E = mc^2$, kurioje E reiškia energiją, m – masę, o c – šviesos greitį.

Specialioji reliatyvumo teorija dera su I. Niutono fizika, bet tik esant tokiems judėjimo greičiams, kurie, palyginti su šviesos greičiu, yra nedideli. Kai objekto greitis ima sudaryti didesnę šviesos greičio dalį, šios teorijos pradeda sparčiai tolti viena nuo kitos. Tai buvo pakartotinai išbandyta, patvirtinta ir nustatyta, kad reliatyvumo dėsniai žymiai tikslesni už I. Niutono fiziką. Į specialią reliatyvumo teoriją fizikai savo darbe atsižvelgia visą laiką. Vaizdžiai kalbant, ji sudaro jų mąstymo foną.

Bendrąją reliatyvumo teoriją A. Einšteinui sukurti padėjo tai, kas pradžioje jį gerokai suerzino – kito fiziko, Hermano Minkovskio (*Hermann Minkowski*), įrodymas, kad specialiąją reliatyvumo teoriją geriausiai gali išreikšti keturmatė erdvėlaikio geometrija. A. Einšteinas jau buvo sukūręs ekvivalentumo principą, kuriuo teigiama, kad gravitacijos lauko poveikis yra lygiai toks pat, kaip ir pagreičio. Greta kitų dalykų tai paaiškina nesvarumo būklę, kurią žmonės patiria kosminiame laive. Kai erdvėlaivio varikliai išjungiami ir jis nebejuda su pagreičiu, keleiviai viduje ima plūduriuoti, tarsi veikiant laisvajam kritimui.

Tiesioginė ekvivalentumo principo išvada yra tai, kad traukos jėga išlenkia šviesą. Tai nebuvo nauja idėja, nes jau I. Niutono fizikoje buvo laikoma, kad šviesa – kaip tada buvo manyta, fotonais vadinamų dalelių srautai – patiria traukos jėgą. A. Einšteino darbai atskleidė, kad traukos jėgos poveikis šviesai yra dvigubai didesnis, nei prognozavo I. Niutono fizika, – tai galima paaiškinti jo teorijos siūlomu naujuoju erdvės ir laiko modeliu. Tai reiškė, kad erdvėlaikį iškreipia jame esanti materija, panašiai kaip įtemptą lakštą išlenkia jo viduryje padėtas sunkus objektas. Pamąstykite apie šviesos judėjimą erdvėlaikiu, kuris vyksta panašiai – tarsi rutulys būtų ridenamas įtemptu lakštu, kurio viduryje yra svarmuo: rutulio trajektorija priklausys nuo nuolydžio ir bus nukreipta į viduryje esantį svorį. Tačiau jeigu jis bus ridenamas su pakankama jėga, jis nuolydžio pakraščiu perriedės nuo vieno krašto iki kito ir nesustos įlinkusiame viduryje, panašiai kaip golfo kamuoliukas prašvilpia lauku, nepatekdamas į duobutę. Taip per erdvę keliauja šviesa, kartkartėmis išlenkiama tokių masyvių objektų kaip saulė (tai patvirtino svarbūs 1919 m. atlikti stebėjimai, kurie parėmė A. Einšteino teoriją).

Greta to, kad erdvėlaikis laikomas išlenktu, o traukos jėga įvardijama kaip jo iškreivėjimo veiksnys, bendroji gravitacijos teorija taip pat apima gravitacijos nulemtą raudonąjį šviesos poslinkį, gravitacinį lęšio efektą, gravitacines bangas (kol kas tik netiesiogiai patvirtintas eksperimentais) ir juodųjų skylių egzistavimą. Ji pakankamai galinga, kad galėtų sudaryti standartinio kosmologinio Visatos modelio pagrindą.

Žr.: DIDŽIOJO SPROGIMO KOSMOLOGIJA, KVANTINĖ MECHANIKA, STANDARTINIS MODELIS, STYGŲ TEORIJA

RELIGIJA

Religija – tai viena iš tų talpių sąvokų, kurioms gali būti pritaikyta daugybė įvairių apibrėžimų. Beveik kiekvienas šių apibrėžimų yra sugalvotas ir jį nori pabrėžti tam tikro varianto šalininkai ir gynėjai. Taigi visuotinai priimto vieningo religijos apibrėžimo nėra. Viena svarbiausių ir pagrindinių šios sąvokos prasmių gali būti tai, kad religija yra su antgamtiniu subjektu ar subjektais susijusių įsitikinimų bei iš šių įsitikinimų kylančių praktinių veiksmų visuma, o minėti veiksmai paprastai kyla kaip atsakas į atitinkamos antgamtinės būtybės ar būtybių pageidavimus arba reikalavimus. Šį modelį atitinka įvairios judaizmo, krikščionybės ir islamo atmainos bei platesnė ir įvairesnė įsitikinimų bei apeigų šeima, kurią jungia bendras hinduizmo vardas. Ji taip pat taikoma ir toms budizmo formoms, kurios priėmė daugybę dievybių, demonų ir kitų antgamtinių būtybių, nors savo pradine forma budizmas yra filosofija, o ne religija. Skirtumas tarp religijos ir filosofijos yra svarbus ir aiškus, jis taikomas ir kitoms filosofijoms, kurios klaidingai vadinamos religijomis, kaip antai daoizmas, konfucianizmas ir moizmas Kinijoje, stoicizmas senovės graikų ir romėnų pasaulyje ir pan.

Žodis „religija“ dažnai vartojamas metaforiškai, pavyzdžiui, tokiuose posakiuose, kaip „jo religija yra futbolas“ – įdomu, kad tokiais atvejais lengvai atmetami esminiai religijos elementai. Kaip matyti pateiktame pavyzdyje, vienas dalykas (ir kartkartėmis – ne vienintelis), kurį daro religija, yra formuoti, suteikti prasmę ir netgi viešpatauti žmonių gyvenimui ir požiūriui, pavyzdžiui, kaip pamaldūs musulmonai nebegali žvelgti į pasaulį kitaip, kaip tik per islamo „akinius“.

Kalbant apie tam tikrą įsitikinimų ir gyvenimo būdo derinį, kaip religijos sudedamąją dalį, galima teigti, kad paprastai religija būna ne tik tikėjimas kažkuo antgamtiniu ir transcendentiniu, bet ir tam tikra su tokiu subjektu susijusi praktika, kuri laikoma šventa, – kaip atsakas jam, arba atsidavimas, arba garbinimas, arba susitaikymas. Tokia praktika yra religinio pasišventimo išraiška, o svarbiausias būdas, individualizuojantis atskiras religines tradicijas (greta to, kad jos turi skirtingas doktrinas), yra tai, kokias apeigas atlieka jų sekėjai.

„Jaunose“ religijose, tokiose, kaip krikščionybė ir islamas (jaunomis jos vadinamos ta prasme, kad vėliausiai pasirodė istorinėje arenoje), kai kuriems

tikintiesiems svarbus emocinis kontekstas – susižavėjimo, nuolankumo, baimės, priklausomumo ir meilės patyrimas laikomi „tikrais“ religiniais jausmais. Šiose religijose dievybės ir tikinčiųjų santykiai sudaryti pagal absoliutinės monarchijos modelį: karaliai ir tironai turi būti šlovinami, jiems turi būti lenkiamasi, jų prašoma, bijoma, jiems paklūstama, juos reikia mylėti ir jais sekti – drauge apjungiami neigiami ir teigiami lojalumo ir paklusnumo aspektai, remiantis prielaida, kad absoliutus valdovas turi teisę reikalauti, bausti ir apskritai tikėtis absoliutaus atsidavimo, pats neprisiimdamas jokių įsipareigojimų, pavyzdžiui, neprivalo atsakyti į maldas arba atlyginti ištikimiems tikintiesiems, suteikdamas jiems tai, ko jie trokšta. Kritišką stebėtoją stulbina garbintojų psichologija – kaip atlygį už savo sekinantį tarnavimą dievybei jie priima jokių garantijų neturintį pomirtinės palaimos pažadą. Čia kritikai įžvelgia analogiją su tokiu pavyzdžiu: jūs skolinate man dešimt dolerių, o aš sakau, kad galiu juos grąžinti po jūsų mirties.

Pasauliui tampant sąmoningesniam ir sudėtingesniam nei tas, kurį kažkada suvokė ožkaganiai, sėdėdami prie savo palapinių ir žvelgdami į žvaigždėtą dangų, prireikė ir dosnesnio atlygio. Taigi religija tapo dvasingumo buveine, šventumo ir antgamtiškumo patyrimu, transcendentine tiesa apie galutinius dalykus ir apskritai geriausia, aukščiausia, teisingiausia ir kitokia *-iausia*. Be abejo, tai turi būti kaip nors susiję su žmogaus gebėjimu įžvelgti poeziją natūraliuose ir nuostabiuose dalykuose, jaudinančiuose žmogaus akis, protą ir širdį, tačiau šios brangios žmonių savybės priskiriamos dievams, kurie yra už suvokimo horizonto.

Čia gali slypėti raktas ir į tikėjimą kitais pasauliais arba kitomis būtybėmis, galbūt kilęs iš mūsų protėvių, kurie dar gyveno urvuose ir valgė psichodelinių savybių turinčius grybus, pavyzdžiui, *Amanita muscaria*, arba skalsėmis užkrėstus kviečius, arba surūgusius maisto produktus ar gėrimus, nuo kurių vėliau apsvaigdavo, patirties. Galbūt tai buvo priverstinio badavimo, karščiavimo, išsekimo nuo ilgų kelionių, galvos traumų, patirtų dėl nelaimingų atsitikimų ar tarpusavio kovų, epilepsijos ar kitų smegenų sutrikimų, pamišimo, laukinių šokių ar tiesiog sapnų pasekmė, ir, be abejonių, tai taip pat galėjo sukurti kūrybingi genties senoliai, kurie pynė sakmes arba apsimesdavo, kad gali bendrauti su dvasiomis.

Etimologiškai sąvoka „religija“ yra kilusi iš lotynų kalbos žodžio *(re)-ligeie* – „įpareigoti“ arba „susieti“. Tai labai įdomus faktas, nes jis mums primena,

kad išpažinti romėnų religiją buvo pilietinė pareiga, kurios tikslas – skatinti socialinę sanglaudą ir lojalumą valstybei, per ceremonijas tai primenant visiems piliečiams. Pilietinės maldų ir aukojimo dievams ceremonijos buvo susijusios su viešąja gerove ir svarbiausiais piliečius sujungiančiais ryšiais. Romos valstybinė religija neskelbė asmeninio ryšio su Dievu, kaip krikščionybė. Ji taip pat turėjo ir šeimos religijos požymių, kurios centre buvo namų židinio saugotojai *lares et penates* (larai ir penatai) – iš esmės tai buvo naujesnė protėvių garbinimo forma (larai pradžioje galėjo būti protėvių figūros), kuri tarsi užtikrino šeimos narių ryšius su mirusiaisiais, panašiai kaip Kinijoje. Tačiau larų ir penatų garbinimas visiškai nepriminė krikščioniškų pamaldų ir maldų idėjos, nors tai ir buvo tam tikri sėkmę ir nesėkmę valdantys prietarai, panašiai, kaip iki šiol kai kurie žmonės beldžia į stalą ir vengia juodos katės.

Būtent dėl to, kad Romos religija buvo skirta visuomeniniams ryšiams stiprinti, pirmieji krikščionys buvo laikomi ateistais, nes jie neigė Romos dievus ir atsisakė juos garbinti, dalyvaudami viešose ceremonijose. Jei krikščionys nebūtų atsisakę to daryti, jiems būtų buvę leista tikėti taip, kaip jie nori, nes Romos valstybė buvo labai liberali religijos atžvilgiu ir leido kiekvienam tikėti savaip, įskaitant ir vietinių dievų bei deivių kultų laikymąsi visuose imperijos pakraščiuose, jei tik jų sekėjai valstybinių švenčių metu dalyvaudavo viešose ceremonijose, taip patvirtindami savo ištikimybę Romai.

Kartkartėmis sakoma, kad religija paprastai pripažįsta dvejopą tikrovę: *sacrum* – šventybę, kuri yra dievų sritis, dangus, ir *profanum*, kurią sudaro įprastas pasaulis. Būtent taip į pasaulį žvelgia krikščionybė ir islamas, tačiau tai taip pat yra ir kitų religijų skiriamasis bruožas, nors jis ir nėra toks ryškus kaip šiose dviejose religijose, nes kitos religijos yra susiformavusios anksčiau (anksčiau ir už, pavyzdžiui, zoroastrizmą, iš kurio sinkretiškai kilo krikščionybė ir islamas), kai dar Visata nebuvo taip dalijama. Viena vertus, senovės graikų dievai gyveno žmonėms nepasiekiamuose arba bent jau ribotai pasiekiamuose regionuose, tokiuose, kaip kalnų viršūnės (Olimpo kalnas) ir požeminis pasaulis (Hadas), tačiau miškuose bei giraitėse sutinkamos paslaptingos būtybės jautresniems asmenims priversdavo pasišiaušti plaukus.

Atsižvelgiant į tai, visai tikėtina, jog ankstyvosios „religijos“ iš tiesų buvo rudimentinės ir antropomorfinės mokslo ir technologijų formos, nes jomis buvo mėginama paaiškinti tokius gamtos reiškinius, kaip perkūnija arba vėjas

(pirmuoju atveju – nematomas milžinas daužo debesis, o antruoju – jis išpučia skruostus ir pučia) – tai mokslinis aspektas – arba mėginama daryti įtaką ar pakeisti šių gamtos jėgų veikimą prašymais, aukomis arba tabu – tai jau technologinis aspektas.

Laikantis tokio požiūrio, antropomorfizuotos gamtos jėgos buvo gamtos dalis, o ne antgamtinės būtybės. Iš tiesų nesunku suprasti senovės egiptietį, kurio dievas – Ra, Saulė – kasdien kaitino jam nugarą, bei stebėti procesus, kuriais dievai buvo palaipsniui išstumiami iš žmogui pažįstamo pasaulio, pirmiausia – į kalnų viršūnes ir požemių urvus, vėliau – į dangų, o galiausiai – į visiškai abstrakčias vietas, esančias už erdvės ir laiko ribų, nes žmonija kaupė vis daugiau ir daugiau žinių apie gamtą ir jas pradėjo sisteminti kitaip, o ne vien kaip prielaidas ir prietarus.

Iš dalies tuo galima paaiškinti, kodėl šiandien daugelis mokslingų religijos apologetų nesiryžta pateikti nei dievybių, nei pačios religijos apibrėžimų taip, kad juos pernelyg sukonkretintų, taigi mokslo ir psichologijos požiūriu jie taptų atmestini. Kur kas paprasčiau yra sakyti, kad dievybė žmogaus protui yra paslaptis, ir žmogus nepajėgus jos suvokti, arba kad religija yra pernelyg sudėtingas dalykas ir jos negalima tiesiog apibrėžti, o tradicinis požiūris į Dievą, kaip į senuką su ilga balta barzda, sėdintį ant debesies, jau tampa karikatūra. Deja, tai, kas apologetų nuomone yra karikatūra, dauguma paprastų žmonių, ne tik istorijos eigoje, bet net ir dabar, miglotai suvokia savo protu, ir jei jie mąsto apie tokius dalykus, dažniausiai įsivaizduoja antropomorfinį ir nesudėtingą religijos variantą.

Teologams būdingi svarstymai, skirtumai ir daugiažodžiavimas, tačiau paprastiems žmonėms kyla visai kitokio pobūdžio abejonės. Kaip pavyzdį paimkime krikščionybę. Sustabdykite iš sekmadienio pamaldų išeinančius žmones ir paklausinėkite daugiau apie jų tikėjimą. Tikrai išgirsite tam tikrą įsitikinimų mišinį, kurį sudaro sekmadieninės mokyklos pamokų nuotrupos, drauge su įvairiausiais pamąstymais apie tai, kuo Biblijoje reikia tikėti pažodžiui, o kuo taip tikėti nereikia, kuriems nurodymams paklusti, o kuriuos – ignoruoti. (Kai kurie fundamentalistai sako, kad reikia pažodžiui tikėti visa Biblija, tačiau tokį požiūrį sunku įgyvendinti vien todėl, kad tada reiktų žudyti žmones, kurie, pavyzdžiui, nesugeba laikytis kai kurių Senojo Testamento draudimų.) Vieninteliai žmonės, kurie tiesiogiai bando įgyvendinti Naujojo

Testamento nurodymus, t. y. išdalyti visą savo turtą vargšams, atsižadėti savo šeimos, jei ji nepritaria jų pasirinkimui, ir nesirūpinti rytdiena, yra vienuoliai ir vienuolės, ar bent kai kurie iš jų. Visiems kitiems atrodo, kad tokios moralės, kurią pradžioje pamokslavo žmonės, manantys, kad pasaulio pabaiga įvyks vos už kelių savaičių ar mėnesių, realiame pasaulyje laikytis neįmanoma. Dėl to didelė krikščioniškosios moralės dalis yra nutolusi nuo šio Naujojo Testamento mokymo, išskyrus įsakymą „Mylėk savo artimą“, kurį galima rasti ir daugelyje kitų moralės sistemų (tokių, kaip Kinijos moizmas, keliais šimtmečiais ankstesnis už krikščionybę). Taigi kai bažnyčia suprato, kad Antrasis atėjimas užtrunka, ji perėmė nemažai nereliginės humanistinės graikų etikos, įskaitant ir įtakingos stoikų mokyklos mintis, kurias išsilavinę žmonės žinojo jau prieš pusę tūkstantmečio iki tol, kol drauge su imperatoriumi Konstantinu krikščionių bažnyčiai nusišypsojo sėkmė.

Nepaisant pastaruosius kelis šimtmečius Vakarų pasaulio išgyvenamos mokslo ir švietimo pažangos, lėmusios žymų religingumo sumažėjimą Europoje, kai kuriems žmonėms religija vis dar išlieka svarbi, o kitiems daro įtaką. Mažiau išsivysčiusiose pasaulio šalyse ir (tai neatitinka bendrųjų tendencijų) Jungtinėse Amerikos Valstijose religingų asmenų dalis bei religijos įtaka likusiems yra labai žymi.

Svarbiausia to priežastis yra tai, kad religija, kaip institucija, vis dar turi gilų pėdsaką visuomenėje, pateikdama save kaip svarią tiesos versiją vaikams ir tiesos ieškantiems suaugusiems, kuriems ji taip pat siūlo bičiulystę ir užtikrintumą. Iki 2001 m. rugsėjo 11 d. teroro aktų Niujorke ir Vašingtone nereligingi žmonės stengėsi nereikšti nepagarbos religingiems asmenims, tačiau leido šiems ir toliau arogantiškai priskirti sau teisę kalbėti moralės temomis, mokyti savo dogmų mokyklose, būti svarbiais viešųjų renginių dalyviais, reikalauti privilegijų ir pagarbos vien dėl savo tikėjimo ir pan.

Tačiau 2001 m. rugsėjo 11 d. įvykiai nuplėšė tarpusavio abejingumo kaukę nuo religingų ir nereligingų asmenų santykių ir pasigirdo garsūs tokių asmenų, kaip Ričardas Dokinsas (*Richard Dawkins*) ir Christoferis Hitčensas (*Christopher Hitchens*), pasisakymai prieš religijos patikimumą, autoritetą ir priimtinumą visuomeniniame gyvenime. Pasipiktinimo jų griežta kritika šauksmai ir bekompromisis tonas pasigirdo iš visų pusių, net iš tų žmonių, kurie, rodos, pamiršo, kad kai religija dominavo, R. Dokinso ir Ch. Hitčenso

požiūris būtų buvęs sutiktas ne tiesiog nedraugišku tonu, tačiau kur kas žiauresnėmis priemonėmis – sudeginimu ant laužo arba kankinimais, kaip galimas *hors d'oeuvre*.

Tie asmenys – ir tikintieji, ir netikintieji, – kurie laikėsi taikesnio požiūrio, pasidalijo, sakydami, kad tarp mokslo ir religijos nėra prieštaravimų, o religija, anot jų, suderinama su mokslu, galbūt todėl, kad jie patys laikė save įvairių tiesų arba tiesų apie skirtingų tikrovės sričių reikšmę šalininkais. Tačiau tai, deja, neatlaiko kritikos. Religija ir mokslas yra didžiausi konkurentai, kalbant apie Visatos prigimtį, kilmę ir joje esančius dalykus (ar joje yra dievų, angelų ir kitų antgamtinių būtybių), bei kaip ji veikia (ar joje vyksta stebuklai, kurie tam tikroje vietoje laikinai neatitinka fizikos ir biologijos dėsnių). Mokslas ir religija visiškai priešingi ir savo esme. Mokslas yra tiriamasis, atviros struktūros, patikrinamas ir visada iš naujo peržiūrimas, gavus naujus ar geresnius įrodymus arba naujai ar geriau įvertinus esamus. Tikėjimas, priešingai, – nors sakoma, kad tai patraukliausia ar bent teigiama jo savybė – užmerkia akis prieš įrodymus, taip kaip bandoma įtikinti pasakojime apie abejojantį apaštalą Tomą arba Soreno Kirkegardo (*Soren Kierkegaard*) religijos filosofijoje. Jokia religija neragina mūsų atmesti jos teiginių ir mokymo – tai primena mums Karlo Poperio (*Karl Popper*) suformuluotą principą, kad teorija, kuri viską paaiškina ir niekaip negali būti falsifikuota, yra bevertė.

Religiniai įsitikinimai yra bent jau neracionalūs. Jos šaltiniai ir pagrindimas remiasi į emocijas ir tradicijas. Kai kurie Amerikos krikščionys bando įrodinėti, kad religinis tikėjimas yra racionalus ir netgi moksliškai įrodomas, o kai kurie biologijoje bando „nuversti nuo pjedestalo" evoliucijos teoriją, siūlydami tam tikrą užmaskuotą kreacionizmo variantą, vadinamą „protingo sukūrimo teorija". Tokias pastangas gali ištikti toks pat likimas, kaip ir kai kurių viduramžių ir vėlesnių teologų bandymus argumentais pagrįsti Dievo buvimą.

Praktiškai neabejotina, kad viena iš pradinių pirmųjų žmonių religijos formų, kuri vis dar gyvuoja tam tikrose žmonių grupėse, buvo **animizmas**. Animizmas apibrėžiamas kaip tikėjimas, kad augalai ir negyvi daiktai turi dvasią, taigi iš esmės sąmonė priskiriama ir tai gamtos daliai, kuri nepriklauso gyvūnų karalijai. *Anima* yra lotynų kalbos žodis, kuris reiškia „dvasią", iš jo yra kilęs anglų kalbos žodis *animal* (gyvūnas), reiškiantis paukščius, žuvis, roplius ir žinduolius – tvarinius, kurie gali judėti ir bendrauti tarpusavyje bei su aplin-

ka. Augalų karalija bei kalnai, uolos, vandens telkiniai vadinami *inanimate* (negyvąja) gamta. Animistai tiki, kad dvasios, įsikūrusios negyvuose dalykuose, gali būti šiuo metu gyvenančių asmenų protėvių dvasios, arba tam tikrus medžius, upes ar įžymius riedulius globojančios dvasios – lotyniškai *genii*.

Animizmas yra *par excellence* (tikroji) primityvi mokslo ir technologijų forma. Mokslu jis gali būti vadinamas dėl to, kad pateikia aiškinimus, kodėl tam tikri dalykai atitinkamai vyksta ir kodėl jie yra būtent tokie, o technologijomis – todėl, kad siūlo priemones, kaip paveikti tai, kas vyksta pasaulyje per mimikriją (simpatinę magiją), maldas, permaldavimus, aukas, tabu laikymąsi ir pan. Taigi animizmas suteikia pagrindą aiškinimui ir mėgina išspręsti žmogaus bejėgiškumo problemą, kurią šis patiria gamtos akivaizdoje (žmogus iki šiol jaučiasi bejėgis prieš žemės drebėjimus, cunamį, ugnikalnių išsiveržimus ir uraganus). Trumpai tariant, tai – rudimentinis ir primityvus mokslo ir technologijų pamatas.

Sąvoką „animistas“ XIX a. pasiūlė antropologas E. B. Teiloras (*E. B. Taylor*) – šiuo žodžiu jis apibūdino neraštingų genčių visuomenių, kurias tyrė Centrinėje Amerikoje, tikėjimų sistemą. Dabar toks požiūris, drauge su kitomis XIX a. pradėtomis vartoti sąvokomis (pvz., hinduizmas), laikomas dirbtine klasifikacija, kuri skatino ir palaikė rasistinį bei kolonistinį požiūrį.

Visgi kai kurios pagal šį apibrėžimą animizmui priskirtinos savybės būdingos ir daugeliui tradicinių religijų, ypač toms (pvz., senovės graikų religijai), kuriose gamtos jėgos buvo personifikuotos kaip dievai, tik siekiant išvengti rasizmo ir kolonializmo potekstės, kalbėdami apie minėtas savybes antropologai dabar labiau linkę vartoti „tradicinės religijos“ sąvoką. Sąvoką „animizmas“ vis dar kartkartėmis vartoja žurnalistai, kalbėdami, pavyzdžiui, apie kai kurių Afrikos tautų religinius įsitikinimus – Sudano religijos apibūdinamos kaip islamas, krikščionybė ir animizmas.

Populiariosios Pietų Amerikos ir Vakarų Afrikos krikščionybės formos iš dalies asimiliavosi ar sau pritaikė tam tikras animizmo ir kitų tradicinių religijų formas ir tapo tokiu galvą susukančiu mišiniu, kad tik tuo galima paaiškinti jos sekėjų susižavėjimą.

E. B. Teiloras ir kiti manė, jog animizmas išreiškė anksčiausią religinio tikėjimo variantą, ir kėlė prielaidą (kaip jau buvo minėta anksčiau), kad gilėjant žinioms apie gamtą ir jos jėgas, dvasios tapo abstraktesnės, sumažėjo jų

skaičius. Be to, jos pirmiausia „persikėlė“ į kalnų viršūnes, vėliau – į dangų, o galiausiai pasitraukė į abstrakčią vietą, kurioje nėra nei erdvės, nei laiko. Jei istorija tam tikra prasme yra žinių triumfo liudijimas, tai antgamtinių būtybių sudvasinimas, iš konkrečių kasdienio gyvenimo aplinkybių perkeliant jas į painias ir daugiažodes teologines abstrakcijas, yra puikiai suprantamas, tačiau vargu ar pagirtinas.

Kalbant apie religiją, negalima pamiršti kai kurių jos vingių, tokių, kaip **deizmas**, **fideizmas,** arba dievybės egzistavimu paaiškinti pasaulyje klestintį blogį.

Minėtieji mėginimai vadinami **teodicėja**. Svarbiausias teodicėjų uždavinys yra pastangos suderinti vadinamojo „gamtoje slypinčio blogio“ (tokio kaip vėžys, žemės drebėjimai ir cunamiai) egzistavimą su tariamu gero ir geranoriško Dievo buvimu. Pasak Miltono (*Milton*), tai pastangos „žmonėms pateisinti Dievo kelius“. Pačią sąvoką pasiūlė filosofas Gotfrydas Vilhelmas Leibnicas (*Gottfried Wilhelm Leibniz*) iš graikų kalbos žodžių *theos* (dievas) ir *dike* (teisingumas), tačiau Imanuelis Kantas suteikė jai tiesioginę reikšmę, pavadinęs „aukščiausios Kūrėjo išminties pateisinimu prieš kaltinimus, kuriuos protas kelia Jam dėl pasaulyje esančių prieštaravimų“.

Natūralaus blogio egzistavimas (priešpastatant jį moraliniam blogiui, kurį sukelia laisva valia) paprastai yra didžiausias iššūkis geravalės Apvaizdos idėjai ir jau sudaužė daugelio žmonių tikėjimą. Natūralaus blogio egzistavimas yra tiesiog nesuderinamas su geravalės dievybės idėja. Tai reiškia, kad natūralaus blogio gyvavimas pasaulyje prieštarauja dievybės buvimui, arba tai, kad egzistuojanti dievybė nėra tokia jau gera.

Gerai žinoma G. V. Leibnico mintis, jog mūsų pasaulis yra geriausias iš visų galimų pasaulių – taip teigdamas jis remiasi „Dievo esmės tobulumu“. Iš tiesų jis taip teigė, kad išlaikytų loginį nuoseklumą, nes kitaip būtų neįmanoma suderinti Dievo gerumo ir visagalybės – jeigu Jis būtų sukūręs kažką mažiau tobulo nei įmanoma. Tačiau neįmanoma tuo neabejoti, nes, nepaisant krikščionių Dievo gerumo ir visagalybės, pernelyg daug kas šiame geriausiame iš galimų pasaulių liudija blogio buvimą. G. V. Leibnicas teigia, kad šis pasaulis nėra, o galbūt ir neturėtų būti laikomas tobulu. Kaip tik priešingai, geriausias įmanomas pasaulis galėtų būti toks, kuriame žemės drebėjimai, epidemijos ir kitos nelaimės pasitarnauja dievybės

interesams, kalbant apie galutinį sukūrimo planą. Pasak G. V. Leibnico, tobulame pasaulyje nebūtų nieko, kas galėtų išbandyti arba drausminti Dievo kūrinius, todėl tai nebūtų geriausia nei galutiniam Dievo planui, nei mums patiems.

Viena iš svarbiausių šio teiginio klaidų yra tai, kad visagalė dievybė, būtent dėl tos visagalybės, turi turėti galimybę sukurti bet kokį logiškai įmanomą pasaulį. Taigi Dievas galėtų sukurti pasaulį, kuriame galutinis kūrimo planas būtų įgyvendintas taip, kad nereikėtų nekaltųjų kančių, arba kad kentėtų tik to nusipelnę. Reikia pripažinti, kad arba dievybė nėra geranoriška, arba ji – ne visagalė. Bet kokiu atveju Jis (o gal Ji arba Tai) nustoja būti tradiciškai suvokiamu Dievu ir išlieka atviras klausimas, ar domėjimasis tokia būtybe turėtų būti koks nors kitoks, išskyrus padiktuotą sveiko proto.

Nagrinėjant religijos sąvoką, paminėtina svarbi jos atšaka, kuri išreiškė netikinčiųjų požiūrį prieš įsigalint mokslui (ypač biologijai ir geologijai) ir kuri pateikia įžvalgas apie pasaulio bei gyvybės kilmę ir istoriją. Tai – deizmas. Deizmas yra tvirtinimas, kad dievybė sukūrė Visatą, tačiau daugiau joje nebeveikė. Šis požiūris buvo paplitęs XVII a. Anglijoje, o Šviečiamojo amžiaus metu – XVIII a. – Europoje. Tai buvo naujas požiūris, kuris kaip alternatyva turėjo pasitarnauti tiems, kurie nenorėjo rimtai vertinti jokios apreiškimo religijos (tokios, kaip krikščionybė), tačiau ir negalėjo pakelti baisios gėdos – būti vadinami ateistais, bei tuo pat metu teikė jiems intelekto „figos lapelį“, atsakant į klausimą, iš kur apskritai atsirado Visata. Bent jau iki tol, kai XIX a. geologija ir biologija padėjo protingai pagrįsti rūšių kilmę.

Kodėl žmonės pasidavė deizmo teiginiams, niekuomet nebuvo paslaptis. Jie ieškojo atsakymų į klausimus: „Kodėl egzistuoja Visata?“ arba „Kodėl yra kažkas, o ne niekas?“. Atsakymas – „nes Fredas tai padarė“ – neapimtų to, kas yra tas Fredas. Savavališkas *ad hoc* (specialaus) termino įtraukimas, siekiant paaiškinti pagrindinį asmenį, nėra gerai, tačiau pakeitus žodį „Dievas“ žodžiu „Fredas“, kinta ir pati prasmė.

Visgi deizmas buvo mielai priimtinas variantas kai kuriems asmenims, pavyzdžiui, lordui Herbertui iš Čerberio (*Herbert of Cherbury*) (1583–1648 m.), kuriam priskiriama šios sąvokos sukūrimo garbė. Lordas Herbertas pateikė tam tikrus pagrindinius savo deistinio tikėjimo principus: kad yra vienas Die-

vas – kūrėjas, todėl, atsižvelgdamas į sukūrimą, asmuo turi stengtis gyventi dorai, ir kad bus pomirtinis teismas, kuriame už gera bus atlyginama, o už bloga – baudžiama. Iš šių trijų teiginių vėlesnieji deistai išlaikė arba pritarė tik pirmajam, nes jie teigė, kad Dievas, sukūręs Visatą, ne tik joje nebedalyvauja, bet ir ja nebesidomi. Daugeliui tai padėjo atsakyti į klausimą, kodėl pasaulyje egzistuoja iš gamtos kylantis blogis – šį požiūrį patvirtino 1755 m. Lisabonoje įvykęs siaubingas žemės drebėjimas ir cunamis, nusinešę dešimtis tūkstančių gyvybių. Tai taip pat reiškė, kad nėra jokio pomirtinio teismo (o gal net ir paties pomirtinio gyvenimo).

Nors dauguma Šviečiamojo amžiaus filosofų buvo ateistai, jie save vadino deistais, o kai kurie tikrai tokie ir buvo (pavyzdžiui, Volteras). Abi šios grupės susijungė, kad pasipriešintų organizuotai religijai, dvasininkijos įtakai ir apskritai visiems prietarams, kuriuos laikė svarbiausia kliūtimi žmonijos pažangai. Deistai buvo ir Jungtinių Amerikos Valstijų tėvai: Džordžas Vašingtonas, Tomas Džefersonas ir Bendžaminas Franklinas (*Benjamin Franklin*).

Visgi daugeliui deistų deizmas buvo tiesiog figos lapeliu pridengtas ateizmas. Tame amžiuje, kai žodis „ateistas“ automatiškai reiškė „žudikas maniakas, kelių plėšikas, satanistas ir blogio įsikūnijimas“, tik labai nedaugelis ryžosi taip save apibūdinti. Taigi deizmas beveik visada buvo eufemizmas.

Plačiai paplitusiam deizmui priešingas yra fideizmas – tikėjimas, kad protas nesusijęs su religinio tikėjimo dalykais, kurių ypatinga padėtis juos iškelia virš samprotavimo dėsnių ir įprastai reikalingų įrodymų, pavyzdžiui, tokių, kokių reikia patvirtinant empirines hipotezes. Ši sąvoka kilusi iš lotyniško žodžio *fides*, reiškiančio „tikėjimą“. Jos šaknys siekia apaštalo Pauliaus mokymą (žr. Pirmąjį laišką korintiečiams, kuriame kalnus perkeliantis tikėjimas aukštinamas kaip viena iš didžiausių dorybių). Tačiau pati fideizmo doktrina gimė Reformacijos laikotarpiu, ypač – remiantis M. Liuterio požiūriu, kuris teigė, kad tikėjimas, o ne darbai yra kelias į išganymą.

Kai kurie XIX a. religingi mąstytojai įvairiems fideizmo variantams pritarė kaip atsakui į mokslo pažangą, taigi savo įsitikinimų jie galėjo netikrinti taip, kaip įprastai tikrinamos mokslinės hipotezės. Kraštutinis fideistas buvo danų rašytojas Sorenas Kirkegardas (1813–1855 m.), kuris sakė, jog tikėjimas žavus tuo, kad verčia užmerkti akis prieš samprotavimus ir įrodymus. Visgi

kruvinos istorijos pamokos pernelyg dažnai atskleidžia, kad neracionalaus, tradicinio, prietaringo, įrodymais nepagrįsto tikėjimo autoritetu gali būti remiamasi, siekiant pateisinti siaubingiausius dalykus.

Žr.: AGNOSTICIZMAS, ATEIZMAS, BUDIZMAS, DAOIZMAS (TAOIZMAS), HINDUIZMAS IR BRAHMANIZMAS, ISLAMAS, JUDAIZMAS, KRIKŠČIONYBĖ

ROMANTIZMAS

Romantizmas – tai judėjimas, kuris klestėjo literatūroje, muzikoje, mene ir filosofijoje nuo XVIII a. vidurio iki pat modernizmo iškilimo XIX a. pabaigoje. Svarbiausios romantizmo savybės – individualizmas, ekspresyvumas, ypatinga vaizduotei teikiama vieta, estetinė ir dvasinė gamtos svarba ir ypatingo vaidmens – beveik pranašo ir įstatymų leidėjo – suteikimas atskiriems genialiems kūrėjams.

Romantizmo ryšys su Šviečiamuoju amžiumi, iš kurio jis ir išaugo, gana sudėtingas. Kai kuriais atvejais romantizmas tapo tiesioginiu Šviečiamuoju laikotarpiu suklestėjusio individualizmo ir humanizmo „produktu“, bet taip pat jis yra atsakas į Šviečiamojo amžiaus metu išaukštintą loginį mąstymą ir empirizmą. Romantikai didžiausią vertę teikė neracionaliems įkvėpimo šaltiniams, pavyzdžiui, emociniam atsakui į gamtos grožį, o ne tam, ką jie laikė reduktyvaus mokslinio metodo rezultatais. Po to, kai romantizmas plačiau pasklido XIX a. mąstysenoje, jis paskatino neracionaliais šaltiniais remtis ir kitose srityse, tokiose, kaip politinė, asmeninė ir moralinė valdžia. Tai pagimdė racionalizmą politikoje bei paskatino religinį atgimimą kai kuriose pasaulio vietose (pavyzdžiui, evangelikų judėjimą Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje).

Galima tvirtinti, kad romantizmas užsimezgė XVIII a. aštuntajame dešimtmetyje Vokietijoje ir Anglijoje, o nuo XIX a. ketvirtojo dešimtmečio paplito visoje Europoje. Tvariausias jo palikimas – muzikoje ir poezijoje, kurią romantizmas veikia iki šių dienų. Kiek mažesnės sėkmės romantizmas susilaukė dailėje, o politikoje pasirodė esąs žalingas. Jis beveik išnaikino filosofiją ir sugriovė tai, kas buvo nuveikta jo iškilimo pradžioje. Tačiau Šopenhauerio ir F. Nyčės pavyzdžiai rodo, kad tuo metu jis nebuvo visiškai destruktyvus, nors

abu minėtus mąstytojus galima laikyti ir romantizmo, ir postromantizmo atstovais. Jo įtaka Anglijos prozai – nevienareikšmė, nors poveikis Vokietijos literatūrai, be abejo, buvo galingas. Jis beveik sunaikino teatrą, tačiau kai kurios geriausios anglų kalba parašytos esė gimė kaip tik aukščiausiame romantizmo klestėjimo taške, nors jų ir negalima vienareikšmiškai priskirti romantizmui – geriausių eseistų, tokių kaip žymiausio iš jų – Viljamo Haclito (*William Hazlitt*) – darbuose buvo girdėti Šviečiamojo amžiaus laisvės, individualumo ir racionalumo idėjų atgarsiai.

Atrodo, natūralu, kad menai, įskaitant ir literatūrą, rado savo vietą romantizmo klestėjimo laikotarpiu, o romantizmas juose labiausiai išryškėjo. Todėl, siekiant geriausiai suvokti romantizmo mentalitetą ir pobūdį, verta pažvelgti būtent į juos.

Galbūt būtų paradoksalu teigti, kad romantizmas susilpnino teatrą (kaip buvo minėta anksčiau), ir tuo pat metu tvirtinti, kad romantizmo atstovų vaizduotei didelį poveikį turėjo Šekspyro dramos. Tačiau Šekspyro „pakartotinas atradimas“ iš tiesų tapo vienu svarbiausių romantizmo šaltinių. Nuo Šekspyro mirties iki XVIII a. pabaigos išsilavinę kritikai jį vadino visus dramos meno kanonus sulaužiusiu autoriumi, taigi jis buvo „nurašytas“ kaip grubus, neapsišvietęs populistas, o jo pjesės – kaip pataikaujant miniai sukurtas beskonis komedijos ir tragedijos mišinys, kuriame, esą, nebuvo laikomasi klasikinių dramos estetikos taisyklių. Tačiau XVIII a. pabaigoje ir vėliau Didžiojoje Britanijoje, o ypač – Vokietijoje, Šekspyras vėl užėmė deramą vietą ir kaip poezijos genijus, ir kaip kūrybingas dramaturgas, kuris praplėtė ir išlaisvino dramos meną. Jo pavyzdys tiesiogiai įkvėpė F. Šilerį ir J. V. Gėtę (*Johann Wolfgang vo Goethe*), o pelnytas jo išaukštinimas atkreipė į pjeses dailininkų, kompozitorių ir kitų poetų, kurie ėmė domėtis Šekspyro temomis, veikėjais, o Didžiojoje Britanijoje – ir jo kūrinių kalba, dėmesį.

Ta pati dramatinė dvasia leidžia paaiškinti romantizme šmėstelėjusį gotikos aspektą, kuris pirmiausia pasirodė Horacijaus Valpolo (*Horace Walpole*), vienuolio M. Dž. Liuiso (*M. G. Lewis*) ir Anos Redklif (*Ann Radcliffe*) kūriniuose. Gotikos dvelksmas prasiskverbė ne tik į XIX a. literatūrą – Merės Šeli (*Mary Shelly*), Šarlotės Brontės (*Charlotte Brontë*), Edgaro Alano Po (*Edgar Allan Poe*) ir Eženo Siu (*Eugene Sue*) kūrinius, bet ir į architektūrą bei tapybą. Pastaruoju atžvilgiu jis įgijo atgimstančių viduramžių formą, taigi kaimo

sodybos ir visuomeniniai pastatai pasipuošė bokšteliais, dantytomis sienomis, vitražais bei sunkia medžio apdaila. Tapyboje jo apogėjų išreiškė prerafaelitų judėjimas.

Visos gotikos išraiškos turėjo sužadinti stiprias ir neracionalias psichines būsenas – svarbiausios jos natos buvo mistika, erotika, isterija, baimė ir juoda spalva. Atrodo, ir negalėjo būti didesnio kontrasto su Šviečiamojo amžiaus racionalumu, tvarka, aiškiais emociniais ir intelektualiais tonais. Volteras ir kiti Šviečiamojo amžiaus šulai niekino bet kokios formos sentimentalumą. Štai kodėl išsiskyrė jų ir Žano Žako Ruso keliai, nes pastarojo nuojautos kaip tik buvo romantinės. Jausmai, jautrumas, virpančios lūpos ir drėkstančios akys, sudaužytos širdys, nelaimingos meilės kančios buvo neatsiejama romantizmo dalis, ir iš jų gražiausius kūrinius audė J. V. Gėtė bei kiti romantizmo poetai. Samuelis Ričardsonas (*Samuel Richardson*) menkai pridengta savo kūrinių erotika paklojo kažką panašaus į romantizmo pamatus, o Ruso „Naujoji Eloiza“ – geriausiai parduodamas XVIII a. romanas – sukėlė tikrą audrą, ir sentimentalumas tapo madingas.

Pagrindinė romantizmo literatūros tema buvo meilė ir romantika šiuolaikine prasme – ji užkariavo poeziją, prozą bei sceną ir atrodė, kad nė viena istorija negali būti tinkamai sudaryta, jei ji nesibaigia vyro ir moters santuoka. Naratyvas buvo būdingas daugumai XIX a. anglų literatūros atstovų, pradedant Džeine Ostin (*Jane Austen*) ir baigiant Entoniu Trolopu (*Trollope Anthony*) bei Č. Dikensu (*Charles Dickens*). O amžiui baigiantis kūryboje ėmė ryškėti naujas niūresnis realizmas, atsispindėjęs Tomo Hardžio (*Thomas Hardy*), Džordžo Džisingo (*George Gissing*) ir jų amžininkų darbuose.

Romantizmas taip pat žavėjosi ir skolinosi įkvėpimo iš egzotiškų kūrinių, tokių kaip Bairono ar Šelio poezija. Tapytojai nuolat sėmėsi temų Ispanijoje, Šiaurės Afrikoje ir netolimuose Osmanų imperijos pakraščiuose, kai kurie iš jų vaizdavo ugningą ar tingią šių šalių karščio kurstomą erotiką. Šie interesai drauge su poetiškomis ir emocionaliomis gotikos bei viduramžių srovėmis, pavergiantys mintis išgalvotais ir leidžiamais jausmais, aiškino ir Viktorijos laikų moralizmą – šis buvo sunerimęs ar net išgąsdintas reakcijos į išpūstą romantizmo vaizduotę, kuri sklido iš svaiginančių pasakojimų apie meilę, bei prarastą ir vėl su kaupu atrastą iškvėpintą erotinį meną, dvelkiantį iš muzikos bei dailės kūrinių. Kai kas gali įžvelgti, kad Viktorijos laikotarpio pabaigoje

iškilęs perbrendęs dekadentizmas, kuris įvairiais aspektais pasireiškė Svinberno (*Swinburne*), Valterio Paterio (*Walter Pater*), Obrio Berdslio (*Aubrey Beardsley*), Oskaro Vaildo (*Oscar Wilde*) darbuose, paskutiniame praėjusio amžiaus šimtmetyje užbaigė romantizmo suklestėjimo laikotarpį tarsi audra ir perkūnija.

Tačiau, be jokios abejonės, per pirmąjį pusšimtį romantizmo gyvavimo metų romantikų vaizduotę labiausiai audrino gamta, kuri tapo viena iš svarbiausių modernizmo temų. Pramonės perversmas ir miestų augimas daugelį žmonių išplėšė iš kaimo vietovių bei jiems įprasto gyvenimo būdo, o nemaža dalis turtingesnių visuomenės narių dabar jautė didelį poreikį kartkartėmis grįžti į kaimą ar bent imituoti jį miestų parkuose ir soduose. Kelionės ir vaikščiojimas po kaimą taip pat tapo saugesni, kaip ir vietos, kurios XVIII amžiuje buvo pradėtos laikyti „didingomis“: kalnai, stepės, pelkės, pajūrio uolos, griovos, laukinės ir nuošalios vietos, kėlusios emocinę sumaištį, mąstant apie pasaulio didybę ir jos abejingumą žmogui. Poetai pradėjo aukštinti gamtą (prisiminkime Kleirą (*Clare*) ir H. Vordsvortą (*H. Wordsworth*)) arba apraudoti jos sunaikinimą (Bleikas (*Blake*)), o Ž. Ž. Ruso dar kartą ėmė diktuoti madas, ragindamas susilieti su gamta, įsiklausyti į jos balsus ir pasinerti į nuostabią jos didybę. Jo kūrinys „Vienišo klajoklio svajonės“ *(Reveries of a Solitary Walker)* paskatino žmones patraukti prie Šveicarijos kalnų ir ežerų, kur svajodami ir ilgėdamiesi jie mynė takus. Ž. Ž. Ruso garbei V. Haclitas praleido vasarą *Pays de Vaud* vietovėje ant Ženevos ežero kranto, iš kurios atsivėrė nuostabūs už Eviano stūksančių Alpių bei romantiškos Šiljono pilies ir ilgų vynmedžių eilių vaizdai.

Aistra gamtai buvo visiškai naujas reiškinys – nieko panašaus nebuvo nuo to laiko, kad Romos poetai ankstyvaisiais imperijos metais aukštino kaimo gyvenimą, nors svarbiausia jų žavėjimosi priežastis buvo kaimo savarankiškumas ir nutolimas nuo sostinės pavojų ir pagundų. Vėlesniais amžiais į gamtą buvo žvelgiama priešiškai ar bent jau nepalankiai. Buvo stengiamasi ją pavergti, išvalyti, iškirsti miškus, suarti dirvą arba paversti pievas ganyklomis, statyti namus ir svirnus – sutramdyti ją kieta žmogaus ranka. Laukinėje gamtoje prieglobstį rado vilkai ir vagys, kelionės per ją būdavo ilgos ir neretai pavojingos. Kiek anksčiau mintis, kad nuošali ir laukinė gamta arba dramatiškos uolos, slėniai, kalnai ir audringos pakrantės galėtų kelti susižavėjimą, atrodė tiesiog beprotiška.

Jei vienas atsakas į romantizmą buvo Viktorijos laikų moralizmas, tai kitas atsakas buvo XIX a. pabaigos literatūroje pradėjęs įsitvirtinti realizmas bei akademizmas tapyboje. Jo metamorfozėmis, be abejo, tapo dekadentizmas ir impresionizmas. Muzikoje romantizmas gyvavo ir klestėjo dar ilgai. Dvi jo raidos kryptis įkvėpė R. Vagneris (*R. Wagner*) ir J. Bramsas (*J. Brahms*), taigi skirtumas tarp, viena vertus, Klodo Debiusi (*Claude Debussy*) ir Ričardo Štrauso (*Richard Strauss*) ir, kita vertus, naujų muzikos formų, tokių, kaip atonali muzika, iškilimas, paskelbė romantizmo pabaigą.

Nors romantizmas ryškiausiai pasireiškė literatūroje ir mene, mes – norime to ar nenorime – negalime užmerkti akių prieš kitą, ne tokią teigiamą, jo išraišką – nacionalizmą. Nacionalizmas gimė iš tokių skirtingų šaltinių, kaip susižavėjimas tarmėmis, tautosaka, papročiais ir vietine religija bei idėjų apie tautų ir jų tradicijų rasinį ir (arba) geografinį vientisumą (šią idėją XVIII a. devintajame dešimtmetyje iškėlė Johanas Gotfrydas fon Herderis (*Johann Gottfried von Herder*) bei prieštaringos reakcijos į Prancūzijos revoliuciją ir po jos sekusius karus – Prancūzija pirmiausia tapo nacionalinių siekių pavyzdžiu, o vėliau, įžiebusi Prūsijoje tautines (*Volkstum*) idėjas, kuriomis priešinosi Napoleono imperializmui, – priešu. Vienu iš tautinės savimonės architektų tapo Johanas Gotlybas Fichtė (*Johann Gottlieb Fichte*), kuris 1806 m. paskelbtame atsišaukime kreipėsi „į vokiečių tautą“ – į visus, kurie kalba ta pačia kalba ir „buvo susieti daugeliu natūralių ryšių ilgą laiką dar prieš tai, kai juos sujungė žmonių darbai“ taip, kad supranta vieni kitus ir sudaro nedalomą visumą. Tauta yra natūralus pažangos variklis ir terpė, kurioje pasireiškia „dieviškumas“. Jei J. G. Fichtės pažiūroms reikėjo paramos, ją išreiškė Hėgelio mintys apie Laiko dvasią (*Zeitgeist*), gyvenančią konkrečiuose žmonėse konkrečiu metu ir varančią pirmyn istorijos dialektiką iki galutinio Dvasios apsireiškimo. Netikėtai Laiko dvasia apšvietė vokiečių tautą, nulemdama istorinį jos likimą.

Šios J. G. Fichtės, Hėgelio mintys ir panašios nesąmonės lėmė tai, kad nacionalizmas įsigraužė į šiuolaikinę istoriją kaip vėžys, keldamas karus ir neramumus, tarsi kraujo praliejimu šlovinamas tuščiagarbis dievas. Kai kurie nacionalizmo apologetai mano, kad jis padėjo demokratijos judėjimo pamatus, pasipriešindamas tiems politiniams modeliams, kuriuose valdžią savo rankose turėjo karalius arba visuomenės viršūnėlės – turtingųjų ir galingųjų klika. Tačiau iš tiesų nacionalizmas lengvai linksta į tokią demagogiją, kurioje

diktatorius ar galinga klika atlieka tas pačias funkcijas, kaip ir karalius, ir vienintelis skirtumas yra mitas, kuris pateisina šią jėgą. Karalių valdžia istoriškai buvo grindžiama dieviškąja teise, o nacionalistų demagogai ją pateisino „tautos krauju, rase, kalbos, tikėjimo, žemės ar kultūros ryšiais“ – tai taip pat yra patogi abstrakcija, kuria remiantis galima kurstyti karus.

Bet kartkartėmis ir blogas medis gali duoti gerų vaisių – be abejonės, yra vertingų meno kūrinių, kuriuos įkvėpė nacionalizmas (prisiminkime airių poeziją ir dramą arba čekų muziką), nors, kaip dažniausiai būna tokiais atvejais, literatūra ir menas turėjo tarnauti „kilniam tikslui“ (čia galima prisiminti socialistinį realizmą), kuris svyruoja nuo prieštaringai vertintino iki atmestino. Įvairių tautinių atributų atradimas, pradedant tradiciniais apdarais (pavyzdžiui, škotų kiltu) ir baigiant nacionaliniais epais, rodo, kad nacionalizmas ir mitų kūrimas ėjo koja kojon, ko ir buvo galima tikėtis, atsižvelgiant į šios idėjos dirbtinumą ir žiaurų jos poveikį. Liūdnas sutapimas, palikęs randus žmonijos istorijoje, buvo dar ir tai, kad nacionalizmo idėjų iškilimas sutapo su vis sudėtingesnių ir baisia naikinimo galia pasižyminčių ginklų kūrimu.

Žr.: MEILĖ, NACIONALIZMAS, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

SĄMONĖS FILOSOFIJA

Tarp svarbiausių ir kebliausių klausimų, kuriuos dar turi išspręsti žmonijos tyrimai, yra su proto prigimtimi ir jo vieta fiziniame pasaulyje susiję klausimai. Tiesą sakant, tai – daugybė tarpusavyje susijusių klausimų, iš kurių svarbiausi skamba taip: „Kas yra sąmonė ir koks jos santykis su kūnu?“, „Kaip galėtume geriau suprasti tokius mums įprastus ir gerai žinomus psichikos reiškinius, kaip tikėjimas, troškimai, ketinimai, emocijos, protas ir atmintis?“

Šios sąvokos drauge su įvairia mūsų jutimine patirtimi sudaro „liaudišką psichologiją“, leidžiančią mums suvokti patiems save ir mus supantį pasaulį, veikti jame, vadovaujantis protu ir sėkmingai aiškinti kitų į mus panašių asmenų mintis ir patirtį. Ar esamas vaizdas patenkinamas, ar jį reikia pakeisti kitu, tiksliau pagrįstu neuromokslų, informacijos apdorojimo ir skaičiavimo idėjomis?

Istoriškai svarbiausi dalykai, bandant atsakyti į šiuos klausimus, buvo kūno ir proto sąsajos bei sąmonės prigimties problemos.

Diskusiją apie proto ir kūno sąsają įprasta pradėti paminint, kaip ją ypač griežtai apibrėžė Renė Dekartas. Jis tvirtino, kad viskas, kas egzistuoja, priskiriama arba medžiagai (materijai), arba psichikai (protui). Šiuo atveju „medžiaga“ yra techninis terminas, reiškiantis pagrindines esamų dalykų rūšis. Pasitelkti „idėjų“ sąvoką pasiūlė Aristotelio paveikti jo pirmtakai, kurie ypač mėgo vartoti „esmės“ sąvoką, reiškiančią „ją iš esmės išskiriančias savybes“. R. Dekartas apibrėžė materijos esmę kaip jos buvimą erdvėje, o proto esmę – kaip mintį. Tačiau taip „tąsi medžiaga“ ir „mąstanti medžiaga“ tapo tokios skirtingos, kad pasidarė nebeįmanoma paaiškinti, kaip jos sąveikauja tarpusavyje. Kaip fizinis įvykis (įsidūrimas) sukelia psichikos reakciją – skausmą? Kaip psichinis įvykis (mintis „laikas keltis“) lemia tai, kad kūnas atsikelia iš lovos? R. Dekartas pats nežinojo atsakymų, nors kurį laiką manė, kad protas ir materija sąveikauja per kankorėžinį kūną smegenyse, bet vėliau suprato, kad tai nepadeda išspręsti problemos, o tiesiog ją užmaskuoja.

R. Dekarto pasekėjai turėjo griebtis didvyriškų jo paliktos teorijos, dar vadinamos **materijos dualizmu**, aiškinimų. N. Malbranšas (*N. Malebranche*) pasiūlė mintį, kad protas ir kūnas iš tiesų nesąveikauja, tik atrodo, kad taip yra, nes kiekvieną kartą, kai reikalingas bendras minties ir kūno veiksmas, Dievas lemia atitinkamus įvykius kiekvienoje srityje. Pavyzdžiui, Dievas mato, kad aš alkanas, taigi jis mano kūną siunčia į virtuvę ir liepia jam atpjauti duonos, o tada, kai ją suvartoju, Jis mano psichikoje sužadina sotumo jausmą. Ši doktrina vadinama „okazionalizmu“, kadangi kiekvienu atveju, kai būtina susieti vienoje materijos srityje tai, kas vyksta kitoje, Dievas tai suteikia.

G. Leibnicas (*G. Leibnitz*) nereikalavo, kad dievybė būtų nepaliaujamai užimta, – jis sutiko su N. Malbranšu, kad esminiai proto ir materijos skirtumai reiškia, jog šios materijos rūšys negali sąveikauti tarpusavyje, bet pasiūlė alternatyvų paaiškinimą – Visatą sukūręs Dievas jau nuo pradžių nustatė, kad proto ir materijos sritys veiktų unisonu, o vėliau galėtų veikti lygiagrečiai. Dvi realybės yra kaip pora laikrodžių, kurių vienas turi ciferblatą ir rodykles, bet nemuša, o kitas tik muša. Atrodo, kad šie laikrodžiai susiję, nes kai vienas rodo valandą, kitas ją išmuša. Tačiau šių veiksmų atitikimą lemia ne laikrodžių tarpusavio jungtis, bet tai, kad laikrodininkas juos abu paleido tiksliai tuo pačiu momentu, kad vėliau jie visada veiktų lygiagrečiai. Todėl ši teorija vadinama „paralelizmu“.

Tačiau akivaizdu, kad šios drąsios pastangos paaiškinti R. Dekarto dualizmą yra nepatenkinamos, net jei kai kurie mano (daugelis mano kitaip), kad egzistuoja dievybė ir kad ta dievybė sukūrė Visatą, veikiančią taip neįtikėtinai. Kritikai teigia, kad, jei visagalė dievybė egzistuoja, mes galime pagrįstai tikėtis, kad ji ras būdą, kaip protui ir materijai sąveikauti tiesiogiai, kaip, atrodo, ir vyksta, ir nereiks griebtis tokių *ad hoc* (specialių) priemonių, kokios buvo pasiūlytos. Be to, G. Leibnico požiūrį reikia dar smarkiai papildyti tam tikromis prielaidomis – būtina, kad Visatos istorija nekintamai būtų užfiksuota iš anksto, o tai reiškia, kad nėra tokio dalyko, kaip laisva valia, o mūsų įsitikinimai apie save kaip apie moralinius subjektus, priimančius sprendimus, už kuriuos galime būti pagerbti arba kaltinami, yra klaidingi.

N. Malbranšo ir G. Leibnico teorijos išreiškia pastangas pritarti R. Dekarto medžiagos dualizmo teorijai ir rasti, kaip ją pagrįsti. Akivaizdi dualizmo alternatyva yra **monizmas** – požiūris, kad visų dalykų pagrindą sudaro tik vieno tipo materija. Siūlomos trys monizmo galimybės. Viena jų – kad materija yra tik medžiaga. Kita – kad materija yra tik protas, o trečioji – kad egzistuoja dar viena neutrali substancija, kuri nėra nei protas, nei materija, bet kuri juos lemia arba kurios skirtingos išraiškos jie yra. Kiekviena iš šių trijų galimybių buvo priimta kaip sąmonės problemos sprendimas. Mentalistinis monizmas, geriau žinomas idealizmo pavadinimu, teigė, kad tikrovę sudaro protas ir idėjos. Trečiąją čia aprašytą galimybę apibūdino Viljamas Džeimsas (*William Jamesas*) ir Bertranas Raselas (*Bertrand Russel*), pavadindami ją „neutraliuoju monizmu“. Tačiau, žinoma, daugiausiai aptariama pirmoji galimybė – visų psichinių reiškinių redukavimas ar priskyrimas materijos išdėstymui, savybėms ar funkcijoms – įvairus materializmas.

Vystantis empirinei psichologijai, atsaką dualistiniam požiūriui pasiūlė **biheviorizmas**. Biheviorizmą geriausiai galima apibūdinti kaip teoriją, kad teisingas būdas aiškinti tokias psichikos sąvokas, kaip skausmas, emocijos ir troškimai, yra nagrinėti atitinkamomis aplinkybėmis stebimą žmonių elgesį. Šio požiūrio šalininkai labai pabrėžia faktą, kad žmonių elgesys yra viešai prieinamas ir aprašomas, o tai reiškia, kad psichikos reiškinių interpretavimas pagal tai, ką žmonės iš tikrųjų daro, pašalina sunkumus, kuriuos patyrė ankstesni tyrėjai, kurie turėjo pasikliauti subjektyviomis savistabos ataskaitomis kaip tyrimų pagrindu. Bihevioristinį požiūrį galima tiksliai apibūdinti teigi-

niu, kad jis siūlo mūsų teiginių apie psichikos reiškinius vertimą į teiginius apie tai, kaip žmonės elgiasi, pvz.: „X skauda“ pakeičiama į „X virpa, kraujuoja ir vaitoja“ – ir tai, anot bihevioristų, atskleidžia mums objektyvią ir tikslią „skausmo“ prasmę.

Vieni pirmųjų šį požiūrį rėmusių psichologų buvo B. F. Skineris (*B. F. Skinner*) ir Dž. B. Vatsonas (*J. B. Watsonas*), o jų pažiūrų variantus sukūrė filosofai Džilbertas Railis (*Gilbertas Ryle*) ir V. V. O. Kvainas (*W. V. O. Quine*). Tarp ankstesnių psichologų veikalų ir išsamesnio filosofinio požiūrio yra daug skirtumų, tačiau visos teorijos susiduria su ta pačia svarbiausia problema, kad biheviorizmui galiausiai nepavyksta pašalinti nuorodos į pagrindinį psichikos reiškinį (įsitikinimą ar troškimą), kuriuo beveik visais atvejais ir grindžiamas mūsų elgesys. Žmogaus elgesiui paaiškinti nepakanka vien tik aprašyti jo kūną, judantį į parduotuvę ir grįžtantį su sausainių pakeliu rankoje. Taip negalima paaiškinti žmogaus įsitikinimo, kad parduotuvėje yra sausainių, bei to, kodėl jis tų sausainių nori. Apibendrinant galima teigti, jog teiginį „X nori sausainio“ mėginant analizuoti kaip „Esant tokioms ir tokioms aplinkybėms X eina į parduotuvę ir grįžta su sausainių pakeliu“, bus praleista kažkas labai svarbaus, jei įsitikinimas ir noras bus pridengtas tik fraze „tokiomis ir tokiomis aplinkybėmis“.

Daug įtakingesnė materialistinio monizmo atmaina yra „tapatybės teorija“, kuri teigia, kad psichologinės būsenos tiesiogiai tapačios smegenyse vykstantiems procesams. Ankstyviausioji jos forma teigė, kad psichikos reiškiniai yra ne kas kita, kaip tam tikri smegenyse vykstantys įvykiai, bet greitai buvo pastebėta, kad jis per griežtas, nes konkretus psichikos įvykis (pavyzdžiui, Eifelio bokšto vaizdinys) dėl skirtingos mūsų gyvenimo istorijos mano smegenyse gali suaktyvinti vienas ląsteles, o jūsų smegenyse – visai kitas. Patikimesnis požiūris teigia, kad psichikos reiškinys yra tam tikras materialus įvykis, o ne konkretus tokio įvykio tipas. Tai leidžia kelti prielaidą, kad jis nebūtinai turi vykti žmogaus ar gyvūno smegenyse, bet ir kompiuteryje ar kitoje tinkamoje sistemoje.

Viena iš idėjų, kad psichikos reiškinio pagrindą sudaro „tik“ materija (kurią remia neuromokslų pažanga), teigia, kad turėsime atmesti neaiškų, pasenusį bei netikslų psichikos sąvokų žodyną, kurį įprastai vartojame. Toks požiūris vadinamas eliminatyviniu, nes jis teigia, kad tada, kai identifikuosime ir tinka-

mai suprasime fizinius procesus, iki kurių bus redukuoti psichikos reiškiniai, šie apskritai išnyks. Du svarbiausi šio požiūrio šalininkai, Patricija ir Paulas Čerčlendai (*Patricia & Paul Churchland*), tvirtina, kad ateities neuromokslai apie dabartinę „liaudišką psichologiją" kalbės taip, kaip šiuolaikinė medicina vertina praeities įsitikinimą, kad ligas sukelia demonų apsėdimas.

Bet ir čia išlieka tas pats prieštaravimas, kuris buvo prikišamas bihevioriz-mui, būtent, kad aiškinant žmogaus veiksmus mentalistinis ketinimų, tikėjimo ir norų žodynas, atrodo, yra nepakeičiamas. Radikalus revizionistas galėtų atsakyti, kad kai mes sukursime naują ir geresnę sąvokų sistemą, kurioje viskas bus aptariama neuronų struktūromis ir veikla, tada pamatysime, jog senoji sistema yra puikiai pakeičiama. Tačiau šis atsakas žadina skepticizmą ne tik todėl, kad jis verčia iš esmės persvarstyti viską, ką mes manome apie žmogaus prigimtį ir patirtį, bet ir todėl, kad juo siekiama numatyti neuromokslų ateitį.

Visgi neuromokslų, kognityvinių mokslų ir filosofinio supratimo apie psichikos idėjas pažanga sudarė puikų pagrindą pripažinti, kad sąmonės ir neurologiniai reiškiniai yra labai glaudžiai susiję. Atsižvelgiant į praktinius ir teorinius sunkumus, trukdančius tiksliai apibrėžti šiuos ryšius, buvo pasiūlyta nemažai esminių mąstymo strategijų. Viena iš jų – pripažinti, kad būdai, kuriais apibrėžiame psichikos reiškinius ir fizinius reiškinius, yra visiškai skirtingi, nors iš tikrųjų nekalbama apie skirtingas tikroves. Šią idėją geriausiai paaiškina toks pavyzdys. Įsivaizduokite, kaip sociologas ir fizikas aprašytų futbolo rungtynes, kiekvienas susitelkdamas į tas įvykių savybes, kurias jo mokslas tiria, ir vartodamas atitinkamas sąvokas. Vienas jų kalbėtų apie tikslus, siekius, taisykles, baudas, vadovavimą ir panašiai, o kitas – apie išmatuojamą masę turinčių kūnų judėjimą tam tikrais greičiais ir atitinkamo dažnio spinduliuotę. Tačiau tai būtų to paties dalyko aprašymai, nors ir visiškai skirtingais aspektais. Kartais toks požiūris apibūdinamas kaip „savybių dualizmas": tas pats dalykas (smegenys, ar geriau – asmuo) yra pagrįstai apibūdinamas kaip turintis du savybių rinkinius, kurios neredukuojamos viena į kitą, ir kurioms priskiriami skirtingi sąvokų rinkiniai, tačiau tai nereiškia ontologinio dvilypumo.

Dėl to, kad nėra tinkamo būdo, leidžiančio psichines ir fizines savybes, kurios negali būti paaiškinamos viena kitos terminais, tinkamai priskirti tam pačiam dalykui, filosofai dažnai kalba apie psichikos reiškinių kilmę iš fizinių reiškinių – tame yra šiek tiek išsisukinėjimo, kuris, užuot paaiškinęs, slepia

tikslios jų sąveikos problemą. Viena iš tokios „iškilimo“ idėjos prielaidų yra tai, kad kai mes galiausiai paaiškinsime psichines smegenų, asmenų ir galbūt kompiuterių savybes, sąvokos apie juos vis tiek nebus redukuojamos į išimtinai fizines sąvokas. Tai siūlo mintį, kad „iškilimas“ nėra simetriškas santykis – fizikiniai dalykai, iš kurių kyla psichikos reiškiniai, gali egzistuoti ir be pastarųjų, tačiau ne atvirkščiai.

Funkcionalizmas – tai įtakinga teorija, kuri padėjo pagrįsti materialistinį monizmą, paliekant nuošalyje klausimą apie tikslų proto ir materijos santykį. Yra keletas šios teorijos versijų, bet jos visos grindžiamos idėja, kad apibrėžti bet kurią psichinę būseną galima aprašant jos vietą priežastinio ryšio voratinklyje: jungiant gaunamą jutiminę informaciją („įėjimus“), jos nulemtą elgesį („išėjimus“) ir kitas psichikos būsenas. Tam tikra prasme funkcionalizmas yra biheviorizmo „palikuonis“, tik, užuot siūlydamas tiesiogiai koreliuoti „įėjimus“ ir „išėjimus“, paliekant vidinę psichikos sritį uždara „juoda dėže“, jis siūlo keletą mažesnių tarpusavyje susijusių juodųjų dėžių „įdėti“ į vieną didelę. Kiekviena tokia „mažoji dėžė“ atitiktų tam tikrą funkciją – tokią, kaip noras, tikėjimas, atmintis, baimė, lūkesčiai, poreikis, alkis, – kuri drauge su kitomis lemtų pradinius duomenis atitinkantį elgesį. Šios funkcijos nurodytos abstrakčiai – mes nežinome ir neprivalome žinoti, kurie smegenų ar kompiuterio bitai atsakingi už jų vykdymą, tačiau taip apibrėžėme metodą, leidžiantį suprasti psichikos būseną pagal tai, kaip jos sąveikauja.

Visgi funkcionalizmui kyla labai didelė problema – jis neatsižvelgia į stulbinamą kai kurių psichinių būsenų ypatybę, į tai, kad jos yra subjektyvios, ir kai ką apie jas žino tik jas patiriantys asmenys. Pavyzdžiui, skausmas nėra tik tai, kas kartu su kitomis psichikos būsenomis naudojama kaip priežastinio ryšio tarp „įėjimo“ ir „išėjimo“ tarpustotė. Jis taip pat žeidžia – asmuo jį jaučia, patiria. Atrodo, protinga manyti, kad subjektyvus kai kurių mūsų būsenų pobūdis prisideda prie jų funkcijų – akivaizdu, kad gebėjimas jausti skausmą yra evoliucinis mūsų rūšies pranašumas, nes skausmas įspėja apie pavojų ir suteikia galimybę, pavyzdžiui, pasišalinti nuo pavojaus šaltinio.

Tai veda mus prie vienos svarbiausių šiuolaikinių diskusijų temų – sąmonės.

Gali pasirodyti, kad, viena vertus, sąmonę suprasti labai paprasta, nes kiekvienas, galintis mąstyti, supranta, kad yra sąmoningas – sąmonė dalyvauja

kiekvieną mūsų patirties ir supratimo akimirką. Panašiai kitų asmenų sąmoningumas akivaizdus iš jų veidų ir elgesio, o mes paprastai esame apsiginklavę gausiomis ir įvairiapusėmis žiniomis apie tai, kaip perskaityti ir atsakyti į tokius sąmoningumo įrodymus – tai, kad jie yra ir kad juos galime suvokti, sudaro socialinių santykių pamatą.

Tuo pat metu sąmonė ir toliau išlieka nuostabiausia paslaptis, su kuria susiduria ir filosofija, ir neuromokslai. Ji yra tokia sudėtinga, kad filosofai ilgą laiką vengė apie ją mąstyti tiesiogiai, o mokslininkai tiesiog ignoravo. Kai kurie jų, sekdami R. Dekarto tradicija, ir toliau tebemano, kad žmonių protams tai per sunku – jie teigia, kad žmogaus smegenys nėra sukurtos taip, kad suprastų pačios save. Kiti netgi svarsto, kad tokio dalyko, kaip sąmoningumas, nėra – mes iš tikrųjų esame zombiai, tik labai sudėtingi. Nepaisydami šių požiūrių, sąmonės problemą ir toliau tiria filosofai, neuromokslų atstovai ir psichologai – pasinaudodami galingomis naujomis tyrimų priemonėmis, ypač smegenų skenavimo įrenginiais, jie tikruoju laiku stebi tiek sveikų, tiek sužalotų smegenų darbą tuo metu, kai asmuo mokosi, jaučia, atsimena, svarsto ar mąsto. Vienas iš šių tyrimų rezultatų – nepaprastas informacijos apie smegenų funkcijas pagausėjimas – pagilino žinias apie koreliaciją tarp konkrečių smegenų sričių ir konkrečių psichikos gebėjimų.

Tačiau, kaip jau buvo minėta, visos tos naujos žinios nedaug prisideda prie pačios sąmonės, kuri yra pernelyg kintantis ir įvairialypis reiškinys, kad būtų galima tiesiog sutapatinti tam tikrą sąmonės būseną su vienos ar kitos smegenų srities aktyvumu. Paprastai tariant, joks tikslumo laipsnis, susiejant kokį nors psichikos įvykį su tam tikra smegenų veikla, negali paaiškinti, kodėl galvoje susidaro spalvoti vaizdiniai, jaudinantys kvapai, darnūs ar padriki garsai, tarsi tai vyktų teatre ar kine. Tai ir yra svarbiausia sąmonės problema.

Yra daugybė siūlymų ir teorijų, kaip būtų galima konceptualizuoti sąmonę. Vieną naujausių idėjų pasiūlė Antonio Damasio (*Antonio Damasio*), kuris teigia, kad sąmoningumas susidaro kaip savirefleksinis supratimas – primityvus savimonės lygmuo, galingas, bet neaiškus suvokimas to, tą vėliau vadinsime „pirmojo asmens“ požiūriu. Asmenybė ir jos objektai – dalykai, kurie lemia emocinį asmenybės atsaką – sudaro santykinį pasaulio modelį, o sąmonė yra ne tik jausmo, bet ir žinojimo pojūtis. Pasak A. Damasio, sąmonės ištakų aprašymas pojūčių sąvokomis leidžia paaiškinti svarbiausią sąmonės reiškinį – jausmą, kad

kiekvienas savo smegenyse turime kiną, kurio žiūrovai esame, ir kad mūsų pačių sąmoninga patirtis atitinka mūsų pasaulį, kurio centras – mes patys.

Šį eskizą užbaigia smegenų tyrimų rezultatai ir klinikiniai neuromokslai. Pavyzdžiui, kai kurie pacientai vis dar gali atrodyti budrūs ir šiek tiek suvokti aplinką bei sąveikauti su ja, tačiau būti nesąmoningi – tai rodo, kad sąmonė yra ne tas pats, kaip budrumas arba supratimas. Be to, sąmonė turi teikti pranašumą, padedantį rūšiai išlikti, nes kitaip aukštesnieji žinduoliai nebūtų jos išvystę. A. Damasio mano, kad taupus energijos suvartojimas ir apsisaugojimas nuo fizinės žalos – svarbiausi bet kurio gyvo padaro tikslai – pasiekiami daug geriau, kai pats gyvūnas gali pasirinkti savo vietą aplinkoje ir planuoti geriausius santykių su aplinka veiksmus. Gyvi padarai, kurie yra tik „biologiniai automatai“, net jei jie labai jautrūs aplinkai, gali tai padaryti pakankamai gerai, bet ne taip, kaip gyvūnai, kurie tikrai turi sąmonę. Tai, kas išdėstyta anksčiau, atskleidžia, kad nors diskusijose apie sąmonę visuotinai pritariama nuomonei, jog ji yra gamtos dalis, ir ją, kaip ir kitus gamtos reiškinius ir objektus, gali tirti įvairios mokslinės ir socialinės-mokslinės disciplinos, vis dar išlieka paslaptis, kas gi ji yra ir kaip susijusi su likusia gamta. Kai mes pasveriame, išmatuojame ir išanalizuojame uolos gabalą, sužinome beveik viską, kad suvoktume jį kaip gamtos pasaulio dalį. Tačiau tyrimai, susiję su psichikos reiškiniais bei smegenimis (iki šiol jokia skaičiavimo sistema neprilygsta smegenims), atrodo, slepia svarbiausius klausimus ir palieka juos neatsakytus. Kitas svarbus šuolis, suvokiant sąmonę ir jos vietą pasaulyje, neabejotinai reikš tokio masto konceptualią ir mokslinę revoliuciją, kad šiuo metu atrodo, jog mes negalime numatyti, kas tai bus. Nepaisant jų kelyje pasitaikančių praktinių ir idėjinių sunkumų, didelių vilčių teikia neuromokslai – mes tikrai pradėsime suprasti, nors, galbūt, ir niekuomet iki galo nesuvoksime, iš kur kyla mintys.

Žr.: NEUROFILOSOFIJA, NEUROMOKSLAI, SOCIOBIOLOGIJA

SEKULIARIZMAS

Sekuliarizmas – tai toks valstybės valdymo, viešosios politikos ir administravimo sutvarkymas bei viešųjų paslaugų teikimas, kai minėta veikla atskiriama nuo bet kokių religinių organizacijų ir judėjimų ar konkrečių jų pageidavimų

dėl to, kokia turi būti visuomenė ir kaip ji turėtų veikti. Glausčiau sekuliarumas dažnai apibendrinamas kaip „valstybės atskyrimas nuo bažnyčios“ arba „religijos ir valstybės reikalų atskyrimas“.

Sekuliarumas nėra „antireliginis“, jis yra „nereliginis“. Taigi gali būti grupė tikinčių žmonių, kurie yra sekuliarūs, nes mano, kad religija ir valstybė turi veikti atskirai. Buvo teigiama, kad vakarietiškoje tradicijoje sekuliarizmas buvo krikščionių bažnyčios, kuri norėjo laikinai atsisakyti savo galių ten, kur nesugebėjo jų įgyvendinti, išradimas.

Sekuliarumas turi būti skiriamas nuo **ateizmo** ir **humanizmo** (abi šios sąvokos šioje knygoje aptartos atskirai). Žinoma, tarp šių trijų sąvokų yra natūralus ryšys, tačiau kiekviena iš jų gali būti nepriklausoma nuo kitų, nors, pavyzdžiui, būtų keista sutikti prieš sekuliarumą pasisakantį ateistą.

Žodis „sekuliarus“ savaime įgijo papildomų konotacijų ir platesnę prasmę. Svarbiausias sekuliaraus požiūrio pavyzdys yra tai, kad remiamasi protu ir įrodymais bei tuo pat metu nepritariama požiūriui, grįstam tikėjimu, tradicijomis, autoritetais ar prietarais. Sekuliarumo vertybės ir principai ryškiausiai susiję su Šviečiamojo amžiaus vertybėmis, kai buvo skelbiama asmens laisvė ir džiaugiamasi galimybe kiekvienam mąstyti savo galva ir tuo grįsti savo gyvenimą, vertinant racionaliu ir empiriniu požiūriu. Šio požiūrio šerdį sudaro pasitikėjimas mokslu, humanistine etika ir demokratijos institucijomis, taigi savo esme sekuliarumas yra pliuralistinis. Kai kurie sekuliaristai, kurie taip pat yra ateistai, gali pasisakyti prieš religiją, bet jie pažeistų savo pačių požiūrio principus, jeigu siektų ją uždrausti, – jie gali tik reikalauti, kad religija taptų asmeniniu reikalu, o jeigu ji prieštarauja platesniam bendram gėriui, šiam turėtų būti teikiama pirmenybė.

Sekuliarumas įtvirtintas Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijoje – Pirmoji Konstitucijos pataisa teigia, kad valstybė nesikiša į religijos reikalus ir atvirkščiai. Po Osmanų imperijos žlugimo pasaulietine valstybe taip pat tapo Turkija, vadovaujama reformatoriaus Mustafos Kemalio Atatiurko (*Mustapha Kemal Atatiirk*). Sekuliari valstybė yra ir Prancūzija. Tankiausiai apgyvendinta Jungtinės Karalystės dalis – Anglija – nėra sekuliari, nes čia veikia į konstitucinį valstybės audinį tampriai įsipynusi valstybinė bažnyčia, kuri be rinkimų yra atstovaujama įstatymų leidžiamuosiuose organuose, įsteigusi apie ketvirtadalį vidurinių mokyklų ir tris ketvirtadalius pradinių mokyklų bei vadovauja dauge-

liui valstybinių ceremonijų, pavyzdžiui, karūnavimui, karališkosioms vestuvėms ir kitoms valstybinėms ceremonijoms, įskaitant kasdienes maldas Parlamente.

Laikyti religiją atskirtą nuo kitų veiklos sričių iš tiesų yra sena filosofijos ir jos palikuonio – mokslo – idėja. Ji tradiciškai priskiriama VI a. pr. Kr. gyvenusiam Taliui (*Thales,* Θαλες), o jos esmę sudaro tradicinių religinių ar bet kokių antgamtinių atsakymų į klausimus apie Visatos kilmę ir esmę atmetimas. Ši tema aptinkama visose minties tradicijose, pavyzdžiui, galima paminėti ateistinę Indijos filosofijos mokyklą ir ibn Rušdo (Averojaus) (*Averroes (Ibn Rushd*)) reikalavimą atskirti teologinius ir filosofinius klausimus.

Pačią sąvoką „sekuliarizmas“ 1846 m. sudarė ateistas ir *Owenite* rašytojas socialistas Džordžas Holioukas (*George Holyoake*), kuris prieš penkerius metus buvo šešis mėnesius praleidęs kalėjime už piktžodžiavimą. Jis tapo paskutiniuoju už šį „nusikaltimą“ Anglijoje nuteistu asmeniu. Žurnale „Pagrindėjas“ *(Reasoner)*, kurį jis įkūrė siekdamas skatinti sekuliarizmo idėją, Dž. Holioukas pasisakė ne tik už bažnyčios ir valstybės atskyrimą, bet ir už sekuliaros visuomenės, kurioje religija būtų išstumta į privačią sferą, o visi viešieji reikalai tvarkomi, remiantis racionalumo principais, plėtrą.

Tai atskleidžia skirtumą tarp konstitucinio ir socialinio sekuliarizmo – šis skirtumas gali būti svarbus, nes tam tikra visuomenė iš esmės gali būti pasaulietinė (kaip Anglijoje arba Norvegijoje), nors ir egzistuoja valstybinė bažnyčia (vėlgi kaip Anglijoje ir Norvegijoje). Kita vertus, valstybė oficialiai gali būti pasaulietinė, tačiau religija gali turėti labai didelę įtaką daugeliu socialinių ir politinių klausimų (taip yra Turkijoje ir Vokietijoje).

Jungtinėse Amerikos Valstijose ir beveik visame islamo pasaulyje pati sekuliarizmo idėja skamba kaip prakeiksmas. Jungtinėse Amerikos Valstijose taip yra todėl, kad ši sąvoka asocijuojasi su ateizmo idėjomis ir manoma, kad ji kelia siaubingą amoralumo pavojų ir netgi (paradoksalu!) gresia satanizmu. Islame religijos atskyrimas nuo valstybės apskritai neįsivaizduojamas, išskyrus labiausiai išsilavinusius ir kosmopolitiškai nusiteikusius asmenis – religija tvyro visur, o dievotas musulmonas trokšta, kad ji visur viešpatautų, kad viskas būtų aiškinama pagal ją. Ką religijos atskyrimas nuo valstybės reiškia tokio požiūrio besilaikančiam asmeniui?

Kai kurių nuomone, įskaitant ir šios knygos autorių, jeigu pasaulis taps sekuliarus bent jau valstybės atskyrimo prasme (o geriausia – ir platesne so-

cialine prasme), tai reikš pasaulio saugumą ir sveiką protą. Tokių organizacijų, kaip Pasaulietinės Amerikos koalicijos (*Secular Coalition for America*) ir Amerikiečių sąjungos (*Americans United*) Jungtinėse Amerikos Valstijose bei Nacionalinės pasaulietinės draugijos (*National Secular Society*) Jungtinėje Karalystėje, veikla ypač svarbi formuluojant sekuliarizmą palaikančius argumentus ir priešinantis nuolatinėms religinių organizacijų pastangoms plėsti savo įtaką visuomenėje. Žymus sekuliaristų pastangų rezultatas buvo tai, kad Romos katalikų bažnyčia, kuri siekė Europos Sąjungos Konstitucijos preambulėje paminėti krikščionišką Europos praeitį, patyrė pralaimėjimą. Europa yra sekuliariausia pasaulio dalis. Ji tapo gimtaisiais namais Šviečiamojo amžiaus idėjoms ir viskam, ką jos reiškia – abiem diskusijų apie sekuliarumą pusėms tai yra ypatingai reikšmingas faktas, kuris atskleidžia sekuliarumo svarbą kiekvienam apie jį susimąsčiusiam.

Žr.: AGNOSTICIZMAS, ATEIZMAS, HUMANIZMAS, RELIGIJA, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, ŽMOGAUS TEISĖS

SKEPTICIZMAS

Filosofijoje **skepticizmas** – tai požiūrių, kurie drauge ragina mus patikrinti teiginius, jog mes kažką žinome, visuma. Jis mums primena, kad jutiminė patirtis ir protas yra pažeidžiami klaidų arba iliuzijų, bei kelia klausimus, kaip tvirtindami, kad kažką žinome, mes galime atmesti tokias galimybes.

Kalbant bendriau, skepticizmas yra sveika bet kokio mokslinio tyrimo ypatybė, raginanti kruopščiai išnagrinėti visus įrodymus ir argumentus, ir primenanti mums, kad nebūtume pernelyg patiklūs ir patikrintume teiginio apie žinias ar kitus dalykus, kuriais esame raginami tikėti, šaltinius ir pobūdį.

Skepticizmo uždavinius apibrėžia epistemologija. Epistemologija siekia nustatyti ir išaiškinti žinojimo sąlygas. Visuotinai žinoma, kad viena iš tokių esminių sąlygų yra pagrindimas. Problemos, su kuriomis susiduriama pagrindžiant žiniomis laikytinus teiginius, geriausiai ir tiksliausiai gali būti apibūdintos kaip skepticizmo iššūkiai, kuriuos įveikus (jeigu tai įmanoma), galima patvirtinti, kad tam tikrus dalykus galime vadinti žiniomis.

Nepaisant to, kaip jis tradiciškai suprantamas, skepticizmas nėra tiksliausiai apibūdinamas kaip abejonės ir paneigimas, ir negali būti geriausiai suprantamas, neatsižvelgiant į objekto apribojimus. Skepticizmo geriau netapatinti su teiginiu, kad mes šiame pasaulyje nieko nežinome (t. y., kad apskritai nieko nežinome), nes tada kyla prieštaravimas – jei mes nieko nežinome, negalime žinoti ir to, kad nežinome. Atvirkščiai, jis tiksliau apibūdinamas kaip raginimas apginti pagrindus, kuriais grindžiamos tam tikros srities žinios.

Negalima pamiršti, kad mūsų žinios tam tikrose mokslo srityse yra neišsamios arba sąlyginės ir kad sveikas požiūris sako, jog kiekvieną naują teiginį būtina patikrinti, kad jis būtų laikomas priimtinu ir tinkamu. Bet tai netaikoma skepticizmui epistemologijoje įprasta prasme: pritarti pagrindimui tiesiog draudžiama – raginama elgtis racionaliai.

Skepticizmo negalima tinkamai apibūdinti teiginiu, kad mes nieko nežinome. Jo taip pat negalime apibūdinti ir kaip abejonių. Toks požiūris taptų prielaida teiginiui, kad mūsų moksliniai tyrimai jau savaime slepia kažką įtartino, o tokia prielaida (kuri globalaus skepticizmo atveju yra beveik ant nelogiškumo ribos) meta iššūkį tyrimui dar iki tol, kai pateikiami argumentai jo naudai. Šnekamojoje kalboje sąvoka „skeptikas“ vartojama siekiant apibūdinti asmenį, kurį sunku įtinkinti net akivaizdžiausiais dalykais – ši pozicija yra visiškai priešinga lengvatikybės ar pernelyg greito pritarimo nuodėmėms. Bet taip pat beveik nėra pagrindo iš anksto matyti, kad teiginiai, jog ką nors žinome, pagal savo pobūdį yra pasmerkti, kaip ir galvoti, kad jie visuomet pagrįsti. Mūsų tikslas – atskirti grūdus nuo pelų.

Tai darome tada, kai skepticizmą tam tikroje mokslo srityje pripažįstame kaip raginimą paaiškinti jos teiginių pagrįstumą. Geriausiu atveju skeptikas pats nieko neteigia – jis prašo apginti taikomus pagrindimo būdus, atsižvelgiant į svarbias abejones, susijusias su gavimu, tikrinimu, naudojimu ir visko, kas susiję su atitinkamu teiginiu, pagrindimu. Čia minimos abejonės susijusios su suvokimo pobūdžiu, žmogui būdingu pavojumi klysti ir tokiomis psichikos būsenomis, kaip sapnai, suklaidinimas, haliucinacijos, kurių mes subjektyviai nepajėgiame atskirti nuo tos būsenos, kurią įprastai laikome tinkama, kad galėtume formuluoti pagrįstus įsitikinimus. Remdamasis tokiomis aplinkybėmis, skeptikas pagrindžia savo reikalavimus, kad

jam būtų pasakyta, kodėl, nepaisant anksčiau minėtų aplinkybių, mes galime teigti ką nors žiną.

Žr.: EPISTEMOLOGIJA, FILOSOFIJA

SOCIALIZMAS

Socializmas žymi tokių politinių teorijų, besilaikančių bendro požiūrio, kad labiausiai morališkai pateisinama ekonominė sistema yra tokia, kurioje gamybos priemonės yra visuomeninės (arba valstybinės) arba bendrai valdomos visuomenės narių (kolektyvo), šeimą. Praktikoje socialistinėms šalims arba šalims, kurios siekė sukurti socializmą, buvo būdingas centralizuotas gamybos priemonių valdymas arba bent jau komandinė ekonomika, kuri reiškė, kad sprendimai dėl išteklių ir produktų paskirstymo buvo centrinės šalies biurokratijos rankose.

Socializmas yra įvairių formų – nuo totalitarinių ir žiauriomis represijomis pasireiškiančių sovietinio ir Kinijos socializmo režimų iki demokratinio socializmo, kurio pavyzdžių galima rasti kairiųjų jėgų valdomose Vakarų Europos šalyse. Bendra šioms sistemoms yra požiūris (kurio laikomasi nevienodai griežtai ir su nevienodu pasiryžimu ieškoti kompromisų), kad privati nuosavybė ir dėl klasinio pasidalijimo, kuris kyla iš neteisingai paskirstyto turto ir galios, ją lydinčios blogybės kenkia visuotinei gerovei.

Socialistai taip pat laikosi skirtingo požiūrio į tai, ar socializmas gali ir turi savaime vystytis iš esamos ekonominės sistemos, ypač iš kapitalizmo, ar esamai tvarkai pakeisti reikalingas revoliucinis perversmas. Kitaip tariant, ar socializmas turėtų būti plačiųjų masių judėjimo įkurta sistema, ar ji turėtų būti „nuleista iš viršaus“.

Labiausiai socializmą įkvepia idėja, kad ekonominė santvarka, kurioje nedidelė dalis visuomenės turtėja todėl, kad jai priklauso gamybos priemonės, o daugelis priversti parduoti savo darbo jėgą ir gauna kur kas mažiau, nei jų pagamintos produkcijos vertė, visuomet yra neteisinga, nes dauguma žmonių negalės gauti tų socialinių ir kultūros vertybių, kuriomis naudojasi turtingieji. Bendra ir kooperatinė gamybos priemonių nuosavybė suteikia įtakos dirbantiesiems ir skatina tokią socialinę santvarką, kurioje visi yra lygūs ir gali visapusiškai pasinaudoti savo indėliu į bendrą gerovę.

Socialistinė mintis gimė kaip atsakas į individualizmą, Pramonės perversmo metu paskatintą tokių mąstytojų-ekonomistų, kaip Adamas Smitas. Prie socialistinės minties plėtros daug prisidėjo XIX amžiaus prancūzų mąstytojai Pjeras Žozefas Prudonas (*Pierre-Joseph Proudhon*), Sent Simonas (*Saint-Simon*) ir Šarlis Furjė (*Charles Fourier*), o Didžiojoje Britanijoje – Robertas Ouvenas (*Robert Owen*) (kooperatyvų judėjimo įkūrėjas). Juos sukrėtė dirbančiųjų klasės skurdas ir akivaizdi sistemos neteisybė, kuri neleido iš to skurdo išsiveržti.

Daugiausia prie socializmo, kaip prie taikomojo istorinio reiškinio, be abejonės, prisidėjo Karlas Marksas, kuris jį suvokė kaip pereinamąjį laikotarpį tarp kapitalizmo ir komunizmo. Pagal jo teoriją socializmo etape turėtų būti taikoma centralizuota gamybos priemonių kontrolė, valdant „proletariato diktatūrai“. Ji turėtų baigtis, įtvirtinus beklasę egalitarinę santvarką, kurioje išnyktų ir pati valstybė – tai būtų komunizmas, kuriame kiekvienas duotų pagal galimybes, o gautų pagal poreikius.

Pirmoji tarptautinė darbininkų klasės sąjunga (IWA, dar vadinama „Pirmuoju internacionalu“) buvo įkurta 1864 m. Ji rinkdavosi Londone, o vienas iš svarbiausių jos narių buvo K. Marksas. Vėlesniais dešimtmečiais socialistų politinės partijos buvo įkurtos Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir kitur. Socializmas, kaip judėjimas, buvo susiskaldęs dėl skirtingų požiūrių, kaip jis turėtų būti įgyvendintas – revoliucijos būdu ar palaipsniui, demokratiškai ar vedamas aktyvistų. Nuo Antrojo internacionalo įkūrimo (jis buvo įkurtas 1889 m., o 1893 m. jo pirmininku tapo F. Engelsas) bei 1917 m. ir vėlesnių revoliucijų, kurios daugiau ar mažiau sėkmingai supurtė Rusiją, Vokietiją, o po Antrojo pasaulinio karo – Kiniją, skirtumai tarp palaipsnio ir revoliucinio socializmo įteisinimo šalininkų vis gilėjo ir teoriškai, ir praktiškai. Rusijos ir Kinijos revoliucijos išpildė revoliucinį idealą, o daugelyje Europos šalių, įskaitant Didžiąją Britaniją, įvairios socializmo formos buvo pradėtos įgyvendinti per rinkimus. Didžiojoje Britanijoje tai įvyko 1945 m. išrinkus leiboristų vyriausybę.

Įvairių socialistinių eksperimentų atvejais jų ekonominiai modeliai beveik visiškai įrodė savo netinkamumą. Su juo susiję socialinio teisingumo, įtraukties, platesnių galimybių siekiai bei noras panaikinti klasinę visuomenę buvo kur kas sėkmingesni, nors ir ne visiškai atitiko socializmo teoriją, tačiau

atskleidė, kad kai kurie socializmo idealai įsitvirtino pažangiausių Europos šalių politinėje sąmonėje. Socializmo ekonomikos žlugimas panaikino daug klausimų, įskaitant nuolatinį pasipriešinimą tų, kuriems kapitalistinė santvarka buvo naudingesnė. Tačiau vis dar išlieka klausimas, kokia tinkamiausia kolektyvinės nuosavybės ir įnoringos rinkos galimybių pusiausvyra, kuri, jeigu nebuvo pakankamai reguliuojama, pasirodė esanti labai apgaulinga – tai atskleidė 2008 metų finansų krizė, sukėlusi grandininę reakciją ir pakenkusi „tikrajai" daugelio tarpusavyje susijusių šalių ekonomikai.

Galbūt išsamiausias praktiškai veikiančio socializmo modelis buvo politiškai įgyvendintas stalinizmas – sovietinio socializmo variantas, kurį diktatūros metu taikė Josifas Stalinas (1879–1953 m.). Jį apibūdina priverstinė kolektyvizacija, žiauri priespauda, masinės „buožių" žudynės (buožėmis buvo vadinami smulkieji ūkininkai, kurie priešinosi priverstinei kolektyvizacijai), žiaurios represijos prieš disidentus pačioje Komunistų partijoje ir už jos ribų, kartkartėmis lydimos „parodomųjų teismo procesų", turėjusių įbauginti gyventojus, visuotinė industrializacija, visuotinė slaptosios policijos įtaka, bauginimai bei priverčiamojo darbo stovyklos (gulagai) Sibire ir griežta sovietiniam blokui priklausiusių šalių policinė kontrolė.

Po Vladimiro Iljičiaus Lenino mirties 1924 m. komunistų partijoje kilo kova dėl valdžios tarp svarbiausių pretendentų: Stalino (tikrasis vardas – Josifas Visarionovičius Džiugašvilis) ir Leono Trockio (1879–1949 m., tikrasis vardas – Levas Davidovičius Bronšteinas). L. Trockis pasisakė už „nuolatinę revoliuciją", kuri turėjo būti visuotinė, o Stalinas realistiškiau ragino „sukurti socializmą vienoje šalyje" – ir jo požiūris nugalėjo. Ši mintis tapo vienu iš dviejų svarbiausių papildymų, kuriuos Stalinas pridėjo prie komunizmo teorijos. Kitas jų buvo „sustiprėjusi klasių kova", kurios (siaubingas) poveikis reiškė žiaurią politinės opozicijos priespaudą ir bet kokių grupių ir klasių panaikinimą, jei tik jos „trukdė socializmo plėtrai" – taigi jų laukė buožių likimas.

Stalinas taip pat buvo atsakingas už „Didįjį posūkį" – radikalų ekonominės politikos pertvarkymą XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Jis atsisakė kapitalizmą primenančios politikos, kurią Leninas norom nenorom turėjo leisti, kad išsaugotų Sovietų Sąjungą nuo bankroto po Pirmojo pasaulinio karo ir revoliucijos. Stalinas įvedė centralizuotai valdomus penkmečio planus, kuriuos įgyvendinant labai padidėjo Sovietų Sąjungos pramonės našumas.

1940 m. Stalinas nužudė tremtyje Meksikoje gyvenusį L. Trockį. Pats Stalinas mirė savo mirtimi 1953 m. Tačiau per XX a. Komunistų partijos suvažiavimą 1956 m. Nikita Chruščiovas pasmerkė Stalino vadovavimą bei asmenybės kultą ir atsisakė stalinizmo visose sovietų bloko šalyse, išskyrus Šiaurės Korėją ir Mao Dzeduno (*Mao Zedong*) valdomą Kiniją. Stalino vardas dabar siejamas su kraugerišku totalitarizmu, o tokie žodžiai, kaip *Hitleris* ir *nacizmas* bei *Stalinas* ir *stalinizmas,* tapo bendriniais siaubo pavadinimais.

Žr.: KAPITALIZMAS, KOMUNIZMAS, MARKSIZMAS, POLITIKA

SOCIOBIOLOGIJA

Sociobiologija tiria žmogiškosios prigimties vietą gamtoje. Tai nauja ir svarbi mokslinių tyrimų sritis, kurią greta kitų mokslų paskatino evoliucijos teorija ir paleoantropologija ir kuri gimdo nemažai ginčų.

Čarlzo Darvino atradimai ir teorijos įtvirtino požiūrį į žmogų kaip gamtos dalį, nors tai sukrėtė jo amžininkus, iš kurių beveik visi tikėjo ilgą laiką vyravusia ortodoksija, kad žmonija yra antgamtiškai įterpta į augalijos ir gyvūnijos pasaulį, kurį Dievas dovanojo žmonijai, kad ši galėtų ja naudotis bei mėgautis. Pats Č. Darvinas pasižymėjo šiurpiai beždžioniška išvaizda, primenančia beždžionių kolobų patriarchą – tai buvo tikra dovana karikatūristams ir įkvėpė nemalonias tų asmenų, kurie jautėsi giliai įžeisti pačios žmogaus kilmės idėjos, pastabas.

Fiziologinis panašumas tarp žmonių ir žmogbeždžionių buvo pakankamas, kad pastarosios taptų tamsios, išsigimusios ir gyvuliškos žmonijos pusės simboliu, o jų tarpusavio ryšys nuolat žadino vaizduotę tokiais filmais, kaip „King Kongas“, „Beždžionių planeta“, „Tarzanas“, ar bulvarinės spaudos straipsniais. Paleoantropologijos, kurios tikrosios ištakos siekia XIX a. atrastą neandertalietį, sukaupti įrodymai davė peno žmogaus-beždžionės mitui, tačiau ilgą laiką tarp paleoantropologijos atradimų ir ankstyviausių primatų etologijos srities darbų nebuvo tvirto ryšio, nors pasitaikydavo epizodinių darbų, panašių į Judžino Marėjaus (*Eugene Marais*) „Beždžionės siela“ (*The Soul of the Ape,* 1919 m.), bei sistemingesnių biologų darbų, žymiausias iš kurių buvo Jeilio universiteto mokslininko Roberto Jerkso (*Robert Yerkes*), svarbiausius darbus nuveikusio laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų.

Pripažinti glaudų ryšį tarp žmonių ir kitų primatų, kuris pasireiškia įvairiausiais stulbinančiais aspektais, ypač padėjo Džeinės Gudal (*Jane Goodall*) šimpanzių tyrimai Gombės vietovėje Tanzanijoje. Ji pirmoji stebėjo, kaip šimpanzės naudojasi įrankiais, mezga šeimyninius ryšius bei kovoja gentimis. Taip gimė idėja, kad jei aukštesniųjų primatų rūšys dar nesenoje evoliucinėje praeityje (šimpanzių ir žmonių atveju ji siekia tik 5 milijonus metų) turėjo bendrą protėvį ir išlaikė tiek daug bendrybių, kurias atskleidė etologija, logiška būtų pritarti minčiai, kad nežmogiškųjų primatų tyrimai gali labai daug pasakyti apie pačius žmones. Paaiškėjo, kad žmogaus ir kitų žmogbeždžionių bendrumas slypi ten, kur ir buvo galima tikėtis – bendruose genuose, kurių šimpanzės ir žmonės turi net 98,4 proc.

Taigi 1975 m. Eduardas O. Vilsonas (*Edward O. Wilson*) pasiūlė terminą „sociobiologija“, apibūdindamas jį kaip naują biologijos, sociologijos, etologijos, antropologijos, populiacijų genetikos ir kitų susijusių disciplinų sintezę. Įtikinama sociobiologijos prielaida slypi tame, kad socialinis gyvūnų elgesys buvo nulemtas natūraliosios atrankos, stiprinančios sėkmingą reprodukciją. Kalbant apie lemūrus, šunis ir kitus panašius gyvūnus, ši idėja yra akivaizdi. Tačiau taikant žmonėms, ji yra prieštaringa – daugiausia dėl to, kad kritikai įžvelgia genetinį determinizmą, kuris viršija galingą kultūros bei proto įtaką, formuojančią žmonių elgesio subtilybes. Vienas svarbus klausimas, kurį iškelti paragino Dž. Gudal vykdyti šimpanzių stebėjimai, atskleidę įrankių naudojimą, bendruomeninę medžioklę, viliojimą ir šeimyninius ryšius, yra maždaug toks: „Kurią diskutuojančiųjų pusę šie stebėjimai remia?“

Visų pirma, sociobiologijos kritikai nepritaria teiginiui, kad jei tam tikras elgesio modelis yra genetiškai nulemtas, mes galime tiktai priimti jį kaip duotybę. Pavyzdžiui, vyriškos lyties individų agresija tam tikromis aplinkybėmis gali sustiprinti jų reprodukcinę sėkmę (dažni prievartavimo atvejai). Bet jei tai yra giliai įsišaknijęs natūralus elgesys, ar tai reiškia, kad mes nieko negalime? Ar sociobiologija ragina pritarti, kad tai, kas „natūralu“, yra „gera“?

Norisi dar kartą primygtinai pakartoti (ir šį kartą ne dėl teologinių priežasčių), kad dėl proto ir kultūros žmonija yra ypatinga. Protą ir kultūrą sociobiologijos kritikai (tarp jų – Stivenas Džėjus Gouldas (*Stephen Jay Gould*) ir Ričardas Levountinas (*Richard Lewontin*)) apibūdino kaip turinčias kur kas didesnę įtaką elgesiui, nei būtų galima paaiškinti remiantis vien biologija, t. y.

reprodukcine sėkme. Taigi kritikai labiausiai pasisako prieš vadinamąjį sociobiologinį reduktyvizmą – idėją, jog visą žmogaus elgesį lemia „savanaudiški“ genai.

Beveik akivaizdu, kodėl kritikai turėtų galvoti, kad sociobiologai tokią redukciją laiko tikėtina. Visame žinduolių pasaulyje motinos pavydžiai saugo savo palikuonis, tačiau tai nieko bendro neturi su kultūra ir intelektu – jų elgesys yra instinktyvus. Įžvalgūs Dž. Gudal aprašymai, kuriais ji apibūdino šimpanzių motinų santykius su jaunikliais, bei jos stebėta atsiskyrimo baimė ir sielvartas dėl mirties atspindi giliausio instinktyvaus žmogaus elgesio pobūdį ir ragina pritarti sociobiologų požiūriui.

Taigi kai kurie sociobiologijos gynėjai teigia, kad vienas iš jų kritikų motyvų yra „politiškai teisingas“ nepasitikėjimas bet kuo, kas tariamai įteisina deterministinius rasių ir lyčių skirtumus tokiais aspektais, kaip protas ar kiti gebėjimai. Atsakydami į tai, sociobiologijos kritikai pabrėžia, jog 85 proc. genetinių skirtumų tarp žmonių egzistuoja populiacijų viduje, o istoriniai ir kultūriniai veiksniai turi didelę įtaką atskirų bendruomenių „intelekto“ (įvertinamo intelekto testais) skirtumams. Panašiai galima pasakyti ir apie tarp žmonių esančią nelygybę bei susidarančią hierarchiją ir daugelį tariamų vyrų bei moterų skirtumų.

Apžvelgdamas išpuolius prieš sociobiologiją, kuriuos išsakė R. Levountinas ir Stivenas Rouzas (*Steven Rose*) savo 1985 m. darbe „Ne mūsų genuose“ *(Not In Our Genes)*, Ričardas Dokinsas (*Richard Dawkins*) atmetė teiginį, kad sociobiologija bet kuriuo atveju tvirtina, jog žmonių socialinė santvarka yra neišvengiamas ir išimtinai genetikos produktas. Aišku, panašios šimpanzių ir žmonių elgsenos aprašymas atskleidžia genetiniams veiksniams tenkantį svarbų vaidmenį, tačiau (taip primygtinai tvirtino R. Dokinsas) „tenkantį“ nereiškia „neišvengiamą“, ypač kalbant apie žmones, kuriems didelę įtaką taip pat turi istoriniai ir kultūriniai veiksniai.

Reikia nepamiršti, kad istoriniai ir kultūriniai veiksniai taip pat atspindi evoliucinį prisitaikymą. Netekę kailio, nagų, žvynų, ilčių ar sparnų, žmonės išvystė save leidžiančią suvokti sąmonę ir aukštą intelektą, kuris leido jiems sukurti daugybę įvairiausių strategijų, padedančių sėkmingai įveikti ir kolonizuoti juos supančią aplinką. Net jei svarbiausia varomoji jėga yra genetinis imperatyvas daugintis ir taip užtikrinti didžiausią galimą vieno ar kito geno

kopijų skaičių ateinančiose kartose, ir netgi jei visi kiti tvariniai, išskyrus žmones, šiam tikslui naudoja palyginti nelankstų strategijų repertuarą (šimpanzės nerašo simfonijų ir nenaudoja kosmetikos), tai nereiškia, kad sociobiologija grįstas paaiškinimas gali būti sumenkintas ir nustumtas į antrąjį planą. Priešingai, atrodo, kad būtent sociobiologija gali pasiūlyti gilias kūrybiško žmogaus elgesio ir pačios žmogaus prigimties įžvalgas.

Žr.: ANTROPOCENTRIZMAS, BIOLOGIJA, BIOLOGINĖ ĮVAIROVĖ, EVOLIUCIJA, GYVŪNŲ TEISĖS

STAČIATIKYBĖ

Stačiatikybe vadinama krikščionybės forma, praktikuojama Rytų kraštuose, tai yra ten, kur plytėjo Bizantijos imperija ir gretimos sritys. Iš viso ją sudaro keturiolika ar penkiolika autokefalinių (turinčių savo vadovus) stačiatikių bažnyčių, tarp kurių svarbiausia vieta tenka Konstantinopolio patriarchatui. Stačiatikybė vienija Graikijos, Ukrainos, Moldovos, Serbijos, Latvijos, Suomijos ir kitas stačiatikių bažnyčias. Yra ir daugiau minėtoms bažnyčioms nepriklausančių stačiatikybės atšakų, tokių, kaip Tikroji Rusijos stačiatikių bažnyčia, Rusijos sentikių bažnyčia (Novozybkovskaja hierarchija), Rusijos stačiatikių senųjų apeigų bažnyčia (Belokrinitskaja hierarchija), Graikijos tikrųjų stačiatikių bažnyčia, Graikijos stačiatikių bažnyčia (Šventasis pasipriešinimo sinodas) ir t. t. – daugybė nuolat skylančių, nesutariančių, viena kita besibjaurinčių atšakų, atspindinčių didžiąją krikščionių broliją. Stačiatikiai dar skirstomi į „senojo tikėjimo“ (didžioji stačiatikių dalis) ir „senojo kalendoriaus“ šalininkus (galima tik spėlioti, kodėl reikia ginčytis dėl kalendoriaus, kai kalba eina apie amžinybę, o amžinybė reiškia „už laiko ribų“; gal todėl, kad tikinčiųjų šventes reikia, arba reikėtų, švęsti tinkamomis dienomis, jei kas nors tikrai žinotų, kurios tos dienos yra).

Stačiatikių bažnyčios savo dvasininkams priskiria ypatingus pavadinimus. Pavyzdžiui, *protosyncellus (*πρωτοσιγκελλος) yra pirmasis eparchijos vyskupo pavaduotojas. Šią sąvoką šiek tiek paaiškina įdomus faktas, kad ji kildinama iš graikiško žodžio *sygkelloi*, reiškiančio „asmenį, su kuriuo dalijamasi cele“. *Syncelli* buvo jaunuoliai, kurie dalijosi cele su vyskupais, kad „paliudytų jų gyvenimo skaistumą“ ir (o gal „arba“) drauge su jais kasdien atliktų religines apeigas.

Iš to, kas jau apibūdinta anksčiau, galima numatyti, kad stačiatikybę tiktų apibrėžti kaip „keistesnę nei įprasta krikščionybę“. Deja, šis aprašymas yra pernelyg apibendrintas, kad nors kiek padėtų atskirti stačiatikius nuo kitų krikščionybės atšakų. Geriausia, ką galima padaryti, tai atkreipti dėmesį į tai, kad vienuoliktame mūsų bendros eros šimtmetyje (tiksliau, 1054 m.) Roma ir Konstantinopolis taip ryžtingai vieni nuo kitų atsiskyrė, kad nuėjo savais keliais. Tai buvo didžioji schizma, nors jau anksčiau matėsi nemažai skirtumų, kuriuos lėmė daug įvairių priežasčių: skirtingos bažnytinės kalbos (graikų ir lotynų), besiskirianti teologija, stačiatikių patriarchų, ypač Konstantinopolio, nenoras pritarti Romos popiežiaus institucijai ir įprastos smulkmenos, kurios taip dažnai tapdavo žmogžudysčių ir karų priežastimis. Pavyzdžiui, žodis *filioque* („ir Sūnus“ arba „ir iš Sūnaus“) – didžiulė kliūtis žmonėms, kurie neranda geresnio užsiėmimo, kaip ginčytis dėl to, ar Šventoji Dvasia ateina vien iš Tėvo, ar ir iš Tėvo, IR iš Sūnaus. Roma šiuo klausimu pasisakė „Už“, o Konstantinopolis – „Prieš“. Atsižvelgiant į Trejybės vienybės doktriną, t. y., kad Tėvas ir Sūnus yra viena, taigi, kad ir kas kiltų iš vieno, pagal tapatybės dėsnį kyla ir iš kito, šis ginčas buvo visiškai akademinis. Tačiau teologija yra teologija, taigi susidarė didžiulis skilimas, tiesiog per pusę padalijęs krikščioniškąjį pasaulį.

Sprendimą, kad „ir“ yra erezija, priėmė Konstantinopolio patriarchas Fotijus I (*Photios I*), taip po truputį atverdamas kelią tam, kad jo miestas po kelių šimtmečių taptų islamo sostine. Stačiatikių bažnyčios interneto svetainėje pateikta Konstantinopolio Sofijos soboro nuotrauka, kurioje skaitmeniniu būdu pašalinti musulmoniški bokštai, norint parodyti, kaip ji atrodė klestėjimo laikais.

Nepaisant stačiatikybės vidinės įvairovės, visgi galima išskirti kai kurias jai būdingas ypatybes, kurios ją skiria nuo svarbiausių konkurentų – katalikų. Stačiatikiai laikosi Nikėjos tikėjimo išpažinimo, tik, kaip jau buvo minėta, iš jo pašalinti žodžiai „ir Sūnaus“. Pasak mokovų, dėl šių žodžių susidaro didžiulis skirtumas, tad katalikų bažnyčia juos pridėjo ir taip sukėlė problemų. Šiaip ar taip, žymus, bet netinkamai įvardytas stačiatikių profesorius dr. Aleksandras Romanas (*Alexander Roman*) rašė štai kaip (atkreipkite dėmesį į didžiąsias raides): „Stačiatikių Bažnyčia... tikėjimu pritaria Kristaus žodžiams, užrašytiems Evangelijoje, kad Tėvas yra Amžinas Trejybės Gyvybės Šaltinis, su Vienatiniu Sūnumi ir Šventąja Dvasia, kylančia iš Vieno Tėvo. Mes nežinome, kodėl Sū-

naus Vienatinumas ir Šventosios Dvasios Kilimas iš to paties Tėvo yra skirtingi dalykai, tik kad taip yra, ir tai atskiria du Asmenis." (Teiginys, kad mes nežinome, kaip Vienatinumas ir Kilimas iš Tėvo skiriasi, teologiškai atrodo abejotinas, bent jau dėl to, kad Marija dalyvavo Sūnaus prasidėjime drauge su Šventąja Dvasia, dėl to Dvasia turėjo būti prieš Prasidėjimą, nes jame dalyvavo, – galvoje tuoj pat gimsta įvairios panašios analogijos.)

Dar vienas skirtumas yra tas, kad Romos katalikai mišių liturgijoje vartoja „Įsikūnijimo formulę" (tai yra, švęsdami Eucharistiją taria: „Tai yra mano kūnas..."), o stačiatikiai tam pasitelkia visą kanoną – anamnezę, įsikūnijimo formulę, ir Šventosios Dvasios epiklezę (tai yra pasitelkimą ar kvietimą) – tai trunka daug ilgiau ir reikia sunaudoti kur kas daugiau smilkalų.

Šios konfesijos nesutaria ir dėl prigimtinės nuodėmės. Katalikai, sekdami Augustinu, mano, kad mes paveldėjome Adomo nuodėmę. Stačiatikiai tiki, kad paveldėjome tik nuodėmės pasekmes, t. y. mirtį. Kadangi šis skirtumas yra pernelyg nežymus – galiausiai visi esame pasmerkti mirti ir linkę į nuodėmę kaip Adomas, neatsižvelgiant į kitus „maloningos" dievybės pridėtus dalykus, kaip būtinybę prakaitu uždirbti duoną ir kančiose gimdyti vaikus, – vargu ar jis pakankamas schizmai sukelti, tačiau (juk tai religija) ją sukėlė.

Stačiatikiai nepripažįsta skaistyklos, aukščiausios popiežiaus valdžios ir teigia, kad jų bažnyčia senesnė už Romos katalikų bažnyčią, nes apaštalai Petras ir Paulius pirmiausia pamokslavo daugelyje Rytų vietų, o tik vėliau – Vakaruose, ir tai tik vienoje vietoje (Romoje). Be to, tariama popiežiaus viršenybė tarp patriarchų atsirado tik dėl to, kad Roma buvo ankstesnė iš dviejų imperijos sostinių (kita, žinoma, yra Konstantinopolis).

Taip pat skiriasi dviejų bažnyčių nuomonės apie Mergelę Mariją. Roma nusprendė „pašalinti" Mariją iš Adomo nuodėmės paveldėjimo linijos (tai įvyko vėlokai, tiksliau – 1854 m. popiežiaus Pijaus IX bule *Ineffabilis Deus*) – nuspręsta, kad ir ji buvo „nekaltai" pradėta, tačiau jos tobulumo ir nenuodėmingumo koncepcija, be abejonės, yra kur kas senesnė. Stačiatikiai mano, kad žmonija nepaveldėjo Adomo nuodėmės, taigi jiems ši doktrina yra beprasmė. Visgi stačiatikiai, kaip ir katalikai, garbina Mariją kaip „Dievo motiną", apdovanotą malonėmis.

Stačiatikiai didžiuojasi dvimatėmis ikonomis, kurios, esą, primena mums, jog savo pojūčiais negalime įsiskverbti į dangaus paslaptis, o katalikybė leidžia

kurti skulptūras. Romos katalikai bent iš dalies stengiasi apibrėžti ir ginti tikėjimą argumentais bei filosofija (pavyzdžiui, teigia, kad Dievo egzistavimą galima įrodyti), o stačiatikiai su džiaugsmu viską grindžia tikėjimu ir nemėgina suderinti tikėjimo ir sveiko proto ten, kurie jie vienas kitam prieštarauja (o taip yra beveik visur). „Stačiatikių bažnyčia (anot vieno žinovo) nesistengia logiškai ar moksliškai įrodyti to, kuo Kristus ragino tikėti savo sekėjus." Taip išvengiama daugelio rūpesčių.

Labai didelis skirtumas tarp šių dviejų konfesijų yra tai, kad stačiatikiai, atrodo, tiki, jog Kristus atidavė save kaip išpirką velniui, kuris turi galią mirčiai, – tai Jis padarė, kad visi galėtų išvengti mirties ir tapti kaip Dievas – įgyti Dievo prigimtį. Romos katalikai nemano, kad Dievo kūriniai taps dievais – jie tvirtina, kad Kristaus mirtis ir prisikėlimas buvo Adomo skolų apmokėjimas.

Stačiatikiai, atrodo, nešvenčia sekmadienių. Jų Eucharistijos duona, kitaip nei katalikų, yra rauginta, ir jie priima abiejų rūšių Komuniją (vyną ir duoną, ne tik duoną, kaip katalikai). Stačiatikių dvasininkai gali tuoktis ir želdina barzdas, o katalikų dvasininkai elgiasi atvirkščiai. Stačiatikiai meldžiasi, atsigręžę į rytus, o katalikai – žvelgdami bet kuria kryptimi. Katalikai keliauja į skaistyklą po mirties apsivalyti nuo nuodėmių, o stačiatikiai „mirusiųjų buveinėje" (Hade) laukia, kol suskambės paskutinysis trimitas ir jų sielos vėl susijungs su kūnais, kad būtų teisiami – tada dariusieji gera pateks į dangų, o dariusieji bloga ir netikintys – į pragarą, kuriame visą amžinybę bus kankinami ugnimi. (Taigi pragaras akivaizdžiai yra fizinė vieta, kurioje stovi labai didelė krosnis. Iki šiol jo neaptiko nei astronomai, nei geologai, tačiau galbūt jį sukurs visus mylinti dievybė, kai ateis laikas užkurti ugnį čia nutrenktiems nusidėjėliams.)

Stačiatikybės ypatybių yra kur kas daugiau, bet galbūt to, kas čia išdėstyta, jau pakanka, siekiant apibrėžti kai kuriuos stačiatikių tikėjimo principus, nors neabejotinai tarpusavio stačiatikių susiskaldymuose slypi ir daugiau skirtumų ne tik tarp jų pačių, bet ir su Roma.

Stačiatikių bažnyčia yra dar konservatyvesnė nei Romos katalikų, o jų nariai pasisako prieš paskutiniųjų Romos popiežių reformas, kurios lėmė dar didesnį atotrūkį tarp jų ir Romos. Skiriamasis stačiatikių bruožas yra prašmatni, ilgai trunkanti, mistiška, atsiduodanti smilkalais liturgija su gražiomis

giesmėmis ir apeiginiais apdarais. Stačiatikių bažnyčių pastatai dažnai išsiskiria aštriais špiliais ir daugybe ryškiai nudažytų svogūno formos kupolų, primenančių sceną iš baleto „Spragtukas“.

Žr.: KATALIKYBĖ, KRIKŠČIONYBĖ, PROTESTANTIZMAS, RELIGIJA

STANDARTINIS MODELIS

Nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos geriausia ir plačiausiai priimtina moksline teorija, aiškinančia fundamentaliąją materijos sandarą ir spinduliavimą, laikomas **standartinis modelis**, apibūdinantis elementariąsias daleles ir jėgas, kurios jas sujungia į atomus. Prie šios teorijos sukūrimo prisidėjo daug mokslininkų, tačiau svarbiausią jos, kaip modelio, formuluotę XX a. septintajame dešimtmetyje pateikė fizikai Stivenas Vainbergas (*Steven Weinberg*), Abdusas Salamas (*Abdus Salam*) ir Šeldonas Glašou (*Sheldon Glashow*). Pirmasis jų pasiūlė būdą, kaip sujungti elektromagnetines jėgas ir silpnąją branduolinę sąveiką į silpnąją elektrinę sąveiką, o šį apjungimą vėliau pagrindė teoriškai (teorija labiausiai susijusi su Piterio Higso (*Peter Higgs*) darbu, kuriame jis iškėlė Higso bozono hipotezę) – taip buvo paaiškinta, kaip elementariosios dalelės įgyja masę. Už šį reikšmingą darbą S. Vainbergui, A. Salamui ir Š. Glašou 1979 m. buvo įteikta Nobelio fizikos premija.

Standartinio modelio svarba slypi tame, kad juo siekiama paprasčiausiai ir taupiausiai aprašyti galimą bazinę materijos sandarą. Materialiosios tikrovės sandara veiksmingai suvokiama kaip sudaryta iš elementariųjų dalelių, kurios sąveikauja ir jungiasi tarpusavyje pagal matematiškai išreiškiamus dėsnius. Medžiagos dalelės gali tarpusavyje sąveikauti dėl jėgą pernešančių dalelių. Medžiagos dalelės vadinamos fermionais, jos skirstomos į dvi grupes. Pirmoji – protonų ir neutronų, kurie sudaro atomo branduolį, sudedamosios dalys – kvarkai, o antroji – leptonai: elektronai ir neutrinai.

Šios medžiagos dalelės tarpusavyje sąveikauja perduodamos jėgos daleles, įskaitant ir bozonus. Bozonai yra fotonai, gliuonai ir W bei Z dalelės. Tarpininkaujant fotonams, elektromagnetinė jėga sujungia elektros krūvį turinčias daleles, masyvūs W ir Z bozonai tarpininkauja silpnajai sąveikai, o masės ne-

turintys gliuonai sukuria stipriąją branduolinę sąveiką, kuri draugėn sujungia kvarkus.

Šiame modelyje iš elektros krūvį turinčių leptonų stabilūs yra tik elektronai – jų krūvis išlieka tas pats. Kiti leptonai (muonai ir tau-leptonai) suskyla nepaprastai greitai – vos per kelias sekundės dalis.

Svarbiausias elementas, reikalingas visoje šioje hipotetinėje materijos struktūroje, yra materijos dalelėms masę suteikianti dalelė. Visos kitos standartinio modelio elementariosios dalelės jau buvo nustatytos bandymais, tačiau ši svarbi ir reikalinga dalelė, ją aprašiusio fiziko vardu pavadinta Higso bozonu, (kuri, jei ji egzistuoja, turėtų būti tokia, kaip minėta), rašant šias eilutes dar nebuvo aptikta, nes norint sukurti tokią dalelę laboratorijos sąlygomis, reikalingas milžiniškas kiekis energijos. Higso bozono problema, be kita ko, sprendžiama CERN laboratorijoje Šveicarijoje, pasitelkiant Didįjį hadronų priešpriešinių srautų greitintuvą, kuriame galima panaudoti labai didelę energiją.

Svarbiausias vaidmuo standartiniame modelyje Higso bozonui tenka todėl, kad jis atsako į klausimus, iš kur leptonai ir kvarkai įgyja masę ir kaip susidaro skirtumas tarp masės neturinčių fotonų ir masyvių W ir Z bozonų. Higso bozono atradimas leis standartiniam modeliui dar tvirčiau pagrįsti per pusę amžiaus jau sukauptus šio modelio eksperimentinius įrodymus.

Standartinis modelis vis dar nebaigtas ir nebus baigtas, net ir eksperimentais aptikus Higso bozoną. Taip yra todėl, kad šis modelis nesiūlo būdo, kaip sujungti silpnąją ir stipriąją sąveiką su kita esmine gamtos jėga – gravitacija, bei dėl to, kad kiekybiniai teorijos parametrai, kurių yra apie dvidešimt, nėra išvesti iš fizikos dėsnių, bet turi būti patvirtinti bandymais. Bandymams suderinti gravitaciją su branduolinėmis jėgomis (kitaip tariant, sukurti kvantinę gravitacijos teoriją) postūmį suteikė iki šiol prieštaringai vertinama stygų teorija.

Viltis, kad atominės jėgos, kurios veikia mikroskopiniame gamtos lygmenyje, gali būti apjungtos su gamtoje dideliu mastu (netgi visuotinai) veikiančia gravitacija, ir tai leistų pasiūlyti Didžiąją vieningą teoriją (*Grand Unified Theory*, neoficialiai vadinamą GUT), grindžiama prielaida, kad gamta savo elementariausiame lygmenyje yra labai paprasta, apimanti tiktai keturias (o dabar, matematiškai apjungus silpnąją sąveiką ir elektromagnetines jėgas į silpnąją elektrinę jėgą, – tris) gamtos jėgas, kurios iš tiesų yra tik vienos mums

dar nežinomos svarbiausios jėgos atmainos. Ši prielaida gali būti pritaikoma visiems dalykams – turi būti tik vienos rūšies materija, iš kurios susidaro visa regima medžiagų įvairovė ir iš kurios kylanti viena pagrindinė jėga veikia visiškai skirtingais būdais.

Ši prielaida siekia ankstyviausius senovės Graikijos filosofus ikisokratikus, kurie kėlė hipotezę, kad yra viena visuotinė tikrovė, iš kurios susidaro visa regima gamtos įvairovė. Pavyzdžiui, mąstytojas iš Milo Talis (*Thales,* Θαλες), kuris sėkmingai skleidė savo mintis IV a. pr. Kr. viduryje, laikėsi požiūrio, kad vienintelė pagrindinė medžiaga yra vanduo, nes vanduo yra visur, jis būtinas gyvybei ir gali įgyti visas tris būsenas: skystąją, kietąją ir dujinę (sušąla į ledą, teka įprastoje temperatūroje, o užviręs išgaruoja). Jo mokinys Anaksimandras (*Anaximander,* Αναξιμανδρος) tą pagrindinę tikrovę vadino *apeironu* – ši sąvoka reiškia neapibrėžtą, begalinę, pirmapradę materiją, iš kurios gali kilti ir atsinaujinti begalinė daugybė dalykų. Jis buvo vienas iš mąstytojų ikisokratikų, kurie išskyrė specialią pagrindinę medžiagą – kai Anaksimenui (*Anaximenes,* Αναξιμανης) tai buvo oras, o Heraklitui – ugnis. Vėliau Demokritas ir Leukipas (*Leucippus,* Λευκιππος) teigė, kad tai yra atomai – nedalomos (tai reiškia ši sąvoka) dalelės. Jie pastebėjo, kad pradėjus rankose trupinti dirvožemį jį galima susmulkinti iki mažiausių dalelių, kurios galiausiai tampa nedalomos – *atomon*. Atomai egzistuoja tuštumoje, susijungdami bei atsiskirdami vieni nuo kitų, ir taip susidaro gamtos įvairovė.

Dabar mes žinome, kad atomai, deja, nėra nedalomi, o gali skilti ir sukelti katastrofišką sprogimą. Be to, pati idėja, kad gamta galiausiai sudaryta iš atomų, pasirodė esanti neteisinga. Atomai pasižymi tam tikra sandara, kurią galima aprašyti, kaip jau buvo minėta anksčiau, pasitelkus kvarkus, leptonus ir bozonus. Atsižvelgiant į tai, kad šis modelis turi daugybę aspektų ir sudedamųjų dalių, natūralu kelti prielaidą, jog yra ir gilesni jų sandaros lygmenys, turintys dar mažiau aspektų ir komponentų – ir taip toliau, kol vėl pasieksime nedalomą *atomon*. Tame slypi tikėjimas, troškimas, viltis ir tikslas atrasti Vieningąją medžiagą ir Vieningąją jėgą, o gal tiesiog Vienį.

Galite paklausti, kodėl negali būti septyniolika su puse jėgų ir aštuonios bei trys ketvirčiai medžiagų (ar bet koks kitas laisvai pasirinktas skaičius) – kodėl įsikibus laikomasi teiginio, kad yra tik po vieną iš jų ar apskritai tik viena? Kodėl mes siekiame didžiausio supaprastinimo? Atsakant į tai, viena mintis

gali būti tokia, kad sudėtingumas reiškia nestabilumą. Jei būtų septyniolika su puse arba aštuonios ir trys ketvirčiai medžiagos, jos galėtų virsti vienos kitomis arba integruotis, arba susikaupti, arba susimaišyti. (Ironiška, bet atrodo, kad pasaulyje tai vyksta visą laiką.)

Kita mintis skamba taip: jei ieškodami paprasčiausio galutinio paaiškinimo neaptiksite vieningo paprasčiausio lygmens, tačiau iš savo teorijų turėsite išbraukti *ad hoc* ir atsitiktines idėjas ir taip priartėsite prie tiesos. O tai yra gerai. Ši teorija susijusi su kita, Viljamui Okamui (*William of Ockham*) priskiriama idėja, kuri vadinama „Okamo skustuvu". Ji teigia, kad labiausiai tikėtina yra paprasčiausia teorija (jei kitos aplinkybės vienodos). Ši teorija nėra tokia jau visapusiškai teisinga – ji netaikoma istorijos ar moralės tyrimuose, politikoje. Visos šios mintys turėtų šiek tiek sukelti nerimo, nes teiginyje, kad tiesa gali būti sudėtinga, o ne paprasta, slypi užuomina, jog siekiant vieningumo, galima pamiršti sudėtingos „išvaizdos" priežastis.

Visgi ši mėgėjiška mintis negali sumenkinti standartinio modelio grožio ir jėgos – jis jau įrodė esąs sėkmingas ir patikimas, nes buvo gausiai patvirtintas bandymais ir pritaikytas. Atrodo, jog šis modelis taps bent jau svarbiu tarpiniu etapu kelyje, kuriuo žengiame, siekdami priartėti prie tiesos apie materialiosios tikrovės prigimtį.

Žr.: GAMTOS MOKSLAI, MOKSLO REVOLIUCIJOS, STYGŲ TEORIJA

STYGŲ TEORIJA

Fizika – fundamentalią materijos sandarą ir joje veikiančias jėgas tiriantis mokslas – yra įspūdingas žmogaus proto pasiekimas. Kiekviena pažinimo pakopa, leidžianti geriau suprasti fizinės tikrovės prigimtį, pritaikoma tam tikrose technologijose, kurios padeda pertvarkyti pasaulį ir žmogaus būtį jame. Kartkartėmis jos nedviprasmiškai pasitarnauja blogiui, pavyzdžiui, kuriant masinio naikinimo ginklus, bet kur kas dažniau išeina į gera, nes sukuriami tokie dalykai, kaip lėktuvai, kompiuteriai, MRT skeneriai, lazerio chirurgija ir daugelis kitų.

Elementariosios materijos sandaros tyrimai prasidėjo su I. Niutono traukos jėgos atradimu bei formulėmis, kuriomis jis aprašė judėjimą. Per kitus du

šimtmečius mokslininkams pavyko suprasti elektromagnetizmą ir aprašyti jį išimtinai matematinėmis priemonėmis. Tada – XIX amžiaus pabaigoje – daugelis fizikų manė, kad jų darbas jau atliktas ir ši mokslo šaka išsemta. Tačiau tuomet buvo atrastas elektronas ir atsivėrė visiškai nauja tyrimų sritis – atomo ir jį sudarančių elementariųjų dalelių sandara.

Pradžioje atomas buvo vaizduojamas kaip planetų sistema, t. y. sudarytas iš branduolio, kurį, savo ruožtu, sudaro protonai ir elektronai, ir aplink branduolį „orbitomis“ besisukančių elektronų. Buvo atrastos trys atomą sujungiančios jėgos: silpnoji ir stiprioji branduolinė sąveika bei elektromagnetinė jėga, kuri išlaiko elektronus orbitose. Dar smulkesnės dalelės, sudarančios minėtas atomo sudedamąsias dalis, skirstomos į dvi grupes – kvarkus ir leptonus. Kvarkai sudaro atomo branduolio dalis, o leptonai – elektronus ir neutrinus. Kvarkai turi tokias savybes, kaip „žavesys“, „spalva“ ir „viršutinis“, „apatinis“, kurios lemia jų tarpusavio sąveiką.

Toliau visos dalelės skirstomos į fermionus ir bozonus. Fermionai sudaro medžiagą, o bozonai tarp medžiagos dalelių perduoda jėgas. Vieną tašką vienu metu gali užimti tik vienas fermionas, kai vienu metu viename taške gali būti keli bozonai. Tai paaiškina, kodėl medžiaga yra kieta ir kodėl jėgos gali būti jaučiamos per kietąsias daleles ir jose.

Ši galinga teorija, kuri leidžia pažvelgti į subatominį pasaulį, vadinama „kvantine teorija“. Didžiausias galvosūkis kyla dėl to, kad kita didi fizikos teorija – A. Einšteino bendroji reliatyvumo teorija, kuri aprašo traukos, laiko ir erdvės prigimtį, atrodo, nedera su kvantine teorija. Taigi vienas iš didžiausių fizikos uždavinių yra suderinti šias dvi pagrindines teorijas ir atrasti vieningą, kuri leistų suderinti visuotinai veikiančią traukos jėgą su žiniomis apie jėgas, mikroskopiniame lygmenyje sujungiančias elementariąsias daleles į atomus. Pasirodė, kad tai padaryti nepaprastai sunku. Visgi viena iš perspektyviausių tai aiškinančių teorijų yra stygų teorija – pirmasis jos variantas buvo pasiūlytas XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje.

Stygų teorija postuluoja, kad egzistuoja virpančios, į stygas panašios gijos ir kilpos, kurių virpesiai sukelia gravitacijos reiškinį bei elementariąsias daleles. Stygų teorijos sėkmę lemia stebėtinas jos vieningumas. Visų pirma, ji teigia, kad egzistuoja devyni erdviniai matmenys, iš kurių šeši užraityti taip kruopščiai, kad yra nepastebimi. Antra, ji iškelia tam tikras kitas prielaidas, kad egzistuoja

nekintama foninė geometrija, ir kad kosmologinė konstanta – energijos laipsnis Visatoje, kuris, anot A. Einšteino, neutralizuoja Visatos masę – lygi nuliui.

Matematika, kurios reikia stygų ir jų elgesio aprašymui, yra labai graži, o stygas apibūdinantys dėsniai – elegantiški ir paprasti. Šie faktai drauge su tuo, kad teorija pretenduoja į vieningo aiškinimo „Gralį“ (supersimetrinis šios teorijos variantas apjungia visas materijos ir jėgų daleles – fermionus ir bozonus), rimtai leidžia manyti, kad ji gali būti teisinga.

Šiek tiek platesnė informacija leidžia pagrįsti šį teiginį. Reliatyvumo teorija atveria didžias įžvalgas apie Visatą ir pagrindžia kitas teorijas – Didžiojo sprogimo teoriją, galaktikų, žvaigždžių ir planetų evoliuciją, juodąsias skyles, gravitacijos lęšio efektą, planetų orbitų aiškinimą ir pan. Tačiau joje nėra vietos kvantinei teorijai – stambiu mastu Visata aiškinama, remiantis klasikiniais dėsniais. Dėl tos pačios priežasties kvantinė teorija puikiai tinka aprašyti mikroskopinio lygmens tikrovei, kurioje neatsižvelgiama į traukos jėgą. Jei pavyks atrasti būdą, kaip apjungti šias dvi teorijas, o tai beveik neabejotinai būtų trečioji, jas abi talpinanti teorija, tam reikėtų dalelės – gravitono – kuri perduotų traukos jėgą bei pasižymėtų kitomis savybėmis, t. y. neturėtų rimties masės, o jos sukinys būtų lygus dviem. Šios idėjos fizikoje buvo laikomasi gana ilgą laiką, tačiau ji buvo neapibrėžta, nes matematiškai nepavyko pridėti gravitono į esamą kvantų mišinį. Dalelės gali sąveikauti esant tarp jų nuliniam atstumui, tačiau bandymai šias savybes priskirti gravitonui (nes jos turėtų būti jam būdingos) baigdavosi tiesiog matematine nesąmone.

XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje įvykęs laimingas atsitiktinumas leido žengti žingsnį pirmyn. Iš pradžių stygos buvo pasiūlytos siekiant paaiškinti ryšį tarp hadronų – dalelių šeimos, kuriai priklauso protonai ir neutronai – sukinio ir masės. Bet ši idėja nebuvo itin tinkama, sėkmingesnė pasirodė esanti alternatyva, dar vadinama „kvantine chromodinamika“. Tačiau požiūris į daleles kaip į stygų sužadinimą leido įvesti nulinę rimties masę ir dviem lygų sukinį turinčią dalelę bei kelti prielaidą, kad sąveiką tarp dalelių galima išplėsti tokiu būdu, kuris leistų ją pagrįsti matematiškai. Tai buvo didis atradimas, o su juo susijusi šlovinga mintis buvo tai, kad galbūt stygų teorija ir yra taip ilgai ir tuščiai ieškota kvantinės gravitacijos teorija.

Tačiau kai kurie teoretikai reiškia rimtas abejones stygų teorija – labiausiai todėl, kad ji nėra visiškai suformuluota ir kad dar niekas nepasiūlė jos

svarbiausių dėsnių ir neapibrėžė pagrindinių formulių. Be to, jai būdinga tai, kas mokslinėje teorijoje gali būti blogiausia (nes šioje esminėje vietoje gimsta ir miršta mokslas) – stygų teorija nesiūlo prognozių, kurias būtų galima tiesiogiai patikrinti, nes galimų jos interpretacijų yra pernelyg daug. Iš tiesų, stygų teorijos šalininkai kalba apie milijardus galimų stygų „kraštovaizdžių". Šis faktas sužadino dar didesnį kritikų nerimą, ypač dėl to, kad kai kurie žymiausi stygų teorijos šalininkai pareiškė, jog šios teorijos nebūtina patvirtinti bandymais – jie teigė, kad ją įrodo absoliutus matematikos, kuria ši teorija išreiškiama, grožis.

Kiti stygų teorijos gynėjai taip pat remiasi antropiniu principu – grubiu teiginiu, kad esminės fizikos ir chemijos konstantos yra pritaikytos tam, kad būtų galima sukurti ir išlaikyti mūsų planetoje egzistuojančią gyvybę. Šį principą jie pateikia kaip išeitį iš sudėtingos padėties, kai nė vienas iš daugybės galimų teorijos variantų neatrodo esąs vienintelis teisingas.

Atsižvelgiant į fundamentaliosios fizikos ir akivaizdžią stygų teorijos, kurią minėta fizika apima, svarbą, su ja susijusių diskusijų ašimi turi būti patikrinamumo klausimas. Nes būtent jis kelia didžiausią susirūpinimą kritikams (žymiausias kritikas yra Li Smolinas (*Lee Smolin*), kuris pats dirbo prie stygų teorijos) – ši problema peržengia vienos teorijos ribas ir paliečia pačius mokslinės kultūros pagrindus. Net jei būtų galima sutikti, kad nėra vienintelės teisingos metodikos, kurią būtų galima pritaikyti visose mokslo šakose, vienas dalykas, kuris jungia visus gamtos mokslus, yra galimybė patikrinti teiginius ir patvirtinti jų esmės atitiktį. Drauge jie sudaro *sine qua non* (esminę sąlygą) tam, kad viskas būtų mokslo požiūriu tinkamai aprašyta.

Stygų teorijos patikrinimu galbūt būtų galima laikyti galimybę empiriniais tyrimais įrodyti, jog per Visatos istoriją šviesos greitis kito. Kita vertus, visa, kas rodo, kad bendrąją reliatyvumo teoriją gali tekti patikslinti, verčia abejoti pačia stygų teorija, nes ši grindžiama prielaida, jog bendroji reliatyvumo teorija yra teisinga.

Dar viena galimybė slypi tame, kad labai didele energija pasižymintys dalelių greitintuvai, tokie, kaip CERN Šveicarijoje, gali padėti atrasti šiuo metu žinomų dalelių „supersimetrines" partneres, ir tai suteiktų tam tikrą eksperimentinį stygų teorijų šeimos pagrindimą, kuriuo keliama hipotezė, kad kiekvienas bozonas turi „partnerį" – fermioną (šis teiginys apie poras vadinamas

supersimetrija). Šie dar neaptikti žinomų dalelių supersimetriniai partneriai būtų tokie masyvūs, kad jų negalima aptikti esamais eksperimentavimo būdais, – juos būtų galima sukurti tik ypač galingais greitintuvais.

Taigi galiausiai stygų teorija gali būti netiesiogiai patikrinama ir taip ji galės būti paneigta arba patvirtinta, net jei pati teorija teigia, kad ji neturėtų būti tiesiogiai vertinama bandymais.

Visgi Li Smolinas ir kiti stygų teoriją skeptiškai vertinantys fizikai pabrėžia, kad fizika turėtų pritarti bei skatinti ir daugybę kitų galimų požiūrių į svarbiausias penkias fundamentaliosios fizikos problemas, iš kurių tik vieną (vieningumo problemą) sprendžia stygų teorija. Pirmoji iš kitų problemų yra perprasti pačią kvantinę mechaniką, kurioje galybė neišspręstų galvosūkių ir anomalijų. Kvantų pasaulis yra keista vieta, o tai reiškia, kad dar turės būti atrastas fundamentalesnis paaiškinimas. Antroji problema – nustatyti, ar visos subatominio standartinio modelio dalelės ir jėgos dera, atsižvelgiant į platesnę teoriją, kuri apibūdina jas kaip gilesnės tikrovės apraiškas. Trečioji problema – paaiškinti, kodėl laisvųjų gamtos konstantų vertės (skaičiai, kurie, pavyzdžiui, išreiškia kvarkų masę arba atomą sujungiančių jėgų stiprumą) yra būtent tokios. Galiausiai, svarbu suvokti du mįslingus reiškinius – tai, kad naujausi astronomijos tyrimai, atrodo, patvirtino tamsiosios materijos ir tamsiosios energijos egzistavimą.

Metodai, kurie gali padėti susidoroti su kai kuriomis, o gal ir su visomis penkiomis šiomis didžiausiomis problemomis, apima kilpinę kvantinę gravitaciją, dvigubą specialųjį reliatyvumą ir modifikuotą I. Niutono dinamiką. Kitaip nei stygų teorija, visos šios teorijos yra tiesiogiai patikrinamos. Taigi, jei jos yra neteisingos, tai gali būti įrodyta, o tai irgi reiškia mokslo pažangą.

Kadangi patikrinamumo problema yra svarbiausias stygų teorijos kritikų keliamas klausimas, kai kurie iš jų šią teoriją nepalankiai lygina su kitais galimais metodais ir vadina greičiau metafizikos (pejoratyvine šios sąvokos prasme), o ne fizikos tyrimų objektu. Deja, kol kas niekas negali vienareikšmiškai to įvertinti.

Žr.: ANTROPINIS PRINCIPAS, FALSIFIKACIJA, GAMTOS MOKSLAI, KVANTINĖ MECHANIKA, RELIATYVUMAS, STANDARTINIS MODELIS

SUVAKARIETINIMAS (VESTERNIZACIJA)

Šimtmečiais, praėjusiais nuo naujųjų laikų pradžios, t. y. nuo XVII a. pradžios, Europos bei iš jos kilusių Šiaurės Amerikos ir kitų šalių turtas, galia ir įtaka pakeitė pasaulį. Plito mokslo, pramonės pažangos ir kapitalizmo įtaka, o kai kuriose vietovėse susikūrė tokios valdymo formos ir teisės sistemos, kurios, be abejonės, yra išskirtinis Vakarų pasiekimas.

Vieni šios įtakos plitimą lygino su Šviečiamojo amžiaus idėjų ir modernizacijos plitimu, kitiems Vakarų vertybės ir gyvenimo būdas atrodė esąs priešingas vietinėms vertybėms. Prievartos atspalvis, lydintis Vakarų religinį tikėjimą ir jo praktikavimą taip pat buvo neigiamas bruožas, tačiau kur kas labiau akivaizdi ypatybė buvo Vakarų gyvenimo būdo moralinis palaidumas, kurį išreiškė menkai prisidengusios moterys ir atvirai seksualinio turinio menas bei kino filmai. Todėl daugelis Vakarų įtaką suvokė kaip vakarietiškumo piršimą ar tradicinių vertybių nuvertinimą. Pirmasis požiūris pagimdė daugiausia nacionalizmu grįstą vakarietiško kolonializmo atmetimą, o antrasis ir toliau skatina priešiškumą Vakarams, ypač tarp musulmonų.

Daugelyje nevakarietiškų pasaulio dalių požiūris į vesternizaciją yra labai šizofreniškas. Pavyzdžiui, Kinija dėjo dideles pastangas, kad pavytų Vakarus pramonės išsivystymo srityje, pagal Amerikos modelį statydama dangoraižių miestus bei pritaikydama vakarietiškas civilines ir karines technologijas. Atrodo, kad tai nuoširdžiausia žavėjimosi Vakarais forma. Tačiau tuo pačiu metu Kinijos vadovai atmetė vakarietiškus politinius ir socialinius modelius, karčiai skųsdamiesi, kad Vakarų vyriausybės ir nevyriausybinės organizacijos kaltina juos (pavyzdžiui) demokratijos stoka ar plačiai paplitusiais žmogaus teisių pažeidimais. Šiuo atveju kinai remiasi Vakarų siekiu primesti Kinijai svetimas vakarietiškas vertybes. Tačiau susidaręs prieštaravimas yra akivaizdus.

Jis tampa dar didesnis, atsiminus, jog (dar vienas susijęs pavyzdys) Jungtinių Tautų Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, kurią Kinija ir kai kurios trečiojo pasaulio šalys dabar laiko nepagrįstu ir provokuojančiu „Vakarų apšvietos“ piršimu, buvo sudaryta viso pasaulio atstovų (taip pat ir iš Libano bei Kinijos) ir pradžioje su didesne euforija buvo priimama vadinamųjų trečiojo pasaulio šalių, o ne galingiausių Vakarų valstybių, kurios Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją laikė kliūtimi jų veiklai kolonijose ir įtakos zonose.

Visgi daugelis Vakarų įtakos aspektų nevakarietiškose šalyse ir toliau mielai priimami. Tai rodo globaliosios migracijos srautai, nukreipti į Vakarų šalis, kurios laikomos trokštamomis, žavinčiomis ir teikiančiomis daugiau galimybių bei siūlančiomis kur kas geresnį gyvenimą nei daugelis nevakarietiškų šalių. Vakarų įtaka taip pat kelia teisėtą susirūpinimą dėl jos ne tokių griežtų nuostatų, kalbant apie žalą, aplinkos būklės blogėjimą ir apmaudą kitose pasaulio šalyse.

Tokį pasipiktinimą gali sukelti konkreti priežastis. Pavyzdžiui, kai ne Amerikos miestų pagrindines gatves užėmė *McDonald's* mėsainių ir *Coca-cola* reklama – ji tapo visuotinai matoma išraiška to, kaip į atitinkamas šalis veržiasi Amerikos pinigai ir galia, su savimi nešdami ir priklausomybę nuo amerikietiškų taisyklių, žinių bei patirties. Amerikietiškąjį kapitalizmo ir politinės sistemos modelius imta vertinti kaip kainą už suteikiamą pagalbą, apsaugą, karinę techniką ir kitokią naudą.

Greta kitų pasipiktinimą sukėlusių regimų vesternizacijos pasireiškimų buvo ir globalių Vakarų bendrovių veiklos pasekmės – šios bendrovės ieškojo pigesnės darbo jėgos ir gamtos išteklių, kuriuos galėtų išnaudoti. Kartkartėmis tokius išteklius jos eksploatuodavo atvirose kasyklose ar kitais aplinkai kenksmingais būdais. Nors dabar tarptautinės bendrovės ėmė elgtis kur kas atsakingiau ir jautriau, jų veikla jau paliko nemažai nuviltų širdžių ir pasipiktinusių protų.

Teigiamą vesternizacijos pusę išreiškia Vakarų medicina, švietimas, technologijos, komunikacijos ir patirtis. Švarus vanduo, aklumo ir parazitų sukeliamų ligų gydymas, kova su maliarija, pagalba maistu ir finansinė pagalba krizės metu bei kiti būdai, kuriais Vakarai savo ištekliais padeda ir suteikia naujų galimybių įvairioms pasaulio dalims, dar tik besistengiančioms išnaudoti savo potencialą, liudija pažangos sėkmę. Pasaulyje, kurį suformavo kelių pastarųjų šimtmečių istorija, – atsižvelgiant ir į smurtu paženklintas nesėkmes, kurios taip pat su tuo susijusios, – Vakarietiškų dalykų plitimas po pasaulį visomis kryptimis atnešė ir daug gero, ir daug blogo. Visgi beveik tvirtai galima teigti, kad gero yra daugiau.

Žr.: GLOBALIZACIJA, KAPITALIZMAS, VARTOTOJIŠKUMAS

ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS

Šviečiamasis amžius – tai XVIII a. Europoje ir Šiaurės Amerikoje kilęs minties judėjimas, kuris pabrėžė pasitikėjimą protu, iškėlė asmens laisvės ir teisių idėjas, gynė mokslinį požiūrį į socialines ir politines problemas, skatino patį mokslą bei priešinosi absoliutinei monarchijai, organizuotai religijai, prietarams ir dvasininkijai, kuriuos laikė kliūtimis žmonijos pažangai. Šviečiamojo amžiaus dvasią išreiškia šie žodžiai: teisės, tolerancija, minties laisvė, mokslas ir „visuomeninė sutartis“, kuri turėtų sudaryti politinės visuomenės pagrindą.

Istorijos požiūriu galbūt tiksliau būtų teigti, kad Šviečiamasis amžius apima visą laikotarpį nuo XVI a. prasidėjusios Reformacijos iki šių dienų, nepaisant jo vingių, stabtelėjimų ir įvairių aršių prieš Šviečiamojo amžiaus idėjas nukreiptų judėjimų, nes mokslo įsivyravimas ir absoliutizmo (kaip valdymo formos) bei religijos hegemonijos žmonių mąstyme nykimas tapo svarbiais veiksniais, padėjusiais sukurti šiuolaikinį gyvenimo būdą ir tokias visuomenės sąlygas, kurios padėjo iškilti pažangioms Vakarų pasaulio liberaliosios demokratijos šalims.

Svarbiausias Šviečiamąjį amžių paskatinęs veiksnys buvo dviejų anglų – Izaoko Niutono ir Džono Loko darbų įtaka prancūzų mąstymui. Paveikti šių mąstytojų, Prancūzijos filosofai Denisas Didro (*Denis Diderot*), Žanas Leronas Dalamberas (*Jean le Rond d'Alembert*) ir Fransua Mari Arujė (*Francois-Marie Arouet*), geriau žinomas Voltero slapyvardžiu, ėmėsi didžių projektų, siekdami proto šviesoje pakeisti pasaulį.

Klasikinį Šviečiamojo amžiaus sąvokos apibrėžimą šiame istoriniame kontekste galima aptikti esė „Kas yra Šviečiamasis amžius?“ (*What is Enlightenment?*), kurią 1784 m. parašė vienas žymiausių šio judėjimo atstovų Imanuelis Kantas. Jis rašė: „Šviečiamasis amžius – tai žmogaus išsilaisvinimas iš jo paties pasirinkto nebrandumo. Nebrandumas – tai nesugebėjimas be kieno nors kito vadovavimo naudotis savo protu. Nebrandumas pačių pasirenkamas tada, kai jį lemia ne menkas supratimas, bet nepakankamas ryžtas priimti sprendimus ir trūkstama drąsa naudotis protu be kieno nors kito vadovavimo. „*Sapere aude* (išdrįskite žinoti – vert. past.) – išdrįskite vadovautis savo supratimu!“ – tai Šviečiamojo amžiaus šūkis. Tačiau nei I. Kantas, nei jo amžininkai nemanė, kad jiems jau pavyko tai pasiekti. Greičiau jie vylėsi, kad judėdami

teisinga kryptimi daro pažangą. I. Kantas pastebėjo: „Atsakymas į klausimą „Ar mes dabar gyvename apšviestame amžiuje?“ yra „Ne, bet mes gyvename Šviečiamajame amžiuje.“

Proto nebrandumą apibūdindamas kaip būseną, kuriai reikalingas kito asmens vadovavimas, I. Kantas akivaizdžiai pasisakė prieš institucijas, siekiančias išlaikyti viešpatavimą žmogaus protui. Kad protas subręstų, jam reikia laisvės, tačiau, anot I. Kanto, šios laisvės trūksta kiekviename gyvenimo aspekte: „Apšvietai nereikia nieko, išskyrus laisvę. O laisvė, atitinkamai, yra mažiausia blogybė iš visų – laisvė visais klausimais viešai remtis protu. Bet aš iš visų pusių girdžiu: „Nesiginčyk!“ Pareigūnas sako: „Nesiginčyk – treniruokis!“ Mokesčių rinkėjas sako: „Nesiginčyk – mokėk!“ Pastorius sako: „Nesiginčyk – tikėk!“

Be abejonės, vienas reikšmingiausių Šviečiamojo amžiaus darbų yra D. Didro ir Ž. M. Dalambero sudaryta Enciklopedija. Vienas iš svarbiausių šio darbo tikslų buvo išlaisvinti žmogaus protą iš religijos varžtų. „Veltui, o prietarų verge, – sakė Gamta Žmonijai Didro veikale „Papildomos pastabos Bugenvilio kelionei“ (*Supplement to Bougainville's Voyage*) – tu sieki laimės už mano suteikto pasaulio ribų. Išdrįsk nusimesti religijos jungą... Išnagrinėk visų laikų ir visų tautų istoriją ir pamatysi, kad žmonės visada laikėsi vieno iš trijų kodeksų: gamtos, visuomenės arba religijos. Ir visada buvo priversti bent vieną iš jų pažeisti, nes tarp jų neįmanoma siekti darnos.“ Dėl to, pasak Didro, nė viena asmenybė niekada vienu metu nebuvo „tikras žmogus, tikras pilietis, tikras tikintysis“.

Nors mėginimas išlaisvinti protą iš religijos hegemonijos buvo labai svarbus, jis buvo ne vienintelis švietėjų rūpestis, o greičiau išeities taškas, skatinantis kiekvieną žmogų mąstyti, pasitikėti protu ir taikyti mokslo pamokas kaip gaires, kuriant geresnį gyvenimą ir geresnę visuomenę. Šviečiamojo amžiaus tikslas atitinkamai buvo kūrybiškos ir reformatoriškos pastangos, grindžiamos laisvės idėja.

Šviečiamojo amžiaus idėjos, žinoma, visuomet turėjo ir gerbėjų, ir priešininkų – arba pernelyg entuziastingų, arba pernelyg įniršusių. Joms prieštaravo ir tie kritikai, kurie kaltino Šviečiamąjį amžių dėl Robespjero, nacizmo ir stalinizmo vykdyto teroro. Tačiau iš tiesų siaubingiausius žmonijos istorijos momentus, pradedant Prancūzijos revoliucija, daugiausia įkvėpė Šviečiamajam amžiui priešingos idėjos. Jei Šviečiamojo amžiaus mąstytojai pasisakė už atski-

ro asmens autonomiją, žmogaus teises (drauge paėmus tai reiškia pliuralistinę visuomenę) ir proto bei mokslo viršenybę, įvairiausi tam prieštaraujantys judėjimai teigė visiškai kitokius dalykus. Tarp jų galima paminėti ir romantizmą, kurio viena atšaka šlovino nacionalizmą, rasizmą ir karą, ir totalitarizmą, kuris bandė atgaivinti absoliučią monarcho ar bažnyčios valdžią. Tragiškus šių idėjų padarinius mes visi pernelyg gerai žinome.

Matome, kad įvairūs Šviečiamojo amžiaus idėjoms prieštaraujantys judėjimai šių dienų istorijai turėjo beveik tokią pat reikšmę kaip ir pats Šviečiamasis amžius. Šiomis dienomis minėtoms Šviečiamojo amžiaus idėjoms prieštarauja tie asmenys, kurie nepritaria religijos ir politikos *status quo*. Dar labiau joms priešinosi tie, kurie tiesiogiai patyrė tikruosius šių pasekmių vaisius XIX–XX a. Taigi Šviečiamasis amžius kaltinamas dėl Prancūzijos revoliucijos kraštutinumų, kuriuos, esą, lėmė romantizmo atsakas į Šviečiamojo amžiaus racionalizmą ir formalizmą, ir jis laikomas svarbiausiu fašizmo ir stalinizmo šaltiniu. Tarp prieštaraujančių buvo netgi tie, kurie – šį kartą teisingai – pripažino, kad Šviečiamojo amžiaus idėjos paskatino „liberalias vertybes“, ir kurie mano, kad tai yra blogas dalykas (visų pirma, tai konservatyvūs amerikiečiai, kuriems apibūdinimas „liberalus“ yra menkinantis, nes, anot jų, kelia grėsmę „šeimos vertybėms“, laisvai rinkai ir teisei turėti ginklą). Ir, žinoma, *bete noire* („juodžiausia neapykanta“ – vert. past.) liejasi iš tų, kurie šiose idėjose įžvelgia iššūkį tiems dalykams, kuriuos laiko svarbiausiais žmogaus dvasiai, siekiančiai to, kas mistiška, nenusakoma, didinga ir dieviška.

Pirmuosius Šviečiamojo amžiaus oponentus galima suskirstyti į dvi plačias grupes: tuos, kuriuos dabar pavadinsime dešiniaisiais politikais (pradedant nuo dvasininkų ir baigiant mąstytojais, tokiais, kaip Edmundas Berkas (*Edmund Burke*) ir Žozefas de Mestras (*Joseph de Maistre*), ir tuos, kuriuos pavadinsime romantikais – jiems vaizduotė, gamta ir emocijos yra kur kas svarbesnės nei tai, ką jie vadino redukciniu ir mechanistiniu Šviečiamojo amžiaus racionalizmu.

E. Berkas tvirtino, kad Šviečiamojo amžiaus kova prieš tradicijas ir religiją, kurios, anot jo, yra teisėtumo šaltiniai ir politikos, ir moralės srityse, tiesiogiai nulėmė visą Prancūzijos revoliucijos blogį. Jis atkakliai prieštaravo Šviečiamojo amžiaus teiginiui, kad svarbiausias politinės valdžios šaltinis yra žmonės. Šviečiamojo amžiaus filosofams ši idėja buvo tiesiog akivaizdi, ir ji

pasitvirtino (nepaisant E. Berko ir vėlesnių konservatorių ir reakcionierių prieštaravimų) – tapo šių dienų Vakarų liberaliosios demokratijos pamatu. Tačiau XVIII amžiuje žodis „demokratija“ buvo siaubingų įvykių sinonimas, o „liaudis“ suvokiama kaip linkusi į anarchiją ir pavojinga masė.

Romantikai Šviečiamojo amžiaus paramą mokslui suvokė kaip teiginį, kad mokslo pažanga yra vienintelė pažangos rūšis ir kad istoriją bei žmogiškąją patirtį galima suprasti tik mechanistiniu, o gal netgi deterministiniu požiūriu. Tuo remdamiesi, romantikai emocijas kėlė aukščiau proto ir aukštino subjektyvumą, vizijas, asmeniškumus ir neracionalumą. Nuotaikas ir aistras jie laikė tiesos šaltiniu ir liaupsino tokią patirtį, kaip aistringas žmogaus atsakas į gamtos grožį. Tam tikra prasme tai skamba keistai, nes Šviečiamojo amžiaus idėjos tiesiogiai kilo iš klasikinio susižavėjimo tvarka, pusiausvyra ir harmonija muzikoje, architektūroje, dailėje ir poezijoje. Tai taikoma estetikai, tačiau visos jos neaprėpia. Romantizmas sąmoningai gretino šią estetiką su kitokia, žavėdamasis spontaniškumu ir įvairove bei tikėdamas, kad emocijos atvers geresnius grožio ir tobulumo principus nei protas.

Žinoma, niekas nenorėtų atsisakyti geriausios Šviečiamojo amžiaus ir romantizmo palikimo dalies. Tačiau verta pabrėžti, kad nekritiškas romantizmo idėjų priėmimas padėjo išlikti daugeliui tradicinių prietarų, kuriuos Šviečiamasis amžius siekė išnaikinti (pvz., religinius prietarus).

Svarbiausias klausimas, kuris sudarė diskusijų dėl Šviečiamojo amžiaus vertybių šerdį, buvo proto vaidmuo kuriant gyvenimo gerovę. Šviečiamojo amžiaus požiūrį trumpai galima išreikšti žymiuoju Sokrato posakiu: „Neapmąstyto gyvenimo gyventi neverta.“ Viena svarbiausių šios proto išaukštinimo idėjos priešininkių yra religija, kuri teigia, kad apreiškimas – mistinės patirties forma – arba Šventasis Raštas – perteikia už žmogaus patirties ribų slypinčias tiesas, kurių kitaip patirti neįmanoma. Kitas priešininkas yra reliatyvizmas, kuris teigia, kad visos tiesos, požiūriai ir mąstymo būdai yra pagrįsti, net jeigu jie vieni kitiems prieštarauja.

Šviečiamojo amžiaus mąstytojai, priešingai, teigė, kad protas, nepaisant jo trūkumų, yra vienintelis teisėtas žinių šaltinis. Jie gerai suprato, kad protas yra netobulas ir ribotas, tad juo turi būti naudojamasi atsakingai ir atidžiai. Atsiminkime kad ir Voltero satyrą apie pernelyg didelį racionalisto dr. Pan-

gloso (*Pangloss*) optimizmą apysakoje „Kandidas“ *(Candide)* bei proto kritiką, kurią išsakė tokie žymūs Šviečiamojo amžiaus protai, kaip Imanuelis Kantas ir Deividas Hjumas.

Vėlesnė Šviečiamojo amžiaus kritika iliustruoja, kaip kritikai nepritarė optimistinėms jo idėjoms ir tikėjimui pažanga. Maksas Horkhaimeris (*Max Horkheimer*) ir Teodoras Adornas (*Theodor Adorno*) savo veikalą „Apšvietos dialektika“ *(Dialektik der Aufklärung)* pradeda kaip pokalbį Niujorko virtuvėje sunkiausiomis Antrojo pasaulinio karo dienomis. Šiame darbe jie teigia, kad Šviečiamojo amžiaus idėjos ir principai pasikeitė ir tapo priešingais. Šviečiamasis amžius gyrė asmens laisvę, tačiau ji tapo ekonominės vergovės forma. Mokslas buvo iškeliamas kaip racionali alternatyva religijai, tačiau pats „scientizmas“ perėmė išgelbėjimo mitą, žadėdamas, kad mokslas pajėgs viską paaiškinti ir išspręsti – taigi tiesiog pakeitė religiją ir lėmė tokią pačią žalingą įtaką.

Šiuos išpuolius prieš mokslinį racionalizmą M. Horkhaimeris ir T. Adornas laikė svarbiausiu argumentu, nes, anot jų, Antrojo pasaulinio karo baisumai, kuriuos jie matė savo akimis, ir yra šios žalingos grėsmės išraiška. XVIII a. filosofai tikėjo, kad mokslo objektyvumas ir pragmatiškumas padės puoselėti laisvę ir toleranciją. M. Horkhaimeris ir T. Adornas teigė, kad mokslo racionalumui būdinga savita dinamika, kuri palaipsniui verčia jį gręžtis nuo pažangą paskatinusių vertybių. Buvęs ginklu, nukreiptu prieš represijas, mokslas tampa represijų įrankiu. Užliūliuota svajonių apie pažangą, apgirtusi nuo sėkmės, pergalingai viešpataudama gamtai, svarbiausia Šviečiamojo amžiaus puošmena – mokslinis racionalumas – tapo košmaru, o tai, ką jis siekė sunaikinti, atgimė naujomis pačiomis blogiausiomis formomis, pati baisiausia iš kurių, anot M. Horkhaimerio ir T. Adorno, yra fašizmas.

M. Horkhaimerio ir T. Adorno pateikta analizė turėjo didelę įtaką Frankfurto mokyklai – čia ji buvo išsamiai nagrinėjama po Antrojo pasaulinio karo. Tačiau ji neišlaikė kritikos. Šie mąstytojai manė, kad mokslo viršenybės prieš gamtą idėja įkvėps totalitarizmo viešpatavimo žmonėms idėją – o viešpataus tie, kurių rankose yra ekonominės ir politinės galios svertai, sukurti Šviečiamojo amžiaus paskatintos materialinės pažangos. Jie teigė, kad „instrumentinis racionalizmas“ virto „biurokratine valdymo forma“, o blogiausia jos išraiška tapo nacizmas.

Visgi šio teiginio nepagrįstumas yra akivaizdus. Nacizmo galia rėmėsi valstiečiais ir smulkiąja buržuazija – šie žmonės labiausiai baiminosi kapita-

lizmo galios stiprėjimo. M. Horkhaimeris ir T. Adornas neteisingai nustatė tikrąjį naujosios priespaudos šaltinį – tai buvo palikuonys žmonių, kurie, jei galima taip pasakyti, daug prarado dėl Šviečiamojo amžiaus, todėl reagavo priešiškai – paprastai tariant, reakcionieriai. Jei naciai būtų gyvenę XVIII a., jie būtų gynę absoliutinio valdymo formą, o ne „instrumentinį racionalizmą“, kuris pasireiškė sekuliarios demokratijos siekiu. Taip pat būtų elgęsis ir stalinizmas, kurį M. Horkhaimeris ir T. Adornas vertino ne taip griežtai, nors, remiantis jų pačių argumentais, stalinizmas turėjo būti ne mažiau smerkiamas.

M. Horkhaimeris ir T. Adornas buvo ne pirmieji, tačiau ir ne paskutinieji Šviečiamojo amžiaus kritikai. Postmodernizmas atmetė svarbiausias Šviečiamojo amžiaus „didžiųjų naratyvų“ prielaidas ir institucionalizavimo opoziciją Šviečiamajam amžiui, įkūnytą pačioje daugumos religijų ir kai kurių išlikusių politinių pažiūrų prigimtyje. Tačiau ginant Šviečiamojo amžiaus priežastis, prielaidos, atrodo, išlieka tos pačios.

Tai, ką šiandien žmonės vadina „Šviečiamojo amžiaus vertybėmis“, – yra atnaujintas ir šiek tiek idealizuotas (tačiau vis dar aktualus ir patraukus) Šviečiamojo XVIII amžiaus įkūnytų idėjų variantas. Jas galima išvardyti kaip tam tikrų įsipareigojimų rinkinį – įsipareigojimus pliuralizmui, savarankiškumui, demokratijai, teisinei valstybei, tolerancijai, mokslui, protui, sekuliarizmui, lygybei, humanistinei etikai, švietimui bei žmogaus teisių ir pilietinių laisvių skatinimui ir apsaugai. Nė viena iš šių idėjų nėra tiesiog abstrakcija – jos iš esmės keičia žmonių gyvenimą. Pakanka palyginti paprasto vyro ar moters gyvenimą šių dienų Vakarų pasaulio šalyje su jų protėvių gyvenimu prieš tris šimtus metų ar su daugelio jų amžininkų gyvenimu besivystančiose šalyse, ypač tose, kuriose didžiausią įtaką žmonių gyvenimui vis dar daro religija. Paveikus Šviečiamojo amžiaus idėjų įkūnijimas istorijoje akivaizdžiai matomas – jų rezultatai aiškūs ir sveikintini.

Žr.: HUMANIZMAS, LAISVĖ, LYGYBĖ, ROMANTIZMAS, ŠVIETIMAS, TEISĖ, ŽMOGAUS TEISĖS

ŠVIETIMAS

Svarbiausias šių dienų **švietimo** tikslas yra suteikti jaunimui tokį raštingumą bei sugebėjimą skaičiuoti ir tiek svarbiausių žinių, kad sulaukus brandos jų pakaktų darbui bei dalyvavimui sudėtingos šiuolaikinės visuomenės gyvenime. Švietimas – tai atsakas į šiuolaikinio gyvenimo iššūkius, kai raštingumo ir gebėjimo skaičiuoti įgūdžiai tam tikrais atvejais tampa kur kas svarbesni už, pavyzdžiui, išsamias literatūros ar istorijos studijas (nors, žinoma, ne svarbesni nei minėtų disciplinų turinys). Taigi visuomenės poreikiai valstybiniam švietimui nustato tokius reikalavimus, kad mokslus baigę jaunuoliai galėtų aktyviai ir sėkmingai dalyvauti ekonominiame ir socialiniame jos gyvenime.

Būtent dėl to šiuolaikinis išsilavinimas tam tikra prasme yra dalinis. Norėdami suprasti, kodėl taip yra, atkreipkite dėmesį į skirtumus tarp šiomis dienomis ir Antikos pasaulyje vyravusios švietimo sampratos. Tiesa, ir dabar pasitaiko švietimo įstaigų, kurios deda visas pastangas, kad švietimo ribotumas būtų kuo labiau sumažintas – kai kurios privačios mokyklos ir didieji universitetai puoselėja klasikinio išsilavinimo idėją, mėgindami į šiuolaikines mokymo programas įtraukti bent kai kuriuos tokio išsilavinimo aspektus. Minėtą švietimo sampratų skirtumą gali paaiškinti patys senovės graikai, kurie atskyrė prekybos ir amatų mokymą, apibūdindami jį kaip profesinį, o „tikrąjį“ išsilavinimą suvokė kaip procesą, kurio metu jaunuolis raginamas ir įgalinamas keisti charakterį, ugdyti moralines vertybes bei, Aristotelio žodžiais tariant, išmoksta „kilniai leisti laisvalaikį“.

Toks elito atstovų požiūris į švietimą lėmė ir tai, kad kai kurie žmonės ėmė manyti, jog darbas prekybos ir gamybos srityse žemina išsilavinusio žmogaus orumą – šis neišmintingas ir ribotas požiūris, deja, pernelyg dažnai sutinkamas ir šiais laikais. Akivaizdu, kad abudu švietimo aspektai yra svarbūs ir tarpusavyje suderinami, nors kai kurie tyrėjai įžvelgia problemą, kad šiuo metu pernelyg sureikšminama praktinė išsilavinimo kryptis.

Įsitikinimas, kad išsilavinimas yra tai, ką žmogus turi pereiti maždaug nuo penkerių iki dvidešimties metų amžiaus ir vėliau kartkartėmis patirti savo darbo vietoje, t. y. kad išsilavinimas – tai tam tikras trumpalaikis reiškinys, vadinamas mokymusi ir kvalifikacijos kėlimu, – užkerta kelią požiūriui, jog mokymasis turi būti vienas iš svarbiausių visam žmogaus gyvenimui būdingų bruožų. Šį teiginį

grindžia daugybė priežasčių. Svarbiausia iš jų yra etinis požiūris – mes patys privalome stengtis įgyti informacijos bei žinių ir išmokti analizuoti tai, kas vyksta pasaulyje. Tik tada pajėgsime aptarinėti tai diskusijose bei dalyvauti, priimant su mūsų gyvenimu ir visuomene susijusius sprendimus.

Kiekvienas yra patyręs, kaip mokoma mokykloje, o daugelis susipažinę ir su universitetiniu išsilavinimu. Daugiausia dėl to, kalbant apie švietimą, galvoje paprastai iškyla mokyklų, žaidimo aikštelių, mokytojų, klasių, egzaminų ir panašūs vaizdiniai – ši idėjų visuma ima šmėkščioti prieš akis, mąstant apie tai, ką apima sąvoka „švietimas“. Todėl tik nedaugelis prisimena (ar dažnai apie tai pagalvoja) išsilavinimą, kurį teikia literatūra, filmai, televizija, teatrai, muziejai, meno galerijos, kelionės, bendravimas su kitais žmonėmis darbe bei socialiniame gyvenime ir apskritai pati gyvenimo patirtis. Be to, daugelis šių kitų šaltinių nelaiko išsilavinimo šaltiniais, padedančiais ugdyti emocijas, jausmus ir požiūrį.

Tačiau vos pradėjus mąstyti plačiau, galima įžvelgti, kad visas pasaulis yra universitetas, teikiantis daug galimybių ugdyti imlų protą. Geriausios mokyklos ir universitetai išnaudoja šias papildomas ir platesnes mokymo galimybes – platesnį požiūrį padeda ugdyti mokinių apsilankymai miesto muziejuose, dieniniuose spektakliuose, iš dalies – kelionės į užsienį. Tačiau išsilavinimo gilinimo galimybės slypi ir kiekvieno bet kokio amžiaus asmens kasdienybėje – tai vaisius, kurį tereikia nuraškyti.

Visame pasaulyje beveik trečdalis pradinio mokyklinio amžiaus vaikų nelanko mokyklos. Pagrindinio ir vidurinio mokymo amžiaus grupėse taip pat palaipsniui daugėja galimybės mokytis neturinčių vaikų. Taigi tik kur kas mažiau nei pusė pasaulio gyventojų, daugiausia gyvenančių silpnai išsivysčiusiose pasaulio šalyse (šis ryšys abipusis ir akivaizdus), yra įgiję viduriniam išsilavinimui (pagal amerikietiškąją sistemą) prilyginamą išsilavinimą. Greta nesuskaičiuojamos daugybės prarastų galimybių ir iššvaistytų talentų (kiek daug kaimuose sutiktume hempdenų (*R. Hampden*), kiek daug – negarbingai nutildytų miltonų (*J. Milton*)?), išsilavinimo stoka taip pat iš dalies paaiškina atkaklų religijos ir prietarų, dažnai įgyjančių reakcingą, o kartkartėmis net pavojingą formą, gyvavimą. Tai iliustruoja tiesa, slypinti šiame tik iš dalies šmaikščiame posakyje: „Jei manote, kad išsilavinimas yra brangus, įvertinkite nežinojimo kainą.“

Švietimo teorijos, bandymai sudaryti tinkamas mokymo programas, eksperimentai su metodais, palengvinančiais skaičiavimą ir skaitymą, mokytojų mokymo tikslai ir metodai, mokyklų sistemos finansavimas ir brangios mokslinių tyrimų pagrindu veikiančios aukštojo mokslo įstaigos – visa tai yra ilgus metus netylančių švietimo srities diskusijų temos. Tačiau jau nebėra bendruomenės ar visuomenės, kurios atmestų mintį, jog išsilavinimas yra geras ir būtinas dalykas... na, nebent tolimos Amazonės ar Papua Naujosios Gvinėjos gentys, kurių tradicinis gyvenimo būdas kitaip išsprendžia jų švietimo poreikius.

Išsivysčiusiose šalyse švietimas turi patenkinti vis įvairesnius specializuotus poreikius. Vienas iš dalykų, kuris riboja platų liberalaus išsilavinimo (*artes liberales*) pritaikymą, yra tai, kad toks mokymo modelis pabrėžia asmens, o ne būsimo darbuotojo svarbą. Šiuolaikiniame pasaulyje labai svarbūs matematikos ir gamtos mokslai, bet neturėtų būti užmiršta ir literatūra ar istorija. Asmenys, kurie studijuoja pirmuosius dalykus, parengiami darbo pasauliui, o antrųjų dalykų studijos padeda spręsti asmeninius, socialinius ir politinius gyvenimo poreikius. Atskirai paėmus, nė vieno iš šių mokslų nepakanka, nors antruosius mokslus galima studijuoti ir turtingoje atogrąžų saloje. Susirūpinimą kelia tai, kad standartinis švietimas menkina šių mokslų vertę, nors būtent jie sudaro civilizuoto žmogaus egzistencijos pamatus.

Žr.: CIVILIZACIJA, DORYBIŲ ETIKA, ESPISTEMOLOGIJA, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, ŽODŽIO LAISVĖ

TAPATYBĖ

Vienas iš svarbiausių dalykų, kuris ir jungia, ir skiria žmones, yra **tapatybės** pojūtis – įprastais atvejais tai gali būti religinė arba tautinė tapatybė, arba tikros mažumos nario tapatybė, kai asmuo dėl vienų ar kitų priežasčių jaučiasi atskirtas nuo jį ar ją supančios daugumos. Taip tautinių arba seksualinių mažumų atstovai gali jausti, kad jie skiriasi nuo daugelio juos supančių asmenų, ir tai, kas juos identifikuoja ir išskiria, užtikrina stiprus ryšius su kitais tokios pat tapatybės asmenimis.

Pasaulyje stiprėjant globalizacijai, o atskirose šalyse įsivyraujant kosmopolitinėms nuotaikoms, kai kuriems asmenims tampa vis svarbiau turėti tam

tikrą skiriamąją tapatybę. Geriausias pavyzdys yra religinis tapatumas – ryški to iliustracija yra musulmonų siekis (net ir tose šalyse, kuriose musulmonai nėra dauguma) priklausomybę savo religijai išreikšti tradiciniais drabužiais: moterys dengia galvas, o kartkartėmis – ir veidus, o vyrai želdina barzdas ir dėvi baltas kepurėles.

Tą patį galima pasakyti ir apie kraštutinius ortodoksus žydus, kurie dėvi XVIII a. stiliaus paltus, jarmulkas ir augina ilgus plaukus, bei krikščionis, kurie ant kaklo nešioja kryžių ar nukryžiuotąjį. Viešumoje šie požymiai reiškia, kad toks asmuo pageidauja visų pirma būti tapatinamas su religija, kurią išreiškia minėti požymiai.

Kalbant apie nacionalinius įvykius – nuo karų iki tarptautinių sporto žaidynių – asmens priklausymas tam tikrai bendruomenei gali sukelti emocinį rezonansą. Šiuo faktu vadovaujasi vyriausybės ir kiti demagogai, verbuodami į kariuomenę savanorius. Jie žino, kad sužadinti nacionalinius arba patriotinius jausmus (tai nėra tas pats, tačiau gali turėti tokį pat poveikį) visiškai nesunku. Įdomu panagrinėti šūkius ir simbolius, kurie apibendrina, žadina ir nukreipia dėmesį į atitinkamas emocijas. Gerai žinoma, kad minios psichologija labai skiriasi nuo atskiro asmens psichologijos, o tautinio ir religinio tapatumo idėjos susijusios su minios mąstymu ir bendromis emocijomis, atspindinčiomis tokią tapatybę. Nes jei asmuo veikia kaip vienos ar kitos tautos, etninės grupės ar religijos atstovas, jis jau nebėra atskiras asmuo, tačiau masės arba kolektyvo dalis.

Įdomiausią tapatybės idėjos kritiką galima rasti 2007 m. išleistoje Amartijos Seno (*Amartya Sen*) knygoje „Tapatybė ir smurtas“ *(Identity and Violence)*. Pasak A. Seno, kalbėti apie „nepasirenkamą vieną svarbiausią žmogiškąją tapatybę“, priskiriamą kitiems asmenims arba patiems sau, būtų pavojinga klaida, kuri ne tik menkintų atskiras asmenybes, bet ir didintų skirtumus tarp jų. Savo argumentais jis ragina mus prisiminti, jog asmens negalima apibūdinti vienu požymiu – pavyzdžiui, sakant, kad toks asmuo yra tik musulmonas, žydas, arabas ar amerikietis. Žmogų vienu metu apibūdina daugelis dalykų: tėvas, draugas, mokytojas, šachmatininkas, prancūzas, socialistas, anūkas, ir jis tampa įvairiapusiu ir sudėtingu subjektu, kurį politikai ar vienos tapatybės šalininkai stengiasi sumažinti iki tuščio simbolio ir padėti į tam tikrą lentynėlę.

A. Senas pastebi, jog stiprėja tendencija pamiršti žmogaus tapatybės įvairialypiškumą ir pabrėžti vieną skiriamąją tapatybę, kurią siekia primesti

„tapatybės politikai“. Žinoma, ši tendencija visuomet egzistavo – praeityje vienos svarbiausios tapatybės priskyrimas buvo labiau susijęs su praktiniais apribojimais, kuriuos, viena vertus, kėlė neraštingumas, geografija bei skurdas, kita vertus, stereotipai, kuriuos užkariautojai arba kolonizatoriai primesdavo tiems, kuriems viešpatavo.

Tokiai tendencijai pasipriešino tai, ką vadiname „politinio korektiškumo“ gerąja puse – raginimas vengti klaidingų stereotipų, kuriais remiasi rasizmas, seksizmas ir kitos diskriminacijos formos.

Be to, verta prisiminti, kad ir praeitis nebuvo visiškai užvaldyta vienos svarbiausios tapatybės politikos. Senajai islamo kultūrai buvo būdingas pliuralizmas ir tolerancija, jos pavyzdžiais gali būti XVI a. mogolų imperatorius Akbaras Didysis (*Akbar*) ir XII a. islamo princas Saladinas (*Saladin*), kurių imperijose pakako vietos visų tikėjimų ir įsitikinimų žmonėms. Deja, kalbant apie šių dienų pasaulį, su liūdesiu galima pastebėti, jog už vienintelę tapatybę karščiausiai pasisako radikalūs islamistai. Šiandien, XXI a. Europoje, vis daugiau jaunų musulmonių moterų nusprendžia dėvėti nikabą – visą kūną uždengiantį šydą. Tai – tam tikras politinis pareiškimas, kuriuo jos įrodo savo musulmoniškąją tapatybę, o tai (atsižvelgiant į tokių drabužių pobūdį) ir yra vienintelis matomas faktas apie jas, kuris verčia ir kitus asmenis atitinkamai jas traktuoti.

Nors Jungtinių Amerikos Valstijų krikščionys fundamentalistai gali teigti, kad svarbiausia skiriamoji jų savybė yra tikėjimas, jie taip pat yra amerikiečiai, pietiečiai (greičiausiai), verslininkai, ūkininkai arba darbininkai, Nacionalinės ginklų turėtojų asociacijos nariai ir (daugeliu atvejų) respublikonai. Taigi jų, kaip amerikiečių, tapatybė yra daugialypė ir tik vieno iš šių bruožų nepakanka, kad jie būtų laikomi būtent tokiais amerikiečiais.

Islamistams, priešingai, religija ir politika yra tas pats, ir nėra daug kitų dalykų, kuriuos galima jiems prilyginti. Visaapimanti svarbiausia tapatybė pasireiškia tuo, kad žmonės yra pasiryžę už ją mirti – karo metu kariai raginami visiškai susitapatinti su tuo, už ką kovoja jų tėvynė, o galimybę paaukoti savo gyvybę jie turėtų laikyti garbe – tai įrodo šios idėjos jėgą ir pavojingumą.

Savo knygoje A. Senas perspėja tuos Vakarų pasaulio atstovus, kurie linkę šiuolaikinį islamą neatskiriamai tapatinti su islamistais – tai, be abejonės, yra pernelyg supaprastintas požiūris. Jis teisingai įspėja nedaryti šios klaidos.

Tačiau taip pat jis yra teisus teigdamas, kad islamistai propaguoja vienintelės tapatybės politiką – juos autorius kaltina redukcionizmu ir „miglotu pasaulio istorijos suvokimu“, ypač kai šią tapatybę jie pasitelkia kaip *casus belli* („pateisinamą priežastį karui“ – vert. past.).

Šios rūšies debatų problema slypi tame, kad juos išgirsta tik asmenys, jau suvokę būtinybę atsisakyti vienintelės tapatybės – tik tie, kurie taip padarė, gali skaityti ir mąstyti. Tačiau mažai tikėtina, kad argumentai pasiektų tuos, kurių nežinojimas ir pyktis paskatino juos rinktis vieną svarbiausią tapatybę, ir kuriuos dabar reiktų paskatinti persigalvoti. Žmonėms kur kas lengviau suvokti save ir kitus per vienintelės tapatybės prizmę, nes atsisakyti įpročio yra varginantis darbas. Geriausiai tai pavyksta, kai žmonės tiesiog bendrauja vieni su kitais. Tikras žmogiškas ryšys su bet kokiais kitokiais asmenimis – darbas ar bendravimas su jais – nebeleidžia mąstyti apie juos stereotipiškai, ir tai yra geriausias būdas atsispirti vienintelės tapatybės priskyrimo pavojui. Jei žmogus, žvelgdamas į kitą asmenį, regi įvairias jo tapatybes, jų įvairovėje gali atrasti ir tai, kas primena dalykus, su kuriais jis tapatinasi.

Žr.: DAUGIAKULTŪRIŠKUMAS, ETNOCENTRIZMAS, KSENOFOBIJA, RASIZMAS, RELIATYVIZMAS

TECHNOLOGIJA

Griežtai kalbant, žodis **technologija** turėtų reikšti praktinių ar taikomųjų menų tyrimą visose žmogaus veiklos srityse, pradedant pramone ir baigiant buities darbais, nes priesaga *-logij* yra kilusi iš graikų kalbos žodžio *logos* (λογος), reiškiančio „teoriją arba diskursą“. Tačiau šiuo metu svarbiausia sąvokos „technologija“ reikšmė yra įranga – tokie prietaisai, kaip mašinos ar kompiuteriai, – kurią išradingas žmogaus protas praktiškai taiko žmonijos tikslams ir veiklai.

Pati sąvoka buvo sudaryta XIX a. pradžioje, siekiant atsakyti į tuo metu užgimstančio pramonės amžiaus poreikius, t. y. į norą atskirti naują gamybos ir inžinerijos veiklą nuo bet kokios kitos veiklos (įskaitant dailę ir skulptūrą), kuri atliekama ne tik rankomis, bet ir galva. Žinoma, pačios technologijos egzistavo jau kur kas anksčiau – kartu su pačia žmonija. Titnaginį kirvį galima taip pat sėkmingai vadinti technologija, kaip ir nešiojamąjį kompiuterį.

Nesunku manyti, kad vis spartėjanti pastarųjų dviejų šimtmečių technologinė pažanga – nuo garo mašinos iki branduolinės energijos, nuo traukinio iki erdvėlaivio, nuo per vamzdį užtaisomos muškietos iki išmaniųjų kovinių raketų, nuo spausdinimo karšto metalo presais iki interneto – rodo kokybinį žmogaus veiklos pokytį, o ne vien kiekybinį jo laipsnį. Tam tikra prasme tai tiesa, nes technologijos, kurios yra įspūdingiausios savo įvairovės, galios ir naudingumo aspektais, tapo lygiai taip pat dramatiškai augančio mokslinio pažinimo rezultatu. Technologija – tai taikomoji mokslo pusė, kuri priverčia mokslą tarnauti. Ir nors neretai jis tarnauja blogiui, visgi dažniau pasitarnauja gėriui.

Taip pat reikia prisiminti, kad žmogaus protas visada stengėsi spręsti praktines problemas, susijusias su išradingumu, nors, žvelgiant į paskutinį milijoną metų, žmonijos ir jos protėvių technologinė pažanga trunka vos kelis tūkstančius, o šie nedaug ką reiškia, palyginus su keliais šimtmečiais, kurie nublanksta vien prieš paskutinįjį šimtmetį, ką jau besakyti apie paskutiniuosius dešimtmečius. Inovacinių pokyčių sparta bei technologijų galios, įvairovės ir pritaikomumo didėjimas, atrodo, gali būti išreiškiamas eksponente. Vargu ar įmanoma įsivaizduoti, kokias technologijas galime išvysti ateinančiais dešimtmečiais, nors ir puikiai atsimename, kiek praeities prognozių ir spėlionių visiškai pasitvirtino, o kiek jų buvo klaidingos. Ne kas kitas, kaip Vilberis Raitas (*Wilbur Wright*), po dar vieno nesėkmingo bandymo sukurti sunkesnį už orą orlaivį 1901 m. savo broliui Orviliui sakė: „Žmogus neskraidys dar 50 metų."

Technologijų pažanga gali sukurti ir naujas problemas, kurioms sumažinti ar išspręsti reikia tolesnių atradimų. Akivaizdus pavyzdys – žmonijos industrializacijos ir iškastinio kuro deginimo nulemta dabartinė klimato kaita. Dalykai, kuriuos technologijos padaro prieinamus, netrukus virsta poreikiais – kelionės lėktuvais arba automobiliais, pastatų šildymas ir apšvietimas klimato kaitos atveju yra ryškiausi pavyzdžiai. Taigi kaina, kurią tenka sumokėti už technologijų pažangą, menkina jų naudą, todėl arba turi būti rasti nauji technologiniai sprendimai, arba įvykdyta iš pažiūros neįmanoma užduotis – įtikinti pasaulį grįžti į ankstesnių ir mažiau kenksmingų technologijų laikus.

Kaip jau buvo minėta, sąvoka „technologijos" neapribojama vien tik tokiais įrenginiais, kaip mašinos, kompiuteriai, traukiniai, lazeriai ar magnetinio rezonanso tomografijos (MRT) skeneriai – ji taip pat taikoma ir metodams,

kuriems šie įrenginiai naudojami. Apskritai yra glaudus ryšys tarp bendresnės sąvokos „technologija“ ir konkretesnės „inžinerija“, nors pastaroji pagrindine prasme reiškia priemones, kuriomis galima kontroliuoti tam tikrą gamtos aspektą arba kai pasiekiami tam tikri mašinų pajėgumai.

Seniausios žinomos technologinės pažangos kibirkštys, priskiriamos šiuolaikinių žmonių protėviams (šiuolaikiniai žmonės atsirado palyginti neseniai, maždaug prieš 200 000 metų), yra Etiopijoje rasti akmeniniai įrankiai, kuriems yra maždaug 2,5 milijono metų. Ašelio eroje, maždaug prieš 1,5 milijono metų, ėmė rastis specializuoti akmeniniai įrankiai – buvo galima aiškiai atskirti plaktukus, grandykles ir kapokles. Galbūt tuo pat metu žmonės pradėjo naudoti ugnį. Tikrai žinoma, kad prieš 1 milijoną metų *Homo erectus* jau nuolat naudojo ugnį. Tada per ateinančius kelis šimtus tūkstančių metų žmonės išmoko nuo šalčio apsiginti drabužiais ir statytis pastoges – tai buvo svarbus dalykas, nes jis išlaisvino mūsų protėvius iš priklausomybės nuo urvų ar kitų natūraliai susidarančių vietų, kur jie galėjo apsisaugoti nuo plėšrūnų ir gamtos jėgų. Tai taip pat reiškė, kad jie galėjo keliauti, taigi jų palikuonys *Homo sapiens* užėmė visą pasaulį.

Nėra abejonių, kad šios ankstyvosios technologijos pareikalavo daug įgūdžių ir išradingumo, o dailiai išpjauto titnago bei meistriškai supintų šakelių, kurias šimpanzės šiandien naudoja žvejoti termitams, palyginimas kalba pats už save. Tačiau technologinių naujovių kreivė ėmė kilti aukštyn tik žmonėms pradėjus verstis žemės ūkiu. Tai atsitiko maždaug prieš 10 000 metų ir apėmė ne tik žemės ūkio technologijas – grūdinių augalų sukultūrinimą – bet ir sėslų gyvenimą miestuose. Tokie senoviniai miestai, kaip Urukas (3500 m. pr. Kr.) ir Mohendžo Daras (įkurtas maždaug 2600 m. pr. Kr.), stebina savo sudėtingumu ir pažangiam urbanizmui būdingais elementais: tvirtais pastatais, grįstomis gatvėmis, kanalizacija, viešosiomis pirtimis ir dar daugeliu kitų šiandien lengvai atpažįstamų dalykų. Tokios pat įspūdingos yra ankstyvosios drėkinimo sistemos, vandens talpyklos, užtvankos ir pylimai, arba kasybos, metalo lydymo ir kalybos technologijos bei sudėtinga keramika, naudojama svaidymui ir deginimui. Kartu su ugnimi žmogus pažabojo vėją ir vandenį, kurie tapo energijos šaltiniais, ir maždaug 4000 m. pr. Kr. išrado ratą, kuris paspartino revoliucinę plėtrą, nes ne tik palengvino galimybes judėti bei kariauti, bet ir tapo puikia priemone perduoti vėjo ir vandens šaltinių energiją į jos panaudojimo vietas.

Varžtas, skriemulys, svirtis, gyvulių traukiamas vežimas, raštas, pergamento ir popieriaus gamyba, parakas, arkos naudojimas statybose, žalvario ir plieno atradimas ir t. t., ir vis įspūdingiau – galima vardyti ir vardyti žmogaus technologinius išradimus iki kompiuterio ir erdvėlaivio, o kiekvienas iš jų suvaidino svarbų vaidmenį (kuris teko ir tenka technologijoms) formuojant visuomenę bei galios ir turto pasiskirstymą joje.

Mąstant apie šį faktą galima išgirsti įvairių nuomonių. Vieni optimistiškai pasitiki technologijų pajėgumu padaryti pasaulį ir pačius žmones geresnius ir tuo pat metu išspręsti visas problemas, įskaitant ir tas, kurias ji pati sukuria. Tie, kurie nuoširdžiai tiki technologijomis, kartkartėmis vadinami technistais, o jų pasitikėjimo dalykas – technizmu.

Priešingoje pusėje yra tie, kurie apie technologijas mąsto pesimistiškai (luditai ir kiti). Technologijose jie įžvelgia grėsmę darbo vietoms, laisvei, aplinkai, protui ir net pačiai žmogaus prigimčiai. Pramoninio perversmo dienomis Bleikas (*Blake*) raudojo dėl „juodų šėtoniškų malūnų“, istorija mena, kaip luditai laužė mašinas, kad neprarastų vienetinės kaimiškos gamybos. Herbertas Markusas (*Herbert Marcuse*) ir Martinas Heidegeris (*Martin Heidegger*) technologijose įžvelgė naujos rūšies vergovę, Oldosas Hakslis (*Aldous Huxley*) ir kiti kūrė distopines vizijas apie technologijų grėsmę žmogaus prigimčiai ir santykiams.

Ir optimistiniame, ir pesimistiniame požiūryje slypi tiesos grūdai dėl to, kokie technologijos pažadai ir grėsmės buvo įžvelgtos. Taigi sveikas protas ragina laikytis vidurio kelio, t. y. saugotis technologijos keliamų pavojų ir stengtis gauti naudos iš jos privalumų. Ir čia svarbiausi pavojai yra gerai žinomi – pelno ir galios impulsai, kai vieni įžvelgia technologijos privalumus, o kiti – jos trūkumus. Ginčas tarp godumo ir gėrio yra senas kaip pasaulis.

Žr.: CIVILIZACIJA, GAMTOS MOKSLAI, GLOBALIZACIJA, INTERNETAS

TEISĖ

Iš pirmo žvilgsnio gali nuskambėti keistai, tačiau vienas ryškiausiai žmogiškumą išskiriančių ir labiausiai civilizacijai būdingų dalykų, bei, ko gero, vienas

iš svarbiausių dalykų žmonių saugumo, laisvės ir klestėjimo užtikrinimui, yra **teisė**. Sąvoką „teisė“ čia vartoju „krašto įstatymų“ (*lex terrae*) prasme – taip, kaip ji apibūdinama įstatymų leidžiamųjų organų ir taikoma teismuose, bei pagal kurią tvarkomi ir reguliuojami santykiai tarp asmenų ir institucijų. Neturėdami teisės, mes gyventume „laukinėje gamtoje“, kurioje teisus yra tas, kas stipresnis, gautume tai, ką pajėgtume išplėšti, ir turėtume kentėti, jei nepajėgtume gauti. Teisė įsitvirtino todėl, kad natūralios jėgos tarp žmonių paskirstytos nevienodai, ir būtina apsaugoti silpnesniuosius nuo stipriųjų priespaudos, nes kitaip silpnieji neturėtų jokių galimybių. Tai yra svarbiausias dalykas, padedantis suprasti teisės esmę, kuri taip buvo apibūdinama jau išminčių tarybose.

Teisės aktai reglamentuoja žmonių veiklą visuomenėje. Jų autoriais gali būti laikomi dievai, karaliai arba parlamentai, o savo esme jie gali būti sąlyginiai arba imperatyviniai: jei asmuo arba organizacija nusprendžia, kad nuo šiol tam tikrus dalykus reikia daryti būtent taip, ir jei toks sprendimas tinkamai įforminamas bei užtikrinamas jo įgyvendinimas, o galbūt tai pagrindžiama teisėkūros institucijos galiomis, tiems, kam šis sprendimas taikomas, jis įgyja įstatymo galią.

Šis eskizas, be abejonės, palieka daug neatsakytų klausimų ir ragina kelti kitus. Filosofinės diskusijos apie teisės prigimtį vadinamos **jurisprudencija**. Naujaisiais laikais tokias diskusijas pradėjo Džonas Ostinas (*John Austin*) (1790–1859 m.) savo 1825 m. išleistame veikale „Determinuotos jurisprudencijos sritis“ *(The Province of Jurisprudence Determined)*. Teisę jis apibrėžė kaip suvereno duotą įsakymą, kuris įgyvendinamas tam tikromis sankcijomis, o „suverenas“ šiuo atveju reiškia apskritai aukštesnį subjektą (atskirą asmenį arba instituciją), kuriam įprastai paklūsta didžioji dalis visuomenės narių arba kuris savaime yra aukščiausias. Ši „įsakymų teisės“ teorija atrodo akivaizdi ir Dž. Ostinas nebuvo pirmasis jos šalininkas – panašaus požiūrio laikėsi Žanas Bodenas (*Jean Bodin*) savo veikale „Šešios knygos apie valstybę“ *(Six Books of the Republic)* (1576 m.), Tomas Hobsas (*Thomas Hobbes*) darbe „Leviatanas“ *(Leviathan)* (1651 m.) ir Džeremis Bentamas (*Jeremy Bentham*) veikale „Apie vyriausybę“ *(A Fragment on Government)* (sudarytas 1776 m.). Tačiau Dž. Ostinas pirmasis savo palaikymą išreiškė sistemingai.

Esminis Dž. Ostino teorijos bruožas yra prigimtinės teisės idėjos atmetimas (prigimtinė teisė nėra tas pats, kaip gamtos dėsniai gamtos mokslų

prasme, kurie yra tiesiog nustatytų dėsnių išraiška). Minėta teorija teigė, kad žmonių įstatymai galioja tik tada, jeigu jie neprieštarauja aukštesniam – Dievo įstatymui. Kitaip tariant, įstatymų galiojimas susijęs su jų moraliniu turiniu. Dž. Ostinas tai atmetė, sakydamas, kad suvereno įsakymas galioja *ipso facto* („savaime" – vert. past.), neatsižvelgiant į jo moralumą. Tai vadinama pozityvizmu ir remiasi teiginiu, kad klausimas, kada įstatymas yra įstatymas, yra viena, o klausimas, ar įstatymas moraliai priimtinas, yra visiškai kita.

Nors Dž. Ostino teorija atrodė patikima, ji galiausiai buvo užginčyta reikšmingame H. L. A. Harto *(H. L. A. Hart)* darbe „Teisės koncepcija" *(The Concept of Law)* (išleistame 1961 m., nauja redakcija – 2005 m.). H. L. A. Hartas atskleidė, kad įstatymai, kurie faktiškai egzistuoja visuomenėse, nėra lygiaverčiai grasinimais grįstiems įsakymams, apie kuriuos kalba komandinė teorija. Nepatenkinama ir Dž. Ostino neriboto suverenumo teorija, nes įstatymų leidžiamųjų institucijų arba asmenų galios paprastai ribotos, pavyzdžiui, jas riboja konstitucija, o kai kuriais atvejais – trečiosios institucijos, tokios kaip teismas, o galiausiai joms valdžią gali patikėti kiti asmenys, pavyzdžiui, rinkėjai. Taigi H. L. A. Harto požiūris į teisinės sistemos esmę grindžiamas „pripažinimo taisyklių" idėja, kuri leidžia mums pripažinti teisės aktus pagal jų šaltinius – parlamentą, teismus ar konstituciją (vieną kurį nors iš jų arba visus). Tačiau H. L. A. Hartas pritarė Dž. Ostino pozityvizmui, dėl kurio su L. H. Fiuleriu (*L. H. Fuller*) kilo diskusija apie teisės ir moralės ryšius. H. L. A. Harto ir L. H. Fiulerio svarstytą problemą gana vaizdžiai iliustruoja taikomos teisės pavyzdžiai, kurie egzistavo jau ilgiau nei dešimt metų prieš tai, kai 1958 m. buvo aptarti „Harvardo teisės apžvalgos" *(Harvard Law Review)* puslapiuose – tai buvo naciams keliamos bylos Vokietijoje. Vokietijos prokurorai po 1945 m. rėmėsi teiginiais, panašiais į prigimtinės teisės idėją, kurios pėdsakus galima pastebėti jau Platono ir Aristotelio darbuose, tačiau kuri pražydo stoikų veikaluose ir tokiuose darbuose, kaip Cicerono „Apie pareigas" *(On Duties)*, o vėliau įgavo pagrindinę vietą teisiniame Romos katalikų bažnyčios mąstyme dėl Tomo Akviniečio veikalo *Summa Theologica* įtakos. Kaltinamieji gynėsi, kad jie veikė paklusdami nacių įstatymams. Teismai konstatavo, kad šie įstatymai „prieštaravo sąžinei ir visiems padoriems žmonėms būdingam teisingumo jausmui". L. H. Fiuleris pritarė Vokietijos teismų sprendimams, teigdamas, kad teisinė sistema pateisinama tik tada, kai jai būdinga

vidinė moralė, – ši frazė reiškia tokias savybes, kaip bendrumas, nuoseklumas ir aiškumas. H. L. A. Hartas atsakė, kad tvirtinant, jog bloga teisė negali būti laikoma teise, painiojamos sąvokos, nes turi būti pripažįstama, kad bloga teisė vis vien yra teisė, kuriai reikia priešintis arba pakeisti. Šis teiginys neprieštarauja idėjai, kad tarp teisės ir moralės egzistuoja ryšys, tačiau atmetama idėja, kad teisė yra teisė tik tada, jei ji morali. H. L. A. Hartas akcentavo, kad mes turime vengti tokių sąvokų, kaip „teisė, tokia, kokia yra, ir tokia, kokia turėtų būti".

Sprendimą atmesti prigimtinės teisės teoriją, kurią anksčiau iškėlė Deividas Hjumas (*David Hume*) savo darbe „Moralės principų tyrimas" *(An Enquiry Concerning the principles of Morals)* (1751 m.), Dž. Ostinas grindė tuo, kad ji bando išvesti idėją to, kas „turėtų būti", iš to, kas jau „yra", – faktų apie žmogaus prigimtį ir tikruosius tikslus aprašymo. Kiti tyrėjai pabrėžė priešingus teiginius, kuriais minėta teorija buvo ginama. Pavyzdžiui, Džonas Lokas (*John Locke*) teigė, kad iš prigimtinės teisės kilo demokratija, o Robertas Filmeris (*Robert Filmer*) argumentavo visiškai priešingai, remdamasis tuo, kad Dievas – prigimtinės teisės autorius, „savo žmones visuomet valdė monarchijos forma".

Jei L. H. Fiuleris atgaivino prigimtinės teisės idėją, tik kitokia forma, tai Dž. M. Finis (*J. M. Finnis*) ją išreiškė kur kas labiau tiesiogiai. Savo veikale „Prigimtinė teisė ir prigimtinės teisės" *(Natural Law and Natural Rights)* jis teigė, kad egzistuoja „žmogiškasis gėris", pavyzdžiui, įgyti žinių, džiaugtis gyvenimu, turėti draugų, kuris pasiekiamas įgyvendinant „praktinį pagrįstumą" – metodus, kurie reguliuoja elgesį ir sudaro prigimtinės teisės turinį. Jis teigė, kad tinkami įstatymai yra kilę iš „nekintamų principų, kurių jėgą lemia pagrįstumas". Taigi diskusijos apie moralę ir teisę išlieka gyvybiškai svarbios.

Kaip ir daugelio filosofinių diskusijų atvejais, diskusijos apie teisės prigimtį išsiskaido į glaudžiai susijusių sąvokų aptarimą. Šiuo atveju svarbiausios tokios sąvokos yra „teisės" ir „teisingumas". Šias esmines sąvokas svarstė ir kai kurie asmenys, daugiausia prisidėję prie XX a. jurisprudencijos. Klasikiniais gali būti laikomi šie darbai: pirmiausia, Ronaldo Dvorkino (*Ronald Dworkin*) „Rimtai vertinkite teises" *(Taking Rights Seriously)* (1978 m. pataisytas leidimas), o antra – C. H. Perelmano (*C. H. Perelman*) „Teisingumo idėja ir argumentų problema" *(The Idea of Justice and the Problem of Argument)* (1963 m.), Džono Rolso (*John Rawls*) „Teisingumo teorija" *(A Theory of Justi-*

ce) (1971 m.) ir Roberto Nociko (*Robert Notzik*) „Anarchija, valstybė ir utopija“ *(Anarchy, State and Utopia)* (1974 m.). (Daugiau informacijos šia tema rasite skyreliuose ŽMOGAUS TEISĖS ir TEISINGUMAS.)

Esminiai skirtumai egzistuoja tarp teisės rūšių, vadinamų *bendrąja teise* ir *civiline teise*. Bendrosios teisės esmę sudaro precedentas, o civilinės teisės ištakos siekia Romos imperijos laikų statuto teisę. Bendroji teisė gimė Anglijoje ir drauge su Britų imperija paplito visame pasaulyje, todėl ji vyrauja buvusių jos kolonijų jurisdikcijoje, net ir Jungtinėse Amerikos Valstijose (išskyrus Luizianą).

Bendroji teisė yra teisėjų kuriama teisė. Jos šerdį sudaro idėja, kad prigimtinę teisę padės išskirti atskirais atvejais priimti bendri kompetentingų žmonių sprendimai. Sprendimas priimamas sprendžiant ginčą – kai svarstoma byla, o svarstymas reiškia priešingų pusių pateiktų įrodymų ir argumentų vertinimą. Jų priimti sprendimai sudaro precedentą, kuriuo vadovaujamasi sprendžiant vėlesnes bylas, ir taip teisingumo institucija statydinama, nukreipiama ir reguliuojama. Šio darbo principą išreiškia *tare decesis* (teisminio precedento taikymo būtinumo) principas. Taikyti precedentą būtina dar prieš priimant konkretų sprendimą ir tam reikia skirti daug laiko ir įvertinti pokyčius, atsižvelgti į pasenusius ir nepagrįstus atvejus. Ši sąlyga labai svarbi, nes be jos visa taip susikaupusių teisės aktų sistema būtų nelanksti ir negalėtų plėtotis, atsižvelgiant į naujus poreikius ir aplinkybes.

Su šia sistema taip pat susiję papročiai ir tradicijos, kurie turi įtakos tam, kaip nagrinėjamos bylos, bei nurodo, kas yra tinkama, atsižvelgiant į argumentus ir įrodymus, tinkamai reguliuojant liudytojų vaidmenį ir reglamentuojant pirmininkaujančių teisėjų įgaliojimus. Nuo XIX a. bendrosios teisės jurisdikcijoje vis svarbesnį vaidmenį ėmė vaidinti statutas. Ypač tai taikoma baudžiamajai teisei, nors kai kuriais atvejais atitinkami įstatymai tiesiog įteisina ir sistemina bendrosios teisės precedentus. Civilinės teisės srityje, pavyzdžiui, deliktinėje teisėje, kai kurie ginčai taip pat grindžiami bendrosios teisės nuostatomis ir konkrečiomis bylomis.

Galbūt svarbiausia bendrosios teisės istorijos data yra 1154 m., kai į Anglijos sostą sėdo Henrikas II. Jam tenka garbė už tai, kad bendrosios teisės praktiką jis pritaikė visai savo karalystei, ir ji išstūmė daug iki tol vyravusių įvairių vietinių teisinių papročių ir tradicijų. Be to, šis karalius panaikino

gausybę savavališkai vykdomų bausmių ir įvedė teismų sistemą. Jis taip pat suderino teisingumo administravimą ir dėl to kilo konfliktas su bažnyčia, kuri pavydžiai saugojo savo privilegijas ir kanoninių teismų nepriklausomumą – iš to sekė Tomo Beketo (*Thomas à Becket*) „kankinystė".

Bendrosios teisės sistemą Jungtinėse Amerikos Valstijose papildo Konstitucija, kurioje, be kita ko, išdėstomos svarbiausios vyriausybės priemonių kryptys ir nustatoma jų pusiausvyra, o piliečiams suteikiamos neatimamos teisės. Konstitucijoje taip pat nurodoma, kokiu mastu atskiroms valstijoms suteikiama teisė priimti savo pačių įstatymus su sąlyga, kad jie neprieštarautų federaliniams įstatymams, nors pastaruoju metu vieningų procedūrų kodeksai padėjo išspręsti įvairius nesuderinamumus, susidariusius dėl pernelyg didelių atskirų valstijų teisės skirtumų.

Daugumoje kitų pasaulio šalių galioja civilinės teisės sistema. Civilinė teisė istoriškai grindžiama romėnų teise, ypač imperatoriaus Justiniano (535 m.) „Civilinės teisės sąvadu" (*Corpus Iuris Civilis*). Viduramžių mokslininkai ir teisininkai sujungė jį į sistemą, kuri buvo paplitusi visoje Europoje iki XVII a. Vestfalijos sutarties, kuri davė postūmį didesnei nacionalinių institucijų ir teisinių kodeksų įvairovei.

Tačiau iki pat Šviečiamojo amžiaus atskirų Europos šalių teisėje vis dar buvo daug sąsajų su senosiomis sistemomis, ir tik šio amžiaus idėjos paskatino naują mąstymą ir praktiką. Tokio atnaujinimo pavyzdžiu gali būti Napoleono kodeksas, XIX a. vykusi Tolimųjų Rytų, ypač Japonijos, modernizacija, kai daug patirties buvo pasisemta iš Vokietijos civilinės teisės modelio, nes tuo metu Vokietija įgijo Rytuose taip vertinamą pasaulinę įtaką.

Civilinės teisės esmę sudaro teisės aktai. Jais siekiama sukurti nuoseklią ir išsamią teisės sistemą, sudarytą iš įstatymų, kuriuos tiesiog reikia taikyti. Praktikoje nepavyksta išvengti atskirais atvejais susidarančių niuansų – tai reiškia, kad ir civilinės teisės jurisdikcijoje teisėjai turi interpretuoti, pagrįsti bei ieškoti precedentų, taigi faktinė teisėjo veikla civilinės teisės sistemoje turi daug bendro su bendrosios teisės šalių teisėjų darbu.

Tačiau tarp šių dviejų tradicijų teisėjų yra labai didelis skirtumas. Jis slypi tame, kad bendrosios teisės jurisdikcijų teisėjai renkami iš įvairaus lygmens praktikuojančių advokatų, teismų advokatų (ir vis dažniau – iš solicitorių), o civilinės teisės jurisdikcijose jie parengiami ir skiriami atskirai iš praktikuojan-

čių teisininkų gretų. Šį skirtumą dar papildo tiriamasis ir tardomasis vaidmuo, kuris tenka civilinės teisės teisėjams baudžiamosiose bylose.

Teisinė valstybė – tai ta riba, kuri atskiria civilizaciją ir barbariškumą. Tai jėga, apsauganti nuo savivaliavimo, suteikianti galimybę nukentėjusiems apginti savo teises, kurias nuo neteisybės ir nepagarbos saugo įstatymo viršenybė. Galbūt ši apsauga nėra tobula, bet neabejotinai pranašesnė, nei jokios apsaugos nebuvimas. Kadangi žmonių mėginimai ją įgyvendinti taip pat yra netobuli ir kartkartėmis pažeidžiami, teisei reikia nuolatinio dėmesio ir atnaujinimo – ja gali būti barbariškai naudojamasi ir piktnaudžiaujama. Istorijoje pilna sąmoningai diskriminacinių įstatymų pavyzdžių, iš kurių svarbiausi yra prieš žydus, juodaodžius ir moteris nukreipti teisės aktai. Tačiau, kita vertus, teisė (ypač geriausi ir labiausiai apgalvoti jos pavyzdžiai) iliustruoja žmogaus pastangas sutvarkyti įvairius dalykus teisingai, sąžiningai ir nešališkai. Nė vienas iš mūsų nesirinktų gyventi visuomenėje, kurioje nėra teisinės sistemos, ir visi mes, be abejonės, norime gyventi tik vadovaudamiesi teisingais, nešališkai įgyvendinamais ir protingai persvarstomais įstatymais.

Viena iš svarbiausių teisės problemų, iškylančių Vakarų liberaliosios demokratijos šalyse, yra tai, kad sunku pakeisti pasenusius įstatymus. Kai kurie tai laiko vertybe, teigdami, kad kur kas geriau, jei įstatymai keičiami sunkiai ir lėtai. Kiti, priešingai, tvirtina, kad įsivyrauja nereikalinga neteisybė, jeigu pasenę įstatymai ir toliau veikia kur kas ilgiau nei dalykai, kurie lėmė jų poreikį. XIX a. pradžioje Anglijoje, kai žmonės galėjo būti pakarti už duonos vagystę, teisėjai tiesiog nustojo skelbti tokius nuosprendžius dėl nepagrįsto bausmės žiaurumo. Jeigu įstatymai tampa nebeįgyvendinami arba praranda moralinį autoritetą, prireikia reformų – ir pageidautina, kad jos būtų kiek lankstesnės nei įprasta.

Nepaisant to, kad teisiniai dalykai yra didžiulio pelno šaltinis tiems, kurie tuo užsiima, bei sukelia didžiulį nusivylimą ir sielvartą tiems, kurie netinkamu kampu įkrenta į įstatymo girnas (prisiminkite bylą *Jarndyce vs. Jamdyce*), ir nors geriau turėti su jais kuo mažiau bendro, vis tiek yra labai gerai, kad jie egzistuoja.

Žr.: BAUSMĖS, CIVILIZACIJA, TEISINGUMAS, ŽMOGAUS TEISĖS

TEISINGUMAS

Svarbi **teisingumo** sąvoka yra plačiai aptarinėjama, nes ji vaidina nemenką vaidmenį etikos, teisės ir politikos srityse. Pagrindinė čia yra „paskirstomojo teisingumo“ idėja, nes ji leidžia panaudoti nuojautą ir patirtį, kurią mes visi turime, svarstydami apie sąžiningumą mūsų gyvenime ir visuomenėje ar jo nebuvimą. Kam ir kokios socialinės lengvatos ir kokie įsipareigojimai turi būti paskirstyti, ir kodėl jie tenka vieniems, o ne kitiems? Koks yra nevienodo paskirstymo pagrindas, arba kodėl kai kurie visuomenės nariai atleidžiami nuo prievolės prisiimti dalį pareigų, kurios tenka daugumai? Apibendrinant šiuos klausimus, galima tiesiog paklausti: „Kokiais būdais ir kokiomis aplinkybėmis žmonės turi būti laikomi lygiais ar skirtingais?“; „Kaip kiekvienu atveju pagrindžiamas toks traktavimas?“

Iš esmės teisingumas reiškia visuomeninių santykių pasiskirstymą. Vienas iš žymiausių šiuolaikinių teisingumo teoretikų Džonas Rolsas (*John Rawls*) sakė: „Teisingumas yra svarbiausia socialinių institucijų dorybė, taip kaip mąstymo sistemoms svarbiausia yra tiesa.“ Psichologai-empirikai ir gyvūnų etologai teigia, kad teisingumo instinktai slypi labai giliai, ir tai galutinai įrodo eksperimentai ir stebėjimai. Kaip pavyzdį galima paminėti visiems puikiai žinomą vaikams būdingą įgimto teisingumo jausmą. Kaip ir kalbant apie daugelį kitų dalykų, senovės graikai buvo vieni iš pirmųjų, kurie įvardijo žmogui būdingą teisingumo jausmą ir, dar daugiau, laikė jį dorybe.

Buvo laikomasi įvairių požiūrių į teisingumo esmę. Platonas tai apibūdino kaip darną ar stabilumą valstybėje, religinės minties atstovai priskyrė dievybės įsakymams, o šiuolaikinė europietiška mintis (kurios ištakos siekia XVI a.) siūlo įtakingą idėją, kad teisingumas kyla iš prigimtinių teisių, kurių kiekvienas asmuo turi teisę reikalauti dėl savo prigimties ir kurių negali panaikinti jokie vėlesni visuomenės susitarimai. Šiai idėjai priešinga dar įtakingesnė idėja, kad teisingumas yra socialinės sutarties produktas.

Ši paskutinė idėja turi didelę įtaką šiuolaikinėms filosofinėms diskusijoms apie teisingumą, įskaitant ir jo sampratą, kurią apibrėžė Džonas Rolsas savo svarbiame veikale „Teisingumo teorija“ *(A Theory of Justice)*. Jis spėlioja, ką mes rinktumės kaip visuomenės santvarką, jei prieš įsijungdami į ją nežinotume, kokią padėtį joje užimsime ir kokius prigimtinius talentus arba kitus privalu-

mus turėsime – taip esame raginami pamąstyti apie tai, kokios visuomeninės santvarkos pageidautume. Jis teigė, jog racionalus mąstymas ragina mus siekti, kad kiekvienas žmogus turėtų vienodą teisę į kuo platesnes pagrindines laisves, suderinamas su visų žmonių laisvėmis, bei sąžiningą prieigą prie galimybių. Daugiausia lengvatų turėtų tekti tiems, kurie labiausiai nuskriausti – tai turėtų būti naudinga visiems. Jo nuomone, būtent tokia santvarka visuomenėje išreikštų teisingumo principus, kuriais iš esmės sutapatinamas teisingumas ir sąžiningumas.

Dž. Rolso teorija apibūdinama kaip liberalioji arba kairioji, o jai priešingi yra konservatyviosios arba dešiniosios pakraipos argumentai, kuriuos išdėstė Robertas Nocikas (*Robert Notzik*) savo veikale „Anarchija, valstybė ir utopija“ *(Anarchy, State and Utopia)*. Anot jo, teisingumas įvykdomas tada, kai asmuo turi tam tikrų gėrybių (ypač nuosavybę), kurios buvo teisėtai įgytos, galbūt rankų darbu, pavyzdžiui, paverčiant dykumą derlinga žeme, o vėliau teisėtai perleistos pirkimo arba paveldėjimo būdu. Vyriausybės, kurios be jų sutikimo iškrausto žmones ar kitaip perskirsto jų turtą, siekdamos didesnės lygybės, anot R. Nociko, – paprasčiausiai vagia. Vagyste jis taip pat laiko apmokestinimą, siekiant perskirstyti pajamas.

Teisingumo klausimai keliami ir svarstant bausmės idėją. Ar teisingumas įvykdomas tik atpildu – taip, kaip teigia Senojo Testamento principas „akis už akį“? Ar taip galima pateisinti mirties bausmę žudikams („gyvybė už gyvybę“)? Jei baudžiant tuos, kurie pažeidė įstatymus, siekiama juos reabilituoti arba apsaugoti nuo jų visuomenę, arba užkirsti kelią kitiems elgtis taip pat, kaip bausmės įgyvendinimas pasitarnauja teisingumui?

Taip pat (o gal net labiau) svarbu yra tai, kad teisingumo idėja teisėje yra glaudžiai susijusi su įstatymų viršenybe bei teisinių procesų skaidrumu, nuoseklumu ir tinkamumu. Jei teisinės institucijos negali užtikrinti, kad teisingumas būtų vykdomas kruopščiai ir tinkamai, kyla pavojus, kad įgyvendinti teisingumo nepavyks. Teiginys „Reikia suprasti, kad teisingumas turi būti vykdomas tam, kad būtų įvykdytas“ yra šios idėjos dalis. Teismų nepriklausomumas, sąžiningas abiejų pusių įrodymų ir argumentų tyrimas, įrodymų rinkimo ir informacijos atskleidimo tvarka bei kvalifikuotas požiūris į teisėkūros reikalavimus bei precedentą sudarančius sprendimus – visa tai kuria institucinę teisingumo įgyvendinimo sistemą. Net jei tam dedamos geriausios pastangos,

kartais jos nepasiekia tikslo – kaip ir daugelis dalykų, kuriuos daro žmonija, – tai, beje, yra vienas iš svarbiausių argumentų prieš mirties bausmę.

Bet kuriame žmonijos istorijos etape pasitelkiamas sveikas protas visada turi būti pajėgus siekti sutarimo dėl to, koks naudos ir prievolių paskirstymas laikomas teisingu. Mąstant apie tai, nekyla abejonių ir dėl tokių esminių politinių ir juridinių teisių, kaip teisė balsuoti rinkimuose arba teisė į lygybę prieš įstatymą. Tai reiškia, kad tam tikros teisės yra universalios – tos, kurios įtvirtintos žmogaus teisių apsaugos dokumentais. Taigi visuomenė, kuri vienais aspektais pripažįsta teisingumą, kaip vienodo vertinimo pagrindą, o tam tikrais aspektais – kaip lygaus vertinimo pagrindą, turi geros visuomenės užuomazgų. „Lygybė, o jeigu lygybė neteisinga, teisingumas“, – būtų visiškai jai tinkamas šūkis.

Žr.: LYGYBĖ, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, TEISĖ, ŽMOGAUS TEISĖS

TERORIZMAS

Terorizmas – tai sąmoningas smurto naudojimas siekiant politinių tikslų. Paprastai jis pasireiškia išpuoliais prieš nieko neįtariančius civilius gyventojus arba nekarines įstaigas (arba ir vienus, ir kitus), prievarta siekiant to, ko trokšta šiuos išpuolius surengę asmenys. Įprasti teroristų kovos būdai yra bombardavimas ir šaudymas, o greta kitų priemonių pasitelkiamos ir cheminės bei biologinės medžiagos. Kitaip nei daugiau ar mažiau įprasta karo praktika, teroristų tikslai ir metodai yra nestandartiniai, dažniausiai taikomi iš anksto nepranešus, ir paprastai yra nukreipti į civilius gyventojus. Jau pati sąvoka „terorizmas“ reiškia, kad tokiais veiksmais siekiama sukelti paniką ir baimę tarp tų, prieš ką vykdomi išpuoliai.

Sąvoka „teroristas“ turi neigiamą atspalvį, taigi tie, kurie patys vykdo teroristinius išpuolius, save apibūdina kur kas labiau teigiamomis sąvokomis, kaip „laisvės kovotojai“, „šventieji kariai“ ir pan. Pavyzdžiui, Turkijos kurdai ir Kinijos Ksinjango regione gyvenantys uigūrai savo veiksmus įvertina kaip kovą už nepriklausomą tėvynę. Valdančioji atitinkamų regionų dauguma abi šias grupes vadina teroristais.

Būdas siekti savo tikslų terorizuojant tikslinę grupę yra senas kaip pasaulis. Kalbant apie naujesnius laikus (pateiksime tik keletą atsitiktinių pavyzdžių), jį pasitelkdavo ne tik nepatenkintos mažumos, atskiri asmenys ar fanatikų grupės, bet ir stambios organizacijos ar netgi valstybės. Taip katalikų bažnyčia rengėsi išnaikinti eretikų grupes (pavyzdžiui, katarus), prancūzų revoliucionieriai paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje stengėsi priversti laikytis naujos tvarkos, naciai per Antrąjį pasaulinį karą pasipriešinimą okupuotose teritorijose slopino naikindami ištisus kaimus.

Žodžiai „valstybės remiamas terorizmas“ reiškia, kad vyriausybė skatina ir finansuoja teroristus. Tuo kaltinamos tokios šalys, kaip Iranas, Sirija, Libija, tą patį teigia ir Jungtinių Amerikos Valstijų veiklos Pietų Amerikoje ir Artimuosiuose Rytuose kritikai.

Terorizmo formos, apie kurias mes, deja, pernelyg gerai žinome, įprastai apima disidentų arba fanatikų grupes, nukreiptas prieš valstybės aparatą.

Naujausiais laikais terorizmas įgijo savižudžių sprogdintojų arba automobilių sprogdinimo formą, o išpuolius dažniausiai vykdo Jungtinių Amerikos Valstijų, Europos ir Artimųjų Rytų islamistai. Siaubingiausia teroro aktų paradigma tapo 2001 m. rugsėjo 11 d. įvykdytas keleivinių lėktuvų, kurie buvo sudaužyti į Pasaulio prekybos centro pastatus Niujorke ir Pentagoną Vašingtone, užgrobimas. Savižudžių išpuolius pirmieji pradėjo vykdyti tamilai Šri Lankoje. Šiuo metu, kai rašoma ši knyga, pranešama, kad mažėja savižudžių *Al Qaeda* šalininkų skaičius, nes šios organizacijos lyderiai jau neskatina savižudžių išpuolių, o siūlo rinktis labiau tradicinius metodus. Tačiau tikslai išlieka tie patys: gąsdinti, sutrikdyti ir sužeisti priešą net ir tada, kai nėra realių galimybių jį nugalėti. Mąstant, kad terorizmas gimė dėl nelygaus jėgų pasiskirstymo šiuolaikiniame pasaulyje ir kad jis išreiškia vienintelį būdą, kuriuo objektyviai silpnesnės grupės gali pasipriešinti ir kovoti su didelę karinę galią turinčiomis valstybėmis, labai lengva suklysti. Nors kalbant apie terorizmą, teiginys apie nesimetriškai pasiskirsčiusias jėgas yra teisingas, tai nėra tik dabartiniams laikams būdingas reiškinys. Užsimaskavusio anarchisto, kuris nešasi apvalią bombą su išlindusiu degikliu, karikatūra mus pasiekė iš XIX a., ir ji primena, kad terorizmo ir su juo susijusių maištininkų judėjimų istorija yra kur kas ilgesnė.

Pasipriešinimo kovotojai nacių okupuotoje Europoje, vykdę išpuolius prieš nacių valdžią, be abejonės buvo laikomi teroristais, tačiau faktas, jog toks

apibūdinimas yra klaidingas, verčia mus atkreipti dėmesį į svarbų skirtumą. Geležinkelio linijų ir degalinių sprogdinimas, išpuoliai prieš karinius postus ir oro uostus, nupjautos telegrafo linijos ir kita panaši veikla, skirta pakenkti okupantų pajėgoms, yra klasikiniai rezistencijos prieš okupaciją pavyzdžiai. Tačiau netikėti išpuoliai prieš nieko neįtariančius civilius gyventojus, stengiantis juos iššudyti, nenusipelno kilnaus pasipriešinimo arba nelygaus karo vardo. Tai – žmogžudystė arba dar blogiau – masinės žudynės. Jų niekas negali pateisinti. Jei Prancūzijos pasipriešinimo judėjimas per Antrąjį pasaulinį karą būtų siekęs savo tikslų, jo nariams dedant bombas tarp civilių gyventojų mokyklose ir koncertų salėse, kad būtų nužudyta kuo daugiau žmonių, tai būtų buvęs nepriimtinas terorizmas. Tačiau kovodami su okupantų pajėgomis jie kovėsi deramai.

Žr.: AKTYVIZMAS, FUNDAMENTALIZMAS, KARAS

TIESA

Nors mes manome, jog intuityviai suvokiame, kas yra **tiesa**, o kas – melas, tai apibrėžti nėra paprasta užduotis. Aristotelis sakė, kad kalbėti tiesą reiškia „pasakyti apie tai, kas yra, kad tai yra, arba apie tai, ko nėra, kad to nėra“, o kalbėti netiesą – tai „pasakyti apie tai, kas yra, kad to nėra, arba apie tai, ko nėra, kad tai yra“, taip įtvirtindamas mintį, kad tiesa yra žodžio ir minties atitikimas tam, kaip yra iš tikrųjų. Problemos kyla tą akimirką, kai bandome apibrėžti, kas yra „atitikimas“ ir kaip šis santykis susieja du ar daugiau dalykų.

Dar viena problema atsiranda tada, kai pripažįstame, kad net jei ir turime gerą tiesos apibrėžimą, jis nebūtinai padės mums atpažinti tiesą, nes mums reikia tiesos kriterijų arba būdų, leidžiančių patikrinti tiesą, ir akivaizdu, kad tarp apibrėžimo ir kriterijų turi būti suprantamas ryšys.

Dar vienas sunkumas slypi tame, kad prieš pasiūlant tinkamą tiesos teoriją reikia žinoti, kas tai yra – kieno atžvilgiu gali būti priskirta tiesos ar netiesos reikšmė. Ar tai yra sakiniai, o gal tai, ką tie sakiniai išreiškia, t. y. teiginiai? O gal tam tikri įsitikinimai – kokia nors minties veikla, nebūtinai išreiškiama tylaus sakinio ar teiginio forma, o gal tai teorijos, kurias sakiniai (tiksliau, teiginiai) arba jų deriniai apibūdina kaip tam tikros rūšies faktą ar faktus? Kie-

kvienu iš šių atveju kyla tam tikrų sunkumų, kuriuos ne taip paprasta išspręsti. Jeigu kalbama apie teiginius, kaip apie tam tikras tiesos perdavimo priemones, tuomet „tai, kas sakoma“, reikia bent jau apibrėžti kitais panašią prasmę turinčiais teiginiais (pvz., tai, kas lietuvių kalba reiškia „lyja“, prancūziškai bus pasakoma *il pleut,* vokiškai – *es regnet*, o kinų mandarinų kalba – *xia yu*).

Filosofinėse diskusijose apie tiesą buvo iškelta daug teorijų. Seniausia laikoma anksčiau apibrėžta Aristotelio teorija, kuri plačiau žinoma kaip „Atitikimo (korespondentinė) tiesos teorija“. Ja teigiama, kad tiesa yra atitikimo santykis tarp teiginių ir faktų. Nepaisant tariamo šio teiginio akivaizdumo, sunkumai kyla kalbant apie visas jo sąvokas: „teiginius“, „faktus“ ir „atitikimą“. Galbūt tai išspręsti padėtų idėja, kad atitikimas – tai teiginio elementų ir faktų elementų sutapimas. Bet kas tiksliai yra teiginiai ir faktai ir kokie jų elementai? Pamąstykime apie tai, kad katė sėdi ant kilimėlio ir apie teiginį „Katė sėdi ant kilimėlio“. Pradžiai atkreipkite dėmesį, kad katė ir kilimėlis yra skirtingi objektai, o juos sieja tarpusavio ryšys, jog katė ant jo sėdi – „buvimas ant“, kuris rodo, kad kilimėlio ir katės padėtis nėra lygi, taigi ta teiginio dalis, kuri atitinka „buvimo ant“ ryšį, veikia kitaip nei daiktavardžiai „katė“ ir „kilimėlis“, atitinkamai vartojami apibūdinti aptariamai katei ir kilimėliui.

Tam tikra prasme atrodo, kad Atitikimo (korespondentinė) teorija arba geriau apibrėžtas jos variantas geriausiai užfiksuoja mūsų nuojautas apie tiesą. Tačiau dėl sunkumų, kurie iš jos kyla tęsiant analizę (apie kuriuos jau buvo užsiminta), buvo pasiūlyta ir daugiau teorijų. Viena iš jų yra „Loginės darnos (koherentinė) teorija“, kuri sako, kad teiginys yra tiesa, jei jis dera su kitais tam tikro rinkinio teiginiais, ir atvirkščiai. Šis požiūrio į tiesą modelis grindžiamas geometrija ir logika, kuriose koherentiškumo ryšys tarp teiginių yra loginis ribojimas. Tačiau kalbant apie kasdienius pasaulio dalykus, šis santykis yra pernelyg griežtas ir, atvirkščiai, tiesiog atitikimo reikalavimas yra pernelyg silpnas. Be to, kyla problema, kad bet koks teiginių rinkinys, kuris pasižymi vidine darna, pavyzdžiui, teiginiai, sudarantys astrologines sistemas, vien dėl šio fakto negali būti laikomi teisingais, todėl prie to reikia pridėti tam tikras išorines sąsajas su faktu (ko reikalauja Atitikimo teorija) – tik tada teiginiai tampa labiau įtikinami.

Reaguodami į diskusijų apie šias dvi teorijas neįtikinamumą, kai kurie filosofai nusprendė pritarti vadinamajai „Pragmatinei tiesos teorijai“, kuria teigiama, kad teiginys yra tiesa, jeigu jame slypi tai, kas veikia praktikoje.

Filosofas ir psichologas Viljamas Džeimsas (*William James*) Pragmatinę tiesos teoriją apibūdino kaip tokią, kuri teigia, kad tiesa yra tie teiginiai, kurių „patyrime slypi piniginė vertė“. Šiai teorijai prieštaravo Bertranas Raselas (*Bertrand Russell*) ir kiti, teigdami, kad pagal šią teoriją tiesa laikomi tik tie dalykai, kuriais apsimoka tikėti, nors nemenka dalis tiesų yra labai nepatogios.

Taigi yra trys pagrindinės tradicinės tiesos teorijos. Naujesnėse filosofinėse diskusijose buvo kur kas sudėtingesnių mėginimų apibrėžti sunkiai apčiuopiamą giluminę tiesos struktūrą arba įrodyti, kad apskritai nėra tokio dalyko, kaip tiesa. Tokie manevrai galiausiai pagimdė tai, kas vadinama minimalistinėmis tiesos teorijomis, kurios teigia, kad predikatinė išraiška „tai tiesa“ nepažymi jokių esminių tiesą perteikiančios terpės savybių, bet tiesiog atlieka funkcinį vaidmenį mūsų kalboje, tarnauja kaip iteracijos priemonė arba žymi susitarimą, arba yra gramatinis predikatas, jei jo reikia užbaigtam sakiniui suformuluoti. Kiti (žymiausias iš jų yra amerikiečių filosofas Donaldas Deividsonas (*Donald Davidson*)) teigė, kad tiesa yra iš tiesų esminė tiesą perduodančių teiginių ypatybė, tačiau ji neapibrėžiama.

Vienas dalykas, kuris gali sukelti nereikalingų sunkumų šiose svarbiose filosofinių diskusijų srityse, yra prielaida (nors gana dažnai tai yra tiesiog noras manyti, kad tiesa yra nedviprasmiška idėja), kad tam tikrame diskurse tiesa galima vadinti tik vieną dalyką. Pamąstykime, kad tai, apie ką mes matematikoje sakome „tai tiesa“, gali skirtis nuo to, ką mes turime omenyje, kalbėdami apie kasdienius pasaulio dalykus ir įvykius, o tai, savo ruožtu, gali skirtis nuo to, ką mes galvojame, kalbėdami apie moralės klausimus, pavyzdžiui, tokiame teiginyje: „Jis elgėsi neteisingai.“ Tai, kaip tiesa nustatoma kiekvienu iš šių atvejų, gali labai skirtis nuo to, kaip ji nustatoma kitais atvejais, taigi, galima teigti, kad siekdami rasti tikslesnes sąvokas tam, ką mes turime galvoje kiekvienu atveju, kai kalbame apie tiesą, mes elgiamės teisingai. Tačiau galbūt predikatyvinė išraiška „tai tiesa“ yra tam tikra fiktyvi arba tiesiog vietą užimanti išraiška (kaip „dalykas“), į kurios vietą mes turėtume stengtis įrašyti tikslesnį terminą, nurodantį tai, ką konkrečiu atveju turėjome omenyje. Šiuo požiūriu tiesa yra esminė tiesą perteikiančių teiginių savybė, tačiau įvairiose diskurso srityse ir skirtingų rūšių objektams ji yra skirtinga. Tai aiškiausiai matoma, lyginant matematiką ir kasdienius atvejus, kai tiesos nustatymo procedūra yra visiškai skirtinga. Čia slypi atsakymo raktas.

Tačiau kasdieniame gyvenime mums tikrai reikia, kad tai, ką sakome ar manome apie dalykus, tik tada būtų tiesa, jeigu tai, ką sakome ar manome, atitinka tai, kokie šie dalykai yra iš tikrųjų. Šia prasme Atitikimo teorijos intuicija susijusi su tam tikrais esminiais dalykais ir jos negali sumenkinti sunkumai, kurie kyla išskaidant elementus, arba poreikis tiksliai apibrėžti atitikimo sąvoką.

Visose diskusijose apie tiesą svarbu rimtai atsižvelgti į tai, kad tiesa yra svarbi kaip savaime vertinga, ir kad ji yra mūsų tyrimų ir mąstymo tikslas. Tiesa kartais apibūdinama kaip „mokslinio tyrimo idealas“, kuriam pasiekus galutinę būseną turėtų susijungti įvairios pastangos įgyti žinių – panašiai kaip tolimas taškas, į kurį mes kreipiame žvilgsnį keliaudami, nors galbūt niekuomet jo ir nepasieksime. Kitas požiūris į tiesos svarbą atsiveria nagrinėjant ryšį tarp jos ir „teisingumo“ ir tai, kaip jie suvokiami tose etikos ir mokslinių tyrimų srityse, kurių dėmesio centre yra objektyvūs faktai. Gali pasirodyti, kad egzistuoja įtampa tarp mūsų noro nebūti apgautiems – kitaip tariant, teisingumo – ir skepticizmo, ar tiesa apskritai egzistuoja. Neabejotinai ir tiesa, ir teisingumas yra ir mentalinės, ir praktinės vertybės, o jų supratimas reiškia taip pat ir susijusių tikslumo ir nuoširdumo sąvokų supratimą. Pirmoji jų reikalinga ieškant tiesos, o antroji – ją perduodant. Galvojant apie tai atrodo, kad nesvarbu, ar galima pateikti tikrai objektyvius atsakymus, stengiantis apibrėžti tiesos sąvoką, pati jos idėja užima svarbią ir reikšmingą vietą mūsų mąstysenoje ir veiksmuose – ir todėl ji yra nepakeičiama.

Žr.: ETIKA, FILOSOFIJA

TOLERANCIJA

Tolerancija – tai veiksmas ar būsena, kai leidžiama arba sutinkama su įsitikinimais, kurie gali nepatikti arba kuriems gali nepritarti tam tikras asmuo ar grupė, kuriai jis arba ji priklauso. Toleravimas yra praktinė tolerancijos išraiška. Istoriškai ši sąvoka visų pirma susijusi su religinių įsitikinimų ir praktikos toleravimu, jei jie skiriasi nuo tų, kurių laikosi dauguma, arba kurie įtvirtinti tam tikroje politinėje srityje.

Šia istorine prasme tolerancija yra nepaprastai svarbi sąvoka, nes jeigu tolerancijos nėra, tie asmenys, kurie skiriasi nuo tam tikros vyraujančios orto-

doksijos, gali būti diskriminuojami, patirti atšiaurų elgesį ar netgi bausmes – visa tai dar netolimoje praeityje buvo įprastos netolerancijos apraiškos. Minėta ortodoksija paprastai būna religinė, tačiau dėl nepakankamos tolerancijos grėsmę gali kelti ir kitoks seksualinis elgesys ir mokslo naujovių naudojimas.

Istoriškai tolerancija nėra toks jau retas reiškinys, kaip būtų galima pagalvoti. Persijos karalių Kyrą Didįjį (558–529 m. pr. Kr.) žydai savo raštuose šlovina už tai, kad jis leido jiems grįžti į Jeruzalę po Babilono tremties, o Ksenofontas (Ξενοφον) – už tai, kad jis skatino religinę toleranciją savo imperijoje. Romėnai taip pat buvo pakantūs vietiniams kultams ir prietarams, laikydamiesi politikos, kad kiekvienas regionas, miestas ir net šeima gali turėti savus dievus. Imperijos gyvavimo metu Roma ir toliau laikėsi šios nuostatos su sąlyga, kad būtų garbinamos ir „valstybinės“ dievybės. Šiuo atveju tai turėjo stiprinti pilietinę sanglaudą. Tie asmenys, kurie nesilaikė šio reikalavimo, buvo laikomi „ateistais“ – štai kodėl iki pat Konstantino laikų krikščionys buvo visuotinai persekiojami.

Didis budistas imperatorius Ašoka (*Ashoka*) žymus tuo, kad atsisakė karo ir savo valdose leido klestėti visoms religijoms. Kinijos imperijoje žiaurios priespaudos laikotarpius keitė itin tolerantiškos epochos, kai klestėjo daugelis įvairių minties mokyklų ir religijų. Panašiai ir Korane – jame yra eilučių, kuriomis raginama siekti taikos su kitomis religijomis, ypač su krikščionybe ir judaizmu, kurios irgi yra „Rašto religijos“. Būtent tai leido šioms trims religinėms bendruomenėms draugiškai sugyventi viduramžių Ispanijoje.

Ankstyvuoju šiuolaikinės Europos gyvavimo laikotarpiu tolerancija tapo opia problema, pirmiausia dėl Romos katalikų bažnyčios bandymo suvienodinti tikėjimą ir jo praktikavimą, o vėliau, po Reformacijos, todėl, kad įvairios susidariusios denominacijos siekė įtvirtinti vidinį susiskaldymą ir skirtumus. Kalbant apie vieną iš pirmųjų svarbių principų diskusijose apie pilietines laisves šiuolaikiniame pasaulyje, reikia atminti, jog apie toleranciją daug buvo pasakyta ir parašyta XVII amžiuje Europoje, o protestantiškos Nyderlandų provincijos šia prasme tiesė kelią ir teoriškai, ir praktiškai.

Žydų persekiojimai XIX ir XX a. iki šiol išlieka blogiausiu netolerancijos pavyzdžiu. Be to, pernelyg daug genocido ir nusikaltimų žmonijai kilo iš įvairiausios etninio, religinio ir politinio pobūdžio netolerancijos – pradedant Kosovo problema Bosnijoje ir baigiant Darfūru Sudane.

Nors netolerancija tarp atskirų religijų ir tautybių atrodo paradigma, aršiausiai ji pasireiškia tarp religijų ar kitų judėjimų atskalų ar grupuočių. Baisiuose religiniuose karuose, kurie purtė Europą pusantro šimto metų po Reformacijos, katalikų ir protestantų tarpusavio neapykanta buvo tiesiog pragariška. „Meilės“ vieni kitiems neišsaugojo ir krikščionys bei musulmonai – religiniai nesutarimai Europoje taip sustiprėjo, kad krikščionių ir Osmanų imperijos pajėgos stojo į kovą, kurią Lepanto mūšyje laimėjo krikščionys (šis mūšis vyko 1571 m., jame Servantesas prarado kairę ranką ir didžiuodamasis vadinosi *sobriquet el manco de Lepanto* – „Lepanto luošiu“). Tačiau katalikų žiaurumas, nukreiptas prieš katalikus, ir protestantų – prieš protestantus atskleidė, kad savo viršūnę netolerancija pasiekia tada, kai ji nukreipiama prieš tuos, kurie turėtų būti laikomi broliais. Verta prisiminti kad ir Urbeno Grandjė (*Urbain Grandier*) likimą Ludono „velnių skandale“ 1632 m. arba Johaną van Oldenbarnveltą (*Johan van Oldenbarnevelt*), kuriam 1619 m. buvo įvykdyta mirties bausmė dėl absurdiško skirtingų Nyderlandų kalvinistų atšakų ginčo, ir galima pamatyti, kad neapykanta tarp tos pačios religijos išpažinėjų gali įsiliepsnoti kur kas karščiau nei tarp skirtingų religijų sekėjų.

Mes didžiuojamės, kad esame tolerantiški, tačiau taip iš dalies yra todėl, kad mums nerūpi, kad kiti žmonės elgiasi vienaip ar kitaip. Tačiau kai matome, pastebime ir nepritariame, tačiau pripažįstame kitų asmenų teisę elgtis taip, kaip jie elgiasi, arba mąstyti taip, kaip mąsto, tada ir prasideda sunkus darbas, vadinamas tolerancija. O tai kartais gali būti tikrai nelengva.

Žr.: ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, ŽMOGAUS TEISĖS

TOTALITARIZMAS

Totalitarizmas – tai režimas, kuris remiasi griežta autoritarine visų gyvenimo sričių ir ekonomikos kontrole, ir taip atskiro asmens laisvę pajungia režimo interesams. Gryniausios kada nors egzistavusios totalitarizmo formos yra Stalino režimas Sovietų Sąjungoje ir Mao Dzeduno režimas Kinijoje, o jų artimi giminaičiai yra nacių režimas Vokietijoje ir daugelis smulkių diktatūrų, kurios gimė po 1945 m., suirus kolonijų sistemoms.

Svarbiausias totalitarinių režimų bruožas yra jiems būdingas (paprastai aršus) žodžio laisvės, disidentizmo ir opozicijos slopinimas, neatsižvelgiant į įstatymo viršenybę, kai valstybė ir teisingumo užtikrinimo institucijos elgiasi savavališkai, o valdžią turintys asmenys yra niekieno nevaržomi ir niekam neatskaitingi.

Totalitarizmas pasaulio istorijoje buvo dažniausia ir labiausiai paplitusi valdymo forma, nes jis bendruoju atveju būdingas absoliutinės monarchijos ar teokratijos modeliams. Pati sąvoka buvo pradėta vartoti visai neseniai – 1932 m. ją pasiūlė Džiovanis Amendola (*Giovanni Amendola*), kritikuodamas Italijos fašizmo siekį monopolizuoti valdžią, suvienyti bendruomenines Italijos jėgas, o fašizmo ideologiją padaryti nauja nacionaline religija. B. Musolinis šį terminą laikė teigiamu dalyku, tačiau nors Vokietijos nacionalsocialistai (naciai) tą patį kalbėjo apie „totalinę valstybę“ ir „totalų visuomenės mobilizavimą“, jiems nepatiko būti lyginamiems su Sovietų Sąjungos bolševizmu (nacių požiūriu, bolševizmas buvo „pasaulinio žydų sąmokslo“ dalis), taigi jie vartojo sąvoką *Volksgemeinschaft* arba „tautinė bendruomenė“. Tačiau jo prasmė buvo tokia pat.

Šaltojo karo metu, tvyrant konfrontacijai tarp dviejų blokų, terminas „totalitarizmas“ buvo vartojamas propagandiniame kare, kurį Vakarų aljansas kovojo prieš sovietinį bloką. Žymiojoje savo kalboje, pasakytoje 1946 m. Fultone, Misūryje, Vinstonas Čerčilis kalbėjo apie „geležinę uždangą“, kuri nusileido visoje Europoje, šią sąvoką įtvirtindamas. Po Šaltojo karo pabaigos 1989 m., kai žlugo sovietų bloko režimai Rytų Europoje bei Sovietų Sąjunga – šią griūtį simbolizavo Berlyno sienos sugriovimas – totalitarizmo terminas buvo atnaujintas, kiek išplėstas ir daugiausia imtas taikyti islamistų siekiams atkurti pasaulinį kalifatą.

Žr.: AUTOKRATIJA, DEMOKRATIJA, FAŠIZMAS, KOMUNIZMAS

UTOPIJA

Utopija paraidžiui reiškia „vieta, kurios nėra“, nors dėl istorinių priežasčių ši sąvoka įgijo prasmę, kurią tiksliau būtų galima apibūdinti kaip *eutopiją* – „gerą

vietą“ (priešdėlis *eu* vartojamas tokiuose žodžiuose, kaip euforija, eutanazija ir eugenika). Eutopijos priešingybė yra *distopija* – „bloga vieta“. Utopija gali turėti eutopijos bruožų – daugelis literatūroje ir filosofijoje apibūdintų utopijų tokios ir buvo, tačiau ji gali būti ir distopiška, kaip, pavyzdžiui, aprašytosios O. Hakslio (*A. Huxley*) kūrinyje „Šaunus naujasis pasaulis“ *(Brave New World)* arba R. Orvelo knygoje „1984-ieji“. Kai kurios utopijos, kurias buvo ketinama paversti eutopijomis, pavyzdžiui, tobulai darni valstybė, apibūdinta Platono veikale „Respublika“, arba sveikata trykštančių blondinų valdomas Trečiasis Reichas, kurį įsivaizdavo Hitleris, iš tiesų buvo distopijos.

Daugumą utopijų, kurias jų kūrėjai siūlė kaip eutopijas, galima suskirstyti į dvi grupes. Abi šios grupės pasitarnauja kaip esamos žmonijos padėties apibūdinimas, nes žmonės pernelyg gerai pažįsta distopines realaus pasaulio savybes.

Pagrindinei grupei priskiriamose eutopijose paprastai nuolat vyrauja geras oras (labiausiai mėgstamas šiltas pavasaris), jose gausu lengvai gaunamo gardaus maisto, kuris dažniausiai yra vegetariškas.

Čia nėra pinigų, taigi nėra ir godumo bei nesantaikos ar socialinės padėties skirtumų. Visur viešpatauja sveikas protas. Daugelyje eutopijų (ypač tose, kurias sugalvojo vyrai) lytiniai santykiai nevaržomi. Nusikaltimai, jei jų pasitaiko, laikomi liga ir rūpestingai gydomi. Žmonės vilki žaviais drabužiais, kuriuos prie savo namų audžia staklėmis. Jei ir yra kokių nors mašinų, jos nekenkia natūraliai aplinkai, o jų buvimas išlaisvina žmones, kad jie galėtų atsiduoti pramogoms ir kultūrai.

Kitos rūšies eutopijų yra mažiau ir jos kur kas griežtesnės. Jos neretai būna feminisčių vaizduotės produktas. Seksas ar bent jau heteroseksualiniai santykiai tokiose eutopijose neegzistuoja, visos eutopijos gyventojos yra moterys, o gyventojai atsinaujina partenogeniškai. Jei tarp jų atsitiktinai patenka vyrų, jie, aišku, beviltiškai įsimyli vieną ar daugiau eutopijos gyventojų, tačiau už tai turi kęsti pažeminimus ir yra išsiunčiami iš šalies su prakeiksmais jų vyriškiems instinktams, kurie nesuderinami su eutopijos tvarka.

Eutopijos atspindi žmonijos tragedijas, tad nenuostabu, kad svajodami apie geresnius pasaulius daugelis rašytojų skyrė dėmesį tam, kad ištaisytų tuos dalykus, kurie realų jų pasaulį dažnai paversdavo distopišku, – tai skurdas, nelygybė, sunkus darbas, skausmas, ligos, sunkumai, seksualinė priespauda

ar meilės trūkumas. Taip eutopijų vizijose atsiranda tam tikro pikantiškumo, aiškiai atskleidžiančio bėdas, kurias kenčia realus pasaulis (įsivaizduojant, kad tokių bėdų eutopijoje nėra).

Eutopijų kūrimo istorija labai ilga ir prasideda nuo Heziodo ir Homero Aukso amžiaus mitų. Vėliau rašytojai akivaizdžiai ėmė manyti, jog tolimoje praeityje patalpinta eutopija tik žadina depresiją, taigi jie savo vaizduotę nukreipė į ateitį arba alternatyvią tikrovę. Platonas savo veikale „Respublika“ tapė racionaliai sutvarkytos visuomenės, kurią valdo filosofai, o tik geriausi piliečiai gali susilaukti palikuonių, vėliau auginamų valstybiniuose vaikų namuose, paveikslą. Romėnų istorikas Tacitas savo skaitytojus ragino atgaivinti asketiškas ankstesnės Romos respublikos laikų dorybes ir gyrė atšiaurius germanus, kurie „niekada nenusirita iki vedybų su užsieniečiais“. Krikščionių autoriai, ypač Tertulijonas (*Tertullian*), žvelgdamas į ateitį regėjo, kaip nekrikščionys Teismo dieną sviedžiami į pragaro ugnį. Taikesnis ir konstruktyvesnis ankstyvosios Kinijos mąstytojas Tao Kianas (*Tao Qian*) svajojo apie pasaulį, kuriame būtų amžinas pavasaris, taika ir perteklius, t. y. nebūtų karų ir nereikėtų dirbti.

Šiuolaikinės Europos aušroje (XVII–XVIII a.) įsivaizduotos eutopijos buvo grindžiamos naujai kylančio mokslo galimybėmis arba, priešingai, buvo kalbama apie susidūrimus su „kilniais laukiniais“, kurių paprastas gyvenimo būdas atrodė tarsi priekaištas civilizuotos Europos dekadansui.

Naujesnių laikų ir šiuolaikinės utopijos beveik visada yra distopijos. Tai įdomus ir stulbinantis jų raidos posūkis. Jose vaizduojama, kad mes atradome technologijas, kurios daugiau pasitarnauja priespaudai ir kelia grėsmę, nei padeda ar išlaisvina, kaip buvo žadėta. Kai kurie siaubai, kurių ankstesni utopistai savo susikurtame rojuje tikėjosi išvengti, pavyzdžiui, gyventojų perteklius arba jėgos sutelkimas neatsakingų ir nedorų asmenų rankose, pradėjo formuoti daugelio problemų purtomo šiuolaikinio pasaulio paveikslą, kuriame mokslas suteikė beveik neįtikėtinas galimybes žmogaus žiaurumui pasireikšti. Įsivaizduokite, jog brėžiate grafiką, skirtą iliustruoti utopijoms, pradedant nuo Aukso amžiaus mitų ir baigiant šių dienų įsivaizduojamu pragaru, kurį sukelia klimato pokyčiai, branduolinis karas, globalios epidemijos ir kiti, dar baisesni, dalykai. Tokia kreivė judės žemyn – priešinga kryptimi nei kylanti, rodanti technologijų pažangą, ir taip susidarys „X“ formos grafikas, kuris, kaip atsimename iš mokyklos laikų, reiškia „Atsakymas neteisingas!“

Tik labai nedidelė dalis pasaulinėje literatūroje pavaizduotų eutopijų buvo mėginamos įgyvendinti praktiškai, ir tik dvi iš jų buvo realiai įgyvendintos. Viena jų veikė, o kita – ne. Utopija, kuri praktiškai pasirodė neveikianti, tai – vadinamasis komunizmas, kurį išreiškė marksizmas-leninizmas ir jo atšakos – stalinizmas bei maoizmas. O Ebenezerio Hovardo (*Ebenezer Howard*) sodų miesto idėja pasirodė įgyvendinama – žvelgiant į gėlėmis ir žaliomis pievelėmis papuoštus ramius kai kurių Didžiosios Britanijos miestų priemiesčius, kuriuose malonu vaikščioti pėsčiomis, o viešuoju transportu nesunku pasiekti vietas už jų ribų, atrodo, kad ši idėja neblogai gyvuoja iki šiol.

Žr.: ANARCHIJA, CIVILIZACIJA, FAŠIZMAS, KOMUNIZMAS

VARTOTOJIŠKUMAS

Visuomenė, kurioje nemažai žmonių daug dėmesio skiria prekių ir paslaugų pirkimui bei daiktų, kurie atskleidžia jų turtą, skonį ir padėtį, turėjimui, o pasitenkinimas ar laimė pasiekiama per daiktus, kuriuos galima nusipirkti, ir kurioje apskritai mėgstama ar net mėgaujamasi apsipirkimo, pirkimo ir turėjimo procesais, laikoma **vartotojiška**.

Vartotojiškumą puikiai apibūdina šmaikšti frazė „apsipirkimo terapija“. Ji vartojama kalbant apie geros nuotaikos susigrąžinimą, kurį užtikrina apsipirkimo procesas – „gėrybių“ ieškojimas įvairiose parduotuvėse ir triumfas, jei pavyksta gauti pigesnių ar puikiai tinkančių daiktų. Dar griežčiau kalbant, ankstesniame sakinyje pavartota frazė „gėrybių ieškojimas“ yra labai tiksli – jeigu antropologinis medžiotojų-rinkėjų visuomenės modelis teisingas, valgomų gėrybių paieška krūmuose ir tarp šaknų buvo svarbus moterų uždavinys, kol jų vyrai būdavo išėję į medžioklę (dažnai nesėkmingą). Stebint itin išrankų pirkėją, kuris godžiomis akimis dairosi po Penktojoje aveniu įsikūrusios parduotuvės *Sachs* vitrinas, galima įžvelgti ankstyvosios žmonijos prasimaitinimo istorijos metaforą.

Šiuo metu madinga moralizuojant protestuoti prieš vartotojiškumą kaip prieš lėkštą ir materialistinį požiūrį. Be abejo, taip ir gali būti tuo atveju, kai žmonės pernelyg rimtai ima vertinti idėją, kad tai, ką jie turi, atspindi jų, kaip žmogiškųjų būtybių, vertę. Tačiau čia pateikta antropologinė užuomina verčia

daryti prielaidą, kad tokį elgesį veikia kur kas gilesni impulsai. Kartkartėmis verta pamąstyti ir apie tai, jog vartotojiškumas neegzistuotų, jeigu jis neteiktų tikro pasitenkinimo, ir ar nėra bent jau tam tikros koreliacijos tarp turimų daiktų, pinigų, už kuriuos galima šiuos daiktus įsigyti, įdėto darbo ar talento, uždirbant pinigus, bei asmens, kuris atlieka tokį darbą ar kuriam priklauso toks talentas. Trumpai tariant, vartotojiškumas nėra tik tuštybė ir beprasmybė, nebent pernelyg išsipučia. Šis teiginys, iš pirmo žvilgsnio atrodantis kaip banalybė, gali būti tiesa.

Vartotojiškumo kritikai taip pat kaltina tariamas reklamos ir rinkodaros specialistų manipuliacijas, kuriomis siekiama pelno. Jie įžvelgia grėsmingą Nikolo Makiavelio (*Niccolò Machiavelli*) idėjų pritaikymą bejėgėms, silpnoms, vaikiškoms, patiklioms, įtakai pasiduodančioms žmogiškosioms „avims". Nors šiame vaizdelyje yra tiesos, tačiau, prisiminus po parduotuvę *Sachs* godžiu žvilgsniu besidairantį pirkėją, visas paveikslas atrodo kiek kitaip.

Reikia paminėti kelis svarbius su vartojimu susijusius dalykus, nes būtent vartotojiškumas lemia gėrybių perteklių turtingiausiose pasaulio valstybėse. Didžiausia jo sukuriama blogybė yra žala aplinkai, žmonių išnaudojimas (ypač neturtingesnėse šalyse, tačiau dirbantieji išnaudojami ir turtingose šalyse) bei visuotinė nelygybė – ne tik turtinė, bet ir „turto nulemta nelygybė", kuri reiškia, kad tiems, kurie yra „apačioje", trūksta galimybių, tinkamo būsto, tinkamos sveikatos priežiūros ir teisingumo. Tai taip pat gali sukelti pavydą, apmaudą ir konfliktus.

Tiesą sakant, didžiausia problema yra ne išlaidus, visuotinai matomas bei aplinką teršiantis vartojimas, tačiau pasaulinis jo pasiskirstymas. Būtent vartojimui daugiausia dėmesio buvo skirta 1998 m. Jungtinių Tautų žmogaus vystymosi ataskaitoje. Joje atskleisti stulbinami skirtumai: 20 proc. turtingiausių pasaulio gyventojų teko 86 proc. visų privačių išlaidų (vartojimui), o 20 proc. skurdžiausių gyventojų teko vos 1,3 proc. tokių išlaidų. Visi vėlesni požymiai rodo, kad šis atotrūkis greičiausiai dar padidėjo, nors atrodo, kad tai jau nebeįmanoma.

Gamtos išteklių niokojimas, siekiant patenkinti vis didėjantį vartojimo prekių ir paslaugų geismą, tapo pateisinama priežastimi žaliųjų gamtosaugos aktyvistų veiklai. Kita panašaus aktyvizmo sritis yra kampanija už sąžiningos prekybos susitarimus su besivystančiose šalyse veikiančias gamintojais, kurie labai diskriminuojami galingų korporacijų ir ekonomiškai stiprių šalių vyriau-

sybių vykdomo protekcionizmo. Tačiau žaliųjų ir sąžiningos prekybos šalininkų politika ne visada nuosekli, atsižvelgiant į tai, kad kai kuriais atvejais pačių besivystančių šalių vykdoma gamybinė veikla (pavyzdžiui, miškų kirtimas, siekiant pritaikyti dirvą žemės ūkio veiklai) nebūtinai „žalia“. Tačiau, apskritai kalbant, tradiciniai gamybos metodai pagal savo pobūdį yra ekologiški, todėl žaliosios ir sąžiningos prekybos politikos tarpusavio sąveika turėtų būti veiksminga.

Žymiausi šiuolaikiniai vartotojiškumo kritikai yra Karlas Marksas ir Torstenas Veblenas (*Thorstein Veblen*). Jie kritikavo ir kapitalizmą, kuris skatina vartotojiškumą, kad būtų užtikrintas spartesnis augimas. Tačiau priešiškumo vartotojiškumui šaknys yra kur kas gilesnės. Nuo senovės iki šių dienų egzistuoja „prabangos įstatymai“, kurių tikslas – riboti prabangą ir ekstravagancią. Jie (pasak Bleko teisės žodyno *(Black's Law Dictionary)*) nukreipti prieš „pernelyg dideles išlaidas drabužiams, maistui, baldams ir pan. Senovės Graikijos Lokrijaus kodeksas draudė, kad laisvą moterį lydėtų daugiau nei viena tarnaitė, „nebent ši moteris būtų girta“, ir neleido vilkėti išsiuvinėtų drabužių, „jei ši moteris nėra viešai praktikuojanti prostitutė“. Panašiai ir asketiško Romos respublikonų valdymo laikais apskritai buvo nepritariama puošnumui ir spalvingumui – visiems buvo taikomi *sumptuariae leges* (prabangą ribojančių įstatymų) reikalavimai. Vėlyvosios Romos imperijos ir viduramžių laikais *sumptuariae leges* buvo taikomi tam, kad būtų išlaikyti akivaizdžiai matomi socialinės hierarchijos skirtumai. Raudonus ir purpurinius drabužius galėjo dėvėti tik karališko kraujo turintys asmenys ir kilmingieji, jiems taip pat buvo skirtas kailis ir šilkas. Tačiau socialinės padėties demonstravimas bei mėgdžiojimas nebuvo svetimas ir paprastiems žmonėms bei turtingiems miestiečiams.

Karalienės Elžbietos I valdymo laikais „prabangos įstatymai“ buvo taikomi, siekiant dvejopo tikslo – užkirsti kelią pinigams, kad jie neišplauktų iš karalystės, perkant užsienyje (ypač Italijoje) pagamintus prabangius ir puošnius drabužius, ir sulaikyti jaunus vyrus, kurie gali būti naudingi kitose srityse, nuo puošeiviškumo, moteriškėjimo ir pinigų švaistymo šiems dalykams. Tačiau jais taip pat buvo siekiama išlaikyti „luomų skirtumus, išreiškiamus drabužiais, pagal pagirtinus praeities papročius“.

Prabangą ribojantys įstatymai turėtų būti atskirti nuo įstatymų, reguliuojančių, ką turi dėvėti tam tikros visuomenės grupės tam, kad būtų atpažįsta-

mos. Ankstyvose musulmoniškose valstybėse žydai, krikščionys ir kiti nemusulmonai turėjo nešioti jų padėtį žyminčius aksesuarus. Žydai ir prostitutės visur turėjo rodyti, kas jie yra, dėvėdami specialus drabužius ar segėdami ženklelius: žydai – kūginę skrybėlę islamo šalyse ir geltoną žvaigždę viduramžių krikščioniškose šalyse bei nacių Vokietijoje, o prostitutės – dryžuotus gobtuvus ar kutuotas skraistes.

Žr.: GEROVĖ, GLOBALIZACIJA, KAPITALIZMAS, REKLAMA

VEGETARIZMAS

Vegetarizmui pagrįsti įprastai pateikiami trys argumentai. Silpniausias, nors ir turintis šiokį tokį pagrindą, yra ekonominis argumentas, kuriuo teigiama, kad vienas žemės akras (apie 4 arus) gali išmaitinti du žmones, jei žemė naudojama ganyklai, tačiau suarus ir pasėjus javus jis gali išmaitinti net dvidešimt žmonių. Tai – silpniausias argumentas vegetarizmo labui, mat maisto problemą pasaulyje lemia ne maisto trūkumas, bet netinkamas jo paskirstymas, nes kai kurie turi per daug, o dauguma – per mažai, nors bendras maisto kiekis būtų pakankamas.

Ne toks silpnas, todėl įtikinamesnis yra sveikatos argumentas. Šiuo atveju teigiama, kad mėsoje yra sočiųjų riebalų rūgščių ir daug bakterijų, o jei ji gauta ne iš ekologinių ūkių – galima aptikti antibiotikų, vakcinų pėdsakų ir augimo hormonų, kurie su riebalais ir (nepaisant antibiotikų) bakterijomis patenka į žmogaus burną, tapusia paskerstų gyvūnų kapinėmis.

Stipriausias iš visų yra moralinis argumentas, jog nedera pirma auginti, o vėliau žudyti jausti pajėgiančių gyvūnų vien tam, kad paskui jie būtų suvalgyti, nes puikiausiai galime išgyventi ir to nedarydami.

Apdairumas ragina rimtai vertinti sveikatos argumentą. Tai, ką mėsininkai vadina „šviežia mėsa“, toli gražu tokia nėra. Iš tiesų tai dvėsena, nes mėsa tik tada tampa pakankamai minkšta ir tinkama pjaustyti, virti ir valgyti, kai pradeda pūti. Tai, kad mes valgome supuvusią mėsą, labai puikiai užmaskuojama žvėrienos atveju, kuri tam tikrą laiką laikoma pakabinta, kad supūtų dar labiau nei įprasta mėsa. Puvimą skatina milijonai mėsoje knibždančių bakterijų. Jų uždavinys – apvirškinti mėsą prieš mums imant valgyti. Pavyzdžiui,

specifinis išlaikomos elnienos kvapas susidaro dėl mikrobų išmatų, kurių pilna ši mėsa, nes visa, kas suvalgoma, turi išsiskirti, o mėsa mikrobams yra ir valgykla, ir tualetas.

Jei norite pamatyti, kokį darbą mikrobai atlieka mėsoje, palikite sode negyvą pelę ir stebėkite, kaip ji suyra. Šis procesas atrodys dar dramatiškesnis, jei žiūrėsite pagreitintą jo įrašą. Mikrobai taip sparčiai dauginasi, kad atrodo, jog lavonas ima raitytis ir kraipytis, tarsi norėtų pabėgti. Kai pirmoji įsiveržėlių banga atlieka savo darbą, daugiausia maitindamiesi dvėsenos baltymais, ir ji pašvinksta, į darbą įsitraukia sūrio muselės (*Piophila casei*) tokiu pat būdu, kaip stebuklingai jos perkeičia brandintą sūrį (ir nešvarias kojines, štai kodėl prancūzai geriausią savo gorgonzolos sūrį vadina *les pieds de Dieu*). Per dešimt valandų bakterijos dauginasi nuo 100 iki 100 milijonų. Jos pasklinda mėsos parduotuvėje ir jūsų virtuvėje, maitinasi ir tuštinasi taip, kaip maitinosi ir tuštinosi pelės lavone.

Bet visa tai laikoma tik atsargiam protui skirtais argumentais. Galbūt jums patinka prisikimšti burną pašvinkusios mėsos, kurioje pilna įšvirkštų hormonų bei vakcinų ir knibžda mikrobų, galiausiai sukeliančių bakterinį viduriavimą. Visi šie dalykai, o taip pat – kancerogeninės medžiagos, kurios susidaro termiškai apdorojant verdamą ar kepamą mėsą, galiausiai papildo gardų kąsnelį – kas gali tai paneigti?

Visiškai kitoks yra moralinis, principu grindžiamas argumentas. Kiekvienam, kuris tą pačią dieną apsilankė fermoje, gyvuliams vežti skirtoje transporto priemonėje ir skerdykloje, būtų sunku nors trumpam nesusimąstyti apie tai, kaip mes elgiamės su mėsa prieš jai patenkant į lėkštę, įgavus nekaltą ir neatpažįstamą kepsnio ar kotleto formą. Iš tiesų, su mėsos gamyba susiję žiaurūs faktai įprastai jautrų žmogų turėtų supykinti kur kas labiau, nei prieš tai pateiktas pasakojimas apie pašvinkusią mėsą.

Įdomu būtų pamatyti, kaip tie žmonės, kurie nuolat valgo mėsą, patys pajėgtų perpjauti karvei gerklę, kad išmintingai leistų ištekėti litrams kraujo, jį pašalintų, tada gyvulį išdarinėtų ir išvalytų daugybę metrų išmatų pilnų žarnų, nupjautų galūnes ir žiūrėtų į didelius raumenų gumbus. Tačiau kasdien paskerdžiami dešimtys tūkstančių gyvulių yra paslėpti nuo stebėtojų akių. Visas gamybos procesas vyksta be jokių sentimentų: elektriniai pjūklai dirba visą dieną, ir išmėsinėti lavonai kas minutę pakimba ant specialių mėsai skirtų ka-

blių. Negyvos akys ir galvos su pasišiaušusiais šeriais krinta nuo kaklų, kuriuos paliečia pjūklai, drauge su akimirksnį trunkančiu staugsmu. Nepratusioms akims tai yra pragaro vaizdai, o suvokus jų prasmę, sąžinė nebegali būti rami.

Keisčiausia yra tai, kad mes baudžiame tuos, kurie žiauriai elgiasi su gyvūnais, net ir su kiaulėmis ar karvėmis, tačiau šių dalykų nesusiejame su karštais patiekalais, kuriuos dedame ant pietų stalo – užmerkiame akis prieš tą gausybę kraujo, žarnų, žiaurumo, neteisybės ir pavojų sveikatai – prieš viską, kas slypi po traškia kepsnio plutele, pagardinta šlakeliu padažo.

Žr.: ANTROPOCENTRIZMAS, GYVŪNŲ TEISĖS

VERGOVĖ

Vergai – tai žmonės, kurie prieš savo valią turi dirbti tam tikrus darbus ar teikti paslaugas. Jie negali atsisakyti ar nevykdyti paskirto darbo, be to, už tai jiems nemokamas atlyginimas, o tik suteikiamas maitinimas ir būstas. Paprastai į **vergiją** patenka asmenys, kurie buvo pagrobti, parduoti arba vergių motinų vaikai. Jų būklė analogiška ūkiuose dirbančių gyvulių (tokių, kaip galvijai ar šunys) būklei. Vergai, kurie priklauso kitiems žmonėms, vadinami „nuosavais vergais“. 1926 m. priimtoje Tarptautinėje konvencijoje dėl vergovės ji apibrėžiama kaip „asmens, su kuriuo iš dalies arba visiškai elgiamasi taip, kaip su nuosavybe, padėtis ar būklė“. Tarptautinė darbo organizacija apibrėžia vergovę kaip „bet kokį darbą ar paslaugas, kurį asmuo priverčiamas dirbti, grasinant bet kokia bausme, ir jei minėtas asmuo tokio darbo nesiėmė savo noru“. Toks apibrėžimas leidžia teigti, kad gali būti vergų, kurie gauna darbo užmokestį, tačiau jie vis tiek yra vergai, nes verčiami dirbti ar teikti paslaugas grasinant bausmėmis.

Yra ir daugiau panašių vergovės apibrėžimų, kurie apima įvairių rūšių prievartinį, privalomą, nelaisvą darbą, darbą už skolas – visa tai yra vergovės formos, kurios skandalingai plačiai paplitusios ir šių dienų pasaulyje.

Kiekvienas, nors trumpam apie tai susimąstęs, gali būti šokiruotas milžiniško vergijos masto per visą žmonijos istoriją. Vergovė buvo esminė daugelio visuomenių susikūrimo dalis nuo neatmenamų laikų iki visai nesenos galingiausių šių dienų valstybių istorijos. Be milijonų vergų, kurie kažkada triūsė

ir mirė Jungtinėse Amerikos Valstijose bei Britanijos, Prancūzijos, Ispanijos ir Portugalijos imperijų teritorijose, nė viena iš šių šalių nebūtų sukaupusi tokių turtų ir galios, kokius jai pavyko įgyti.

Kadangi vergų prekyba ir vergų darbo naudojimas Vest Indijos plantacijose prisidėjo prie Britų imperijos turtų sukrovimo, kai kurie vergų palikuonys šiandien reikalauja Didžiosios Britanijos atsiprašymo ir reparacijų. Tokie pat reikalavimai reiškiami ir kitose šalyse, kurių istoriją ženklina vergovė, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose. Šis reikalavimas yra gerai suprantamas, tačiau užmerkiamos akys prieš du svarbius faktus.

Pirmasis yra tai, kad, ko gero, kiekvienas šiandien gyvenantis asmuo tam tikra prasme yra vergų palikuonis, nes vergija buvo nepaprastai paplitusi žmonijos istorijoje, kaip, beje, kiekvienas gali būti ir vergų savininko palikuonis. Tereikia paskaičiuoti, kiek buvo pasaulio gyventojų praeityje ir kiek yra dabar, ir tampa akivaizdu, kad mes visi esame tarpusavyje susiję per bendrus protėvius, taigi esame susiję ir su abiem tragiškos vergijos istorijos pusėmis.

Antroji aplinkybė yra tai, kad, kaip nuolat rodo Jungtinių Tautų ir Tarptautinės darbo organizacijos skaičiai, šiuolaikiniame pasaulyje yra daugiau vergovės nei kada nors anksčiau. Jungtinės Tautos apskaičiavo, kad kasmet tam tikrą vergovės formą patiria apie 12 milijonų žmonių: tai gali būti priverčiamosiomis sutartimis suvaržyti darbininkai, prekybos žmonėmis aukomis tapusios prostitutės, nuosavi vergai ir panašiai – tai prilygsta 12 milijonų afrikiečių, kurie buvo pagrobti kitų afrikiečių ir parduoti baltiesiems vergų pirkliams per ištisus tris šimtmečius, kai buvo vykdoma transatlantinė prekyba vergais. Organizacija „Išlaisvinkite vergus“ *(Free the Slaves)* teigė, kad atsargiais 2006 metų vertinimais apie 27 milijonus žmonių patyrė vienokią ar kitokią vergovės formą – tai didžiausias vergų skaičius istorijoje, tačiau tuo pat metu ir mažiausias pavergtų pasaulio gyventojų procentas.

Didžioji Britanija prekybą vergais uždraudė 1807 m., o vergovę imperijos teritorijoje panaikino 1833 m. Prancūzija ja pasekė 1848 m. Londono teismo nutartis 1772 m. patvirtino, kad vergija Anglijoje ir Velse yra neteisėta ir kad bet koks vergas, patekęs į šias teritorijas, taps laisvas nuo to momento, kai jo kojos palies šią žemę. Tą pačią nutartį 1776 m. priėmė Škotijos teismas. Bet šios jurisdikcijos gerokai atsiliko nuo Vengrijos, kurioje vergovė buvo panaikinta 1000 m., ir Švedijos, kur ji buvo panaikinta 1335 m. Japonija prekybą

vergais panaikino 1587 m., nors pačioje šalyje vergija nebuvo uždrausta iki antrosios XIX a. pusės. Irane vergovė oficialiai buvo panaikinta 1928 m. (nors neoficiali padėtis yra visai kitokia), Saudo Arabijoje, Jemene ir Jungtiniuose Arabų Emyratuose – XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje. Omanas padarė tą patį 1970 m. 2004 m. vergovė buvo pagaliau panaikinta ir Nigeryje. Dauguma kitų šalių panaikino vergiją XIX amžiuje, po to, kai 1833 m. tai padaryti nusprendė Didžioji Britanija, – didžioji dalis taip pasielgė antroje šio amžiaus pusėje. Pagal kolonijinę tvarką vergija Afrikos šalyse buvo uždrausta pirmaisiais XX a. dešimtmečiais.

Vergų prekyba jau XVIII a. pabaigoje buvo panaikinta daugelyje JAV valstijų, o kai kuriose buvo uždrausta iš karto – pirmąja tokia valstija 1774 m. tapo Vermontas. Tačiau pati vergija pietinėse valstijose galutinai buvo panaikinta tik 1865 m. – po to, kai Sąjunga pilietiniame kare įveikė Konfederaciją.

Judėjimas už vergų prekybos panaikinimą vadinamas **abolicionizmu**. Pirmuoju jo skleidėju tapo Entonis Benzetas (*Anthony Benezet*) – kvakeris, kuris į Jungtines Amerikos Valstijas imigravo iš Didžiosios Britanijos (jo šeima kilusi iš Prancūzijos hugenotų, kurie paliko Prancūziją dėl religinio persekiojimo). Jis pirmiausia įtikino savo bendruomenės brolius, o vėliau – sąžiningus žmones Britanijoje priešintis prekybai vergais ir pačiai vergovei. Kadangi kovos su vergija judėjimui daugiausia vadovavo žmonės iš disenterių religinių bendruomenių, kurios neturėjo balso parlamente, jų atstovu tapo Viljamas Vilbeforsas (*William Wilberforce*), kuris nusipelnė būti pagerbtas istorijoje už savo darbus.

Vergovė šiandien įgyja daug įvairių formų ir slepiasi po daugeliu kaukių, įskaitant priverčiamąjį darbą Kinijos lageriuose, darbo užmokesčio vergiją, vaikų darbą Pietų Azijoje ir Afrikoje, prekybą žmonėmis, tarnavimą pagal priverčiamąsias sutartis, darbą už skolas ir, žinoma, tradicines atviros vergovės formas.

Tokios vergijos pavyzdžių yra labai daug. Vakaruose kiekvieną savaitę žmonės nežinodami paliečia kokį nors daiktą, kurį visą ar iš dalies pagamino Kinijos priverčiamojo darbo stovyklose įkurdinti milijonai žmonių, kurie čia kalinami pagal „administracinį sulaikymą“, t. y. be teismo, „perauklėjimo“ tikslais. Jie gamina popierinius maišelius, plastikines lazdeles ir daugybę smul-

kių žaislų bei įvairių prietaisų detalių. Kinų disidentas Haris Vu (*Harry Wu*), kuris tokioje stovykloje buvo laikomas dvidešimt metų, su skausminga iškalba aprašo sąlygas, kuriomis šių stovyklų kaliniai priversti dirbti ir mirti. Nepaisant priverčiamojo darbo svarbos Kinijos ekonomikai, tarptautinė bendruomenė nusprendė nekreipti dėmesio į jo egzistavimą.

Milijonai vaikų, kurie dėl AIDS tapo našlaičiais Afrikoje, vergauja už skurdų pragyvenimą, kenčia išnaudojimą ir prievartą. Daugelyje tradicinių ar teokratinių visuomenių moterys yra vyrų nuosavybė ir negali gyventi nuo jų nepriklausydamos. Saudo Arabijoje moteris negali išeiti iš namų nelydima vyriškos lyties giminaičio. Nedaug skiriasi ir moterų gyvenimo sąlygos Jungtinių Amerikos Valstijų pietuose veikiančiose krikščionių fundamentalistų bendruomenėse. Saudo Arabijoje ir Jungtinių Amerikos Valstijų fundamentalistų šeimose bei daugelyje kitų panašių bendruomenių moterys vergauja tiesiogine to žodžio prasme – jos laikomos kitų asmenų nuosavybe.

Nepaisant to, kad Aristotelis buvo didis filosofas ir vienas iš Vakarų įkūrėjų, jis pritarė vergijai, teigdamas, kad kai kurie žmonės yra gimę būti vergais. Jungtinių Amerikos Valstijų steigėjai iškilmingai teigė, kad visi žmonės yra gimę lygūs ir turi neatimamas teises į gyvybę, laisvę ir laimės siekimą, tačiau kai kurie iš šių steigėjų patys turėjo vergų, susilaukė vaikų su vergėmis ir tada, kai jie rašė Konstituciją, jiems nepavyko panaikinti vergovės, nors kai kurie (jų garbei reikia tai pasakyti) bandė tai padaryti.

Feodalinėje Europoje baudžiauninkai niekada nebuvo prilyginti vergams, nes jie turėjo tam tikras žmogaus teises, kurios iš vergų buvo atimtos. Tačiau iki XIX amžiaus Rusijoje baudžiauninkai faktiškai buvo vergai – jie buvo susieti su didiko dvaru, kuriame gimė, ir drauge su dvaru galėjo būti perkami ir parduodami. Baudžiavą 1861 m. panaikino caras Aleksandras II.

Nepaisant to, kad feodalinėje Europoje baudžiava buvo įprasta, ji buvo panaikinta ne humanistiniais sumetimais, tačiau tam, kad žemės savininkai galėtų panaikinti senovines teises į bendras ganyklas ir derlių, kuriomis kažkada naudojosi baudžiauninkai ir kurios buvo svarbus jų pragyvenimo šaltinis. Todėl skurdžiausiems kaimo gyventojams tai sukėlė didelių sunkumų.

Per visą žmonijos istoriją, paženklintą kančiomis tų asmenų, kurie buvo pavergti nedidelės dalies vergvaldžių, vergija yra juoda istorijos dėmė. Todėl sukrečia tai, kad vergija vis dar egzistuoja ir yra plačiai paplitusi šiuolaikiniame

pasaulyje. Kadangi – žvelgiant į istoriją nuo seniausių iki nesenų laikų – bet kuris iš mūsų yra vergų ar vergų savininkų palikuonis ir beveik kiekvienas ryžtingai smerkiame visų formų vergovę, privalome įsipareigoti dėti pastangas, kad mūsų laikais ji būtų panaikinta ir niekuomet ateityje negrįžtų. Tačiau tik nedaugelis rimtai vertina šią pareigą.

Žr.: LYGYBĖ, ŽMOGAUS TEISĖS

VERIFIKACIJA

Kaip jau buvo minėta skyreliuose apie pozityvizmą ir loginį pozityvizmą, svarbiausia šios teorijos idėja arba, tiksliau, svarbiausia idėja empirinių metodų žinių teorijoje (kuri apima ir mokslo filosofiją) bendruoju atveju yra **verifikacija**. Manau, jog ši idėja nusipelno išsamesnio aptarimo, neatsižvelgiant į šiuo metu filosofijoje pasireiškiančią madą teigti (beje, neteisingai), kad ši sąvoka verta dėmesio tik dėl istorinės reikšmės.

Pagal verifikacijos teoriją, susijusią su loginiu pozityvizmu, kurią išpopuliarino A. Dž. Ajeris (*A. J. Ayer*), teiginys gali būti patvirtintas tik tada, jeigu jo loginę reikšmę galima nustatyti empiriškai. Loginiai pozityvistai verifikaciją laikė esmine prasmės teorijos idėja, nes jiems reikėjo priemonių, padedančių atskirti tikrai reikšmingus teiginius nuo tų, kurie nėra tikrai reikšmingi. Svarbūs teiginiai skirstomi į dvi klases: formalūs teiginiai, tokie, kaip logikos ir matematikos, kuriuos jie vadino tautologija, ir faktiniai teiginiai, kurie turi būti empiriškai patikrinti (verifikuoti).

Verifikavimo idėja gali būti išreikšta dviem šiek tiek skirtingais būdais: ji gali būti laikoma prasmės pobūdžio apibūdinimu arba pasitarnauti kaip prasmingumo kriterijus. Pirmasis būdas atsispindi M. Šliko (*M. Schlick*) teiginyje, kad „teiginio prasmė yra jo verifikacijos būdas“, o antrasis – A. Dž. Ajerio teiginyje, kad „sakinys tam tikram asmeniui faktiškai reikšmingas yra tik tada, jei asmuo žino, kaip patikrinti teiginį, kurį juo siekiama išreikšti“. Atkreipkite dėmesį, kad jei M. Šliko pateiktas prasmingumo apibrėžimas yra teisingas, tada teisingas ir A. Dž. Ajerio verifikacijos principas, tačiau verifikacijos principas gali būti teisingas ir be M. Šliko verifikacionistinio prasmės apibrėžimo, nes jei teisinga, kad teiginys įgyja faktinę reikšmę tam tikram asmeniui, kai šis

žino, kokiais stebėjimas būtų galima patvirtinti jo teisingumą ar klaidingumą, iš to neišplaukia, kad teiginio verifikacijos metodas sudaro jo prasmę. Taigi teiginys „kanarėlė yra narvelyje“ yra patikrinamas pagal verifikacijos principą, tačiau „kanarėlė yra narvelyje“ nereiškia: „Eikite į piešimo kambarį ir pakelkite narvelį dengiantį audeklą (ir t. t.).“

Verifikacijos principas numato skirtumą tarp sakinių ir teiginių. Sakinys laikomas faktiškai reikšmingu tik tada, jeigu teiginys, kurį juo siekiama išreikšti, yra patikrinamas. Sakinys, kuris neišreiškia verifikuojamo teiginio, apskritai neišreiškia jokio teiginio – jį priimti pažodžiui yra absurdiška. Apsvarstykite šiuos du sakinius: 1. „Dievas yra danguje.“ ir 2. „Paukštis yra lizde.“ Kadangi yra būdas patikrinti, ar paukštis yra lizde (galima nueiti ir pažiūrėti), antrasis sakinys išreiškia teiginį, todėl yra prasmingas, tačiau kadangi nėra būdo patikrinti, ar tai, kas teigiama pirmuoju sakiniu, yra teisinga ar klaidinga, šiuo sakiniu neišreiškiamas joks teiginys, todėl jis yra beprasmis arba, tiksliau tariant, faktiškai nereikšmingas. Verifikacionistai kelia prielaidą, kad šis sakinys gali turėti emocinę reikšmę, kuri išreiškia tam tikrą nekognityvinį požiūrį į pasaulį. (Tai taikoma visiems moralės, estetikos ir religijos teiginiams – jie laikomi faktiškai nereikšmingais, nes nėra būdo nustatyti jų loginę reikšmę (klaidingą ar teisingą), tačiau tiems asmenims, kurie juos išsako, jie emocinę vertę turi.)

Iki šiol verifikacijos principas buvo pateiktas ribota forma – kaip teiginys, jog sakinys yra faktiškai nereikšmingas, jeigu konkretus asmuo negali patikrinti to, kas tokiu sakiniu teigiama. Tačiau principas gali būti ir apibendrintas: jei to, ką teigia sakinys, niekas negali patikrinti, tada sakinys yra faktiškai be apribojimų nereikšmingas. Tokia forma išreikštam pačiam principui reikalinga kvalifikacija – sakiniai, kurie yra faktiškai nereikšmingi, yra tie, kuriems iš esmės nėra jokių verifikacijos priemonių. Jei kas negali apibrėžti šio požiūrio, vadovaujantis tik tuo sąlyginiu faktu, kad niekas iki šiol jo neverifikavo, konkretus sakinys gali būti laikomas beprasmiu, tačiau jis taptų prasmingas, jei kam nors pavyktų jį verifikuoti.

Taigi atrodo, kad dėl šio požiūrio kyla akivaizdžių problemų. Viena vertus, bendrieji mokslo dėsniai yra netgi iš esmės neverifikuojami, jeigu „verifikacija“ reiškia įtikinamus galutinius jų teisingumo įrodymus. Jie gali būti labai tvirtai pagrįsti pakartotiniais eksperimentais arba sukauptais įrodymais, tačiau negali būti iki galo patvirtinti. Kita jo auka yra istorija – kaip galima esamais

arba būsimais stebėjimais patikrinti teiginių apie praeitį teisingumą? Tačiau ir gamtos mokslus, ir istoriją sudaro faktiškai reikšmingi sakiniai. Dar blogiau yra tai, kad netgi teiginys apie tam tikrą esamu metu stebimą fizinį objektą negali būti galutinai verifikuotas, nes su jo verifikacija susijusių stebėjimų skaičius gali būti begalinis, ir jeigu išlieka tikimybė, jog nors vienas būsimas stebėjimas paneigs tai, kas teigiama apie tokį objektą, toks teiginys negali būti laikomas verifikuotu.

Į tai atsakydami verifikacionistai pasiūlė liberalesnį principą, kuriame jie pripažįsta atvejus, kai įmanomi tiktai teiginio tiesą atitinkantys įrodymai. Laikantis šio požiūrio, sakinys yra faktiškai reikšmingas, jeigu empirinio patikrinimo procedūros yra tinkamos jo loginei reikšmei nustatyti.

Kritikas pasakytų, kad tai tik perstumia problemą į kitą kampą – kaip tada apibrėžti tinkamumo pobūdį? „Tinkamas“ įrodymas, patvirtinant arba atmetant teiginį apie empirinius fakto požymius, didžiąja dalimi yra „politinio sprendimo“ dalykas. Tai, kas laikoma atitinkamais įrodymais, gali labai skirtis, atsižvelgiant į konceptualią stebėtojų strategiją, tačiau tik laikantis reliatyvistinio požiūrio terminų prasmė gali skirtis drauge su atitinkamu verifikavimo kontekstu. Tarkime, kad kažkokioje nuošalioje šalyje sausros metu pavyko iššaukti lietų. Pasak su šiuo reiškiniu susijusių mokslininkų, tiesioginė lietų sukėlusi priežastis buvo cheminių medžiagų purškimas iš lėktuvo į debesis. Pasak vietos bendruomenės atstovų, lietų iššaukė jų raganiaus sušoktas lietaus šokis. Kiekviena minties mokykla šiuo atveju laikosi skirtingų nuomonių, kokie yra tinkami įrodymai, leidžiantys patvirtinti tai, ką jie teigia.

Atsakymas į šį klausimą toks, kai jei kas rimtai mano, kad cheminių medžiagų purškimas ir raganiaus šokis yra lygiavertės alternatyvios hipotezės arba turi lygias aiškinimo galimybes, tada yra galutinis būdas atskleisti, kad taip nėra – parodant, kuri iš jų yra patikimesnė ir sėkmingesnė bei tuo pat metu geriau atitinka tai, ką mes žinome ar galime žinoti. Šis metodas turėtų į vietas sudėlioti tai, kas vadinama svarbiais įrodymais.

Deja, verifikacijos skeptikų nuomone, tai neišsprendžia visų problemų. Sudėtingesni verifikacijos variantai remiasi idėja, kad sakinys yra patikrinamas tada, jeigu jis apima teiginius apie tai, ką galima įvertinti stebėjimais. Šiam teiginiui galima paprieštarauti, tvirtinant, kad teiginio tiesa apie tam tikrą fizinę būseną yra suderinama su susijusios stebėjimo ataskaitos klaidingumu. Tarki-

me, kas nors sako: „Jonas yra kitoje gatvės pusėje.“ Aš pažiūriu į tą pusę, bet Jono nepamatau – galbūt jis ką tik įėjo į parduotuvę arba jį užstojo pravažiuojantis autobusas. Tai, kad aš nematau Jono, t. y. teisingas mano teiginys „Kitoje gatvės pusėje aš nematau Jono“, visgi dera su kitu teisingu teiginiu „Jonas yra kitoje gatvės pusėje“. Būtų absurdiška manyti, kad jei teiginio nepavyko patvirtinti stebėjimu, jis turi būti atmetamas kaip neteisingas. Jei tai, ką teigia sakinys, yra teisinga, o stebėjimo teiginys gali būti klaidingas, mes turime prieštaravimą, tačiau iš ankstesnio pavyzdžio matome, kad prieštaravimo nėra.

Ši verifikacinio pasiūlymo kritika, žinoma, yra dirbtina. Sakinių, kuriais išreiškiamas stebėjimas, apribojimas turi savyje *ceteris paribus* (esant tokiom pačiom sąlygom) sąlygą: teiginys „Jonas yra kitoje gatvės pusėje“ apima sąlygą: „Jūs galėsite pamatyti Joną, jei jo nuo jūsų akių nepaslėps autobusas ir pan.“ – taigi nesugebėjimas patvirtinti verifikuojamą teiginį kiekvieno stebėjimo atveju neatmeta verifikacijos principo.

Kitas prieštaravimas, kurį netruko išsakyti verifikacijos oponentai, buvo tai, kad, vadovaujantis verifikacijos principu, pats šis principas nepatenka į reikšmingų teiginių kategoriją. Jis nėra nei tautologija, nei empiriškai patikrinamas. „Tai koks gi turėtų būti jo statusas?“ – klausė kritikai. Vienas galimas atsakymas yra tai, kad tai yra susitarimas ta prasme, kad juo pateikiamas prasmingumo apibrėžimas, atitinkantis sąlygas, kurias praktikoje atspindi empiriškai informatyvūs teiginiai. Tai galima papildyti idėja, kad ir aprioriniai logikos, ir matematikos teiginiai turi tokią prasmę, kurią jiems suteikia apibrėžimas, ir norminis elementas, kuriuo teigiama, kad tik minėtų dviejų klasių teiginiai gali būti laikomi turinčiais loginę reikšmę, ir jau tada galima nustatyti, kad tik loginę reikšmę turintys teiginiai gali būti laikomi prasmingais – štai ir turime verifikacijos principą.

Su tuo susijusios dvejopos problemos. Norminis elementas gali būti užginčytas tiesiog savavališkais teiginiais arba parodant, kad metafizikos, etikos, estetikos ir teologijos teiginiai nepatenka į tas teiginių klases, kurioms teikia pirmenybę loginio pozityvizmo šalininkai. Iš to neseka, kad jei nėra loginės reikšmės, teiginys liaujasi būti prasmingas. Daugių daugiausia aprašomasis elementas patvirtina tai, kas jau pripažinta, kad prasmės esmė ir (jei ši sąvoka taikoma) loginė teiginių reikšmė arba labai bendri teiginiai apie pasaulio arba žmogaus patirties esmę turi būti vertinami kitaip nei teiginiai apie reiškinius,

kuriuos galima stebėti, arba teiginiai, išreiškiami formalizuotomis kalbomis. Tai savaime nesuteikia pagrindo atmesti metafizikos arba kitų mokslo sričių, remiantis tuo, kas gali būti pritaikoma gamtos mokslams.

Manau, kad geresnė išeitis būtų pabrėžti, jog yra skirtingi būdai, kuriais sakiniai gali būti empiriškai pagrindžiami, įskaitant jų naudingumą ir veiksmingumą, atsižvelgiant į „ilgalaikę patirtį". Šiuo atžvilgiu verifikacijos principą pagrindžia jo bendras sėkmingas panaudojamumas, pagal mokslo ar įprastą patirtį atskiriant empiriškai pagrindžiamus teiginius nuo kitų. Galima teigti, kad iš esmės šis patikrinimas yra analogiškas norminių ar teisės nuostatų patikrinimui: šiuo atveju tikrinamas veiksmingumas tam tikro tikslo atžvilgiu, ir tas pats taikoma verifikacijai kaip principui, kuris leidžia atskirti mokslinį mąstymą ir sveiką protą.

Anksčiau išdėstyti prieštaravimai verifikacijai sumenkino ją iki tokio lygio, kad ji bent jau pradine loginio pozityvizmo forma nebėra plačiai taikoma. Tačiau manau, kad pakeista forma, kuri buvo pateikta pastabose, išreikštose atsakant į kritiką, verifikacija ir toliau išlieka svarbi mūsų minties „ūkiui".

Žr.: FILOSOFIJA, POZITYVIZMAS IR LOGINIS POZITYVIZMAS

VERSLO ETIKA

Jau pati sąvoka atskleidžia, kad **verslo etika** – tai etikos principų ir idėjų taikymas toje žmogaus veiklos srityje, kurios tikslai, motyvai ir metodai, rodos, nėra akivaizdžiai etinio pobūdžio. Iš tiesų dažnai atrodo, kad verslo tikslas, priešingai, yra tik uždirbti pinigus, gauti pelno, pirkti pigiau ir parduoti brangiau, įveikti konkurentus, įtikinti žmones įsigyti prekes ir paslaugas, juos įkalbinėjant, žadant bei taikant kitus psichologinius įtikinėjimo metodus, bei kiti dalykai, kurie nė nekvepia altruizmu, gerumu ar net sąžiningumu.

Tačiau šiek tiek giliau pamąsčius tampa akivaizdūs du dalykai: tai, kad verstis ir uždirbti pinigus savaime nėra blogai, jei tai daroma sąžiningai, ir kad nėra jokios priežasties, kodėl etikos standartai neturėtų būti taikomi verslo veiklai, jeigu jie taikomi visoms kitoms gyvenimo sritims. Pasitelkus verslo etiką (kuri yra taikomosios etikos sritis) ir atsižvelgiant į ypatingą verslo veiklos pobūdį bei tikslus, stengiamasi parodyti, kaip šie tikslai gali būti pasiekti, nuosekliai taikant etikos normas.

Nuo senovės iki pat šių dienų verslas dažnai buvo laikomas „trečiarūšiu“ užsiėmimu, nes atrodė, kad jis apjungia blogiausias žmonių savybes ir žadina savanaudiškumą ir godumą. Literatūroje dažnai sutinkame aristokratų panieką „prekybai“, kuri laikoma „suteršta“ dėl savo „nekilmingos“ ir amatininkiškos prigimties. Aristotelis verslą ir prekybą smerkė kaip jokiomis dorybėmis nepasižyminčias profesijas, o žmones, kurie tuo užsiima, vadino parazitais. Krikščionių etika demonizavo vartotojus (tuo tarpu žydai negalėjo verstis jokia kita veikla, išskyrus bankininkystę ir tarpininkavimą) iki tol, kol protestantai XVI–XVII a. taupumo, savarankiškumo ir verslumo dorybes pritaikė ir prekybai bei verslui. Tai nebuvo visiška naujovė – jau anksčiau ne vieną šimtmetį (tik labai pamažu) viduramžių amatininkų cechai ugdė verslo garbingumą. Netgi aristokratai neprieštaravo tam, kad jų dvaruose būtų kasamos šachtos, pjaunama mediena, statomi malūnai ir gaminamos įvairios vartojimo prekės. Tačiau tai netrukdė jiems iš aukšto žiūrėti į žmones, kurie jų vardu pardavinėjo jų anglį ar medieną, bei nesustabdė jų jaunesniųjų sūnų, tarnaujančių bažnyčioje, pamokslauti apie tai, jog siekti pelno yra nuodėmė. Visgi nenumaldomai turtėjant ir stiprėjant viduriniosioms klasėms, verslas tapo tokia pat garbinga profesine veikla, kaip ir teisė bei medicina, o ankstesnis neigiamas verslo įvaizdis pamažu sklaidėsi, kol galiausiai ir visai išnyko.

Kalbant apie požiūrį į verslą, galima paminėti, kad dažnai jis sukarikatūrinamas. Manoma, kad pelno troškimas pranoksta visus kitus motyvus, taigi įmonės, siekiančios tarnauti klientams, tiekiant jiems kokybiškas prekes, ir atsakingai dalyvaujančios bendruomenės gyvenime, dažnai sukelia „arklišką žvengimą“ – kartkartėmis ir visai nepelnytą. Nesąžiningų verslininkų tikrai yra, tačiau jie nesudaro daugumos, nes racionalūs įmonininkai supranta, kad nesąžiningumas galiausiai sunaikina pats save. Nors tiesa ir tai, kad įmonė atskaitinga savo akcininkams, taigi ji privalo siekti geresnių rezultatų „apatinėje pelno (nuostolių) ataskaitos eilutėje“ – uždirbti daugiau ir mokėti dividendus, kurie yra atlygis už investuotojų prisiimtą riziką, tačiau, pakartosiu, nėra jokios priežasties, kodėl tai neturėtų būti daroma, laikantis atsakingo ir atskaitingo elgesio taisyklių. Toks elgesys pranoksta įstatymų reikalavimų laikymąsi vykdant verslo veiklą, nes kapitalistinėse valstybėse teisės aktų reikalavimai kartkartėmis yra „laisvesni“ nei priimtinos moralės ribos.

Verslo etikos subjektais laikomos ir korporacijos (t. y. juridinio asmens teises turintys ūkio subjektai), ir fiziniai asmenys, ypač tie, kurie korporacijose eina vadovų pareigas ir prisiima galutinę atsakomybę už sprendimus visose srityse, susijusiose su įmonės elgesiu, įskaitant jos valdymą ir strategiją. Žvelgiant plačiąja prasme, svarbus vaidmuo verslo etikos srityje taip pat tenka valstybinės valdžios institucijoms, kurios priima teisės aktus ir norminius dokumentus, turinčius įtakos tam, kaip įmonės elgiasi su suinteresuotomis šalimis. Šios trečiosios šalys yra akcininkai, darbuotojai, klientai, tiekėjai, vietos bendruomenė ir netgi konkurentai. Nors šie subjektai įmonės atžvilgiu akivaizdžiai išsidėstę tam tikra pirmumo tvarka, o paskutinė vieta tenka konkurentams, tačiau su konkurentais įmonės taip pat turi elgtis teisingai ir sąžiningai – nesiimti klaidingos ar žalingos jų prekių ar paslaugų reklamos. Ūkio subjektų įsipareigojimai bendruomenei vadinami įmonių socialine atsakomybe ir yra kur kas platesni, nei vien tik pareiga laikytis įstatymų.

Beveik visos įmonės turi savo etikos kodeksus. Jais sprendžiami įvairūs klausimai, kurie, be kita ko, dera su visos visuomenės siekiais, ypač – valdžios institucijų veiksmais, joms reguliuojant ir prižiūrint verslo pasaulį. Šie klausimai apima „kūrybišką“ arba akivaizdžiai nesąžiningą buhalterinę apskaitą, naudojimąsi viešai neatskleista informacija, sukčiavimą, mokesčių vengimą, pernelyg didelį atlygį vadovams, teisės aktų nesilaikymą, korupciją ir kyšininkavimą (įskaitant „tepimą“, dėkingumo ir skubos mokesčius, atlyginimą natūra), kainų nustatymą, kartelinius ir monopolinius susitarimus, konkurentų šnipinėjimą, autorių teisių ir patentų pažeidimą, piratavimą, darbuotojų viliojimą bei diskriminaciją dėl lyties, amžiaus, rasės ir įsitikinimų, priekabiavimą, įskaitant seksualinį priekabiavimą, privatumo pažeidimą ir darbuotojų sekimą, samdos ir atleidimo veiksmus, profesinių sąjungų santykius, vaikų ir atvykėlių iš besivystančių šalių darbą, įsipareigojimus sveikatos, saugos ir poveikio aplinkai klausimais, reklamą ir rinkodarą, kuria vaikai skatinami įsigyti nederamus produktus (alkoholio, tabako gaminius), pavojingų prekių ar gaminių su trūkumais tiekimą, etiškai abejotinų produktų, tokių kaip pistoletai ir priešpėstinės minos, gamybą, gyvūnų naudojimą gamybiniams bandymams – šis ilgas sąrašas iliustruoja plačią dirvą diskusijoms ir verslo etikos analizei, kad būtų užtikrinta geriausia praktika.

Kiekvienos bendrovės valdyboje turi būti etikos žinovas (liežuvį laužantis terminas, dabar paplitęs JAV), ir kai kuriose geriausiose iš jų tai jau įgyvendinta. O dėl 2008 m. bankų krizės šie klausimai tampa dar aktualesni.

Žr.: DORYBIŲ ETIKA, KAPITALIZMAS, REKLAMA, VARTOTOJIŠKUMAS

ŽAIDIMŲ TEORIJA

Žaidimų teorija – tai su interesų konfliktu susijusių strategijų analizė, siekiant nustatyti, ką galima laikyti racionalia strategija, numatyti, kada tie asmenys, kurie dalyvauja priimant strateginius sprendimus atitinkamomis aplinkybėmis, turėtų bendradarbiauti, o kada – varžytis, kad gautų kuo daugiau naudos.

Žaidimų teoriją įkvėpė matematiko Džono fon Noimano (*John von Neumann*) ir ekonomisto Oskaro Morgenšterno (*Oskar Morgenstern*) mintys, išdėstytos 1944 m. išleistoje jų knygoje „Žaidimų ir ekonominės elgsenos teorija“ *(The Theory of Games and Economic Behaviour)*. Greta pagrindinio čia jau trumpai apibūdinto tikslo, žaidimų teorija taip pat siūlo įžvalgas, atskleidžiančias skirtumus tarp strategijų, tinkamų vienkartiniams ir ilgalaikiams santykiams. Taip pat bandoma atsakyti į klausimus, ar žaidimų teorijoje modeliuojamas faktinis žmogaus elgesys ir ar etinės bendradarbiavimo taisyklės savaime kyla iš strateginių santykių tarp racionalių subjektų, kurie siekia kuo daugiau naudos sau.

Šiame kontekste žodis „žaidimas“ nereiškia kriketo ar teniso varžybų. Tai – tam tikra interaktyvi situacija, pavyzdžiui, laikinas karo veiksmų sustabdymas, verslo veikla, partnerio paieškos, daugumos balsų užsitikrinimas, derybos dėl technologijų pasirinkimo ir pan. Pagrindinė tokių situacijų analizės idėja yra racionalumas – prielaida, kad racionalus subjektas kiekvienoje situacijoje visada siekia sau kuo palankesnių rezultatų (pelno, naudos, pajamų). Toks akivaizdus realaus žmonių elgesio supaprastinimas iš tiesų yra svarbiausia standartinės ekonomikos teorijos prielaida. Tai padeda išskirti du dalykus, kurie, savo ruožtu, daro įmanomą žaidimų teorijos analizę: racionalus elgesys yra nuspėjamas, o neracionalus arba iracionalus – nenuspėjamas, be to, nustato-

ma, kas laikoma „laimėjimu“ – kai subjektas gauna tai, ko nori, arba tai, kas, palyginus su jo siekiamu tikslu, yra geriausias rezultatas.

Žaidimų teorijoje kylančios problemos pavyzdys (o taip pat pavyzdys to, kas įvyksta, kai yra daug paskatų, – tai aptariama ne tik pačioje žaidimų teorijoje, bet ir daugelyje socialinių mokslų ir filosofijos sričių) – yra Kalinio dilema, kurią 1950 m. skaitydamas paskaitų kursą Stenfordo universitete pirmą kartą pristatė Albertas Takeris (*Albert Tucker*). Tarkime, kad du vagys, A ir B, buvo suimti netoli sunkaus nusikaltimo (kurį jie patys ir įvykdė) vietos ir atskirai apklausiami policijos nuovadoje. Kiekvienas jų sprendžia problemą: prisipažinti ar ne. Jeigu nė vienas neprisipažins, jiems bus pareikšti kaltinimai dėl gana nesunkaus nusikaltimo – ginklo laikymo, ir galbūt kiekvienas jų bus nuteistas metus kalėti. Jei jie abudu tuo pat metu prisipažins ir išduos vienas kitą, kiekvienas sės į kalėjimą dešimčiai metų. Tačiau jei vienas jų (tarkime, A) prisipažins ir įskųs kitą (B), o šis neprisipažins, tada A bus išlaisvintas, nes padėjo policijai, o B bus įkalintas dvidešimčiai metų. Galiausiai nė vienas iš jų nežino, kaip ketina elgtis kitas, ir jie negali bendradarbiauti. Taigi ką turėtų pasirinkti kiekvienas iš jų, kad užsitikrintų sau mažiausią blogybę?

Iš tiesų jiems abiems būtų geriausia, jei nė vienas neprisipažintų – tada abu praleistų kalėjime tik po vienerius metus. Priimdamas sprendimą kiekvienas jų svarsto: „Ar kitas prisipažins, ar ne? Jeigu abudu prisipažinsime, gausime po dešimt metų. Bet jei jis prisipažins, o aš ne, tada jis bus laisvas, bet aš gausiu dvidešimt metų. O jei prisipažinsiu aš, o jis ne, aš būsiu laisvas. Taigi geriausias sprendimas man būtų prisipažinti.“ Vadinasi, jei kiekvienas elgsis racionaliai ir prisipažins, jie bus įkalinti dešimčiai metų, ir tai nėra jiems abiems geriausias galimas variantas.

Šiuo atveju vagims kenkia tai, kad jie pasirinko vadinamąją „dominuojančiojo žaidėjo strategiją“ – kiekvienas jų atskirai elgiasi taip, kaip geriausia jam vienam. Taip pasiektas rezultatas vadinamas „dominuojančiosios strategijos pusiausvyra“.

Šios istorijos moralas akivaizdus: geriausia – bendradarbiauti. Deja, pernelyg daug pasaulyje vykstančių karo, ekonomikos bei politikos reiškinių ir remiasi „dominuojančiosios strategijos pusiausvyra“, kuri kur kas mažiau palanki visiems susijusiems subjektams nei galimas optimalus pasirinkimas.

Žaidimų teorijos „pusseserė“ yra *sprendimų teorija* – tikimybių teorijos taikymas sprendimų priėmimui ekonomikoje ir kitose srityse, kuriose vyrauja neapibrėžtumas ir rizika.

Sprendimų teorijos tikslas yra pasiekti tam tikras tikėtinas pasirinktų alternatyvių veikimo krypčių rezultatų vertes („naudingumo funkcijas“), kai atsižvelgta į visas žinomas atitinkamas aplinkybes. Viena iš šiam tikslui pasitelkiamų standartinių priemonių yra Bajeso išvada, o sėkmingais sprendimais laikomi tie, kurie padeda pasiekti priimtiną kompromisą tarp optimalių ir pageidaujamų rezultatų (optimalus rezultatas gali būti nepageidaujamas dėl rizikos, laiko ir kitų veiksnių). Tokie rezultatai vadinami „pagrįstu pakankamumu“ ir išreiškia kompromisą tarp pasitenkinimo, atsisakymo ir pakankamumo.

„Bajeso teorija“ yra filosofiškai įtakingas požiūris. Ji teigia, kad tikimybės apskaičiavimas – tai pateikto teiginio patikimumo įvertinimas, bei prieštarauja tikimybių teorijoms, kuriose remiamasi santykiniu atsitiktinių įvykių dažniu. Greta Bajeso išvados sprendimų teorijoje pasitelkiama ir daug kitų metodų, tačiau jais visais iš esmės siekiama kuo paprasčiau atskleisti, kokie pasirinkimai egzistuoja tam tikram tikslų rinkiniui arba kokie galimi jų pasiekimo keliai, arba kokios pasekmės gali būti kiekvienu atveju. Pačia sprendimų teorija nesiekiama padėti, pasirenkant kurį nors iš minėtų veiksnių.

Būtų teisingiau kalbėti ne apie vieną Bajeso teoriją, o apie grupę teorijų, išvestų iš teoremos, kurią įrodė presbiterionų dvasininkas ir matematikas mėgėjas Tomas Bajesas (*Thomas Bayes*) (1702–1761 m.). Šis konkretaus atvejo įrodymas, dabar vadinamas „Bajeso teorema“, buvo paskelbtas jau po T. Bajeso mirties išleistame darbe „Esė apie problemos sprendimą, vadovaujantis atsitiktinumų doktrina“ *(An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances)*, kurį spausdinimui mokslo žurnale „Karališkosios draugijos operacijos“ (*Transactions of the Royal Society*) 1763 m. parengė T. Bajeso draugas, disenterių dvasininkas ir eruditas Ričardas Praisas (*Richard Price*). Sąvoka „Bajeso teorija“ imta plačiai vartoti tik XX a., kai žinių teorijos srityje dirbantys filosofai vis labiau susidomėjo tikimybių teorijos taikymu žinių, tikėjimo ir racionalaus priimtinumo problemoms spręsti.

T. Bajeso požiūrio į tikimybę esmę galima apibūdinti taip: tikimybe išmatuojamas racionalaus individo galimo pasitikėjimo tam tikru teiginiu laipsnis.

Su šia teorija šiek tiek susijęs Benfordo dėsnis – statistikos dėsnis, kuriuo prognozuojama, kad bet kurioje atsitiktinėje skaičių sekoje 30 proc. atvejų pirmasis skaitmuo bus 1, o 9 pirmojo skaitmens pozicijoje pasitaikys tik 5 proc. atvejų. Tarp 1 ir 9 esančių skaitmenų pasitaikymo pirmo skaitmens vietoje dažnumas išsidėstys mažėjančia tvarka: apie 17 proc. atvejų pirmasis skaitmuo bus 2, apie 13 proc. atvejų – 3 ir taip toliau.

Fizikas dr. Frenkas Benfordas (*Frank Benford*) dirbo JAV bendrovėje *General Electric Company*. Savo atradimą apie mažėjantį pirmųjų skaitmenų dažnį (imant nuo 1 iki 9) jis padarė 1938 m., ir nuo tada jo įrodyta teorema pasitvirtino kaip veiksminga priemonė kovojant su sukčiavimu, mokesčių vengimu, grobstymu ir kompiuterio problemomis.

Minėta teorema skamba taip: jei žinoma, kad skaitmuo 1 tikrai pasitaikys, o 0 negali būti pirmasis skaitmuo, tada bet koks skaitmuo *d*, esantis intervale nuo 1 iki 9, pirmojo skaitmens pozicijoje pasiskirstys pagal logaritmą, kurio pagrindas yra 10 iš (1 + 1/d).

Šis dėsnis taikomas iš bet kokio šaltinio ir bet kokio masto duomenų masyvo gautiems skaičiams, nesvarbu, ar jie nurodo kotiruotes vertybinių popierių biržoje bet kokia valiuta, ar skaičius, atsitiktine tvarka išsibarsčiusius laikraščio puslapyje, ar gyventojų skaičių tam tikros valstybės miestuose. Kuo didesnė skaičių imtis, tuo geriau jų pirmųjų skaitmenų pasiskirstymas atitinka Benfordo dėsnį.

Auditoriai žino, kad jei skaičiai, pateikti, pavyzdžiui, mokesčių deklaracijoje ar įmonės balanse, neatitinka Benfordo dėsnio, yra didelė tikimybė, kad jais pridengiamas nesąžiningumas.

ŽMOGAUS TEISĖS

Teisių sąvokos įtvirtinimas ta prasme, kaip jos suprantamos kalbant apie **žmogaus teises**, yra viena iš svarbiausių žmogaus padėties pažangos, padarytos per pastaruosius keturis šimtmečius (ypač nuo XVIII a. vidurio), išraiškų. Iki XVII a. tie, kurie turėjo teisių, neabejodami reikalavo ar įgyvendindavo jas pasitelkdami jėgą, turtus ar padėtį, o dauguma žmonių buvo pavaldūs tokiems teisių į juos turintiems asmenims.

Monarchai, aristokratai, dvasininkai ir kiti panašius interesus įgiję asmenys turėjo pakankamai svarių priežasčių slopinti teisių ir laisvės siekį, kurį 1381 m. jau išsakė valstiečių sukilimo dalyviai arba XVII a. Anglijos pilietinio karo leveleriai, arba Naujojo pasaulio cukranendrių ir medvilnės plantacijose dirbantys vergai, arba bet kurioje vietoje ir bet kuriuo metu gyvenusios moterys. Kova už visai žmonijai bendras teises ir laisves buvo ilga, sunki ir karti.

Teisių idėjos užuomazgų istorikai ieško tolimoje praeityje, pavyzdžiui, tokių valdovų, kaip VI a. pr. Kr. Persiją valdžiusio Kyro Didžiojo arba III a. pr. Kr. viešpatavusio Indijos valdovo Ašokos (*Ashoka*) ediktuose, arba 622 m. Mahometo paskelbtoje Medinos Konstitucijoje. Šios koncepcijos, kuri sudaro Apšvietos pagimdytų vakarietiškų žmogaus teisių ir pilietinių laisvių idėjų pagrindą, ištakas galima rasti klasikinėje ir helenistinėje Graikijoje, ypač Platono, Aristotelio ir stoikų veikaluose.

Teisių idėja labai plati bei sudėtinga, ji plačiai aptarinėjama filosofijoje ir teisėje bei apima daugelį svarbių visuomenės gyvenimo sričių – tai ir gyvūnų teisės, pilietinės teisės, homoseksualių asmenų teisės, tėvų ir vaikų teisės, juridinės teisės, prigimtinės teisės, moterų teisės, darbuotojų teisės, įstatyminės ir politinės teisės, asmenų bei tautų teisės ir pan. Ji taip pat susijusi su teisių ir pareigų santykiu ir daugeliu kitų dalykų. Svarbiausias svarstomas klausimas, susijęs su teisių šaltiniu, yra apie tai, ar teisės – prigimtinės, ar pareikštos, ar sukurtos? Ar jos objektyvios, ar dirbtinės? Jei teisingas antrasis atvejis, tada ar tokios teisės visuotinai galioja ir yra privalomos? Ar žmogaus teisės universalios, o gal konkrečioms visuomenėms ir jų nariams taikytinos skirtingos teisės?

Šiuolaikinė žmogaus teisių samprata – šiuolaikine ji laikoma kalbant apie tai, kad pirmosios aiškios jos formuluotės siekia XVIII amžiaus Prancūzijos ir Amerikos revoliucijas – kyla ne iš filosofinių diskusijų apie jų šaltinį, tačiau iš tiesių ir drąsių teiginių, kad šios teisės lygiai būdingos visiems žmonėms. Tai iliustruoja 1948 m. priimtos Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracijos (*United Nations Declaration of Human Rights*, UNDHR) pirmas straipsnis, kuriame teigiama: „Visi žmonės savo orumo ir teisių požiūriu gimsta laisvi ir lygūs.“ Dar kartą patvirtinti šį teiginį, kuris kaip siekis buvo iškeltas Apšvietos metu, be abejonės, paskatino siaubinga Antrojo pasaulinio karo patirtis ir jo žiaurumai, ypač Europos žydų iškęstas holokaustas. Atsižvelgiant į šią patirtį galima pastebėti, kad tik nedaugelis tų, kurie parengė ir priėmė Jungtinių

Tautų žmogaus teisių deklaraciją, gilinosi į ją filosofine prasme – patirtis kalbėjo pernelyg garsiai ir aiškiai. Ir, mano nuomone, tai buvo teisinga, – sveikas protas rodo, kokios yra mažiausios sąlygos, kad žmonių galimybės suklestėtų, o mes žinome, kokios žmogaus veiklos ir neveikimo rūšys beveik neabejotinai verčia žmones kentėti ir skursti. To pakanka, kad būtų galima nustatyti, kokios mažiausios nuostatos turėtų būti išdėstytos žmogaus teises įtvirtinančiame dokumente.

Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracijos priėmimas turėjo itin didelę įtaką įvairialypės tarptautinės humanitarinės ir žmogaus teisių teisės sukūrimui. Šios teisės ištakos siekia XIX a. Ženevos konvenciją, tačiau Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracija davė jai milžinišką postūmį. Po minėtos deklaracijos buvo priimti du svarbūs paktai: dėl pilietinių ir politinių teisių ir dėl socialinių ir ekonominių teisių. Buvo įsteigtos ir jų įgyvendinimo institucijos: Europos Žmogaus Teisių Teismas ir Tarptautinis baudžiamasis teismas. Pastarasis stengiasi įgyvendinti labiausiai ginčijamą universaliosios jurisdikcijos idėją, kuri, be abejonės, nepatinka nacionalinio suvereniteto šalininkams (tarp jų pirmauja Jungtinės Amerikos Valstijos), kurie mieliau rinktųsi savo žmones nebaudžiamai žeminančius ir žudančius diktatorius, nei rizikuotų, kad jų valstybės pareigūnai būtų kaltinami nusikaltimais žmoniškumui, pavyzdžiui, karo sukėlimu ir kurstymu.

Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracija, kalbant apie žmogaus teises, yra svarbiausias šių dienų atskaitos taškas. Jau jos preambulėje pateiktas ypatingai svarbus teiginys ir itin reikšmingas pastebėjimas, kuriame teigiama, kad „visų žmonių giminės narių prigimtinio orumo ir lygių bei neatimamų teisių pripažinimas yra laisvės, teisingumo ir taikos pasaulyje pagrindas“. Joje taip pat pastebima, kad jei žmogaus teisių nesaugos įstatymo galia, žmogus bus priverstas, nerasdamas jokios kitos išeities, sukilti prieš tironiją ir priespaudą.

Be to, Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracijos rengėjai pripažino žmogaus teisių nedalomumą, todėl su politinėmis ir pilietinėmis teisėmis, kurioms daugiausia dėmesio buvo skiriama Prancūzijos revoliucijos paskelbtoje Žmogaus teisių deklaracijoje ir Jungtinių Amerikos Valstijų Teisių bilyje, jie susiejo ekonomines, socialines ir kultūrines teises. Šis platus teisių spektras buvo sukonkretintas dviejuose svarbiausiuose Jungtinių Tautų paktuose, kurie buvo priimti po Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracijos, – Pilietinių

ir politinių teisių pakte bei Ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių pakte. Nors pasaulyje įtakingiausios vakarietiškos jėgos sutarė dėl pirmojo pakto nuostatų, dėl antrojo kilo didelis ginčas, kuriame buvo keliami argumentai, kad daugiausia, ką galima padaryti, – tai išsakyti ekonominius ir socialinius siekius bei tikslus, atsižvelgiant į neapibrėžtą jų pobūdį. Daugeliui kritikų atrodė, kad teiginys, jog žmogus turi „teisę į darbą", tokiomis ekonominėmis sąlygomis, kai nepakanka darbo vietų, geriausiu atveju yra beprasmis.

Kitos konvencijos, kuriomis siekiama panaikinti diskriminaciją dėl rasės ir lyties, atsisakyti kankinimų, apsaugoti vaikus ir migrantus, tapo norma, jas ratifikavo pakankamai daug tautų, bei jomis remiamasi tarptautinės teisės bylose. Šiuose žmogaus teises apibrėžiančiuose dokumentuose įkūnytos idėjos labai stipriai paveikė mąstymą ir elgesį net ir tais atvejais, kai minėtos teisės ir toliau pažeidinėjamos, nes yra viltis, kad ateityje šios idėjos bus plačiau taikomos ir taps dar įtakingesnės.

Žmogaus teisių koncepcijos esmę sudaro su konkrečiu asmeniu susijusios Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracijos idėjos. Svarbiausios jų apima žmogaus teisę į gyvybę, laisvę ir asmens saugumą, apsaugą nuo vergijos ir žiauraus arba nežmoniško elgesio, asmens pripažinimą teisinių santykių subjektu (taigi ir laisvę nuo diskriminacijos, o prireikus – teisę į veiksmingą teisinę gynybą kompetentinguose teismuose), į privatumą, laisvą judėjimą, santuoką, šeimos gyvenimą, teisę turėti nuosavybę, burtis į taikius susirinkimus ir asociacijas, dalyvauti politinėje veikloje ir savo šalies valdyme, teisę į švietimą ir dalyvavimą kultūriniame gyvenime.

Didžiausias sunkumas, su kuriuo susiduria žmogaus teisių viršenybės pasaulyje įgyvendinimo projektas, yra jo vykdymas. Vienintelė institucija, kuri tarptautiniu mastu yra pripažinta turinti teisę priverstinai įgyvendinti žmogaus teisių dokumentų reikalavimus, yra Jungtinių Tautų Saugumo Taryba. Dėl geopolitinių priežasčių ši institucija nepajėgi nieko nuveikti – Kinija ir Rusija (kaip ir Rusijos pirmtakė SSSR) paprastai stabdo kitų nuolatinių jos narių, tokių, kaip Didžioji Britanija, Prancūzija ir Jungtinės Amerikos Valstijos, pastangas. Šios valstybės paprastai siekia žmogaus teisių įgyvendinimo visame pasaulyje – tai nereiškia, kad joms šiuo atžvilgiu nėra jokių priekaištų, tačiau jose padėtis žymiai geresnė nei kitur. Svarbiausios tokį neveiklumą lemiančios priežastys yra tai, kad Rusija (atminkime Čečėniją) ir ypač Kinija pačios yra

svarbiausios žmogaus teisių pažeidėjos ir siekia, kad pasaulis būtų susiskaldęs, o Jungtinės Tautos – silpnos (šiam siekiui pritaria ir Jungtinės Amerikos Valstijos). Režimus, kurie pasižymi baisiausiais žmogaus teisių pažeidimais, ypač aktyviai remia Kinija – tai ir (pradedant nuo anksčiausiųjų) generolų valdoma Birma, Sudanas, kuriame vyko Darfūro žudynės, Zimbabvės diktatorius Robertas Mugabė (*Robert Mugabe*) ir pan. Tokia politika padeda Kinijai įsitvirtinti šiose šalyse bei išsaugoti pasaulio susiskaldymą.

Minėta padėtis lėmė, kad sprendžiant pasaulio reikalus Jungtinių Tautų Saugumo Taryba neturi balso. Taip buvo ne visada – XX a. šeštajame ir septintajame dešimtmetyje su šia institucija buvo siejamos didelės viltys, o apie jos vaidmenį, sprendžiant pasaulyje iškylančias sunkias situacijas, buvo daug rašoma ir diskutuojama. Jungtinių Tautų taikos palaikymo pajėgų karių žydrieji šalmai buvo kur kas dažniau matomi naujienų laidose, o jų generaliniai sekretoriai, tokie, kaip U Tanas (*U Thant*) ir Dagas Hamaršeldas (*Dag Hammarskjöld*), buvo pasaulinio masto politiniai veikėjai. Didžiosioms valstybėms – Jungtinėms Amerikos Valstijoms ir SSRS – pavyko sumenkinti ir marginalizuoti Jungtinių Tautų vaidmenį tada, kai Šaltojo karo metu jos dalijosi įtakos sferomis. Šaltajam karui pasibaigus, Jungtinių Tautų įtaka jau buvo pernelyg susilpnėjusi, kad jos galėtų užpildyti susidariusią spragą.

Kadangi Jungtinių Tautų Saugumo Taryba yra vienintelė institucija, turinti tarptautinės teisės suteiktą galią įgyvendinti žmogaus teisių dokumentus, pačios Jungtinės Tautos turi tik tarptautinės jurisdikcijos teisę. Žmogaus teisių pažeidimus ir piktnaudžiavimą jomis yra įgaliota tirti Žmogaus teisių taryba (kuri 2005 m. pakeitė neveiksmingą ir ribotą Žmogaus teisių komisiją, tačiau tai neturėjo akivaizdaus poveikio), tiesiogiai atskaitinga Jungtinių Tautų Generalinei Asamblėjai. Žmogaus teisių taryba gali paprašyti Saugumo Tarybos imtis veiksmų – įvesti sankcijas arba įvykdyti tiesioginę intervenciją – ir apie pažeidimus pranešti Tarptautiniam baudžiamajam teismui. Tarybą sudaro 47 atstovai, kuriuos iš 191 Jungtinių Tautų valstybės narės slaptu balsavimu renka Generalinė Asamblėja.

Taip pat egzistuoja nemažai Jungtinių Tautų „sutarčių institucijų“ – dažniausiai tai komitetai, kurie stebi tam tikrus žmogaus teisių aspektus, tokius, kaip žmogaus teisių normų laikymąsi, rasizmo ir seksizmo klausimus, vaikų ir migrantų padėtį bei kankinimus. Yra ir regioninės institucijos Azijai, Afrikai

ir visam Amerikos žemynui (atskiros regioninės institucijos Okeanijai nėra, tačiau ji gerai laikosi, vadovaujama Naujosios Zelandijos ir Australijos, nepaisant įvairių su šių šalių čiabuviais susijusių istorinių sunkumų).

Diskutuojant apie žmogaus teises, svarbiausias „nesantaikos obuolys“ yra klausimas, ar šios teisės universalios, o gal religinės ir kultūrinės tradicijos gali jas apriboti ar net atmesti? Asmenys, kurie pritaria tokiam požiūriui, vadinami reliatyvistais – pasisakydami už savo tradicijų išskirtinumą jie dažnai teigia, kad universalistų požiūris iš tiesų yra eurocentrinis Apšvietos imperializmas, tradicinėms kultūroms primetamas prieš jų valią. Atsakant į tai, buvo kandžiai pastebėta, kad tie, kurie dažniausiai pabrėžia šį požiūrį, paprastai yra tų šalių, kuriose valdžia piktnaudžiaujama, o žmogaus teisės – pažeidinėjamos, atstovai. Visuomenės, kuriose moterų padėtis universaliųjų žmogaus teisių požiūriu yra nepriimtina, linkusios ypač garsiai neigti universalizmą (o tiksliau, garsiai šaukia vyriškoji jų gyventojų dalis). Ypač žmogaus teisėms, kurios apima ir moterų teises, nepritaria islamo valstybės – kai kurios jų netgi nusprendė paskelbti savo žmogaus teisių chartijos variantus, atitinkančius arba įteisinančius Korano nuostatas, tokiomis priemonėmis griaudamos siekius sukurti visuotinį žmonijos teisių kodeksą.

Žr.: LAISVĖ, LYGYBĖ, ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, TEISĖ, TEISINGUMAS

ŽODŽIO LAISVĖ

Žodžio laisvė ir įstatymų viršenybė – tai du pilietinių laisvių „kertiniai akmenys“, be kurių pati pilietinės laisvės idėja būtų tuščia. Žodžio laisvė yra gyvybiškai svarbi dar ir todėl, kad be jos nebūtų įmanomos jokios kitos laisvės. Niekas negali skelbti arba įgyvendinti laisvių, arba jų ginti, o taip pat niekas negali apsisaugoti tada, kai yra kaltinamas, arba apkaltinti tų, kurie elgiasi neteisingai, negali būti demokratijos, kurioje informacija, požiūriai ir politika būtų viešai išreikšta, aptarinėjama ir ginčijama, neįmanoma įgyti šio vardo verto išsilavinimo, jeigu yra dalykų, kurių negalima laisvai išsakyti. Jeigu nėra žodžio laisvės, neįmanoma išreikšti savo požiūrio, poreikių, jausmų, reakcijos, pykčio, kritikos, paramos, pritarimo ar įsitikinimų, ir niekas negali užduoti

visų klausimų, kuriuos norėtų ar turėtų užduoti, – balsą pakėlusių asmenų lauktų kalėjimas, kuriame jie būtų priverstinai nutildyti, ir taip būtų išvengta svarbių klausimų apmąstymo.

Žodžio laisvė yra tokia svarbi, kad Pirmojoje Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos pataisoje – dokumente, kuris dar vadinamas Teisių biliu, – aiškiai įteisinama šių teisių apsauga: žodžio bei spaudos laisvių, susirinkimų teisės, teisės pateikti peticiją įstatymų leidžiamiesiems organams bei nevaržomai tikėti arba išpažinti bet kurią religiją, arba neišpažinti jokios. Iš tiesų kiekviename žmogaus teisių dokumente, pradedant Jungtinių Tautų Visuotine žmogaus teisių deklaracija (jos 19 straipsniu) ir baigiant Europos žmogaus teisių konvencija (jos 10 straipsniu) bei dauguma rašytinių konstitucijų (net tomis, kurios pridengia tironiją) numatytos žodžio laisvės apsaugos nuostatos. Atkreipkite dėmesį, kad daugelyje šių dokumentų pagrįstai teikiama pirmenybė sąvokai „saviraiškos laisvė“ (*freedom of expresion*), pripažįstant, jog „saviraiška“ yra platesnė sąvoka nei „žodis“, nes saviraiška apima ir vaizduojamojo meno kūrinius, spektaklius, romanus, šokį ir daug panašių dalykų, kuriems žodinė kalba nebūdinga arba vartojama greta kitų išraiškos formų. Tačiau sąvokos „žodžio laisvė“ ir „saviraiškos laisvė“ pilietinių teisių prasme visuotinai suprantamos kaip sinonimai.

Toliau pateikiami pagrindiniai saviraiškos laisvės svarbą pagrindžiantys argumentai. Visų pirma, tai, kad joks žmogus negali būti verčiamas mąstyti, kalbėti ir tikėti pagal kitų diktatą, o galėtų nevaržomai daryti visa tai savo nuožiūra, yra prigimtinė kiekvieno asmens teisė. Antra, ši teisė yra gyvybiškai būtina tam, kad būtų galima užtikrinti ir apsaugoti kitas žmogaus teises. Trečia, jei nėra paisoma pirmųjų dviejų teisių, visapusiškas žmogaus, kaip asmenybės, tobulėjimas yra labai apsunkinamas, o daugeliu atveju apskritai tampa neįmanomas. Ketvirta, žodžio laisvė yra labai svarbus idėjų ir nuomonių mainų bei diskusijų veiksnys, be kurių visuomenė negali būti sveika ir brandi. Penkta (atsižvelgiant į ketvirtąjį punktą), žodžio laisvė skatina tiesos ar bent jau tikrų ir patikimų žinių paiešką ir padeda jų siekti. Šešta, ši laisvė yra labai svarbi valdžios kontrolės priemonė, nes kai žodžio laisvės nėra, valdžia gali labai lengvai nukrypti į tironiją.

Kiekvienas žodžio laisvės šalininkas privalo pripažinti, kad ši teisė nėra beribė. Tai galima paprastai paaiškinti tokiu netoleruotinos išraiškos laisvės

pavyzdžiu, jei kas nors perpildytame teatre, kuriame nėra jokio gaisro, šaukia: „Gaisras!“ Žodžio laisvė gali būti ribojama, įvertinant tuos atvejus, kai ja naudojamasi neatsakingai ir kai ji gali pridaryti žalos. Tačiau atsižvelgiant į jos esminę svarbą, pradinė nuostata turi būti tokia, kad žodžio laisvė egzistuoja visais atvejais, išskyrus... o į daugtaškio vietą turi būti įrašyti konkretūs, griežtai apriboti ir tvirtai pagrįsti atvejai, vienkartinis itin svarių priežasčių rinkinys, kuriuo pagrindžiama, kodėl šioje konkrečioje situacijoje žodžio laisvė suvaržoma. Atkreipkite dėmesį į žodžius: *konkretūs, griežtai apriboti ir tvirtai pagrįsti atvejai, vienkartinis itin svarių priežasčių rinkinys, taikomas tik konkrečioje situacijoje*. Jeigu bet kokiai vyriausybei, saugumo tarnybai, policijos įstaigai, specialių interesų grupei, pavyzdžiui, religinei organizacijai ar politinei partijai, bet kokiai „davatkai“, moralistui ar zelotui būtų suteikta teisė dar ką nors uždrausti, šie subjektai nedelsdami ja pasinaudotų. Todėl būtina pabrėžti, kad bet koks žodžio laisvės apribojimas gali būti tik *konkretus, griežtai apribotas ir tvirtai pagrįstas, vienkartinis svarių priežasčių rinkinys, taikomas tik tai konkrečiai situacijai*.

Ankstesnės eilutės nurodo to, ką leidžia pasiekti saviraiškos laisvė (ar bent jau to, kas buvo minėta anksčiau išvardytuose šešiuose punktuose), priešą – tai cenzūra. Daugelis žmonių nustemba sužinoję, kad cenzūra yra visuotinai taikoma netgi šiuolaikinėse Vakarų liberaliosios demokratijos šalyse. Cenzūra yra įprasta kiekvienoje srityje ir lygmenyje. Vyriausybės cenzūruoja informaciją prieš tai, kai ji pasiekia visuomenę. Laikraščiai ir televizija naujienose nerodo mūšio lauke sužalotų kūnų vaizdų, ir ši jų „švarinanti“ cenzūra nesąmoningai skatina karą, nes jei visuomenei būtų atverta tiesa, jos nuotaikos greitai pasikeistų – visuomenė imtų priešintis bet kokiems karo veiksmams. Mokytojai ir tėvai cenzūruoja tai, ką kalba savo vaikams. Žvelgiant plačiau, cenzūra galima laikyti ir nuotraukas, žemėlapius, pranešimus, naujienas bei informaciją, „pataisytą“ siekiant tam tikrų tendencingų tikslų ar politinio „įsukimo“, ar tariamai norint apsaugoti jautresnius informacijos gavėjus. Cenzūra yra visur ir nuolat. Ji kur kas labiau kenkia, nei duoda naudos.

Konkretų, tvirtai pagrįstą saviraiškos laisvės ribojimą galima pateisinti, pavyzdžiui, tokiais atvejais, jei tai yra melagingas liudijimas, teismo negerbimas, neapykantą kurstančios kalbos, valstybės ar įmonės paslapčių, kurios aiškiai ir pagrįstai (o taip būna ne visada) saugomos konfidencialumo reikala-

vimų, išdavimas. Nuo šmeižto, jeigu šmeižto faktui pritaria teisėjai, turi būti ginamasi ne ribojant žodžio laisvę, bet taikant įvairias taisomąsias priemones. Neapykantos kurstymas yra svarbus dalykas, bet čia būtina atkreipti dėmesį, kad jis turi būti susijęs su tais žmogiškumo aspektais, kurių neįmanoma pasirinkti – lytimi, lytiškumu, etnine kilme, amžiumi ar negalia. Tokius dalykus, kaip politinės ar religinės pažiūros, aprangos stilius, asmens pasirinkta seksualinė elgsena ir pan., turėtų būti leidžiama kritikuoti, ginčyti ar net pašiepti. Dauguma religijos atstovų bando religiją įbrukti į neliečiamųjų – „amžiaus, lyties ir negalios“ – būrį, ir nors kartkartėmis ji čia ir nurodoma, tai nėra pakankama priežastis saugoti ją nuo ginčų ar pašaipų.

Pasigirsta pageidavimų į žodžio laisvės ribojimų sąrašą įtraukti kai kuriuos dalykus, kurių vartojimą siekiama mažinti – tai nešvankybės (keiksmažodžiai), piktžodžiavimas, pornografija ir įžeidinėjimai (išskyrus jau minėtus įžeidinėjimus dėl lyties, etninės kilmės ir pan.) ir net – *mirabile dictu* (kad ir kaip būtų keista – vert. past.) – tokius dalykus, kaip valstybių vadovų ir nacionalinės tapatybės „apsauga nuo žodžio laisvės“. Tai jau įteisinta tam tikrose šalyse, pavyzdžiui, Turkijoje, kurioje teisės aktais draudžiama žeminti „Turkijos nacionalinę tapatybę“, pavyzdžiui, minint pasibjaurėtinas armėnų žudynes Pirmojo pasaulinio karo metu.

Ypatingas ir ypač svarbus saviraiškos laisvės aspektas yra „akademinė laisvė“. Tai – laisvė netrukdomai vykdyti tyrimus asmenims, kurie dėsto, dirba mokslinį darbą ar studijuoja mokslo įstaigose, tokiose kaip universitetai ir kolegijos. Išorinis reguliavimas, nurodant, ką galima tirti, trukdo siekti žinių ir pažinimo, kartais visai užkerta tam kelią, o mokytojų ir tyrėjų nutildymas, ypač tais atvejais, kai jų atradimai nepalankūs vienai ar kitai valdžios institucijai, yra visiškai priešingas tiesos paieškoms.

Viso pasaulio liberaliosios demokratijos valstybėse plačiai pritariama nuomonei, kad laisvė mokyti, vykdyti tyrimus ir studijuoti yra gyvybiškai svarbi idėjų perdavimui, kritikos formulavimui bei ginčams ir naujovėms, kurių reikia norint užtikrinti visuomenės sveikatą ir intelektinę kultūros kokybę. Mokslinių tyrimų cenzūra ir politinė kontrolė gali lemti tokias pasekmes, kaip biologijos mokslo žlugimas Sovietų Sąjungoje, kuri vadovavosi dialektinio materializmo principais ir stengėsi iš laboratorijų ir universitetų išguiti „buržuazinius“ biologus.

Nors akademinės laisvės vertė iš pirmo žvilgsnio atrodo akivaizdi, ji buvo dažnai ir plačiai ginčijama. Šios laisvės nėra totalitarinėse valstybėse, tokiose, kaip Kinijos Liaudies Respublika, ir netgi šalyje, kuri pavydžiai saugo konstitucinę teisę laisvai reikšti savo nuomonę, – Jungtinėse Amerikos Valstijose – egzistuoja daugybė oficialių ir neoficialių akademinės laisvės ribojimų.

1940 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose priimtame Pareiškime dėl akademinės laisvės ir mokslo darbuotojų kadencijų pripažįstama, kad dėstytojai, kalbėdami auditorijose, privalo vengti prieštaringų ir nesvarbių klausimų ir, nepaisant to, kad gali nevaržomai laikytis ir reikšti savo nuomonę, jie privalo tai daryti santūriai bei pabrėždami, kad kalba tik savo vardu. Ši sistema yra priešinga sistemai, kuri XVIII a. įsivyravo Vokietijos universitetuose, – Vokietijoje *Lehrfreiheit* (mokymo laisvė) reiškė, kad dėstytojai galėjo laisvai „atversti" studentus į savo pažiūras ir mokyti taip, kaip jiems patinka, tačiau neturėjo teisės reikšti savo nuomonės (ypač politinių pažiūrų) už auditorijos sienų.

Dar viena akademinės laisvės sudedamoji dalis yra mokslo įstaigų autonomija skirti dėstytojus, sudaryti mokymo programas ir nuspręsti, kokius studentus priimti.

Tai, kad universitetai liovėsi būti mokyklomis vyresniems paaugliams ir tapo mokslo tyrimo institucijomis bei tikrai pažangiais mokslo ir mokymo centrais, kuriuose dėstoma vis profesionaliau, o mokslininkai, istorikai ir tokie „abejotini veikėjai", kaip filosofai ir literatūros teoretikai, visą gyvenimą ėmė gauti atlyginimą, turėjo dvejopą poveikį: gamtos mokslai tapo labai svarbiu pokyčių visuomenėje varikliu, o humanitariniai mokslai didžiąja dalimi sustingo ir tapo neaktualūs, nes jie labai mažai galėjo duoti juos studijuojantiems asmenims. Na, nebent trejus ar ketverius „papildomos brandos" metus ir šiek tiek privalumų įsidarbinant tuo atveju, kai per minėtus studijų metus dėstytojai paskatino studentus perskaityti kur kas daugiau nei įprasta plačiojoje visuomenėje. Šis paprastas faktas nėra nereikšmingas ir galbūt tai vienintelė priežastis, kodėl aukštasis humanitarinis išsilavinimas vis dar tebėra reikšmingas. Tiesa, gal to paties rezultato kur kas pigiau ir veiksmingiau būtų galima siekti tiesiog skatinant žmones skaityti. Intelektinis gyvenimas Vakarų šalyse beveik išimtinai vyksta už universitetų sienų, kurių humanitariniuose fakultetuose vis dažniau galima išgirsti tik profesinį žargoną ir sudėtingomis konstrukcijomis išsakomus svarstymus apie vis mažiau aktualius dalykus, – tai

reiškia laiko, energijos ir išteklių naudojimą tikslams, kurie, geriausiu atveju, naudingi tik jiems patiems...

Visgi verta prisiminti, kad norint užauginti gėlę, reikia nemažai mėšlo, arba – kaip kažkas panašiai stoiškai pastebėjo, kalbėdamas apie šiuolaikinį meną, – reikia pabučiuoti daug varlių, kol viena iš jų virsta princu. Taip ir humanitarinių mokslų atstovai, kurių „gyvybę" palaiko apmokamos kadencijos, kartkartėmis pasiūlo dalykus, pateisinančius ne tik šių mokslų egzistavimą, bet ir laisvę – akademinę laisvę, kuri leido įvykti stebuklui.

Baigdamas norėčiau padėti į šalį čia išreikštą cinizmą, kuris, *experto crede* („tikėkite specialistu" – vert. past.), yra pakankamai pagrįstas, ir pakartoti svarbiausius anksčiau išdėstytus akcentus, t. y. svarbu, kad atsirastų vieta, kurioje idėjos būtų kuriamos, aptariamos, kritikuojamos, analizuojamos ir, apskritai, nagrinėjamos „skersai ir išilgai", nes kai kurios iš jų būna absurdiškos, kai kurios – įdomios, o kai kurios – tikrai svarbios. Bet tam būtina laisvė, kad be jokių apribojimų būtų galima iškelti ir aptarinėti radikalias, prieštaringas, kvailas, naujas ar netikėtas mintis. Viena iš tokių vietų yra universitetai, o jų humanitarinių mokslų fakultetai nemažai prie to prisideda, taip pateisindami bent dalį išlaidų, kurias jiems skiria visuomenė. Todėl akademinė laisvė, kaip ir žodžio laisvė apskritai, yra gyvybiškai svarbi.

Žr.: ŠVIEČIAMASIS AMŽIUS, ŠVIETIMAS, ŽMOGAUS TEISĖS

PRIEDAS

Pačioje knygoje jos skyreliai išdėstyti abėcėlės tvarka. Toliau pateiktos pagal nagrinėjamas temas sugrupuotos skyrelių antraštės. Grupė „Politika ir visuomenė“ padalyta į du pogrupius: „Politika ir teisė“ bei „Visuomenė ir socialiniai klausimai“ – ši kategorija labiau įvairiarūšė nei likusios („Filosofija“, „Religija“ ir „Gamtos mokslai“). Dėl neišvengiamos stambinimo ir smulkinimo problemos – kaip apjungti tam tikras idėjas po viena jas vienijančia – pagrindinės skyrelių antraštės slepia tai, kad atitinkamuose skyreliuose aptariama daugiau idėjų, nei nurodo antraštiniai žodžiai. Taigi svarbiausias informacijos šaltinis ir tikrasis vadovas po šią knygą yra rodyklė.

Dėmesingai peržvelgus toliau pateiktą sąrašą galima pastebėti, kad kai kurios antraštės priskirtos daugiau nei vienai kategorijai – tokio sprendimo priežastys pakankamai akivaizdžios. Be to, naudingas yra ir tam tikras temų pasikartojimas bei sutapimas – jis rodo, kad idėjos pasireiškia įvairiomis aplinkybėmis ir yra susijusios konceptualiais ryšiais. Tačiau kiekvienas skyrelis yra savarankiškas, ir buvo siekiama, kad jie visi būtų savaime informatyvūs.

Bibliografiją sudaro trumpas orientacinis kiekvienai temai skirtos literatūros sąrašas, kurio tikslas – tiesiog paraginti nagrinėti temą ar tapti tolesnių studijų išeities tašku.

POLITIKA IR VISUOMENĖ

Politika ir teisė

Absoliutizmas
Aktyvizmas
Anarchizmas
Aristokratija
Bausmės
Demokratija
Ekonomika
Fašizmas
Feminizmas
Globalizacija
Juodoji galia
Juodoji sąmonė
Kapitalizmas
Karas
Karo nusikaltimai
Klasės
Komunizmas
Laisvė
Liberalizmas
Lygybė
Marksizmas
Nacionalizmas
Naujasis konservatizmas
Politika
Privatumas
Socializmas
Suvakarietinimas (vesternizacija)
Tapatybė
Teisė
Teisingumas
Totalitarizmas
Žmogaus teisės
Žodžio laisvė

Visuomenė ir socialiniai klausimai

Aktyvizmas
Antisemitizmas
Antropocentrizmas
Ateitis
Bausmės
Civilizacija
Daugiakultūriškumas
Ekonomika
Etnocentrizmas
Feminizmas
Gamtos mokslai
Internetas
Istorija
Kognityvinė terapija
Laisvė
Meilė
Postmodernizmas
Prisitaikymo teorija
Privatumas
Psichoanalizė
Psichologija
Rasizmas
Reklama
Reliatyvizmas
Religija
Romantizmas
Sociobiologija
Švietimas
Tapatybė
Vartotojiškumas
Vergovė
Žmogaus teisės
Žodžio laisvė

FILOSOFIJA

Altruizmas
Antropocentrizmas
Autonomija
Bioetika
Deontologija
Egoizmas
Egzistencializmas
Eksperimentinė filosofija
Epistemologija
Estetika
Etika
Etikos istorija
Eutanazija
Falsifikacija
Gyvūnų teisės
Humanizmas
Intuityvizmas, matematinis ir loginis
Iracionalizmas
Istorija
Klaidingas neformaliosios logikos argumentavimas
Klonavimas
Lygybė
Logika
Meilė
Metafizika
Pasekmizmas (konsekvencializmas)
Prasmės teorija
Sąmonės filosofija
Šviečiamasis amžius
Tapatybė
Verslo etika
Žaidimų teorija
Žmogaus teisės

RELIGIJA

Agnosticizmas
Antisemitizmas
Ateizmas
Budizmas
Daoizmas (taosizmas)
Fundamentalizmas
Hinduizmas ir brahmanizmas
Islamas
Judaizmas
Katalikybė
Kreacionizmas
Krikščionybė
Pomirtinis gyvenimas
Protestantizmas
Religija
Sekuliarumas
Stačiatikybė

GAMTOS MOKSLAI

Abiogenezė
Antropinis principas
Ateitis
Bioetika
Biologija
Biologinė įvairovė
Didžiojo sprogimo kosmologija
Dirbtinis intelektas
Evoliucija
Gamtos mokslai
Internetas
Juodosios skylės
Klonavimas
Kognityviniai mokslai
Kvantinė mechanika
Neuromokslai
Reliatyvumas

RODYKLĖ

A
Abasidų imperija 164
abiogenezė 5, 12, 213
abolicionizmas 410
Abraomas 162, 171, 172
absoliutizmas14–16, 26, 127, 369
absurdas 86–88, 136, 282, 283, 288
Abu Bakras (*Abu Bakr*) 163
administravimas190, 344, 388
Adolfas, K. A. (*C. A. Adolph*) 226
Adornas, Teodoras (*Adorno Theodor*) 15, 40, 114, 373, 374
advaita vedanta mokykla 152
aerodinamika 18
Afganistanas 126
Afrika 27, 114, 130, 163, 177, 215, 220, 310, 328, 334, 410, 411, 426
Afrikos nacionalinis kongresas 177
afroamerikiečiai 177
Aga Khanas (*Aga Khan*) 165
agapė 246
agnosticizmas 16–19, 44, 279, 332, 347
„Agnosticizmas“ (*Agnosticism*) (1889 m.) 17
AIDS epidemija 195
Aischilas 59
Ajan Hirsi Ali (*Ayaan Hirsi Ali*) 64
Ajeris, A. Dž. (*A. J. Ayer*) 279
Akbaras Didysis (*Akbar*) 379
„Aklasis laikrodininkas“ (*Blind Watchmaker, The*) 121
akmeniniai įrankiai 382
aktyvizmas 19–21, 129, 130, 149, 177, 178, 264, 394, 404
aktyvūs karo veiksmai 419
Akvinietis, Tomas 22, 52, 102, 188, 218
alavitai 165
alchemija 139–241
Aleksandras II, caras 411
Aleksandrija 27
al Farabis (*al-Farabi*) 164
Alfvenas, Hanas (*Hannes Alfven*) 77
al Gazalis (*al-Ghazzali*)164
Ali ibn Abi Talibas (*Ali ibn Abi Talib*) 163
Al Qaeda 393
altruizmas 21, 22, 85, 284, 416
Amazonės gentys 377
Amendola, Džiovanis (*Amendola, Giovanni*) 400
Amerikiečių sąjunga (*Americans United*) 347
Amerikos indėnai 259, 310
Aminas, Idis (*Idi Amin*) 14
Amžiaus dvasia (*The Spirit of the Age*) (1826 m.) 226
anagenezė 120
Anaksimandras (*Anaximander*, Αναξιμανδρος) 361
Anaksimenas (*Anaximenes*, Αναξιμενης) 361

analitinė filosofija 93
anamnezė, doktrina 255
„Anarchija, valstybė ir utopija“ (*Anarchy, State and Utopia*) (1974 m.) 385
anarchizmas 23–26, 37
anglies sintezė 31
Anglija 19, 27, 35, 101, 182, 208, 220, 227, 229, 230, 243, 261, 284, 296–299, 301, 310, 330, 332, 333, 345, 346, 387, 389, 409, 423
Anglijos bažnyčia 296, 299, 301
Anglijos pilietinis karas 230, 243, 423
Anglikonų bažnyčia 297, 300, 301
animizmas 327, 328
Anskombė, Elizabeta (*Elizabeth Anscombe*) 83
antgamtinės būtybės 16–18, 43, 171, 279, 322, 325
Antiochas IV Epifanas 175
antirealizmas 313, 314
antisemitizmas 26–28, 30, 176, 221, 261, 311
antisemitų lyga 27
antiteizmas 43, 44
„Antrasis traktatas apie valdžią“ (*Second Treatise of Government*) 275
„Antroji lytis“ (*Second Sex, The*) 128
Antroji tarptautinė darbininkų klasės asociacija (IWA) 350
Antropinis principas 30, 32
antropocentrizmas 355, 408
Aokis, Ričardas (*Richard Aoki*) 176
apeliavimas į gailestį 197
apeliavimas į minią 197
„Apie daiktų prigimtį“ (*De Rerum Natura*) 252
„Apie dangaus kūnų sukimąsi“ (*Revolutionibus Orbium Coelestium*) (1543 m.) 138
„Apie karą“ (*On War*) 189
„Apie pareigas“ (*On Duties*) 385
„Apie Vyriausybę“ (*A Fragment on Government*) 384
„Apie žmogaus kūno sandarą“ (*De Humani Corporis Fabrica*) 257
apipjaustymas 27, 39, 114, 150, 172, 175
aplinkos apsauga 91
„Apmąstymai ir pašnekesiai“ (*Analects*) 273
apraiškos 307, 366, 398
apsipirkimo terapija 403
„Apšvietos dialektika“ (*Dialektik der Aufklarung*) 373
architektūra 68, 157, 280, 281, 283, 333, 336, 372
argumentacijos klaida 196
argumentum ad hominem (argumentas prieš žmogų) 197
Aristofanas 128
aristokratija 198, 201, 233, 274
Aristotelis22, 33, 54, 59, 68, 82, 83, 94, 110, 111, 139, 142–144, 218, 235–237, 249, 254, 257, 274, 338, 375, 385, 394, 395, 411, 417, 423
„Ar mašinos gali mąstyti?“ (*Can Machines Think?*) (1950 m.) 79
armėnų žudynės 430
arminijonai 297, 298
Arminijus, Jakobas (*Jacob Arminius*) 297, 298
ARPANET 157
asketizmas 151
asmens teisės 418, 428
„asociacijų“ psichologija 307
Ašoka *(Ashoka)* 398
aštuonlypis kelias 58
Atatiurkas, Mustafa Kemalis (*Mustapha Kemal Atatiirk*) 345
ateizmas 134, 135, 279, 331, 332, 345–347
Atėnai 35, 68
Atitikimo teorija 395, 397

atomistai 252
Atpildo teorija 46
aukso amžius 164
„aukštoji anglikonybė“ (anglo-katalikybė) 300
aukštuomenė 36, 198, 227
Australija 65, 69, 133, 427
Austrija 28, 122, 260
Austrijos-Vengrijos imperija 260
autokefalinės bažnyčios 355
automobilių degalų mokesčiai 91
autonomija 44, 45, 232, 294–296, 371, 431
„Autoritarinė asmenybė“ (*Authoritarian Personality*) 114
Averojus ibn Rušdas (*Averroes ibn Rushd*) 346

B

Bagdadas 164
Bajesas, Tomas (*Rev. Thomas Bayes*) 421
Bajeso teorija 421
balsavimo teisė 70
bangos-dalelės dualumas 223
barbariškumas 60, 389
bar micva 175
Barnetas, Džilbertas (*Gilbert Burnet*) 301
Batler, Džudita (*Judith Butler*) 129
Batleris, Džozefas (*Johseph Butler*) 85
Batleris, Džozefas vysk. (*Bishop Butler*) 112
Bekas, Aronas T. (*Aaron T. Beck*) 205
Bek, Džudita (*Judith Beck*) 205
Beketas, Samuelis (*Samuel Beckett*) 88
Beketas, Tomas à (*Thomas à Becket*) 388
Bembas, Pietro (*Pietro Bembo*) 155
Bendrasis susitarimas dėl muitų tarifų ir prekybos (GATT) 147
bendroji reliatyvumo teorija 178, 319, 363, 365
„Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija“ (*General Theory of Employment, Interest and Money*) (1936 m.) 91
Benfordas, Frenkas, dr. (*Dr. Frank Benford*) 422
Benfordo dėsnis 422
Bentamas, Džeremis (*Jeremy Bentham*) 144
Benzetas, Entonis (*Anthony Benezet*) 410
Berdslis, Obris (*Aubrey Beardsley*) 335
Bergmanas, Gustavas (*Gustav Bergmann*) 285
Berkas, Edmundas (*Edmund Burke*) 371, 372
Berklis, Džordžas, vysk. (*Bishop George Berkeley*) 250, 251, 313
Berlinas, Izaijas (*Isaiah Berlin*) 66, 228, 229
Berlyno politinis savaitraštis (*Berliner politisches Wochenblatt*) 15
Berlyno sienos griūtis (1989 m.) 282
Bernersas-Li, Timas (*Tim Berners-Lee*) 158
Berou, Džonas (*John Barrow*) 32
Bethovenas, Ludvikas van 100
Beza, Teodoras (*Theodore Beza*) 297
„Beždžionės siela“ (*The Soul of the Ape*) (1919 m.) 352
„Beždžionių planeta“ (filmas) 352
Biblija 144, 154, 172, 196, 210, 213, 300, 325
biheviorizmas 206, 307, 308, 339–342
Biko, Stefanas (*Stephen Biko*) 177, 178
biocentrizmas 33
„Bioetika“ (*Bioethics*), žurnalas 49
„Biografinė filosofijos istorija“ (*Biographical History of Philosophy*) 284
biologija 353, 355, 430
biologinė evoliucija 118
„Biologinė įvairovė“ (*BiDiversity*) (1986 m.) 56
Birma 426
Blankė, Olafas (*Olaf Blanke*) 277
blastocistos 203

Bleikas, Viljamas (*William Blake*) 335, 383
Bodenas, Žanas (*Jean Bodin*) 384
Bodrijardas, Žanas (*Jean Baudrillard*) 271
Bolein, Ana (*Anne Boleyn*) 296
Bolosas iš Mendžio (*Bolos of Mendes*) 140
bolševizmas 400
Bomas, Deividas (*David Bohm*) 225
bombardavimas iš oro 392
Bondis, Hermanas (*Hermann Bondi*) 76
Bordžija, Lukrecija (*Lucrezia Borgia*) 155
Bosnija 192, 398
Bostono filharmonija 100
Bovuar, Simona de (*Beauvoir, Simone de*) 128
bozonai 359–365
brahmanizmas 150–152, 201, 332
Brajanas, Viljamas Dženingsas (*William Jennings Bryan*) 211
Brajantas, Arturas (*Arthur Bryant*) 169
Bramsas, Johanas (*Johannes Brahms*) 336
Braueris L. E. Dž. (*L. E. J. Brouwer*) 159
Braunas, Džeimsas (*James Brown*) 176
Braunmiler, Sjuzana (*Susan Brownmiller*) 129
Bredlis, F. H. (*F. H. Bradley*) 251
Breton Vudso konferencija (1944 m.) 147
Britų biblioteka 245
Broieris, Jozefas (*Joseph Breuer*) 305
broliška meilė 134, 246
Brontė, Šarlota (*Charlotte Bronte*) 333
Buda 58, 59
Budizmas 134, 152, 201, 322, 332
Būlis, Džordžas (*George Boole*) 235
Bušas, Džordžas 265
„Būtis ir nebūtis“ (*L'Etre et le Neant*) 88
„buvimo arti mirties“ reiškinys 277–279

C, Č

Čaušesku režimas 20
Čekijos žemės 261
Čekoslovakija 20
cenzūra 126, 158, 429, 430
Čerčilis, Vinstonas 70, 187, 400
Čerčlendai, Patricija ir Paulas (*Patricia and Paul Churchland*) 341
CERN 360, 365
Ceseiris, Eimis (*Aime Cesaire*) 178
chemija 175
cheminiai procesai 248, 270
Chmelnickis, Bohdanas 28
Chruščiovas, Nikita 352
„Čia teiraukis apie viską“ (*Enquire Within Upon Everything*) 158
Ciceronas 153–155
Chomskis, Noamas (*Noam Chomsky*) 206, 289
civilizacija 60
civilizacijos, senovės 61
Coca-Cola 145, 368
CŽV 116, 197, 263

D

Dalamberas, Žanas Leronas (*Jean le Rond d'Alembert*) 369, 370
Damasio, Antonis (*Antonio Damasio*) 343, 344
Damaskas, didžioji mečetė 164
Dametas, Maiklas (*Michael Dummett*) 159, 290, 313
Damjiensas, Robertas Fransua (*Robert-Frangois Damiens*) 48
„Dao De Jing“ (*Šventasis raštas apie gyvenimą ir dorybę*) 62
daoizmas (taosizmas) 59, 61–63, 134, 322, 332
Darou, Klarensas (*Clarence Darrow*) 210, 211
Dartmutas, JAV 79
Darvinas, Čarlzas 38, 55, 119–121, 210, 212, 352

daugelio pasaulių teorija 225
„daugelio vertinimų logika“ 242
daugiakultūriškumas 293, 311, 380
daugiau ar mažiau socialių rūšių smegenų skirtumų tyrimai 267
Debiusi, Klodas (*Claude Debussy*) 336
dedukcinė 234, 235, 242
Deili, Džudita (*Judith Daly*) 129
Deividsonas, Donaldas (*Donald Davidson*) 133, 396
deizmas 301, 329, 330, 331
dekadentizmas 335, 336
Dekartas, Renė 99, 102, 249, 338, 339, 343
demokratija 26, 66–70, 82, 126, 127, 136, 166, 200, 209, 229, 230, 260, 265, 273, 274, 276, 279, 280, 281, 283, 372, 373, 386
Demokritas 140, 252, 361
denominacijos 193, 299, 302, 398
denotacinės prasmės teorija 288
deontinė 242
deontologija 16, 70, 73, 81, 84, 112, 272
Derida, Žakas (*Jacques Derrida*) 133
„Determinuotos jurisprudencijos sritis“ (*The Province of Jurisprudence Determined*) (1825 m.) 384
Didro, Denisas (*Denis Diderot*) 369, 370
Didysis hadronų priešpriešinių srautų greitintuvas (CERN, Šveicarija) 365
didžioji schizma 215, 356, 357
Didžioji vieningoji teorija (*Grand Unified Theory, GUT*) 360
Didžiojo sprogimo kosmologija 73
Didžiosios Britanijos menų taryba 91
dievai 19, 42, 150, 170, 215, 324, 325, 328, 358, 384
Dievo garbinimas 219
Dikensas, Čarlzas 334
Diltėjus, Vilhelmas (*Wilhelm Dilthey*) 169, 170
Diogenas 112
Dirakas, Polas (*Paul Dirac*) 225
dirbtinis intelektas (DI) 78, 79
distopija 401, 402
Diuelas, Čarlzas H. (*Charles H. Duell*) 38
Diuhemas, Pjeras (*Pierre Duhem*) 123
DNR (dezoksiribonukleino rūgštis) 13, 14, 54, 110, 201, 202
Dobžanskis, Teodosijus (*Theodosius Dobzhansky*) 54
Dokinsas, Ričardas (*Richard Dawkins*) 121, 326, 354
Donicas, Karlas, admirolas (*Admiral Karl Donitz*) 191
„Dorto sinodas“ (1618 m.) 298
dorybių etika 81–84, 377, 419
„Drausminti ir bausti“ (*Discipline and Punish*) 47
Dreifuso (*Dreyfus*) byla 28
dualizmas 152, 251, 252, 338, 339, 341
dualizmo neigimas 152
Duizbergas, Piteris (*Peter Duesberg*) 37
Dunojaus regionas 27
Dvorkin, Andrėja (*Andrea Dworkin*) 129
Dvorkinas, Ronaldas (*Ronald Dworkin*) 386
Džailsas, Hovardas (*Howard Giles*) 292
Džefersonas, Tomas (*Thomas Jefferson*) 25
Džeimsas, Viljamas (*William James*) 307
Džeimsonas, Frederikas (*Frederick Jameson*) 282
Dženksas, Čarlis (*Charle Jencks*) 280
Džentilė, Džiovanis (*Giovanni Gentile*) 124
Dzeusas 214
džihadas 166
Džiljan, Kerolė (*Carol Gilligan*) 129
Džisingas, Džordžas (*George Gissing*) 334

E

Edipo / Elektros kompleksas 303, 305
Egiptas 42, 61, 83, 140, 141, 163, 171, 214
ego (aš) 303
egoizmas 85, 281
egotizmas 85
egzistencializmas 86–88
Eido šventė 162
Einšteinas, Albertas 178, 179, 189, 223, 225, 226, 258, 284, 319–321, 363, 364
Einšteino-Podolskio-Rozeno (EPR) minties eksperimentas 225
Eizenhaueris, Dvaitas D. (*Dwight D. Eisenhower*), prezidentas 156
ekonomika 89–93, 144, 147–149, 182, 209, 229, 245, 316, 349, 351, 411
ekonomikos žlugimas 125, 351
ekonominis argumentas 406
eksperimentinė filosofija 93–96, 287
eksperimentinė filosofija (*Experimental Philosophy*) (2008 m.) 96
eksperimentinė filosofija („X-Phi“) 94
Eldredžas, Nailsas (*Niles Eldredge*) 120
elektromagnetizmo lygtis 319
elgesio ekonomika 92, 93
el. paštas 81, 158, 294
Emersonas, Ralfas Valdo (*Ralph Waldo Emerson*) 262
empirizmas 283, 332
„Eneados“ 217
Engelsas, Frydrichas (*Friedrich Engels*) 60, 209, 242, 244, 245, 350
enviromentalizmas 33, 55, 56
Epiktetas (*Epictetus*, Ξπικτητος) 111
Epikūras (*Epicurus*) 111
epikūrizmas 112
episkopalinė bažnyčia 300
episteminė 242, 290
epistemologija 96, 97, 99, 109, 111, 132, 134, 135, 256, 257, 280, 312, 314, 347–349
erotinė meilė 247, 248
„Esė apie problemos sprendimą, vadovaujantis atsitiktinumų doktrina“ (*An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances*) 421
esmė 20, 30, 34, 45, 47, 51, 71, 76, 193, 197, 200, 415,
estetika 99–104, 107, 130, 135, 176, 333, 372, 413, 415
estetizmas 100, 101
estetų judėjimas 101
etika 49, 55, 70, 72, 73, 81–84, 88, 99, 104–111, 113, 130, 132–135, 137, 144, 153, 155, 185, 215, 272, 274, 284, 313, 314, 319, 345, 374, 377, 397, 416, 417, 419
etikos istorija 109
etinės ribos 187
etinis antirealizmas 107, 108
etnocentrizmas 67, 113, 114, 319, 380
Europos Sąjunga 262, 347
Europos žmogaus teisių konvencija 428
Europos Žmogaus Teisių Teismas 424
eutanazija 49, 50, 53, 115–117, 401
eutopija 208, 400–403
evoliucija 12, 14, 23, 54, 55, 61, 118–120, 204, 213, 355, 364
„Evoliucija: modernioji sintezė“ (*Evolution: the Modern Synthesis*) 119

F

falsifikacija 122, 123, 259, 366
Faradėjus, Maiklas (*Michael Faraday*) 258
fašistiniai režimai 125–127
fašizmas 16, 30, 70, 123–127, 260, 261, 263, 276, 371, 373, 400, 403
„Fedonas“ (*Phaedo*) 255
Feiglas, Herbertas (*Herbert Feigl*) 285

Fejerabendas, Polis (*Paul Feyerabend*) 259
feminizmas 127–129, 233
feodalizmas 182, 200, 243, 279, 283
fermionai 359, 363–365
Fichtė, Johanas Gotlybas (*Johann Gottlieb Fichte*) 251, 336
Fičinas, Marsilijus (*Marsilio Ficino*) 141
fideizmas 87, 161, 329, 331
„Filebas“ (*Philebus*) 102
Filmeris, Robertas (*Robert Filmer*) 386
filosofija 42, 57, 59, 62, 63, 68, 80, 83, 93, 94, 104, 105, 113, 123, 125, 130–135, 151, 164, 169, 206, 217, 242, 244, 249, 250, 254, 256, 266, 267, 273, 282, 285, 290, 291, 308, 322, 332, 343, 358, 412
filosofinė tradicija 133, 134, 256
filosofiniai klausimai 86, 131, 132, 266, 346
„Filosofiniai tyrimai“ (*Philosophical Investigations*) 290, 291
filosofinis tikslas 289
Finis, Dž. M. (*J. M. Finnis*) 386
Fišeris, Ronaldas (*Ronald Fisher*) 119, 120
Fiuleris, L. H. (*L.H. Fuller*) 385, 386
fizika 78, 132, 135, 138, 179, 212, 222–224, 259, 284, 319–321, 362, 365, 366
fizikalizmas 252
fiziokratai 91, 182
fiziologiniai veiksniai 247
formalioji dedukcinė logika 234
Fotijus I (*Photios I*), Konstantinopolio patriarchas 356
fotoelektrinis efektas 223
Frankfurto mokykla 373
Franklinas, Bendžaminas (*Benjamin Franklin*) 331
Franklin, Rozalinda (*Rosalind Franklin*) 54
Fregė, Gotlobas (*Gottlob Frege*) 235
Frenkel-Brunsvik, Elzė (*Else Frenkel-Brunswik*) 114
Froid, Ana (*Anna Freud*) 303
Froidas, Zigmundas (*Sigmund Freud*) 189, 302–307
Frumas, Deividas (*David Frum*) 265
Frydan, Betė (*Betty Friedan*) 128
Frydmanas, Miltonas (*Milton Friedman*) 25
Fuko, Mišelis (*Michel Foucault*) 47, 48, 133
Fukujama, Frensis (*Francis Fukuyama*) 282
fundamentalizmas 16, 135, 136, 165, 211
funkcionalizmas 342
Furjė, Šarlis (*Charles Fourier*) 128, 350

G

Galapagų salos 121
Galenas (*Galen*) 54, 139, 257
Galilėjus, Galilėjas 139, 195, 258, 320
„Gamtos ir malonės principai“ (Principles of Nature and Grace) (1714 m.) 102
„Gamtos istorija“ (*Historia Naturalis*) 257
gamtos konstantos 30, 32, 366
gamtos mokslai 8, 43, 94, 98, 131, 132, 137–139, 142, 161, 169, 250–252, 257, 266, 284, 287, 365, 377, 384, 414, 416, 431
Gandis, Mahatma (*Mahatma Gandhi*) 201, 214
genetinė mutacija 118
Genius Specula (Šimtmečio dvasia globėja) 226
Gėrio forma 110, 255
gerovė 25, 41, 49, 67, 82, 84, 89, 91, 137, 142, 143, 145, 146, 149, 188, 228, 244, 264, 324, 349, 372
Getė, Johanas Volfgangas (*Johann Wolfgang vo Goethe*) 333, 334
Gibonas, Edvardas (*Edward Gibbon*) 27
Giodelis, Kurtas (*Kurt Gödel*) 207, 285
Glašou, Šeldonas (*Sheldon Glashow*) 359

Glastonberis 296
globalizacija 19, 147–149, 166, 292, 377
Gomaras, Pranciškus (*Franciscus Gomarus*) 297, 298
gomaristai 298
Gorbačiovas, Michailas (*Михаил Горбачёв*) 264
Gosė, Filipas ir Edmundas (*Philip and Edmund Gosse*) 55
gotikos aspektas 333
Gotjė, Teofilis (*Theophile Gautier*) 101
Gouldas, Stivenas Džėjus (*Stephen Jay Gould*) 120–122, 212, 353
graikai, senovės 42, 58, 89, 102, 140, 168, 206, 254, 322, 324, 328, 375, 390
Graikijos filosofai ikisokratikai 361
Granada 27
Grandjė, Urbenas (*Urbain Grandier*) 399
Grigalius Teologas 218
Grocijus, Hugas (*Hugo Grotius*) 298
Grynas, T. H. (*T. H. Green*) 251
grynieji faktai 252–254
„Grynojo proto kritika“ (*Critique of Pure Reason*) 250
Gryr, Džermena (*Germaine Greer*) 129
Gudal, Džeinė (*Goodall, Jane*) 353, 354
Gudmanas, Nelsonas (*Nelson Goodman*) 104, 241
„Gyvūnų išlaisvinimas“ (*Animal Liberation*) (1975 m.) 146
gyvūnų teisės 33, 49, 144–146, 270, 423

H

Habermasas, Jurgenas (*Jürgen Habermas*) 282
Hablas, Edvinas (*Edwin Hubble*) 73, 74, 78
Habsburgų valdos 260
Haclitas, Viljamas (*William Hazlitt*) 226, 333, 335
hadžas 162
Hajekas, Frydrichas (*Friedrich Hayek*) 25
Hakslis, Džulianas (*Julian Huxley*) 119
Hakslis, Oldosas (*Aldous Huxley*) 383, 401
Hakslis, T. H. (*T. H. Huxley*) 17, 284
Hamaršeldas, Dagas (*Dag Hammarskjöld*) 426
Hamiltono taisyklė 22
Hantingtonas, Samuelis (*Samuel Huntington*) 61
haredi 173
Haringtonas, Maiklas (*Michael Harrington*) 263
Hartas, H. L. A. (*H. L. A. Hart*) 385, 386
Hartlėjus, Deividas (*David Hartley*) 307
Harto požiūris 385
„Harvardo teisės apžvalga“ (*Harvard Law Review*) (1958 m.) 385
Hėgelis, Georgas (*Georg Hegel*) 161, 167, 170, 226, 251, 282, 336
Heidegeris, Martinas (*Martin Heidegger*) 383
Heilbrunas, Džeikobas (*Jacob Heilbrunn*) 264
Heizenbergas, Verneris (*Werner Heisenberg*) 224, 225, 258
Henrikas II 387
Henrikas VIII 296
Heraklis 214, 215
Heraklitas 361
Herbertas iš Čerberio (*Herbert of Cherbury*) 330
Herderis, Johanas Gotfrydas fon (*Johann Gottfried von Herder*) 226, 336
hermetizmas 141
Herodotas (*Herodotes*) 169
heterodoksinė (neortodoksinė) 134
heteronomija 44
Heziodas 402
Higsas, Piteris (*Peter Higgs*) 359

Higso bozonas 360
hinduizmas 19, 135, 150–152, 170, 322, 328
Hipokratas 49, 51, 54, 116
Hipokrato priesaika 116
Hitčensas, Christoferis (*Christopher Hitchens*) 326
Hitleris, Adolfas 30, 125, 126, 352, 401
Hjumas, Deividas (*David Hume*) 102, 103, 112, 219, 283, 285, 307, 373, 386
Hobsas, Tomas (*Thomas Hobbes*) 14, 23, 85, 228, 230, 252, 274, 275, 284
Hoilis, Fredas (*Fred Hoyle*) 13, 76
Holioukas, Džordžas (*George Holyoake*) 346
holokaustas 26, 30, 168, 191, 218, 423
Homeras 402
Horkhaimeris, Maksas (*Max Horkheimer*) 373, 374
hormonai 247, 248, 406, 407
Hovardas, Ebenezeris (*Ebenezer Howard*) 403
Hukas, Sidnėjus (*Sidney Hook*) 263
humanistai 153, 154
humanizmas 47, 134, 153–155, 279, 332, 345
Huseinas, Sadamas (*Saddam Hussein*) 14

I

ibn Sina (*ibn-Sina*) 164
idealistai 169, 170, 251, 252
idealizmas 250, 251, 261, 313, 339
idealus vienetas 76
id (tai) 303
Igltonas, Teris (*Terry Eagleton*) 282
įgyvendinimas 78, 80, 87, 88, 192, 229, 243, 318, 384, 391, 424, 425
įkūrimas 91, 147, 163, 172, 350
imigrantų bendruomenės 65, 220
impresionizmas 336
Indija 133
Indijoje 152, 258
indukcinė 234, 235, 241
infliacinė teorija 75
Inocentas I, popiežius 214
instrumentalizmas225, 285
intelektas, dirbtinis 78–80, 206–208
internetas10, 39, 148, 155–159, 356
intuicija konceptualioje analizėje 96
intuityvizmas, matematinis ir loginis 159, 160, 256
investuotojas 149, 182, 267, 417
Irakas 265
Iranas 14, 158, 265, 393
Irano „kontrų“ skandalas (1987 m.) 264
išėjimo iš kūno“ patirtis 277
„Išlaisvinkite vergus“ (*Free the Slaves*), organizacija 409
islamas 162–167
islamo valstybės ir žmogaus teisės 166
ismailitai 165
Ispanija 24, 27–29, 126, 163, 164, 296, 334, 398, 409
išraiškos laisvė 428
iš Šviečiamasis amžius 47
iš Šviečiamojo amžiaus idėjos 15, 347
ištakos 22, 54, 91, 102, 135, 136, 141, 150, 156, 160, 182, 208, 273, 292, 297, 299, 305, 307, 343, 352, 387, 390, 423, 424
istorija 167–170
istorija ir „veidrodiniai neuronai“ 106
istoriografija 170
išvestinės finansinės priemonės 183, 184
Italijos enciklopedija (*Enciclopedia Italiana*) (1932 m.) 124
Izraelis 28, 30, 69, 171, 172

J

Jamblichas (*Iamblichus*) 217, 218
Japonija 191, 220, 409

Japonijoje 59, 192
Japonų verslininkai 292
Jaspersas, Karlas (*Karl Jaspers*) 86
Jemenas 410
Jerksas, Robertas (*Robert Yerkes*) 352
Jeruzalės šventykla 26, 175, 214
Jėzus Kristus 29, 193, 216, 219, 358
„Jie žinojo, kad buvo teisūs: naujųjų konservatorių iškilimas“ (*They Knew They Were Right: The Rise of the Neocons*) (2007 m.) 264
jogai (sanjasiai) 151
Jom Kipuras (Teismo diena) 174, 175
Jonas Paulius II, popiežius 194
Joneskas, Eženas (*Eugene Ionesco*) 88
JT deklaracija (UNDHR) 423
judaizmas 170–175
Jungas, Karlas (*Carl Jung*) 307
Jungtinė Karalystė, rinkimų sistema 69
Jungtinės Amerikos Valstijos 25, 64, 68, 116, 129, 135, 137, 149, 154, 156, 175, 181, 210, 229, 265, 331, 388, 410, 411, 424–426, 428, 431
Jungtinės Tautos 146, 409, 426
Jungtiniai Arabų Emyratai 410
Jungtinių Amerikos Valstijų įkūrėjai 25
Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucija 210, 345, 428
Jungtinių Tautų konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo 309
Jungtinių Tautų paktas dėl ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių 425
Jungtinių Tautų pilietinių ir politinių teisių paktas 424
Jungtinių Tautų Saugumo Taryba 425, 426
Jungtinių Tautų žmogaus teisių deklaracija (UNDHR)423–425, 428
Jungtinių Tautų žmogaus teisių taryba 426
Jungtinių Tautų žmogaus vystymosi ataskaita 404
juodoji galia 176
Juodoji mirtis 28
juodoji sąmonė 177
„Juodosios panteros“ 176, 177
juodosios skylės 178
Juozapas iš Arimatėjos 296
jurisprudencija 165, 166, 384, 386
Justinianas, imperatorius 217, 388

K

kaip problemų sprendimo priemonė 190
kaip religija 216, 300, 311, 322
kaip sąvokų tyrimas (metaetika) 106
Kalahario bušmenai 24
kalbos struktūra 288
kalbos vartojimas su išankstine nuostata 197
kalbos vartojimo teorija 290
„kalbos žaidimai“ 291
kalėjimai 45, 47, 48, 177, 346, 420, 428
kalifai 163–165
Kalifornijos universitetas 157
Kalinio dilema 420
Kalvinas, Jonas 296, 297
kalvinizmas 233, 297, 299
kamieninės ląstelės 49, 202
Kamiu, Alberas (*Albert Camus*) 86–88
Kanaanas 171
Kanada 65
„Kandidas“ (*Candide*) 373
Kantas, Imanuelis (*Immanuel Kant*) 44, 72, 101, 103, 112, 250, 251, 329, 369, 370, 373
„Kapitalas“ (*Das Kapital*) 245
kapitalizmas 143, 181–185, 200, 242, 243, 282, 299, 300, 349–351, 367, 368, 405
„Karališkosios draugijos operacijos“ (*Transactions of the Royal Society*), žurnalas (1763 m.) 421

karas 23, 60, 124, 185–190, 402
Karlosas, Džonas (*John Carlos*) 177
Karmaiklas, Stoklis (*Stokely Carmichael*) 176
Karnapas, Rudolfas (*Rudolf Carnap*) 285–287
karo nusikaltimai 191, 192
Karo nusikaltimų tribunolas 191
karo teorija 113
Karteris, Brendonas (*Brandon Carter*) 32
Kastelis, Sebastianas (*Sebastian Castellio*) 154
kastos 35, 36, 151, 200, 201, 303, 309
kastų sistema 36, 151, 200, 201
katalikybė 193, 194, 284, 300, 301, 358
Kazaubonas, Izaokas (*Isaac Casaubon*) 141
Keinsas, Džonas Meinardas (*John Maynard Keynes*) 91
kelias 62, 63, 110, 224, 331
ketinimai 52, 100, 153, 170, 187, 188, 252, 265, 271, 272, 289, 308, 337, 341
Keturios tauriosios tiesos 57, 58
keturios vertybės 87
kikiliai 121
kilmė 13, 35, 38, 64, 65, 73, 76, 110, 119, 122, 131, 179, 198, 199, 212, 261, 265, 309, 310, 327, 330, 341, 346, 352, 430
kilpinė kvantinė gravitacija 366
Kingas, Martinas Liuteris (*Martin Luther King*) 177
„King Kongas“ (filmas) 352
Kinija 20, 45, 47, 61–63, 134, 155, 158, 191, 208, 209, 242, 245, 246, 258, 322, 324, 326, 349, 350, 352, 367, 392, 398, 399, 402, 410, 411, 425, 426, 431
kinikai 58, 112
Kiotas 59
Kirkegardas, Sorenas (*Soren Kierkegaard*) 86, 161, 327, 331
kladogenezė 120
klaidinga kompozicija 198
klaidingas neformaliosios logikos argumentavimas 196
klasės 15, 35–37, 68, 110, 129, 130, 175, 181, 182, 198, 200, 208, 243, 244, 260, 288, 289, 292, 309, 350, 412, 415, 417
klasikinis 52, 126, 153, 154, 160, 186, 212, 223, 244, 372, 273, 375
Klauzevicas, Karlas fon (*Carl von Clausewitz*) 185
Kleiras, Džonas (*John Clare*) 335
klinikiniai 269, 344
klonavimas 49, 201–204
Knoksas, Džonas (*John Knox*) 297
kognityvinė elgesio terapija 204, 205, 306
kognityvinė terapija 204, 205
„Kognityvinė terapija: pagrindai ir ne tik“ (*Cognitive Therapy: Basics and Beyond*) (1995 m.) 205
kognityviniai mokslai 131, 206–208, 308, 341
kognityvizmas 107, 108
Kolingvudas, R. Dž. (*R. G. Collingwood*) 104
komandinė teorija 385
komentatoriai 86, 263, 280
komunizmas 63, 208, 209, 276, 350, 351, 403
Kondorsė, markizas de (*Marquis de Condorcet*) 128
konfucianizmas 61, 62, 134, 322
Konfucijus 134, 273, 274
konservatorių partija 265
Konstantinas, imperatorius 215, 326, 398
Konstantinopolio patriarchatas 355
Konstantinopolis 356, 357
Konstitucionalizmas 15, 260
Kontas, Ogiustas (*Auguste Comte*) 21, 283,

284
Kopernikas, Mikalojus (*Mikołaj Kopernik*) 30, 32, 138, 257, 258
Koranas 163, 165, 398, 427
Kordoba 27
kosmologija 73, 77, 78, 132, 217
kosmologinis principas 32, 75
Kotryna Aragonietė (*Catherine of Aragon*) 296
Kozimas de Medičis (*Cosimo de Medici*) 141
kreacionistai 55, 122, 211, 259
kreacionizmas 55, 122, 210, 327
kreditų krizė 184
Krikas, Frensis (*Francis Crick*) 54, 119
krikščionių neapykanta žydams 29
krikščionybė 17, 28, 29, 44, 61, 87, 111, 131, 135, 141, 144, 150, 153, 167, 193, 195, 208, 211, 214–219, 232, 301, 322, 324–326, 328, 330, 355, 356, 398
krikščionys 27–29, 42, 44, 55, 83, 134, 135, 137, 141, 152, 153, 164, 170, 172–174, 193, 194, 210, 214, 215, 219, 230, 233, 246, 251, 278, 295, 298–300, 324, 326, 327, 329, 345, 355, 378, 379, 398, 399, 402, 406, 411, 417
Kripkė, Saulas (*Saul Kripke*) 133
Kristolis, Irvingas (*Irving Kristol*) 263
kritika 22, 77, 78, 94, 101, 104, 123, 135, 167, 199, 245, 250, 272, 304, 311, 314, 315, 326, 327, 373, 374, 378, 393, 404, 405, 415, 416, 427, 430
Kročė, Benedetas (*Benedetto Croce*) 170
kryžiaus žygiai 27, 164
ksenofobija 114, 220, 221, 262
Ksenofontas (*Xenophon*) 33, 398
kultūriniai skirtumai 64, 65
Kunas, Tomas (*Thomas Kuhn*) 258, 259
kūno kalba 248
kurdai 392
Kvainas, V. V. O. (*W. V. O. Quine*) 123, 133, 340
kvantinė mechanika 32, 221, 366
kvarkai 74, 77, 359, 360, 361, 363, 366
Kyras Didysis 423

L

Lafitas, Pjeras (*Lafitte, Pierre*) 284
„Laikmečio dvasia“ (*Zeitgeist*) 226
„Laiškai apie toleranciją“ (*Letters on Toleration*) 301
laisva konkurencija (*laissez-faire*) 134, 182
lamarkizmas 119
Lao Dzė (*Laodzi*) 61, 63
Laplasas, Pjeras Simonas (*Laplace, Pierre-Simon*) 179
Larošfukas, Fransua (*François de La Rochefoucauld*) 22
Laskis, Melvinas (*Lasky, Melvin*) 263
lazdos argumentas 197
Lehrfreiheit (mokymo laisvės) sistema 431
Leibnicas, Gotfrydas Vilhelmas (*Leibniz, Gottfried Wilhelm*) 102, 329, 330, 339
Leipcigo universitetas 206
Leninas, Vladimiras Iljičius 242, 244, 351
Lenkija 20, 28, 36
Lepanto mūšis (1571 m.) 399
leptonai 77, 359–363
Leukipas (*Leucippus,* Λευκιππος) 352, 361
leveleriai 208, 230, 423
Leviatanas (*Leviathan*) (1651 m.) 274, 384
Levinsonas, Danielis (*Levinson, Daniel*) 114
Levountinas, Ričardas (*Lewontin, Richard*) 353, 354
liberalizmas 25, 66, 166, 229, 260, 263, 264, 276

liberalus požiūris 129
libertarianizmas 25, 26, 228
Liklideris, Džozefas (*Licklider, Joseph*) 156
liktoriai 125
Li Kuanas Ju (*Lee Kuan Yew*) 14
Linėjus, Karlas (*Carl Linnaeus*) 54, 139
Linkolnas, Abraomas (*Abraham Lincoln*) 70
Liotardas, Žanas Fransua (*Lyotard, Jean-Frangois*) 280–282
Lipsetas, Seimūras Martinas (*Lipset, Seymour Martin*) 263
Lisabona 331
Lisistratė (*Lysistrata*) 128
Litrė, Emilis (*Littre, Emile*) 284
Liudvikas XIV, Prancūzijos karalius 199
Liuisas, M. Dž., vienuolis (*Lewis, M. G.*) 333
Liuteris, Martynas (*Luther, Martin*) 215, 295, 296, 331
Livijus (*Livy*) 169
Livsas, Dž. H. (*Lewes, G. H.*) 284
logika 18, 19, 130, 133, 134, 159, 160, 178, 196, 206, 233–237, 240, 415
„Loginės filosofijos traktatas“ (*Tractatus Logico-Philosophicus*) 285
loginis pozityvizmas 283–286
Lokas, Džonas (*Locke, John*) 229, 230, 274, 275, 283, 301, 369, 386, 405
Londonas 55, 100, 227, 244, 279, 350, 409
Londono simfoninis orkestras 100
Londono universiteto kolegijos ligoninė 279
Lordas Baironas (*George Gordon Byron*) 334
Loreto 194
luditai 383
ludus (žaisminga meilė) 246
Luisas de Broilis, princas (*Louis de Broglie*) 223
Lukrecijus (*Lucretius*) 252
lytinė atranka 119

M

Machas, Ernstas (*Mach, Ernst*) 284
Mahdi (gelbėtojas) Hujatas ibn Hasanas ibn Ali (*Hujjat Ibn Hasan ibn Ali*) 165
Mahometas 162–165, 423
Maimonidas, Mošė (*Maimonides Moses*) 173
Mizė, Liudvikas fon (*Mises, Ludwig von*) 25
makabėjai (*Maccabees*) 175
Makartnis, Džonas (*McCarthy, John*) 263
Makgovernas, Džordžas (*McGovern, George*) 264
Makinon, Katrina (*MacKinnon, Catherine*) 129
Makintairas, Alasdairas (*MacIntyre, Alasdair*) 83
makroekonomika 90, 91
Maksvelas, Džeimsas Klarkas (*Maxwell, James Clerk*) 258, 320
Malbranšas, Nikolas (*Malebranche, Nicolas*) 338, 339
Malkolmas X (*X, Malcolm*) 176
„malonumo principas“ 303
Maltusas, Tomas (*Malthus, Tomas*) 89
Mandela, Nelsonas (*Nelson Mandela*) 177
Mandevilis, Bernardas (*Mandeville, Bernard*) 22, 85, 112
manija 205, 247, 302
Mao Dzedunas (*Mao Zedong*) 244, 342, 352, 399
Maras, Vilhelmas (*Marr, Wilhelm*) 26
Marėjus, Judžinas (*Marais, Eugene*) 352
Marija, Mergelė 193, 194, 216, 301, 357
Marijos kultas 216
Markas Aurelijus 111, 278

Marksas, Karlas (*Marx, Karl*) 91, 143, 170, 209, 242–245, 276, 350, 405
marksistinė teorija 234, 245
marksizmas 190, 208, 209, 242–245, 260, 276, 403
Markusas, Herbertas (*Marcuse, Herbert*) 383
Marselis, Gabrielis (*Marcel, Gabriel*) 86
Masačusetso įlankos kolonija 299
matematinė harmonija 102
materializmas 244, 250–252, 339, 430
materijos dalelės 74
„matomos tvarkos“ visatos teorija 225
Maversil, Merė (*Mothersill, Mary*) 104
„McDonald's“ 147
medicinos etika 49, 113
Medičis, Kozimas de (*Medici, Cosimo de*) 141
Medina (Jatribas) 163, 423
Medinos Konstitucija (622 m.) 423
Meditacijos (*Meditations*) 111
meilė 246–249
Meka 162, 163
Mekis, Džonas (*Mackie, John*) 108, 109
Mendelis, Gregoras (*Gregor Johann Mendel*) 54, 119
Menininkas (*L'Artiste*) (žurnalas) 101
Menkenas, H. L. (*Mencken, H. L.*) 212
Meno filosofija (*Philosophy of Art, The*) (1966 m.) 104
Meno filosofijos kontūrai (*Outlines of a Philosophy of Art*) (1952 m.) 104
Mereditas, Džordžas (*Meredith, George*) 168
Mestras, Žozefas de (*Maistre, Joseph de*) 372
metafizika 110, 111, 130, 132–134, 218, 249–256
Mianmaras (Birma) 126, 427
mikroekonomika 90
Mileris, Stenlis (Miller, Stanley)
Milis, Džonas Stiuartas (*Mill, John Stuart*) 128, 169, 229, 275, 284
Miltiadas (*Miltiades*, Μιλτιαδης) 68
Miloševičius, Slobodanas (*Слободан Милошевић*) 192
„minimalistinės“ teorijos 396
minios valdymas (ochlokratija) 15, 35, 69, 274
Minkovskis, Hermanas (*Minkowski, Hermann*) 321
Minskis, Marvinas (*Minsky, Marvin*) 80
minties eksperimentai 95
misionieriai Centrinėje Afrikoje 114
Mitčel, Džuljeta (*Mitchell, Juliet*) 129
modernioji sintezė 119
Modzi (*Mo Zi*) 134, 230
Mohanas Malavija, Panditas (*Mohan Malaviya, Pandit*) 152
Mohendžo Daras 382
moizmas 62, 134, 246, 322, 326
Mokslinių revoliucijų struktūra (*The Structure of Scientific Revolutions*) (1962 m.) 258
mokslo revoliucijos 112, 227, 257–259,
mokslo vyrai 312
moldavianizmas 17
mongolų invazija 164
monizmas 250, 339–342
moralė 15, 17, 21, 24, 44, 58, 72, 83, 85, 93, 106–108, 112, 130, 133, 136, 137, 145, 149, 152, 166, 187, 197, 228, 243, 268, 278, 280, 299, 303, 311, 317, 326, 362, 396, 413
Moralės principų tyrimas (*Enquiry Concerning the Principles of Morals, An*) (1751 m.) 386
morfinas 52, 116, 324
Morganas, Augustas de (*De Morgan, Augustus*) 235, 236

Morgenšternas, Oskaras (*Morgenstern, Oskar*) 419
Morgenthau, Henris (*Morgenthau, Henry*) 148
Morisas, Nasau princas (*Maurice, Prince of Nassau*) 298
„Moteriška paslaptis“ (*The Feminine Mystique*) 128
„Moterų pajungimas“ (*The Subjection of Women*) (1869 m.) 128
moterų teisės 166, 423
motyvacija 52, 205, 318
Mozė 19, 141, 162, 171–173
Muavijas (*Mu'awiyah*) 164
Mugabė, Robertas (*Mugabe, Robert*) 14, 426
Mūras, Gordonas Erlas (*Moore, Gordon Earle*) 80, 108
Mūro dėsnis 80
Musolinis, Benitas (*Mussolini, Benito Amilcare Andrea*) 124–126, 189, 400
Mūsų grožio ir dorybių sampratos ištakų tyrimas (*Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue*) (1725 m.) 103
musulmonai 27, 44, 64, 149, 152, 162–167, 173, 322, 356, 367, 378, 379, 399, 406
muzika 137, 148, 261, 336

N

naciai 29, 128, 188, 191, 374, 393, 400
Nacionalinė fizikos laboratorija (Jungtinė Karalystė) 156
Nacionalinė pasaulietinė draugija (*National Secular Society*) (Jungtinė Karalystė) 347
nacionalinės valstybės 261, 262
Nacionalinis mokslo fondas (*National Science Foundation*, NSF) (JAV) 157
nacionalizmas 114, 126, 135, 148, 152, 260–262, 336, 337, 367, 371
nacizmas 15, 28, 125, 261, 281, 352, 370, 373
Napoleonas Bonapartas 260, 336
Napoleono kodeksas 388
natūralioji atranka 118, 119
„Naujasis imperatoriaus protas“ (*Emperor's New Mind*) (1989 m.) 207
naujasis konservatizmas 265
„Naujoji Eloiza“ 334
neapibrėžtumo principas 224
neapykantos kurstymas 158
neigiamas poveikis 53
neliečiamieji (panchamai) 201
„Ne mūsų genuose“ (*Not In Our Genes*) (1985 m.) 354
neoklasikinė 92
neoplatonizmas 141, 217, 218
„neraiškioji logika“ 242
netolerancija 152, 398, 399
neuroanatomai 270
neurobiologai 270
neurochemikai 270
neuroetika 106
neuroetologai 269
neurofarmakologai 269
neurofilosofija 266, 267
neuromokslai 84, 266–270, 337, 340, 341, 343, 344
neuropsichologija 267, 306
Nibūras, Reinoldas (*Niebuhr, Reinhold*) 263
Nigeris 410
Nikėjos išpažinimas 173, 194, 301, 356
Nikomacho etika 82, 110
Niksonas, Ričardas (*Nixon, Richard*), prezidentas 264
Niuelis, Alenas (*Newell, Allen*) 79
Niujorko miesto koledžas 263
Niurnbergo karo nusikaltimų tribunolas 192

Niutonas, Izaokas (*Newton, Isaac*) 139, 179, 222, 258, 319–321, 362, 366, 369
Niutono dinamika 366
njajos (Nyaya) mokykla 134
Nobelio fizikos premija 75, 359
Nocikas, Robertas (*Nozick, Robert*) 387, 391
Noimanas, Džonas von (*Neumann, John von*) 419
Noiratas, Otas (*Neurath, Otto*) 285, 286
Nojus 162
nominalistai 257
nominalizmas 252
Norvegija 346
NSFNET 157
Nyčė, Frydrichas (*Nietzsche, Friedrich*) 47, 83, 86, 215, 280, 333
Nyderlandai 64, 261, 398, 399

O

objektyvizmas 15, 16, 107, 108, 317
ochlokratija (minios valdymas) 15, 16, 69, 274
Okamo skustuvas 362
okazionalizmas 338
Oksfordo universitetas 290
Oldenbarneveltas, Johanas van (*Oldenbarnevelt, Johan van*) 298, 399
Olimpinės žaidynės (1968 m.) 177
Omanas 410
Omejadų dinastija 164
Omfalas (*Omphalos*) 55
Oparinas, A. I. (*Oparin, A. I.*) 12
Oregonas 117, 294
„Orestėja“ (*Oresteia*), trilogija 59
Orfėjas 214
organizacija 19, 51, 56, 60, 68, 146, 147, 157, 158, 185, 344, 347, 367, 384, 393, 408, 409, 429
ortodoksinė 134, 139, 260
Orvelas, Džordžas (*Orwell, George*) 40, 45, 401
Ostinas, Džonas (*Austin, John*) 291, 384–386
Ostin, Džeinė (*Austen, Jane*) 334
Ouvenas, Robertas (*Owen, Robert*) 350
Ovidijus 154

P

„Pagrindėjas“ (*Reasoner*), žurnalas 346
Pakardas, Vensas (*Packard, Vance*) 315
„paketų komutavimo“ technologija 156
Palapinių šventė (*Sukkot*) 174
palydovas „Sputnik“ 156
„Pamatai: tiesos liudijimas“ (*The Fundamentals: A Testimony to the Truth*) 135
panspermija 12
„Papildomos pastabos Bugenvilio kelionei“ (*Supplement to Bougainville's Voyage*) 370
„Papročiai“ (*Folkways*) (1907 m.) 114
Papua Naujosios Gvinėjos gentys 377
paradigmų kaita 258, 259
parakonsistencinė 242
paralelizmas 338
Pareiškimas dėl akademinės laisvės ir mokslo darbuotojų kadencijų (1940 m.) 431
Paryžiaus universitetas 226
Paryžius 8, 101, 178, 226, 227
Pasaulietinė Amerikos koalicija (*Secular Coalition for America*) 347
Pasaulinis karas, Antrasis 186
Pasaulio bankas 148
Pasaulio prekybos organizacija (PPO) 147
Pascha 171, 174
pasekmizmas 15, 70, 81–84, 112, 270–272
pasirinkimo laisvė 118
Paskalis, Blezas (*Pascal, Blaise*) 17
Pateris, Valteris (*Pater, Walter*) 101, 335
patikrinimas bandymais 138
Pavlovas, Ivanas (*Иван Петрович Павлов*) 307

Pažangių gynybos tyrimų projektų agentūra (ARPA) 156, 157
Pekinas, Tiananmenio aikštė 20
Peloponeso karas 128, 169
Penzijus, Arno (*Penzias, Arno*) 75
Penrouzas, Rodžeris (*Penrose, Roger*) 207, 208
Perelmanas, K. H. (*Perelman, C. H.*) 386
Periklis 68, 69
Persijos įlankos karai 265
Physika kai mystika 140
Pietų Afrika 177
Pietų baptistų judėjimas 302
Pijus IX, popiežius 357
Pinkeris, Stefanas (*Pinker, Stephen*) 207
Pinteris, Haroldas (*Pinter, Harold*) 88
„Pirmieji principai“ (*First Principles*) (1862 m.) 18
Pitagoro mokiniai 102
Plankas, Maksas (*Planck, Max*) 223
Platonas 35, 36, 68, 69, 82, 96, 97, 99, 102, 110, 141, 217, 228, 254, 255, 256, 273, 274, 312, 385, 390, 401, 402, 423
plazma 73, 77
Plinijus Vyresnysis 257
pliuralizmas 66, 136, 164, 166, 281, 374, 379
Plotinas 217, 218
Podgorecas, Normanas (*Podhoretz, Norman*) 263
„Po dorybės“ (*After Virtue*) (1981 m.) 83
Po, Edgaras Alenas (*Poe, Edgar Allan*) 103, 333
Polibijus (*Polybius*) 169
politika 20, 65, 153, 182, 220, 229, 264, 265, 273, 274, 281, 379, 405, 426, 427
politinė filosofija 123, 125, 132, 242, 273
pomirtinis gyvenimas 276–278
Poperis, Karlas (*Popper, Karl*) 122, 123, 133, 213, 259, 285, 327
popiežiai 195
Porfirijaus (*Porphyry*) 217, 218
„Postmoderniosios architektūros kalba“ (*The Language of Post-Modern Architecture*) (1975 m.) 280
postmodernizmas 279–282, 318
„Postmodernizmo būklė: žinių ataskaita“ (*The Post-Modern Condition: A Report on Knowledge*) (1979 m.) 280
„Pozityviosios filosofijos kursas“ (*Cours de Philosophie Positive*) (1830–1842 m.) 283
pozityvizmas 283, 284, 285, 287, 385, 412, 415, 416
pragma (pragmatiška meilė) 247
pragmatinė teorija 395, 396
Praisas, Ričardas (*Price, Richard*) 421
Pramonės perversmas 276, 335
pranašai 162
Prancūzija 15, 24, 27, 28, 36, 48, 64, 69, 91, 101, 155, 178, 199, 229, 230, 232, 243, 260, 336, 345, 369–371, 394, 409, 410, 423–425
Prancūzijos revoliucija 24, 69, 155, 230, 232, 243, 336, 370, 371, 424
prasmės teorija 287–290, 412
„prieštaravimų kvadratas“ 236
„Prigimtinė teisė ir prigimtinės teisės“ (*Natural Law and Natural Rights*) 386
„Principia Mathematica“ (*Matematikos principai*) 235
Prinstono teologijos seminarija 135
prisitaikymo teorija 291, 292
Pristlis, Džozefas (*Priestley, Joseph*) 258
Proklas 217, 218
propaganda 19, 185, 186, 315
protestantai krikščionys 55, 137, 379, 411
protestantizmas 193, 194, 196, 200, 295–300
Protingo sukūrimo teorija 55, 210, 327
protosyncellus (pirmasis vyskupo pavaduo-

tojas) 355
Prudonas, Pjeras Žozefas (*Proudhon, Pierre-Joseph*) 350
Pseudodionisijus 218
psichoanalizė 189, 205, 302–305
psichobiologai 269
psichologija 24, 53, 80, 83, 93, 94, 105, 131, 132, 169, 190, 206, 267, 304
Psichologijos principai (*Principles of Psychology*) (1890 m.) 307
Ptolemėjus 139
Purimas 175
puritonizmas 227, 298, 299
Purušas 201
Putnamas, Hilaris (*Putnam, Hilary*) 133, 312, 313
Queer teorija 108, 129

R

Ra 325
rabinai 172, 173, 176
racionalizmas 15, 178, 332, 371, 373, 374
Raideris, Ričardas (*Ryder, Richard*) 146
Railis, Džilbertas (*Ryle, Gilbert*) 291, 340
Raitai, Orvilis ir Vilberis (*Wright, Orville and Wilbur*) 381
Ramadanas 162
RAND korporacija 156
Rankė, Leopoldas fon (*Ranke, Leopold von*) 169
Raselas, Bertranas (*Russell, Bertrand*) 18, 99, 103, 189, 235, 339, 396
rasizmas 26, 65, 66, 114, 146, 220, 221, 231, 262, 302, 309, 310, 328, 371, 379, 426
reabilitacija 45–47
realistai 108, 257, 312
realizmas 107, 108, 159, 168, 265, 285, 311–313, 334, 336, 337
reciprokinis altruizmas 22
Redklif, Ana (*Radcliffe, Ann*) 333
Reformacija 112, 215, 295, 299, 331, 369, 398, 399
reformuotasis 174
Reiganas, Ronaldas (*Reagan, Ronald*), prezidentas 156, 263, 264
Reino regionas 27
reklama 49, 136, 158, 196, 292, 314, 315, 368, 404, 418
rekombinantinis 201
reliatyvumo teorija 75, 122, 178, 180, 259, 284, 318–321, 363, 365, 366
religija 10, 16–19, 29, 31, 32, 41–44, 57, 73, 81, 131–137, 150–154, 162, 167, 170–172, 193–200, 210, 211, 214–216, 232, 242, 251, 261, 276, 278, 280, 284, 296, 300, 303, 309, 311, 317, 322–331, 336, 345, 346, 357, 369, 370–374, 376, 378, 379, 398–400, 413, 428, 430
„Religija ir kapitalizmo iškilimas“ (*Religion and the Rise of Capitalism*) 300
Renanas, Ernestas (*Renan, Ernest*) 200
renesansas 131, 141, 257
reprodukcinis 49, 118, 201–204, 212, 353, 354
Rešeris, Nikolas (Rescher, Nicholas) 251
Respublika 35, 45, 82, 255, 273, 401, 402, 431
respublikonai 264, 265, 379
revizionizmas 168
Rezerfordas, Ernestas (*Rutherford Ernest*) 222
Ričardsonas, Samuelis (*Richardson, Samuel*) 334
Rikardas, Deividas (*Ricardo, David*) 89, 91
„Rimtai vertinkite teises“ (*Taking Rights Seriously*) (1978 m.) 386
rinkodara 158, 182, 314, 404, 418
rizikos apdraudimo fondai 184
RNR 14

„Rou prieš Veidą“ (*Roe versus Wade*), aborto byla 129
Rolsas, Džonas (*Rawls, John*) 71, 386, 390
Rolso teorija 391
Romanas, Aleksandras, dr. (*Roman, Dr Alexander*) 356
romantizmas 332–336, 372
romėnai 27, 42, 154, 164, 216, 322, 324, 388
Romos imperija 27, 111, 214–216, 387, 405
Romos katalikų bažnyčia 193–195, 216, 295, 296, 347, 357, 385, 398
Romos sutartis (1999 m.) 192
Rortis, Ričardas (*Rorty, Richard*) 65
Roš ha-šana (Atminimo diena) 174
Roubotam, Šeila (*Rowbotham, Sheila*) 129
Rouzas, Stivenas (*Rose, Steven*) 354
Rusija 242, 425
„Rūšių kilmė“ (*Origin of Species, The*) (1859 m.) 38
„rūšizmas“ 146
Ruso, Žanas Žakas (*Rousseau Jean-Jacques*) 230, 232, 275, 334, 335

S, Š

sabatas (šabas) 174
„Sachs“ parduotuvė Penktojoje aveniu 403, 404
Sadamas Huseinas (*Saddam Hussein)*
Sadoletas, Džekopas (*Sadoleto, Jacopo*) 155
Šaftsberio grafas (*Earl of Shaftesbury*) 112
SAGE raketų aptikimo sistema 156
Saimonas, H. A. (*Simon, H. A.*) 79, 80
saitynas (WWW) 158
Saladinas (*Saladin*) 164, 379
salat (penkios kasdienės maldos) 162
Salamas, Abdusas (*Salam, Abdus*) 359
šalininkai 12, 14, 25, 26, 29, 33, 34, 37, 46, 65, 72, 73, 84, 85, 94, 95, 105, 111, 122, 161, 165, 178, 186, 204, 209, 228, 265, 280, 282, 285, 291, 304, 308, 316, 317, 322, 327, 339, 341, 350, 355, 365, 379, 384, 393, 405, 416, 424, 429
šališki statistiniai duomenys 197
Salustas (*Sallust*) 169
Samneris, V. Dž. (*Sumner, W. G.*) 114
sąmonės filosofija 337–343
sandora, „Sandora“ 172, 216
sankjos (*Samkhya*) mokykla 134
Santajana, Džordžas (*Santayana, George*) 103
šariatas (teisė) 152, 165
Šarko, Žanas Martinas (*Charcot, Jean-Martin*) 305
Sartras, Žanas Polis (*Sartre Jean-Paul*) 86, 87, 133
Saudo Arabija 66
Saulės užtemimas (1919 m.) 122
„Šaunus naujasis pasaulis“ (*Brave New World*) 401
savanaudiškumas 21–23, 72, 84, 85, 417
savižudžiai sprogdintojai 393
sąžiningos prekybos politika 405
Sekminės (*Shavuot*) 174
seksizmas 146, 379
Šekspyras, Viljamas (*Shakespeare, William*) 227, 333
sekuliarizmas 166, 283, 344–346, 374
Seleukidai 175
Šeli, Merė (*Shelley, Mary*) 333
Šelingas, Frydrichas (*Schelling, Friedrich*) 251
Senas, Amartija (*Sen, Amartya*) 378
Sengoras, Leopoldas Sedaras (*Senghor, Leopold Sedar*) 178
Senovės Graikijos Lokrijaus kodeksas 405
sentikiai 355
Sent Simonas, Klodas (*Saint-Simon, Claude*) 284, 350

serotoninas 248
Servantesas, Migelis de (*Miguel de Cervantes Saavedra*) 399
Servetas, Migelis (*Servetus, Michael*) 296
šešios filosofijos mokyklos 62
„Šešios knygos apie valstybę“ (*Six Books of the Republic*) (1576 m.) 384
shahadah (tikėjimo išpažinimas) 162
Sidharta Gautama, princas 57
šiitų atšaka 164, 165
Šileris, Frydrichas (*Schiller, Friedrich*) 333
Šiljono pilis 335
Sima Čianas (*Sima Tan*) 62
Sima Kianas (*Sima Qian*) 62, 402
Simpsonas, Džordžas Geilordas (*Simpson, George Gaylord*) 120
Singeris, Peteris (*Singer, Peter*) 34, 144–146
Sirlis, Džonas (*Searle, John*) 79, 207, 253, 254
„Šiuolaikinė moralės filosofija“ (*Modern Moral Philosophy*) (1958 m.) 83
šiva (*Shiva*) 175
„Sizifo mitas“ (*The Myth of Sisyphus*) (1942 m.) 86, 87
šizofrenija 269
Siu, Eženo (*Sue, Eugene*) 334
skeneris 270, 363, 382
skepticizmas 40, 98, 99, 217, 224, 233, 280, 341, 247, 348, 397
Skineris B. F. (*Skinner, B. F.*) 308, 340
Skoupsas, Džonas (*Scopes, John*) 210, 211
Skoupso (*Scopes*) byla (1925 m.) 210
„Slapti įtikinėtojai“ (*The Hidden Persuaders*) (1957 m.) 315
slavai 126, 261
Šlikas, Moricas (*Schlick, Moritz*) 385–387, 412, 413
smegenų operacijos 277
smegenų veikla 106, 248, 252, 268, 270, 306–308, 343
„Smegenys“ (*Brain*) (žurnalas, 2004 m.) 277
Smitas, Adamas (*Smith, Adam*) 89, 91, 143, 182, 350
Smitas, Tomis (*Smith, Tommie*) 177
Smolinas Li (*Smolin Lee*) 365, 366
snobizmas 36, 199, 302
„Socialinė realybės sandara“ (*The Social Construction of Reality*) 353
„Socialinė sutartis“ (*The Social Contract*) 275
socialiniai faktai 253
socializmas 124, 181, 209, 245, 260, 263, 276, 349–351
sociobiologija 53, 55, 84, 105, 353, 352–355
Sokratas 110, 235, 237, 247, 254, 372
Šopenhaueris, Artūras (*Arthur Schopenhauer*) 333
Sovietų Sąjunga 352, 400, 431
SPCA (Žiauraus elgesio su gyvūnais prevencijos draugija) 146
specialioji reliatyvumo teorija 320
Spenceris, Herbertas (*Spencer, Herbert*) 17, 284
Špėras, Albertas (*Speer, Albertas*) 191
„Sprendimo galios kritika“ (*Critique of Judgement*) 101
sprendimų teorija 421
Sprigas, T. L. S. (*Sprigge, T.L.S.*) 251
Šriodingeris, Ervinas (*Schrodinger, Erwin*) 224
stačiatikybė 355–358
Štainšnaideris, Moricas (*Steinschneider, Moritz*) 26
Stalinas, Josifas (*Иосиф Виссарионович Джугашвили-Сталин*) 260, 351, 352, 400
stalinizmas 15, 28, 280, 281, 351, 352, 371, 374, 403
Stanfordo tyrimų institutas 157

Stilingflytas, Eduardas (*Stillingfleet, Edward*) 301
Stiuartas Miltonas ir Stiuartas Laimanas (*Stewart, Milton and Lyman*) 135
stoicizmas 111, 322
storge (*philia*) – broliška meilė 246, 247
Štrausas, Ričardas (*Strauss, Richard*) 336
Strosonas, P. F. (*Strawson, P. F.*) 133, 250
stygų teorija 77, 360, 362–366
subjektyvizmas 102, 107, 108
subkvantinė kinetika 77
Sudanas 328, 399, 426
sufizmas 164
sukinys 225, 364
sunitų atšaka 163, 165
superego 303, 304
„Susidūrimas“ (*Encounter*) , žurnalas 263
susitaikėliškumas (*mauvaise foi*) 88
susižavėjimas 37, 101, 247, 323, 329, 336, 372
suvakarietinimas (vesternizacija) 367, 368
suvaržymo priežastys 228
Švarcšildas, Karlas (*Schwarzschild, Karl*) 179
šv. Augustinas 102, 141, 357
Švedija 284, 410
Šveicarija 117, 158, 298, 335, 360, 366
sveikatos argumentas 406
šventės 171, 174, 175
Šviečiamasis amžius 48, 232, 281, 369–374
švietimas 19, 39, 49, 60, 70, 129, 136, 137, 142, 149, 170, 255, 264, 284, 293, 306, 326, 368, 374
Svinberas, Aldžeronas (*Swinburne, Algernon*) 335
šv. Paulius iš Tarso 214
šv. Petras 357
sawm (pasninkas) 162

T
Tacitas 169, 402
Taileris, Votas (*Tyler, Wat*) 243
Takeris, Albertas (*Tucker, Albert*) 420
Talis (*Thales,* Θαλες) 346, 361
Talmudas 172
tamilai 150, 393
Tanachas (*Tanakh*) 175
Tanas, U (*Thant, U*) 426
Tangų dinastija 63
Tao Kianas (*Tao Qian*) 402
taosizmas, žr. daoizmas
tapatybė 39, 64, 65, 236, 361, 262, 314, 340, 356, 377–379
„Tapatybė ir smurtas“ (*Identity and Violence*) (2007 m.) 378
Tarptautinė darbo organizacija 408
Tarptautinė darbininkų klasės sąjunga (IWA) 350
Tarptautinė konvencija dėl vergovės (1926 m.) 408
Tarptautinis baudžiamasis teismas 192, 424
Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas 147
Tarptautinis valiutos fondas (TVF) 147
„Tarzanas“ (filmas) 352
Tautų sąjunga 189
„Tautų turtas“ (*Wealth of Nations*) (1776 m.) 89, 91
Tečer, Margaret (*Thatcher, Margaret*) 25, 37, 266
technizmas/technistai 383
technologija 38, 40, 49, 50, 60, 66, 114, 138, 148, 154–156, 190, 202, 204, 206, 243, 258, 283, 325, 328, 362, 367, 380–383, 402, 403, 419
technologijų čiabuviai 40
technologijų turistai 40
teigiamas poveikis 53
Teiloras, E. B. (*Taylor, E. B.*) 328, 329

teisėjai 45, 211, 234, 298, 311, 387, 388, 389, 391, 423, 430
teisės aktai 228, 388, 389, 430
„Teisės koncepcija“ (*Concept of Law, The*) (1961 m. / 2005 m.) 385
teisingumas 20, 25, 47, 48, 58, 60, 71, 82, 83, 98, 104, 105, 108, 132, 155, 159, 160, 191, 231, 232, 233, 241, 280, 281, 286, 313, 329, 351, 386–392, 397, 400, 404, 413, 414, 424
teisingumo idėja 232, 233, 391
„Teisingumo idėja ir argumentų problema“ (*The Idea of Justice and the Problem of Argument*) (1963 m.) 387
„Teisingumo teorija“ (*A Theory of Justice*) (1971 m.) 387, 391
Tekerėjus, Viljamas Meikpisas (*Thackeray, William Makepeace*) 36, 199
teleologinis požiūris 71
Temistoklis (*Themistocles*) 68
Tenesis 210, 211
teodicėja 329
Teofrastas (*Theophrastus*) 54, 144
„Teologijos suma“ (*Summa Theologica*) (1265–1274 m.) 52, 102, 187, 386
terapinis 49, 202
terorizmas 19, 127, 158, 185, 186, 264, 295, 392–394
Tertulijonas (*Tertullian*) 402
Tėvas ir Sūnus 356
Tiberijus, imperatorius 27
Tibetas 45
Tibeto budizmas 57, 59
„tiesos sąlyga“ 289, 290
tikėjimo ramsčiai 162
Tilotsonas, Džonas (*Tillotson, John*) 301
tinklaraščiai 158
Tipleris, Frenkas (*Tipler, Frank*) 32
Tiuringas, Alenas (*Turing, Alan*) 79, 81, 206–208
Toinbis, Arnoldas (*Toynbee, Arnold*) 170
tolerancija 27, 111, 136, 137, 166, 229, 301, 369, 373, 374, 379, 398, 399
Tomsonas, Dž. Dž. (*Thomson, J.J.*) 222
Tonėjus, R. H. (*Tawney, R. H.*) 200, 300
Tora 172, 175
Torėjus, Reubenas Arčeris (*Torrey, Reuben Archer*) 135
totalitarizmas 15, 276, 352, 371, 373, 399, 400
tradicijos 14, 58, 61, 63, 83, 94, 109, 112, 131, 133, 134, 150, 152, 153, 161, 165, 167, 170, 171, 172, 174, 175, 200, 210, 212, 215, 227, 229, 237, 247, 256, 273, 274, 277, 278, 280, 301, 317, 318, 323, 327, 336, 343, 345, 346, 372, 387, 388, 427
transcendentinis 154, 218, 251, 322, 323
Trečiasis Reichas 401
Trisdešimties metų karas (1618–1648 m.) 215
Trismegistas, Hermis (*Hermes Trismegistos*) 141
Trockio sekėjai 263
Trockis, Levas Davidovičius (*Лев Давидович Троцкий*) 265, 351, 352
Trolopas, Entonis (*Trollope, Anthony*) 334
Trylika principų 173
Tukididas (*Thucydides*) 168
Tulesas, Robertas (*Thouless, Robert*) 198
turkai seldžiukai 164
Turkija 345, 346, 393, 430

U

uigūrai 393
ultranacionalizmas 126
Umaras ibn al Chatabas (*Umar ibn al-Khattab*) 163
unitaristai 154
universalistai 154, 427

Urukas 382
utilitarizmas 46, 81, 112, 271
utilitarizmo teorija 112
Utmanas ibn Afanas (*Uthman ibn Affan*) 163
utopija taip pat žr anarchija, civilizacija, fašizmas, komunizmas 242, 387, 391, 400–402

V

Vagneris, Ričardas (*Wagner, Richard*) 336
Vaildas, Oskaras (*Wilde, Oscar*) 335
Vainbergas, Stivenas (*Weinberg, Steven*) 359
vaišešikos (*Vaisesika*) mokykla 134
Vaismanas, Frydrichas (*Waismann, Friedrich*) 285
vaišnavai 152
Vaithedas, Alfredas Nortas (*Whitehead, Alfred North*) 235, 254
Valpolas, Horacijus (*Walpole, Horace*) 333
Valstiečių sukilimas (1381 m.) 230, 243, 423
vandens savybės 31
van Gogas, Teo (*van Gogh, Theo*) 64
vartotojiškumas 403–405
Vašingtonas, Džordžas (*Washington, George*) 166, 326, 331, 393
Vatsonas, Džeimsas (*Watson, James*) 54, 119, 340
Vėberis, Maksas (*Weber, Max*) 200
Veblenas, Torsteinas (*Veblen, Thorstein*) 405
Vedantos minties sistema 151, 152
vedizmas 150, 151
vegetarizmas 34, 144, 406, 407
Vengrija 260, 261, 409
vergija 409–411
Vergilijus 154
verifikacija 34, 144, 406, 407
Vermontas 410
verslo etika 113, 416
vertės prielaidos 33, 34
Vestfalijos sutartis (1648 m.) 388
Vest Indija 409
vestuvės 175, 346
Vezalijus, Andrejus (*Vesalius, Andreas*) 138, 257
vidurinioji klasė 37
„Vienišo klajoklio svajonės“ (*Reveries of a Solitary Walker*) 335
Vienos ratelis 285
Vikramasinhė, Čandra (*Wickramasinghe, Chandra*) 13
Viktorijos laikų moralizmas 334, 336
Vilbeforsas, Viljamas (*Wilberforce, William*) 410
Vilhelmas III Oranietis (*Willem van Oranje*) 301
Viljamas Okamas (*William of Ockham*) 362
Viljamsas, Bernardas (*Williams, Bernard*) 113, 272
Viljamsas, Robertas (*Williams, Robert*) 176
Vilkinsas, Morisas (*Wilkins, Maurice*) 54
Vilsonas, Eduardas O. (*Wilson, Edward O.*) 56, 353
Vilsonas, Robertas (*Wilson, Robert*) 75
Vilsonas Vudrovas (*Wilson, Woodrow*), prezidentas 261
Viras Savarkaras (*Vir Savarkar*) 152
Virjalo kalva greta Glastonberio 296
Vitenbergas 215, 295
Vitgenšteinas, Liudvikas (*Wittgenstein, Ludwig*) 133, 285, 290, 291
Vokietija 15, 20, 65, 66, 125, 126, 169, 187, 191, 192, 226, 227, 260, 261, 298, 332, 333, 346, 350, 385, 388, 399, 400, 406, 431
Vokietijos prokurorai 385

Vokietijos romantikai 226, 227
Vokietijos universitetai 431
Volesas, Alfredas Raselas (*Wallace, Alfred Russel*) 120
Volstonkraft, Merė (*Wollstonecraft, Mary*) 128
Volta, Aleksandras (*Volta, Alessandro*) 139
Volteras, Fransua Mari Arujė (*Voltaire, Francois-Marie Arouet*) 331, 334, 369, 372
Vonegutas, Kurtas (*Vonnegut, Kurt*) 59
Vordsvortas, Viljamas (*Wordsworth, William*) 335
Vu, Haris (*Wu, Harry*) 411
Vundtas, Vilhelmas (*Wundt, Wilhelm*) 307

Z, Ž

„Žaidimų ir ekonominės elgsenos teorija“ (*The Theory of Games and Economic Behaviour*) (1944 m.) 419
žaidimų teorija 91, 419
Ženevos ežeras 335
Ženevos konvencija 424
Ženė, Žanas (*Genet, Jean*) 88
Zimbabvė 426
Žirodu, Žanas (*Giraudoux Jean*) 262
žmogaus teisės 19, 51, 68, 126, 146, 154, 166, 191, 192, 281, 293, 309, 367, 371, 374, 392, 411, 422–428
„Žmogiškojo supratimo tyrimas“ (*Enquiry Concerning Human Understanding*) 283
Žmonijos religija 284
žodžio laisvė 129, 209, 400, 427–432
Zola, Emilis (*Émile Zola*) 28
Žuang Dzi (*Zhuangzi*) 61
Žu Enlai (*Zhou En Lai*) 155
žydai 26–29, 83, 126, 171, 174, 210, 221, 398, 406, 417

Grayling, Anthony C.

Gr57 Reikšmingiausios idėjos : asmeninis vadovas gyvenantiems XXI amžiuje / Anthony C. Grayling ; iš anglų kalbos vertė Dalia Janušaitienė. – Vilnius : Eugrimas, 2014. – 460 p. : iliustr.

ISBN 978-609-437-227-8

Suvokdamas mintį kaip galingą, visa keičiančią jėgą, knygos „Reikšmingiausios idėjos“ autorius A. K. Greilingas pateikia išsamų esminių idėjų, formuojančių mūsų pasaulio suvokimą XXI a., sąvadą. Šis informatyvus gidas aprėpia įvairias interesų sritis: nuo filosofijos krypčių iki politinių doktrinų, nuo visuomeninių judėjimų iki mokslo teorijų. Tai sferos, kuriose vykę pokyčiai ir atradimai veikė arba tebeveikia žmonijos gyvenimą iki šiol.

UDK 165.173

A. C. Grayling

REIKŠMINGIAUSIOS IDĖJOS

ASMENINIS VADOVAS GYVENANTIEMS XXI AMŽIUJE

Projekto vadovė *Vaiva Švagždienė*
Redaktorė *Monika Grigūnienė*
Korektorė *Gražvilė Lukoševičiūtė*
Maketuotojos *Jurgita Petrulytė* ir *Dovilė Kuliešienė*
Viršelio dailininkai *Jurgita Petrulytė* ir *Artūras Babušis*

Išleido
Leidykla „Eugrimas“, Kalvarijų g. 98-42, LT-08211 Vilnius
Tel./faks. (8 5) 273 39 55, el. p. info@eugrimas.lt, www.eugrimas.lt

Spausdino
UAB „BALTO print“, Utenos g. 41a, LT-08217 Vilnius